વ્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી કાન્તિલાલ ઉજમલાલ ઝવેરી-મુંબઈ
શ્રી કપુરચન્દ રણછોડદાસ વાંરૈયા-પાલીતાણા
શ્રી ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા-અમદાવાદ
શ્રી પુનમચંદ કેવળચંદ શાહ-મુંબઈ
શ્રી વસંતલાલ મફતલાલ દોશી-મુંબઈ

પ્રાપ્તિસ્થાનો

(૧)
શ્રી અમૃતસૂરિજી જૈન જ્ઞાનમન્દિર
દોલતનગર-બોરીવલી પૂર્વ
મુંબઈ-૬૬ N. B.

(૨)
પં ભૂરાલાલ કાલીદાસ
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ અમદાવાદ

(૩)
સોમચંદ ડી. શાહ
જીવનનિવાસ સામે
પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

(૪)
પં. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા
ઝવેરીવાડ, ખડતરની ખડકી
અમદાવાદ

(૫)
પં પુનમચંદ કેવળચંદ શાહ
વ. શ્રીહીરસૂરિજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
૧૨, ગોડીજી જૈન મન્દિર, પાયધુની
મુંબઈ ૩ B R.

મુદ્રક —
વૈર્યકુમાર સી. શાહ
આશા પ્રિન્ટર્સ
૧૦૮ કે એન રોડ
મુંબઈ-૯

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ અમારું પ્રથમ પ્રકાશન છે. આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા અંગે બે મત છે જ નહિ. આ પ્રકાશનનુ સૌભાગ્ય અમને સાંપડ્યું છે તેથી અમે અમને ભાગ્યશાળી સમજીએ છીએ. એ સૌભાગ્યમા પરમ કારણ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજય અમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે. તેઓશ્રીની પૂર્ણ કૃપાથી આ સભાની સ્થાપના થઈ છે અને સ્થિર વિકાસને પામી છે.

આ વ્યાકરણ ગ્રથની રચના કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજશ્રીએ કરી છે. એ રચના પાછળ ભવ્ય ઇતિહાસ છે મહાગુજરાતમાં તો આ વ્યાકરણનું ગુંજન–શ્રવણ ન કર્યું હોય એવો કોઈક જ હશે ? આ અંગેની હકીકતો આગળ ઉપર અમે જણાવીશું અને જુદા જુદા પુસ્તકોમાં તે હકીકતો પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. આ વિષયના અભ્યાસીઓ એ હકીકતથી બહુધા પરિચિત પણ છે.

આ મહાકાય ગ્રન્થ આજથી ૬૩ વર્ષ પૂર્વે પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ્ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના સદુપદેશથી શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ છપાવીને પ્રકાશિત કરેલ. તે ગ્રંથમા જણાવેલ છે, તે આ પ્રમાણે—

श्रीपोरवाडवणिक्कुलाधिपतिनानाविधधर्मकार्यधुरीणश्रेष्ठिवराग्रणीश्रीभगुभाईतनुजनुः-श्रीमनसुखभाईश्रेष्ठिवरेण मुद्रापितम् ।

એ ગ્રન્થ પ્રતાકારે મોટા પત્રોમાં સં. ૧૯૬૨મા ધી ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપવામાં આવ્યો હતો.

એ પ્રતના કાગળો જીર્ણ થઈ જવાનો કારણે તેનું પુનર્મુદ્રણ અનિવાર્ય ગણાતું હતું અને તે અંગે જુદા જુદા પ્રયત્નો જુદે જુદે સ્થળે થયા હતા, પણ એ પ્રયત્નોમા જે અધૂરપ રહી તે રહી જ છે. સંપૂર્ણ ગ્રન્થનું પ્રકાશન નથી થયુ ને તેથી તે કાર્યની અગત્ય એમ ને એમ ઉભી રહી હતી, જેથી આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન સર્વાંગસુંદર બને તે માટે પ. પૂ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયધર્મ-ધુરન્ધરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ આ ગ્રથનુ સંપાદન અને સંશોધન કરી આપેલ છે

આ ગ્રન્થની વ્યવસ્થા માટે (૧) ઝવેરી કાન્તિલાલ ઉજમશી (૨) વારૈયા કપુરચંદ રણછોડ-દાસ (૩) મહેતા ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ (૪) શાહ પુનમચંદ કેવળચંદ અને (૫) દોશી વસંતલાલ મફતલાલ એમ પાચ ભાઈઓને નિયત કરવામા આવ્યા છે. દરેકે આ કાર્યમાં

સારો રસ દાખવ્યો છે છતા વિશેષ કાળજી અને તન્મયતા દોશી વસંતલાલ મફતલાલની રહી છે અને આ અંગેનો કાર્યભાર પણ તેમણે સંભાળીને અમને હળવા ફલ જેવા રાખ્યા છે. આ અંગેના અધિક શ્રેય.ના ભાગી અમે તેમને ગણીએ છીએ.

આ ગ્રન્થ–પ્રકાશનમાં મોટો ખર્ચ આવે એ સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોની મહેનત અને પ્રેરણાથી જુદા જુદા સહાયકો તરફથી સારી રકમ મળવાને કારણે તે ભાર પણ અમને રહ્યો નથી. તેમાં પણ ૧૦૦૦૦) અંકે રૂપીયા દશ હજારની ઉદાર રકમ શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વેતાંબર તપાગચ્છ સઘ કલકત્તાના જ્ઞાનખાતામાથી આપવા માટે ત્યાંના શ્રી સંઘના અમે આભારી છીએ. તેમ જ બીજી નાની–મોટી રકમો આપવા માટે અન્ય દાતાઓના પણ અમે આભારી છીએ. આ સર્વ સહાયકોની તથા પ્રથમથી નકલો નોંધાવી આ કાર્યમાં સહકાર આપનાર શ્રુતપ્રેમીઓની યાદી આ ગ્રથમા અન્યત્ર આપી છે

પ. પૂ આચાર્ય શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ (પ પૂ. આ. શ્રી વિજયભક્તિસૂરીશ્વરજી મ ના) સ્વ પ. પૂ. પં શ્રી કનકવિજયજી મ., પ. પૂ. પં. શ્રી વિનયવિજયજી મ., પ. પૂ. મુનિ શ્રી રુચકવિજયજી મ. શ્રીના ઉપદેશથી આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમા રૂા. ૫૦૦૦) અંકે રૂપીયા પાંચ હજારની રકમ મળેલ છે. તે બદલ પૂ. આચાર્યદેવશ્રીનું જીવનચરિત્ર અને ફોટો બન્ને ભાગની પાંચસો નકલોનાં લેવાનુ નક્કી કરેલ છે.

આ ગ્રન્થ છપાવવા વિચારણા થઈ તે વખતે સંસ્થા પાસે આ અંગેની કોઈ રકમ ન હતી. એ વખતે આ કાર્ય ચાલુ રાખવા માટે જોઈતી રકમની લોન મેળવવા અંગે સમિતિના પ્રયત્નથી શેઠ દામજીભાઈ જેઠાભાઈના ધર્મપત્ની સ્વ. સુશીલાબહેનની પ્રેરણાથી તેમના બંધુ શ્રી વિનોદચન્દ્ર પુરુષોત્તમદાસે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે જેની અમે અનુમોદના કરીએ છીએ. સ્વ સુશીલાબેન શ્રુતધર્મના રાગી હતા તેમજ સારા અભ્યાસી હતા. પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થ–પ્રકાશનમાં તેમને સારો રસ હતો. અમારા આ પ્રકાશનની શરૂઆતમાં જે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

મુદ્રણકાર્યના ઘણા ઘણાં અંગો છે. એ સર્વ અંગો સ્વસ્થ અને સુસ્થ મળી આવે છે ત્યારે તૈયાર થતા ગ્રથનુ સૌન્દર્ય કોઈ અનેરો આહ્‌લાદ આપતુ હોય છે આ મુદ્રણમાં ધાર્યા કરતા અધિક વિલબ થયો છે. તેમાં કોને કેટલા જવાબદાર ગણવા એ વિચારણા કરવી જરૂરી ગણાય કે ન ગણાય એ પણ એક પ્રશ્ન છે. અમે એ પ્રશ્નને પ્રશ્ન જ રહેવા દઈએ છીએ.

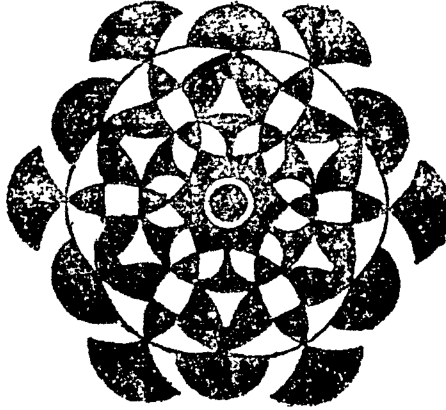
ધૈર્યકુમાર શાહ આ મુદ્રણમા મુખ્ય કાર્યકર્તા રહ્યા છે. એઓ ઉત્સાહી છે. તે કાર્ય કરવાની ચીવટ વધારે એટલું એમના અંગેનું સૂચન કરવું અગત્યનું છે.

ચારસોથી વધારે પાનામા શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના પાંચ અધ્યાય બૃહદ્‌વૃત્તિ સહિત આ પ્રથમ ખડમાં છે. આમ તો સંપૂર્ણ આઠે અધ્યાયો, ઉણાદિ, સૂત્રોનો અકારાદિક્રમ, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ અને અન્ય કેટલીક વ્યાકરણ અંગેની ઉપયોગી હકીકતો સાથે એક જ ગ્રન્થ કરવાની વિચારણા હતી પણ એ દળ મોટું થઈ જાય અને મુદ્રણનો વિલંબ ઔત્સુક્ય સાથે અથડામણમાં મૂકાય એટલે બાકીનુ બધુ બીજા ખડમા આપવા વિચાર રાખેલ છે.

સંસ્કૃત મુદ્રણોમાં શુદ્ધિપત્રક પણ ગ્રન્થનું એક અંગ બની રહે છે. તે અંગ અત્રે પણ જાળવ્યું છે. તે અંગની ઉપેક્ષા કર્યા વગર ઉપયોગ કરવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

આ ગ્રન્થ આવકારપાત્ર થશે જ ને તેમાં પ્રધાન હેતુ તેના વિધાતા બની રહેશે એ સ્પષ્ટ છે. જે પ્રમાણે અમારી ભાવના છે, તે બરાબર બર આવે તો વહેલી તકે બીજો ખંડ પણ પ્રકટ કરવાનું જણાવીને વિરમીએ છીએ.

—પ્રકાશક

વ્યવસ્થાપક સમિતિનું નિવેદન

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણ સંબંધી ઘણું સાહિત્ય આજે વિદ્યમાન નથી, છતા સદ્ભાગ્યે જે મળે છે તેની ઉપેક્ષા કરવી તે હાથમાં આવેલ ચિંતામણિને ફેંકી દેવા બરાબર કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. આના જે અભ્યાસીઓ છે તે આ હકીકત બરાબર સમજી શકે છે

આ ગ્રન્થ પ્રતાકારે જે છપાયેલ તે પ્રતો આજે અલભ્ય થઇ ગઈ છે અને જે છે તેના પાના અતિજીર્ણ થઈ ગયા છે. આ ગ્રન્થના જિજ્ઞાસુઓને આ એક મોટી ખોટ પડવાથી આ પ્રકાશન પુનઃ થાય એવી અમારી ઈચ્છા હતી

અમારી આ ઈચ્છા પ. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ તથા પ. પૂ. આ શ્રી વિજયધર્મધુરન્ધરસૂરિજી મહારાજ પાસે અમે વ્યક્ત કરી અને આ ગ્રન્થના પ્રકાશન માટે યોગ્ય કરવા વિનતિ કરી. તેઓશ્રીને પણ આ ઉણપ જણાતી હતી તેથી અમારી આ વિનતિ તુરત સ્વીકારી અને 'અમૃત જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા' તરફથી પુસ્તકાકારે આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન કરવા નક્કી કર્યું

આ પ્રકાશનના ખર્ચને પહોંચી વળવા રકમ મેળવવાનું લગભગ કાર્ય તેઓશ્રીએ અમને સંભાળવા કહ્યું, આ એક અમારા માટે મોટી જવાબદારી હતી, છતા પણ આ ગ્રન્થ અને તેના વિધાતાનું લોકોના હૃદયમા બહુમાનભર્યું સ્થાન હોવાથી આ કાર્યમા અમે નિર્વિઘ્ને પાર પડીશું એવા આત્મવિશ્વાસને લીધે પૂ. ગુરુદેવોના આશીર્વચન સાથે આ જવાબદારી અમે સ્વીકારી.

પૂ. ગુરુદેવોની પ્રેરણા, લોન અંગેની વ્યવસ્થા તથા અન્ય દાતાઓનો આ ગ્રંથમાં જુદી જુદી રીતે જે સહકાર મળેલ છે, તે સંબંધી ઉલ્લેખ પ્રકાશકીય નિવેદનમા થયેલ છે. આ તકે તે સર્વનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. તેમા પણ સવિશેષપણે શ્રી તપાગચ્છ (ગુજરાતી) જૈન સંઘ (૯૬ કેનીંગસ્ટ્રીટ) કલકત્તા તરફથી રૂા ૧૦૦૦૦) અંકે રૂા દશ હજારની જે રકમ મળી છે તે સંબંધમાં ટૂંક હકીકત રજૂ કરી ત્યાંના શ્રી સંઘનો પુનઃઆભાર માનવાનું યોગ્ય લેખાશે.

અમારી સમિતિના એક સભ્ય શ્રી વસંતલાલ મફતલાલ દોશીને વિ. સં. ૨૦૨૨ની સાલમા કલકત્તા–ભવાનીપુર શ્રી પર્યુષણા મહાપર્વની આરાધના પ્રસંગે જવાનુ થયું તે વખતે ભવાનીપુર શ્રી સંઘના અગ્રગણ્ય કાર્યકર શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી મણિલાલ વનમાળીદાસને આ ગ્રન્થ અંગે વાત કરી યોગ્ય સહકાર આપવા માટે ઘટતુ કરવા સાગ્રહ કહ્યુ. શ્રી મણિભાઇ શેઠ કે જેઓ શાસનના કાર્યો અંગે સારો રસ દાખવે છે એટલું જ નહિ સ્વયં તન–મન–ધનથી સારો ભોગ આપી રહ્યા છે, તેઓને આ અમૂલ્ય ગ્રંથનુ પ્રકાશન થઈ રહ્યુ છે તે જાણી ઘણો

આનંદ થયો અને ૯૬, કેનીંગ સ્ટ્રીટ-કલકત્તા શ્રી સંઘના પ્રમુખ શેઠ શ્રી સવાઈલાલ કેશવલાલ જે. પી તેમ જ સેક્રેટરી શેઠ શ્રી વ્રજલાલભાઈ તથા અન્ય કાર્યવાહકોને આ પ્રકાશનની વ્યવસ્થિત હકીકત અને જરૂરીઆત જણાવી. યોગાનુયોગ આ સમયે ૯૬–કેનીંગસ્ટ્રીટ કલકત્તામાં શ્રી પર્યુષણા મહાપર્વની આરાધના કરાવવા માટે આ વ્યાકરણ ગ્રંથના સારા જાણકાર તથા અનેક પૂ. સાધુ સાધ્વીજી મહારાજોને અધ્યયન કરાવનાર, સ્યાદ્વાદ સંસ્કૃત પાઠશાળા–ખંભાતના પંડિતવર્ય શ્રી છબીલદાસભાઈ કેશરીચંદ સંઘવી આવેલ હતા તેઓએ પણ પ્રમુખશ્રી તથા સેક્રેટરી આદિને આ ગ્રંથની મહત્તા તથા પ્રકાશનની ઉપયોગિતા સમજાવી સુંદર સહકાર આપવા પ્રેરણા કરી.

પરિણામે શ્રી સંઘના પ્રમુખ શ્રી સવાઈલાલ કે શાહ જેઓ જે. પી ઉપરાંત પ્રેસીડન્સી મેજીસ્ટ્રેટના માનનીય પદે વિભૂષિત થયા છે અને તાજેતરમાં બીહાર સરકારે એ નામવરની બોર્ડની ફરી ચુંટણી ન થાય ત્યાં સુધી વિશેષ પદાધિકારી તરીકે નીમણુંક કરી છે તેઓશ્રીએ શ્રી સંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી દશહજાર જેવી ઉદાર રકમ આપવાની મંજુરી આપી અને તે રકમનો ડ્રાફ્ટ પણ તરત જ મોકલી આપ્યો.

આ રીતે ઉદાર રકમ પ્રાપ્ત થઈ તે બદલ અમો શ્રી સંઘના પ્રમુખ તથા અન્યકાર્યવાહકોએ જે લાગણી ભર્યો સહકાર આપ્યો છે તે સર્વનો આભાર માનીએ છીએ અને શ્રી સંઘની શ્રુતભક્તિની અનુમોદના કરીએ છીએ.

લિ. વ્યવસ્થાપક સમિતિ

સહાયકોની નામાવલી

૧૦૦૦૦-૦૦	શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વે તપાગચ્છ સંઘ, ૯૬ કેનીંગ સ્ટ્રીટ–કલકત્તા
૨૦૦૦–૦૦	શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ગુજરાતી જૈન સંઘ–માટુંગા
૧૦૦૦–૦૦	શેઠ શ્રી હસમુખલાલ અમૃતલાલ–મુંબઈ
૧૦૦૦–૦૦	શેઠ શ્રી જટાશંકર અમરચંદ દોશી–મુંબઈ
૧૨૦૦–૦૦	શ્રી જ્ઞાનખાતામાંથી.
૧૦૦૦–૦૦	શ્રી સમી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાથી.
૯૦૦–૦૦	શ્રી ગોલવાડ જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી.
૧૦૦–૦૦	શ્રી એક સદ્‌ગૃહસ્થ
૫૧–૦૦	શેઠ શ્રી માનમલ ચેનમલ
૫૧–૦૦	શેઠ શ્રી મૂળચંદ માનમલ
૬૨૫–૦૦	શ્રી ચાંદબેન સુંદરલાલ
૩૨૫–૦૦	શેઠ શ્રી શાતિલાલ પાનાચંદ
૩૦૦–૦૦	શ્રી શશીબ્હેન ભણશાલી
૨૦૦–૦૦	શેઠ શ્રી હિંમતલાલ ભવાનભાઈ
૫૦–૦૦	શ્રી ગુલાબબ્હેન
૫૦૦–૦૦	જ્ઞાનખાતામાંથી
૫૦૧–૦૦	શેઠ શ્રી સોમચંદ ચુનીલાલ હા સ્વ શ્રી સુશીલાબ્હેન–મુંબઈ
૫૦૧–૦૦	શ્રી સુશીલાબ્હેન દામજીભાઈ–મુંબઈ
૧૦૧–૦૦	શેઠ શ્રી ભોગીલાલ બબલદાસ હા. શ્રી ચંપકભાઈ મુંબઈ
૧૦૧–૦૦	શેઠ શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ–મુંબઈ
૨૦૧–૦૦	પૂ. સા. શ્રી જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ.ના ઉપદેશથી–મુંબઈ
૧૦૧)	શ્રી ગોડીજી ઉપાશ્રયની બ્હેનો તરફથી પૂ સા. શ્રી જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી–મુંબઈ

આ ગ્રંથના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓની શુભ નામાવલી

નકલો

૧૧ શેઠ શ્રી સોમચંદ ચુનીલાલ–મુંબઈ
૧૧ શેઠ શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ–મુંબઈ
૧૧ શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. તપાગચ્છસંઘ–માટુંગા (સ્વ.સા. શ્રી વસંતશ્રીજી મ ના ઉપદેશથી)
૧૦ પૂ. આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ની શુભ પ્રેરણાથી પાલિતાણા
૧૦ શ્રી ગિરધરનગર જ્ઞાનભંડાર. પૂ. આ શ્રી વિજયભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી
૬ ી શિવગંજ જૈન શ્વે. સંઘ. પૂ. આ શ્રી વિજયરામસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વે. તપાગચ્છ સંઘ,૯૬ કેનીંગસ્ટ્રીટ–કલકત્તા
૫ પૂ. સા શ્રી કંચનશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી
૫ પૂ. સા. શ્રી વલ્લભશ્રીજી મ.ની શુભ પ્રેરણાથી.
૫ શ્રી યશોવિજયજી જૈન સસ્કૃત પાઠશાળા–મહેસાણા.
૫ શ્રી કપુરચંદ રણછોડદાસ વારૈયા પાલિતાણા.
૫ પૂ. મુનિશ્રી કમલવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી હા. પં. માણેકલાલભાઈ રાધનપુર
૫ શ્રી નવીનચંદ્ર પુનમચંદ મુંબઈ
૨ શ્રી મોહનલાલ રતનચંદ મુંબઈ. હા શ્રી વિનોદભાઈ
૨ પૂ. સા. શ્રી મુક્તાશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી
૨ પૂ. મુનિ શ્રી જયવર્ધનવિજયજી મ. શ્રીની શુભ પ્રેરણાથી
૨ પૂ. સા. શ્રી મૃગેન્દ્રશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી
૨ પૂ. આ શ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ના સદુપદેશથી.
૨ જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર નાગજી ભૂદરની પોળ, અમદાવાદ
૨ શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ જૈનાગમ બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર–આહોર
૨ જૈન જ્ઞાનભંડાર હાથીખાના–રતનપોળ અમદાવાદ
૨ પૂ. સા. શ્રી. ઉત્તમશ્રીજી મ ની શુભ પ્રેરણાથી મનસુખભાઈની પોળ અમદાવાદ
૨ શ્રી સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય–રાધનપુર હા. પં માણેકલાલભાઇ
૨ શ્રી મણિલાલ વેલશીભાઇ વીરમગામ.

આ ગ્રંથના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓની શુભ નામાવલી

નકલો

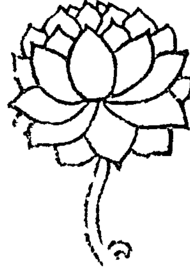
૧૧ શેઠ શ્રી સોમચંદ ચુનીલાલ–મુંબઈ
૧૧ શેઠ શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ–મુંબઈ
૧૧ શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. તપાગચ્છસંઘ–માટુંગા (સ્વ.સા. શ્રી વસંતશ્રીજી મ ના ઉપદેશથી)
૧૦ પૂ. આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ની શુભ પ્રેરણાથી પાલિતાણા
૧૦ શ્રી ગિરધરનગર જ્ઞાનભંડાર. પૂ આ શ્રી વિજયભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી
૬ ી શિવગંજ જૈન શ્વે. સઘ. પૂ. આ શ્રી વિજયરામસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વે. તપાગચ્છ સંઘ,૯૬ કેનીંગસ્ટ્રીટ–કલકત્તા
૫ પૂ. સા શ્રી કચનશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી
૫ પૂ. સા. શ્રી વલ્લભશ્રીજી મ.ની શુભ પ્રેરણાથી.
૫ શ્રી યશોવિજયજી જૈન સસ્કૃત પાઠશાળા–મહેસાણા.
૫ શ્રી કપુરચદ રણછોડદાસ વારૈયા પાલિતાણા.
૫ પૂ. મુનિશ્રી કમલવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી હા. પં. માણેકલાલભાઈ રાધનપુર
૫ શ્રી નવીનચદ્ર પુનમચંદ મુબઈ
૨ શ્રી મોહનલાલ રતનચંદ મુંબઈ હા શ્રી વિનોદભાઈ
૨ પૂ. સા શ્રી મુક્તાશ્રીજી મ ની શુભપ્રેરણાથી
૨ પૂ. મુનિ શ્રી જયવર્ધનવિજયજી મ. શ્રીની શુભ પ્રેરણાથી
૨ પૂ. સા. શ્રી મૃગેન્દ્રશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી
૨ પૂ. આ શ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ના સદુપદેશથી.
૨ જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર નાગજી ભૂદરની પોળ, અમદાવાદ
૨ શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ જૈનાગમ બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર–આહોર
૨ જૈન જ્ઞાનભંડાર હાથીખાના–રતનપોળ અમદાવાદ
૨ પૂ સા. શ્રી. ઉત્તમશ્રીજી મ ની શુભ પ્રેરણાથી મનસુખભાઈની પોળ અમદાવાદ
૨ શ્રી સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય–રાધનપુર હા પં. માણેકલાલભાઈ
૨ શ્રી મણિલાલ વેલશીભાઇ વીરમગામ.

સહાયકોની નામાવલી

૧૦૦૦૦-૦૦	શ્રી ગુજરાતી જૈન શ્વે. તપાગચ્છ સંઘ, ૯૬ કેનીંગ સ્ટ્રીટ-કલકત્તા
૨૦૦૦-૦૦	શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ગુજરાતી જૈન સંઘ-માટુંગા
૧૦૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી હસમુખલાલ અમૃતલાલ-મુંબઈ
૧૦૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી જટાશંકર અમરચંદ દોશી-મુંબઈ
૧૨૦૦-૦૦	શ્રી જ્ઞાનખાતામાથી.
૧૦૦૦-૦૦	શ્રી સમી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાથી.
૯૦૦-૦૦	શ્રી ગોલવાડ જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી.
૧૦૦-૦૦	શ્રી એક સદ્‌ગૃહસ્થ.
૫૧-૦૦	શેઠ શ્રી માનમલ ચેનમલ
૫૧-૦૦	શેઠ શ્રી મૂળચંદ માનમલ
૬૨૫-૦૦	શ્રી ચાંદબેન સુંદરલાલ
૩૨૫-૦૦	શેઠ શ્રી શાતિલાલ પાનાચંદ
૩૦૦-૦૦	શ્રી શશીબ્હેન ભણશાલી
૨૦૦-૦૦	શેઠ શ્રી હિંમતલાલ ભવાનભાઈ
૫૦-૦૦	શ્રી ગુલાબબહેન
૫૦૦-૦૦	જ્ઞાનખાતામાથી
૫૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી સોમચંદ ચુનીલાલ હા. સ્વ શ્રી સુશીલાબહેન-મુંબઈ
૫૦૧-૦૦	શ્રી સુશીલાબ્હેન દામજીભાઈ-મુંબઈ
૧૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી ભોગીલાલ બબલદાસ હા. શ્રી ચંપકભાઈ મુંબઈ
૧૦૧-૦૦	શેઠ શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ-મુંબઈ
૨૦૧-૦૦	પૂ સા. શ્રી જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ.ના ઉપદેશથી-મુંબઈ
૧૦૧)	શ્રી ગોડીજી ઉપાશ્રયની બ્હેનો તરફથી પૂ સા. શ્રી જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી-મુંબઈ

૧	પૂ. સા શ્રી ઉદ્યોતપ્રભાશ્રીજી મ.ની શુભપ્રેરણાથી		
૧	પૂ. સા. શ્રી સૂર્યપ્રભાશ્રીજી મ ની	,,	
૧	પૂ. સા શ્રી કંચનશ્રીજી મ.ની	,,	
૧	પૂ સા શ્રી અરુણશ્રીજી મ. ની	,,	માડવીની પોળ, અમદાવાદ
૧	પૂ. સા. શ્રી દક્ષાશ્રીજી મ ની	,,	શામળાની પોળ ,,
૧	પૂ. સા. શ્રી પુણ્યદર્શનાશ્રીજી મ ની	,,	ખારાકુવાની પોળ ,,
૧	પૂ સા. શ્રી. જયવંતાશ્રીજી મ ની	,,	પતાસાની પોળ ,,
૨	પૂ. શ્રી જીતસેનાશ્રીજી મ.ની	,,	,, ,,
૧	પૂ. સા. શ્રી ભૂષણશ્રીજી મ.ની	,,	રાધનપુર હા પં માણેકલાલભાઈ

॥ ॐ ह्रीँ अर्हँ नमः ॥

सकललब्धिसम्पन्नाय श्रीगौतमस्वामिने नमः ।

शब्दब्रह्मणे स्वस्ति ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभ्यो भगवद्भ्यो नमः ।

नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्

(स्वोपज्ञ–तत्त्वप्रकाशिकाऽभिधया बृहद्वृत्त्या समलङ्कृतम्)

प्रणम्य परमात्मानं श्रेयः शब्दानुशासनम् । आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किञ्चित्प्रकाश्यते ॥१॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अर्हँ ।१।१।१॥

अर्हमित्येतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकं सिद्धचक्रस्यादिबीजं सकलागमोपनिषद्भूतमशेषविघ्नविघातनिघ्नमखिलदृष्टादृष्टफलसंकल्पकल्पद्रुमोपममाशास्त्राध्ययनाध्यापनावधि प्रणिधेयम् । प्रणिधानं च 'अनेनात्मनः सर्वतः सभेदस्तदभिधेयेन चाभेदः' । वयमपि चैतच्छास्त्रारम्भे प्रणिदध्महेऽयमेव हि तात्त्विको नमस्कार इति ॥ १ ॥

सिद्धिः स्याद्वादात् ।१।१।२॥

स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम् । ततः स्याद्वादोऽनेकान्तवादः नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगम इति यावत् । ततः सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा प्रकृतानां शब्दानां वेदितव्या । एकस्यैव हि ह्रस्वदीर्घादिविधयोऽनेककारकसंनिपातः सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावादयश्च स्याद्वादमन्तरेण नोपपद्यन्ते । सर्वपार्षदत्वाच्च शब्दानुशासनस्य सकलदर्शनसमूहात्मकस्याद्वादसमाश्रयणमतिरमणीयम् । यदवोचाम स्तुतिषु—अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥ १ ॥ स्तुतिकारोऽप्याह 'नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः' ॥ १ ॥ इति । अथवा, वादाद्विविक्तशब्दप्रयोगात्सिद्धिः सम्यग्ज्ञानं तद्द्वारेण च निःश्रेयसं स्याद्भवेदिति शब्दानुशासनमिदमारभ्यत इत्यभिधेयप्रयोजनपरतयापीदं व्याख्येयम् ॥ २ ॥

लोकात् ।१।१।३॥

उक्तातिरिक्तानां क्रियागुणद्रव्यजातिकाललिङ्गस्वाङ्गसंख्यापरिमाणापत्यवीप्सालुगवर्णादीनां संज्ञानां परान्नित्यं नित्यादन्तरङ्गमन्तरङ्गाच्चानवकाशं बलीय इत्या-

दीनां च लोकाद्वैयाकरणसमयविद' प्रामाणिकादेश्च शास्त्रप्रवृत्तये सिद्धिर्भवतीति वेदितव्यम् वर्णसमाम्नायस्य च, तत्र ॥ ३ ॥

औदन्ताःस्वराः । १ । १ । ४ ॥

औकारावसाना वर्णा. स्वरसञ्ज्ञा भवन्ति । तकार उच्चारणार्थ' । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । औदन्ता इति बहुवचनं वर्णेष्वपठिताना दीर्घपाठोपलक्षितानां प्लुतानां सग्रहार्थं, तेन तेषामपि स्वरसञ्ज्ञा । स्वरप्रदेशा 'इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्' (१ । २ । २१) इत्येवमादय. ॥ ४ ॥

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ।१।१।५॥

मात्रा कालविशेषः । एकद्वित्र्युच्चारणमात्रा औदन्ता वर्णा यथासख्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञा भवन्ति । एकमात्रो ह्रस्वः । अ इ उ ऋ ऌ । द्विमात्रो दीर्घः । आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ । त्रिमात्र' प्लुतः । आ ३ ई ३ ऊ ३ इत्यादि । ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये । औदन्ता इत्येव । प्रतक्ष्य । अत्रार्धमात्रिकयोर्व्यञ्जनयोः समुदायस्यैकमात्रत्वेऽपि ह्रस्वसंज्ञाया अभावात्तोऽन्तो न भवति । वर्णानां च ह्रस्वादिसंज्ञाविधानात्तितउच्छत्रमित्यादावकारोकारलक्षणवर्णसमुदायस्य द्विमात्रत्वेऽपि दीर्घसञ्ज्ञाया अभावाद् द्वित्वविकल्पो न भवति संध्यक्षराणां तु एकमात्रिकत्वाभावाद् ह्रस्वसञ्ज्ञा न भवति। ह्रस्वादिप्रदेशा 'ऋलृति ह्रस्वो वा' (१ । २ । २) इत्यादयः ॥ ५ ॥

अनवर्णा नामी । १ । १ । ६ ॥

अवर्णरहिता औदन्ता वर्णा नामिसंज्ञा भवन्ति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । बहुवचन प्लुतसंग्रहार्थम् । :एवमुत्तरत्रापि । नामिप्रदेशा 'नामिनस्तयो ष' (२ । ३ । ८) इत्येवमादयः ॥६ ॥

ऌदन्ताः समानाः । १ । १ । ७ ॥

ऌकारावसाना वर्णा' समानसंज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ । समानप्रदेशा' 'समानानां तेन दीर्घः, (१ । २ । १) इत्यादय' ॥ ७ ॥

ए ऐ ओ औ संध्यक्षरम् । १ । १ । ८ ॥

ए ऐ ओ औ इत्येते वर्णाः सध्यक्षरसञ्ज्ञा भवन्ति । सध्यक्षरप्रदेशा 'ऐदौत्सध्यक्षरैः' (१ । २ । १२) इत्येवमादयः ॥ ८ ॥

अं अः अनुस्वारविसर्गौ । १ । १ । ९ ॥

अकारावुच्चारणार्थौ । अं इति नासिक्यो वर्णः, अ' इति कण्ठ्य'' तौ यथासख्यमनुस्वारविसर्गसञ्ज्ञौ भवत' । अनुस्वारविसर्गप्रदेशा ' नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे' (१ । ३ । ८) 'र' पदान्ते विसर्गस्तयोः' (१ । ३ । ५३) इत्यादयः ॥ ९ ॥

कादिर्व्यञ्जनम् । १ । १ । १० ॥

कादिर्वर्णो हकारपर्यन्तो व्यञ्जनसंज्ञो भवति । क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व, श ष स ह । व्यञ्जनप्रदेशा ' नाम सिदय्व्यञ्जने' (१ । १ । २१) इत्येवमादयः ॥१०॥

अपञ्चमान्तस्थो धुट् ।१ । १ । ११ ॥

वर्गपञ्चमान्तस्थावर्जितः कादिर्वर्णो धुट्सञ्ज्ञो भवति । क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ, श ष स ह । धुट्प्रदेशा 'धुटो धुटि स्वे वा ' (१ । ३ । ४८) इत्यादय' ॥११॥

पञ्चको वर्गः । १ । १ । १२ ॥

कादिषु वर्णेषु यो यः पञ्चसंख्यापरिमाणो वर्णः स स वर्गसंज्ञो भवति । क ख ग घ ङ । च छ ज

झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । वर्गप्रदेशाः 'कवर्गैकस्वरवति' (२ । ३ । ७७) इत्यादयः ॥ १२ ॥

आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः । १ । १ । १३ ॥

वर्गाणामाद्यद्वितीया वर्णा शषसाश्चाघोषा भवन्ति। क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स। बहुवचनं सर्ववर्गाणामाद्यद्वितीयपरिग्रहार्थम्। अघोषप्रदेशा 'अघोषे प्रथमोऽशिटः' (१ । ३ । ५०) इत्यादयः ॥ १३ ॥

अन्यो घोषवान् । १ । १ । १४ ॥

अघोषेभ्योऽन्यः कादिर्वर्णो घोषवत्सञ्ज्ञो भवति। ग घ ङ ज झ ञ ड ढ ण द ध न ब भ म य र ल व ह। घोषवत्प्रदेशा 'घोषवति' (१ । ३ । २१) इत्यादयः ॥ १४ ॥

यरलवा अन्तस्थाः । १ । १ । १५ ॥

यरलव इत्येते वर्णा अन्तस्थासंज्ञा भवन्ति। बहुवचनं सानुनासिकादिभेदपरिग्रहार्थम्। अन्तस्थाप्रदेशा 'अन्त्वर्गस्यान्तस्थातः' (१ । ३ । ३३) इत्यादयः ॥ १५ ॥

अं अः ≍क) (पशषसाः शिट् ।१।१।१६॥

अनुस्वारो विसर्गो वज्राकृतिर्गजकुम्भाकृतिश्च वर्णः शषसाश्च शिट्संज्ञा भवन्ति। अकारककारपकारा उच्चारणार्थाः। बहुवचनं वर्णेष्वपठितयोरपि ≍क) (पयोर्वर्णत्वार्थम्। शिट्प्रदेशाः 'शिटः प्रथमद्वितीयस्य' (१ । ३ । ३५) इत्यादयः ॥१६॥

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः । १ । १ । १७॥

यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिस्तत्स्थानं कण्ठादि। यदाहु 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च, १।अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकसंज्ञकात्कण्ठमणेः। आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः, आन्तरः संरम्भः। स चतुर्धा, स्पृष्टता १ ईषत्स्पृष्टता २ विवृतता ३। ईषद्विवृतता ४। तुल्यौ वर्णान्तरेण सदृशौ स्थानास्यप्रयत्नौ यस्य स वर्णस्तं प्रति स्वसंज्ञो भवति। करणं तु जिह्वामूलमध्याग्रोपाग्ररूपं स्थानास्यप्रयत्नतुल्यत्वे सति नातुल्यं भवतीति पृथग्नोक्तम्। तत्र स्थानम् अवर्णहविसर्गकवर्गाः कण्ठ्याः। 'सर्वमुखस्थानमवर्णं, हविसर्गावुरस्यौ, कवर्गो जिह्वामूल'इत्यन्ये। इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः। उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः। ऋवर्णटवर्गरषा मूर्धन्याः। 'रेफो दन्तमूल' इत्येके। ऌवर्णतवर्गलसा दन्त्याः। ए ऐ तालव्यौ' 'कण्ठतालव्यौ' इत्यन्ये। ओ औ ओष्ठ्यौ। 'कण्ठोष्ठ्यौ' इत्यन्ये। वो दन्त्यौष्ठ्यः। 'सृक्कस्थान' इत्यन्ये। जिह्वामूलीयो जिह्व्यः। 'कण्ठ्यः' इत्यन्ये। नासिक्योऽनुस्वारः। 'कण्ठ्यनासिक्यः' इत्यन्ये। ङञणनमा स्वस्थाननासिकास्थानाः। अथास्यप्रयत्नः। स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। स्पर्शा वर्ग्याः। ईषत्स्पृष्टं करणमन्तस्थानाम्। ईषद्विवृतं करणमूष्मणाम्। विवृतं करणं स्वराणाम्। 'ऊष्मणां च' इत्यन्ये। ऊष्माणः शषसहाः। स्वरेषु एओ विवृततरौ। ताभ्यामपि ऐ औ। ताभ्यामप्यवर्णः। 'अकारः संवृत' इत्यन्ये। तत्र त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकभेदात् षट्। एवं दीर्घप्लुताविति अष्टादश भेदा अवर्णस्य। ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृतकरणाः परस्परं स्वाः। एवमिवर्णास्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः स्वाः। उवर्णा ओष्ठ्या विवृतकरणाः स्वाः। ऋवर्णा मूर्धन्या विवृतकरणाः स्वाः। ऌवर्णा दन्त्या विवृतकरणाः स्वाः। 'ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति द्वादश' इत्यन्ये। संध्यक्षराणां ह्रस्वा न

सन्तीति तानि प्रत्येकं द्वादशभेदानि । तत्र एकारास्तालव्या विवृततराः स्वाः । ऐकारास्तालव्या अतिविवृततराः स्वाः । ओकारा ओष्ठ्या विवृततराः स्वाः । औकारा ओष्ठ्या अतिविवृततराः स्वाः । वर्ग्याः पञ्च पञ्च परस्परं स्वाः । यलवानामनुनासिकोऽननुनासिकश्च द्वौ भेदौ परस्परं स्वौ । रेफोष्मणां त्वतुल्यस्थानास्यप्रयत्नत्वात् स्वा न भवन्ति । आस्यग्रहणं बाह्यप्रयत्ननिवृत्त्यर्थम् । ते हि 'आसन्नः' (७ । ४ । १२०) इत्यत्रैवोपयुज्यन्ते न स्वसंज्ञायाम् । के पुनस्ते ? विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणमहाप्राणता उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेत्येकादश । कथ पुनरेते आस्याद् बाह्याः स्पृष्टतादयस्तु आन्तराः । उच्यते । वायुना कोष्ठेऽभिहन्यमानेऽमीषां प्रादुर्भावात् । स्पृष्टतादीनां तु कण्ठादिस्थानाभिघाते भावात् । तथा चापिशलिः शिक्षामधीते- 'नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते । स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यते आकाशे, सा वर्णश्रुतिः स वर्णस्यात्मलाभः । तत्र वर्णध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः परस्परं स्पृशन्ति सा स्पृष्टता । यदेषत्स्पृशन्ति सेषत्स्पृष्टता । यदा सामीप्येन स्पृशन्ति सा संवृतता । दूरेण यदा स्पृशन्ति सा विवृतता । एषोऽन्तःप्रयत्नः । स इदानीं प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तः कोष्ठमभिहन्ति । तत्र कोष्ठेऽभिहन्यमाने कण्ठबिलस्य विवृतत्वाद्विवारः । संवृतत्वात् संवारः । तत्र यदा कण्ठबिलं विवृतं भवति तदा श्वासो जायते । संवृते तु नादः । तावनुप्रदानमाचक्षते । अन्ये तु ब्रुवते 'अनुप्रदानमनुस्वानो घण्टादिनिर्ह्रादवदिति' तत्र यदा स्थानकरणाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिससर्गाद् घोषो जायते । यदा तु श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिससर्गादघोषो जायते । अल्पे वायावल्पप्राणता, महति महाप्राणता जायते । महाप्राणत्वादूष्मत्वम् । यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः कण्ठबिलस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद्रौक्ष्यं भवति तमुदात्तमाचक्षते । यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं कण्ठबिलस्य च महत्त्वं स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात्स्निग्धता भवति तमनुदात्तमाचक्षते । उदात्तानुदात्तस्वरसंनिपातात्स्वरित इत्येष कृत्स्नो बाह्यः प्रयत्न इति ॥ अथवा, विवारादयो वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पद्यन्ते स्पृष्टतादयस्तु स्थानास्यप्रयत्नव्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाल एवेति वर्णनिष्पत्तिकालभावाभावाभ्यां विवारादीनां बाह्यत्वं स्पृष्टतादीनां चाभ्यन्तरत्वम् । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः । वर्गाणां तृतीयचतुर्थपञ्चमा अन्तस्था हकारानुस्वारौ च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा अन्तस्थाश्चाल्पप्राणाः । इतरे सर्वे महाप्राणाः । स्थानग्रहणं किम् । कचटतपानां तुल्यास्यप्रयत्नानामपि भिन्नस्थानानां मा भूत् । किं च स्यात् । तर्प्ता, तर्प्तुमित्यत्र 'धुटो धुटि स्वे वा' (१ । ३ । ४८) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । आस्यप्रयत्नग्रहणं किम् । चवर्गयशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नास्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र 'धुटो धुटि स्वे वा' (१ । ३ । ४८) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । स्वप्रदेशाः 'इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्' (१ । २ । २१) इत्यादयः ॥१७॥

स्यौजसमौशस्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसांङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः । १ । १ । १८ ॥

स्यादीनां प्रत्ययानां त्रयी त्रयी यथासंख्यं प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीसंज्ञा भवति । इजशटङपा अनुबन्धाः 'सौ नवेतौ' (१ । २ । ३८) इत्यादौ विशेषणार्थाः । बहुवचनं स्याद्यादेशानामपि प्रथमादिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रथमादिप्रदेशा 'नाम्न प्रथमैकद्विबहौ' (२ । २ । ३१) इत्यादयः ॥१८॥

स्त्यादिर्विभक्तिः । १ । १ । १९ ॥

स् इत्युत्सृष्टानुबन्धस्य सेर्ग्रहणम् । ति इति उत्सृष्टानुबन्धस्य तिवः, आदिशब्दो व्यवस्थावाची । स्यादयस्तिवादयश्च प्रत्ययाः सुप्स्यामहिपर्यन्ता विभक्तिसञ्ज्ञा भवन्ति । विभक्तिप्रदेशाः 'अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम' (१ । १ । २७) इत्यादयः ॥१९॥

तदन्तं पदम् । १ । १ । २० ॥

स्याद्यन्तं त्याद्यन्तं च शब्दरूपं पदसञ्ज्ञं भवति । धर्मो वः स्वं, ददाति नः शास्त्रम् । अन्तग्रहणं पूर्वसूत्रे तदन्तप्रतिषेधार्थम् पदप्रदेशाः 'पदस्य' (२ । १ । ८९) इत्यादयः ॥ २० ॥

नाम सिदय्व्यञ्जने । १ । १ । २१ ॥

सिति प्रत्यये यकारवर्जितव्यञ्जनादौ च परे पूर्वं नाम पदसञ्ज्ञं भवति । भवदीयः । ऊर्णायुः । अहंयुः । अहम्युः शुभंयु । शुभम्युः । व्यञ्जने-- पयोभ्याम् । पयस्सु । राजता । दक्त्वम् । राजकाम्यति । नामेति किम् । धातोर्मा भूत् । वच्मि । यज्वा । सिदय्व्यञ्जन इति किम् ? भवन्तौ । राजानौ यवर्जनं किम् ? वाचमिच्छति वाच्यति । अन्तर्वर्तिन्यैव विभक्त्या तदन्तस्य पदत्वे सिद्धे सिद्ग्रहणं नियमार्थम् । तेन प्रत्ययान्तरे न भवति । सौश्रुतम् भागवतम् ॥ २१ ॥

नं क्ये । १ । १ । २२ ॥

क्य इति उत्सृष्टानुबन्धानां क्यन्क्यङ्क्यङ्षां ग्रहणम् । नकारान्तं नाम क्ये प्रत्यये परे पदसञ्ज्ञं भवति । राजानमिच्छति क्यन्--राजीयति । राजेवाचरति क्यङ्--राजायते । अचर्म चर्म भवति क्यङ्ष्--चर्मायति । चर्मायते । पदत्वान्नलोपः । नमिति किम् ? वाच्यति । क्य इति किम् ? सामनि साधु सामन्यः एवं वेमन्यः । अयिति प्रतिषेधात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् ॥२२॥

न स्तं मत्वर्थे । १ । १ । २३ ॥

सकारान्तं तकारान्तं च नाम मत्वर्थे प्रत्यये परे पदसञ्ज्ञं न भवति । यशस्वी । मतोरपि मत्वर्थाव्यभिचाराद् मत्वर्थशब्देन ग्रहणम् । पेचुष्मान् । यशस्वान् । विदुष्मान् । यशस्वान् । तडित्वान् । विद्युत्वान् । स्तमिति किम् ? तक्षवान् राजवान् । मत्वर्थ इति किम् ? पयोभ्याम् । अय्व्यञ्जन इति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ॥ २३ ॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति । १ । १ । २४ ॥

मनुस् नभस् अङ्गिरस् इत्येतानि नामानि वति प्रत्यये परे पदसञ्ज्ञानि न भवन्ति । मनुरिव मनुष्वत् । एवं नभस्वत्, अङ्गिरस्वत् । पदत्वाभावाद्रुर्न भवति षत्वं तु भवति ॥ २४ ॥

वृत्त्यन्तोऽसषे । १ । १ । २५ ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः । तद्वांश्च पदसमुदायः समासादि, तस्या अन्तोऽवसानं पदसञ्ज्ञो न भवति 'असपे' सस्य षत्वे तु पदसञ्ज्ञैव । परमदिवौ । श्वलिहौ । गोदुहौ । परमवाचौ । बहुदण्डिनौ । एषु पदत्वाभावादुत्वढत्वघत्वकत्वलुगादीनि न भवन्ति ।

वृत्तिग्रहणं किम् ? चैत्रस्य कर्म । अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक्, अत्र नलोपो भवति । वाक्त्वक्स्रुच इति त्रयाणां वृत्तौ न द्वयोः पृथग्वृत्तिरिति मध्यमस्य निषेधो न भवति । अथ वाक्त्वचमित्यत्र समासान्ते सति वृत्त्यन्तत्वाभावात्पदत्व प्राप्नोति । तदा च कत्व स्यात् । उच्यते । समासात्समासान्तो विधीयत इति त्वचो वृत्त्यन्तत्वम् । असष इति किम् ? सिञ्चतीति विच्, सेक् । दध्नः सेक् दधिसेक् दधिसेचौ । ईषदूनः सेक्, बहुसेक् । बहुसेचौ । अत्र पदसञ्ज्ञायां पदादित्वात्सकारस्य' नाम्यन्तस्था–' (२ । ३ । १५) इत्यादिना षत्वाभावः सिद्धः । अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेः स्थानिवद्भावेन पदत्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते न च सित्येवेति नियमेन तन्निवर्तयितुं शक्यम् । 'प्रत्यय प्रकृत्यादे' (७ । ४ । ११५) इति हि यस्मात्समुदायात्प्रत्ययविधानं तस्यैव पदत्वं नियमेन निवर्त्यते न तु तदवयवस्येति ॥ २५ ॥

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । १ । १ । २६ ॥

त्याद्यन्तं पदमाख्यातम् । साक्षात्पारम्पर्येण वा यान्याख्यातविशेषणानि तैः प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा सहितं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वाख्यातं वाक्यसंज्ञं भवति । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । साधु वो रक्षतु । साधु नो रक्षतु । उच्चैर्वो वदति । उच्चैर्नो वदति । भोक्तुं त्वा याचते । भोक्तुं मा याचते । शालीनां ते ओदनं ददाति । शालीनां मे ओदन ददाति । अप्रयुज्यमानविशेषणम्, लुनीहि ३, पृथुकाँश्च खाद । पुनीहि ३, सक्तूंश्च पिब । अप्रयुज्यमानमाख्यातं, शीलं ते स्वम् । शीलं मे स्वम् । अर्थात्प्रकरणाद्वाख्यातादेर्गतावप्रयोग. । लोकादेव वाक्यसिद्धौ साकाङ्क्षत्वेऽप्याख्यातभेदे वाक्यभेदार्थ वचनम् । आख्यातमित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तेन ओदनं पच, तव भविष्यति, मम भविष्यति, पच, तव भविष्यति, मम भविष्यति, ओदनं, तव भविष्यति मम भविष्यतीत्यादौ श्रूयमाणे गम्यमाने वाख्यातान्तरे भिन्नवाक्यत्वाद्वस्नसादयो न भवन्ति । लौकिके हि वाक्येऽङ्गीक्रियमाणे आख्यातभेदेऽप्येकवाक्यत्वाद्वस्नसादय. प्रसज्येरन्निति । कुरु कुरु न. कटमित्यादौ तु कृते द्विर्वचनेऽर्थाभेदादेकमेवाख्यातमित्येकवाक्यत्वाद्वस्नसादयो भवन्ति । वाक्यप्रदेशाः 'पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे' (२ । १ । २१) इत्यादयः ॥ २६ ॥

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम । १ । १ । २७ ॥

अर्थोऽभिधेयः स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं सङ्ख्या शक्तिरिति, द्योत्यश्च समुच्चयादिः । तद्वच्छब्दरूपं धातुविभक्त्यन्तवाक्यवर्जितं नामसञ्ज्ञं भवति । वृक्ष. प्लक्षः । शुक्लः । कृष्णः । डित्थः । डवित्थः । स्वः । प्रातः । धवश्च । खदिरश्च । धातुविभक्तिवर्जनं किम् । अहन् । वृक्षान् अयजन् । अत्र नामत्वाभावे 'नाम्नो नोऽनह्नः' (२ । १ । ९१) इति नलोपो न भवति । विभक्त्यन्तवर्जनाच्चाबादिप्रत्ययान्तानां नामसंज्ञा भवत्येव । आप् अजा । बहुराजा । डी, गौरी । कुमारी । डायनि, गार्ग्यायणी । गौकक्ष्यायणी । ति, युवतिः । ऊङ्, ब्रह्मबन्धूः । करभोरूः । कृत्, कारकः । कर्ता । भिनत्तीति भिद् । एवं छित् । तद्धितः, औपगव । आक्षिक. । वाक्यवर्जनं किम् ? । साधुर्धर्मं ब्रूते । अर्थवत्समुदायस्य वाक्यस्य नामसञ्ज्ञाप्रतिषेधात् समासादेर्भवत्येव । चित्रगुः । राजपुरुष । ईषदपरिसमाप्तो गुडो बहुगुडो द्राक्षा । अर्थवदिति किम् ? वनम् । धनम् । नान्तस्यावधेर्मा भूत् । नामत्वे हि स्याद्युत्पत्तौ पदत्वान्नलोपः स्यात् । यदानुकार्यानुकरणयो स्याद्वादाश्रयणेनाभे-

दविवक्षा तदार्थवत्त्वाभावान्न भवति नामसंज्ञा । यथा गवित्ययमाहेति । यदा तु भेदविवक्षा तदानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्भवत्येव । पचतिमाह । च. समुच्चये । 'नेर्विशः' (३-३-२४) 'परावेर्जे' (३-३-२८) रित्यादि। नामप्रदेशाः 'नाम सिदव्यञ्जने' (१ । १ । २१ ॥) इत्यादयः ॥२७॥

शिर्घुट् । १ । १ । २८ ॥

जस्शसादेश शिर्घुट्संज्ञो भवति । पद्मानि तिष्ठन्ति । पद्मानि पश्य । घुट्प्रदेशा' 'घुटि' (१ । ।४ । ४६ ॥) इत्यादयः ॥ २८ ॥

पुंस्त्रियोः स्यमौजस् । १ । १ । २९ ॥

औरिति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरविशेपेण ग्रहणम् । सि अम् औ २ जस् इत्येते प्रत्यया' पुंलिङ्गे च घुट्सज्ञा भवन्ति । । राजा । राजानम् । राजानौ तिष्ठत' । राजानौ पश्य । राजानः । स्त्रियां, सीमा । सीमानम्, सीमानौ तिष्ठत पश्य वा । सीमान' । 'निदीर्घ' (१-४-८५) इति दीर्घ । पुंस्त्रियो रिति किम् ? सामनी । वेमनी घुट्त्वाभावाद्दीर्घो न भवति । किं पुन पुमान् स्त्री वा ? लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ? अयमियमिदमिति यतस्तत्पुमान् स्त्री नपुंसकम् इतिलिङ्गम् । तच्चार्थधर्म इत्येके । शव्दधर्म इत्यन्ये । उभयथापि न दोप ॥२९॥

स्वरादयोऽव्ययम् । १ ।१ । ३० ॥

स्वरादय' शव्दा अव्ययसज्ञा भवन्ति । स्व' सुखयनि । एहि जाये ! स्वा रोहाव । स्व' सजानीते। स्वः स्पृहयति । स्वरागच्छति । 'छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु' । स्वर्वसति । अन्तर्यामि । अन्तर्वसति ॥ अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैस इत्यत्रोच्चैरतिक्रान्तो यस्तदभिधायकस्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य समासस्य संवन्धी स्यादिर्नोच्चैःशव्दस्य, तेन 'अव्ययस्य' (३ । २ । ७) इति लुप् न भवति । परमोच्चै', परमनीचैरित्यत्र तु उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् समासस्याव्ययसंबन्ध्येव स्यादिरिति भवत्येव । अन्वर्थसंज्ञा चेयमव्ययमिति, लिङ्गकारकविभक्तिनानात्वेऽपि न नानारूपतां प्रतिपद्यत इति । यदुक्तम्—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिपु । वचनेषु च सर्वेपु, यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥ अन्वर्थाश्रयणे च स्वराद्यव्ययमव्ययं भवतीति स्वरादेर्विशेषणत्वेन तदन्तविज्ञानात्परमोच्चैः परमनीचैरित्यादावप्यव्ययसज्ञा भवति । स्वर् अन्तर् सनुतर् पुनर् प्रातर् ५ सायम् नक्तम् अस्तम् दिवा दोपा १० ह्यस् श्वस् कम् शम् योग् १५ मयस् विहायसा रोदसी ओम् भूस् २० भुवस् स्वस्ति समया निकपा अन्तरा २५ पुरा वहिस् अवस् अधस् असांप्रतम् ३० अद्धा ऋतं सत्यम् इद्धा मुधा ३५ मृषा वृथा मिथ्या मिथो मिथु ४० मिथस् मिथुस् मिथुनम् अनिशम् मुहुस् ४५ अभीक्ष्णम् मङ्क्षु झटिति उच्चैस् नीचैस् ५० शनैस् अवश्यम् सामि साचि विष्वक् ५५ अन्वक् ताजक् द्राक् स्राक् ऋधक् ६० पृथक् धिक् हिरुक् ज्योक् मनाक् ६५ ईषत् ज्योषम् जोषम् तूष्णीम् कामम् ७० निकामम् प्रकामम् अरम् वरम् परम् ७५ (चिरम्) आरात् तिरस् मनस् नमस् भूयस् ८० प्रायस् प्रवाहु प्रवाहुक् प्रवाहुकम् आर्य ८५ हलम् आर्यहलम् स्वयम् अलम् कु ९० वलवत् अतीव सुष्ठु दुष्ठु ऋते ९५ सपदि साक्षात् सन् प्रशान् सनात् १०० सनत् सना नाना विना क्षमा १०५ शु सहसा युगपत् उपांशु पुरतस् ११० पुरस् पुरस्तात् शश्वत् कुवित् आविस् प्रादुस् ११६ इति स्वरादयः ॥ वहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेनान्येषामपि चादिपूपात्तानामनुपात्तानां च स्वरादिसधर्मणामव्ययसज्ञा

भवति ॥ स्वरादयो हि स्वार्थस्य वाचका न तु चादिवद् द्योतका इति । अव्ययप्रदेशा 'अव्ययस्य, (३ । २ । ७) इत्यादय ॥ ३० ॥

चादयोऽसत्वे । १ । १ । ३१ ॥

सीदतोऽस्मिँल्लिङ्गसङ्ख्ये इति सत्त्वं लिङ्गसङ्ख्यावद् द्रव्यम् । इदं तदित्यादिसर्वनामव्यपदेश्य, विशेष्यमिति यावत् । ततोऽन्यत्र वर्तमानाश्चादय शब्दा अव्ययसज्ञा भवन्ति । निपाता इत्यपि पूर्वेषाम् । वृक्षश्च प्लक्षश्च । असत्त्वे इति किम् ? यत्रैषां सत्त्वरूपेऽनुकार्यादावर्थेवृत्तिस्तत्र मा भूत् । चः समुच्चये । इव उपमायाम् । एवोऽवधारणे । च अह ह वा एव एवम् नूनम् शश्वत् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् नचेत् चण कच्चित् यत्र नह नहि हन्त माकिस् नकिस् मा मा न नञ् वाव त्वाव न्वाव वावत् त्वावत् न्वावत् त्वै तुवै न्वै नुवै रै व श्रौषट् वौषट् वषट् वट् वाट् वेट् पाट् प्याट् फट् हुंफट् छंवट् अध आत् स्वधा स्वाहा अलम् चन हि अथ ओम् अथो नो नोहि भोस् भगोस् अघोस् अंघो हंहो हो अहो आहो उताहो हा ही हे है हये अयि अये अरेरे अङ्ग रे अरे अवे ननु शुकम् सुकम् नुकम् हिकम् नहिकम् ऊम् हुम् कुम् उञ् सुञ् कम् हम् किम् हिम् अद् कद् यद् तद् इद् चिद् क्विद् स्विद् उत वत इव तु नु यच्च कच्चन किमुत किल किंकिल किंस्वित् उदस्वित् आहोस्वित् अहह नहवै नवै नवा अन्यत् अन्यत्र शव् शप् अथकिम् विपु पट पशु खलु यदिनाम यदुत प्रत्युत यदा जातु यदि यथाकथाच यथा तथा पुद् अथ पुरा यावत् तावत् दिष्ट्या मर्या आम नाम स्म इतिह सह अमा समम् सत्रा साकम् सार्धम् ईम् सीम् कीम् आम् आस् इति अव अड अट वाढा अनुषक् खोस् अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् । एतौ रान्तावपि । आङ् नि वि प्रति परि उप अधि अपि सु उद् अति अभि इति चादय ॥ बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥३१॥

अधण्तस्वाद्या शसः ।१ । १ । ३२ ॥

धण्वर्जितास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । अत्र पष्ठचन्तात् 'व्याश्रये तसु" (७ । २ । ८१) । तत अत्र पित्तस् । तत्र । इह । क्व । कदा । एतर्हि । अधुना । इदानीम् । सद्यः । परेद्यवि । पूर्वेद्युः । उभयेद्यु । परुत् । परारि । ऐषम । कर्हि । यथा । कथम् । पञ्चधा । एकधा । ऐकध्यम् । द्वैधम् । द्वेधा । पञ्चकृत्व । द्विः । सकृत् । बहुधा । प्राक् । दक्षिणतः । पश्चात् । पुरः । पुरस्तात् । उपरि । उपरिष्टात् । दक्षिणा । दक्षिणाहि । दक्षिणेन । द्वितीया करोति क्षेत्रम् । शुक्लीकरोति । अग्निसात् संपद्यते । देवत्रा करोति । बहुश । अधणिति किम् ? पथि द्वैधानि । संशयत्रैधानि । आ शस इति किम् ? पचतिरूपम् ॥३१॥

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ।१।१।३३॥

विभक्त्यन्तप्रतिरूपकास्थमवसाना ये तसादयः प्रत्ययास्तदन्तप्रतिरूपकाश्च शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति । अहंयुः । शुभंयुः । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । कुत । यथा । तथा । कथमिति । अहं शुभं १ कृतं पर्याप्त २ येन तेन चिरेण अन्तरेण ३ ते मे चिराय अह्नाय ४ चिरात् अकस्मात् ५ चिरस्य, अन्योन्यस्य मम ६ एकपदे अग्रे प्रगे प्राह्णे हेतौ रात्रौ वेलायां मात्रायाम् ७ । एते प्रथमादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपका । 'अस्ति नास्ति असि अस्मि विद्यते भवति, एहि ब्रूहि मन्ये शङ्के अस्तु भवतु पूर्यते स्यात् आस हा

वर्तते नवर्तते याति नयाति पश्य पश्यत आदह आदङ्क आतङ्क' इति तिवादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः ॥३३॥

वत्तस्याम् । १ । १ । ३४ ॥

वत्तस्याम्प्रत्ययान्तः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवति । वत्तसिसाहचर्यादामिति तद्धितस्य 'कित्याद्येऽव्यय–' (७ । ३ । ८) इत्यादिना विहितस्यामो ग्रहणम् । मुनेरर्हं मुनिवद्वृत्तम् । 'तस्यार्हे क्रियायां वत्' (७ । १ । ५१) इति वत् । क्षत्रिया इव क्षत्रियवद्युध्यन्ते । 'स्यादेरिवे' (७ । १ । ५२ ॥) इति वत् । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत् । 'तसिः' (६ । ३ । २११) इति तसिः । उरसैकदिक् उरस्तः । 'यश्चोरसः' (६ । ३ । २१२) इति तसिः । आम् । उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम् ॥३४॥

क्त्वातुमम् । १ । १ । ३५ ॥

क्त्वा तुम् अम् इत्येतत्प्रत्ययान्तं शब्दरूपमव्ययसञ्ज्ञं भवति । कृत्वा । हृत्वा । प्रकृत्य । प्रहृत्य । तुम्, कर्तुम् । हर्तुम् । अमिति णम्–ख्णमोरुत्सृष्टानुबन्धयोर्ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य तुम्साहचर्यात् । यावज्जीवमदात् । स्वादुंकार भुङ्क्ते ॥३५॥

गतिः । १ । १ । ३६ ॥

गतिसञ्ज्ञाः शब्दा अव्ययसञ्ज्ञा भवन्ति । अदःकृत्य । अत्राव्ययत्वे 'अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य' (२ । ३ । ५) इति सकारो न भवति ॥ ३६ ॥

अप्रयोगीत् १ । १ । ३७ ॥

इह शास्त्र उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा यो लौकिके शब्दप्रयोगे न दृश्यते स एत्यपगच्छतीति इत्सञ्ज्ञो भवति । अप्रयोगित्वानुवादेनेत्सञ्ज्ञाविधानाच्चास्य प्रयोगाभाव सिद्धः । उपदेशस्तु धातुनामप्रत्ययविकारागमेषु कार्यार्थः । धातौ, एधि, एधते, । शीङ्, शेते । इङित्त्वादात्मनेपदम् । यजीं, यजते यजति । चिंगृ, चिनुते चिनोति । कण्डूग्, कण्डूयते कण्डूयति । ईगित्त्वात् फलवत्यात्मनेपदम् । टुदु, दवथुः । ट्वित्त्वादथुः । नाम्नि, चित्रङ् आश्चर्ये । चित्रीयते । माङ् मा भवान् कार्षीत् । अत्र माङच-द्यतनी । प्रत्यये भवति, विकारे, । व्याख्यातासे व्याख्यातासि । आगमे, पपिथ । इत्प्रदेशा 'इङितः कर्तरि' (३ । ३ । २२) इत्यादयः ॥ ३७ ॥

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १ । १ । ३८ ॥

पञ्चम्यर्थाद्विधीयमानः शब्दः प्रत्ययसञ्ज्ञो भवति । अनन्तो–न चेदन्तशब्दोच्चारणेन विहितो भवति । 'नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ' (२ । २ । ३१) वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षाः । 'स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः' (२ । ४ । १) राज्ञी । कर्त्री । 'आत्' (२ । ४ । १८) खट्वा । गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः' (३ । ४ । १) गोपायति धूपायति । 'ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण्' (५ । १ । १७) कार्यम् । पाक्यम् । अनन्त इति किम् । अन्तशब्दोचारणेन विहितस्यागमस्य मा भूत् यथा 'उदितः स्वरान्नोऽन्तः' (४ । ४ । ९९) इत्यादि । प्रत्ययप्रदेशाः 'प्रत्यये च' (१ । ३ । २) इत्यादयः ॥ ३८ ॥

डत्यतु संख्यावत् १ । १ । ३९ ॥

डतिप्रत्ययान्तमतुप्रत्ययान्तं च नाम सङ्ख्यावद्भवति । एकद्व्यादिका लोकप्रसिद्धा सङ्ख्या, तत्कार्यं भजत इत्यर्थः । कतिभिः क्रीतः–कतिकः । 'सङ्ख्या-डतेश्चाशत्तिष्टेः कः' (६ । ४ । १३०) इति कः । कतिभिः प्रकारैः कतिधा । सङ्ख्याया धा' (७ । २ । १०४) इति धा । कतिवारा अस्य कतिकृत्वः । 'वारे कृत्वस्' (७-२-१०९) इति कृत्वस् । एवं यतिकः । यतिधा । यतिकृत्वः । ततिकः । ततिधा । ततिकृत्वः । अतु,

यावत्कः । यावद्धा । यावत्कृत्वः । तावत्कः । तावद्धा । तावत्कृत्वः । कियत्कः । कियद्धा । कियत्कृत्वः ॥ ३९ ॥

बहुगणं भेदे । १ । १ । ४० ॥

बहु गण इत्येतौ शब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद्भवतः । भेदो नानात्वमेकत्वप्रतियोगि । बहुकः । बहुधा । बहुकृत्वः । गणकः । गणधा । गणकृत्वः । भेद इति किम् ? वैपुल्ये सङ्घे च संख्याकार्यं मा भूत् । बहुगणौ न नियतावधिभेदाभिधायकाविति संख्याप्रसिद्धेरभावाद्वचनम् । अत एव भूर्यादिनिवृत्तिः ॥ ४० ॥

कसमासेऽध्यर्धः । १ । १ । ४१ ॥

अध्यर्धशब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद्भवति । अध्यर्द्धेन क्रीतम् अध्यर्धकम् । 'संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः' (६ । ४ । १३०) इति कः । अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्धशूर्पम् । अत्र संख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वे क्रीतार्थस्येकणः 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६ । ४ । १४१) इति लुप् । कसमास इति किम् धादिप्रत्ययविधौ न भवति ॥४१॥

अर्धपूर्वपदः पूरणः ॥ १ । १ । ४२ ॥

समासावयवभूते पदे पूर्वपदमुत्तरपदं चेति प्रसिद्धिः । अर्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद्भवति । अर्धपञ्चमकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ ४२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥१॥

हरिरिव बलिबन्धकरस्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव । कमलाश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः

समानानां तेन दीर्घः । १ । २ । १ ॥

समानसञ्ज्ञकानां वर्णानां तेन परेण समानेन सहितानां दीर्घो भवति । 'आसन्नः' (७ । ४ । १२०) दण्डाग्रम् । तवायुः । खट्वात्र । सागता । दधीदम् । दधीहते । नदीन्द्रः । नदीहते मधूदकम् मधूहनम् । वधूदरम् । वधूढा । पितॄषभः । मातॄकारः । क्लॄकारः । समानानामिति किम् ? वागत्र । तेनेति किम् । दधि शीतम् । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेनोत्तरसूत्रेण ऌऋतोरपि ऋऌति ह्रस्वो भवति । क्लृ ऋषभः । होतृ ऌकारः । अन्यथा 'ऋृस्तयोः' (१ । १ । ५ ।) इति परत्वाद्दीर्घ स्यात् ॥ १ ॥

ऋऌति ह्रस्वो वा । १ । २ । २ ॥

समानानामृकारे ऌकारे च परे ह्रस्वो वा भवति । बालऋश्यः, बालर्श्यः, । खट्वऋश्यः, खट्वर्श्यः । महऋषिः, महर्षिः । धूलिऋतुः, धूल्यृतुः । नदिऋच्छति, नद्यृच्छति । तनुऋजुता, तन्वृजुता । वधुऋणम् । वध्वृणम् । कर्तृऋषभः, कर्तृषभः । बालऌकारः, बालल्कारः । कन्यऌकारः, कन्यल्कारः । इत्यादि । ह्रस्वकरणसामर्थ्यादेव कार्यान्तरं न भवति अत एव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः क्रियते । समानानामित्येव । वृक्षावृच्छति । ऋऌतीति किम् ? दण्डाग्रम् । कन्याया ऋकारः कन्यर्कारः । तकार उच्चरणार्थः । कश्चित्तु ह्रस्वत्वाभावपक्षे प्रकृतिभावम-

पीच्छति। तन्मते खट्वाऋश्य, नदीऋश्य इत्याद्यपि भवति। प्रार्च्छतीत्यादौ तु परत्वादारेव भवति। 'ह्रस्वोऽपदे वा' (१।२।२२) इत्येव सिद्धावर्णार्थं पदार्थं च वचनम् ॥२॥

ऌत ऋऌ ऋऌभ्यां वा। १।२।३॥

ऌत स्थाने ऋता ऌता च परेण सहितस्य यथासंख्यम् ॠ ॡ इत्यादेशौ वा भवत। ऋ इति स्वरसमुदायो वा स्वरव्यञ्जनसमुदायो वा वर्णान्तरं वा। तदपीषत्स्पृष्टकरणं द्विरेफतुरीयमध्यर्धस्वरमात्रमित्येके। संवृततर सकलरेफकारमर्धमात्रस्वरभक्तिकमित्यन्ये। द्विरेफश्रुतिकमध्यर्धस्वरमात्रमित्यपरे। एवम् ॡ इत्यपि। ऌता, कॄकारः। पक्षे पूर्वेण ह्रस्व उत्तरेण ऋकारश्च। क्लृऋकारः। कॄकारः। ऌता, कॣकारः। पक्षे दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं च। कॣकारः। क्लृ ऌकारः। ऌवर्णस्य स्थानित्वमिच्छन्त्येके ॥३॥

ऋतो वा तौ च। १।२।४॥

ऋकारस्य स्थाने ऋता ऌता च परेण सहितस्य यथासंख्यम् ॠॡ इत्यादेशौ वा भवत। तौ च—ऋकारऌकारौ ऋता ऌता च सह ऋकारस्य वा भवत। ऋता, पितॄषभ। पितॄषभः। पितृऋषभः। ऌता, होॡकारः। पक्षे होतॄकार। होतृ ऌकार। तौ च, पितृषभः। होत्ऌकारः। पक्षे यथा प्राप्तम्। अत्रापि ऋवर्गस्य स्थानित्वमिच्छन्त्येके ॥४॥

ऋस्तयोः। १।२।५॥

तयोः—पूर्वस्थानिनोर्ॡकारऋकारयो स्थाने यथासंख्यमृता ऌता च परेण सहितयोर्ॠकारो द्विमात्र आदेशो भवति। कॄषभ। होतॄकार ॥५॥

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल्। १।२।६॥

अवर्णस्य स्थाने इवर्णोवर्णऋवर्णऌवर्णैः परैः सहितस्य यथासंख्यमेत् ओत् अर् अल् इत्येते आदेशा भवन्ति। देवेन्द्रः। तवेहा। मालेयम्। सेक्षते। नवोदकम्। नवोढा। गङ्गोदकम्। सोढा वृक्ष इन्द्रं, त इन्द्रमित्यादौ च डौ जस इकारे चैकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गमेत्वमेव भवति न तु परपदाश्रितं वहिरङ्गमिकारस्य दीर्घत्वम्। परमर्षिः। तवर्कारः। सर्कारेण। तवल्कार। सल्कारेण। त्रिमात्रादेरपि स्थानिन स्थाने द्विमात्रावेदोतौ भवतः सूत्रे तयोरेव विवक्षितत्वात्। अवर्णस्येति किम्। दधीदम्। मधूदकम्। पितृषभः। क्लृकारः। इवर्णादिनेत्ति किम् दण्डाग्रम् ॥६॥

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार्। १।२।७॥

प्रादीनामवर्णस्य ऋणशब्दे परे परेण ऋकारेण सहितस्यारित्ययमादेशो भवति। अरोऽपवादः प्रगतमृणं प्रार्णम्। दशानामृणं दशार्णम्। दश ऋणान्यस्य दशार्णः क्षत्रियः। दश ऋणानि जलदुर्गाण्यस्यां दशार्णा नदी। ऋणस्यावयवतया संबन्धि ऋणमृणार्णम्। वसनानामृणं वसनार्णम्। एवं कम्बलार्णम्। वत्सरार्णम्। वत्सतरार्णम्। समानानामिति बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वेनोक्तत्वादिहोत्तरत्र च ह्रस्वोऽपि भवति प्रऋणम् दशऋणमित्यादि। वत्सरशब्द स्यारं नेच्छन्त्येके ॥७॥

ऋते तृतीयासमासे। १।२।८॥

ऋतशब्दे परे यदवर्ण तस्य स्थाने परेण ऋकारेण सहितस्यारित्ययमादेशो भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र तृतीयासमासे भवतः। शीतेन ऋत शीतार्त। दु खेन ऋतो दुःखार्तः। ह्रस्वोऽपि भवति। शीतऋत। दु खऋत। ऋत इति किम्? सुखेत। दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किम्? परमर्तः।

समास इति किम्? सुखेनर्तः। दुःखेनर्तः। ऋतेन कृतः ऋतकृतः परमश्चासौ ऋतकृतश्च परमर्तकृत इत्यत्र तु निमित्तनिमित्तिनौ नैकत्र तृतीयासमास इति न भवति। अवर्णस्येत्येव। पितृतः। कथं 'क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति मांस्पाकवलितान्' क्षुधूशब्दस्य हि व्यञ्जनान्तत्वात् क्षुदृत इति प्राप्नोति। नैवम्। आङ्पूर्वे ऋते तृतीयान्तस्यासमस्तस्यायं प्रयोग। आ ऋत इति उत्तरेणार्। आर्तः। ततः क्षुधेत्यनेन संबन्धः यस्य तु व्यञ्जनान्तादप्याप् तन्मते क्षुधया ऋत इति समस्तप्रयोग एवायम् ॥८॥

ऋत्यारुपसर्गस्य ।१।२।९॥

उपसर्गस्य संबन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे परेण ऋकारेण सहितस्यारादेशो भवति। सर्वापवादः। प्रार्च्छति। परार्च्छति। प्रार्ध्नोति। परार्ध्नोति ऋतीति किम्। उपेतः। उपसर्गस्येति किम्। इहर्च्छति। इहऋच्छति। येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञा', तेनेह न भवति। प्रगता ऋच्छका अस्मात्प्रर्च्छको देशः। एवं प्रर्षभं प्रर्श्यं वनम्। आरिति वर्तमाने पुनरार्ग्रहणमारेव यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेनेहोत्तरयोश्च ह्रस्वत्वं बाध्यते ॥ ९ ॥

नाम्नि वा । १ । २ । १० ॥

उपसर्गस्य संबन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने अकारादौ 'नाम्नि' नामावयवे धातौ परे परेण ऋकारेण सहितस्यारादेशो वा भवति। प्रार्षभीयति। केचित्तु पक्षे ह्रस्वत्वमपि मन्यन्ते। प्रऋषभीयति। उपसर्गस्येत्येव। इहर्षभीयति। ऋतीत्येव। उपोष्ट्रीयति। ऋकारमिच्छति उपर्कारीयति ॥ १० ॥

ऌत्याल्वा । १ । २ । ११ ॥

उपसर्गस्य संबन्धिनोऽवर्णस्य ऌति ऌकारादौ नामावयवे धातौ परे परेण ऌकारेण सहितस्याल् वा भवति। अलोऽपवाद'। उपाल्कारीयति। उपल्कारीयति। अत्रापि पक्षे ह्रस्वत्वमिच्छन्त्येके। उपऌकारीयति। उपसर्गस्येत्येव। इहल्कारीयति। ऌतीति किम्। ऌकारमिच्छति उपल्कारीयति ॥ ११ ॥

ऐदौत्संध्यक्षरैः । १ । २ । १२ ॥

अवर्णस्य स्थाने संध्यक्षरैः परैः सहितस्यैत् औत् इत्यादेशावासन्नौ भवतः। एवं चैकारैकाराभ्यां सहितस्यैकार', ओकारौकाराभ्यां सहितस्य चौकारः, तवैषा। खट्वैषा। तवैन्द्री। सैन्द्री। तवौदनः। खट्वौपगव'। अवर्णस्येत्येव। दध्येतत्। दध्यैच्छत्। मध्वोदनः। साध्वौषधम्। संध्यक्षरैरित्यैत्वनिर्देशादुपसर्गस्येति निवृत्तम् ॥ १२ ॥

ऊटा । १ । २ । १३ ॥

अवर्णस्य परेणोटा सहितस्य स्थाने औकारादेशो भवति आसन्न'। धौत'। धौतवान्। लावयति पावयति इति क्विपि णिलोपे 'अनुनासिके च च्छ्व' शूट्' (४ । १ । १०८) इत्यूटि, लौः पौ'। ओकारापवादो योगः ॥ १३ ॥

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण । १ । २ । १४ ॥

प्रशब्दसंबन्धिनोऽवर्णस्य एष एष्य ऊढ ऊढि ऊह इत्येतेषु परेषु परेण स्वरेण सहितस्य स्थाने ऐदौतावादेशौ भवत आसन्नौ। प्रैष'। प्रैष्य'। प्रौढ'। प्रौढि'। प्रौहः। ऊहे नेच्छन्त्येके। प्रस्येति किम्? अपोढः। उपोढ'। एषादिष्विति किम्? प्रेतः। प्रोतः। कथं प्रेषः प्रेष्यः। ईषे ईष्ये च भविष्यति। यदापि आ ईष्य एष्य इति तदापि 'ओमाङि' (१ । २ । १८) इत्यवर्णलोपे प्रेष्य इत्येव भवति। 'यस्मिन्प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' इति न्यायात् 'उपसर्गस्यानिणेधेदोति' (१ । २ । १९) इत्यस्यैवायं बाधको न ओमाङीत्यस्य। अथेह कस्मान्न

भवति प्रेषते प्रेष्यते प्रोढवानिति । अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकस्याग्रहणात् । कथं तर्हि ऊढिशब्दस्य ण्यन्तस्य सार्थकस्य प्रयोगे प्रोढयतीति । ऊढशब्देन सार्थकेन स्याद्यन्तेन साहचर्याण्ण्यन्ते औत्वाभावात् । प्रौढादिशब्दात्तु णौ प्रौढयतीत्यादि भवत्येव ॥ १४ ॥

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् । १ । २ । १५ ॥

स्वैर स्वैरिन् अक्षौहिणीत्येतेषु अवर्णस्य परेण स्वरेण सहितस्य ऐत् औत् इत्येतावादेश भवतः। स्वस्येरः स्वैरः । घञ् । स्व ईरोऽत्रेति स्वैरमास्यताम् । स्वयमीरति ईर्ते वा स्वैरः । नाम्युपान्त्यलक्षण' क. । स्वयमीरितुं शीलमस्येति स्वैरी । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वैरिणी । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी । स्वैरशब्दान्मत्वर्थीयेनैव इना सिद्धे पृथक् स्वैरिन्ग्रहणं ताच्छीलिकादिणिन्नन्तेऽपीरिन्शब्दे ऐत्वार्थम् ॥१५॥

अनियोगे लुगेवे । १ । २ । १६ ॥

नियोगो नियमोऽवधारणम्, तदभावोऽनियोगोऽनवक्लृप्तिः । तद्विषये एवशब्दे परेऽवर्णस्य लुग्लोपोऽदर्शनं भवति। इहेव तिष्ठ। अद्येव गच्छ। स्वेच्छावृत्तिरत्र गम्यते नावधारणम् । नियोगे तु इहैव तिष्ठ, मा गाः । ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्ति तन्मते शास्त्रलोकप्रतीतप्रयोगविरोधः। तथा हि— 'अमैवाव्ययेन' [२ । २ । २० । पा०] 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' [६ । १ । ८० । पा०] 'तपस्तप'-कर्मकस्यैव' [३ । १ । ८८ । पा०] लङ' शाकटायनस्यैव' [३ । ४ । १११ । पा०] येनैव हेतुना वाक्यं भवति तेनैव वृत्तिरपि प्राप्नोति । यथैव तर्हि इहैव स्यादिति । 'यदैव पूर्वे जनने शरीरम्' । इत्यैव कोपारुणया रिपोरुरः ॥ अथैवावां रणमुपगतौ तातमम्बाञ्च नत्वा । तरसैव कोऽपि भुवनैकपुरुषस्तपस्यतीति । कथं शकानामन्धु' शकन्धु' । पुरुष ! अटतीत्यटा, कुलात् कुलस्य वाऽटा कुलटा । पततीति पतः, पतोऽञ्जलेः पतञ्जलिः । सीम्नोऽन्त' सीमन्त. केशविन्यास एव । प्रार्थनायाऽध्ययनं प्रध्ययनम् । हलस्य ईषा हलीषा । एवं लाङ्गलीषा । मनस ईषा मनीषा । हलीशा । लाङ्गलीशेत्यादि पृषोदरादित्वाद्भविष्यति । कथं तुवै त्वै नुवै न्वै । निपातान्तरमेतत् ॥ १६ ॥

वौष्ठौतौ समासे । १ । २ । १७ ॥

ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परेऽवर्णस्य लुग्वा स्यात्, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवत' । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । बिम्बोष्ठा । बिम्बौष्ठा । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः समास इति किम् ? हे राजपुत्रौष्ठं पश्य । हे छात्रौतुस्वरं शृणु । अवर्णस्येत्येव । शुच्योष्ठी ॥ १७ ॥

ओमाङि । १ । २ । १८ ॥

अवर्णस्य ओमि आङादेशे च परे लुग्भवति । आङि दीर्घत्वेनैव सिद्धे लुग्विधानमनर्थकं स्यादिति आङिति आङादेशो गृह्यते । अद्योङ्कारः । सोमित्यवोचत् । आङि, आ ऊढा ओढा अद्य ओढा अद्योढा । सा ऊढा सोढा । आ ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यात् । खट्वा अर्श्यात् खट्वर्श्यात् । आ इहि एहि । उप एहि उपेहि । परा एहि परेहि । एवमुपेत' । ओमाङीति किम् ? तवौदन. । अवर्णस्येत्येव आ ऋतो' अर्तोः । दध्यर्तो ॥ १८ ॥

उपसर्गस्यानिणेधेदोति । १ । २ । १९॥

उपसर्गसम्बन्धिनोऽवर्णस्येणेधतिवर्जिते एकारादावोकारादौ च धातौ परे लुग् भवति । प्रेलयति । परेलयति । परोखति । उपसर्गस्येति किम् ? प्रगता एलका अस्मात्प्रैलको देश' । अनिणेधिति किम् ।

उपैति परैति । उपैधते । परैधते । एधोतीति किम् ? उपायते । प्रायते ॥ १९ ॥

वा नाम्नि । १ । २ । २० ॥

नामावयव एकारादावोकारादौ च धातौ परे उपसर्गसंबन्धिनोऽवर्णस्य लुग्वा भवति । उपेकीयति । उपैकीयति । प्रोपधीयति प्रौपधीयति ॥२०॥

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् । १ । २ ।२१

इवर्णोवर्णऋवर्णऌवर्णानामस्वे स्वरे परे यथासंख्यं य् व् र् ल् इत्येते आदेशा भवन्ति । दध्यत्र । नद्येषा । मध्वत्र । वध्वासनम् । पित्रर्थः । क्रादयः । लनुबन्धः । लाकृतिः । इवर्णादेरिति किम् ? पचति । अस्व इति किम् ? दधीदम् । स्वर इति किम् ? मधु पिबति । केचित्त्विवर्णादिभ्यः परान् यवरलानिच्छन्ति । दधियत्र । तिरियङ् । मधुवत्र । भूवादयः । तन्मतसंग्रहार्थमिवर्णादेरिति पञ्चमी व्याख्येया ॥२१॥

ह्रस्वोऽपदे वा । १ । २ ।२२ ॥

इवर्णादीनामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा भवति । अपदे न चेत्तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे भवतः । नदि एषा । नद्येषा । दधि अत्र । दध्यत्र । मधुअत्र । मध्वत्र । अति एति । अत्येति । अनु एति । अन्वेति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः । ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्च कार्यान्तरं न भवति । कश्चित्तु पक्षे प्रकृतिभावमपीच्छति । कुमारी अत्र । अपदे इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । नद्युदकम् । वध्वासनम् । नद्यर्थ । गौर्याराध । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षया पदभेदेऽपि समासे सत्यैकपद्यम् । एवमनुव्यचलत् । अथवा, अनुप्राविशदित्यादिवदखण्डमव्ययं विभक्त्यन्तत्वाच्चैकपदत्वम् । अत एवैतद्योगे 'सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा' (२ । १ । ३२) इति विकल्पेन वस्नसादयो भवन्ति । अथो अनुव्यचलद्वो देवदत्तः । अथो अनुव्यचलद्युष्माकं देवदत्तः । अथो अनुप्राविशद्वो जिनदत्तः । अथो अनुप्राविशद्युष्माकं जिनदत्त इत्यादि इवर्णादिष्वित्येव । मुनयाचार । साधवाचर । स्वर इत्येव नदी वहति । अस्व इत्येव । दधीदम् ॥२२॥

एदैतोऽयाय् । १ । २ । २३ ॥

एकारैकारयोः स्थाने स्वरे परे यथासंख्यम् अय् आय् इत्येतावादेशौ भवतः । नयनम् । नायकः । अस्व इति इवर्णादिसंबद्धं तन्निवृत्तौ निवृत्तम् । तेन स्वेऽपि भवति । वृक्षयेव । रायैन्द्री । स्वर इत्येव । जले पतनम् । रैधृतिः ॥ २३ ॥

ओदौतोऽवाव् ।१।२।२४॥

ओकारौकारयोः स्थाने स्वरे परे यथासंख्यमव् आव् इत्येतावादेशौ भवतः । लवनम् । लावकः । पटवोतु । गावौ । स्वर इत्येव । गोशृङ्गम् । नौकाष्ठम् ॥ २४ ॥

य्यक्ये । १ । २ । २५ ॥

ओकारौकारयोः स्थाने क्यवर्जिते यकारादौ प्रत्यये परे यथासंख्यमव् आव् इत्येतावादेशौ भवतः । गव्यति । गव्यते । नाव्यति । नाव्यते । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । गव्यम् । नाव्यम् । यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । अक्य इति किम् । उपोयते । औयत । लौयमानिः । क्यवर्जनाद्यकारादि प्रत्ययो गृह्यते तेनेह न भवति । गोयूतिः । नौयानम । कथं गव्यूतिः क्रोशद्वयम् । क्रोशयोजनादिवदव्युत्पन्न संज्ञाशब्दोऽयम् । गवां यूतिर्गव्यूतिरिति व्युत्पत्तिपक्षे तु पृषोदरादित्वाद्भविष्यति । शरव्यमिति तु शरसमानार्थात् शरुशब्दादवर्णान्तलक्षणे ये, शरान् व्ययतीति वा डे भविष्यतीति ॥ २५ ॥

ऋतो रस्तद्धिते ॥ १ । २ । २६ ॥

ऋकारस्य यकारादौ तद्धिते परे रादेशो भवति ।

पितरि साधु पित्र्यम् । भ्रात्र्यम् । तद्धिते इति किम् । कार्यम् ॥ २६ ॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् । १ । २ । २७ ॥

एदोद्भ्यां पदान्ते वर्तमानाभ्यां परस्याकारस्य लुग्भवति । तेऽत्र । पटोऽत्र । यजन्तेऽत्र । एदोत इति किम् ? दध्यत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् । अस्येति किम् ? तयिह । पटविह ॥ २७ ॥

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ।१।२।२८॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्याक्षशब्दे परे नाम्नि संज्ञायां गम्यमानायामव इत्ययमादेशो भवति । गोरक्षीव, अप्राण्यङ्गत्वात्समासान्तेऽनि गवाक्षो वातायनः । नाम्नीति किम् । गवामक्षाणि । गोऽक्षाणि । गो अक्षाणि । कश्चित्त्वसंज्ञायां गवाक्षाणीत्यपीच्छति ॥२८॥

स्वरे वानक्षे । १ । २ । २९ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य स्वरे परेऽव इत्ययमादेशो वा भवति, । अनक्षे– स चेत्स्वरोऽक्षशब्दस्थो न भवति । गवाग्रम् । गवाजिनम् । गवोष्ट्रः । गवौदनः । गवेश्वरः । पक्षे यथाप्राप्तम् गोऽग्रम् । गोऽजिनम् । गोअग्रम् । गोअजिनम् । गवुष्ट्र. । गवोदनः । गवीश्वरः । स्वर इति किम् ? गोकुलम् । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम् । गोअक्षम् । पदान्त इत्येव । गवि । ओत इत्येव । चित्रग्वर्थः । गोरित्येव । द्योऽग्रम् । हे चित्रगवुदकमित्यत्र तु लाक्षणिकत्वाद् गोशब्दस्य न भवति ॥ २९ ॥

इन्द्रे । १ । २ ॥ ३० ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्येन्द्रस्थे स्वरे परेऽव इत्ययमादेशो भवति । गवेन्द्र. । गवेन्द्रयज्ञ. । नित्यार्थं वचनम् ॥ ३० ॥

वाऽत्यसंधिः १ । २ । ३१ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्यात्यकारे स्वरे परेऽसंधि· प्रकृतिभावो वा भवति । गो अग्रम् । गो अजिनम् । पक्षे यथाप्राप्तम् । गोऽग्रम् । गवाग्रम् । गोऽजिनम् । गवाजिनम् । अतीति किम् । गवेङ्गितम् । गवाननम् । गोरित्येव । द्योऽग्रम् । ओत इत्येव । चित्रग्वग्रम् । हे चित्रगोऽग्रमित्यत्र तु लाक्षणिकत्वान्न भवति । पदान्त इत्येव । गौरिवाचरति, गवति ॥ ३१ ॥

प्लुतोऽनितौ । १ । २ । ३२ ॥

इतिशब्दवर्जिते स्वरे परे प्लुतोऽसंधिर्भवति । संधिकार्यभाग् न भवतीत्यर्थ. । देवदत्त ३ अत्र न्वसि । जिनदत्त ३ इदमानय । सुश्लोक ३ आगच्छ । सुमङ्गल ३ इदमानय । अनिताविति किम् ? सुश्लोकेति । सुमङ्गलेति । केचित्तु इतिशब्दे विकल्पमिच्छन्ति । सुश्लोक ३ इति, । सुश्लोकेति । सुमङ्गल ३ इति, ॥३२॥

इ ३ वा । १ । २ । ३३ ॥

इ ३ इति प्लुत· स्वरे परे वाऽसन्धिर्भवति । इतावप्राप्तेऽन्यत्र च प्राप्ते उभयत्र विकल्पोऽयम् । लुनीहि ३ इति, लुनीहीति । चिनुहि ३ इदम्, चिनुहीदम् । कथं । वशा ३ इयम् । वशेयम् । छान्दसावेतौ ॥ ३३ ॥

ईदूदेत् द्विवचनम् । १ । २ । ३४ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं स्वरे परेऽसंधिर्भवति । त्रपुणी अत्र । मुनी इह । साधू एतौ । अमू इति । कुण्डे अत्र । माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । पचावहे आवाम् । ईदूदेदिति किम् ? वृक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । एषां प्लुतानामितावपि संधिर्न भवति ।

अग्नी ३ इति । वायू इति । स्वर इत्येव । तव ई कामौ तवे । प्रत्यासत्तेः स्वरनिमित्तकार्यप्रतिषेधादिह भवत्येव । तव ई तवे आसाते । केचित्तु 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति प्रयोगदर्शनात् मणी इव मणीवेत्यादावसन्धिप्रतिषेधं वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । वाशब्देनोपमार्थेन सिद्धत्वात् । मणी इवोद्भिन्नमनोहरत्विषौ' इत्यादावसंधिदर्शनाच्च । अन्ये तु यथादर्शनं संधिमसन्धिं चेच्छन्ति । मणीव । दम्पतीव । रोदसीव । मणी इव ॥ ३४ ॥

अदोमुमी । १ । २ । ३५ ॥

अदस्संबन्धिनौ मुमी इत्येतावसंधी भवतः स्वरे परे । अमुमुईचा । अमी आसते । अमी अश्वाः । अदसिति किम् ? अम्यत्र ॥ ३५ ॥

चादिः स्वरोऽनाङ् । १ । २ । ३६ ॥

आङ्वर्जितश्चादिरव्ययसञ्ज्ञकः स्वरः स्वरे परेऽसंधिर्भवति । आ अपेहि । आ एवं किल मन्यसे । आ एव नु तत् । विस्मये, इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्तिष्ठ । ऊ ऊषरे बीजं वपसि । ए इतो भव । ओ ओश्रावय । चादिरिति किम् । अ विष्णो आगच्छ, आगच्छ । कथं तितउः परिपवनम् । तनेर्डउरिति डउविधानबलादसंधिर्भविष्यति । उत्तरत्रान्तग्रहणादिह केवलो गृह्यते तेनेह न भवति । चेति । इतीह । नन्विति । वेति । स्वर इत्येव । जानु उ जानू । स्वर इति प्रत्यासत्तेस्तन्निमित्तकसंधिप्रतिषेधादिह दीर्घत्वलक्षणः संधिर्भवत्येव । जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । केचित्तु चाद्यचादिस्थानस्याचादिरूपत्वात्स्वरनिमित्तकमपि संधिमिच्छन्ति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । अनाङिति किम् ? आ ईषदुष्णमोष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात्, ओदकान्तात्प्रियं प्रोथमनुव्रजेत् । आ आर्येभ्यः, आर्येभ्यो यशो गतं गौतमस्य । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' ॥ १ ॥ ३६ ॥

ओदन्तः । १ । २ । ३७ ॥

ओकारान्तश्चादिः स्वरे परेऽसंधिर्भवति । अहो अत्र । उताहो इदम् । आहो एतत् । अथो अस्मै । हंहो आगच्छ । अवो एहि । नो इन्द्रियम् । चादिरित्येव । गवीश्वरः । अगौर्गौः समपद्यत, गोऽभवत् । मिथोऽत्र । मिथोशब्दः स्वरादिर्नतु चादिः । तिरोऽभवत्, नमोऽकरोत्, अदोऽभवदित्यादिषु लाक्षणिकत्वाच्च न भवति । अहो इत्यादयोऽखण्डाश्चादय इति पृथग्योगः ॥ ३७ ॥

सौ नवेतौ । १ । २ । ३८ ॥

सिनिमित्तो य ओदन्तः स इतौ परेऽसंधिर्वा भवति । पटो इति । पटविति । साधो इति । साधविति । साविति किम् ? अहो इति । गवित्ययमाह । गौरिति वक्तव्येऽशक्त्या गो इत्युक्तमनुक्रियते । स्याद्वादाश्रयणाच्चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामसत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । इताविति किम् ? पटोऽत्र ॥ ३८ ॥

ऊँ चोञ् १ । २ । ३९ ॥

उञ्शब्दश्चादिरितिशब्दे परे वाऽसंधिर्भवति । असंधिपक्षे च उञ् ऊँ इत्येवंरूपो दीर्घोऽनुनासिको वा भवति । तथा च सति त्रैरूप्यं सिद्धं भवति । उइति १ ऊँ इति २ विति ३ । इतावित्येव । उ उत्तिष्ठ । ञित्करणं स्वरूपपरिग्रहार्थम् । तेन विकृतस्य न भवति । अहउ अहो, अहो इति ।

एवमुताहो इति । अथ ॐ इत्येव चादिषु पठ्यतां किमादेशेन ? नैवम् । तस्यानितावपि प्रयोग' प्रसज्ज्येत तन्निषेधार्थमादेशवचनम् ॥ ३९ ॥

अञ्वर्गात्स्वरे वोऽसन् । १ । २ । ४० ॥

ञकाररहितेभ्यो वर्गेभ्यः पर उञ् स्वरे परे वकारो वा भवति, स चासन्— अभूतवत् । क्रुड्ड्वास्ते । क्रुड्डु आस्ते । किम्वापनम् । किमुआवपनम् । किम्वुष्णम् । किमु उष्णम् । किम्विति । किमु इति । किमूँ इति । किंविति । किव्ँविति । जानु उ जानू । जान्वस्य रुजति । जानू अस्य रुजति । तद्वस्य मतम् । तदु अस्य मतम् । वर्गादिति किम् । स्वरु उपैति । अन्तरु उपैति । अञिति किम् । घञु एति । स्वर इति किम् । किमु गच्छति । असत्त्वाद् द्वित्वमनुस्वारानुनासिकाभावश्च ॥ ४० ॥

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः । १ । २ । ४१ ॥

अवर्णस्येवर्णस्योवर्णस्य चान्ते विरामे वर्तमानस्यानुनासिक आदेशो वा भवति, अनीदादेः— न चेदयमीदूदेद्द्विवचनम् (१ । २ । ३४ ॥) इत्यादिसूत्रसम्बन्धी भवति । पदान्ताधिकारेऽन्तग्रहण विरामप्रतिपत्त्यर्थम् । स च विरामे भवन् पदस्यान्ते भवति, केवलमुपसर्गस्य समासान्तर्वर्तिनश्च न भवति । सामँ । साम । खट्वाँ । खट्वा । दधिँ । दधि । कुमारीँ । कुमारी । मधुँ । मधु । वृक्षेणँ । वृक्षेण । नामँ अत्र । नाम अत्र । दधिँ अत्र । दधि अत्र । मधुँ अत्र । मधु अत्र । वृक्षेणँ अत्र । वृक्षेण अत्र । विरामत्वाच्च सन्धिर्न भवति । अइउवर्णस्येति किम् । कर्तृ । हर्तृ । अन्त इति किम् । दधि करोति । मधु करोति । वृक्षः । अनीदादेरिति किम् । अग्नी । वायू । अमू । अमी । किमु । चादिसूत्रे चादे स्वरस्य केवलस्याङ्वर्जितस्य च ग्रहणादिह भवत्येव । अँ इति विष्णोः संबोधनम् । प्लक्षश्चँ न्यग्रोधश्चँ । पाटलिपुत्रादाँ ॥४१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय' पादः समाप्तः ॥ २ ॥

पूर्वं भवदारगोपी-हरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः । श्रीमूलराजपुरुषो-त्तमोऽवधीद्दुर्मदाभीरान् ॥ १ ॥

तृतीयः पादः

तृतीयस्य पञ्चमे । १ । ३ । १ ॥

वेति पदान्त इति अनुनासिक इति चानुवर्तते । वर्गतृतीयस्य पदान्ते वर्तमानस्य वर्गपञ्चमे परे वानुनासिको भवति । स्थान्यासन्न. । वाङ् ङवते । वाग् ङवते । वाङ् ञकार । वाग् ञकार. । वाङ् णकारीयति । वाग् णकारीयति । वाङ् नयति । वाग् नयति । वाङ् मधुरा । वाग् मधुरा । एवं षण् नया षड् नयाः । तन्नयनम् । तद्नयनम् । ककुम्मण्डलम् । ककुब्मण्डलम् । तृतीयस्येति किम् ? स्वर्नयति । हल्मात्रम् । पदान्त इत्येव । विघ्नः । पञ्चम इति किम् ? वागत्र । षड् गच्छन्ति । केचित्तु व्यञ्जनस्य

स्थानेऽनुनासिके परे वाऽनुनासिकमिच्छन्ति । तस्य-तु ह्रस्वान्ङणनो द्वे' (। १ । ३ । २७ ।) इति द्वित्वं च नेच्छन्ति । तन्मते, त्वड्डँ इति । त्वगूँ इति । श्वलिण्णूँ इति । श्वलिड्डूँ इति । तन्नूँ इति । तद्दूँ इति । हल्मात्रम् हल्मॉत्रम् । ननु षण्णया इत्यादौ 'अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने' (१ । ३ । ३२ ।) इत्यनेन तृतीयस्य द्वित्वे कृतेऽन्त्यस्यानुनासिके च तृतीयस्यापि श्रुतिः प्राप्नोति । नैवम् । अनुनासिके कृते पश्चाद् द्वित्वस्य भावात् । तेन पण्ण्नया., षड्ड्नया' इत्यादि सिद्धम् ॥१॥

प्रत्यये च । १ । ३ । २ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तृतीयस्य स्थाने पञ्च-मादौ प्रत्यये परेऽनुनासिको भवति । नित्यार्थं वचनम् । वाङ्मयम् । गुडलिण्मान् । षण्णाम् । पदान्त इत्येव । यज्ञ । सद्म । चकार उत्त-रत्र विकल्पानुवृत्त्यर्थ. ॥ २ ॥

ततो हश्चतुर्थः । १ । ३ । ३ ॥

पदान्ते वर्तमानात्ततस्तृतीयात्परस्य हकारस्य स्थाने प्रत्यासत्त्या पूर्वसवर्गश्चतुर्थो वा भवति । वाग्घीन' । वाग्हीनः । अज्झलौ । अज्हलौ । षड्ढलानि । षड्हलानि । तद्धितम् । तद्हि-तम् । ककुब्भासः ककुब्हास । तत इति किम् । प्राङ् हसति । भवान् हरति ॥ ३ ॥

प्रथमादधुटि शश्छः । १ । ३ । ४ ॥

पदान्ते वर्तमानात्प्रथमात्परस्य शकारस्य स्था-नेऽधुटि परे छकारादेशो वा भवति । वाक्छूरः । वाक्शूरः । वाक्छ्लक्ष्ण' । वाक्श्लक्ष्ण. । तच्छ्वे-तम् । तच्श्वेतम् । उच्छ्मश्रु । उच्श्मश्रु. । तच्छ्मीलति । तच्श्मीलति । पट्छ्यामाः । पट्श्यामा । त्रिष्टुप्छ्रुतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् । प्रथमादिति किम् ? प्राङ्शूरः । भवाञ् शोभनः । अधुटीति किम् ? वाक्श्च्योतति ॥ ४ ॥

रः कखपफयोः ≍क)(पौ । १ । ३ । ५ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य कखे पफे च परे यथासंख्यम ≍क)(पौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयावादेशौ वा भवतः। ककारपकाराकारा उच्चारणार्थाः। क ≍ करोति । क ≍ खनति । क)(पचति । क)(फलति अन्त ≍ करोति । अन्त)(फलति । पक्षे 'रः पदान्ते विसर्गस्तयो.' (१ । ३ । ५३) इत्येनेन विसर्ग. कः करोति । क खनति । क पचति । कः फलति । अन्त करोति अन्त' फलति । विसर्गाप-वादोऽयम् । एवमुत्तरावपि ॥ ५ ॥

शषसे शषसं वा । १ । ३ । ६ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य शषसेषु परेषु यथा-संख्यं शषस इत्येते आदेशा वा भवन्ति। कश्शेते। कः शेते । कष्षण्ड' । कः षण्ड' । कस्साधुः । कः साधुः । अन्तश्शेते। अन्तः शेते । मातष्षण्डे । मात' षण्डे । पयस्सु । पय सु । कथं गीर्षु, धूर्षु ? अरो रेफस्य सुपि रेफो वक्ष्यते। कः श्शकार इत्यादिषु त्वघोषे शिट्परे विसर्जनीयस्य विधाना-द्रेफ एव नास्तीति न भवति। एवं पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्द्रष्टव्यम् । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् । असे. त्सरु. । नवाधिकारे वाग्रहणमुत्तरत्र विकल्प-निवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

चटते सद्वितीये । १ । ३ । ७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य चटतेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासंख्यं शषस इत्येते आदेशा भवन्ति। चछयो. शः । कश्चरति । कश्छादयति । अन्त-श्चरति अन्तश्छादयति । टठयोः षः । कष्टीकते । कष्ठकारेण । पुनष्टीकते । पुनष्ठकारेण । तथयोः

सः । कस्तरति कस्थुडति । अन्तरतरति । अन्तस्थुडति ॥ ७ ॥

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वास्याधुट्परे । १ । ३ । ८ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य प्रशान्वर्जितशब्दसबन्धिनो नकारस्य स्थाने चटतेषु सद्वितीयेष्वधुट्परेषु परेषु यथासख्यं शषस इत्येते आदेशा भवन्ति । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य—अनुस्वार आगमोऽनुनासिकश्चादेशः पूर्वस्य क्रमेण भवत इत्यर्थः । भवाँश्चरति भवांश्चरति । भवाँश्छादयति भवांश्छादयति । भवाँष्टीकते । भवांष्टीकते । भवाँष्ठकारेण । भवांष्ठकारेण । भवाँस्तरति । भवांस्तरति । भवाँस्थुडति । भवांस्थुडति । अप्रशान इति किम् ? प्रशाञ्चरति । प्रशाण्टीकते । प्रशान्तरति । अधुट्पर इति किम् ? भवान् त्सरुकः । पदान्त इत्येव । भवन्त । विरामे प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वादिह न भवति भवान् चरति । भवान् टीकते । भवान् तरति ॥ ८ ॥

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ।१ । ३ । ९ ॥

पुमिति पुम्सोः कृतसयोगान्तलोपस्यानुकरणम् अधुट्परेऽघोषे शिट्ख्याग्वर्जिते परे पुमित्येतस्य रोऽन्तादेशो भवति अनुस्वरानुनासिकौ च पूर्वस्य । पुंस्कामा । पुँस्कामा । पुंस्कोकिल । पुँस्कोकिलः । पुंस्खानम् । पुँस्खानम् । पुंश्चली । पुँश्चली । पुंश्छत्रम् पुँश्छत्रम् । पुंष्टिट्टिभ. । पुँष्टिट्टिभः । पुंस्पुत्र. । पुँस्पुत्र. । पुंस्फलम् । पुँस्फलम् । अशिटीति किम् । पुंशरः । अघोष इति किम् ? पुंदास । पुंगव । अधुट्परे इत्येव । पुक्षुरः । पुंक्षार । अख्यागीति किम् । पुंख्यातः । पुंख्याति ॥ ९ ॥

नॄनः पेषु वा । १ । ३ । १० ॥

नॄनिति शसन्तस्य नृशब्दस्यानुकरणम् । नॄनः पकारे परे रोऽन्तादेशो वा भवति, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । नॄं)(पाहि । नॄंः पाहि । नॄँ)(पाहि नॄँ पाहि । नॄन्पाहि । नॄं)(प्रीणीहि । नॄँ)(प्रीणीहि । नॄं प्रीणीहि । नॄँः प्रीणीहि । नॄन्प्रीणीहि । पेष्विति किम् ? नॄन् योजयति । बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वादधुट्पर इति निवृत्तम् ॥ १० ॥

द्विः कानः कानि सः । १ । ३ । ११ ॥

कानिति किमः शसन्तस्यानुकरणम् । द्विरुक्तस्य कानः कानि परे सकारान्तादेशो भवति, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । काँस्कान् । कांस्कान् । द्विरिति किम् । कान् कान् पश्यति । अत्रैकः कि प्रश्नेऽन्यस्तु क्षेपे । कानीति किम् । कांस्कान् पश्यति । रस्याधिकारेणैव सिद्धे सविधानं रुत्वबाधनार्थम् ॥ ११ ॥

स्सटि समः । १ । ३ । १२ ॥

समित्येतस्य स्सटि परे सकारोऽन्तादेशो भवति अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । सँस्स्कर्ता । संस्स्कर्ता सँस्स्कर्तुम् । संस्स्कर्तुम् । स्सटीति किम् । सकृतिः । सचस्कारेत्यत्र तु व्यवधानान्न भवति । सम इति किम् । उपस्कर्ता ॥ १२ ॥

लुक् । १ । ३ । १३ ॥

समित्येतस्य स्सटि परे लुगन्तादेशो भवति । पृथग्योगादनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्येति निवृत्तम् । सस्कर्ता । सस्कर्तुम् । केचित्त्वत्राप्यनुनासिकमिच्छन्ति सँस्कर्ता । सँस्कर्तुम् ॥ १३ ॥

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १ । ३ । १४ ॥

मोर्म्वागमस्य पदान्ते वर्तमानस्य च मकारस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वौ तावनुस्वारानुनासिकौ वर्णौ पर्यायेण भवत । मग्रहणेनैव सिद्धे मुग्रहणमपदा-

न्तार्थम् । स्त्वेत्यनुनासिकस्य विशेषणं, नानुस्वारस्यासम्भवात् । चंक्रम्यते । चङ्क्रम्यते । चंचूर्यते । चञ्चूर्यते । दंद्रम्यते । दन्द्रम्यते । बंभण्यते । बम्भण्यते । यंयम्यते यय्ँयम्यते । वंवम्यते । वव्ँवम्यते । म । वहंलिहो गौः । वहल्ँलिहो गौः । त्वं करोषि । त्वङ् करोषि । त्वं चरसि । त्वञ्चरति । त्वं टीकसे । त्वण्टीकसे । त्वं तरसि । त्वन्तरसि । नकारस्य लाक्षणिकत्वादत्र 'नोऽप्रशानो'–(१ । ३ । ८) इत्यादिना सकारो न भवति । त्वं पचसि । त्वम्पचसि । संयतः । सय्ँयतः । अहंयुः । अहय्ँयुः । त्वं लोक । त्वल्ँलोक । संवत्सरः । सव्ँवत्सरः । कंवः । कव्ँवः । किंतराम् । किन्तराम् । पदान्ते इत्येव । गम्यते । रम्यते । व्यञ्जन इति किम् । किमत्र । स्वाविति किम् । रंरम्यते । शंशाम्यते । त्वं रमसे । त्वं शण्ढः । त्वं षण्ढः । त्वं साधुः । त्वं हससि ॥१४॥

मनयवलपरे हे । १ । ३ । १५ ॥

मनयवलपरे हकारे परे पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्य स्थानेऽनुस्वारानुनासिकौ स्वौ पर्यायेण भवतः किं ह्मलयति । किम्ह्मलयति । किं ह्नुते । किन् ह्नुते । किं ह्यः । किय्ँ ह्यः । किं ह्वलयति । किव्ँ ह्वलयति । किं ह्लादते । किल्ँ ह्लादते । मादिपर इति किम् ? किं हसति । ह इति किम् ? किं ज्वलति ॥१५॥

सम्राट् । १ । ३ । १६ ॥

समो मकारस्य राजतौ क्विबन्ते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते । सम्राट् भरतः । सम्राजौ । सम्राजः । साम्राज्यम् ॥१६॥

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १ । ३ । १७ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्ङकारणकारयोः शिटि परे यथासंख्यं क् ट् इत्येतावन्तौ भवतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ्क् छेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षण्डे । प्राङ् षण्डे । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । सुगण्ट् शेते । सुगण्ट् छेते । सुगण् शेते । वण्ट् षण्डे । वण् षण्डे । वण्ट् साये वण् साये । क्रुङ्क्षु । क्रुङ्षु । सुगण्ट्सु । सुगण्सु । ङ्णोरिति किम् ? भवाञ् शेते । महान् षण्डे । शिटीति किम् ? प्राङ् करोषि । सुगण्णटति (सुगण् चरति) । पदान्ते इत्येव । बंभणिष ॥१७॥

ड्नः सः त्सोऽश्चः । १ । ३ । १८ ॥

पदान्ते वर्तमानाड्डकारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य स्थाने त्स इत्ययं तकारादिः सकारादेशो वा भवति, अश्चः–श्चसंयोगावयवश्चेत् शकारो न भवति । षड् त्सीदन्ति डकारनिर्देशाट्टत्वं न भवति । केचित्तु टत्वमपीच्छन्ति । षट्त्सीदन्ति । भवान्त्साधुः । पक्षे, षट्सीदन्ति । भवान् साधुः । स इति किम् ? षड् भवन्ति । महान् षण्डः । अश्च इति किम् ? षट्श्च्योन्तति । भवाञ् श्च्योतति । श्च्युतेः सोपदेशत्वाच्छकारस्य सकारोपदिष्टं कार्यं विज्ञायते, तेन मधु श्च्योततीति क्विप्, मधुश्च्युतमाचष्ट इति णावन्त्यस्वरादिलोपे, पुनः क्विपि, णिलोपे, सौ, तल्लुकि च, यलोपे 'संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्' (२ । १ । ८८) इति शलोपे, चस्य कत्वे मधुगिति सिद्धम् ॥१८॥

नः शि ञ्च् । १ । ३ । १९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य स्थाने शि शकारे परे ञ्च् इत्ययमादेशो वा भवति, अश्चः–श्चुसंयोगावयवश्चेच्छकारो न भवति । भवाञ्च् छूरः । भवाञ्च् शूरः, पक्षे भवाञ् शूरः । एवं कुर्वञ्च् छेते । कुर्वञ्च् शेते । कुर्वञ् शेते । आदेशबलात् कत्वं न भवति । शीति किम् ? भवान् करोति । अश्च इत्येव । भवाञ् श्च्योतति । राजा शेते इत्यत्र तु परत्वान्नलोपः ॥१९॥

अतोऽति रोरुः । १ । ३ । २० ॥

वेति निवृत्तम् । अतोऽकारात् परस्य पदान्ते

वर्तमानस्य रो' स्थाने अति अकारे परे उकारादेशो भवति । कोऽत्र । कोऽर्थः । अति इति किम् । अग्निरत्र । देवा अत्र । सुश्रोत३यत्र न्वसि । अतीति किम् ? क इह । सर्वज्ञ आस्ते । पय अ३श्वदत्त । रोरिति किम् ? पुनरत्र ॥२०॥

घोषवति । १ । ३ । २१ ॥

अत' परस्य पदान्ते वर्तमानस्य रो' स्थाने घोषवति परे उकारो भवति । को गच्छति । धर्मो जयति । अहोभ्याम् । घोषवतीति किम् ? कः करोति अत इत्येव । मुनिर्गच्छति । सुश्रोत ३ देहि । रोरित्येव । स्वर्याति । पुनर्वक्ति । उत्तरेण लुकि प्राप्तेऽपवादोऽयम् ॥२१॥

अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसंधिः ॥१।३।२२॥

अवर्णाद्भोभगोऽघोभ्यश्च परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे लुग्भवति, स चासधि'—सधेर्निमित्त न भवति । श्रमणा गच्छन्ति । धार्मिका जयन्ति । अकारात्तु परस्य रोः पूर्वेणापवादत्वादुत्वमेव । भो गच्छसि । भगो हससि । अघो यासि । भोभगोअघो इत्येते आमन्त्रणार्थी सकारान्ता अव्यया' । केचित्तु भवद्भगवदघवतां सबोधने सौ परतो वशब्दस्योत्वे तकारस्य च रुत्वं कृत्वा एतानि रूपाणीच्छन्ति, तेषां द्विवचनबहुवचनयो' स्त्रिया च न सिध्यति । भो ब्राह्मणौ । भो ब्राह्मणाः । भो ब्राह्मणि । भगो ब्राह्मणौ । भगो ब्राह्मणा । भगो ब्राह्मणि । अघो ब्राह्मणौ । अघो ब्राह्मणाः । अघो ब्राह्मणि । घोषवतीत्येव । कुमाराः क्रीडन्ति ॥ असधिरित्युत्तरार्थम् ॥२२॥

व्योः । १ । ३ । २३ ॥

अवर्णात्परयोः पदान्ते वर्तमानयोर्व्योर्वकारयकारयोर्घोषवति परे लुग्भवति स चासधि' । वृक्षं वृश्चति क्विप् । वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णावन्त्यस्वरादिलोपे वृक्षवयतीति विचि सिद्ध वृक्षव् । वृक्ष गच्छति एवं माला हसति । अव्य गच्छति । घोषवतीत्येव । वृक्षव् करोति । अव्यय् करोति । अवर्णादित्येव । तरुव् गच्छति । पदान्त इत्येव । भव्यम् जय्यम् । कश्चित्तु स्वरजयोरनादिस्थयोर्यकारवकारयोर्घोषवत्यवर्णादन्यतोऽपि लोपमिच्छति । अध्यारूढ उम् ईशम्, अव्युः । स चासाविन्दुश्च, अव्विन्दुः । साधोरी'—श्री, साध्वी । तस्या उदय, साध्युदयः इत्यादि ॥२३॥

स्वरे वा । १ । ३ । २४ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयोः पदान्ते वर्तमानयोर्वकारयकारयो' स्वरे परे लुग्वा भवति स चासधिः पट इह । पटविह । अवर्णादीषत्स्पृष्टतरस्य विकल्पेन विधास्यमानत्वात् त्रैरूप्यम् । पटविँह । वृक्ष अत्र । वृक्षवत्र । वृक्षवँत्र । वृक्षा इह । वृक्षाविह । वृक्षाविँह । त आहु' । तयाहु' । तयँाहु' । तस्मा इदम् । तस्मायिदम् । तस्मायिँदम् । क आस्ते । कयास्ते । कयँास्ते । देवा आहु. । देवायाहु देवायँाहु' । भो अत्र । भोप्रभृतिभ्य उत्तरेणेषत्स्पृष्टतरस्य नित्य विधानाद् द्वैरूप्यम् । भोयँत्र । भगो अत्र । भगोयँत्र । अघो अत्र । अघोयँत्र । उव्यपि द्वैरूप्यमेव । पट उ । पटवुँ । इत्यादि । पदान्त इत्येव । लवनम् । नयनम् । अवर्णादिभ्य इत्येव । मध्वत्र । दध्यत्र । स्वर इति किम् । वृक्षव् करोति ॥२४॥

अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा । १ । ३ । २५ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्य परयो' पदान्ते वर्तमानयोर्वकारयकारयो स्थानेऽस्पष्टावीषत्स्पृष्टतरौ प्रत्यासत्तेर्वकारयकारावेवादेशौ स्वरे परे भवत', अवर्णात्तु परयोर्व्योरुञ्वर्जिते स्वरे परेऽस्पष्टौ वा भवत । पटवुँ । वृक्षवुँ । असावुँ । कयुँ । देवावुँ । भोयँत्र ।

भोर्यु । भगोर्यत्र । भगोर्यु अघोर्यत्र । अघोर्यु । अवर्णात्त्वनुञि वा । पटविह । पटविँह । असाविन्दु । असावि॑न्दु । तयिह । तयि॑ह । तस्मायिदम् । तस्मायि॑दम् । कयिह । कयि॑ह । देवायाहु. । देवायाहु अनुञीति किम् ? उञि अस्पष्टावेव यथा स्याताम् । तथा चोदाहृतम् । केचित्तु रुस्थानस्य यकारस्योञि परे लोपमेवेच्छन्ति । क उ आगतः भो उ एहि । भगो उ एहि । अघो उ याहि । अपरे तु भोभगोऽघोभ्य स्वरे नित्य लोपमेवेच्छन्ति । भो अत्र । भगो अत्र (अघो अत्र) ॥२५॥

रोर्यः । १ । ३ । २६ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्य परस्य पदान्ते वर्तमानस्य-रो स्थाने स्वरे परे यकार आदेशो भवति । कयास्ते । देवायासते । भोयत्र । भगोयत्र । अघोयत्र । रोरिति किम् ? पुनरिह । अवर्णादिभ्य इत्येव । मुनिरत्र । स्वर इत्येव । कः करोति । भोः करोषि ॥२६॥

ह्रस्वान्ङणनो द्वे । १ । ३ । २७ ॥

ह्रस्वात्परेषा पदान्ते वर्तमानानां ङ्णन् इत्येषां वर्णानां स्थाने स्वरे परे द्वे रूपे भवत । क्रुङ्ङास्ते । सुगण्णिह । पचन्नास्ते, 'कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते'इत्यत्र तु वहिरङ्गस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न भवति । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङास्ते । वाणास्ते । भवानास्ते । राज३निह । ङणन इति किम् ? त्वमत्र । स्वर इत्येव । प्रत्यङ् शेते । गच्छन् भुङ्क्ते । पदान्त इत्येव । वृत्रहणौ । दण्डिनौ । उणादय (५ । २ । ९३) इत्यादौ स्वरूपनिर्देशात्, 'अनत' —(१। ४। ५९) इत्यादौ त्वनविधानवलान्न भवति ॥२७॥

अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः । १ । ३ । २८ ॥

आङ्माङ्वर्जितपदसवन्धिनो दीर्घात्पदान्ते वर्तमानात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे वा भवतः । कन्याच्छत्रम् कन्याछत्रम् । कुटीच्छाया । कुटीछाया । जम्बूच्छाया । जम्बूछाया । मुनेच्छाया । मुनेछाया । रैच्छाया । रैछाया । गोच्छाया । गोछाया । नौच्छाया । नौछाया । अनाङ्माङ इति किम् ? आच्छाया । आच्छिनत्ति । आ च्छायाया । मा च्छिदत् । 'स्वरेभ्य' (१ । ३ ।३०) इति नित्यमेव । ङित्करणादेषु विकल्प एव । आ च्छायां मन्यसे । आ छायां मन्यसे । आ च्छाया मा भूत् । आ छाया मा भूत् । वाक्यस्मरणयोरयमाकार । मा च्छिन्धि । मा छिन्धि । प्रमाच्छन्द । प्रमाछन्द । पुत्रो मा च्छिनत्ति पुत्रो । मा छिनत्ति । आङ्साहचर्येणाव्ययस्य माङो ग्रहणादिहापि विकल्प एव । प्रमिमीत इति प्रमा, विच् । प्रमाच्छात्र । प्रमाछात्र । दीर्घादिति किम् । श्वेतच्छत्रम् । वाक्छत्रम् । पदान्त इत्येव । ह्रीच्छति ॥२८॥

प्लुताद्वा । १ । ३ । २९ ॥

पदान्ते वर्तमानदीर्घस्थानात्प्लुतात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे वा भवत । आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ च्छत्रमानय । आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ छत्रमानय । दीर्घादित्येव । आगच्छ भो देवदत्त ३ छत्रमानय ॥ २९ ॥

स्वरेभ्यः । १ । ३ । ३० ॥

बहुवचन व्याप्त्यर्थम् । तेन पदान्त इति निवृत्तम् । स्वरात् परस्य छकारस्य पदान्तेऽपदान्ते च द्वे रूपे भवत । इच्छति । गच्छति । ह्रीच्छति म्लेच्छति । चाच्छायते । चोच्छुप्यते । वृक्षच्छायाः। स्वरेभ्य इति किम् ? वाक्छत्रम् ॥ ३० ॥

र्हादर्हस्वरस्यानु नवा । १ । ३ । ३१ ॥

स्वरेभ्यः परौ यौ रेफहकारौ ताभ्यां परस्यार्हस्वरस्य रेफहकारस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे

रूपे वा भवत', अनु—यदन्यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् कृते पश्चादित्यर्थ' । अर्क्क । अर्कः । मूर्क्ख' । मूर्खः । स्वर्ग्ग' । स्वर्ग' । अर्ग्घ' । अर्घ' । अर्च्चा अर्चा । ब्रह्म्म । ब्रह्म । जिह्म्मः । जिह्मः । वाह्य्यम् । वाह्यम् । जिह्व्वा । जिह्वा । अर्हस्वर-स्येति किम? पद्महृद. । अर्ह' । करः । स्वरेभ्य इत्येव । अभ्र्यते । ह्नुते । अन्विति किम् ? प्रोर्ण्णुनाव । अत्र द्विर्वचने कृते (द्वित्वं) यथा स्यात् ॥३१॥

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १ । ३ । ३२ ॥

अदीर्घात्स्वरात्परस्य र्हस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने विरामैकव्यञ्जने विरामेऽसयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वे रूपे वा भवत. । त्वक्क् । त्वक् । त्वग्ग् त्वग् । पट्ट् । पट् । षड्ड् । षड् । तत्त् । तत् । तद्द् । तद् । एकव्यञ्जने । दद्ध्यत्र । दध्यत्र । पत्थ्यदनम् । पथ्यदनम् । मद्व्वत्र मध्वत्र । पित्त्रर्थं पित्रर्थ' । त्वङ्ङ् मधुरा । त्वङ्मधुरा । त्वङ्ङ् करोषि । त्वङ्करोषि । सर्य्यंत' । सर्य्यंत' । उर ≍ ≍ क' । उर ≍ क । उर)()(पः । उर)(प' । उर ' कः । उर ' क । गो ३ त्त्रात । गो ३ त्रात । नौ ३ त्त्रात । नौ ३ त्रात । अन्वित्यविकारात् कत्वगत्वादिपु कृतेपु पश्चाद् द्वित्वम् । अदीर्घादिति किम् ? वाक्, भवान्, सूत्रम् । पात्रम । नेत्रम् । होत्रम् । विरामैकव्यञ्जन इति किम् ? इन्द्रः । चन्द्र' । कृत्स्नम् । मृत्स्ना । उष्ट्र' दधि । मधु । संयुक्तव्यञ्जनेऽपीच्छन्त्येके । प्रत्त्तम् । प्रत्तम् । अर्हस्वरस्येत्येव ? वर्या वह्यम् । तितउ । अत एवादेशबलात्सयोगान्तलोपो न भवति । प्रथम-त्वादिक तु द्वित्वस्याबाधनाद्भवत्येव ॥ ३२ ॥

अञ्वर्गस्यान्तस्थातः । १ । ३ । ३३ ॥

अन्तस्थात' परस्य ञकारवर्जितस्य वर्गस्य स्थानेऽनु द्वे रूपे वा भवतः । उल्क्का । उल्का । वल्म्मीक' वल्मीक' । वृक्षव् क्करोति । वृक्षव् करोति । वर्ग-स्येति किम् ? सय्यम् । अञिति किम् ? हल्ञकारौ । अन्तस्थात इति किम् ? भवान्मधुर. ॥ ३३ ॥

ततोऽस्याः । १ । ३ । ३४ ॥

ततोऽञ्वर्गात् परस्या अन्तस्थाया' स्थाने द्वे रूपे वा भवत' । दध्य्यत्र । दध्यत्र । मध्व्वत्र । मध्वत्र । तत इति किम् ? बाल्यम् । अस्या इति किम् ? वाग् जयति ॥ ३४ ॥

शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १ । ३ । ३५ ॥

शिट परयो. प्रथमद्वितीययो' स्थाने द्वे रूपे वा भवत' । त्वं क्करोषि । त्वं करोषि । त्व क्खनसि त्व खनसि । क' क्खनति । क. खनति । कः प्पचति । क' पचति । क ≍ क्खनति । क ≍ खनति । क)(प्फलति । क)(फलति । कश्च्चरति । कश्चरति । कश्च्छ-दयति । कश्छादयति । कष्ट्टीकते । कष्टीकते । कष्ट्ठकार' । कष्ठकार. । स्त्थाली । स्थाली । स्प्फीता । स्फीता । शिट इति किम् ? भवान् करोति । प्रथम-द्वितीयस्येति किम् ? आस्यम् । अनुनासिकादप्या-देशरूपात् केचिदिच्छन्ति । त्वञ्च्छात्रः त्वञ्छात्र' । इत्यादि ॥३५॥

ततः शिटः । १ । ३ । ३६ ॥

तत' प्रथमद्वितीयाभ्यां परस्य शिटः स्थाने द्वे रूपे वा भवत' । तच्श्शेते । तच्शेते । षट्ष्षण्डे षट्षण्डे । तत्स्साधु. तत्साधु । वत्स्स । वत्सः । क्ष्षीरम् । क्षीरम् । अप्स्सरा' । अप्सरा' । तत इति किम् ? भवान साधु' । शिट इति किम् ? मध्नाति ख्याति ॥ ३६ ॥

न रात्स्वरे । १ । ३ । ३७ ॥

रात्परस्य शिटः स्थाने स्वरे परे द्वे रूपे न भवतः । दर्शनम् विमर्शः । कर्षति । वर्षति । वृरया इदं वार्स्यम् (र्सम्) ।

कृसराया इदं कार्सरम् । रादिति किम् ? तचूश्शेते । षट्प्पण्डे । वत्सः । स्वर इति इति किम् ? कश्श्र्यते वर्ण्यते । शिट इत्येव । अर्क्कः । वर्च्चः । 'र्हादर्हस्वरस्य'—(१ । ३ । ३१) इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥३७॥

पुत्रस्यादिन्पुत्रादिन्याक्रोशे । १ । ३ । ३८॥

आदिन्शब्दे पुत्रादिन्शब्दे च परे पुत्रशब्दसम्बन्धिनस्तकारस्याक्रोशविषये द्वे रूपे न भवतः । अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने' (१ । ३ । ३२) इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेध । पुत्रादिनी त्वमसि पापे ! । पुत्रपुत्रादिनी भव । आदिन्पुत्रादिनीति किम् ? पुत्त्रहती । पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी । पुत्रजग्धी 'अनाच्छादजात्यादेर्नवा' (१ । ४ । ४७) इति वा ङीः । आक्रोश इति किम् ? पुत्त्रादिनी शिशुमारी । पुत्रादिनीति वा पुत्त्रपुत्रादिनी नागी । पुत्रपुत्रादिनीति वा ॥ ३८॥

म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते । १ । ३ । ३९॥

अन्विति वर्तते । अपदान्ते वर्तमानानां मकारनकाराणां धुट्सञ्ज्ञके वर्गे परे प्रत्यासत्तेर्निमित्तवर्गस्यैवान्त्योऽनु भवति । म्—गन्ता । गन्तुम् । न्—शङ्किता । शङ्कितुम् । अञ्चिता । अञ्चितुम् । कुण्ठिता । कुण्ठितुम् । नन्दिता । नन्दितुम् । कम्पिता । कम्पितुम् । म्नामिति बहुवचनं वर्णान्तरबाधनार्थम् । तेन कुर्वन्ति, कृपन्ति, विस्रम्भः, सरम्भः इत्यत्र नकारस्य णत्व बाधित्वा अनेन वर्गान्त्य एव भवति । क्रान्त्वा, भ्रान्त्वा, इत्यत्रापि नकारे कृते णत्वबाधनार्थं पुनर्नकारः । धुडिति किम् ? आहन्महे । प्रहन्मः । धुड्वर्ग इति किम् ? गम्यते हन्यते । अपदान्त इति किम ? भवान् करोति । अन्वित्यधिकारात् व्यङ्क्ता, व्यङ्क्तुमित्यत्राञ्जेर्गत्वे कत्वे च कृते पश्चात्कवर्गान्त्यः । अन्यथा चवर्गान्त्य स्यात् ॥३९॥

शिड्हेऽनुस्वारः । १ । ३ । ४०॥

अपदान्ते वर्तमानानां म्नां स्थाने शिटि हकारे च परे अनुस्वार आदेशोऽनु भवति । म्, पुंसि । गंस्यते । न्, दंशः । सुर्दिशि कुलानि । वपूंषि । धनूंषि । यशांसि । पयांसि । गुडलिंहि । स्वनडुांहि कुलानि । म्नामिति बहुवचनाद् बृंहणमित्यत्र णत्वं दंश इत्यादौ अत्वं च बाधित्वाऽनेनानुस्वार एव भवति । एव सर्पीषि । सुदंशि । शिड्ह इति किम् ? गम्यते । हन्यते । अपदान्त इत्येव । भवान्साधुः । श्रेयान्हेतुः अन्वित्येव । पिण्ढि । शिण्ढि । अत्र पिषशिषोर्हौ अस्य धित्वे परस्य डत्वे च शिडभावाच्छूश्नकारस्यानुस्वारो न भवति ॥४०॥

रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः । १ । ३ । ४१ ॥

अपदान्ते इति नानुवर्तते । रेफस्य रेफे परे लुग्भवति, अकारेकारोकाराणां चानन्तराणां दीर्घो भवति । पुना रमते । प्राता रौति । अग्नी रथेन । नीरक्तम् । दूरक्तम् । पटू राजा । उच्चै रौति । अन्वित्येव । अहोरूपम् । अत्र पूर्वमेव रोरुत्वे रेफाभावाल्लुगूदीर्घाभावः सिद्ध ॥४१॥

ढस्तड्ढे । १ । ३ । ४२॥

तन्निमित्तो ढस्तड्ढः । ढकारस्य तड्ढे परेऽनु लुग्भवति । अकारेकारोकाराणां च दीर्घो भवति । महतेः क्तौ, माढि । लीढम् । गूढम् । तड्ढ इति किम् ? मधुलिड्ढौकते । नायं लुप्यमानढकारनिमित्तो ढ । एवं चक्रड्ढ्वे, लुलुविढ्ढ्वे इत्यादावपि ढकारस्य द्वित्वे सति ढकारयोर्निमित्तभावो नास्तीति लुग्न भवति । अदिदुत इत्येव । आतृढम् । आवृढम् । अन्वित्येव लेढा । मोढा । अत्र गुणे कृते पश्चात् ढलोपः । अन्यथा हि पूर्वमेव ढलोपे दीर्घे च लीढा मूढेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥४२॥

सहिवहेरोच्चावर्णस्य । १ । ३ ।४३॥

सहिवहि इत्येतयोर्ढस्य तड्ढे परेऽनु लुग्भवति, अवर्णस्य चौकारो भवति । सोढा । वोढा । उदवोढाम् । अवर्णस्येति किम् ? ऊढ ॥४३॥

उदः स्थास्तम्भः सः । १ । ३ । ४४॥

उद परयो. स्था—स्तम्भ इत्येतयो. सकारस्य लुग् भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उद इति किम् ? संस्थाता । सस्तम्भिता । स्थास्तम्भ इति किम् ? उत्स्तोता । उत्स्कन्न । स इति किम् ? उत्तिष्ठति । उदस्थात् उदस्तम्भत् । उत्तिस्तम्भिषति । प्रत्यासत्तेः स्थास्तम्भविशेषणस्यैवोदो ग्रहणादिह न भवति । ऊर्ध्वं स्थानमस्योत्स्थान । कथमुत्कन्दतीति उत्कन्दको रोग इति पृषोदरादित्वाद्भविष्यति ॥४४॥

तदः सेः स्वरे पादार्था । १ । ३ । ४५ ॥

तद परस्य से स्वरे परे लुग्भवति, सा चेत्पादार्था—पादपूरणी भवति । सैष दाशरथी राम. सैष राजा युधिष्ठिरः । सौषधीरनुरुध्यते । पादार्थेति किम् ? 'स एष भरतो राजा' ॥४५॥

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे ।१।३।४६॥

एतदस्तदश्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे लुग्भवति, अकि नञ्समासे च सति न भवति । एष ददाति । स ददाति । परमैष करोति । परमस ददाति । एतदश्चेति किम् ? को दाता ? यो धन्य । सेरित्येव । एतौ गच्छत । तौ तिष्ठतः । अनुबन्धग्रहणादिह न भवति । एतेषु चरति । तेषु याति । अनग्नञ्समास इति किम् ? एषकः करोति । सको याति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति साकोऽपि प्राप्तिरिति प्रतिषेधः । अनेषो गच्छति । असो याति । व्यञ्जन इति किम् ? एषोऽत्र । सोऽत्र ॥४६॥

व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा । १ । ३ । ४७ ॥

व्यञ्जनात्परस्य पञ्चमस्यान्तस्थायाश्च सरूपे वर्णे परे लुग्वा भवति । क्रुञ्चो ङ्ङौ । कुङ्ङौ । कुङ्ङ्ङौ । अदितेरयमादित्य । स देवता अस्य आदित्यः स्थालीपाकः । आदित्य्य इति वा । व्यञ्जनादिति किम् ? अन्नम् । भिन्नम् । सरूप इति किम् ? वर्ग्यते । पित्र्यम् । केचित्तु पञ्चमान्तस्थाया पञ्चमान्तस्थामात्रे लोपमिच्छन्ति न तु सरूप एव । तन्मते वम्यते, वभ्रयते, मम्यते मभ्रयते, इत्यादावपि भवति । अपरे तु अभ्रवभ्रमभ्राणां त्रयाणां धातूनां धुटि रेफलोपं नित्यमिच्छन्ति । अभ्रतेः 'तिक्कृतौ नाम्नि' (५ । १ ।७१) इति तिकि, अब्धिः । वभ्रमभ्रोर्यङ्लुपि, वावब्धि । मामब्धि । सिद्धान्ते तु, अभ्र्तिः । वावभ्र्तिः । मामभ्र्तिः ॥४७॥

धुटो धुटि स्वे वा । १ । ३ । ४८ ॥

व्यञ्जनात् परस्य धुटो धुटि स्वे परे लुग्वा भवति । प्रत्तम् । प्रत्त्तम् । अवत्तम् अवत्त्तम् । अत्र त्रयस्तकारा मध्यमस्य वा लोपः । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । पिण्ढि पिण्ड्ढि । भिन्थः भिन्त्थ । धुट इति किम् ? शार्ङ्गम् । भार्ङ्गम् । धुटीति किम् ? सक्थ्ना । सक्थ्ने । स्व इति किम् ? तर्ता । दर्ता । व्यञ्जनादित्येव । बोद्धा योद्धा ॥४८॥

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे । १ । ३ । ४९ ॥

धुटां स्थाने तृतीये चतुर्थे च परे स्थानिप्रत्यासन्नस्तृतीयो भवति । मज्जति । भृज्जति । दोग्धा । दोग्धुम् । पिण्ड्ढि । शिण्ड्ढि । योद्धा । योद्धुं । लब्धा । लब्धुम् । तृतीयचतुर्थे इति किम् ? लिख्यते । धुट इत्येव । वल्भते । पदान्ते

धुटस्तृतीय.' (२ । १ ।७६) इति अपदान्तार्थं वचनम् ॥४९॥

अघोषे प्रथमोऽशिटः । १ । ३ । ५० ॥

शिड्वर्जितस्य धुट. स्थानेऽघोषे परे प्रथमो भवति । वाक्पूता । देवच्छत्रम् । षट् कुर्वन्ति । दृषत्कल्प. । ककुप्सु । भेत्ता । लप्स्यते । अघोपे इति किम् ? भज्यते । भिद्यते । धुट इत्येव । भवान् खनति । कण्ठ । कन्था । अशिट इति किम् ? श्च्योतति । कष्टीकृते । पयस्सु ॥५०॥

विरामे वा । १ । ३ । ५१ ॥

विरामे वर्तमानस्याशिटो धुटः स्थाने प्रथमो वा भवति । वाक् । वाग् । षट् । षड् । तत् । तद् । ककुप् । ककुब् । विराम इति किम् ? वागत्र । धुट इत्येव । क्रुङ् । सुगण् । भवान् । त्वम् ॥५१॥

न सन्धिः । १ । ३ । ५२ ॥

उक्तो वक्ष्यमाणश्च विरामे सन्धिर्न भवति । दधि अत्र । ते आहुः । तत् लुनाति । भवान् लुनाति । कुर्वन् शेते । वृक्षस्य छाया । ब्राह्मणस्य छत्रम् । भवान् छादयति । नॄन् पाहि । कुण्डम् हसति । वृक्षव् याति । कुर्वन् आस्ते । विरामादन्यत्र तु संहितायां सन्धिरेव । सा च—सहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयो' । नित्या समासे वाक्ये तु, सा विवक्षामपेक्षते ॥ ५२ ॥

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १ । ३ । ५३ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य स्थाने विसर्ग आदेशो भवति, तयोर्विरामेऽघोषे च । वृक्षः । प्लक्ष' । प्रातः । पुनः । अग्नि' अत्र । पटु. रुद्र । अघोषे, कः करोति । कः खनति । पुनः पचति । पुन. फलति । कः शेते । कः षण्डे । कः साधुः । कश्चरति, कष्टीकृते, कस्तरतीत्यादिषु तु शादय एवापवादत्वाद्भवन्ति । पदान्त इति किम् ? ईर्ते । अर्क. । शूर्पः । सर्पः । कथं नृपतेरपत्यं नार्पत्य', नृकुट्यां भवो नार्कुटः, तवर्कारः, प्रार्च्छतीत्यादि ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति वृद्धयरारादेशाश्रयस्य रेफस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो न भवति । एव ≍ क)(पावपि । अन्वित्यधिकारात् गीः, धूः, सजूःषु, आशी.षु इत्यादिषु दीर्घत्वे कृते पश्चाद्विसर्ग. । अन्यथा हि पूर्वं विसर्गे कृते इरुरोरभावाद्दीर्घो न स्यात् ॥५३॥

ख्यागि । १ । ३ । ५४ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य ख्यागि परे विसर्ग एव भवति । कः ख्यातः । नमः ख्यात्रे । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् तेन जिह्वामूलीयो न भवति ॥५४॥

शिट्यघोषात् । १ । ३ । ५५ ॥

अघोषात्परे शिटि परतः पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य विसर्ग एव भवति । परुषः । त्सरुकः । सर्पिः प्साति । सर्पिः प्सातम् । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् । इदमपि नियमार्थम् । तेन सत्वषत्व≍क)(पा न भवन्ति ॥५५॥

व्यत्यये लुग्वा । १ । ३ । ५६ ॥

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययः । तस्मिन् सति पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य लुग्वा भवति । चक्षु श्च्योतति । पक्षे, चक्षुश्श्च्योतति । चक्षुः श्च्योतति । क ष्ठीवति । कष्ष्ठीवति । कः ष्ठीवति । चेत स्खलति । चेतस्स्खलति । चेतः स्खलति । चक्षु स्पन्दते । चक्षुस्स्पन्दते । चक्षुः स्पन्दते । पुन स्पन्दते । पुनस्स्पन्दते । पुनः स्पन्दते ॥५६॥

अरोः सुपि रः । १ । ३ । ५७ ॥

रुवर्जितस्य रेफस्य स्थाने सुपि परे रेफ एव भवति । कार्यान्तरबाधनार्थः । गीर्षु । धूर्षु । वार्षु । द्वार्षु । विसर्गषकारौ न भवतः । अरोरिति किम् । पयःसु । पयस्सु । अहःसु । अहस्सु । सुपीतिकिम् ? गीः । धूः । र इत्येव । महत्सु ॥ ५७ ॥

वाहर्पत्यादयः । १ । ३ । ५८ ॥

अहर्पत्यादयः शब्दा यथायोगमकृतविसर्गाः कृतोत्वाभावाश्च वा निपात्यन्ते । अहर्पतिः । अहःपतिः । अह)(पति । गीर्पतिः । गीःपति । गी)(पति । धूर्पतिः । धूःपति । धू) पतिः । एषु पक्षे विसर्गाभावो निपात्यते । हे प्रचेता राजन् हे प्रचेतो राजन् । अत्र पक्षे उत्वाभावो निपात्यते । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ५८॥

शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा । १ । ३ । ५९ ॥

आद्यस्य प्रथमस्य स्थाने शिटि परे द्वितीयो वा भवति । ख्षीरम् । क्षीरम् । तछ्शोभनम् । तच्शोभनम् । सम्राठ्सु । सम्राट्सु । भवथ्सु । भवत्सु । अफ्सु । अप्सु । अफ्सरा । अप्सरा । आद्यस्येति किम् ? भवान् साधुः । शिटीति किम् । वाक् करोति । सत्यम् ॥ ५९ ॥

तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ । १ । ३ । ६० ॥

तवर्गस्य स्थाने शकारचवर्गाभ्यां षकारटवर्गाभ्यां च योगे यथासङ्ख्यं चवर्गटवर्गावादेशौ भवतः स्थान्यासन्नौ । समुदायद्वयापेक्षया यथासङ्ख्यार्थं तृतीयाद्विवचनम् । योगग्रहणं स्थानित्वाशङ्कानिरासार्थं च । शकारेण योगे, तच्शेते । तच्श्च्योतति । भवाञ्शेते । चवर्गेण, तच्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । तज्झापयति । तञ्ञकारेण । अत्र दकारस्य जकारे 'तृतीयस्य पञ्चमे' (१ । ३ । १) इति ञकारः । प्रशाञ् चरति । प्रशाञ् छिनत्ति । भवाञ् जयति । भवाञ् झापयति । भवाञ् ञकारेण । पूर्वेण चवर्गेण, याच्ञा । यज्ञः । राज्ञः । पूर्वेण शकारेण परेण च षकारेण प्रतिषेधो वक्ष्यते । पूर्वेण तु षकारेण, पेष्टा । पेष्टुम् । पूष्णः, वृष्णः, पूष्णा, दोष्णा' इत्यादि णत्वेनापि सिध्यति । टवर्गेण, तट्टीकते । तट्ठकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण । अड्ड अड्डति । अट्टि । अट्टते । भवाण्डीनः । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण । पूर्वेण टवर्गेण, ईट्टे । तवर्गस्य चवर्गे कृते 'चजः कगम्' (२ । १ । ८६) इति न भवति, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, इति । तत्र च प्रत्ययाधिकारान्मज्जतीत्यादावपि न भवति । एवमुत्तरत्रापि शकारस्य षत्वमपि न भवति ॥ ६० ॥

सस्य शषौ । १ । ३ । ६१ ॥

सकारस्य स्थाने श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे यथासङ्ख्यं शकारषकारावादेशौ भवतः । चवर्गेण, श्च्योतति । वृश्चति । मज्जति । लज्जते । भृज्जति । सज्जति । षकारेण, सर्पिष्षु । धनुष्षु । दोष्षु । अत्र सो रुत्वं, तस्य सत्वं, सुपः षत्व, ततोऽनेन पूर्वसस्य षत्वम् । टवर्गेण, पापट्षि । बंभण्षि ॥ ६१ ॥

न शात् । १ । ३ । ६२ ॥

शकारात्परस्य तवर्गस्य स्थाने यदुक्तं तन्न भवति । किमुक्तम् ? चवर्गः अश्नाति । अश्नुते । विश्नः । प्रश्नः ॥ ६२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः । १ । ३ । ६३ ॥

पदस्यान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य नाम्नगरीनवतिसबन्धिवर्जितस्य तवर्गस्य सकारस्य च यदुक्त तन्न

भवति । किमुक्तम् ? टवर्गषकारौ । षट्तयम् । मधुलिट् तरति । मधुलिट् थुडति । मधुलिड् डुनोति । मधुलिड् धुनोति । षण्णया. । मधुलिट् सीदति । मधुलिट् साये । मधुलिट् स्यात् । मधुलिट्सु । टवर्गादिति किम् ? चतुष्टयम् । सर्पिष्कम् । पदान्तादिति किम् ? ईट्टे । अनाम्नवगरीनवतेरिति किम् ? षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवतिः । नामित्यामादेशस्य ग्रहणादिह प्रतिषेधो भवत्येव । षड्नाम ॥६३ ॥

षि तवर्गस्य । १ । ३ । ६४ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने षकारे परे यदुक्तं तन्न भवति । किमुक्तम् । टवर्गः । तीर्थकृत् षोडशः शान्ति । भवान् षण्ड । षीति किम् ? तट्टीकते । तवर्गस्येति किम् । सर्पिष्षु ॥ ६४ ॥

लि लौ । १ । ३ । ६५ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे स्थान्यासन्नावनुनासिकाऽननुनासिकौ लकारौ भवतः । तल्लुनाति । भवाँल्लुनाति । 'आसन्न' (७ । १ । १२०) इत्येव सिद्धे द्विवचनमन्यत्राऽनुनासिकस्यापि स्थानेऽननुनासिकार्थम् । तेन'वाष्टन आः स्यादौ' (१ । ४ । ५२) इत्यादावननुनासिक एव भवति ॥ ६५ ॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीय पाद' समाप्त. ॥ ३ ॥

चक्रे श्रीमूलराजेन, नवः कोऽपि यशोऽर्णवः । परकीर्तिस्रवन्तीनां, न प्रवेशमदत्त यः ॥ १ ॥

चतुर्थः पादः

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये । । १ । ४ । १ ॥

स्यादौ जसि भ्यामि यकारे च परेऽतोऽकारस्याकारो भवति । वृक्षा । प्लक्षा' । आभ्याम् । श्रमणाभ्याम्- श्रमणाय । संयताय । अत इति किम् ? मुनय । मुनिभ्याम् । स्यादाविति किम् ? वाणान् जस्यतीति क्विप् । वाणज । अग्नये । वृक्षयो. ॥१ ॥

भिस ऐस् । १ । ४ । २ ॥

अतः परस्य स्यादेर्भिस स्थाने ऐस् इत्ययमादेशो भवति । [illegible] । वृक्षैः । अतिजरै । एसादेशेन सिद्धे ऐस्करणं सन्निपातलक्षण'—न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनातिजरसैरित्यपि सिद्धम् । [illegible] । अत इत्येव । मुनिभि । शालाभि । दृषद्भि' । स्यादेरित्येव । चैत्रभिस्सा ओदनं भिस्सटा ॥ २॥

इदमदसोऽक्येव । १ । ४ । ३ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरक्येव सत्यकारात्परस्य भिस ऐस् भवति । इमकै । अमुकै' । अक्येवेति किम् ? एभि । अमीभिः पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्विष्टावधारणार्थ' ॥ ३ ॥

एद्बहुस्भोसि । १ । ४ । ४ ॥

बहुर्थविषये सकारादौ भकारादावोसि च स्यादौ परेऽकारस्यैकारादेशो भवति । एषु । एषाम् । अमीषाम् । सर्वेषाम् । एभि । एभ्यः । वृक्षेभ्य' । श्रमणयो. । संयतयो । बहुत्वेति किम् ? वृक्षस्य । वृक्षाभ्याम् । स्भोसीति किम् ? सर्वे । अत इत्येव । साधुषु । साधुभ्य । खट्-

वासु । खट्वाभ्य । आग्न्यो' । द्पदोः ॥ ४ ॥

टाङसोरिनस्यौ । १ । ४ । ५ ॥

अकारात्परयोष्टाङसोः स्याद्यो' स्थाने यथासख्यमिन स्य इत्येतावादेशौ भवतः । वृक्षेण । अतिजरेण । वृक्षस्य अतिजरस्य । अत इत्येव । अतिजरसा अतिजरस. । अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च प्रागेव जरसादेशे कृते अकारान्तत्वाभाव' । अन्ये तु प्रागेवेनादेशं 'सनिपातलक्षण'—न्यायस्यानित्यत्वाश्रयणात्पश्चाज्जरसादेशं चेच्छन्तोऽतिजरसिनेत्यपि मन्यन्ते ॥ ५ ॥

ङेङस्योर्यातौ । १ । ४ । ६ ॥

अकारात्परयोर्ङेङसि इत्येतयोर्यथासख्यं य आत् इत्येतावादेशौ भवत' । वृक्षाय । वृक्षात् । अतिजराय । अतिजरात् । अत इत्येव । अतिजरसे अतिजरसः । केचित्तु प्रागेवादादेशे जरसादेशमिच्छन्तोऽतिजरसादित्यपि मन्यन्ते ॥६॥

सर्वादेः स्मैस्मातौ । १ । ४ । ७ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य सवन्धिनोर्ङेङस्योर्यथासख्यं स्मै स्मादित्येतावादेशौ भवत' । सर्वस्मै । परमसर्वस्मै । सर्वस्मात् । परमसर्वस्मात् । असर्वस्मै । असर्वस्मात् । किंसर्वस्मै । किंसर्वस्मात् । एवं विश्वस्मै । विश्वस्मात् । उभशब्दस्य द्विवचनस्वार्थिकप्रत्ययविषयत्वात्स्मैप्रभृतयो न भवन्ति । गणपाठस्तु हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थः । उभौ हेतू १ । उभौ हेतू २ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् ३ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् ४ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् ५ । उभयोर्हेत्वो' ६ । उभयोर्हेत्वो' ७ इति । उभयस्मै । उभयस्मात् । अन्यस्मै । अन्यस्मात् । अन्यतरस्मै अन्यतरस्मात् । डतरग्रहणेनैव सिद्धेऽन्यतरग्रहणं डतमप्रत्ययान्तस्यान्यशब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम् । अन्यतमाय । अन्यतमं वस्त्रम् । अन्यतमे । एके त्वाहु'—,नायं डतरप्रत्ययान्तोऽन्यतरशब्द , किं तु अव्युत्पन्नस्तरोत्तरपदस्तरबन्तो वा' तन्मते डतमान्तस्याप्यन्यशब्दस्य सर्वादित्वम् । अन्यतमस्मिन् । इतरस्मै इतरस्मात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । तयो स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे पृथगुपादानमत्र प्रकरणेऽन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणार्थमन्यादिलक्षणदार्थं च । कतरस्मै । कतमस्मै । यतरस्मै । यतमस्मै । ततरस्मै । ततमस्मै । एकतरस्मै । एकतमस्मै । इह न भवति । सर्वतमाय । सर्वतमात् । त्वशब्दोऽन्यार्थ' । त्वस्मै । त्वस्मात् । त्वच्छब्दः समुच्चयपर्याय । तस्य स्मायादयो न सभवन्तीति हेत्वर्थयोगे सर्वविभक्तित्वमकप्रत्ययश्च प्रयोजनम् । त्वतं हेतुम् । त्वता हेतुना वसति । अज्ञातात्त्वतस्त्वकत' । नेमशब्दोऽर्धार्थ' । नेमस्मै । नेमस्मात् । समसिमौ सर्वार्थौ । समस्मै । समस्मात् । सिमस्मै । सिमस्मात् । सर्वार्थत्वाभावे न भवति । समाय देशाय । समादेशाद्द्रावति । स्वाभिधेयापेक्षे चावधिनियमे व्यवस्थापरपर्याये गम्यमाने पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि । पूर्वस्मै पूर्वस्मात् । परस्मै । परस्मात् । अवरस्मै । अवरस्मात् । दक्षिणस्मै । दक्षिणस्मात् । उत्तरस्मै । उत्तरस्मात् । अपरस्मै । अपरस्मात् । व्यवस्थाया अन्यत्र न भवति । दक्षिणाय गाथकाय देहि । प्रवीणायेत्यर्थ' । दक्षिणायै द्विजाः स्पृहयन्ति । आत्मात्मीयज्ञातिधनार्थवृत्ति स्वशब्दः । आत्मात्मीययो', यत्स्वस्मै रोचते तत्स्वस्मै ददाति । यदात्मने रोचते तदात्मीयाय ददातीत्यर्थ' । ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वाय दातुं स्वाय स्पृहयति । ज्ञातये दातु धनाय स्पृहयतीत्यर्थ' । बहिर्भावेन बाह्येन वा योगे उपसव्याने उपसवीयमाने चार्थे वर्तमानोऽन्तरशब्दो,

न चेत् बहिर्योगेऽपि पुरि वर्तते । अन्तरस्मै गृहाय । नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः । चाण्डालादिगृहयुक्ताय वा नगराभ्यन्तरगृहायेत्यर्थः । अन्तरस्मै पटाय । पटचतुष्टये तृतीयाय चतुर्थाय वेत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोर्बहिर्योगेणैव सिद्धत्वात् । पुरि तु न भवति । अन्तरायै पुरे क्रुध्यति । चण्डालादिपुर्यै इत्यर्थः बहिर्योगोपसंख्यानादेरन्यत्र तु न भवति अयमनयोर्ग्रामयोरन्तरात्तापस आयातः । मध्यादित्यर्थः । त्यस्मै । तस्मै । यस्मै । अमुष्मै । अस्मै । एतस्मै । एकस्मै द्वियुष्मद्भवत्वस्मदां स्मायादयो न सम्भवन्तीति सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनम् (द्वौ हेतू)२ । द्वाभ्यां हेतुभ्याम् ३ । द्वयोर्हेत्वो २ । अज्ञाते द्वे द्वके स्त्रियौ कुले वा । द्वकौ पुरुषौ । युवाभ्यां हेतुभ्याम् २ । युवयोर्हेत्वो. २ युवकाभ्याम् । युष्मादृश । भवद्भ्यां हेतुभ्याम् ३ । भवतोर्हेत्वोः २ । भवकान् । भवादृशः । स च भवांश्च भवन्तौ । अत्र त्यदादित्वात्परत्वाच्च भवच्छेषः । भवान् पुत्रोऽस्येति **भवत्पुत्रः** । अत्र सर्वादित्वात्पूर्वनिपातः । भवतोऽपत्यं भावतायनिः । अत्र त्यदादित्वादायनिञ् । भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । अत्र सर्वादित्वात्पुंवद्भावः । भवन्तमञ्चतीति क्विपि, भवद्र्यङ् । अत्र 'सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ, (३ । २ । १२२) इति डद्यागमः । उकारो नागमार्थो ङ्यर्थो दीर्घार्थश्च । भवती । भवान् । आवाभ्यां हेतुभ्याम् ३ । आवयोर्हेत्वो २ । आवकाभ्याम् । अस्मादृशः । कस्मै कस्मात् । सर्वेऽपि चामी सञ्ज्ञायां सर्वादयो न भवन्ति । तेनेह न भवति । सर्वो नाम कश्चित् । सर्वाय सर्वात् । । उत्तराय कुरवे स्पृहयति । अत इत्येव । भवते । भवतः । सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशेन तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रिया सर्वे यस्य तस्मै प्रियसर्वाय । सर्वानातिक्रान्तायातिसर्वाय । द्वावन्यावस्य तस्मै द्व्यन्याय । त्र्यन्याय । प्रियपूर्वाय । सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, समसिमौ सर्वार्थौ, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरपुरि, त्यत्, तद् यद् अदस्, इदम्, एतद् एक, द्वि, युष्मद्, भवतु, अस्मद्, किम् इत्यसञ्ज्ञायां सर्वादिः । उभयडिति टकारो ङ्यर्थः । उभयी दृष्टिः ॥७॥

ङेः स्मिन् । १ । ४ । ८ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य सम्बन्धिनः सप्तम्येकवचनस्य ङेः स्थाने स्मिन्नित्ययमादेशो भवति । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति । सर्वादेरित्येव । सर्वो नाम कश्चित् । सर्वे । समे देशे धावति । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियसर्वे । अतिविश्वे ॥८॥

जस इः । १ । ४ । ९ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य सम्बन्धिनो जसः स्थाने इकार आदेशो भवति । एकवर्णोऽपि 'प्रत्ययस्य' (७ । ४ । १०८) इति सर्वस्य भवति । सर्वे । विश्वे । उभये । ते । अत इत्येव । भवन्त । सर्वाः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियसर्वा पुमांसः । सर्वाणि कुलानि इत्यत्र तु परत्वान्नपुंसके शिरेव ॥९॥

नेमार्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा । १ । ४ । १० ॥

नेमादीनि नामानि । तयायौ प्रत्ययौ । तेषामकारान्तानां सम्बन्धिनो जसः स्थाने इर्वा भवति । नेमस्य प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते विभाषा । नेमे । नेमाः । अर्धे । अर्धाः । प्रथमे । प्रथमाः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । त्रितये । त्रितयाः । द्वये । द्वयाः ।

त्रये । त्रया' । उभयट्शब्दस्य त्वयट्प्रत्ययरहितस्याखण्डस्य सर्वादौ पाठात्पूर्वेण नित्यमेवेत्वं भवति । उभये । अल्पे । अल्पा' । कतिपये । कतिपया' । परमनेमे । परमनेमा' । इत्यादि । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियनेमा' । अतिनेमा' । स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणादिह न भवति । अर्धका' । सर्वादेरित्येव । नेमा नाम केचित् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादर्धादीनामपि सञ्ज्ञायां न भवति । अर्धा नाम केचित् । अत इत्येव । नेमा' स्त्रियः ॥१०॥

द्वन्द्वे वा । १ । ४ । ११ ॥

द्वन्द्वे समासे वर्तमानस्याकारान्तस्य सर्वादेः सबन्धिनो जसः स्थाने इर्वा भवति । पूर्वोत्तरे । पूर्वोत्तराः । कतरकतमे । कतरकतमाः । दन्तकतमे । दन्तकतमाः । परमकतरकतमे । परमकतरकतमाः । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियकतरकतमाः । वस्त्रान्तरवसनान्तराः । उत्तरेण निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थो योग' ॥११॥

न सर्वादिः । १ । ४ । १२ ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वादिः सर्वादिर्न भवति । सर्वं सर्वादिकार्यं न भवतीत्यर्थः । पूर्वापराय । पूर्वापरात् । पूर्वापरे । कतरकतमानाम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । अत्र 'सर्वादयोऽस्यादौ' (३ । २ । ६२) इति पुंवद्भावो भवत्येव । तत्र भूतपूर्वस्यापि सर्वादेर्ग्रहणात् । कतरकतमका' । अत्र सर्वादित्वनिषेधादक्प्रत्ययाभावे कप्प्रत्यये सति स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणाद् 'द्वन्द्वे वा' (१ । ४ । ११) इति जस इर्न भवति ॥१२॥

तृतीयान्तात्पूर्वावरं योगे । १ । ४ । १३ ॥

पूर्व अवर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तात्पदात्परौ योगे सबन्धे सति सर्वादी न भवत' । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । संवत्सरेणावराय । संवत्सरावराय । मासेनाऽवराः । मासावराः । तृतीयान्तादिति किम् ? ग्रामात्पूर्वस्मै । पूर्वस्मै मासेन । अवरस्मै पक्षेण । पूर्वावरमिति किम् ? मासपरस्मै । योगे इति किम् ? यास्यति चैत्रो मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥१३॥

तीयं ङित्कार्ये वा । १ । ४ । १४ ॥

तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूप ङितां ङेङसिङस्ङीनां कार्ये कर्तव्ये वा सर्वादिर्भवति । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्या द्वितीयाया आगतः । द्वितीयस्या' द्वितीयाया' स्वम् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । एवं तृतीयस्मै । तृतीयाय इत्यादि । ङित्कार्ये इति किम् ? तत्रैव सर्वादित्वं यथा स्यात् नान्यत्र तेनाक् न भवति । तथा च कप्प्रत्यये सति स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणात्स्मैप्रभृतयो न भवन्ति । द्वितीयकाय । तृतीयकाय द्वितीयिकायै तृतीयिकायै इत्यादि । अर्थवतः प्रतिपदोक्तस्य च ग्रहणादिह न भवति । पटुजातीयाय । मुखतो भवो मुखतीयः । गहादिपाठादीय' । मुखतीयाय । एवं पार्श्वतीयाय ॥१४॥

अवर्णस्यामः साम् । १ । ४ । १५ ॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेः सबन्धिनः षष्ठीबहुवचनस्यामः स्थाने सामित्ययमादेशो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । 'सनिपातलक्षण'—न्यायस्यानित्यत्वादेत्वम् । सर्वासाम् । विश्वासाम् । परमसर्वेषाम् । परमसर्वासाम् । सर्वादेरित्येव । द्वयानाम् । द्वितयानाम् । कथं 'व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्' इति । अपपाठ एष' । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियसर्वाणाम् । अवर्णस्येति किम् । भवताम् । भवतीनाम् ॥१५॥

नवभ्यः पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन् वा ।
। १ । ४ । १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो यथास्थान ये इ स्मात् स्मिन् आदेशा उक्तास्ते वा भवन्ति । पूर्वे । पूर्वा. । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । परे । पराः । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे । नवभ्य इति किम् । त्ये । त्यस्मात् । त्यस्मिन् । पूर्वेभ्य इति किम् । सर्वे । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् । पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर, इति पूर्वादयो नव ॥१६॥

आपो ङितां यै यास् यास् याम् ।
। १ । ४ । १७ ॥

आबन्तसबन्धिनां स्यादेर्ङितां ङेङसिङसङीनां स्थाने यथासख्यं यै यास् यास् याम् इत्येते आदेशा भवन्ति । खट्वायै । खट्वाया' । खट्वाया. । खट्वायाम् । बहुराजायै । बहुराजायाः । बहुराजाया' । बहुराजायाम् । कारीषगन्ध्यायै । कारीषगन्ध्याया' । कारीषगन्ध्याया' । कारीषगन्ध्यायाम् । आप इति पकार' किम् ? कीलालपे । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति । बहुखट्वाय पुरुषाय । इह तु भवति, बहुखट्वायै विष्टराय इत्यादि ॥१७॥

सर्वादेर्डस्पूर्वाः । १ । ४ । १८ ॥

सर्वादेराबन्तस्य संबन्धिनां ङितां यैयास्यास्यामास्ते डस्पूर्वा भवन्ति । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्या' । सर्वस्याम् । परमसर्वस्यै । परमसर्वस्या' । परमसर्वस्याः । परमसर्वस्याम् । अस्यै । अस्या' । अस्या' । अस्याम् । अत्र परत्वात्पूर्वमदादेशे पश्चाड् डस् । तीयस्य विकल्पेन ङित्कार्ये सर्वादित्वात्, द्वितीयस्यै द्वितीयायै । सर्वादेरिति किम् । सर्वा नाम काचित् । सर्वायै । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियसर्वायै । अतिसर्वायै दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक् । दक्षिणपूर्वायै । दक्षिणपूर्वाया. । दक्षिणपूर्वायाः । दक्षिणपूर्वायाम् । एषु बहुव्रीह्यादेरन्यपदार्थादिप्रधानत्वात्सर्वादित्वाभाव. । यद्येवं, कथं दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वस्याः, दक्षिणपूर्वस्या., दक्षिणपूर्वस्याम् इति । दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति कर्मधारये भविष्यति । अथ च बहुव्रीह्यादे सर्वादित्वाभावे कथं त्वकत्पितृक , मकत्पितृकः, द्वकिपुत्र', कर्किसब्रह्मचारी इत्यादावक्प्रत्ययः ? उच्यते । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवाक् भविष्यति । अन्ये तु बहुव्रीहावन्तरङ्गस्याप्यकः प्रतिषेधमिच्छन्ति । तन्मते कप्प्रत्यय एव । त्वत्कपितृको मत्कपितृक' ॥१८॥

टौस्येत् । १ । ४ । १९ ॥

आबन्तस्य सबन्धिनोष्टौसो. परयोरेकारोऽन्तादेशो भवति । खट्वया । खट्वयोः । बहुराजया । बहुराजयो' । कारीषगन्ध्यया । कारीषगन्ध्ययो. । आप इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणेन । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । बहुखट्वेन पुरुषेण । इह तु भवति । ईषदपरिसमाप्तया खट्वया बहुखट्वया विष्टरेण ॥१९॥

औता । १ । ४ । २० ॥

आबन्तस्य सबन्धिना औता प्रथमाद्वितीयाद्विवचनेनौकारेण सहावन्तस्यैवैकारोऽन्तादेशो भवति । माले तिष्ठत. । माले पश्य । एवं बहुराजे २ नगर्यौ । कारीषगन्ध्ये कन्ये । आप इत्येव कीलालपौ पुरुषौ । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । बहुखट्वौ पुरुषौ । इह तु भवति । ईषदपरिसमाप्ते खट्वे बहुखट्वे मञ्चकौ ॥२०॥

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् । १ । ४ । २१ ॥

स्त्रिशब्दवर्जितस्येदन्तस्योदन्तस्य च औता सह यथासंख्यमीत् ऊत् इत्येतावन्तादेशौ भवत. । मुनी

तिष्ठत । मुनी पश्य । साधू तिष्ठतः । साधू पश्य । इदुत इति किम् ? वृक्षौ । नद्यौ । वध्वौ । औता इत्येव । मुनिः । साधु. । सख्यौ, पत्यौ इत्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । कथं शस्त्रीमतिक्रान्तौ अतिशस्त्री पुरुषौ । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति प्रतिषेधाभावात् । इदमेव चास्त्रिग्रहणं ज्ञापकम् 'परेणापीयादेशेनेदुत्कार्यं न बाध्यते' इति । तेनातिस्त्रयः, सहस्त्रयस्तिष्ठन्ति । अतिस्त्रये । अतिस्त्रे' । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ निधेहीत्यादि सिद्धम् ॥२१॥

जस्येदोत् । १ । ४ । २२ ॥

इदन्तस्योदन्तस्य च जसि परे यथासख्यमेत् ओत् इत्येतावन्तादेशौ भवत' । मुनय' । साधवः । बुद्धय' । धेनव' । अतिस्त्रय. । जसीति किम् । मुनि' । साधु. ॥२२॥

ङित्यदिति । १ । ४ । २३ ॥

अदिति ङिति स्यादौ परे इदन्तस्योदन्तस्य यथासंख्यमेदोतावन्तादेशौ भवतः । मुनये । साधवे । अतिस्त्रये । मुने' । साधोः । अतिस्त्रे', आगतं स्वं वा । बुद्धये । धेनवे । बुद्धे. । धेनोः आगतं स्वं वा । ङितीति किम् ? मुनिः । साधु. । अदितीति किम् ? बुध्द्यै । धेन्वै । बुद्ध्याः । धेन्वाः आगतं स्वं वा । बुद्ध्याम् । धेन्वाम् । स्यादावित्येव । शुची । पट्वी ॥२३॥

टः पुंसि ना । १ । ४ । २४ ॥

इदुदन्तात्परस्य पुंसि पुंविषयस्य टस्तृतीयैकवचनस्य स्थाने ना इत्ययमादेशो भवति । मुनिना । साधुना । अतिस्त्रिणा । अमुना । अत्र 'प्रागिनात्' (२ । १ । ४८) इति वचनात्पूर्वमुत्वं पश्चान्नाभाव' । पुंसि इति किम् ? बुद्ध्याम् । धेन्वाम् ॥ कथममुना कुलेन । अनाम्स्वरे नोऽन्त'' (१ । ४ । ६४) इति भविष्यति ॥ २४ ॥

ङिर्डौ । १ । ४ । २५ ॥

इदुदन्तात्परो ङि' सप्तम्येकवचनं डौर्भवति । अभेदनिर्देशश्चतुर्थ्येकवचनशङ्कानिरासार्थ' । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः । मुनौ । साधौ । बुद्धौ । धेनौ । अतिस्त्रौ । विंशतौ । अदिदित्येव । बुद्ध्याम् । धेन्वाम् ॥ २५ ॥

केवलसखिपतेरौ । १ । ४ । २६ ॥

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौर्भवति । सख्यौ । पत्यौ । पताविति कश्चित् । इत इत्येव । सखायमिच्छति क्यनि दीर्घत्वे, सखीयतीति क्विपि, यलोपे, सखीः । सख्यि । एवं पत्यि । केवलग्रहणं किम् । प्रियसखौ । नरपतौ । पूजितः सखा, सुसखा । तस्मिन् सुसखौ । एवमतिसखौ । ईषदूनः सखा बहुसखा । बहुसखौ । एवं बहुपतौ । एषु पूर्वेण डौरेव ॥ अन्ये तु बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दादौकारमेवेच्छन्ति । तन्मते, बहुपत्यौ ॥ २६ ॥

न ना ङिदेत् । १ । ४ । २७ ॥

केवलसखिपते' परस्य टावचनस्य नादेशो ङिति परे एकारश्च य उक्त' स न भवति । सख्या । पत्या । सख्ये । पत्ये । सख्युः । पत्यु' आगतं स्वं वा । सख्यौ । पत्यौ । ङिदिति एतौ विशेषणं किम् ? जस्येद्भवत्येव । पतयः । केवलादित्येव । प्रियसखिना । सुसखिना । बहुसखिना । साधुपतिना । बहुपतिना । प्रियसखये । नरपतये । प्रियसखेः । नरपते. आगतं स्वं वा । बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दात्प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति । बहुपत्या । बहुपत्ये । बहुपत्यु ।

आगतं स्वं वा । अन्ये तु सख्यन्तादपि प्रतिषेधं पूर्वेण डेरौत्व चेच्छन्ति । बहवः सखायो यस्य तेन बहुसख्या । एवं बहुसख्ये । बहुसख्युरागतं स्वं वा । बहुसख्यौ निधेहि ॥ २७ ॥

स्त्रिया ङितां वा दैदासूदासूदाम् । ॥ १ । ४ । २८ ॥

स्त्रिया. स्त्रीलिङ्गादिदुदन्ताच्छब्दात्परेषां तत्सबन्धिनामन्यसबन्धिनां वा स्यादेर्ङितां ङेङसिङसूङीनां स्थाने यथासख्यं दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा वा भवन्ति । दकारो 'ङित्यदिति' (१ । ४ । २३॥) इति विशेषणार्थः बुद्ध्यै । बुद्धये । बुद्ध्याः । बुद्धेः आगतं स्वं वा । बुद्धौ । धेन्वै । धेनवे । धेन्वाः, धेनोः २ । धेन्वाम् । धेनौ । एवं मुष्ट्यै । मुष्टये । इष्वै । इषवे । शुच्यै । शुचये । पट्वै । पटवे । पत्यै । पतये । जीवपत्यै । जीवपतये स्त्रियै । कन्या पतिर्यस्य यस्या वा कन्यापत्यै । कन्यापतये । एवं प्रियबुद्ध्यै । प्रियबुद्धये । प्रियधेन्वै । प्रियधेनवे । प्रियाशन्यै । प्रियाशनये । अतिशकट्यै । अतिशकटये । स्त्रियै पुरुषाय वा । एषु समासार्थस्य पुरुषत्वेऽपि पत्यादिशब्दानां स्त्रीत्वमस्ति । अन्ये तु पुरुषस्य समासार्थत्वे सति नेच्छन्ति । तन्मते प्रियबुद्धये, प्रियधेनवे पुरुषायेत्येव भवति । अन्यस्तु पुरुषस्यैव समासार्थत्वे सति इच्छति न स्त्रियाः । तन्मते अतिशकट्यै, प्रियधेन्वै पुरुषाय इत्यत्रैव भवति न त्वतिशकटये, प्रियधेनवे स्त्रियै इत्यत्र । स्त्रिया इति किम्? मुनये, साधवे । इदुत इत्येव । गवे । नावे ॥ २८ ॥

स्त्रीदूतः । १ । ४ । २९ ॥

नित्यस्त्रीलिङ्गादीकारान्तादूकारान्ताच्च शब्दात्परेषां तत्संबन्धिनामन्यसबन्धिनां स्यादेर्ङितां स्थाने यथासंख्यं दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा भवन्ति । नद्यै । नद्याः । नद्याः । नद्याम् । लक्ष्म्यै । लक्ष्म्याः । लक्ष्म्याः । लक्ष्म्याम् । कुरोरपत्यं स्त्री 'दुनादि'—(६ । १ । ११८) इत्यादिना ञ्यः, तस्य 'कुरोर्वा' (६ । १ । १२२) इति लुपि, 'उतोऽप्राणिनश्च'—(२ । ४ । ७३) इत्यादिनोङि, कुरूः । कुर्वै । कुर्वाः । कुर्वाः । कुर्वाम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् । एवं ब्रह्मबन्ध्वै । ब्रह्मबन्ध्वाः २ । ब्रह्मबन्ध्वाम् । वर्षाभ्वै । वर्षाभ्वाः । अतिलक्ष्म्यै, अतितन्त्र्यै, अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा । कुमारीमिच्छतीति क्यनन्तात्, कुमारीवाचरतीति क्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्, कुमारी तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा । खरकुटीव खरकुटी तस्मै खरकुट्यै ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा । स्त्रिया इत्यनुवर्तमाने पुनः स्त्रीग्रहणं नित्यस्त्रीविषयार्थम् । तेनेह न भवति । ग्रामण्ये खलप्वे स्त्रियै । ईदूत इति किम्? मात्रे । दुहित्रे । बुद्धये । धेनवे । आमलक्याः फलाय आमलकाय, अतिकुरवे, अतिकुमारये, इत्यत्रेदूत इति वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावाभावादीकारोकारान्तता नास्तीति न भवति । ङितामित्येव नद्यः । वध्वः ॥ २९ ॥

वेयुवोऽस्त्रियाः । १ । ४ । ३० ॥

इयुवोः संबन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्ताच्छब्दात्परेषां तत्संबन्धिनामन्यसंबन्धिनां वा स्यादेर्ङितां स्थाने यथासंख्यं दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा वा भवन्ति, अस्त्रियाः—स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः । श्रियाः । श्रियः । श्रियाम् । श्रियि । भ्रुवै । भ्रुवे । भ्रुवाः । भ्रुवः । भ्रुवाः । भ्रुवः । भ्रुवाम् । भ्रुवि । श्रियमतिक्रान्ताय, अतिश्रियै । अतिश्रिये । ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा । एवमतिभ्रुवै अतिभ्रुवे । पृथुः श्रीर्यस्य तस्मै पृथुश्रियै पृथुश्रिये पुरुषाय स्त्रियै वा । एवं पृथुभ्रुवै पृथुभ्रुवे । केचित्तु समा-

सार्थस्य स्त्रीत्व एवेच्छन्ति न पुंस्त्वे । तन्मते अतिश्रियै, अतिश्रिये स्त्रियै इत्यत्र भवति । इह न भवति । अतिश्रिये, अतिभ्रुवे पुरुषाय । पूर्वेण नित्यमपि न भवति । कश्चित्तु पूर्वमतविपर्ययमेवेच्छति । अतिश्रियै अतिश्रिये पुरुषाय । इह न भवति । अतिश्रिये स्त्रियै । इयुव इति किम् ? आध्यै । प्रध्यै । वर्षाभ्वै । पुनर्भ्वै । पूर्वेण नित्यमेव । स्त्रीदूत इत्येव । यवक्रिये कटप्रुवे स्त्रियै । अस्त्रिया इति निर्देशात्परादपि इयुव्यत्वादिकार्यात्प्रागेव स्त्रीदूदाश्रितं कार्यं भवति । तेन स्त्रियै, स्त्रीणाम्, भ्रूणाम्, आध्यै इत्यादि सिद्धम् ॥३०॥

आमो नाम् वा । १ । ४ । ३१ ॥

इयुवो' सबन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्ताच्छब्दात्परस्य तत्सबन्धिनोऽन्यसबन्धिनो वा आमः षष्ठीबहुवचनस्य नामित्ययमादेशो वा भवति, अस्त्रियाः— स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । अतिश्रीणाम् । अतिश्रियाम् । पृथुश्रीणाम् । पृथुश्रियाम् । अतिभ्रूणाम् । अतिभ्रुवाम् । पृथुभ्रूणाम् । पृथुभ्रुवाम् । स्त्रीणां पुरुषाणां वा । शोभना धीरेषां सुधीनाम् । सुधियाम् । अस्त्रिया इत्येव । स्त्रीणाम् । परमस्त्रीणाम् । उत्तरेण नित्यमेव । नपुंसकेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्युत्तरेण नित्यमेव । अतिश्रीणाम् । अतिभ्रूणां कुलानामिति ॥३१॥

ह्रस्वापश्च । १ । ४ । ३२ ॥

ह्रस्वान्तादाबन्तात्स्त्रीदूदन्ताच्च शब्दात्परस्याम' स्थाने नाम् इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्व, श्रमणानाम् । सयतानाम् । वनानाम् । धनानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । बुद्धीनाम् । धेनूनाम् । पितॄणाम् । मातॄणाम् । आप्, खट्वानाम् । बहुराजानाम् । स्त्रीदूत' । नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् । लक्ष्मीणाम् । स्त्रीशब्दवर्जितयोरियुवादेशसबन्धिनोः स्त्रीदूतो' पूर्वेण विकल्प एव । श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । ह्रस्वापश्चेति किम् । सोमपाम् । सेनान्याम् ॥३२॥

संख्यानां र्ष्णाम् । १ । ४ । ३३ ॥

रेफषकारनकारान्तानां सख्यावाचिनां शब्दानां संबन्धिन आम' स्थाने नाम् इत्ययमादेशो भवति । चतुर्णाम् । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियचतुराम् । प्रियषषाम् । प्रियपञ्चाम् संख्यानामिति किम् ? गिराम् । विप्रुषाम् । यतिनाम् । र्ष्णामिति किम् ? त्रिंशताम् । पञ्चाशताम् । बहुवचन व्याप्त्यर्थम् । तेन भूतपूर्वनान्ताया अपि । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् ॥३३॥

त्रेस्त्रयः । १ । ४ । ३४ ॥

आमः संबन्धिनस्त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । आम्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतित्रीणाम् । प्रियत्रीणाम् । अतत्संबन्धिनोऽपि भवतीत्येके । अतित्रयाणाम् । प्रियत्रयाणाम् । स्त्रियां तु परत्वात्तिसृभावो भवति । तिसृणाम् ॥३४॥

एदोद्भ्यां ङसिङसो रः । १ । ४ । ३५ ॥

एदोद्भ्यां परयोर्ङसिङसोः स्थाने रेफो भवति । अकार उच्चारणार्थः । मुनेः । मुनेः । साधोः । साधो' । गो' । गो' । द्योः । द्योः । परमश्चासाविश्च परमे' । परमेः । नयतीति विच् । ने' । नेः । एवं लो' । लो' । वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ. ॥३५॥

खितिखीतीय उर् । १ । ४ । ३६ ॥

खितिखीतीसंबन्धिन इवर्णस्थानाद्यकारात्परयोर्ङसिङसो' स्थाने उर् आदेशो भवति । खि, सख्यु' सख्यु' । ति, पत्यु । पत्यु । खी ती । सह खेन वर्तते सख । सखं सखायं वेच्छति इति क्यनि क्विपि,

सखीः । पततीति पत' । पतं पतिं वेच्छतीति, क्यनि, क्विपि, पती' । सख्यु' । पत्यु' । तथा सुखमिच्छति सातमिच्छति, क्यनि, क्विप्, सुख्युः । सात्यु' । लूनं पूनं चेच्छत', लून्यु. । पून्युः । 'क्तादेशोऽपि' (२ । १ । ६१) इति नत्वस्यासत्त्वात्तीरूपत्वम् । य इति किम् ? यत्र यत्वादेशस्तत्र यथा स्यात् । इह माभूत् । अतिसखे' अतिपते' । खितिखीतीति किम् । मुख्यमपत्य चाचष्टे णिच्, विच् । मुख्य, अपत्य. आगतं स्वं वा । अदिति इत्येव । सख्या' । पत्या' ॥ ३६ ॥

ऋतो डुर् । १ । ४ । ३७॥

ऋकारात्परयोर्डसिङसोः स्थाने डुर् इत्ययमादेशो भवति । पितुः । पितु. मातु' । मातुः । ङसिङस इत्येव । पितॄन् । ऋत इति किम् । ग्र' ॥३७॥

तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् । १ । ४ । ३८ ॥

तृच्तृन्प्रत्ययान्तस्य स्वस्रादिशब्दानां च सबन्धिन ऋकारस्य स्थाने त'सबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा घुटि परे आर् इत्ययमादेशो भवति । कर्तारम् । कर्तारौ २ । कर्तार. कटस्य । वदितारम् । वदितारौ । २ वदितारः, जनापवादान् । स्वसारम् । स्वसारौ । स्वसारौ । स्वसारः । नप्तारम् । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टारम् । नेष्टारौ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टारम् । । त्वष्टारौ । त्वष्टारौ । त्वष्टार' । क्षत्तारम् । क्षत्तारौ २ । क्षत्तार' । होतारम् । होतारौ । होतारौ । होतारः । पोतारम् । पोतारौ २ । पोतार' । प्रशास्तारम् । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तार' अतिकर्तारम् । अतिकर्तारौ । अतिकर्तारौ । अतिकर्तार' । घुटीति किम् ? कर्तृ कुलं पश्य । सौ तु परत्वात् डागुणौ । कर्ता । हे कर्तः । तृशब्दस्यार्थवतो ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणान्नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां तृशब्दस्य ग्रहणं न भवतीति तेषां पृथगुपादानम् । इदमेव च ज्ञापकम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणं भवतीति । व्युत्पत्तिपक्षे तु तृग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम् । तेनान्येषामौणादिकानां न भवति । पितरौ । भ्रातरौ । मातरौ । जामातरौ । केचित्तु-प्रस्तोत्रुन्ने-त्रुग्दातृप्रतिहर्तृ-प्रतिस्थातृशब्दाना-मौणादिकानामप्यारं मन्यन्ते । प्रस्तोतारम् । प्रस्तोतारौ । २ प्रस्तोतारः । इत्यादि ॥ ३८॥

अर्डौ च । १ । ४ । ३९ ॥

ऋकारस्य स्थाने डौ घुटि च परेऽर् इत्ययमादेशो भवति । पितरि । पितरम् । पितरौ २ । पितर. । मातरि । मातरम् । मातरौ २ मातरः । डौ चेति किम् ? पित्रा । मात्रा । कर्तॄणि कुले, कर्तॄणि कुलानीत्यत्र तु परत्वात्वपूर्वं न एव । तस्मिंस्तु सति व्यवधानान्न भवति । ऋत इत्येव । ग्रि ॥ ३९ ॥

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनामन्त्र्ये । १ । ४ । ४० ॥

मातृशब्दस्यामन्त्र्ये पुत्रे वर्तमानस्य सामर्थ्याद्बहुव्रीहौ समासे सिना सह मात इत्यकारान्त आदेशो भवति, अर्हे–मातृद्वारेण पुत्रप्रशंसायां गम्यमानायाम् । क्वचोऽपवाद' । गार्गी माता यस्य तस्यामन्त्रणं हे गार्गीमात । एवं हे वात्सीमात । अत्र पुत्र' सभावितोत्कर्षया श्लाघया मात्रा तत्पुत्रव्यपदेशयोग्यतया प्रशस्यते । मातुरिति किम् ? हे गार्ग्यपितृक । पुत्र इति किम् ? हे मात' । हे गार्गीमातृके वत्से । अर्ह इति किम् ? अरे गार्गीमातृक । आमन्त्र्य इति किम् ? गार्गीमातृकः । सिनेति किम् ? हे गार्गीमातृकौ ॥ ४० ॥

ह्रस्वस्य गुणः । १ । ४ । ४१ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वान्तस्य सिना सह

श्रुतत्वाद् ध्रस्वस्यैव गुणो भवति । 'आसन्न.' । हे पितः । हे मातः । हे कर्त । हे स्वसः । हे मुने । हे साधो । हे वुद्धे । हे धेनो । सिनेत्येव । हे कर्तृ कुल । हे वारि । हे त्रपु अत्र परत्वात्पूर्वं सेर्लुपि सेरभावान्न भवति । 'नामिनो लुग्वा (१ । ४ । ६१) इति लुकि तु स्थानिवद्भावाद्भवत्येव । हे कर्त' कुल । हे वारे । हे त्रपो । आमन्त्र्य इत्येव । पिता । मुनि' । साधु' । ह्रस्वस्येति किम् ? हे श्री. । हे भ्रू' । हे नदि, हे वधु इत्यत्र तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्सेरभावाच्च न भवति ॥ ४१ ॥

एदापः । १ । ४ । ४२ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्यावन्तस्य सिना सह एकारान्तादेशो भवति । हे खट्वे । हे बहुराजे । हे बहुखट्वे विटर । आ आप इत्याकारप्रश्लेषादिह न भवति । हे प्रियखट्व । आप इति किम् ? हे कीलालपाः । आमन्त्र्य इत्येव । खट्वा ॥ ४२ ॥

नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः । १ । ४ । ४३ ॥

नित्यं दित् दैदासदासदाम्लक्षण आदेशो येभ्यस्तेषां द्विस्वराम्बार्थानां चावन्तानामामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानानां सिना सह ह्रस्वान्तादेशो भवति । नित्यदित्, हे स्त्रि । हे गोरि । हे शार्ङ्गरवि । हे अस्त्रि । हे लक्ष्मि । हे तन्त्रि । हे ब्रह्मबन्धु । हे करभोरु । हे श्वश्रु । हे वधु । हे कर्कन्धु । हे अलाबु । हे वर्षाभु । हे पुनर्भु । हे अतिलक्ष्मि । द्विस्वराम्बार्थ, हे अम्ब । हे अक्क । हे अत्त । हे अल्ल । हे अनम्ब । हे परमाम्ब । हे प्रियाम्ब । नित्यदिदिति किम् ? हे वातप्रमी. । हे हूहू' । हे ग्रामणी' । हे खलपूर्वधूटि । नित्यग्रहणादिह न भवति । हे श्री' । हे ह्री' । हे भ्रु' । कथं हे सुभ्रु । हे भीरु । स्त्रीपर्यायत्वाद्डि कृते भविष्यति । अम्बार्थानां द्विस्वरविशेषणं किम् । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । आप इत्येव । हे मात ॥ ४३ ॥

अदेतः स्यमोर्लुक् । १ । ४ । ४४ ॥

अकारान्तादेकारान्ताच्चामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानात्परस्य सेस्तदादेशस्यामश्च लुग्भवति सि, हे श्रमण । हे सयत । अम्, हे वन । हे धन । हे उपकुम्भ । हे अतिहे । परमश्चासाविश्च, हे परमे । हे से । अदेत इति किम् ? हे गौ' । हे नौ । हे परमौ' । स्यादेशत्वेनैवामोऽपि लुचि सिद्धायां पृथग्वचनमन्यस्यादेशस्य लुगभावार्थम् । तेन हे कतरदित्यादौ लुग्न भवति ॥ ४४ ॥

दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्सेः । १ । ४ । ४५ ॥

दीर्घाभ्यां ङ्याब्भ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य सेर्लुग् भवति । ङी, गौरी । कुमारी । बह्व्य श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी चैत्र' । एवं बहुप्रेयसी । खरकुटीव खरकुटी ब्राह्मण' । कुमारीवाचरति क्विप् लुक् क्विप् कुमारी ब्राह्मण', । आप्, खट्वा । बहुराजा । व्यञ्जन, राजा । तक्षा । हे राजन् । एभ्य इति किम् ? वृक्ष' । ङ्याब्ग्रहणं किम् । लक्ष्मीः । तन्त्रीः । ग्रामणी' । कीलालपा । दीर्घग्रहणं किम् ? निष्कौशाम्बि अतिखट्व' । नपुसकेपु परत्वात् 'अनतो लुप्' (१ । ४ । ५९) इति लुवेव । तेन यत्कुल । तत्कुलमिति सिद्धम् । 'पदस्य' (२ । १ । ८९) इति सिद्धे व्यञ्जनग्रहण राजेत्यादौ सिलोपार्थम् । अन्यथा सावपि पदत्वात् 'पदस्य' इति च परेऽसत्त्वात्पूर्व नलोपे सेर्लुप्, उखास्रदित्यादौ सयोगस्यादौ स्कोर्लुकि दत्वं च न स्यात् ॥ ४५ ॥

समानादमोऽतः । १ । ४ । ४६ ॥

समानात्परस्यामोऽकारस्य लुग्भवति । वृक्षम् ।

खट्वाम् । मुनिम् । साधुम् । बुद्धिम् । धेनुम् । नदीम् । वधूम् । पितरमित्यादिषु विशेषविधानात्प्रथममेवार् । समानादिति किम् ? रायम् । नावम् । अम इति किम् ? नद्यः । स्यादेरिति किम् ? अचिनवम् ॥ ४६ ॥

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषः । १ । ४ । ४७ ॥

तिसृचतसृषकाररेफान्तवर्जितशब्दसंबन्धिनः पूर्वस्य समानस्यामादेशे नामि परे दीर्घो भवति । श्रमणानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । बुद्धीनाम् । धेनूनाम् । वारीणाम् । त्रपूणाम् । पितॄणाम् । मातॄणाम् । कर्तॄणाम् । अतिसृचतसृषृ इति किम् ? तिसृणाम् । चतसृणाम् । षण्णाम् । चतुर्णाम् । अषृ इति प्रतिषेधेन नकारेण व्यवहितेऽपि नामि दीर्घो ज्ञाप्यते । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नामीति किम् ? चर्मणाम् । स्यादावित्येव दधिनाम । चर्मनाम । अनर्थकत्वाद्वा ॥ ४७ ॥

नुर्वा । १ । ४ । ४८ ॥

नृशब्दसंबन्धिनः समानस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । नॄणाम् । नृणाम् । अतिनॄणाम् । अतिनृणाम् ॥ ४८ ॥

शसोऽता सश्च नः पुंसि । १ । ४ । ४९ ॥

शसः संबन्धिनोऽकारेण सह समानस्य प्रधानस्थान्यासन्नो दीर्घो भवति, तत्संनियोगे च पुंलिङ्गविषये शसः सकारस्य नकारो भवति । श्रमणान् । मुनीन् । साधून् । वातप्रमीन् । हूहून् । पितॄन् । पुलिङ्गाभावे तु दीर्घत्वमेव । शाला । बुद्धीः । नदीः । धेनूः । वधूः । मातॄः । चञ्चा, खरकुटीः, यष्टीः, पुरुषान्पश्येत्यत्र चञ्चादयः शब्दा पुरुषे वर्तमाना अपि स्त्रीलिङ्गत्वं नोज्झन्तीति नकारो न भवति । यदा तु शब्दस्य पुंलिङ्गत्वं तदा वस्तुनः स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा नकारो भवत्येव । दारान् कुटुम्बान् स्त्रीः पश्य । पण्ढान् षण्डकान् पश्य । दीर्घसंनियोगविज्ञानादिह नो न भवति । एतान् गाः पश्य । समानस्येत्येव । रायः, नावः पश्य । वनानि पश्येत्यत्र परत्वाल्लिरेव ॥ ४९ ॥

संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा । १ । ४ । ५० ॥

संख्यावाचिभ्यः सायशब्दाद्विशब्दाच्च परस्याह्नशब्दस्य ङौ परेऽहन्निन्ययमादेशो वा भवति । द्वयोरह्नोर्भव इति विगृह्य 'भवे' (६ । ३ । १२३) इत्यण्विषये 'सर्वांश'—(७ । ३ । ११८) इत्यादिनाऽट् अह्नादेशश्च ततो 'द्विगोरनपत्ये'—(६ । १ । २४) इत्यादिनाऽणो लुपि द्व्यह्नस्तस्मिन् द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यह्ने एवं त्र्यह्नि । त्र्यहनि । त्र्यह्ने । यावदह्नि । यावदहनि । यावदह्ने । तावदह्नि । तावदहनि । तावदह्ने । सायमह्नः सायाह्नस्तस्मिन् सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । अत एव सूत्रनिर्देशात्सायंशब्दस्य मकारलोपः । सायेत्यकारान्तो वा । विगतमहो व्यह्नस्तस्मिन्व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । संख्यासायवेरिति किम् ? मध्याह्ने । अह्नस्येति किम् ? द्वयोरह्नो समाहारो व्यहस्तस्मिन् व्यहे । ङाविति किम् ? व्यह्नः ॥ ५० ॥

निय आम् । १ । ४ । ५१ ॥

नियः परस्य ङे स्थाने आम् इत्ययमादेशो भवति । नियाम् ग्रामण्याम् ॥ ५१ ॥

वाष्टन आः स्यादौ । १ । ४ । ५२ ॥

अष्टन्शब्दस्य तत्संबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशो वा भवति । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः । अष्टासु । अष्टसु । प्रियाष्टा । प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टाम् । प्रियाष्टानाम् । प्रियाष्टौ ।

प्रियाष्टानौ। प्रियाष्टः। प्रियाष्ट्न। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टभि। हे प्रियाष्टा। हे प्रियाष्टन् अन्यसंबन्धिनोर्जस्शसोनेच्छन्त्येके तन्मते-प्रियाष्टानस्तिष्ठन्ति, प्रियाष्ट्नः पश्येत्येव भवति। स्यादाविति किम्? अष्टकः सव। अष्टता। अष्टत्वम्। अष्टपुष्पी। केचित्तु सकारभ- कारादावेव स्यादाविच्छन्ति ॥ ५२॥

अष्ट और्जस्शसोः।१।४।५३॥

अष्ट इति कृतात्वस्याष्टन्शब्दस्य निर्देश। अष्टाशब्दसंबन्धिनोजर्स्शसोः स्थाने औकारादेशो भवति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्य। परमाष्टौ। अनष्टौ। कृतात्वस्य निर्देशादिह न भवति। अष्ट तिष्ठन्ति। अष्ट पश्य। परमाष्ट। अनष्ट। तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियाष्टास्तिष्ठन्ति। प्रियाष्टा. पश्य। अतत्संबन्धिनोरपीच्छन्त्येके। प्रियाष्टौ तिष्ठन्ति। प्रियाष्टौ पश्य। केचित्तु अष्टावाचक्षत इति णिचि क्विपि अष्टौ तिष्ठिन्ति अष्टौ पश्येतीच्छन्ति। तदप्यष्ट इति तन्त्रेण सगृहीतम् ॥५३॥

डतिष्णः संख्याया लुप्।१।४।५४॥

डतिषकारनकारान्ताया सख्यायाः संबन्धिनोर्जस्शसोर्लुप् भवति। कति तिष्ठन्ति। कति पश्य। यति तिष्ठन्ति। यति पश्य। तति तिष्ठन्ति। तति पश्य। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च तिष्ठन्ति। पञ्च पश्य एवं सप्त, नव, दश। परमषट्। परमपञ्च। डतिष्ण इति किम्? त्रय। चत्वार। तावन्त.। शतानि सहस्राणीत्यत्र सनिपातलक्षणत्वान्नान्तस्य न भवति। संख्याया इति किम्? विप्रुष। राजान। तत्सबन्धिविज्ञानदिह न भवति। प्रियकतयस्तिष्ठन्ति। प्रियकतीन् पश्य। प्रियषष। प्रियषष। प्रियपञ्चान। प्रियपञ्चज ॥ केचित्तु डत्यन्तात्कतिशब्दादेवेच्छन्ति ॥ ५४॥

नपुंसकस्य शिः।१।४।५५॥

नपुंसकस्य संबन्धिनोर्जस्शसोः स्थाने शिर्भवति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। कुण्डानि पश्य। एवदधीनि। मधूनि। कर्तॄणि। पयांसि। स्याद्यधिकारादिह न भवति। कुण्डशो ददाति। नपुसकस्येति किम्? वृक्षाः। वृक्षान्। तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियकुण्डाः। प्रियकुण्डान्। इह तु भवति। परमकुण्डानि। शकारः 'शौ वा' (४।२।९५) इत्यादौ विशेषणार्थ ॥ ५५॥

औरीः।१।४।५६॥

नपुंसकस्य संबन्धी औकार ईकारो भवति। कुण्डे तिष्ठत। कुण्डे पश्य। एवं दधिनी। मधुनी। कर्तृणी। पयसी। तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियकुण्डौ पुरषौ। इह तु भवति परमकुण्डे ॥५६॥

अतः स्यमोऽम्।१।४।५७॥

अकारान्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य संबन्धिनोः स्यमोरमित्ययमादेशो भवति। कुण्डं तिष्ठति। कुण्डं पश्य। कीलालपम्। अतिखट्वं कुलम्। हे कुण्ड। अत्रामादेशे अति 'अदेतः स्यमोर्लुक्' (१।४।४४) इत्यमो लुक्। नपुंसकस्येत्येव। वृक्ष। अत इति किम्? दधि तिष्ठति। दधि पश्य। तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियकुण्डः पुरुषः। अमोऽकारोच्चारण जरसादेशार्थम्। तेनातिजरसं कुल तिष्ठतीति सिद्धम् ॥ ५७॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः।१।४।५८॥

नपुंसकानामन्यादीनां सर्वाद्यन्तर्वर्तिनां पञ्चपरिमाणानां संबन्धिनो स्यमो स्थाने द इत्ययमादेशो भवति, एकतरशब्द वर्जयित्वा। अकार उच्चारणार्थः। अन्यत्तिष्ठति। अन्यत्पश्य। एवमन्यतरत्। इतरत्। कतरत् तिष्ठति। कतरत्पश्य। एवं यतरत्। ततरत्।

कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । एवं यतमत् । ततमत् । एकतमत् । हे अन्यत् । हे अन्यतरत् । हे इतरत् हे कतरत् । हे कतमत् । हे एकतमत् । अनेकतरस्येति किम्? एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य । पञ्चत इति किम्? नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । नपुंसकस्येत्येव । अन्यः पुरुषः । अन्या स्त्री । अन्यादिसंबन्धिनोः स्यमो-र्ग्रहणादिह न भवति । प्रियान्यम् अत्यन्यं कुलम् । इह तु भवति । परमान्यत् तिष्ठति । परमान्यत् पश्य । अनन्यत् ॥ ५८ ॥

अनतो लुप् । १ । ४ । ५९ ॥

अनकारान्तस्य नपुंसकस्य संबन्धिनोः स्य-मोर्लुब् भवति । दधि तिष्ठति पश्य वा । एवं दधि मधु, कर्तृ, पयः, उदश्वित् । अनत इति किम्? कुण्डं तिष्ठति पश्य वा । लुकमकृत्वा लुप्करणं स्यमोः स्थानिवद्भावेन यत्कार्यं तस्य प्रतिषेधार्थम् । यत् । तत् । अत्र त्यदाद्यत्वं न भवति ॥ ५९ ॥

जरसो वा । १ । ४ । ६० ॥

जसन्तस्य नपुंसकस्य संबन्धिनो स्यमोर्लुब् वा भवति अतिजरः, अतिजरसं कुलं तिष्ठन्ति पश्य वा । अन्ये तु द्वितीयैकवचनस्यैवामो योऽमादेशस्तस्यैव लुब्वि-कल्पमिच्छन्ति न स्यादेशस्य । तन्मते अतिजरसं कुलं तिष्ठतीत्येव भवति । केचिज्जरसः स्यमोर्लोपं नेच्छन्ति । तन्मते अतिजरसं तिष्ठति पश्य वेत्येव भवति ॥ ६० ॥

नामिनो लुग्वा । १ । ४ । ६१ ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य सबन्धिनोः स्यमोर्लुग्वा भवति । हे वारे । हे त्रपो । हे कर्त । हे कुल । प्रियतिसृ कुलं तिष्ठति पश्येति वा । अमो लुक नेच्छन्त्येके । तन्मते प्रियत्रि कुलं पश्येत्येव भवति । नामिन इति किम्? यद् । तद् । प्रियचतुष्कुलम् । चतुःशब्द-स्यापि लुग्विकल्पमिच्छन्त्यन्ये । प्रियचतसृ कुलम् । प्रियचतुःकुलम् । लुपैव सिद्धे लुग्वचनं स्थानिवद्भा-वार्थम् ॥ ६१ ॥

वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे । १ । ४ । ६२ ॥

यो नाम्यन्त शब्दोऽन्यतो विशेष्यवशान्नपुंसकः स टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति, यथा पुंसि नागमह्रस्वौ न भवतस्तथाऽत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामण्या ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये ग्रामणिने कुलाय । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः कुलात् । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः कुलस्य । ग्रामण्योः, ग्रामणिनोः कुलयोः । ग्रामण्यां ग्रामणीनां कुलानाम् । ग्रामण्यां ग्रामणिनि कुले । एवं कर्त्रा कर्तृणा । कर्त्रे कर्तृणे । कर्तुः कर्तृणः । कर्त्रोः कर्तृणोः । कर्तृणाम् २ । कर्तरि २ कर्तृणि । शुचये शुचिने । शुचेः शुचिनः । शुच्योः शुचिनोः । शुचौ शुचिनि । मृदवे, मृदुने । मृदोः मृदुनः । मृद्वोः, मृदुनोः । मृदौ मृदुनि । चित्रगवे चित्रगुणे । अतिराया, अतिरिणा । अतिनावा । अतिनुना । अह्रयवे । अह्रयुने । कुमारीवाचरतीति क्विप्, कुमारीं वेच्छतीति क्यन् क्विप् । कुमार्यै कुमारिणे कुलाय । अन्यत इति किम्? त्रपुणे । जतुने । पीलुने फलाय । टादाविति किम् । ग्रामणिनी शुचिनी कुले । स्वर इति किम्? ग्राम-णिभ्यां कुलाभ्याम् । ग्रामणिभिः कुलैः । नामिन इत्येव । कीलालपेन कुलेन । नपुंसक इत्येव । कल्याण्यै ब्राह्म-ण्यै ॥६२॥

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् । १ । ४ । ६३ ॥

दधि अस्थि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां नाम्यन्तानामन्तस्य तत्सबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा टादौ स्वरे परे अन् इत्ययमादेशो भवति । दध्ना । दध्ने । दध्नि । दधनि । अस्थ्ना । अस्थ्ने । अस्थ्नि अस्थनि । सक्थ्ना । सक्थ्ने । सक्थ्नि सक्थनि । अक्ष्णा । अक्ष्णे अक्ष्णि अक्षणि । परमदध्ना । परमास्थ्ना । परमस-

क्थ्ना । परमाक्ष्णा । अतिदध्ना । अत्यस्थ्ना । अतिसक्थ्ना । अत्यक्ष्णा । प्रियदध्ना । समासान्तविधेरनित्यत्वात्कच् न भवति । प्रियास्थ्ना शुना । दृढसक्थ्ना शकटेन । स्थूलाक्ष्णा इक्षुणा । अस्वाङ्गत्वात् 'सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे' (७ । ३ । १२६) इति समासान्तो न भवति । अतिदध्न्या स्त्रिया । प्रियास्थ्न्यै शुन्यै । अत्रानादेशे सति नान्तत्वात् ङी । टादावित्येव । दधिनी । दधीनि । स्वर इत्येव । दधिभ्याम् । दधिभि । नपुंसकस्येत्येव । दधातीत्येवंशीलो दधिः, दधिनामा वा । दधिना । दधये । दध्ना अतिदध्ना कुलेनेत्यादौ विशेषविधानात्परमपि नागममनादेशो बाधते ॥ ६३ ॥

अनाम्स्वरे नोऽन्तः । १ । ४ । ६४ ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य सबन्धिन्याम्वर्जिते स्यादौ स्वरे परे नोऽन्तो भवति । वारिणी २ । वारिणा । वारिणे । वारिणः २ । वारिणि । त्रपुणी २ । । त्रपुणा । त्रपुणे । त्रपुणः २ त्रपुणोः २ । त्रपुणि । कर्तृणी कुले २ । कर्तृणा । कर्तृणे । कर्तृणः २ । कर्तृणोः २ । कर्तृणि । प्रियगुरुणे । प्रियतिसृणः २ । अत्र परत्वात्तिस्रादेशे सति नोऽन्तः । अनामिति किम् । वारीणाम् । त्रपूणाम् । कर्तॄणाम् । एषु नागमाभावे नामि सति 'दीर्घो नाम्यतिसृ '—(१ । ४ । ४७) इत्यादिना दीर्घः सिद्धः । स्वरे इति किम् ? हे वारे । हे त्रपो । स्यादावित्येव । तौम्बुरवं चूर्णम् । नामिन इत्येव । काण्डे । कुण्डे । नपुंसकस्येत्येव । मुनी । साधू । तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियवारये पुंसे । प्रियमधोः पुंसः ॥ ६४ ॥

स्वराच्छौ १ । ४ । ६५ ॥

जस्शसादेशे शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात्परो नोऽन्तो भवति । कुण्डानि । वनानि प्रियवृक्षाणि कुलानि । वारीणि । त्रपूणि । कर्तॄणि । स्वरादिति किम् । चत्वारि । अहानि । विमलदिवि । सुगणि । अत इत्येव सिद्धे स्वरग्रहणम् उत्तरार्थम् ॥ ६५ ॥

धुटां प्राक् । १ । ४ । ६६ ॥

स्वरात्परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य धुड्भ्य एव प्राक् शौ परे नोऽन्तो भवति । पयांसि तिष्ठन्ति । पयांसि पश्य । उदश्विन्ति । सर्पींषि । धनूंषि । अतिजरांसि कुलानि । धुटामिति बहुवचनं जातिपरिग्रहार्थम् । तेन काष्ठतड्क्षि गोरङ्क्षि कुलानीति सिद्धम् । स्वरादित्येव । गोमन्ति कुलानि । शावित्येव । उदश्विता ॥ ६६ ॥

र्लो वा । १ । ४ । ६७ ॥

रेफलकाराभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य धुटः प्राग् नोऽन्तो वा भवति शौ परे । बहूर्ञ्जि । बहूर्जि । सूर्ञ्जि । सूर्जि । सुवल्ङ्गि । सुवल्गि । र्ल इति किम् । काष्ठतड्क्षि । पूर्वेण नित्यमेव । धुटामित्येव । सुफुल्लि वनानि । शावित्येव । बहूर्जा कुलेन ॥ ६७ ॥

घुटि । १ । ४ । ६८ ॥

अधिकारोऽयम् । निमित्तविशेषोपादानमन्तरेणापादपरिसमाप्तेर्यत्कार्यं वक्ष्यते तद् घुटि वेदितव्यम् ॥ ६८ ॥

अचः । १ । ४ । ६९ ॥

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य तत्संवन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा घुटि परे धुटः प्राग्नोऽन्तो भवति । प्राङ् । अतिप्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चि कुलानि । घुटीत्येव । प्राचः पश्य ॥ ६९ ॥

ऋदुदितः । १ । ४ । ७० ॥

ऋदित उदितश्च धुडन्तस्य तत्सवन्धिन्यन्यस-

वन्धिनि वा घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात्परो नोऽन्तो भवति। ऋदितः कुर्वन्। अधीयन्। महान्। तुदन् बालः। उदितः, चक्रिवान्। विद्वान्। गोमान्। श्रेयान्। घुटीत्येव। गोमता। पृथग्योगो भ्वादिन्युदासार्थः। सम्राट् ॥७०॥

युज्रोऽसमासे। १। ४। ७१॥

युजृपी योगे इत्यस्यासमासे धुडन्तस्य धुट' प्राक् घुटि परे नोऽन्तो भवति। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जि कुलानि। ईषदपरिसमाप्तो युङ् बहुयुङ्। बहुयुञ्जौ। बहुयुञ्जः। असमास इति किम्। अश्वयुक्। अश्वयुजौ। अश्वयुजः। ऋदिन्निर्देश' किम्? युजिच् समाधावित्यस्य मा भूत्। युजमापन्ना मुनयः। समाधिं प्राप्ता इत्यर्थः। घुटीत्येव। युज' पश्य। युञ्जी कुले ॥ ७१ ॥

अनडुहः सौ। १। ४। ७२॥

अनडुह्शब्दस्य धुडन्तस्य तत्सवन्धिन्यन्सवन्धिनि वा सौ परे धुटः प्राक् नोऽन्तो भवति। अनड्वान्। प्रियानड्वान्। हे अनड्वन्। हे प्रियाड्वन्। साविति किम्? अनड्वाहौ ॥७२॥

पुंसोः पुमन्स्। १। ४। ७३॥

पुंसु इत्येतस्योदितस्तत्संवन्धिन्यन्यसवन्धिनि वा घुटि परे पुमन्स् इत्ययमादेशो भवति। पुमान्। पुमांसौ। पुमांस'। पुमांसम्। ईषदूनः पुमान् बहुपुमान्। प्रियपुमान्। प्रियपुमासि कुलानि। हे पुमन्। घुटीत्येव। पुंस' पश्य। बहुपुंसी कुले। पुंसोरुदित्त्वात् प्रियपुंसितरा, प्रियपुंस्तरा, प्रियपुसीतरेत्यादौ ङीर्ह्रस्वपुंवद्विकल्पश्च भवति ॥ ७३ ॥

ओत औः। १। ४। ७४॥

ओकारस्य ओत एव विहिते घुटि परे औकार आदेशो भवति। गौः। गावौ। गावः। द्यौः। द्यावौ। द्यावः। लुनातीति विच् लौः। शोभनो गौः सुगौः। एवमतिगौः। प्रियद्यावौ। अतिद्यावौ। हे गौः। हे द्यौः। किंगौ'। अगौः। ओत इति किम्? चित्रा गौर्यस्य चित्रगुः। चित्रगू। विहितविशेषणादिह न भवति। हे चित्रगव.। घुटीत्येव। गवा। द्यवा ॥७४॥

आ अम्शसोऽता। १। ४। ७५॥

ओकारस्याम्शसोरकारेण सह आकारो भवति। गाम्। सुगाम्। गाः। सुगाः पश्य। द्याम्। अतिद्याम्। द्या' सुद्याः पश्य। स्यादावित्येव। अचिनवम् ॥ ७५ ॥

पथिन्मथिन्ऋभुक्षः सौ। १। ४। ७६॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषां नकारान्तानामन्तस्य सौ परे आकारो भवति। पन्थाः। हे पन्थाः। मन्थाः। हे मन्था'। ऋभुक्षाः। हे ऋभुक्षा.। अमन्थाः। सुमन्थाः बहुऋभुक्षाः। साविति किम्? पन्थानौ ॥ कथं हे सुपथिन्? हे सुपथि कुल, हे सुमथिन् हे सुमथि कुल। अत्र नित्यत्वान्नपुंसकलक्षणायाः सेर्लुपि सेरभावान्न भवति। नकारान्तनिर्देशादिह न भवति। पन्थानमिच्छति क्यनि नलोपे क्विपि च पथी'। एवं मथीः। ऋभुक्षी' ॥ ७६ ॥

एः। १। ४। ७७॥

पथ्यादीनां नकारान्तानामिकारस्य घुटि परे आकारो भवति। पन्था। पन्थानौ। पन्थानः। पन्थानम्। पन्थानौ। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः। मन्थानम्। मन्थानौ। ऋभुक्षाः। ऋभुक्षाणौ। ऋभक्षाण'। ऋभुक्षाणम्। ऋभुक्षाणौ। सुपन्थानि वनानि। 'पूजास्वते' प्राक् टात्' (७। ३। ७२) इति समासान्तप्रतिषेधः। बहुमन्थानि कुलानि। अनृभुक्षाणि वलानि। सुपन्थानौ। परममन्थानौ। नकारान्तनिर्देशादेरभावाच्चेह न भवति। पन्थानमिच्छति क्यन् क्विप्।

पथ्यौ । पथ्यः । पथ्यम् । घुटीत्येव । सुपथी वने । पथिभ्याम् । सुमथी कुले । मथिभ्याम् ॥ ७७ ॥

थो न्थ् । १ । ४ । ७८ ॥

पथिन् मथिन् इत्येतयोर्नकारान्तयोस्थकारस्य स्थाने घुटि परे न्थ् इत्ययमादेशो भवति । तथैवोदाहृतम् । घुटीत्येव । सुपथी । बहुपथी कुले । पथः पश्य ॥७८॥

इन् ङीस्वरे लुक् । १ । ४ । ७९ ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां ङीप्रत्यये अघुट्स्वरादौ च स्यादौ परे इन् अवयवो लुक् भवति । सुपथी स्त्री कुले वा । पथः । पथा । पथे । पथः २ । पथोः २ । पथाम् । पथि । एवं सुमथी स्त्री कुले वा । मथः । मथा । अनृभुक्षी सेना कुले वा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । अभेदनिर्देश सर्वादेशार्थः ॥७९॥

चोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ । १ । ४ । ८० ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्योशनस्शब्दस्य सौ परे नकारो लुक्चान्तादेशौ वा भवतः । हे उशनन् । हेउशन ! पक्षे हे उशनः । आमन्त्र्य इति किम् ? उशना । साविति किम् ? हे उशनसौ ॥८०॥

उतोऽनडुच्चतुरो वः । १ । ४ । ८१ ॥

अनडुह् चतुर् इत्येतयोरामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानयोरुकारस्य सौ परे व इति सस्वरवकारादेशो भवति । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् । हे अतिचत्वः । हे प्रियचत्व. । आमन्त्र्य इत्येव । अनड्वान् । प्रियचत्वाः । सावित्येव । हे अनड्वाहौ । हे प्रियचत्वारः ॥८१॥

वाः शेषे । १ । ४ । ८२ ॥

आमन्त्र्यार्थविहितात्सेरन्यो घुट् इह शेषः, तस्मिन्परेऽनडुह्चतुरित्येतयोरुकारस्य वा इत्याकारान्तो वकार आदेशो भवति । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । प्रियानड्वांहि कुलानि । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् । प्रियचत्वारौ । चत्वारि । चत्वारः । शेष इति किम् । हे प्रियानड्वन् । हे प्रियचत्व । घुटीत्येव । अनडुहः पश्य । चतुरः पश्य । प्रियानडुही कुले । प्रियचतुरी कुले । इह शेषे घुटि वादेशविधानात्पूर्वत्रामन्त्र्ये साविति सबध्यते ॥८२॥

सख्युरितोऽशावैत् । १ । ४ । ८३ ॥

सखिशब्दस्येकारान्तस्य तत्संबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा शिवर्जिते शेषे घुटि परे ऐकारान्तादेशो भवति । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । हे सखायौ हे सखाय. । सुसखायौ । प्रियसखायः । अशाविति किम् ? अतिसखीनि प्रियसखीनि कुलानि तिष्ठन्ति पश्य वा । इत इति किम् ? इमे सख्यौ । सखीयतीति क्यनि क्विपि, सख्यौ । सख्यः । घुटीत्येव । सखीन् । सख्या । शेष इत्येव । हे सखे । इदमेवेद्ग्रहणं ज्ञापयति 'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' 'एकदेशविकृतमनन्यवद्' इति च ॥८३॥

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः । १ । ४ । ८४ ॥

ऋकारान्तादुशनस्पुरुदंशसनेहस् इत्येतेभ्यः सख्युरितश्च परस्य शेषस्य सेः स्थाने डा इत्ययमादेशो भवति । पिता । अतिपिता । कर्ता । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । सखा । अत्युशना । प्रियपुरुदंशा । अत्यनेहा । किंसखा । सुसखा । प्रियसखा । सख्युरित इत्येव । इयं सखी । सखीयते क्विप् सखीः । सेरिति किम् ? उशनसौ । सखायौ । शेषस्येत्येव । हे कर्त । हेउशनन् । हे उशन । हे उशन । हे पुरुदंशः । हे अनेहः । हे सखे । ॥८४॥

नि दीर्घः । १ । ४ । ८५ ॥

शेषे घुटि परे यो नकारस्तस्मिन्परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सीमा । सीमानौ । सीमानः । सीमानम् । सीमानौ । सामानि । दामानि । लोमानि । वनानि । धनानि । दधीनि । मधूनि । कर्तॄणि । हर्तॄणि । नीति किम् ? दृषद् । दृषदौ । दृषदः । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः इति । स्रुग्घ्नयते. क्विप् । स्रुक्, स्रुग्, स्रुग्घ्नौ, स्रुग्घ्नः इत्यत्र घकारस्य दीर्घो न भवति । घुटीत्येव । चर्मणा । वारिणी । मधुनी । शेष इत्येव । हे राजन् । हे सीमन् ॥८५॥

न्स्महतोः । १ । ४ । ८६ ॥

न्सन्तस्य महच्छब्दस्य च संबन्धिनः स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घो भवति । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । परमश्रेयान् । अतिश्रेयान् । प्रियश्रेयान् । श्रेयांसि । यशांसि । सर्पींषि । धनूंषि । प्रियपुमांसि कुलानि । महान् । महान्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ परममहान् । अतिमहान् । प्रियमहान् । महान्ति । महत्साहचर्याच्छुद्धधातोः क्विबन्तस्य न भवति । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुकंसः । सुकंसौ । नामधातोस्तु भवत्येव श्रेयस्यति । महत्यतीति क्विपि, श्रेयान । महान् । घुटीत्येव । श्रेयसः, महतः पश्य । महती कुले । शेष इत्येव । हे श्रेयन् । हे महन् ॥८६॥

इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः । १ । ४ । ८७ ॥

इनन्तस्य हनादीनां च सबन्धिनः स्वरस्य शौ शेषे सौ च परे दीर्घो भवति । दण्डीनि । स्रग्वीणि । वाग्मीनि कुलानि । दण्डी । स्रग्वी । वाग्मी । भ्रूणहानि । बहुवृत्रहाणि । भ्रूणहा । वृत्रहा । बहुपूषाणि । पूषा । स्वर्यमाणि । अर्यमा । 'नि दीर्घः' (१ । ४ । ८५) इति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । एषां शिस्योरेव यथा स्यात् नान्यत्र । दण्डिनौ । दण्डिनः । दण्डिनम् । वृत्रहणौ । वृत्रहण । वृत्रहणम् । पूषणौ । पूषणः । पूषणम् । अर्यमणौ । अर्यमणः । अर्यमणम् । शेष इत्येव । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति प्लीहानौ प्लीहानः प्लीहानमित्यत्र नियमो न भवति । वाग्मिनौ वाग्मिन इत्यादौ तु 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' इति न्यायाद्भवति ॥ ८७ ॥

अपः । १ । ४ । ८८ ॥

अपः स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घो भवति । आपः । शोभना आपो यत्र स्वाप् । स्वापौ । स्वापः । बह्वपा इत्यत्र समासान्तेन व्यवधानान्न भवति । घुटीत्येव । अपः पश्य । शेष इत्येव । हे स्वप् ॥ ८८ ॥

नि वा । १ । ४ । ८९ ॥

अपः स्वरस्य नागमे सति घुटि परे वा दीर्घो भवति । स्वाम्पि । स्वम्पि । अत्याम्पि । अत्यम्पि । समासान्तविधेरनित्यत्वात् बह्वाम्पि बह्वम्पि ॥८९ ॥

अभ्वादेरत्वसः सौ ।१ । ४ । ९० ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिवर्जितस्य सबन्धिनः स्वरस्य शेषे सौ परे दीर्घो भवति । अतु, भवान् । कृतवान् । गोमान् । यवमान् । एतावान्, अस् अप्सराः । अङ्गिराः । चन्द्रमाः । स्थूलशिराः । सुमनाः । अभ्वादेरिति किम् । पिण्ड ग्रसते पिण्डग्रः । चर्म वस्ते चर्मवः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येव सिद्धे भ्वादेरिति वचनम् 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' इति न्यायज्ञापनार्थम् । तेनात्रापि भवति । खरणाः । खुरणाः । अधातोरित्यकृत्वाऽभ्वादेरिति करणं भ्वादीनामेव वर्ज-

नार्थम् । तेनेह भवति । गोमन्तमिच्छति क्यन् क्विप् । गोमान् । एवं स्थूलगिरा । शेष इत्येव । हे भवन् । हे सुमन । अतु इति उदित्करणाद्यदितो न भवति । पचन् । जरन् ॥ ९० ॥

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १ । ४ । ९१ ॥

क्रुश परो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे तृजादेशो भवति पुसि । पुलिङ्गविषये । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । अतिक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टा । बहुव्रीहौ 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति ऋदिल्लक्षणः कच् न भवति । पुंसीत्येव । कृशक्रोष्टूनि वनानि । घुटीत्येव । क्रोष्टून् । शेष इत्येव । हे क्रोष्टो । क्रोष्टोः क्रोष्टृ' इत्यकृत्वा तृज्वचनं तृस्वस्रादिसूत्रेणारर्थम् ॥ ९१ ॥

टादौ स्वरे वा । १ । ४ । ९२ ॥

टादौ स्वरादौ परे क्रुश परस्य तुनस्तृजादेशो वा भवति पुसि । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टु । क्रोष्टो । क्रोष्ट्रो । क्रोष्ट्वो । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्टूनामित्यत्र तु नित्यत्वात्पूर्वं नामादेशे स्वराभावान्न भवति । टादाविति किम् ? क्रोष्टून् । क्रोष्टूनित्यपीति कश्चित् । स्वर इति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभि पुंसीत्येव । कृशक्रोष्टुने वनाय । यद्यपि तृप्रत्ययान्तो मृगवाची स्यात्, तथापि प्रयोगनियमो दुर्विज्ञान इत्यादेशवचनम् ॥ ९२ ॥

स्त्रियाम् । १ । ४ । ९३ ॥

घुटीति न सबध्यते । क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि स्त्रियां चेत्येकयोगाकरणात् । स्त्रिया वर्तमानस्य क्रुश. परस्य तुनस्तृजादेशो भवति निर्निमित्त एव । क्रोष्ट्री । अत्र प्रागेव तृजादेशे ऋदन्तत्वान्ङी । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । क्रोष्ट्रीम् । क्रोष्ट्र्या । क्रोष्ट्रीभ्याम् । हे क्रोष्ट्रि । पञ्चभि क्रोष्ट्रीभि क्रीतैरिति विगृह्य 'मूल्यै. क्रीते' (६ । ४ । १५०) इतीकण् । तस्य 'अनाम्न्यद्वि प्लुप्' (६ । ४ । १४१) इति लुपि, 'ङ्यादेर्गौणस्य' —(२ । ४ । ९५) इत्यादिना ङीनिवृत्तौ, पञ्चक्रोष्टृभी रथै. अत्र निर्निमित्तत्वादादेशस्य ङीनिवृत्तावपि निवृत्तिर्न भवति । अत एव च क्यङ्मानिपित्तद्धिते' (३ । २ । ५०) इति पुंवद्भावो न भवति । पुवद्भावेनापि हि आदेश एव निवर्तनीयः । स च निमित्तत्वाश्रयणेन ङीनिवृत्तावपि निवर्तते एव ॥ ९३ ॥ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ १ । ४ ॥

सोत्कण्ठमङ्गलगनैः कचकर्षणैश्च,
वक्त्राब्जचुम्बननखक्षतकर्मभिश्च ।
श्रीमूलराजहतभूपतिभिर्विलेसुः,
संख्येऽपि खेऽपि च शिवाश्च सुरस्त्रियश्च ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं बृहद्वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ । २ । १ । १ ॥

स्त्रियामित्यनुवर्तते । त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा स्यादौ विभक्तौ तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ यथासंख्यं भवतः तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृभ्यः । चतसृभ्यः । तिसृणाम् । चतसृणाम् । तिसृषु । चतसृषु । प्रियास्तिस्रोऽस्येति प्रियतिसा पुरुषः । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । एवं प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियास्तिस्रोऽस्य कुलस्य प्रियतिसृ कुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । एवं प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । एषु विभक्त्याश्रयत्वेन बहिरङ्गलक्षणस्य तिसृचतस्रादेशस्यासिद्धत्वात्समासान्तः कच् न भवति । परत्वाच्च तिस्रादेशे कृते पश्चान्नागमः । स्यादाविति किम् । प्रियत्रिकः प्रियचतुष्कः । तिसृणां प्रियस्त्रिप्रियः चतुष्प्रियः । प्रियत्रि कुलम् । प्रियचतुष्कुलम् । कथं तर्हि प्रियतिसृ कुलम् । 'नामिनो लुग्वा' (१ । ४ । ६१) इति लुकि सति स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । यथा हे त्रपो । स्त्रियामित्येव । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । प्रियास्त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । एवं प्रियचत्वा । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । अत्र त्रिचतुरावस्त्रियां समास एव तु स्त्रियामित्यादेशौ न भवतः । कथं तिसृका नाम ग्रामः । सञ्ज्ञाशब्दोऽयम् ॥ १ ॥

ऋतो रः स्वरेऽनि । २ । १ । २ ॥

तिसृचतसृसम्बन्धिन ऋकारस्य स्थाने तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ परतो रादेशो भवति, अनि नकारविषयादन्यत्र । समानदीर्घत्वाऽऽईरामपवादः । तिस्रः चतस्रस्तिष्ठन्ति पश्य वा । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिस्रम् । प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः आगतं स्वं वा । प्रियतिस्रि प्रियचतस्रि निधेहि । स्वर इति किम्? तिसृभिः । चतसृभिः । अनीति किम्? प्रियतिसृणी प्रियचतसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसृणि तिसृणाम् । चतसृणाम् । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥ अन्ये तूपसर्जनयोस्तिसृचतसृशब्दयोर्ङौ घुटि चानि स्वरादौ रत्वविकल्पमिच्छन्ति । तन्मते प्रियतिस्रि प्रियतिसरि । प्रियचतस्रि प्रियचतसरि । प्रियतिस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतस्रौ प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रः प्रियतिसरः । प्रियचतस्रः प्रियचतसरः । प्रियतिस्रम् । प्रियतिसरम् । प्रियचतस्रम् । प्रियचतसरम् । प्रधानस्य तु नित्यमेव रत्वम् । तिस्रः परमतिस्रः । चतस्रः परमचतस्रः ॥ अपरे त्वनि स्वरे सर्वत्र विकल्पं जस्शसोस्तु नित्यं मन्यन्ते । तन्मते प्रियतिस्रौ प्रियतिसरौ । प्रियचतस्रौ प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रः प्रियतिसुः प्रियचतस्रः प्रियचतसुः आगतं स्वं वा इत्यादि । जस्शसोस्तु, तिस्रः । चतस्रः । परमतिस्रः परमचतस्रः । प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः तिष्ठन्ति पश्य वेति नित्यमेव रत्वम् ॥ २ ॥

जराया जरस् वा । २ । १ । ३ ॥

जराशब्दस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ परतो जरस् इत्ययमादेशो वा भवति ।

जरसौ । जरसः । जरसम् । जरसौ । जरसः । जरसा जरसे । जरस' । जरस' । जरसोः । जरसाम् । जरसि । जरसोः । पक्षे, जरे । जरा' । जराम् । जरे । जराः । जरया । जरायै । जरायाः २ । जराणाम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतिजरसौ । अतिजरौ । अतिजरसः । अतिजराः । अतिजरसम् । अतिजरम् । अतिजरसः । अतिजरान् । अतिजरसा । अतिजरेण । अतिजरसैः । अतिजरैः । अतिजरसे । अतिजराय । अतिजरसः । अतिजरात् । अतिजरस' । अतिजरस्य । अतिजरसोः । अतिजरयो' २ । अतिजरसाम् । अतिजराणाम् । अतिजरसि । अतिजरे । नपुसके स्यमोरम्भावे, अतिजरसम् अतिजरम् । 'जरसो वा' (। १ । ४ । ६० ।) इति लुपि, अतिजर' । अतिजरसी अतिजरे तिष्ठतः पश्य वा । शौ परत्वाज्जरसादेशस्ततो नागम' । अतिजरांसि अतिजराणि तिष्ठन्ति पश्य वा । स्त्रियां तु विभक्तेरापा व्यवधानान्न भवति । स्वर इत्येव । जरा । जराभ्याम् । जराभिः । स्यादावित्येव । जराग्रम् । जारः । जारेयः

अपोऽद् भे । २ । १ । ४॥

अप् इत्येतस्य स्वसबन्धिन्यन्यसंवन्धिनि वा भकारादौ स्यादौ परतोऽद् इत्ययमादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । स्वद्भ्याम् । भ इति किम् । आपस्तिष्ठन्ति । अपः पश्य । अपाम् । अप्सु । स्यादावित्येव । अब्भक्ष' ॥ ४ ॥

आ रायो व्यञ्जने । २ । १ । ५॥

स्वसबन्धिन्यन्यसंवन्धिनि वा व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रैशब्दस्याकारोऽन्तादेशो भवति । रा' । हे रा' । अतिरा. । राभ्याम् । राभि' । राभ्य' । रासु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतिराभ्यां कुलाभ्याम् । अतिरासु कुलेषु । व्यञ्जन इति किम् । रायौ । रायः । स्यादावित्येव । रैसूत्रम् । रैभयम् । स्भीत्येव सिद्धे व्यञ्जनग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ५ ॥

युष्मदस्मदोः । २ । १ । ६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोः शब्दयोः स्वसबन्धिनि अन्यसबन्धिनि वा व्यञ्जनादौ स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशो भवति । त्वाम् माम् । अतित्वाम् अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । युष्मान् । अस्मान् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । युष्माभि. । अस्माभि. । अतियुष्माभि' । अत्यस्माभि. । युष्मासु । अस्मासु । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । युष्मयतेरस्मयतेश्च क्विप् । युष्म् , अस्म् । अनयोरमौभ्यांसुपरत्वात्त्वमाद्यादेशे कृते पश्चादात्वम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । व्यञ्जन इत्येव । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥६॥

टाङ्योसि यः । २ । १ । ७ ॥

युष्मदस्मदित्येतयो' स्वसंबन्धिषु अन्यसंबन्धिषु वा टाङिओस् इत्येतेषु स्यादिषु परेषु यकारोऽन्तादेशो भवति । त्वया । मया । अतित्वया । अतिमया । अतियुवया । अत्यावया । अतियुष्मया । अत्यस्मया । त्वयि । मयि । अतित्वयि । अतिमयि । प्रिययुवयि । प्रियावयि । प्रिययुष्मयि । प्रियास्मयि । युवयो' । आवयो' । अतियुवयो' । अत्यावयोः । अतित्वयो । अतिमयो. । अतियुष्मयो । अत्यस्मयो' । टाङ्योसीति किम् । त्वत् । मत् । लुगपवादौ योगौ ॥ ७ ॥

शेषे लुक् । २ । १ । ८॥

यस्मिन् प्रत्यये आत्वयकारौ विहितौ ततोऽन्य' शेषस्तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोरन्तस्य लुग्भवति ।

युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । त्वद् । मद् । अतित्वद् । अतिमद् । युष्मद् । अस्मद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति अन्तलोपे स्त्रियामाप् न भवति । शेष इति किम् । त्वयि । मयि ॥८॥

मोर्वा । २ । १ । ९ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोर्मकारान्तयोः स्वसंबन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा शेषे स्यादौ परे मकारस्य लुग्वा भवति । युवां युष्मान् वा आवामस्मान् वाऽऽचष्टे, णिचि क्विपि तल्लुकि च युष्म् अस्म् इति मान्तत्वम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युषभ्यम् । असभ्यम् । युष्मद् । युषद् । अस्मद् असद् । युष्माकम् । युषाकम् । अस्माकम् । असाकम् । शेष इत्येव । युषान् । असान् । युषाभि । असाभि । युषासु । असासु । एषु पूर्वेण मकारस्यात्वम् । टाङ्योसि नित्यत्वात्त्वमादिकार्येभ्यः प्रथममेव पूर्वेण मकारस्य यत्वे, युष्या । अस्या । युष्यि । अस्यि । युष्योः । अस्योः । अथ शब्दान्तरप्राप्त्या यत्वमप्यनित्यमित्याश्रीयते तदा परत्वात्पूर्वं त्वमाद्यादेशे अकारस्य यत्वे त्व्या । म्या । त्व्यि म्यि । युव्योः । आव्योः । अथ 'सकृद्गते स्पर्द्धे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इत्याश्रीयते तदा यत्वाभावे, त्वेन । मेन । युवयोः । आवयोः । त्वे । मे । अत्रासर्वादिसंबन्धित्वात् ङे स्मिन्नादेशो न भवति । अथ 'क्विबर्थे प्रकृतिरेवाह' इति सर्वादिसंबन्धित्वम् तदा भवत्येव स्मिन्नादेशः । सिजसङेङस्प्रत्यये तु परत्वात् त्वमहमादय एवादेशा भवन्ति । त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मह्यम् । तव । मम । एके तु मन्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशान्नेच्छन्ति ॥ ९ ॥

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २ । १ । १० ॥

द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मन्तस्य मकारावसानस्यावयवस्य तत्संबन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे यथासंख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम । युवाभ्याम । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । अतिक्रान्तौ युवाम् आवां वा अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तं युवाम् । आवां वा अतियुवाम, अत्यावां पश्य । अतिक्रान्तौ युवामावां वा अतियुवाम् अत्यावां पश्य । एवम् अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभि. । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । आगतम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवयोः । अत्यावयोः स्वम् । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवासु । अत्यावासु । सिजसङेङस् इत्येतेषु पुनः परत्वात्त्वमहमादयः । मन्तस्येति किम् । मकारावधेर्यथा स्यात् न तु सर्वस्य । तेन युवकाभ्यामावकाभ्यामित्यत्राकृश्रुतिः, युवयोरावयोरित्यत्र तु दकारस्य यत्वं सिद्धम् । अन्यथा युव्योराव्योरित्यनिष्ट स्यात् । द्वयोरिति किम् ? युष्मान् । अस्मान् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युष्मत् । अस्मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मासु । अस्मासु । द्वयोरपि युष्मदस्मद्विशेषणं किम् ? युष्मानस्मानतिक्रान्तौ अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः अत्र समास एव द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तते, न युष्मदस्मदी इति युवावादेशो न भवतः । स्यादावित्येव । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्र. । आवयो. पुत्रः

अस्मत्पुत्रः । युवयोरिदम् युष्मदीयम् । आवयोरिदम् अस्मदीयम् ॥१०॥

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् । २ । १ । ११ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारान्तस्यावयवस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोर्यथासंख्यं त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् तिष्ठत. । अतिकान्तं त्वां मां वा अतित्वाम् । अतिमां पश्य । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्यां देहि । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । अतित्वत् । अतिमत् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् आगतम् । अतित्वद् । अतिमद् । अतित्वयोः । अतिमयो. । त्वम् । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु अतिमासु । सिजस्ङेङस्सु पुन. परत्वात्त्वमहमादयो भवन्ति । प्रत्ययोत्तरपदयोः खल्वपि । तवायं त्वदीयः । मदीय' । त्वन्मयम् । मन्मयम् । त्वामिच्छति त्वद्यति । मद्यति । त्वामिवाचरति त्वद्यते । मद्यते । त्वया कृतं त्वत्कृतम् । मत्कृतम् । त्वत्पुत्र' । मत्पुत्र. । त्वद्धितम् । मद्धितम् । त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । त्वामाचष्टे त्वदयति मदयतीत्यत्र नित्यत्वादन्त्यस्वरादिलोपात्प्रागेव त्वमादेशौ । कश्चित्तु पूर्वमन्त्यस्वरादिलोपे त्वमादेशे अकारस्य वृद्धौ प्वागमे त्वापयति मापयति, क्विपि तु त्वाप् । माप् इत्याह । एकस्मिन्निति किम् ? युष्माकम् । अस्माकम् । एकत्वेन युष्मदस्मदोर्विशेषणादिह न भवति । अतिक्रान्तं युष्मान् (अस्मान्वा) अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम् ? त्वय्यधि मय्यधि अधियुष्मद् । अध्यस्मद् । अन्तरङ्गत्वात्स्यादिद्वारेणैव त्व-मादेशे सिद्धे प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं 'बहिरङ्गाऽपि लुप् अन्तरङ्गान् विधीन् बाधते' इति न्यायज्ञापनार्थम् । तेन यद् तद् इत्यादावन्तरङ्गमपि त्यदाद्यत्वादि न भवति । एके तु निमित्तनिरपेक्षमेकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोस्त्वमादेशाविच्छन्ति । तन्मते, अधित्वत् । अधिमत् । मन्तस्येत्येव त्वकं पिताऽस्य त्वकत्पितृकः । अत्राक्सहितस्य मा भूत् । प्रत्ययग्रहणेनैव सिद्धे स्यादावित्युत्तरार्थमनुवर्तते ॥११॥

त्वहं सिना प्राक् चाकः । २ । १ । १२ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसम्बन्धिनाऽन्यसम्बन्धिना वा सिना सह यथासंख्यं त्वम् अहम् इत्येतावादेशौ भवतः, तौ चाक्प्रत्ययप्रसङ्गेऽकः प्रागेव भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्तस्त्वाम् । अतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तो युवाम् अतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तो युष्मान् अतित्वम् । अत्यहम् । प्रियस्त्वं, प्रियौ युवां, प्रिया यूयं वा यस्य स प्रियत्वम् । प्रियाहम् । एषु परत्वात्त्वमौ युवावौ च बाधित्वा त्वमहमावेव भवतः । सिनेति किम् ? युष्माभि' । अस्माभि' । सिलुपि च 'लुप्यय्वृल्लेनत्' (७ । २ । ११२) इति निषेधान्न भवति । त्वं पुत्रोऽस्य त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एवमुत्तरेष्वपि । प्राक् चाक इति किम् ? त्वकमहकमित्यत्राकः श्रुतिर्यथा स्यात् । अन्यथा पूर्वमकि सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायात् साकोरप्यादेश' स्यात् । केचित्तु त्वां मां चाचष्टे इति णौ त्वमादेशे वृद्धौ क्विपि मन्तयोरेव त्वाहादेशविधानात्सौ त्वाम् माम् इति, धातोरेव वृद्धिरिति मते त्वं मम् इत्येव च भवतीति

मन्यन्ते । ते हि प्रकृतिमात्रस्यादेशान् ङेजस्सीनाम-मादेशं ङसस्त्वकार चेच्छन्ति ॥ १२ ॥

यूयं वयं जसा । २ । १ । १३ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसबन्धिनाऽन्यसबन्धिना वा जसा सह यथासङ्ख्यं यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः, प्राक् चाक । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं च येषां ते प्रिययूयम् । प्रियवयम् । अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान्वा अतियूयम् । अतिवयम् । जसेति किम् ? यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रः । प्राक् चाक इत्येव । यूयकम् । वयकम् ॥ १३ ॥

तुभ्यम् मह्यं ङया । २ । १ । १४ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसबन्धिनान्यसबन्धिना वा ङेप्रत्ययेन सह यथासङ्ख्यं तुभ्यम् मह्यम् इत्येतावादेशौ भवतः, प्राक् चाकः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । प्रियमह्यम् । अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान् वा तस्मै अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । ङयेति किम् ? तुभ्यं हितं त्वद्धितम् । मद्धितम् । प्राक् चाक इत्येव । तुभ्यकम् । मह्यकम् ॥ १४ ॥

तव मम ङसा । २ । १ । १५ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसबन्धिनाऽन्यसंबन्धिना वा ङस्प्रत्ययेन सह यथासङ्ख्यं तव मम इत्येतावादेशौ भवतः प्राक् चाकः । तव । मम । प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम । अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान् वा तस्य अतितव । अतिमम । ङसेति किम् । तव प्रियस्त्वत्प्रियः । मत्प्रियः । प्राक् चाक इत्येव । तवक । ममक ॥ १५ ॥

अमौ मः । २ । १ । १६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परयोस्तत्सबन्धिनोरन्यसंबन्धिनोर्वा अम् औ इत्येतयोर्म इत्ययमादेशो भवति । अकार उच्चारणार्थः । त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् तिष्ठतः पश्य वा ॥ १६ ॥

शसो नः । २ । १ । १७ ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य तत्सबन्धिनोऽन्यसबन्धिनो वा शसः स्थाने न इत्ययमादेशो भवति । अकार उच्चारणार्थः युष्मान् । अस्मान् । प्रिययुष्मान् । प्रियास्मान् । प्रियस्त्वं येषां तान् प्रियत्वान् । प्रियमान् । प्रियौ युवां येषां तान प्रिययुवान् । प्रियावान् ॥ १७ ॥

अभ्यम् भ्यसः । २ । १ । १८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्वसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वा भ्यसश्चतुर्थीबहुवचनस्य स्थानेऽभ्यमादेशो भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् दीयते । प्रिययुष्मभ्यम् । प्रियास्मभ्यम् । त्वामतिक्रान्तेभ्यः, अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । युवामतिक्रान्तेभ्य, अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । अकारादिकरणमात्वबाधनार्थम् ॥ १८ ॥

ङसेश्चाद् । २ । १ । १९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्वसंबन्धिनोऽन्यसबन्धिनो वा ङसेश्चकारात् तत्सहचरितस्य भ्यसः स्थानेऽद् इत्ययमादेशो भवति । त्वद् । मद् । त्वां युवां युष्मान्वाऽतिक्रान्तात् अतित्वद् । अतिमद् । अतियुवद् । अत्यावद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । भ्यस्, युष्मद् । अस्मद् । त्वां युवां युष्मान्वाऽतिक्रान्तेभ्यः, अतित्वद् । अतिमत् । अतियुवद् । अत्यावद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । पञ्चमीभ्यसो ग्रहणाच्चतुर्थीभ्यसो न भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ १९ ॥

आम आकम् । २ । १ । २० ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यां परस्य तत्सबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वाऽऽमः स्थाने आकमित्यादेशो भवति । युष्मा-

कम् । अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । प्रियास्माकम् । त्वां युवा युष्मान्वा अतिक्रान्तानाम्, अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । आकमित्याकारो ण्यन्तार्थम् । युष्मानाचक्षाणानां, णौ, क्विपि, युष्माकम् । अस्माकम् । केचित्तु तत्सम्बन्धिन एवाम आकमादेशमिच्छन्ति । तथाम्प्रत्यये दकारस्य यत्वमपीच्छन्ति । तन्मते प्रिया यूयं येषां तेषां प्रिययुष्मयाम् । प्रियास्मयाम् । एवमतियुष्मयाम् । अत्यस्मयाम् ॥ २० ॥

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे । २ । १ । २१ ॥

द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च युग्विभक्तिः । तया बहुत्वविषयया सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं वस्नस् इत्येतावादेशौ वा भवतः, तच्चेत्पदं युष्मदस्मदी चैकवाक्ये भवतः । अन्वादेशे नित्यं विधास्यमानत्वादिह विकल्पो लभ्यते । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । धर्मो युष्मान् रक्षतु । धर्मोऽस्मान्रक्षतु । तपो वो दीयते । तपो नो दीयते । तपो युष्मभ्यं दीयते । तपोऽस्मभ्यं दीयते । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । शीलं युष्माकं स्वम् । शीलमस्माकं स्वम् । पदादिति किम्? युष्मान् धर्मो रक्षतु । अस्मान् धर्मो रक्षतु । युग्विभक्त्येति किम्? ज्ञाने यूयं तिष्ठत । शीले वयं स्थास्यामः । ज्ञाने युष्माभिः स्थितम् । शीलेऽस्माभिः स्थितम् । ज्ञानं युष्मदागतम् । शीलमस्मदागतम् । ज्ञानं युष्मासु तिष्ठति । शीलमस्मास्वायतते । ग्रामे युष्मत्पुत्रः । नगरेऽस्मत्पुत्रः । इति युष्मदुपाध्यायो ब्रूते । इत्यस्मदाचार्योऽनुशास्ति । एकवाक्य इति किम्? एकस्मिन्पदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावे मा भूत् । अतियुष्मान्पश्यति । अत्यास्मान्पश्यति । वाक्यान्तरे च मा भूत्, ओदनं पचत युष्माक भविष्यति । पटं वयत अस्माकं भविष्यति । ननुच वाक्यान्तरस्थात्पदात्परयोर्युष्मदस्मदोः सामर्थ्याभावादेव वस्नसादयो न भविष्यन्ति किमेकवाक्यग्रहणेन? नैवं शङ्क्यम् । युक्तयुक्तादपि पदादसमर्थत्वान्न प्राप्नुवन्ति । इति स्म नः पिता कथयति । इति वः श्रेयसी ब्रवीमि । इति मे माताऽवोचत् । शालीनां ते ओदनं दास्यामि । अत्र हि युष्मदस्मदी पित्रादिभिर्युक्ते न पित्रादियुक्तैरिति स्मादिभिरिति वस्नसादयो न स्युः । अतः पारंपर्येणापि युक्तादेकवाक्यस्थात्पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादयो भवन्त्वित्येकवाक्यग्रहणमर्थवत् । बहुत्व इति किम्? धर्मो युवां रक्षतु । धर्मस्त्वां रक्षतु । स्याद्यधिकारे विभक्तिग्रहणं युक्स्यादिवचननिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञाने युवां तिष्ठतः, शीले आवां तिष्ठाव इत्यत्रोत्तरेण न वाम्नावादेशौ भवतः ॥ २१ ॥

द्वित्वे वाम्नौ । २ । १ । २२ ॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदस्मदोर्द्वित्वविषयया युग्विभक्त्या सह यथासख्यं वाम्नावित्येतावादेशौ वा भवतः, तच्चेत्पदं युष्मदस्मदी चैकवाक्ये भवतः । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । धर्मो युवां रक्षतु । धर्म आवां रक्षतु । शीलं वां दीयते । शीलं नौ दीयते । शीलं युवाभ्यां दीयते । शीलमावाभ्यां दीयते । ज्ञान वां स्वम् । ज्ञानं नौ स्वम् । ज्ञानं युवयोः स्वम् । ज्ञानमावयो स्वम् । युग्विभक्त्येत्येव । ग्रामे युष्मत्पुत्रः । नगरेऽस्मत्पुत्रः । पदादित्येव, युवां धर्मो रक्षतु । आवां धर्मो रक्षतु । एकवाक्य इत्येव । ओदनं पचत, युवयोर्भविष्यति आवयोर्भविष्यति ॥ २२ ॥

ङेङसा ते-मे । २ । १ । २३ ॥

ते मे इति लुप्तद्विवचनान्तं पदम् । पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्ङेङस् इत्येताभ्यां सह ते मे इत्येता

वादेशौ यथासंख्यं वा भवत एकवाक्ये । डेङसे-न्येकवचन स्थानिभ्यामादेशाभ्यां च यथासंख्य-निवृत्त्यर्थम् । धर्मस्ते दीयते । धर्मस्तुभ्यं दीयते । धर्मो मे दीयते । धर्मो मह्यं दीयते । शीलं ते स्वम् । शीलं तव स्वम् । शीलं मे स्वम् । शीलं मम स्वम् । धर्मस्ते स्वम् । धर्मो मे स्वम् । धर्मस्तव स्वम् । धर्मो मम स्वम् । पदादित्येव तुभ्यं धर्मो दीयते । मह्यं धर्मो दीयते । तव शीलं स्वम् । मम शीलं स्वम् । एकवाक्य इत्येव–ओदन पच, तव भविष्यति मम भविष्यति । त्वां युवा युष्मान्वाऽति-क्रान्ताय अतितुभ्यम् । डेङसेति किम्? पटस्त्वया क्रियते । धर्मो मया क्रियते । कथं 'न मे श्रुता नापि च दृष्टपूर्वा । न मे न मयेति ह्यत्रार्थः' । असाधुरेवायम् । स्यादिप्रतिरूपकमव्ययं वा ॥२३॥

अमा त्वा–मा । २ । १ । २४ ॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदोरमा द्वितीयैकवचनेन सह त्वा मा इत्येतावादेशौ यथासंख्यं वा भवत एकवाक्ये । धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । धर्मस्त्वां रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । पदादित्येव । त्वामीक्षते । मामीक्षते । एकवाक्य इत्येव । अतित्वां पश्यतु । अतिमां पश्यतु ॥ २४ ॥

असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् । २ । १ । २५ ॥

आमन्त्र्यते यत्तदामन्त्र्यम् । तद्वाचि पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमसदिवाविद्यमानमिव भवति । सति तस्मिन्यत्कार्यं तन्न भवति, असति यत्तद्भवतीत्यर्थः । श्रमणा युष्मान् रक्षतु धर्मः । श्रमणा अस्मान् रक्षतु धर्मः । श्रमणा युष्मभ्यं दीयते । श्रमणा अस्मभ्यं दीयते । श्रमणा युष्माकं शीलम् । श्रमणा अस्माकं शीलम् । श्रमणौ युवां रक्षतु धर्मः । श्रमणौ आवां रक्षतु धर्मः । श्रमणौ युवाभ्यां दीयते आवाभ्यां दीयते । श्रमणा युवयोः स्वमावयोः स्वम् । श्रमण त्वां रक्षतु तपः, मां रक्षतु तपः । श्रमण तुभ्यं दीयते, मह्यं दीयते । श्रमण तव शीलम् मम शीलम् । एष्वामन्त्र्यस्यासत्त्वाद्वस्नसादयो न भवन्ति । ग्रामाश्चैत्र ते स्वमथो इत्यादौ चैत्रपदस्यामन्त्र्यस्यासत्त्वाद् ग्रामपदापेक्षयाऽन्वादेशे नित्यं तेमयादिविधिः, न तु 'सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा' (२ । १ । ३२) इति विकल्पः । इवकरणं किम्? श्रवण यथा स्यात् । आमन्त्र्यमिति किम्? धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । पूर्वमिति किम्? 'मयैतत्सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुंगवाः' ॥ परस्य ह्यसद्भावे पादादिलक्षणः प्रतिषेधो न स्यात् । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तेन 'चैत्र धर्मो वोऽथो रक्षतु, चैत्र धर्मो नोऽथो रक्षतु' अत्र 'सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा' (२ । १ । ३२) इति विकल्पो न भवति ॥ २५ ॥

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये । २ । १ । २६ ॥

तदतद्विषयं विशेष्यम् । तस्य व्यवच्छेदकं विशेषणम् । युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तमामन्त्र्यं पदं विशेष्यमामन्त्र्ये पदे सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूते परेऽसदिव वा भवति । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पः । जिनाः शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये । जिनाः शरण्या वः शरणं प्रपद्ये । जिनाः शरण्या अस्मान् रक्षत । जिनाः शरण्या नो रक्षत । सिद्धाः शरण्या युष्मानथो शरणं प्रपद्ये । सिद्धाः शरण्या वोऽथो शरणं प्रपद्ये । सिद्धाः शरण्या अस्मानथो रक्षत । सिद्धाः शरण्या नोऽथो रक्षत । जसिति किम्? साधो सुविहित वोऽथो शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित नोऽथो रक्ष । विशेष्यमिति किम्? शरण्याः साधवो युष्मान् शरणं प्रपद्ये । शरण्याः साधवोऽस्मान् रक्षत । आमन्त्र्य इति किम्? आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये । अत्रामन्त्र्यं

विशेषणं व्यवहितत्वान्न परमिति न भवति। सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूत इति किम्? आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये॥ २६॥

नान्यत्।२।१।२७॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तादन्यदामन्त्र्यं पदं विशेष्यमामन्त्र्ये पदे तद्विशेषणभूते परेऽसदिव न भवति। साधो सुविहित त्वा शरणं प्रपद्ये। साधू सुविहितौ वां शरण प्रपद्ये। साधो सुविहित मा रक्ष। साधू सुविहितौ नौ रक्षतम्। साधो सुविहित ते ज्ञानं दीयते, मे ज्ञानं दीयताम्। साधू सुविहितौ वां ज्ञान दीयते, नौ ज्ञानं दीयताम्। साधो सुविहित ते शीलं स्वम्, मे शीलं स्वम्। साधू सुविहितौ वां शील स्वम् नौ शीलं स्वम्। अत्र परस्य 'असदिवामन्त्र्यं पूर्वम्' (२।१।२५) इत्यसत्त्वेऽपि पूर्वविशेष्यपदाश्रया युष्मदस्मदादेशा भवन्ति। विशेष्यमित्येव। सुविहित साधो तव शीलम्, मम शीलम्॥ २७॥

पादाद्योः।२।१।२८॥

नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्ड: पाद:। पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तत्पादस्यादिभूतयोर्न भवति। 'वीरो विश्वेश्वरो देवो, युष्माकं कुलदेवता। स एव नाथो भगवानस्माक पापनाशन:॥ १॥ पादाद्योरिति द्विवचनं युष्मदस्मदोरभिसबन्धार्थम्। पादादाविति ह्युच्यमाने आमन्त्र्यमभिसबध्येत। पादाद्योरिति किम्? 'पान्तु वो देशनाकाले जैनेन्द्रा दशनांशवः॥ भवकूपपतज्जन्तुजातोद्धरणरज्जव'॥१॥२८।

चाहहवैवयोगे।२।१।२९॥

च अह ह वा एव इत्येतैर्योगे सबन्धे पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति। ज्ञानं युष्मांश्च रक्षतु, अस्मांश्च रक्षतु। ज्ञानं युष्मानह रक्षतु, अस्मानह रक्षतु। ज्ञानं युष्मान् ह रक्षतु। अस्मान् ह रक्षतु। ज्ञानं युष्मान्वा रक्षतु, अस्मान्वा रक्षतु। ज्ञानं युष्मानेव रक्षतु, अस्मानेव रक्षतु। ज्ञानं युष्मभ्यं च दीयते, अस्मभ्यं च दीयते। ज्ञानं युष्माकं च स्वम्, अस्माकं च स्वम्। ज्ञानं युवां च रक्षतु। ज्ञानमावां च रक्षतु। ज्ञानं युवाभ्यां च दीयते, आवाभ्यां च दीयते। ज्ञान युवयोश्च स्वम् आवयोश्च स्वम्। ज्ञानं त्वां च रक्षतु, मां च रक्षतु। ज्ञानं तुभ्यं च दीयते, मह्यं च दीयते। ज्ञान तव च स्वम्, मम च स्वम्। योगग्रहण किम्? ज्ञानं च शील च वो रक्षतु, नो रक्षतु। ज्ञानं च शीलं च वां दीयते, नौ दीयते। ज्ञानं च शील च ते स्वम्, मे स्वम्। नैतेषु चशब्देन युष्मदस्मदोर्योगोऽपि तु ज्ञानशीलयोः। 'चाहहवैवे' इत्येव सिद्धे योगग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम्॥ २९॥

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम्।२।१।३०॥

दृशिना समानार्था दृश्यर्था। तैर्धातुभिश्चिन्तायां वर्तमानैर्योगे युष्मदस्मदोर्यदुक्त वस्नसादि तन्न भवति। जनो युष्मान्सदृश्यागतः। जनोऽस्मान्सदृश्यागत। जनो युवां समीक्ष्यागत:। जन आवां समीक्ष्यागतः। जनस्त्वामेपक्षते। जनो मामपेक्षते। ज्ञानं युष्मभ्यं दीयमानमुत्पश्यति। ज्ञान युवाभ्यां दीयमानं निरूपयति। ज्ञानमामावाभ्यां दीयमानं निरूपयति। ज्ञानं तुभ्यं दीयमान निध्यायति। ज्ञानं मह्यं दीयमानं निध्यायति। जनो युष्माकं चित्तमुपलक्षयति। जनोऽस्माक चित्तमुपलक्षयति। जनो युवयो: कार्यं सपश्यति। जन आवयो कार्यं सपश्यति। गुरुस्तव कार्यमालोचयति। गुरुर्मम कार्यमालोचयति। सर्वत्र मनसा चिन्तितं दृश्यर्थानामर्थः। दृश्यर्थैरिति किम्? जनो वो मन्यते, जनो नो

मन्यते । चिन्तायामिति किम् ? जनो व. पश्यति । जनो न' पश्यति । जनो वामीक्षते । जनो नावीक्षते । जनस्त्वा लोकयति । जनो मा लोकयति । सर्वत्र चक्षुषा पश्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नित्यमन्वादेशे । २ । १ । ३१ ॥

कथितानुकथनमन्वादेशः, कस्यचिद् वस्तुनः किञ्चित् क्रियादिकं विधातुं कथितस्य तेनान्येन वा शब्देन पुनरन्यद्विधातुं कथनमित्यर्थः । तस्मिन्विषये पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं वस्नसादि नित्य भवति । यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति । वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति । युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवो मानयन्ति । आवां शीलवन्तौ तन्नौ गुरवो मानयन्ति । त्वं विद्वानथो ते क्षमाश्रमणैर्ज्ञानं दीयते । अहं विद्वानथो मे क्षमाश्रमणैर्ज्ञानं दीयते । धनवांस्त्वमथो त्वा लोको मानयति । धनवानहमथो मा लोको मानयति ॥ ३१ ॥

सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा । २ । १ । ३२ ॥

विद्यमानपूर्वपदात्प्रथमान्तात्पदात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे वस्नसादय आदेशा वा भवन्ति । यूयं विनीतास्तद् गुरवो वो मानयन्ति । तद् गुरवो युष्मान् मानयन्ति । वयं विनीतास्तद् गुरवो नो मानयन्ति । तद् गुरवोऽस्मान्मानयन्ति । युवां सुशीलौ तज्ज्ञानं वां दीयते । तज्ज्ञानं युवाभ्यां दीयते । आवां सुशीलौ तज्ज्ञानं नौ दीयते । तज्ज्ञानमावाभ्यां दीयते । सुशीलस्त्वमथो क्षमाश्रमणास्ते ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अथो क्षमाश्रमणास्तुभ्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति । सुशीलोऽहमथो क्षमाश्रमणा मे ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अथो क्षमाश्रमणा मह्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति । धनवानसि अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । धनवानहमथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । धनवांस्त्वं तल्लोकस्त्वा पूजयति । तल्लोकस्त्वां पूजयति । धनवानहं तल्लोको मा पूजयति तल्लोको मां पूजयति । गम्येऽप्यन्वादेशे भवति । ग्रामे कम्बलो वः स्वमथो ग्रामे कम्बलो युष्माकं स्वमथो इत्यादि । सपूर्वादिति किम् ? पटो युष्माकं स्वम् । अथो वः कम्बलः स्वम् । प्रथमान्तादिति किम् ? पटो नगरे युष्माकं स्वम् । अथो कम्बलो ग्रामे व' स्वम् । 'माणवक जटिलक ते स्वमथो' इत्यादौ तु विशेषणपदस्य 'असदिवामन्त्र्यं पूर्वम्' (२ । १ । २५) इत्यसद्भावान्नास्ति सपूर्वप्रथमान्तमिति न भवत्येव विकल्पः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते । २ । १ । ३३ ॥

त्यदादीनां सम्बन्धिन एतदित्यस्य द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे एनद् इत्ययमादेशो भवति, अवृत्त्यन्ते न चेदयमेतच्छब्दो वृत्तेरन्ते भवति । उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत । एतकं साधुमावश्यकमध्यापयाथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकोऽप्यादेशः । सुशीलावेतौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति । सुस्थिता एते तदेनान्देवा अपि नमस्यन्ति । टा, एतेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस्, एतयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः । सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्तावेतौ अथो एनयोस्तिष्ठतोर्नान्यः पूजार्हः । त्यदामिति किम् ? एतदं सगृहाण, अथो एतदमध्यापय । सज्ञायामसर्वादित्वादत्यदादि' । अवृत्त्यन्त इति किम् ? अथो परमैतं पश्य । अन्तग्रहणं किम् ? एनच्छ्रितकः । अत्रार्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्ये-निर्ज्ञाते सति समासोऽन्वादेशश्च । द्वितीयाटौसीति किम् ? एते मेधाविनो विनीता अथो एते शास्त्रस्य पात्रम् । एताभ्यां रात्रिरधीता अथो एताभ्यामहरप्यधीतम् । तस्मै सूत्रं देहि अथो एतस्मै अनुयोगमपि देहि ।

अभ्युदयनिःश्रेयसपदमेतच्छासनमथो एतस्मै नमो भगवते । अन्वादेश इत्येव । जिनदत्तमध्यापय एतं च गुरुदत्तम् । न पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः । यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देशं कृत्वा विधानं क्रियते तत्रापि न भवति । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः' । एतमातं ङित विद्यात् (वाक्यस्मरणयोरङित्)॥ ३३॥

इदमः । २ । १ । ३४ ॥

त्यदादीनां सबन्धिन इदमित्यस्य द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे एनद् इत्ययमादेशो भवति अवृत्त्यन्ते । उद्दिष्टमिदमध्ययनमथो एनदनुजानीत । इमकं साधुमावश्यकमध्यापय अथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकोऽप्यादेशः । सुशीलाविमौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति । सुस्थिता इमे तदेनान्देवा अपि नमस्यन्ति । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः । सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्ताविमौ अथो एनयोस्तिष्ठतोर्नान्यः पूजार्हः । द्वितीयाटौसीत्येव । मत्पुत्रकौ शीलवन्ताविमकौ तिष्ठतः । अवृत्त्यन्त इत्येव । अथो परमेमं पश्य । वृत्त्यादौ तु भवत्येव । एनमेना वा श्रित एनच्छ्रितकः । अन्वादेश इत्येव । चैत्रमध्यापय इमं च मैत्रम् । यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देशं कृत्वा किञ्चिद्विधीयते तत्रापि न भवति । अयं दण्डो हरानेन फलानि । केचित्त्विदम आदेशमेनम् इति मकारान्तं द्वितीयैकवचने आहुः, तन्मते इद कुण्डमानयाथो एनं परिवर्तयेत्येव भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥३४॥

अद् व्यञ्जने । २ । १ । ३५॥

इदम इति षष्ठ्यन्तमपि सर्वादेशार्थं प्रथमान्ततयेह विपरिणम्यते । त्यदादिसबन्धीदम्शब्दो व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽन्वादेशे गम्यमानेऽद् भवति, अवृत्त्यन्ते । तकार उच्चारणार्थः । इमकाभ्या शैक्षकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । इमकैः शैक्षकै रात्रिरधीता अथो एभिरहरप्यधीतम् । एवमिमकस्मै अथो अस्मै । इमिकस्यै अथो अस्यै । इमकस्मादथो अस्मात् । इमकस्याथो अस्य । इमकेषामथो एषाम् । इमकस्मिन् अथो अस्मिन् । इमिकस्यामथो अस्याम् । इमकेषु अथो एषु । इमिकासु अथो आसु । सौ तु परत्वादयमाद्यादेशः । अथो अयं शीलवान् । केचिदेतदोऽपीच्छन्ति । एताभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता आभ्यामहरप्यधीतम् । एवमेतैः, एभिः । एतस्मै अस्मै इत्यादि । अन्वादेश इत्येव । इमकस्मै देहि । अवृत्त्यन्त इत्येव । अथो परमेमकाभ्यां रात्रिरधीता । व्यञ्जन इति किम् ? अथो इमके तिष्ठन्ति । उत्तरत्र 'अनक्' (२ । १ । ३६) इति वचनादिह साक एव विधिः ॥३५॥

अनक् । २ । १ । ३६ ॥

अन्वादेश इति निवृत्तम् । पृथग्योग उत्तरार्थः । त्यदादिसबन्धिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽग्वर्जित इदम् अद् भवति । आभ्याम् । एभिः । आभिः । अस्मै । अस्यै । अस्मात् । अस्याः । अस्य । अस्याः । एषाम् । आसाम् । अस्मिन् । अस्याम् । एषु । आसु । अनगिति किम् ? इमकाभ्याम् । इमकेभ्यः । इमकस्मै । इमिकस्यै । इमकेषाम् । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतीदंभ्याम् । अतीदंसु । प्रियेदंसु । इह तु भवति । परमाभ्याम् । परमैभिः । परमैभ्यः । परमास्मै । परमास्यै । परमास्मात् । परमास्याः । अत्र पूर्वोत्तरयोः पदयोः पूर्वं कार्ये कृते पश्चात्सधिकार्यम् । एतच्च 'आतो नेन्द्रवरुणस्य' (७ । ४ । २९) इत्यत्र ज्ञापयिष्यते । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः ॥३६॥

टौस्यनः । २ । १ । ३७ ॥

त्यदादिसबन्धिनि टायामोसि च परेऽग्वर्जितस्ये-

दम स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति । अनेन । अनया । अनयो: स्वम् । अनयोर्निधेहि । परमानयो । त्यदादिसंबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतीदमा । अतीदमो. । प्रियेदमा । प्रियेदमो. । अनक् इत्येव । इमकेन । इमिकया । इमिकयो. । इमकयोः ॥३७॥

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ । २ । १ । ३८ ॥

त्यदां संबन्धिनि सौ परे पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोरिदम स्थाने यथासंख्यमयम् इयमित्येतावादेशौ भवतः । अयं पुमान् । इयं स्त्री । परमायम् । अनयम् । परमेयम् । अनियम् । साविति किम् । इमौ । इमे । त्यदादिसंबन्धिविज्ञानादिह न भवति। अतीदम् पुमान् स्त्री वा । एवं प्रियेदम् । पुंस्त्रियोरिति किम् ? पुंसि इयम् स्त्रियामयम् मा भूत् । नपुंसके तु नित्यत्वात्प्रथममेव सेर्लुपि इदं कुण्डमित्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । साकोऽप्ययमियमादेशौ भवत: । अयम् । इयम् । अन्ये त्वादेशे कृते पश्चादकमिच्छन्ति । अयकम् । इयकम् ॥३८॥

दो मः स्यादौ । २ । १ । ३९ ॥

त्यदां सबन्धिनि स्यादौ परत इदमो दकारस्य मकारादेशो भवति । इमौ । परमेमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमकौ । इमकेन । इमकाभ्याम् । त्यदादिसंबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतीदमौ । प्रियेदमौ ॥३९॥

किमः कस्तसादौ च । २ । १ । ४० ॥

त्यदादिसंबन्धिनि स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे किमृशब्दस्य स्थाने क इत्यकारान्त आदेशो भवति। क: । कौ । के । कम् । कौ । कान् । केन । काभ्याम् । कैः । स्त्रियाम्, का । के । काः । काम् । के । का: । नपुंसके, के । कानि । परमक: । परमकौ । अकः । अकौ । साकोऽपि । कः । कौ । तसादौ, कदा । कर्हि । तसादौ चेति किम् ? किंतिष्ठति । किं पश्य । किंतराम् । त्यदादिसबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतिकिम् । अतिकिमौ । अतिकिमः । प्रियकिम् । प्रियकिमौ । प्रियकिम: । आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्तसादयस्थमवसाना ग्राह्याः ॥४०॥

आ द्वेरः । २ । १ । ४१ ॥

द्विशब्दमभियाप्य त्यदादीनामन्तस्य तत्सबन्धिनि स्यादौ च परेऽकार आदेशो भवति । स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । अमू । अमी । इमौ । इमे । एष: । एतौ । एते । एकः । एवं द्वौ । त्यकौ । परमत्यौ । स्त्रियां, स्या । त्ये । त्याः । द्वे । नपुसके, त्ये । त्यानि । द्वे । तसादौ, ततः । तत्र । तथा । तर्हि । यतः । यत्र । यदा । यथा । त्यदादिसंबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतितद् । अतितदौ । अतितदः । प्रियतद् । प्रियतदौ । प्रियतदः । आ द्वेरिति किम् ? किम् ॥४१॥

तः सौ सः । २ । १ । ४२ ॥

आ द्वेस्त्यदादीनां सबन्धिनि सौ परे तकारस्य सकारादेशो भवति । स्य: । स्या । सकः । परमस्यः । स: । सा । सकः । परमसः । एषः । एषा । एषक: । परमैष: । हे स । हे परमस । हे परमैष । त इति किम् ? य: । साविति किम् । त्यद् । तद् । त्यौ । तौ त्यदादिसबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियत्यद्, प्रियैतत् पुमान् । आ द्वेरित्येव । भवती ॥४२॥

अदसो दः सेस्तु डौ । २ । १ । ४३ ॥

त्यदादिसबन्धिनि सौ परेऽदसो दकारस्य सकारादेशो भवति, सेस्तु डौ । असौ । असकौ । हे असौ, हे असकौ विद्वन् । असौ । असकौ स्त्री । हे असौ, हे असकौ स्त्रि । सावित्येव । अदः । अमू । त्यदादिसबन्धिविज्ञानादिह न भवति । अत्यदाः । डित्करणमन्त्यस्वरादि-

लोपार्थम्। तेन 'औता' (१। ४। २०) 'एदाप' (१। ४। ४२) 'दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्से.' (१। ४। ४५) 'अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम्' (२। ४। १११) इति कार्याणि न भवन्ति। अन्यथा सेस्त्वौ इत्येतत् क्रियेत ॥४३॥

असुको वाऽकि। २। १। ४४॥

त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परेऽदसोऽकि सत्यसुक इति दस्य स सकारात्परस्याकारस्योकार सेश्च डौत्वाभावो वा निपात्यते। असुक। असकौ। हे असुक। असकौ। असुका। असकौ स्त्री। केचित्तु असुकसिति सान्त सिना सह निपातयन्ति ॥४४॥

मोऽवर्णस्य। २। १। ४५॥

अवर्णान्तस्य त्यदादिसम्बन्धिनोऽदसो दकारस्य मकार आदेशो भवति। अमू नरौ, स्त्रियौ, कुले वा। अमी नराः। अमू स्त्रिय। अमूनि कुलानि। अमुं नरम्। अमूं स्त्रियम्। अमू स्त्रीः। अमून् नरान्। अमूनि कुलानि। अमुकौ नरौ। अमुके स्त्रियौ कुले वा। परमामुस्। अमूदृक्। अमूदृग। अमूदृक्ष। अत्र 'अन्यत्यदादेरा' इत्यात्वे सत्यवर्णान्तत्वम्। अवर्णस्येति किम्? अद कुलम्। अदस्यति ॥४५॥

वाऽद्रौ। २। १। ४६॥

अदसोऽद्रावन्ते सति दकारस्य मकारो वा भवति। द्वावत्र दकारौ तत्र विकल्पे सति चातूरूप्य भवति। अदमुयङ्। अमुद्र्यङ्। अमुमुयङ्। अदद्र्यङ्। तदाह 'परत. केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति पूर्वतः। उभयो. केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति नोभयो' ॥१॥ ४६॥

मादुवर्णोऽनु। २। १। ४७॥

अदस सम्बन्धिनो मकारात्परस्य वर्णमात्रस्योवर्ण आदेशो भवति, अनु पश्चात्कार्यान्तरेभ्य। आसन्नत्वान्मात्रिकस्य स्थाने मात्रिक. । द्विमात्रस्य द्विमात्र. त्रिमात्रस्य त्रिमात्र। अमुम्। अमू। अमू ३ इति। 'प्रश्ने च प्रतिपदम्' (७। ४। ९८) इति प्लुत। अमुमुयङ्। अमुमुईच। अदमुईच अदमुईचा। 'अदोमुमी' (१। २। ३५) इति सन्धिप्रतिषेधः। अन्विति किमर्थम्? अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुष्मिन्। अमूषाम्। अमुया। अमुयो। इत्यादिषु स्मैप्रभृतिकार्येषु कृतेपूवर्णो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥४७॥

प्रागिनात्। २। १। ४८॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्येनादेशात्प्रागुवर्णो भवति। अन्वित्यस्यापवादोऽयम्। अमुना पुंसा कुलेन वा। इनादिति किम्? अमुया स्त्रिया ॥४८॥

बहुष्वेरीः। २। १। ४९॥

बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्यादसो मकारात्परस्यैकारस्य स्थाने ईकार आदेशो भवति। अमी। अमीभिः। अमीभ्य २। अमीषाम्। अमीषु। बहुष्विति किम्? अमू कन्ये। अमू कुले। एरिति किम्। अमूः कन्या। अमून् नरान्। मादित्येव। असुके। असुकेभ्यः ॥४९॥

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये। २। १। ५०॥

धातुसम्बन्धिन इवर्णस्योवर्णस्य स्थाने स्वरादौ प्रत्यये परे यथासङ्ख्यमिय् उव् इत्येतावादेशौ भवत.। नियौ। निय। लुवौ। लुव। अधीयाते। अधीयते। लुलुवतु। लुलुवु। स्वमिच्छति क्यन् क्विप्। स्वी। स्वियौ। स्वियः। एवं स्त्रियौ। स्त्रिय। अधीयन्। धातोरिति किम्? लक्ष्म्या। इवर्णोवर्णस्येति किम्? म्लायति। वाच। स्वर इति किम्। नी? लू। प्रत्यय इति किम्। न्यर्थः? ल्वर्थः। इयुव्भ्यां गुण-

वृद्धी परत्वाद्भवतः । नयनम् । लवनम् । नायकः । लावकः ॥५०॥

इणः । २ । १ । ५१ ॥

इणो धातोः स्वरादौ प्रत्यये परे इय् इत्ययमादेशो भवति । यत्वापवादः । ईयतुः । ईयुः । कथं यन्ति, यन्तु । परत्वेन 'ह्विणोरप्विति व्यौ' (४ । ३ । १५) इति यत्वस्यैव भावात् । अयनम्, आयक इत्यत्रापि परत्वाद् गुणवृद्धी एव ॥५१॥

संयोगात् । २ । १ । ५२॥

धातुसबन्धिन इवर्णस्योर्वर्णस्य च धातुसंबन्धिन एव संयोगात्परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इयुवावादेशौ य्वोरपवादौ भवत. । यवक्रियौ । यवक्रिय. । कटप्रुवौ । कटप्रवः । शिश्रियतु' । शिश्रियु. । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह न भवति । उन्न्यौ उन्न्यः । सकृल्ल्वौ । सकृल्ल्वः ॥५२॥

भ्रूश्नोः । २ । १ । ५३ ॥

भ्रूश्नु इत्येतयोरुवर्णस्य सयोगात्परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे उवादेशो भवति । भ्रुवौ । भ्रुव' । क्यन्क्विबन्तस्य 'धातोरिवर्णोवर्णस्य' इत्यादिनैवोवादेशः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । तक्ष्णुवन्ति । सयोगादित्येव सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । स्वर इत्येव । भ्रू' । आप्नुत' । प्रत्यय इत्येव । भ्र्वर्थम् । ॥५३॥

स्त्रियाः । २ । १ । ५४ ॥

स्त्रीशब्दसंबन्धिन इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इयादेशो भवति। स्त्रियौ। स्त्रिय.। स्त्रियाम्। परमस्त्रियौ । अतिस्त्रियौ नरौ । शस्त्रीशब्दसबन्धिनस्त्वनर्थकत्वान्न भवति। स्वर इत्येव। स्त्रीभिः। प्रत्यय इत्येव । स्त्र्यर्थ'। कथम् अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये । अतिस्त्रे' २। अतिस्त्रौ 'इदुतोऽस्त्रेरीदूत्' (१ । ४ । २१) इत्यत्र स्त्रिशब्दवर्जनात्परोऽपीयादेशो बाध्यते । स्त्रीगामित्यत्र तु प्रागेव नाम् । एतच्च 'वेयुवोऽस्त्रियाः' (१ । ४ । ३०)इत्यत्रोक्तम् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥५४॥

वाम्शसि । २ । १ । ५५ ॥

स्त्रीशब्दसबन्धिन इवर्णस्यामि शसि च परे इयादेशो वा भवति । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः । परमस्त्रियम् । परमस्त्रीम् । परमस्त्रियः । परमस्त्रीः । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् नरम्। अतिस्त्रिय', अतिस्त्रीन् नरान् । क्यन्नाद्यन्तस्य तु धातुत्वात् 'धातोरिवर्ण—' (२ । १ । ५०) इत्यादिना नित्यमियादेश' । स्त्रीमिच्छति, स्त्री- वाचरति स्त्री ब्राह्मण. । स्त्रियम् । तान्-स्त्रिय ॥५५॥

योऽनेकस्वरस्य । २ । १ । ५६ ॥

धातोरित्यनुवर्तते । अनेकस्वरस्य धातोः सबन्धिनः प्रत्यासत्तेरिवर्णस्य स्थाने स्वरादौ प्रत्यये परे यकारादेशो भवति । चिच्यतु' । चिच्युः । निन्यतुः । निन्युः । सखायमिच्छति क्यन् क्विप् । सखीः । सख्यु' । एवं पत्यु' । सख्यि । पत्यि । अनेकस्वरस्येति किम् ? नियौ । नियः । परमनियौ । परमनिय' । रिं पित् गतौ । रियति । पियति । इवर्णस्येत्येव । लुलुवतुः । लुलुवु' ॥५६॥

स्यादौ वः । २ । १ । ५७ ॥

अनेकस्वरस्य धातोः सबन्धिन' प्रत्यासत्तेरुवर्णस्य स्थाने स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे वकारादेशो भवति । वसुमिच्छति क्यन् क्विप् वसू' । वस्वौ । वस्वः स्यादाविति किम् ? लुलुवु. ॥५७॥

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ । २ । १ । ५८ ॥

क्विबन्तेनैव या वृत्ति' समासस्तस्या असुधिय' सुधीशब्दवर्जिताया' सबन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णस्य स्थाने स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे तौ यकारवकारादेशौ भवत । उन्न्यौ । उन्न्य । सुल्वौ । सुल्वः ।

तिरोन्यौ । तिरोन्य । तिरोल्वौ । तिरोल्व । ग्रामण्यौ । ग्रामण्य । खलप्वौ । खलप्व । एषु स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव क्विबन्तेन समासः । एवं नयनशीलो नी । सेनां नेता सेनानी । सेनान्यौ । सेनान्य. । यद्वा । नयतीति नी पश्चात्साधनेन योग. । परमस्य नेता परमनीः परमन्य । क्विब्ग्रहणादिह न भवति । परमश्चासौ नीश्च परमनी । परमनियौ । परमनियः । स्याद्यन्तेनात्र विशेषणसमासो न तु क्विबन्तेन । वृत्तिग्रहणादिह न भवति । ब्राह्मणस्य नियौ । असुधिय इति किम्? सुष्ठु ध्यायति दधाति वा सुधी । 'दिद्युद्' (५ । २ । ८३) इत्यादिना क्विप् धीभावश्च । सुधियौ । सुधिय । सुपूर्वस्यैव वर्जनादिह भवत्येव । प्रध्यौ । आध्यौ । उद्ध्यौ ॥५८॥

दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः । २ । १ । ५९ ॥

दृन् पुनर् वर्षा कार इत्येतैः सह या क्विब्वृत्तिस्तत्संबन्धिनो भुवो धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे वकारादेशो भवति । दृन् हिंसन् भवतीति, दृन्भ्वौ । दृन्भ्व । पुनर्भूः पुनरूढा स्त्री । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । वर्षाभूरोषधीविशेषो दर्दुरश्च । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्व. । कारे कारेण वा भवति कारभूः । कारभ्वौ । कारभ्व । करशब्देनापीच्छन्त्येके । करभ्वौ । करभ्व । । काराशब्देनाप्यन्ये । काराभ्वौ । काराभ्व । दृनादिभिरिति किम्? स्वयंभुवौ । प्रतिभुवौ । मित्रभुवौ । विभुवौ । आत्मभुवौ । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् एतैरेव भुवो नान्यैरिति ॥५९॥

णषमसत्परे स्यादिविधौ च । २ । १ । ६० ॥

इत सूत्रादारभ्य यत्पर कार्यं विवास्यते तस्मिन्पूर्वस्मिश्च स्याद्यधिकारविहिते विधौ कर्तव्ये णत्व षत्वं वासदसिद्ध द्रष्टव्यम् । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोश्च णत्वषत्वयो. परे षत्वे णत्वमसद् द्रष्टव्यम् । णषशास्त्रे वा परे स्यादिविधौ च शास्त्रे प्रवर्तमानेऽसद्द्रष्टव्यम् । पूष्णः । तक्ष्ण. । अत्र णत्वस्यासत्त्वादनोऽकारलोपो भवति । पिपठीः । अत्र षत्वस्यासत्त्वात्सकारस्य रुर्भवति । स्यादिविधौ च, अर्वाणौ । सर्पींषि । अत्र णत्वषत्वयोरसिद्धत्वादुपान्त्यदीर्घत्वं सिद्धम् । असत्पर इत्यधिकारो 'रात्स' (२ । १ । ९०)इति यावत् । स्यादिविधौ चेति तु, नोर्म्यादिभ्य' (२ । १ । ९९) इति यावत् ॥६०॥

क्तादेशोऽषि । २ । १ । ६१ ॥

ककारेण उपलक्षितस्य तकारस्य स्थाने य आदेश स षकारादन्यस्मिन् परे कार्ये स्यादिविधौ च कर्तव्येऽसन् द्रष्टव्य । क्षामिमान् । अत्र 'क्षैशुषिपचो मकवम्' (४ । २ । ७८) इति क्तादेशस्य मकारस्यासत्त्वात् 'मावर्णान्त—' इत्यादिना मतोर्मो वो न भवति । शुष्किका । अत्र ककारस्यासत्त्वात् 'स्वज्ञाज'—इत्यादिनेत्वविकल्पो न भवति । 'अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम्'(२। ४ । १११) इति तु नित्यमेवेत्वम् । पक्वम् अत्र वत्वस्यासत्त्वाद्धुटि कत्वं भवति बुद्ध्वा । दग्ध्वा । अत्र क्तादेशस्य धकारस्यासत्त्वात् 'गडदबादे.' इत्यादिनादेश्चतुर्थो न भवति। स्यादिविधौ च लून्यु । पून्युः । अत्र क्तादेशस्य नत्वस्यासत्त्वा त्स्याश्रित उर् भवति । अषीति किम्? वृक्ण । वृक्णवान् । अत्र क्तादेशस्य नत्वस्य सत्त्वात् ' यजसृज' (२ । १ । ८७) इत्यादिना धुण्निमित्त षो न भवति । कत्वे त्वसत्त्वात्तद्भवत्येव । परे स्यादिविधौ चेत्येव । लग्न । मग्न । अत्रत्यादिविधौ पूर्वसूत्रकार्ये 'अघोषे प्रथमोऽशिट' (१ । ३ । ५०) इति प्रथमत्वे नत्वस्यासत्त्वाभावादघोषनिमित्त प्रथमो न भवत्येव । एवं क्षामेण शुष्केणेत्यादौ पूर्वं णत्वं प्रति

मत्वकत्वयोः सत्त्वात्तकारेण व्यवधान नास्तीति णत्वं भवति ॥६१॥

षढोः कः स्सि । २ । १ । ६२ ॥

षकारढकारयो स्थाने सकारे परे ककार आदेशो भवति । पिष् पेक्ष्यति । पिपिक्षति । दृश्, अद्राक्षीत् । सृज्, अस्राक्षीत् । यज्, अयाक्षीत् । ढ लिह्, लेक्ष्यति लिलिक्षति । वह्, वक्ष्यति । गुहौ, निघोक्ष्यति । सीति किम् ? पिनष्टि । असत्परे इत्यधिकारात् निघोक्ष्यतीत्यत्र ढस्थानस्य ककारस्यासत्त्वाच्चतुर्थान्तलक्षण आदेशश्चतुर्थो भवति॥ ६२ ॥

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वोर्व्यञ्जने । २ । १ ।६३ ॥

भ्वादेर्धातोरवयवभूतौ यौ रेफवकारौ तयोः परयोस्तस्यैव भ्वादेर्नामिनो दीर्घो भवति, व्यञ्जने ताभ्यां चेत्परं व्यञ्जन भवति । हूर्च्छा । हूर्च्छिता । मूर्च्छा । मूर्च्छिता । आस्तीर्णम् । प्रस्तीर्णम् । पूर्तम् अवगूर्णम् । कूर्दते । ऊर्दिदिषते । चिकीर्षति । बुभूर्षति । दीव्यति । सीव्यति । दीव्यात् । सीव्यात् । असद्विधौ स्वरादेशस्य लोपस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । भ्वादेरिति किम् ? चतुर्भिः । चतुर्थ । कुर्कुरमिच्छति कुर्कुरीयति । एवं चतुर्यति । दिव्यति । नामिन इति किम् ? स्मर्यते । भव्यम् । र्वोरिति किम् ? बुध्यते । व्यञ्जन इति किम् ? विकरति । र्वोर्भ्वादिसबन्धिविशेषण किम् ? दीव्यते क्वनिपि वकारलोपे दिवन् । दिव्ना । दिव्ने । नामिनो भ्वादिसबन्धिविशेषण किम् ? दधिव्रज्या । प्रत्यासत्त्या तस्यैवेति विशेषणं किम् ? ग्रामणिव्रज्या ॥६३॥

पदान्ते । २ । १ । ६४ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्भ्वादिसबन्धिनो रेफवकारयोः परयोस्तस्यैव भ्वादेर्नामिनो दीर्घो भवति । गीर्भ्याम् । गीर्षु । गीरतरा । गीर्थ । धूः । धूर्मान् । आशीर्भिः । सजूः । सजूःषु । पिपठी । पिपठीर्ष्य । पदान्त इति किम् ? गिरौ । गिरः । लुनौ । लुवः । न मिन इत्येव । अजागः । र्वोरित्येव । मधुलिट् । भ्वादेरित्येव । अग्निः । वायुः । चतुर्भिः ॥६४॥

न य्यि तद्धिते । २ । १ । ६५ ॥

यकारादौ तद्धिते परे र्वौ र्वौ तयोः परयोर्नामिनो दीर्घो न भवति । धुरं वहति, धुर्यः । गिरि साधुः, गिर्यः । वकारान्तो धातुर्नाम्युपान्त्यस्तद्धिते न सम्भवति । यीति किम् ? गीर्वत । धूर्वत । तद्धित इति किम् ? गिरमिच्छति, गीर्यति । धूर्यति । गीरिवाचरति गीर्यते । धूर्यते । क्ये, कीर्यते । गीर्यते । दीव्यति । सीव्यती । कीर्यात् । गीर्यात् । दीव्यात । केचित्तु क्यक्यङोरपि प्रतिषेधमिच्छन्ति । तन्मते. गिर्यति, गिर्यते, धुर्यति, धुर्यते, इत्येव भवति । इह कस्मान्न भवति ? पुर्याम्, गिर्योः, किर्यो, वहिरङ्गलक्षणस्य यत्वस्यासिद्धत्वेन व्यञ्जनस्याभावात्॥ ६५ ॥

कुरुच्छुरः । २ । १ । ६६ ॥

कुरुच्छुरोः सवन्धिनो नामिनो रेफे परे दीर्घो न भवति । कुर्यात् । कुर्व । कुर्म. । छुर्यात् । छुर्यते । कुर्वित्युकारः किम् ? कुरुत् शब्दे । कूर्यात् । कूर्यते । केचिदस्यापि प्रतिषेधमिच्छन्ति । अथ द्विर्वचने पूर्वस्य कस्माद दीर्घो न भवति । रीः रिर्वा—रिर्यतुः । रिर्युः । वी —विव्यतु । विव्युः । वहिरङ्गलक्षणस्य यत्वस्यासिद्धत्वेन व्यञ्जनस्याभावात् । सविव्याय, विव्याधेत्यादौ तु नामिनोऽसिद्ध—त्वात् ॥ ६६ ॥

मो नो म्वोश्च । २ । १ । ६७ ॥

मकारान्तस्य भ्वादेरन्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशो भवति स चासन्

परे । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । परिक्लान् । प्रशान्भ्याम् । प्रतान्भ्याम् । प्रदान्भ्याम् । परिक्लान्भ्याम् । नत्वस्यासत्त्वान्नलोपाभावः । म्वो' खल्वपि । जङ्गन्मि जंगन्व । जंगन्म' । जगन्वान् । नन्नन्मि । नन्नन्व. । नन्नन्म' । म्वोश्चेति किम् ? प्रशामौ । प्रतामौ । म इति किम् ? क्लित् । भित् । म्वादेरित्येव । इदम् । किम् ॥६७॥

स्रन्स्ध्वन्स्क्वस्स्नडुहो दः । २ । १ । ६८॥

स्रन्स्ध्वन्सो' क्वस्प्रत्ययान्तस्य सकारान्तस्यानडुह्शब्दस्य च योऽन्त्यस्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य दकारो भवति । उखास्रत् । उखास्रद् । पर्णध्वत् । पर्णध्वद् । विद्वद्, विद्वत् कुलम् । उपसेदिवद्, उपसेदिवत्कुलम् । स्वनडुद्, स्वनडुत्कुलम् । उखास्रद्भ्याम् । पर्णध्वद्भि' । विद्वत्सु । विद्वत्ता । उपसेदिवत्तमः । अनडुद्भ्याम् । क्वस्सिति द्विसकारपाठः किम् ? सान्तस्यैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । विद्वान् । हे विद्वन् । उपसेदिवान् । हे उपसेदिवन् । सकारस्य 'पदस्य' (२ । १ । ८९) इति लोपेन निवर्तितत्वात् । एव तर्हि अनड्वान्, हे अनड्वन् इत्यत्र नकारस्यापि प्राप्नोति । तत्र विशेषणाभावात् । नैवम् । नकारविधानसामर्थ्यान्न भविष्यति । एतच्च दत्वं 'येन नाप्राप्ते' इति न्यायात् रुत्वढत्वयोरेव बाधकम् । सयोगान्तलोपे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते चारभ्यते इति तस्य बाधक न भवति । पदान्त इत्येव । उखास्रसौ । पर्णध्वसौ । अनड्वाहौ ॥६८॥

ऋत्विज्दिश्दृश्स्पृश्स्रज्दधृषुष्णिहो गः । २ । १ । ६९ ।।

एषां पदान्ते वर्तमानानां गोऽन्तादेशो भवति । ऋतुम् ऋतौ ऋतवे ऋतुप्रयोजनो वा यजते ऋत्विक्, ऋत्विग् । दिश्यते इति दिक्, दिग् । पश्यति दर्शन वा दृक्, दृग्, । अन्य इव दृश्यते अन्यादृग्, अन्यादृक् । एव यादृग्, यादृक् । तादृग् तादृक् । घृत स्पृशति घृतस्पृग्, घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृग्, मन्त्रस्पृक् । सृज्यत इति क्रुत्सपदादित्वात् क्विप् । अत एव निर्देशाद्दतो रत्व च । सृं गतावित्यस्य वाकज् । स्रग् । स्रक् । धृष्णोतीति दधृष् । अत एव निर्देशाद् द्वित्वम् । दधृग्, दधृक् । ऊर्ध्वं स्निह्यति नह्यति वा । अत एव निर्देशात् उदो दकारस्य लोपे सस्य षत्व नहेर्नकारस्य च ष्णिरादेश । उष्णिग्, उष्णिक् । ऋत्विग्भ्याम् । दिग्भ्याम् । दृग्भ्याम् । घृतस्पृग्भ्याम् । स्रग्भ्याम् दधृग्भ्याम् । उष्णिग्भ्याम् । पदान्त इत्येव । ऋत्विजौ । दिशौ । दृशौ । घृतस्पृशौ । स्रजौ । दधृषौ । उष्णिहौ ॥ ६९ ॥

नशो वा । २ । १ । ७० ॥

नशे' पदान्ते गोऽन्तादेशो वा भवति । जीवस्य नशनम्, जीवनग् । जीवनक् । पक्षे, जीवनड् । जीवनट् । जीवनग्भ्याम् । जीवनड्भ्याम् । पदान्त इत्येव । जीवनशौ ॥७०॥

युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः । २ । १ । ७१ ॥

युज्–अञ्च–क्रुञ्चा नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङकार आदेशो भवति । युनक्तेः क्विपि घुटि नागमे सयोगान्तलोपे, युङ् । अञ्चतेरनर्चायां नलोपे घुटि नागमे अर्चायां तु नलोपाभावे, प्राङ् । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्षु प्राङ्क्षु । क्रुञ्चेरत एव निर्देशात् 'नो व्यञ्जनस्यानुदितः (४ । २ । ४५) इति नलोपाभावे, क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । क्रुङ्षु क्रुङ्क्षु । पदान्ते इत्येव । युञ्जौ युञ्ज । प्राञ्चौ । प्राञ्च । क्रुञ्चौ । क्रुञ्च ॥७१ ॥

सो रुः । २ । १ । ७२ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य सकारस्य रुरादेशो भवति। मित्रशी। आशी। अग्निरत्र। वायुरत्र। अग्निर्गच्छति। पयः। पयोभ्याम्। पयोवत्। उकारः 'अरो' सुपि रः' (१।३।५७) इत्यत्र विशेषणार्थः॥ ७२॥

सजुषः। २। १। ७३॥

सजुष् इत्येतस्य पदान्ते वर्तमानस्य रुरन्तादेशो भवति। सजूर्देवैः। सजूर्ऋषिभि। सहपूर्वस्य जुषेः क्विपि सहस्य सभावे रूपमेतत्। सजूर्भ्याम्। सजूर्वत्। पदान्त इत्येव। सजुषौ॥ ७३॥

अह्नः। २। १। ७४॥

अहन्शब्दस्य पदान्ते रुरित्ययमादेशो भवति स चासन् परे स्यादिविधौ च। दीर्घाण्यहान्यस्मिन् हे दीर्घाहो निदाघ। दीर्घाहा निदाघः अत्र रुत्वस्यासत्त्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो भवति। कश्चित्तु दीर्घत्वं नेच्छति, तन्मते दीर्वाहो निदाघ। अहोभ्याम्। अहस्सु। अहन् शत्रुमित्यत्राहन्शब्दस्य त्याद्यन्तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति॥ ७४॥

रो लुप्यरि। २। १। ७५॥

अहन्शब्दस्य लुपि सत्यामरेफे परे पदान्ते रोऽन्ताऽदेशो भवति। रोरपवाद। अहरधीते। अहरेति। अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्ते। दीर्घाहाश्चासौ मासश्च दीर्घाहर्मासः। अहःकाम्यति। अहर्वान्। लुपीति किम्? हे दीर्घाहोऽत्र। अरीति किम्? अहोरूपम् अहोरात्र। गतमहो, रात्रिरागता। कृत्स्नमहो रथन्तरं गायति। सर्वमहो रमयस्व। यातं शनैः सर्वमहो रथेन। अन्ये तु रात्रिरूपरथंतरेष्वेव रेफादिषु परेषु रेफप्रतिषेधमिच्छन्ति॥ ७५॥

धुटस्तृतीयः। २। १। ७६॥

धुटां पदान्ते वर्तमानानां तृतीयो भवति। वाग्। वाग्भि। अज्। अज्भिः। षड्। षड्भि। वियुद्। वियुद्भिः। ककुद्। ककुद्भिः। विड्। विड्भि केचित्तु विसर्गजिह्वामूलीययोरप्यलाक्षणिकयोस्तृतीयत्वं गत्वमिच्छन्तीति तन्मते, सुपूर्वात् दुःखयतेर्दुःखयतेर्वा क्विपि संयोगान्तलोपे, सुदुग्, सुदुग्भ्याम् इति सिद्धम्। पदान्त इत्येव। वाचौ। कश्चरति, कष्टीकते कस्तरतीत्यादिष्वादेशविधानसामर्थ्यात्, षष्ठ इत्यत्र तु 'षष्ठी' इति निर्देशात् न भवति॥ ७६॥

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये। २। १। ७७॥

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्य धातुरूपावयवस्यादेश्चतुर्थ आसन्नो भवति पदान्ते सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये परे। पर्णघुट्। पर्णघुड्भ्याम्। पर्णघुट्त्वम्। तुण्डिभमाचष्टे णौ क्विपि, तुण्ढिप्। तुण्ढिब्भ्याम्। तुण्ढिप्त्वम्। गोधुक्। गोधुग्भ्याम्। गोधुक्त्वम्। गर्दभमाचष्टे णौ क्विप्। गर्धप्। गर्धब्भ्याम्। गर्धप्त्वम्। धर्मभुत्। धर्मभुद्भ्याम्। धर्मभुत्त्वम्। स्ध्वोः, गुहौ—निघोक्ष्यते। न्यघूढ्वम्। दुह्—धोक्ष्यते। अधुग्ध्वम्। बुध्—भोत्स्यते। बुभुत्सते। अभुद्ध्वम्। गडदबादेरिति किम्? क्रुत्। क्रोत्स्यति। जम्भेर्यङ्लुपि अजंजप्। चतुर्थान्तस्येति किम्? सुगण्। दास्यति। एकस्वरस्येति किम्? दाम लेढि क्विप्, दामलिहमिच्छति क्यन्, दामलिह्यति क्विप्, दामलिट्। स्ध्वोश्चेति किम्? धर्मबुधौ। बोद्धा। वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावो नास्तीति अबुद्ध, अबुद्धाः इत्यत्र सिज्लुकि न भवति। धकारस्य वकारोपश्लिष्टस्य ग्रहणं किम्? 'दधि धारणे' इत्यस्य यङ्लुपि हौ धिभावे दादद्धि। प्रत्यय इति किम्? धाग् वस् द्वित्वम्। 'श्नश्चातः' (४।२।९६) इत्याकारलोपे 'अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने' (१।३।३२) इति धकारस्य द्विर्भावे, दद्ध्व। दद्ध्वहे॥ ७७॥

धागस्तथोश्च । २ । १ । ७८ ॥

दधातेश्चतुर्थान्तस्य दकारादेरादेर्दकारस्य तथयोश्च परयोश्चतुर्थो भवति । धत्तः । धत्थः । धत्थ । धत्से । धत्स्व । धद्ध्वे । धद्ध्वम् । अत्रासद्विधित्वाद्वचनसामर्थ्याद्वाऽऽतो लोपस्य स्वरादेशत्वेऽपि स्थानिवद्भावो न भवति । गकारः किम् ? धयतेर्माभूत् । द्वेर्यङ्लुपि, दात्तः । दात्थ । दधातेरपि यङ्लुबन्तस्य मा भूत् । 'तिवा शवाऽनुबन्धेन, निर्दिष्टं यद् गणेन च । एकस्वरनिमित्तं च, पञ्चैतानि न यङ्लुपि' इति न्यायात्' दात्तः । दात्थ. । केचित्तु यङ्लुबन्तस्यापीच्छन्ति । धात्त । धात्थ । तथोश्चेति किम् ? दध्वः । दध्मः । चतुर्थान्तस्येत्येव । दधाति । दधासि ॥७८॥

अधश्चतुर्थात्तथोर्धः । २ । १ । ७९ ॥

चतुर्थात्परयोस्तकारथकारयोर्धारूपवर्जिताद्धातोर्विहितयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दोग्धा । दोग्धुम् । अदुग्ध । अदुग्धा । लेढा । लेढुम् । अलीढ । अलीढा । बोद्धा । बोद्धुम् । अबुद्ध । अबुद्धा । लब्धा । लब्धुम् । अलब्ध । अलब्धा. । अध इति किम् ? दधातेर्यङ्लुबन्तधयतेश्च मा भूत्—धत्त. । धत्थ । दात्तः । दात्थः । केचित्तु यङ्लुबन्तधयतेरपीच्छन्ति । दाद्धः । धाविहितविशेषणं किम् ? ज्ञानभुत्त्वम् । अत्र नामविहिते त्वे मा भूत् ॥ ७९ ॥

नाम्यन्तात्परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः । २ । १ । ८० ॥

रेफान्तान्नाम्यन्ताच्च धातोः परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां विभक्तीनां यो धकारस्तस्य ढकार आदेशो भवति । अतीर्ढ्वम । तीर्षीढ्म् । तुष्टुढ्वे । चकृढ्वे अदिढ्वम् । अबिढ्वम् । अचेढ्वम् । अच्योढ्वम् । अकृढ्वम् । चेषीढ्वम् । कृषीढ्वम् । नाम्यन्तादिति किम् ? अपग्ध्वम् । पक्षीध्वम् । नाम्यन्तादिति धातोर्विशेषणं किम् ? ववसिध्वे । आसिध्वम् । आसिषीध्वम् । परोक्षाद्यतन्याशिष इति किम् ? स्तुध्वे । स्तुध्वम् । अस्तुध्वम् ॥ ८० ॥

हान्तस्थाञ्जीड्भ्यां वा । २ । १ । ८१ ॥

हकारादन्तस्थायाश्च पराञ्ञेञिटश्च परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां सबन्धिनो धकारस्य ढकारो वा भवति । वचनभेदो यथासख्यनिवृत्त्यर्थं । अग्राहिढ्वम् । अग्राहिध्वम् । ग्राहिषीढ्वम् । ग्राहिषीध्वम् । अनायिढ्वम् । अनायिध्वम् । नायिषीढ्वम् । नायिषीध्वम् । अकारिढ्वम् अकारिध्वम् । कारिषीढ्वम् । कारिषीध्वम् । अलाविढ्वम् । अलाविध्वम् । लाविषीढ्वम् । लाविषीध्वम् । परोक्षायां ञिर्न संभवतीति नोदाहृतः । इट', जगृहिढ्वे । जगृहिध्वे । अग्रहीढ्वम् । अग्रहीढ्वम् । अग्रहीध्वम् । ग्रहीषीढ्वम् । ग्रहीषीध्वम् । उपदिदीयिढ्वे । उपदिदीयिध्वे । आयिढ्वम् । आयिध्वम् । अयिषीढ्वम्-अयिषीध्वम् । तत्वरिढ्वे । तत्वरिध्वे । अत्वरिढ्वम् । अत्वरिध्वम् । त्वरिषीढ्वम् । त्वरिषीध्वम् । ववलिढ्वे । ववलिध्वे । अवलिढ्वम् । अवलिध्वम् । सवलिषीढ्वम् । सवलिषीध्वम् । लुलुविढ्वे । लुलुविध्वे । अलविढ्वम् । अलविध्वम् । लविषीढ्वम् । लविषीध्वम् । हान्तस्थादिति किम् ? धानिषीध्वम् । आसिषीध्वम् ॥ ८१ ॥

हो धुट्-पदान्ते । २ । १ । ८२ ॥

हकारस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च ढकारादेशो भवति । लेढा । लेक्ष्यति । वोढा । वक्ष्यति । पदान्ते, मधुलिट् । मधुलिड्भ्याम् । मधुलिड्भिः । मधुलिट्त्वम् । मधुलिड्वत् । मधुलिट्कल्पः । धुट्पदान्त इति किम् ? मधुलिहौ । असत्पर इत्येव । गु-

डलिण्मान्। अत्र ढत्वतृतीयत्वयोरसत्त्वात् 'मावर्ण,—(२।१।९४) इत्यादिना मतोर्मो वत्व न भवति। ऊढमाख्यत्। औजढत् अत्र ढत्वधत्वयोरसत्त्वादन्त्यस्वरादिलोपस्य च द्वित्वे स्थानिवत्त्वादकारेण सह ढ्तेति द्विर्वचनम्। केचित्त्वन्त्यस्वरादिलोपस्य स्थानिवत्त्वमनिच्छन्तो ढ्र्तीति द्वित्वे ऊढमूढि वाख्यत् औजिढदिति मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

भ्वादेर्दादेर्घः । २ । १ । ८३ ॥

भ्वादेर्धातोर्यो दकारादिरवयवस्तदवयवस्य हकारस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च घकारादेशो भवति। ढस्यापवादः। दग्धा। दग्धुम् धक्ष्यति। दोग्धा। दोग्धम्। धोक्ष्यति। एषु व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवस्य दादित्वम्। अधाक्षीत्। पदान्ते, अधोग्। गोधुक्। काष्ठधक्। गोधुग्भ्याम्। गोधुक्षु। काष्ठधक्षु। भ्वादेरिति किम्? दामलिहमिच्छति क्यन् क्विप्, दामलिट्। एवं दृषद्धुट्। दादेरिति किम्? सोढा। मधुलिट्। ह इत्येव। अदात्। धुट्पदान्ते इत्येव। गोदुहौ। गोदुहः ॥ ८३ ॥

मुहद्रुहस्नुहस्निहो वा । २ । १ । ८४ ॥

एषां सवन्धिनो हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च घकारादेशो वा भवति। द्रुहः प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते विकल्पः। मुह्, मोग्धा। मोढा। उन्मुक्। उन्मुट्। उन्मुग्भ्याम्। उन्मुड्भ्याम्। द्रुह्, द्रोग्धा। द्रोढा। मित्रध्रुक्। मित्रध्रुट्। मित्रध्रुग्भ्याम्। मित्रध्रुड्भ्याम्। स्नुह् स्नोग्धा। स्नोढा। उत्स्नुक्। उत्स्नुट्। उत्स्नुग्भ्याम्। उत्स्नुड्भ्याम्। स्निह् स्नेग्धा। स्नेढा। चेलस्निक्। चेलस्निट्। चेलस्निग्भ्याम्। चेलस्निड्भ्याम्। धुट्पदान्त इत्येव। उन्मुहौ। उन्मुहः। मुहादेरिति गणनिर्देशमकृत्वा धातुपरिगणनं यङ्लुप्यपि विध्यर्थम्। मोमोग्धि। मोमोढि। दोद्रोग्धि। दोद्रोढि ॥ ८४ ॥

नहाऽऽहोर्धतौ । २ । १ । ८५ ॥

नहेर्ब्रूस्थानाहश्च धातोः सवन्धिनो हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च यथसंख्यं दकारतकारावादेशौ भवतः। नद्धा। नत्स्यति। उपानद्भ्याम् उपानत्कल्पः। आह्, आत्थ। आहेर्नियतविषयत्वात पदान्तता नास्ति।। धुट्पदान्त इत्येव। उपनह्यति। उपानहौ। उपानहः। आह। आहतु। आहुः। आहेरादेशान्तरकरणम् 'अधश्चतुर्थात्तथोर्धः' (२।१।७९) इति थकारस्य धत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ८५ ॥

च-जः क-गम् । २ । १ । ८६ ॥

चकारजकारयोर्धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च ककारगकारावादेशौ भवतः। वक्ता। वक्तुम्। वक्ष्यति। ओदनपक्। त्वक्। वाक्। वाग्भिः। वाक्त्वम्। जः, त्यक्ता। त्यक्तुम्। त्यक्ष्यति। अर्धभाग्। स्वभग्। तृष्णक्। धुट्पदान्त इत्येव। वच्मि। वाचौ। वाचः। प्रत्यय इत्येव। इच्छति। मज्जति। कथं तच्चञ्चुः, तच्चण, तच्चरति। उच्यते। अत्र दस्य परत्वात्तृतीयत्वे पश्चाच्चवर्गत्वे प्रथमत्वम्। ततस्तृतीयस्य 'चजः कगम्' (२।१।८६) इति परेऽसत्त्वेन चजयोरभावात् कत्वगत्वे न भवतः अञ्झलावित्यत्र तु सञ्ज्ञाशब्दत्वान्न भवति ॥ ८६ ॥

यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः शः षः । २ । १ । ८७ ॥

यजादीनां धातूनां चजः शकारस्य च धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च षकार आदेशो भवति। यज् यष्टा। यष्टुम्। देवेट्। उपयट्। उपयड्भ्याम्। सृज्, स्रष्टा। स्रष्टुम् तीर्थसृट्। तीर्थसृड्भ्याम्। मृज्, मार्ष्टा। मार्ष्टुम्। कंसपरिमृट्। कंसपरिमृड्भ्याम्।

राज्, सम्राट् । सम्राड्भ्याम् । भ्राज् , विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । राजभ्राजो क्विरेव धुट् । अन्यस्तु इटा व्यवधीयते । राष्टि. भ्राष्टिः । केचित्तु क्तिं नेच्छन्ति । भ्रस्ज् , भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भर्ष्टा । भर्ष्टुम् । धानाभृड् । धानाभृड्भ्याम् । व्रश्च् , व्रष्टा । व्रष्टुम् । मूलवृट् । मूलवृड्भ्याम् । परिव्राज्—परिव्राड् । परिव्राड्भ्याम् । 'ऋत्विग्दिग्दधृक्, (५–२–८३) इत्यादिना क्विबन्तस्यैव निपातनात् धुट्यसभवान्नोदाहृतम् । शकारान्त, लिश्, लेष्टा । लेष्टुम् । लिट् । लिड्भ्याम् । छादेशोऽपि शकारो गृह्यते । प्रष्टा । प्रष्टुम् । शब्दप्राड् शब्दप्राड्भ्याम् । राजिसहचरितस्य भ्राजेर्ग्रहणात् 'एजृङ् भेजृङ् भ्राजि दीप्ता'वित्यस्य गत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग्भ्याम् । अत एव भ्राजेरात्मनेपदिनोऽपि 'राजृग् टुभ्राजृग् दीप्ता-वित्युभयपदिषु पुन. पाठः साहचर्यार्थम् । धुट्पदान्त इत्येव देवेजौ । देवेज । रज्जुसृजौ । कंसपरिमृजौ । सम्राजौ । विभ्राजौ । धानाभृज्जौ । मूलवृश्चौ । परिव्राजौ । शब्दप्राशौ । उच्छै, समुशौ । यजादिधातुसाहचर्यात् शकारस्यापि धातो. सबन्धिन एव ग्रहणादिह न भवति । निशाशब्दस्यान्तलोपे 'धुटस्तृतीय.' (२ । १ । ७६) इति जकारे, निज्भ्याम्, सुपि तु जकारस्य प्रथमत्वे 'सस्य शषौ' (१ । ३ । ६१) इति सुप. सकारस्य शत्वे 'प्रथमादधुटि शश्छ' (१ । ३ । ४) इति छत्वे, निच्छु, । जकारस्य तु परे शत्वेऽसत्त्वात् 'चजः कगम्, (२ । १। ८६) इति गत्वं न भवति । चज इत्येव । वृक्षवृश्चमाचष्टे णौ विचि, वृक्षव् । अत्र वकारस्य मा भूत् । कथमसृग् । असृग्भ्याम्, । रज्जुसृग् । रज्जुसृग्भ्याम् ? असृज्रज्जुसृज्शब्दयोरौणादिकयोर्भविष्यति । कश्चित्तु 'अनुनासिके च च्छ्वः शूट्' (४ । १ । १०८) इति शत्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थं छकारस्यापि षत्वमिच्छति । तन्मते पथिप्राच्छौ, पथिप्राच्छः । शब्दप्राच्छौ, शब्दप्राच्छः । 'उच्छैत् विवासे' समुच्छौ, समुच्छः ॥ ८७ ॥

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् । २ । १ । ८८॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादौ वर्तमानयोः सकारककारयोर्लुग् भवति । ओलस्जैति, लग्न । लग्नवान् । साधुलग् । साधुलग्भ्याम् । मस्ज्, साधुमक् साधुमग्भ्याम् । ओव्र श्चौत् । वृक्णः । वृक्णवान् । मूलवृट् । मूलवृड्भ्याम् । भ्रस्ज्, भृष्ट । भृष्टवान् । यवभृट् यवभृड्भ्याम् । क्ष, तक्षौ,तष्टः । तष्टवान् । काष्ठतड् । काष्ठतड्भ्याम् । अक्षौ, अष्टः । अष्टवान् । तृणाट् । तृणाड्भ्याम् । तृणाट्कल्पः । चक्षि, आचष्टे । ननु स्कोर्लुकः परस्मिन्नसत्त्वात् ' पदस्य । (२ । १ । ८९) इति सयोगान्तस्य लोपः स्यात् ? नैवम् । स्कोः पदान्ते लुको विधानादसत्त्वाभावः । अन्यथा हि समुदायस्यैव लोपं विदध्यात् । संयोगान्तस्येति किम् ? साता । सातम् । कृतम् । आदाविति किम् ? शङ्केर्वङ्केश्च यङ्लुपि-शाशङ्क्ति, वावङ्क्ति । स्कोरिति किम् । नर्नर्ति । अट्ड् अभियोगे, अट्ट हिंसातिक्रमयोः, अनयोः क्विपि । उत्तरसूत्रेण डकारटकारयोर्लुकि दकारस्य च प्रथमत्वे क्षेत्रप्रात् । गृहप्रात् । अन्ये तु अर्द्दि तोपान्त्यं पठन्ति। तन्मते क्विपि अत् , अद् । अन्यस्त्वद्डतेः सयोगादेर्दकारस्यापि लोपमिच्छति । तन्मते अट्, अड्भ्याम् । तथा 'अट्टअतिक्रमहिंसयो'रिति पठन् संयोगादेष्टकारस्यापि लोपमिच्छति । अट्, अड्भ्याम् । धुट्पदान्त इत्येव । साधुमज्जौ । काष्ठतक्षौ । प्रत्यय इत्येव । पृथक्स्थाता । वास्यर्थम्, वाक्यर्थमित्यत्र तु यत्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्संयो-

गादित्वेऽसत्यनेनादेरुत्तरेण चान्तस्य लुग् न भवति । कथं मांसं पिपक्षति क्विप् मांसपिपक्; वचो विवक्षते वचोविवक् । कत्वस्य परस्मिँल्लोपेऽसिद्धत्वान्न भवति ॥ ८८ ॥

पदस्य । २ । १ । ८९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य सयोगस्य लुगन्तादेशो भवति, स च परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन्नसन् द्रष्टव्यः । पुमान् । पुम्भ्याम् । पुंभिः । पुंभ्यः । पुंसु । पुंवत् पुंरूप्य । पुंमय । पुंजातीयः । एवं गोमान् । अनड्वान् । महान् । भूयान् । कुर्वन् । श्रेयानित्यादौ सयोगान्तलोपस्य परकार्येऽसत्त्वादुत्तरसूत्रेण नलोपो न भवति । स्यादिविधौ चासत्त्वा दत्वादिलक्षणो दीर्घो भवति । पदस्येति किम् ? स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । भवाञ्च् शेते इत्यादौ तु श्चादेशविधानसामर्थ्यान्न भवति ॥८९॥

रात्सः । २ । १ । ९० ॥

पदान्ते वर्तमानस्य सयोगस्य संबन्धिनो रेफात्परस्य सकारस्यैव लुग् भवति । चिकीः । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । अत्र चिकीर्षतीति क्विपि 'अतः' (४ । ३ । ८२) इत्यकारलोपे षत्वस्य परेऽसत्त्वात्सकारस्यैव लोपः । एवं जिहीः । जिहीर्भ्याम् । जिहीर्षु । कटचिकीः । पटजिहीः । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तेन रात्परस्य सयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । ऊर्क् । ऊर्ग्भ्याम् । न्यमार्ट् । गृधेः स्पर्धेश्च यङ्लुपि द्वित्वे 'रिरौ च लुपि' (४ । १ । ५६) इति पूर्वस्य रागमे 'आगुणावन्यादेः' (४ । १ । ४८) इति दीर्घत्वे च ह्यस्तन्या सिवि चादेश्चतुर्थत्वे 'लघोरुपान्त्यस्य' (४–३–४–) इति गुणे 'सेः स्ध्वां च रुर्वा' (४–३–७९) इति सिव्लुकि धकारस्य च 'रो रे लुग्' (१–३–४१) इति रलोपे पूर्वस्य दीर्घत्वे चाडागमे च सिद्धम् अजर्घाः । अपास्पाः । रादेव सस्येति तु विपरीतनियमो न भवति । 'पुंवत्कर्मधारये'(३–२–५७) - इत्यत्र पुंवदिति निर्देशात् ॥९०॥

नाम्नो नोऽनह्नः । २ । १ । ९१ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य नाम्नो नकारस्य लुग् भवति अनह्नः -स चेदहन्शब्दसबन्धी न भवति । स चासन् स्यादिविधौ । पर इति निवृत्तम् । राजा । वृत्रहा । दण्डी । वाग्मी । राजपुरुषः । राजकाम्यति । राजकल्पः । स्यादिविधावसत्त्वात् राजभ्याम् राजभिः राजसु इत्यादौ दीर्घत्वैस्त्वैत्वान्यकारान्तत्वाभावान्न भवन्ति । अनह्न इति किम् ? अहरेति । अहरधीते । अहोरूपम् । दीर्घाहा निदाघः । अत्र परविधौ रेफरुत्वयोरसत्त्वान्नलोपः स्यात् । सावकाशं च तदुभयं संबोधने । हे अहः । हे दीर्घाह । पदस्येत्येव । राजानौ । स्यादिविधावित्येव । राजायते । चर्मायते । अत्र क्यविधौ सत्त्वात् 'दीर्घश्च्विङ्यक्येषु च' (४ । ३ । १०८ ।) इति क्येऽन्त्याकारदीर्घ सिद्धः । नाम्न इति किम् ? अहन्नहितम् । कुर्वीरन् । सर्वस्मिन् । वृक्षान् । वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिरित्यत्र तु असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य तः पित्कृति' (४ । ४ । ११३ ।) इति तोऽन्तो न भवति ॥९१॥

नामन्त्ये । २ । १ । ९२ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्य नाम्नः सबन्धिनो नकारस्य लुग् न भवति । हे राजन् । हे तक्षन् । हे सीमन् । हे बहुराजन् । एतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्, सिलुकः स्थानिवद्भावेन 'अधातुविभक्ति'– (१ । १ । २७ ।) इति नामसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति इति । हे राजवृन्दारक ! इत्यत्र समुदायार्थे आमन्त्र्यो नावयवार्थ इति नलोपप्रतिषेधो न भवति ।

अवयवार्थस्य त्वामन्त्र्यत्वे असामर्थ्यात् समास एव न स्यात ॥९२॥

क्लीबे वा । २ । १ । ९३ ॥

आमन्त्र्यविषयस्य नाम्न' क्लीबे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य नस्य लुग् वा भवति। हे चर्म । हे चर्मन्। हे दाम। हे दामन् ॥९३॥

मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः । २ । १ । ९४ ॥

मश्चावर्णश्च मावर्णौ तौ प्रत्येकमन्तोपान्तौ यस्य तस्मान्मकारान्तान्मकारोपान्ताच्चावर्णान्तादवर्णोपान्ताच्च पञ्चमरहितवर्गान्ताच्च नाम्नः परस्य मतोर्मकारस्य वकार आदेशो भवति । मकारान्तात्, किंवान् । इदवान् । शंवान् । मकारोपान्तात्, शमीवान्, लक्ष्मीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्, वृक्षवान्, प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवर्णोपान्तात्, अहर्वान्। सुगण्वान् । पयस्वान्। दृषद्वान्। वार्वान् । भास्वान्। अपञ्चमवर्गात्, मरुत्वान् । विद्युत्वान । उदश्वित्वान् । तडित्वान् । समिद्वान्। मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गादिति किम् ? अग्निमान् । वायुमान् । पितृमान । नृमान् । नृमतोरपत्यं नार्मत इत्यत्र तु वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वान्न भवति ॥९०॥

नाम्नि । २ । १ । ९५ ॥

नाम्नि सज्ञायां विषये मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । अहीवती । कपीवती । मणीवती । मुनीवती । ऋषीवती । एवंनामानो नद्य' । 'नद्यां मतु' (६ । २ । ७२) इति चातुरर्थिको मतु । आस-दीवान् नाम ग्राम' ॥९५॥

चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् । २ । १ । ९६ ॥

एते शब्दा मत्वन्ता नाम्नि विषये निपात्यन्ते । चर्मन्शब्दस्य नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । चर्मण्वती नाम नदी । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् जङ्घोरुसधिः । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः, चक्रीवान् नाम गर्दभः चक्रीवान्नाम राजा । कक्ष्याशब्दस्य कक्षीभाव. । कक्षीवान्नाम ऋषि । लवणस्य रुमणभाव । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये त्वाहु.—रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनम् नकारलोपाभावार्थम् णत्वार्थं च । वत्वं तु यथायोगमस्त्येव । नाम्नीत्येव चर्मवती । अस्थिमान् । चक्रवान् । कक्ष्यावान् । लवणवान् ॥९६॥

उदन्वानब्धौ च । २ । १ । ९७ ॥

आपो धीयन्तेऽस्मिन्निति अब्धि' । अब्धौ नाम्नि चोदन्वानिति उदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते। उदन्वान् घटः । उदन्वान्मेघ' । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते । नाम्नि उदन्वान् समुद्रः । उदन्वान्नाम ऋषि' । यस्यौदन्वत' पुत्रः । उदन्वान्नाम आश्रम' । अब्धौ चेति किम् । उदकवान् घटः । अत्र घटस्योदकसम्बन्धमात्र विवक्षितं न दधातीत्यर्थः ॥९७॥

राजन्वान् सुराज्ञि । २ । १ । ९८ ॥

शोभनो राजा यस्य तस्मिन् अभिधेये राजन्वानिति मतौ नलोपाभावो निपात्यते। राजन्वान् देश' । राजन्वती पृथ्वी। राजन्वत्य. प्रजा. । सुराज्ञीति किम्। राजवान् देश' ॥९८॥

नोर्म्यादिभ्यः । २ । १ । ९९ ॥

ऊर्मि इत्येवमादिभ्यो नामभ्य' परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशो न भवति । ऊर्मिमान् । दल्मिमान् । भूमिमान् । तिमिमान् । कृ(क्र)मिमान् ।एभ्यो मोपान्त्यत्वात्प्राप्ते, यवमान् कुञ्चामान् द्राक्षामान् ध्राङ्क्षामान् वासामान एभ्योऽवर्णान्तत्वात्प्राप्ते, हरित्मान् गरुत्मान् ध्वजित्मान् ककुद्मान् एभ्योऽपञ्चमवर्गादिति प्राप्ते,

ज्योतिष्मती महिष्मान् गोमती कान्तिमती शिम्बीमती हरिमती चारुमती इक्षुमती बन्धुमती मधुमती बिन्दुमती इन्दुमती द्रुमती वसुमती अंशुमती श्रुमती हनूमान् सानुमती एभ्यो 'नाम्नि' (२ । ४ । १२) इति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । ऊर्मि । दल्मि । भूमि । तिमि । कृ(क्र)मि । यव । कुञ्चा । द्राक्षा । ध्राङ्क्षा । वासा । हरित् । गरुत् । ध्वजित् । ककुद्द् । ज्योतिस् । महिष । गो । कान्ति । शिम्बी । हरि । चारु । इक्षु । बन्धु । मधु । बिन्दु । इन्दु । द्रु । वसु । अंशु । श्रु । हनु । सानु । भानु । इत्यूर्म्यादिः ॥ बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन यस्य सति निमित्ते मतोर्वत्वं न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः ॥९९॥

मासनिशासनस्य शसादौ लुग् वा । २ । १ । १०० ॥

एषां शसादौ स्यादौ परे लुगन्तादेशो वा भवति । मासः । मासान् । मासि । मासे । निशः । निशाः । निशि । निशायाम् । निज्भ्याम् । निशाभ्याम् । निच्छु । निशासु । आसनि । आसने । शसादाविति किम् । मासौ । मासाः । मासरूप्यः ॥१००॥

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्शकन् वा । २ । १ । १०१ ॥

दन्तादीनां यथासङ्ख्यं शसादौ स्यादौ परे दत् इत्येवमादय आदेशा वा भवन्ति । दन्त, दतः । दन्तान् पश्य । दता । दन्तेन । दद्भ्याम् ३ । दन्ताभ्याम् ३ । दद्भिः । दन्तैः । दत्सु । दन्तेषु । पाद, पदः । पादान् । पदा । पादेन । नासिका, नसः । नासिकाः । नसा । नासिकया । हृदय, हृदि । हृदये । असृज्, अस्ना । असृजा । यूष, यूष्णा । यूषेण । उदक, उद्ना । उदकेन । दोस्, दोष्णा । दोषा । यकृत्, यक्ना । यकृता । शकृत्, शक्ना । शकृता । शक्नि । शकनि । शकृति । शसादावित्येव । दन्तौ । दन्तकल्प ॥१०१॥

यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि । २ । १ । १०२ ॥

पादिति पादशब्दस्य लुप्ताकारस्य पादयतेर्वा कृतणिलोपस्य निर्देशः । पादन्तस्य नाम्नो णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे पदित्ययमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यैव भवतीति पच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य सर्वस्य । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् तस्यापत्यं वैयाघ्रपद्यः । द्वौ पादावस्य द्विपात्, द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । त्रिपदी गाथा । व्याघ्रपदी स्त्री कुले वा । द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्विपदे हितम् द्विपदीयम् । पादमाचष्टे पद्यमानं प्रयुङ्क्ते वेति पादयतेः क्विपि, पाद् । पदः पश्य । पदा । पदे । पदी कुले । अत्र व्यपदेशिवद्भावेन पादन्तत्वम् । यस्वर इति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । द्विपाद्भिः । द्विपात्काम्यति । अणिक्यघुटीति किम् ? पादमाचष्टे पादयति । क्येति क्यन्क्यङोरविशेषेण ग्रहणम् । व्याघ्रपादमिच्छति स इवाचरतीति च व्याघ्रपाद्यति । व्याघ्रपाद्यते । द्विपादौ । द्विपादः । द्विपान्दि कुलानि । नाम्न इत्येव । उपपद्यते इत्येवंशील उपपादुकः । पादयतेः क्विबन्तस्य प्रयोगो नास्तीति कश्चित् ॥१०२॥

उदच उदीच् । २ । १ । १०३ ॥

उदचिति उत्पूर्वस्याञ्चतेः कृतनलोपस्य निर्देशः । उदचो नाम्नोऽणिक्यघुटि यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे उदीच् इत्ययमादेशो भवति । उदीच्यः । उदीच पश्य । उदीची स्त्री कुले वा । उदीचा । उदीचे । यस्वरे इत्येव । उदग्भ्याम् । उदक्काम्यति । अणिक्यघुटीत्येव । उदञ्चमाचष्टे उदयति । उदञ्च-

मिच्छति उदच्यति । उदगिवाचरति उदन्यते । उदञ्चौ । उदञ्च । उदञ्चि कुलानि । अच इति । लुप्तनकारस्याञ्चतेर्निर्देशात् उदञ्चा । उदञ्चे । क्विप्यर्थायां निषेधान्नलोपाभाव ॥१०३॥

अच्च् प्राग्दीर्घश्च । २ । १ । १०४ ॥

अचिति अनकारस्याञ्चेर्निर्देशः । अचिति नाम णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे चकारमात्रं भवति । प्राक् पूर्वोऽनन्तरस्वरश्च दीर्घो भवति । प्राच्य । प्रतीच्यः । प्राच । प्राचा । दधीचः । दधीचा । मधूच । मधूचा । पितृच । पितृचा । प्राची । प्रतीची स्त्री कुले वा । अन्वाचयशिष्टत्वाद् दीर्घत्वस्य तदभावेऽपि चादेशो भवति । दृषच्चा । दृषच्चे । अत्र 'स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुता' इति न्यायाद् दृषदो दीर्घो न भवति । यस्वर इत्येव । प्रत्यग्भ्याम् । मध्वग्भ्याम् । अणिक्यघुटीत्येव । दध्यञ्चमाचष्टे दध्ययति । दध्यच्यति । दध्यच्यते । दध्यञ्चौ । दध्यञ्चः । दध्यञ्चि कुलानि । अच् इति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्ग्रहणादिह न भवति । साध्वञ्च पश्य । साध्वञ्चा । साध्वञ्चे ॥१०४॥

क्वसुष्मतौ च । २ । १ । १०५ ॥

णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ स्वरादौ मतौ च प्रत्यये परे क्वस् उष् भवति । विदुषि साधु—विदुष्यः । पेचुषि साधु—पेचुष्य । विदुष । विदुषा । विदुषे । विदुषी स्त्री कुले वा । विदुष इदं वैदुषम् । पेचुष । पेचुषा । पेचुषे । पेचुषी—स्त्री कुले वा । पेचुष इदं पैचुषम् । विदुष्मान् । पेचुष्मान । मतौ चेति किम् । विद्वद्भि । पेचिवद्भि. । विद्वत्काम्यति । अणिक्यघुटीत्येव । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । विद्वस्यति । विद्वस्यते । विद्वांसौ । विद्वांस । विद्वांसि कुलानि ॥१०५॥

श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः । २ । १ । १०६ ॥

श्वन् युवन् मघवन्नित्येतेषां सस्वरो वकारो ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे उर्भवति । शुनी स्त्री । प्रियशुनी कुले । शुनः । शुना । शुने । अतियूनी स्त्री । प्रिययूनी कुले । यून । यूना । यूने । मघोनी । अतिमघोनी स्त्री । प्रियमघोनी कुले । मघोन. । मघोना । मघोने । ङीस्याद्यघुट्स्वर इति किम् ? शौवनम् । यौवनम् । माघवनम् । अघुटिति किम् ? श्वानौ । युवानौ । मघवानौ । अतिश्वानि । अतियुवानि । अतिमघवानि । कुलानि । स्वरे इति किम् ? श्वभ्याम् । नकारान्तनिर्देशादिह न भवति । गोष्ठश्वेन । युवती पश्य । युवत्या । मघवत पश्य । मघवता । अर्थवद्ग्रहणादिह न भवति । तत्त्वदृश्वना मातरिश्वना ॥१०६॥

लुगातोऽनापः । २ । १ । १०७ ॥

आप्वर्जितस्याकारस्य ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे लुग् भवति । कीलालप । कीलालपा कीलालपे । शुभंय. । शुभंया । शुभंये । क्त्व । क्ने । हाहे देहि । आत इति किम् ? नदी । अनाप इति किम् ? खट्वाः । शाला । माला । पश्य । ङीस्याद्यघुट्स्वर इत्येव । कीलालपास्तिष्ठन्ति । कीलालपा पश्य । कीलालपाभ्याम् ॥१०७॥

अनोऽस्य । २ । १ । १०८ ॥

अनोऽकारस्य ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे लुग् भवति । राज्ञी । राज्ञ । राज्ञा । राज्ञे । तक्ष्ण । तक्ष्णा । तक्ष्णे । ङीस्याद्यघुट्स्वरे इत्येव । राजानौ । राजान । सुराजानि कुलानि । राजभ्याम् ॥१०८॥

ईङौ वा । २ । १ । १०९ ॥

अनोऽकारस्येकारे ङौ च परे लुग् वा भवति । साम्नी । सामनी । दाम्नी । दामनी । सुराज्ञी । सुरा-

जनी कुले । राज्ञि । राजनि । दघ्नि । दधनि ।
॥१०९॥

षादिहन्धृतराज्ञोऽणि । २ । १ । ११० ॥

षकारादेरनो हन्धृतराजन्नित्येतयोश्चाकारस्याणि प्रत्यये परे लुग् भवति । औक्ष्ण । ताक्ष्ण । भ्रौणघ्न । वार्त्रघ्न । धार्तराज्ञ । षादीनामिति किम् ? सामन । वैमन । अणीति किम् ? ताक्षण्य. ॥११०॥

न वमन्तसंयोगात् । २ । १ । १११ ॥

वकारान्तान्मकारान्ताच्च संयोगात्परस्यानोऽकारस्य लुग् न भवति । पर्वणा । पर्वणे । तत्त्वदृश्वना । तत्त्वदृश्वने । कर्मणा । कर्मणे । भस्मना । अश्मना । पर्वणी । कर्मणी । पर्वणि । कर्मणि । संयोगादिति किम् ? प्रतिदीव्ना । साम्ना । वमन्तेति किम् ? तक्ष्णा । मूर्ध्ना ॥१११॥

हनो ह्नो घ्नः । २ । १ । ११२ ॥

हन्तेर्ह्न इत्येवंरूपस्य घ्न इत्ययमादेशो भवति । भ्रूणघ्नी स्त्री । भ्रूणघ्ना । भ्रूणघ्ने । भ्रूणघ्नी कुले । भ्रूणघ्नि । घ्नन् । घ्नन्ति । अघ्नन् । हन इति किम् ? प्लीह्नः । अह्न । अह्नी । अह्नि । ह्न इति किम् ? वृत्रहणौ । वृत्रहयति ॥११२॥

लुगस्यादेत्यपदे । २ । १ । ११३ ॥

अपदेऽपदादावकारे एकारे च परेऽकारस्य लुग् भवति । स । तौ । ते । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । पचन्ति । पठन्ति । विवक्षन् । पचे । यजे । अस्येति किम् ? अदन्ति । अदेतीति किम् ? श्रमणे । सयते । अपद इति किम् । दण्डाग्रम् । तवैषा ॥११३॥

डित्यन्त्यस्वरादेः । २ । १ । ११४ ॥

स्वराणां संनिविष्टानां योऽन्त्य स्वरस्तदादेः शब्दरूपस्य डिति परे लुग् भवति । मुनौ । साधौ । पितुः । मातुः । पिता । माता । एषु व्यपदेशिवद्भावादन्त्यस्वरादित्वम् । महत्याः करः महाकरः । महाघासः । उपसरजः । मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतम् त्रिंशकम् । आसन्नाश्चत्वारो येषामासन्नचताः । अदूरचताः । डितीति किम् ? दृषदौ । दृषदः ॥११४॥

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्ङयोः । २ । १ । ११५ ॥

श्नावर्जितादवर्णात्परस्यातुः स्थानेऽन्त इत्यादेशो वा भवति ईङ्यो. ईप्रत्यये ङीप्रत्यये च परे । तुदन्ती, तुदती । कुले । तुदन्ती तुदती स्त्री । करिष्यन्ती । करिष्यती । कुले । करिष्यन्ती । करिष्यती स्त्री । भान्ती । भाती । कुले । भान्ती, भाती स्त्री । प्सान्ती, प्साती—कुले । प्सान्ती प्साती स्त्री । अवर्णादिति किम् ? अदती । सुन्वती । रुन्धती । तन्वती । स्त्री कुले वा एषु शतृः । अधीयती स्त्री कुले वा । अत्रातृश् । जरती स्त्री कुले वा । अत्रातृः । अश्न इति किम् ? क्रीणती, लुनती स्त्री कुले वा । ईङ्योरिति किम् ? तुदता कुलेन । अवर्णादिति विशेषणादश्न इति प्रतिषेधाच्च लोपदीर्घाभ्यां पूर्वमेवानेनान्तः, भूतपूर्वतया वा पश्चात् । ददती स्त्री ददती कुले इत्यत्र तु कृतेऽप्यन्तादेशे 'अन्तो नो लुक्' (४ । २ ।९४) इति नलोपः ॥११५॥

श्यशवः । २ । १ । ११६ ॥

श्यात् शवश्च परस्यातुरीङ्योः परतोऽन्त इत्यादेशो भवति । दीव्यन्ती । सीव्यन्ती स्त्री कुले वा । भवन्ती । चोरयन्ती स्त्री कुले वा । धारयन्ती शास्त्रं स्त्री कुले वा । श्यशव इति किम् ? जरती स्त्री कुले वा । ईङ्योरित्येव । दीव्यता । सीव्यता । भवता ॥११६॥

दिव औः सौ । २ । १ । ११७ ॥

दिवोऽन्तस्य सौ परे और्भवति । द्यौ । प्रियद्यौः । हे द्यौः । अतिद्यौः । 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति धातोर्न भवति । अक्षैर्दीव्यति, क्विप्, ऊट्, अक्षद्यूः । साविति किम् ? दिवं पश्य । द्यामिति तु द्योशब्दस्य 'आ अम्शसोऽता' इत्याकारे रूपम् ॥११७॥

उः पदान्तेऽनूत् । २ । १ । ११८॥

पदान्ते वर्तमानस्य दिवोऽन्तस्योकारादेशो भवति, स चानूत्तस्योकारस्य दीर्घत्वं न भवतीत्यर्थः । द्युभ्याम् । द्युभिः । द्युभ्यः । द्युषु । अतिद्युभ्याम् । द्युगतः । द्युकाम । द्युत्वम् । द्युकल्प । विमलद्यु दिनम् । पदान्त इति किम् ? दिव्यति । दिव्यम् । दिवौ । दिवम् । दिवि । अनूदिति किम् ? अद्यौ द्यौर्भवति द्युभवतीत्यत्र 'दीर्घश्च्वियङ्यक्येषु च' (४ । ३ । १०८) इत्यनेन च्वौ दीर्घत्वं न भवति । ऊकारस्य प्रतिषेधाद् वृद्धिर्भवत्येव । द्युकामस्यापत्यं द्यौकामि. । दिवाश्रय, दिवौकस इति तु पृषोदरादित्वादकारागमे भविष्यति । वृत्तिविषये वाऽकारान्तो दिवशब्दोऽस्ति ॥११८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥२॥ १ ॥

प्रावृड् जातेति हे भूपा, मा स्म त्यजत काननम् ॥ हरिः शेतेऽत्र न त्वेषो, मूलराजमहीपतिः ॥ १ ॥

द्वितीयपादः

क्रियाहेतुः कारकम् । २ । २ । १ ॥

क्रियाया हेतुः कारणं कर्त्रादि कारकसंज्ञं भवति । तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं शक्तिरित्याचक्षते । शक्तिश्च सहभूर्यावद्द्रव्यभाविनी च क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते । करोतीति कारकमिति अन्वर्थसंज्ञासमाश्रयणाच्चानाश्रितव्यापारस्य निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेः कारकसंज्ञा न भवति । कारकप्रदेशाः 'कारकं कृता' (३ । १ । ६८) इत्येवमादयः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । २ । २ । २ ॥

क्रियाहेतुभूतो यः क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्ष्यते स कारकविशेषः कर्तृसंज्ञो भवति । देवदत्तः पचति । जिनदत्तेन कृतम् । स्थाली पचति । चौरस्य रुजति रोगः । प्रेषितः करोति । अस्य च कर्तुरधिश्रयणादयः पचिक्रियायामवान्तरव्यापारा भवन्ति । एतान् कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते । प्रयोजकोऽपि कर्तैव । पचन्तं देवदत्तं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेन पाचयति चैत्रः । अत्र स्वशब्द आत्मवचनः । तन्त्रशब्दः प्रधानार्थः । स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः आत्मप्रधानः । किं पुनः कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राधान्यम् । यत् कारणादीनि प्रयुङ्क्ते, न तैः प्रयुज्यते । तानि [illegible] तैर्यत्क्रियते । तानि निर्वर्तयति, न तैर्नि-

र्वर्त्यते। तानि प्रतिनिधत्ते. न तै प्रतिनिधीयते। तेभ्य स प्रथममात्मलाभ लभते न तानि तस्मात् । तैर्विनाऽपि दृश्यते न तानि तेनेति । कर्तृप्रदेशा' 'इडित कर्तरि' (३ । ३ । २२) इत्यादय. ॥ २ ॥

कर्तुर्व्याप्यं कर्म । २ । २ । ३ ॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तद्व्याप्य तत्कारकं कर्मसज्ञ भवति। प्रसिद्धस्यानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधान लक्षणार्थं । तेन यत् कर्म यत्कर्त्रा क्रियते तद् व्याप्यसज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थ'। तत् त्रेधा। निर्वर्त्यम् १ विकार्यम् २ प्राप्यं ३ च । तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम् । कटं करोति । पुत्रं प्रसूते । प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकृतिमापाद्यते तद् विकार्यम् । काष्ठ दहति । काण्डं लुनाति । यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत्प्राप्यम् । आदित्यं पश्यति । ग्रामं गच्छति । अस्य तु त्रिविधस्यापि यथाक्रममवान्तरव्यापारा निर्वर्तते, विकुरुते, आभासमुपगच्छतीत्यादय. । त्रिविधमप्येतत्पुनस्त्रिविधम् । इष्टम् १ अनिष्टम् २ अनुभय ३ च । यदवाप्तु क्रिया रभ्यते तदिष्टम्, कटादि । यद् द्विष्टं प्राप्यते तदनिष्टम् । अहिं लङ्घयति । विष भक्षयति । कण्टकान् मृद्गाति । चौरान् पश्यति। यत्र नेच्छा न च द्वेषस्तदनुभयम्, ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । वृक्षच्छायां लङ्घयति । पुनस्तत्कर्म द्विविधम् प्रधानेतरप्रभेदात् । तच्च द्विकर्मकेषु धातुषु दुहिभिक्षिरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूञ्शास्त्वर्थेषु याचिजयतिप्रभृतिषु च भवति । दुह्यर्थ, गां दोग्धि पयः । गां स्रावयति पय' । गा क्षारयति पय' । भिक्ष्यर्थ, पौरव गा भिक्षते । पौरवं गां याचते । चैत्रं शत मृगयते । चैत्रं शतं प्रार्थयते । एवं गामवरुणद्धि व्रजम् । छात्रं पन्थानं पृच्छति । छात्रं वाक्य चोदयति । वृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं धर्मं ब्रूते । शिष्यं धर्मम् अनुशास्ति । कुलं याचते क्षमावस्थाम् । अविनीतं याचते विनयम् । याचिरिहानुनयार्थे । तेन भिक्षार्थाद् भेद. । गर्गान् शतं जयति । गर्गान् शतं दण्डयति । ग्रामं शाखां कर्षति । काशान् कटं करोति । अमृतमम्बुनिधिं मथ्नाति । अजां ग्रामं नयति । ग्राम भारं हरति । उपसरनमश्वं मुष्णाति । ग्रामं भारं वहति । शतानीकं शतं गृह्णाति । तण्डुलानोदनं पचति । अत्र यदर्थं क्रियारभ्यते तत्पयःप्रभृति प्रधानं कर्म । तत्सिद्धये तु यदन्यत् क्रियया व्याप्यते गवादि तदप्रधानम् । यदा तु पयोऽर्थां प्रवृत्तिरविवक्षिता तदा प्रधानस्यासंनिधानाद् गवादेरेव प्राधान्यम् । यथाश्चर्यो गवा दोह इति । तत्र दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कर्मज' प्रत्ययो भवति । गौर्दुह्यते दुग्धा दोह्या वा पयो मैत्रेण । याच्यते पौरव' कम्बलम् । अवरुध्यते गां व्रजः । पृच्छ्यते धर्ममाचार्य. । भिक्ष्यते गा चैत्र । अवचीयते वृक्षः फलानि । उच्यते शिष्यो धर्मम् । शिष्यते शिष्यो धर्मम् । जीयते शतं चैत्रः । गर्गा शतं दण्ड्यन्ताम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इत्यादि । नीवह्हिहरतिप्रभृतीनां तु प्रधाने कर्मणि । नीयते नीता नेतव्या वा ग्राममजा । उह्यते भारो ग्रामम् । ह्रियते कुम्भो ग्रामम् । कृष्यते ग्रामं शाखेति । गत्यर्थानामकर्मणां च णिगन्ताना प्रधान एव कर्मणि । गमयति मैत्रं ग्रामम् । गम्यते गमितो गम्यो वा मैत्रो ग्रामम् चैत्रेण । आसयति मास मैत्रम् । आस्यते मास मैत्रश्चैत्रेण । अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति । गम्यते मैत्रं ग्रामश्चैत्रेण । आस्यते मासो मैत्रं चैत्रेण । बोधाहारार्थशब्दकर्मकाणां तु णिगन्तानामुभयत्र । बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोध्यते शिष्यं धर्म इति वा । भोजयत्यतिथिमोदनम् । भोज्यतेऽतिथिरोदनम् इति वा ।

पाठयति शिष्य ग्रन्थम् । पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम् । पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थ इति वा । सर्वत्र चोक्ते कर्मणि द्वितीया न भवतीति वक्ष्यते । कर्तुरिति किम् ? मापेष्वश्व बध्नाति, अश्वेन कर्मणा भक्षणक्रियया स्पर्शनक्रियया वा माषाणां व्याप्यानां कर्मणां कर्मसञ्ज्ञा मा भूत् । वीति किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । अत्र करणस्य मा भूत् । कर्मव्याप्यप्रदेशाः 'कर्मणोऽण्' (५ । १ । ७२) व्याप्याच्चेवात्' (५ । ४ ७१) इत्यादयः ॥ ३ ॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्ता णौ । २ । २ । ४ ॥

अविवक्षितकर्माणोऽकर्माण उत्तरत्र नित्यग्रहणात् । तेषामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ णिगि सति कर्मसञ्ज्ञो वा भवति । पचति चैत्रः, पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा । लिखति मैत्रः । लेखयति मैत्रं मैत्रेण वा । गत्यर्थादीनां तु परत्वान्नित्य एव विधिः । गच्छति चैत्रः, गमयति चैत्रम् इत्यादि । किं करोतीति व्यापारमात्रविवक्षायां चाविवक्षितकर्माणो भवन्ति ॥४॥

गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् । २ । २ । ५ ॥

गतिः—देशान्तरप्राप्तिः । बोधः—ज्ञानमात्रम् तद्विशेषश्च । शब्दः कर्म क्रिया व्याप्यं च येषां ते शब्दकर्माणः । नित्याकर्माणः सर्वथाऽविद्यमानव्याप्याः गत्यर्थबोधार्थाहारार्थानां शब्दकर्मणां नित्याकर्मणां च धातूनां नीखाद्यदिह्वयतिशब्दायतिक्रन्दवर्जितानामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ सति कर्मसञ्ज्ञो भवति । गत्यर्थः—गच्छति मैत्रो ग्रामम् । याति मैत्रो ग्रामम् । यापयति मैत्रं ग्रामम् । देशान्तरप्राप्तेरन्यत्र न भवति । क्षिय गमयति मैत्रेण चैत्रः । भजनार्थोऽत्र गमिः । सामान्यबोधार्थः, बुध्यते शिष्यो धर्मम् । बोधयति गुरुः शिष्य धर्मम् । जानाति शिष्यो धर्मम् । ज्ञापयति गुरुः शिष्यं धर्मम् । एवमुपलम्भयति अवगमयतीत्यादि । विशेषबोधार्थः, पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं वणिक् । एवं घ्रापयति मैत्रमुत्पलम् । स्पर्शयति मैत्रं वस्त्रम् । श्रावयति शिष्यं धर्मम् । स्मारयति शिष्यं धर्मम् । अध्यापयति शिष्यं शास्त्रम् । अन्ये तु बोधविशेषार्थस्य दृशेरेवेच्छन्ति नान्येषाम् । तन्मते, जिघ्रत्युत्पलं चैत्रः । घ्रापयत्युत्पलं चैत्रेण मैत्रः । एवं स्पर्शयति चैत्रेण वस्त्रम् । श्रावयति धर्मं शिष्येणेत्यादौ प्रयोज्यकर्तरि तृतीयैव भवति । आहारार्थः, भुङ्क्ते बटुरोदनम् । अश्नाति बटुर्भक्तम् । आशयति बटुं भक्तम् । शब्दक्रियः, जल्पति मैत्रो द्रव्यम् । जल्पयति मैत्रं द्रव्यम् । एवमालापयति मित्रं मैत्रम् । सभाषयति मैत्रं भार्याम् । शब्दव्याप्यः, शृणोति शब्दं मैत्रः । श्रावयति शब्दं मैत्रम् । अधीते बटुर्वेदम् । अध्यापयति बटुं वेदम् । एवं जल्पयति मित्रं वाक्यम् । विज्ञापयति गुरुं वाक्यम् । उपलम्भयति शिष्यं विद्याम् । नित्याकर्मकः, आस्ते मैत्रः । आसयति मैत्रं चैत्रः । शेते मैत्रः । शाययति मैत्रं चैत्रः । नित्यग्रहणं पूर्वत्राविवक्षितकर्मकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा विभागो न ज्ञायेत । कालाध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एवेत्यन्यकर्मापेक्षया नित्याकर्मका वेदितव्याः । गत्यर्थादीनामिति किम् ? पचत्योदनं चैत्रः । पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । अणिक्कर्तेत्येव—गमयति चैत्रो मैत्रम् । तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति चैत्रेण मैत्रं जिनदत्तः । नयत्यादिवर्जनं किम् ? नयते प्रापणोपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात् खाद्यद्योराहारार्थत्वात्, ह्वाशब्दायक्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात्, कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् । नयति भारं चैत्रः । नाययति भारं चैत्रेण । खादयत्यपूप

मैत्रेण । आदयति ओदनं मैत्रेण । ह्राययति चैत्रं मैत्रेण । शब्दाययति चैत्रं मैत्रेण । क्रन्दयति मित्रं मैत्रेण । कर्मसञ्ज्ञाप्रतिषेधात् स्वव्यापाराश्रयं कर्तृत्वमेव । प्रेषणाऽध्येषणादिना प्रयोजकव्यापारेण णिगन्तवाच्येनाऽणिक्कर्तुर्व्याप्यत्वात्कर्मसंज्ञा सिद्धैव नियमार्थं तु वचनम् । प्रयोजकव्यापारेण व्याप्यमानस्य गत्यर्थादिसंबन्धिन एव प्रयोज्यस्य कर्तुः कर्मसञ्ज्ञा भवति । तेनान्यधातुसंबन्धिनः कर्तृत्वमेव भवति ॥५॥

भक्षेर्हिंसायाम् । २ । २ । ६ ॥

भक्षे स्वार्थिकण्यन्तस्य हिंसार्थस्याणिक्कर्ता णौ कर्मसञ्ज्ञो भवति । भक्षयन्ति सस्यं बलीवर्दाः । तान् प्रयुङ्क्ते, भक्षयति सस्यं बलीवर्दान् मैत्रः । उक्ते च कर्मणि, भक्ष्यन्ते यवं बलीवर्दाः, भक्ष्यते यवो बलीवर्दान्मैत्रेणेति वा । वनस्पतीनां प्रसवप्ररोहवृद्ध्यादिमत्त्वेन चेतनत्वात्तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्भक्षणात् स्वाम्युपघातो वाऽत्र हिंसेति भक्षेर्हिंसार्थता । हिंसायामिति किम् ? भक्षयति पिण्डीं शिशुः तं प्रयुङ्क्ते भक्षयति पिण्डीं शिशुना । भक्षयति राजद्रव्यं नियुक्तेन । भक्षयति पुत्रान् गार्ग्या, भक्षयतिरत्राक्रोशे । आहारार्थत्वात्प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ॥६॥

वहेः प्रवेयः । २ । २ । ७ ॥

प्रवीयते प्राजतिक्रियया व्याप्यते यः प्रवेयः । वहेरणिक्कर्ता प्रवेयो णौ कर्मसञ्ज्ञो भवति । वहन्ति बलीवर्दा भारम्, तान् प्रयुङ्क्ते नियोक्ता, वाहयति भारं बलीवर्दान् । वाहयिता बलीवर्दानां भारम् । वाह्यन्ते भारं बलीवर्दाः । प्रवेय इति किम् ? वाहयति भारं मैत्रेण । नात्र मैत्रो बलीवर्दादिवत् प्रवेयः । प्राप्त्यर्थस्य प्रापणार्थस्य च वहेर्गत्यर्थत्वात् अकर्मकस्य च नित्याकर्मकत्वात् पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमविवक्षितकर्मकस्य तु पक्षे विध्यर्थं चेदम् ॥७॥

हृक्रोर्नवा । २ । २ । ८ ॥

हरतेः करोतेश्चाणिक्कर्ता णौ कर्मसञ्ज्ञो वा भवति । प्राप्ते चाप्राप्ते चायं विकल्पः । प्राप्ते, विहरति देशमाचार्यः । विहारयति देशमाचार्यमाचार्येण वा । अभ्यवहरति ओदनं बालकः, अभ्यवहारयत्योदनं बालकं बालकेन वा । विकुर्वते सैन्धवाः, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैरिति वा । विकुरुते स्वरं क्रोष्टा, विकारयति स्वरं क्रोष्टारम् क्रोष्टुना वा । अत्र गत्यर्थाहारार्थनित्याकर्मकशब्दकर्मकत्वेन यथासंख्यं प्राप्तिः । अप्राप्ते, हरति द्रव्यं मैत्रः । हारयति द्रव्यं मैत्रेण मैत्रं वा । करोति कटं चैत्रः कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा । अत्र हरतिश्चौर्यार्थो न प्रापणार्थ इत्यप्राप्तिः । प्रापणार्थत्वे तु प्राप्ते विभाषा । कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन वा । कारयिता कटं देवदत्तस्य देवदत्तेन वा ॥८॥

दृश्यभिवदोरात्मने । २ । २ । ९ ॥

दृशेरभिपूर्वस्य वदतेश्चात्मनेपदविषयेऽणिक्कर्ता णौ कर्मसञ्ज्ञो वा भवति । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । तान् राजैवानुकूलाचरणेन प्रयुङ्क्ते, दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा । अभिवदति गुरुं शिष्यः, अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्येण वा । अथवा अभिवदति गुरुं शिष्यः । तं मैत्रः प्रयुङ्क्ते, अभिवादयते गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्रः । एवं दर्शयमानो राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा । अभिवादयमानो गुरुः शिष्यं शिष्येण वा । अथवा अभिवादयमानो गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्रः । आत्मन इति किम् ? पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । अभिवदति गुरुं शिष्यः । अभिवादयति गुरुं शिष्येण । दृशेर्बोधार्थत्वेन नित्यं कर्मत्वे प्राप्ते, अभिवदेस्तु नित्यमप्राप्ते विकल्पः । यदा तु अभिवादिर्न प्रणामार्थः किंतु शब्दक्रियस्तदा अभिवादयते गुरुं शिष्यं मैत्र इति नित्यं प्राप्ते विभा-

पेति । णिजन्तस्यापि वदेर्णिगीच्छन्त्येके । अभिवादयति गुरुर्देवदत्तम् तस्मिन्नाशिष प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । अभिवादयते गुरु देवदत्तो गुरुणेति वा । आत्मन्याशिषं शिष्यं प्रयोजयतीत्यर्थः । णिगन्तस्यापीति कश्चित् । अभिवदति गुरुः स्वयमाशिषम् । तं शिष्यः प्रयुङ्क्ते अभिवादयति गुरुमाशिष शिष्यः, तं मैत्रः प्रयुङ्क्ते, अभिवादयते गुरुमाशिषं शिष्य शिष्येण वा मैत्रः । नामधातोरभिवादयतेरपीच्छत्यन्यः ॥९॥

नाथः । २ । २ । १० ॥

अणिक्कर्ता णाविति निवृत्तं पृथग्योगात् । आत्मनेपदविषयस्य नाथतेर्व्याप्यं कर्म वा भवति । आत्मनेपदविषयत्वं चास्याशिष्येवेति तत्रैवायं विधिः । सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । सर्पिषो नाथमानः । सर्पिर्नाथमानः । सर्पिषो नाथिष्यमाणः, सर्पिर्नाथिष्यमाणः । सर्पिषो नाथ्यते, सर्पिर्नाथ्यते । आत्मन इत्येव । पुत्रमुपनाथति पाठाय । उपयाचते । इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्मृत्यर्थदयेशः । २ । २ । ११ ॥

स्मरणार्थानां दयतेरीशश्च व्याप्यं कर्म वा भवति । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । मातुः स्मर्यते । माता स्मर्यते । मातुः स्मर्तव्यम् । माता स्मर्तव्या । मातुः स्मृतम् । माता स्मृता । मातुः सुस्मरम् । माता सुस्मरा । मातुः स्मृतः पुत्रः । माता स्मृता पुत्रेण । एवं मातुरध्येति । मातरमध्येति । मातुर्ध्यायति । मातरं ध्यायति । मातुरुत्कण्ठते । मातरमुत्कण्ठते । इत्यादि । सर्पिषो दयते । सर्पिर्दयते । लोकानामीष्टे । लोकानीष्टे । ननु कर्माविवक्षायां पक्षे मापाणामश्नीयादित्यादिवत् शेषषष्ठी सिद्धैव तत् किमनेन । सत्यम् । किंतु 'षष्ठ्ययत्नाच्छेषे' (३ । १ । ७६) इति अयत्नजे शेषे षष्ठ्या समासो वक्ष्यते ततो मातुः स्मृतमित्यादौ समासो मा भूत् इत्यनेन प्रकारेण यत्नाच्छेषो विधीयते नियमार्थं च । तेनैषां धातूनां कर्मैव शेषत्वेन विवक्ष्यते न कारकान्तरं तेना मात्रा स्मृतम्, मनसा स्मृतमित्यादौ कर्तृकरणयोः शेषविवक्षाभावात् षष्ठी न भवति । व्याप्यमित्येव, कथासु स्मरति । गुणैः स्मरति ॥ ११ ॥

कृगः प्रतियत्ने । २ । २ । १२ ॥

पुनर्यत्नः प्रतियत्नः । सतो गुणाधानायापायपरिहाराय वा समीहा । तस्मिन् वर्तमानस्य करोतेर्व्याप्यं वा कर्म भवति । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधो दकमुपस्कुरुते । शतपत्रस्योपस्कुरुते । शतपत्रमुपस्कुरुते । प्रतियत्न इति किम् ? कटं करोति । व्याप्यमित्येव । एधो दकस्योपस्कुरुते बुद्ध्या । करणस्य मा भूत् ॥१२॥

रुजार्थस्याज्वरिसंतापेर्भावे कर्तरि । २ । २ । १३ ॥

रुजा पीडा, तदर्थस्य धातोर्ज्वरिसतापिवर्जितस्य व्याप्यं वा कर्मसंज्ञं भवति भावे कर्तरि—भावश्चेद्रुजार्थस्य कर्ता भवति । चौरस्य रुजति, चौरं रुजति रोगः । अपथ्याशिनां रुज्यते रोगेण । अपथ्याशिनो रुज्यन्ते रोगेण । चौरस्य रुग्णम्, चौरो रुग्ण इत्यादि । चौरस्यामयति, चौरमामयति रोगः । चौरस्य व्यथयति, चौरं व्यथयति रोग । चौरस्य पीडयति, चौरं पीडयति रोगः । रुजार्थस्येति किम् ? एति जीवन्तमानन्दः । ज्वरिसतापिवर्जनं किम् ? आद्यून ज्वरयति । अत्याशिन सतापयति । कर्तरीति किम् ? चैत्रं रुजत्यत्यशने वातः । भाव इति किम् ? मैत्र रुजति श्लेष्मा । अत्र श्लेष्मा द्रव्य न भावः । रोगो व्याधिरामय शिरोऽर्तिरित्यादयो भावरूपा कर्तार इति ॥ १३ ॥

जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् । २ । २ । १४ ॥

एषां हिंसाया वर्तमानानां व्याप्यं वा कर्म भवति । ञूसपिसजसवर्हण् हिंसायाम् । जसण् ताडने इति चुरादौ गृह्येते । न जसूच् मोक्षणे इति दैवादिकस्तस्याहिंसार्थत्वात् । चौरस्योज्जासयति चौरमुज्जासयति । चौरस्योज्जास्यते, चौर उज्जास्यते चैत्रेण । तथा नटण् अवस्यन्दने इति अयमपि चुरादिर्न तु णट नृत्ताविति भ्वादि' । चौरस्योन्नाटयति, चौरमुन्नाटयति । एवं क्राथिर्घटादि' । चौरस्योत्क्राथयति, चौरमुत्क्रथयति । चौरस्य पिनष्टि, चौरं पिनिष्ट । जासनाटक्राथानामाकारोपान्त्यनिर्देशो यत्राकारश्रुतिस्तत्र यथा स्यादित्येवमर्थ' । तेनेह न भवति । दस्युमुदजीजसत् । चौरमनीनटत् । दस्युमुदचिक्रथत् । अत एव च क्राथे' कर्मसञ्ज्ञाप्रतिषेधपक्षे ह्रस्वत्वाभावः । कर्मणि तु ह्रस्वत्वमेव । हिंसायामिति किम् ? चौरं बन्धनाज्जासयति मोचयतीत्यर्थः । नटं नाटयति नर्तयतीत्यर्थ' । अभावकर्तृकार्थं वचनम् ॥ १४ ॥

निप्रेभ्यो घ्नः । २ । २ । १५ ॥

निप्राभ्यां परस्य हिंसायां वर्तमानस्य हन्तेर्व्याप्यं वा कर्म भवति । बहुवचनं समस्तव्यस्तविपर्यस्त-संग्रहार्थम् । चौरस्य निप्रहन्ति, चौरं निप्रहन्ति । चौरस्य चौरं वा निहन्ति । चौरस्य चौरं वा प्रहन्ति । चौरस्य चौरं वा प्रणिहन्ति । चौराणां निप्रहण्यते, चौरा निप्रहण्यन्ते राज्ञा । निप्रेभ्य इति किम् ? चौरं हन्ति । चौरमाहन्ति हिंसायामित्येव । रागादीन् निहन्ति ॥ १५ ॥

विनिमेयद्यूतपणं पणव्यवहोः । २ । २ । १६ ॥

विनिमेय क्रयविक्रेयोऽर्थ । द्यूतपणो द्यूतजेयम । पणतेर्व्यवपूर्वस्य च हरतेर्व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्मसञ्ज्ञौ भवत । शतस्य पणायति, शतं पणायति । सहस्रस्य सहस्रं वा पणायति । क्रयविक्रये द्यूतपणत्वे वा तद्विनियुङ्क्ते इत्यर्थ' । एवं दशानां व्यवहरति । दश व्यवहरति । पञ्चानां पञ्च वा व्यवहरति । विनिमेयद्यूतपणमिति किम् ? साधून् पणायति, स्तौतीत्यर्थ । शलाकां व्यवहरति, विगणयन् गोपायति इत्यर्थ' । वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ' ॥ १६ ॥

उपसर्गाद्दिवः । २ । २ । १७ ॥

उपसर्गात्परस्य दिवो व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्मसञ्ज्ञौ भवत' । शतस्य प्रदीव्यति, । शतं प्रदीव्यति शतस्य प्रदीव्यते, शतं प्रदीव्यते । शतस्य प्रद्यूतम्, शतं प्रद्यूतम् । शतस्य प्रदेवितव्यम्, शतं प्रदेवितव्यम् । शतस्य सुप्रदेवम्, शतं सुप्रदेवम् । विनिमेयद्यूतपणमित्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति, विगणयन्नपहरतीत्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ? शतस्य दीव्यति ॥ १७ ॥

न । २ । २ । १८ ॥

विनिमेयद्यूतपणौ दिवो व्याप्यौ कर्मसंज्ञौ न भवत' । उपसर्गपूर्वस्य विकल्पविधानादनुपसर्गस्यायं निषेध' । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । निषिद्धे च कर्मणि षष्ठ्येव भवति । शतस्य दीव्यते, शतस्य द्यूतम्, शतस्य देवितव्यम्, शतस्य सुदेवम् इत्यादौ भावे आत्मनेपदक्तकृत्यखल' सिद्धा' । शतस्य द्यूतो मैत्र इत्यत्र च कर्तरि क्त' । विनिमेयद्यूतपणमित्येव जिनं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः । भूमिं दीव्यति सन्धिना विजिगीषते इत्यर्थः । सन्धिपणोऽत्र न द्यूतपण । द्यूतं दीव्यति, अक्षान् दीव्यति, अत्र क्रिया तत्साधनं च व्याप्यं न तु पण' ॥ १८ ॥

करणं च । २ । २ । १९ ॥

दीव्यते करणं कर्मसंज्ञं चकारात् करणसञ्ज्ञं च भवति । कर्म करण सञ्ज्ञे युगपद्भजतीत्यर्थः । अक्षान्

दीव्यति । अक्षाणां देवनम् । अक्षा दीव्यन्ते । अक्षा देवितव्या । अक्षा सदेवा' । अक्षदेव' । अक्षा द्यूताश्चैत्रेण । एषु कर्मत्वे द्वितीयाषष्ठ्यात्मनेपदतव्यखलणक्तप्रत्ययास्तन्निमित्ता सिद्धा' । अक्षैर्दीव्यति । अक्षैर्देवनम् । अक्षैर्दीव्यते । अक्षैर्देवितव्यम् । अक्षै सुदेवं मैत्रेण । अक्षैर्द्यूत चैत्रेण । अक्षा देवना' । एषु करणत्वे तृतीयानटौ, भावे आत्मनेपदादयश्च सिद्धा' । आत्मनेपदादिभिश्चोक्तयो कर्मकरणयो' द्वितीयाषष्ठीतृतीया यथायोगं न भवन्ति । करणं वेत्येव सिद्धे चकार' संज्ञाद्वयसमावेशार्थ' । तेनाक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यत्र करणत्वात्तृतीया भवति । कर्मत्वाच्च गत्यादिसूत्रेण नित्याकर्मकलक्षणमणिकर्तु कर्मत्वम्, देवयतेश्चाणिगि प्राणीत्यादिना अकर्मकलक्षण परस्मैपदं न भवति । अथाक्षान् दीव्यतीत्यत्र सत्यपि संज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् करणत्वनिमित्तया तृतीययैव भवितव्यम् ? नैवम् । स्पर्धे हि पर' समानविषययोश्च स्पर्ध' । न च द्वितीयातृतीययो प्रतिनियतकर्मकरणशक्त्यभिधायिन्यो' समानविषयत्वमस्तीति द्वितीयाऽपि भवत्येव । प्रतिकार्य संज्ञा भिद्यन्ते इति वा दर्शनेऽनवकाशत्वात् संज्ञाद्वयस्य विभक्त्यो' पर्यायेण प्रवृत्तिरविरुद्धा । दिव इत्येव । दात्रेण लुनाति । करणमिति किम् ? गृहे दीव्यति ॥ १९ ॥

अधेः शीङ्स्थास आधारः ॥ २ । २ । २० ॥

अधेः संबद्धानां शीङ् स्था आस् इत्येतेषा य आधारस्तत्कारक कर्मसञ्ज्ञं भवति । ग्राममधिशेते । ग्रामस्याधिशयनम् । ग्रामोऽधिशय्यते । ग्रामोऽधिशयितः । ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । अधेरिति किम् ? शयने शेते । गृहे तिष्ठति । कटे आस्ते । आधार इति किम् ? ग्रामोऽधिशयितो मैत्रेण । पौरुषेणाधितिष्ठति । कर्तृकरणे न भवत' । अकर्मका अपि हि धातव सोपसर्गा. सकर्मका भवन्तीति सिद्ध सकर्मकत्वम् । आधारबाधनार्थं तु वचनम् ॥ २० ॥

उपान्वध्याङ्वसः । २ । २ । २१ ॥

उप अनु अधि आङ्भिर्विशिष्टस्य वसतेर्य आधार स कर्मसंज्ञो भवति । ग्राममुपवसति । ग्राममुपोषित । ग्रामस्योपवसनम् । ग्राम उपोष्यते । पर्वतमनुवसति । पुरमधिवसति । आवसथमावसति । अन्वादिसाहचर्यादुपस्य स्थानार्थकस्यैव ग्रहणं नाशननिवृत्त्यर्थस्य, तेन ग्रामे उपवसति भोजननिवृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति । अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणमिति वस्तेर्न भवति ॥ २१ ॥

वाभिनिविशः । २ । २ । २२ ॥

अभिनिनोपसर्गसमुदायेन विशिष्टस्य विशेराधार' कर्मसञ्ज्ञो वा भवति । ग्राममभिनिविशते । पर्वतमभिनिविशते, ग्रामोऽभिनिविश्यते, ग्रामोऽभिनिविष्ट' । व्यवस्थितविभाषेय तेन क्वचित् कर्मसञ्ज्ञैव क्वचिदाधारसञ्ज्ञैव भवति । कल्याणेऽभिनिविशते । या या सञ्ज्ञा यस्मिन् यस्मिन् सञ्ज्ञिन्यभिनिविशते । एतेषां शब्दानामेतेष्वभिनिविष्टानाम् । अर्थेऽभिनिविष्टः ॥ २२ ॥

कालाध्वभावदेशं वाऽकर्म चाकर्मणाम् । २ । २ । २३ ॥

कालो मुहूर्तादि । अध्वा गन्तव्यं क्षेत्रं क्रोशादि । भाव' क्रिया गोदोहादि' । देशो जनपदग्रामनदीपर्वतादि' । अकर्मकाणां धातूनां प्रयोगे कालादिराधार' कर्मसञ्ज्ञो वा भवति, अकर्म च, यत्रापि पक्षे कर्मसञ्ज्ञा तत्राकर्मसञ्ज्ञापि वा भवतीत्यर्थ' । काल, मासमास्ते । मास आस्यते । संवत्सर स्वपिति । संवत्सर' सुप्यते । दिवस शेते । दिवसः शय्यते । अध्वा, क्रोश स्वपिति । क्रोश

सुप्यते । योजनमास्ते । योजनमास्यते । भावः, गोदोहमास्ते । गोदोह आस्यते । ओदनपाकं शेते । ओदनपाक शय्यते । देशः, कुरून् आस्ते । कुरव आस्यन्ते । ग्रामं वसति । ग्राम उष्यते । अविवक्षितकर्माणः सकर्मका अप्यकर्मकाः । मास पचति । मास पच्यते । क्रोशमधीते । क्रोशोऽधीयते । ओदनपाकं पठति । ओदनपाकः पठ्यते । कुरून् पठति । कुरव पठ्यन्ते । पक्षे रात्रौ सुप्यते । रात्रौ नृत्तं च द्रक्ष्यसि । क्रोशे सुप्यते । गोदोहे आस्ते । ओदनपाके स्वपिति । पञ्चालेषु वसति । ग्रामे वसति । ग्रामे वासः । ग्रामे वासी । तथा रात्रावधीतम्, दिवसे भुक्तम् । कालाध्वभावदेशमिति किम् ? प्रसादे आस्ते । शय्यायां शेते । अकर्म चेति किम् ? मासमास्यते । क्रोशं सुप्यते । गोदोहमासितः । इदं गोदोहमासीतम् । गोदोहमास्यते । कुरून् सुप्यते । एषु तत्साप्यानाप्यादिति गत्यर्थाकर्मकपिबभुजे. अद्यर्थाच्चाधारे इति भावे कर्तर्याधारे च यथायथमात्मनेपदक्तौ सिद्धौ । अकर्मणामिति किम् ? रात्रावुद्देशोऽधीतः । अहन्यध्ययनमधीतम् । कथं पचत्योदनं मासम्, भक्षयति धानाः क्रोशम्, पिबति पयो गोदोहम्, भजति सुखं कुरून् ? द्विकर्मकत्वात् कर्तुर्व्याप्यं कर्मेत्येव भविष्यति । अन्ये तु सकर्मकाणामकर्मकाणां च प्रयोगे कालाध्वभावानामत्यन्तसयोगे सति नित्यं कर्मत्वमिच्छन्ति । मासमास्ते । दिवस पचत्योदनम् । क्रोशं स्वपिति । क्रोशं पठति वेदम्, गोदोहमास्ते । गोदहं पचत्योदनम् ॥ अनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि त्याद्यादयोऽपि । आस्यते मास । सुप्यते क्रोश । आसितो मासः । शयितः क्रोश इत्यादि । कालाध्वनोर्व्याप्ताविति च गुणद्रव्ययोगे एवेच्छन्ति. न तु क्रियायोगे । अत्यन्तसंयोगादन्यत्र तु रात्रौ शेते, अध्वनि स्थित इत्यादावाधारत्वमेव ॥२३॥

साधकतमं करणम् । २ । २ । २४ ॥

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकत्वेनाव्यवधानेन विवक्षितं तत् साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । काष्ठैः स्थाल्यां पचति । दात्रेण लुनाति । दानेन भोगानाप्नोति । अस्य पाकादिक्रियासु ज्वलनादयोऽवान्तरव्यापाराः । विवक्षया च प्रकृष्टोपकारकत्वात् साधकतमत्वम् । तमग्रहणमपादानादिसंज्ञाविषौ तरतमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन कुसूलात् पचति, गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति व्यवहितोपचरितयोरपि अपादानत्वमधिकरणत्वं च भवति । अस्य च कारकान्तरापेक्षया प्रकर्षो न स्वकक्षायाम् । तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करण भवति । नावा नदी स्रोतसा व्रजति । रथेन पथा दीपिकया याति । सूपेन सर्पिषा लवणेन पाणिनौदनं भुङ्क्ते । करणप्रदेशाः 'करणं चे' त्यादयः ॥ २४ ॥

कर्माभिप्रेयः संप्रदानम् । २ । २ ।२५॥

कर्मणा व्याप्येन क्रियया वा करणभूतेन यमभिप्रेयते श्रद्धानुग्रहादिकाम्यया यमभिसंबध्नाति स कर्माभिप्रेय कारकं संप्रदानसज्ञं भवति । देवाय बलि ददाति । द्विजाय गामुत्सृजति । याचकायार्थं प्रयच्छति । शिष्याय धर्ममुपदिशति । राज्ञे कार्यमावेदयति । अस्यावान्तरव्यापारा अनिराकरणम्, प्रेरणम्, अनुमतिश्च । तान् कुर्वंस्त्यागादौ कारकत्वं लभते । क्रियाभिप्रेयः खल्वपि । पत्ये शेते । श्राद्धाय निगृह्णते । युद्धाय सन्नह्यते । देवेभ्यो नमति । प्रणम्य शितिकण्ठाय, निवेद्यतां महाराजाय सुग्रीवाय । अभिग्रहणादिह न भवति । घ्नतः पृष्ठं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददाति । राज्ञो दण्ड ददाति । इह च भवति, वाताय चक्षुर्ददाति । छात्राय चपेटां

प्रयच्छति। सम्प्रदानप्रदेशाः 'दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च' इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्पृहेर्व्याप्यं वा। २। २। २६॥

स्पृहयतेर्धातोर्व्याप्यं वा सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति। पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति। व्याप्यमिति किम्? पुष्पेभ्यः स्पृहयति वने। आधारस्य मा भूत्। सम्प्रदानसञ्ज्ञापक्षे धातोरकर्मकत्वम्। तेन पुष्पेभ्यः स्पृह्यते मैत्रेण। पुष्पेभ्यः स्पृहयितव्यम्। पुष्पेभ्यः सुस्पृहम्। पुष्पेभ्यः स्पृहितो मैत्रः। एषु भावे आत्मनेपदतव्यखलः कर्तरि च क्तः सिद्धाः ॥२६॥

क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपः। २। २। २७॥

अमर्षः क्रोधः। अपचिकीर्षा द्रोहः। ईर्ष्या परसम्पत्तौ चेतसो व्यारोषः। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति। मैत्राय क्रुध्यति। मैत्राय कुप्यति। मैत्राय रुष्यति। मैत्राय द्रुह्यति। मैत्रायापचिकीर्षति। मैत्रायापकरोति। मैत्रायेर्ष्यति। मैत्रायेर्क्ष्यति। मैत्राय सूर्क्ष्यति। चैत्रायासूयति। यं प्रति इति किम्? मनसा क्रुध्यति। मनसा द्रुह्यति। मनसेर्ष्यति। मनसाऽसूयति। करणस्य मा भूत्। प्रतिग्रहणं किम्? यस्मिन्नित्युच्यमाने कर्तुरपि स्यात्। मैत्रेण क्रुध्यते। कोप इति किम्? शिष्यस्य कुप्यति विनयार्थम्। धनिनो द्रुह्यति धनार्थी। भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। चैत्रमसूयति लिप्सया। सम्प्रदानसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाया बाधितत्वात् भावे आत्मनेपदादयः कर्तरि च क्तः सिद्धः। मैत्रायेर्ष्यते। मैत्रायासूय्यते। मैत्रायेर्ष्यितव्यम्। मैत्राय दुरीर्ष्यं। मैत्रायासूयितव्यम्। मैत्राय ईर्ष्यितः चैत्रः। मैत्रायासूयितः। कथं चौरस्य द्विषन्, योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्म इति। द्विषेरप्रीत्यर्थत्वान्न भविष्यति ॥ २७ ॥

नोपसर्गात् क्रुद्द्रुहा। २। २। २८॥

उपसर्गात् पराभ्यां क्रुधिद्रुहिभ्यां योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसञ्ज्ञं न भवति। मैत्रमभिक्रुध्यति। मैत्रमभिद्रुह्यति। क्रुधिद्रुही सोपसर्गौ सकर्मकाविति द्वितीया। उपसर्गादिति किम्? मैत्राय क्रुध्यति। मैत्राय द्रुह्यति ॥ २८ ॥

अपायेऽवधिरपादानम्। २। २। २९॥

सावधिकं गमनमपायः। तत्र यदवधिभूतमपायेनानधिष्ठितं तत्कारकमपादानसञ्ज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। सार्थाद्धीनः। वृक्षात् पर्णं पतति। धावतोऽश्वात् पतितः, पततो देवदत्ताद्धावत्यश्वः। मेषान्मेषोऽपसर्पति। तदेतत् त्रिविधम्। निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियं च। यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टस्तन्निर्दिष्टविषयम्। यथा ग्रामादागच्छति। यत्र तु धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह तदुपात्तविषयम्। यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्। अत्र हि निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्तते। यथा वा कुसूलात्पचति। अत्राप्यादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते इति। यत्र तु क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते तदपेक्षितक्रियम्। यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः, अपायश्च कायसंसर्गपूर्वको बुद्धिसंसर्गपूर्वको वा विभाग उच्यते तेन 'बुद्ध्या समीहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा। बुद्ध्या विभजते वक्ता, तदापायः प्रतीयते ॥' इति, अत्रापादानत्वं भवति। एवम् अधर्मात् जुगुप्सते। अधर्माद्विरमति। धर्मात् प्रमाद्यति। अत्र यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स दुःखहेतुमधर्मं बुद्ध्या प्राप्य नानेन कृत्यमस्तीति ततो निवर्तते। नास्तिकस्तु

बुद्ध्या धर्मं प्राप्य नेनं करिष्यामीति ततो निवर्तते इति निवृत्त्यङ्गेषु जुगुप्साविरामप्रमादेष्वेते धातवो वर्तन्त इति बुद्धिससर्गपूर्वकोऽपायः । यथा चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । चौरेभ्यस्त्रायते । चौरेभ्यो रक्षति । अत्र बुद्धिमान् वधबन्धपरिक्लेशकारिणश्चौरान् बुद्ध्या प्राप्य तेभ्यो निवर्तते । चौरेभ्यस्त्रायते, इत्यत्रापि कश्चित्सुहृद्यदीमं चौरा पश्येयुर्नूनमस्य धनमपहरेयुरिति बुद्ध्या तं चौरैः सयोज्य तेभ्यो निवर्तयतीत्यपाय एव । अध्ययनात् पराजयते, भोजनात् पराजयते । अत्रापि अध्ययन भोजनं वाऽसहमानस्ततो निवर्तते इत्यपाय एव । यवेभ्यो गां रक्षति । यवेभ्यो गां निषेधयति । कूपादन्धं वारयति । इहापि गवादेर्यवादिसपर्कं बुद्ध्या समीक्ष्यान्यतरस्य विनाशं पश्यन् गवादीन् यवादिभ्यो निवर्तयतीत्यपाय एव । उपाध्यायादन्तर्धत्ते उपाध्यायान्निलीयते । मा मामुपाध्यायोऽद्राक्षीदिति तिरोभवति इत्यत्राप्यपाय । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयाद्वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायते । बीजादङ्कुरो जायते । अत्र शृङ्गादिभ्य शरादयो निष्क्रामन्तीति स्फुट एवापाय । यदि निष्क्रामन्ति किं नात्यन्ताय निष्क्रामन्ति । संततत्वादन्यान्यप्रादुर्भावाद्वा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । महाहिमवतो रोहिता प्रभवति । अत्राप्याप संक्रमन्तीत्यपायोऽस्ति । यद्यपक्रामन्ति सन्ततत्वादन्यान्यप्रादुर्भावाद् वा । वलभ्या शत्रुञ्जय षड् योजनानि, षट्सु वा योजनेषु भवति । अत्र वलभ्या नि सृत्य गतानि योजनानि, गतेषु वा तेषु भवतीत्यर्थ । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । ततः प्रभृति मासे गते भवतीत्यर्थ । उभयत्रापाय प्रतीयते । चैत्रान्मैत्र पटु, अयमस्मादधिकः, अयमस्मादून, माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा । अत्र मैत्रादयः पुंस्त्वादिना ससृष्टाः पटुत्वादिधर्मेण ततो विभक्ताः प्रतीयन्ते इति सर्वत्राप्यपायविवक्षा । विवक्षान्तरे त्वपादानत्वाभावे यथायोगं विभक्तयो भवन्ति । वलाहके विद्योतते । वलाहकं विद्योतते । अधर्मं जुगुप्सते । अधर्मेण जुगुप्सते । मौर्ख्येण प्रमाद्यति । चौरैर्भयम् । चौरैर्बिभेति । चौरेषु बिभेति । चौराणां बिभेति । भोजनेन पराजयते । शत्रून् पराजयते । यवेषु गां वारयति । शृङ्गे शरो जायते । इति ॥२९॥

क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ।२।२।३०॥

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधारस्तत् कारकमधिकरणसज्ञं भवति । अत्रापि प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधानमिति यत् क्रियाश्रयस्याधिकरणं तदाधारसज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थः । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । चैत्रसमवायिन्यामासिक्रियायां तदाश्रयं चैत्र धारयन् कटादिर्हेतुतां प्रतिपद्यते । तण्डुलसमवायिन्यां च विचटनक्रियायां तदाश्रयांस्तण्डुलान् धारयन्ती स्थाली हेतुत्वं प्रतिपद्यते इत्युभयत्र, कारकत्वम् । तत् षोढा । वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, अभिव्यापकम्, सामीप्यकम्, नैमित्तिकम्, औपचारिकं च । तत्र अनन्यत्र भावो विषय. तस्मै प्रभवति वैषयिकम् । दिवि देवाः । नभसि तारका । भुवि मनुष्या । पाताले पन्नगा । एकदेशमात्रसयोग उपश्लेषस्तत्र भवमौपश्लेषिकम् । कटे आस्ते । पर्यङ्के शेते । शाखायां लम्बते । गृहे तिष्ठति ॥ यस्याधेयेन समस्तावयवसयोगस्तदभिव्यापकम् । तदभ्याधेयेनाभिव्याप्यते, आधेयं वाभिव्याप्नोतीति कृद् 'बहुलम्' । (५ । १ । २) इति कर्मण्यपि णक. । तिलेषु तैलम् । दध्नि सर्पि । गवि गोत्वम् । तन्तुषु पट । यदा-

धेयसन्निधिमात्रेण क्रियाहेतुस्तत्सामीप्यकम् । गङ्गायां घोष । कूपेषु गर्गकुलम् । बन्धुष्वास्ते । गुरौ वसति । निमित्तमेव नैमित्तिकम् । युद्धे सनह्यते । शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा । आतपे क्लाम्यति । छायायामाश्वसिति । उपचारे भवमौपचारिकम् । अङ्गुल्यग्रे करिशतमास्ते । स मे मुष्टिमध्ये तिष्ठति । यो यस्य द्वेष्य स तस्याक्ष्णो प्रतिवसति । यो यस्य प्रिय. स तस्य हृदये वसति । अधिकरणाधारप्रदेशा 'सप्तम्यधिकरणे (२ । २ । ९५) 'अद्यर्थाच्चाधारे' (५ । १ । १२ ॥) इत्यादयः ॥ ३० ॥

नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ । २ । २ । ३१ ॥

एकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानान्नाम्न. परा यथासंख्यं सिऔजस्लक्षणा प्रथमा विभक्तिर्भवति । कर्मादिशक्तिषु द्वितीयादिविभक्तीनां विधास्यमानत्वादिह विशेषानभिधानाच्च परिशिष्टेऽर्थमात्रे प्रथमेति विज्ञायते । तत्र द्वितीयादिविनिर्मुक्तः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याशक्तिलक्षणोऽसमग्र. समग्रो वा पञ्चको नामार्थोऽर्थमात्रम् । तेषु शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यसबन्धादिरूप त्वतलादिप्रत्ययाभिधेयं स्वार्थः । स च भावो विशेषणं गुण इति चाख्यायते । डित्थ । डवित्थः । गौः । अश्व । शुक्ल । कृष्णः । कारकः । पाचकः । दण्डी । विषाणी । राजपुरुष । औपगव । गर्गाः । पञ्चाला । यत् पुनरिदं यदित्यादिना वस्तूपलक्षणेन सर्वनाम्ना व्यपदिश्यते स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यं लिङ्गसंख्याशक्त्याद्याश्रय सत्त्वभूतं तद् द्रव्यं विशेष्यमिति चाख्यायते । इयं जाति । अयं गुण. । इदं कर्मेति । यदर्थे सदसद्वा शब्दत एवावसीयते तत् इत्याबादिसंस्कारहेतु स्त्री पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गम् । स्त्री पुमान् नपुसकम् । पट्वी । खट्वा । युवति । यस्यामेकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति सा भेदप्रतिपत्तिहेतुरेकत्वादिका सख्या । एकः । द्वौ । बहवः । वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षा । 'निमित्तमेक इत्यत्र, विभक्त्या नाभिधीयते । तद्वतस्तु यदेकत्व, विभक्तिस्तत्र वर्तते' ॥ १ ॥ यस्यां त्यादिभिरनभिहितायां द्वितीयाद्या व्यतिरेकविभक्तयः षष्ठी च भवति सा स्वपराश्रयाश्रितक्रियोत्पत्तिहेतु कारकरूपा तत्पूर्वकसंबन्धरूपा च शक्तिः, सा चाभिहितार्थमात्रम् । क्रियते कटः । कृतः कटः । पचति चैत्रः । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मण । गोघ्नोऽतिथिः । प्रस्रवणो गिरिः । भयानको व्याघ्रः । स्थानीयं नगरम् । गोदोहनी पारी । गोमान् मैत्रः । चित्रगुश्चैत्रः ॥ अर्थमात्रं चोपचरितमपि । यथा साहचर्यात्, कुन्ताः प्रविशन्ति । छत्रिणो गच्छन्ति । स्थानात्, मञ्चा. क्रोशन्ति । गिरिर्दह्यते । तादर्थ्यात्, इन्द्रः स्थूणा प्रदीपो मल्लिका । वृत्तात्, यमोऽयं राजा । कुबेरोऽयं राजमानात्, प्रस्थो व्रीहि । खारी मुद्गा । धरणात्, तुला चन्दनम् । सामीप्यात् गङ्गातटं गङ्गा । योगात्, रक्तः कम्बल । साधनात्, अन्नं प्राणाः । आयुर्घृतम् । आधिपत्यात्, ग्रामाधिपतिर्ग्राम । अलिङ्गमपि । त्वम् । अहम् । पञ्च । कति । अलिङ्गसख्यमपि । उच्चैः । नीचैः । स्वः । प्रातः । शक्तिप्रधानमपि । यतः । यत्र । यथा । यदा । द्योत्यमपि । प्रपचति । प्रतिष्ठते । प्रतीक्षते । प्रतिपालयति । स्वरूपमात्रमपि । अभ्यागच्छति । पर्यागच्छति । प्रलम्बते । निषिञ्चति । तदयं वस्तुसक्षेपस्त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेति यत्रापि त्याद्यन्त पदं न श्रूयते, वृक्षः प्लक्ष इति तत्रापि गम्यते । यदाह—'यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपर प्रयुज्यते' इति । नाम्न इति किम् ? निरर्थकाद्वर्णाद्धातुवाक्याभ्या च मा भूत् । एकद्विव हावित च सकरनिवृत्त्यर्थम् ।

एकत्वाद्यभावादनेन प्रथमा न प्राप्नोति । सत्यम् । लुब्विधानात्तु विभक्तीनां विधिर्विज्ञायते तदन्तर्गतत्वाच्च प्रथमाया अपि । तस्य च फलम्, अथो स्वस्ते गृहम्, अथो स्वस्तव गृहमित्यादिषु 'सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा' (२ । १ । ३२ ।) इति विभाषया ते मे आदेशौ । पदसञ्ज्ञा च 'अव्ययस्य' (३ । २ । ७) इत्यत्र वक्ष्यते । एकद्विबहावित्यादिविभक्तिविधानादिति ॥ ३१ ॥

आमन्त्र्ये । २ । २ । ३२ ॥

प्रसिद्धतत्सबन्धस्य किमप्याख्यातुमभिमुखीकरणमामन्त्रणम्, तद्विषय आमन्त्र्य । तस्मिन्नर्थे वर्तमानान्नाम्न एकद्विबहौ यथासंख्यं प्रथमा विभक्ति र्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः । हे पचन् । हे पचमान । आमन्त्र्य इति किम् ? राजा भव । अत्र राजा नामन्त्र्य, किं तु स एव विधीयत इति पूर्वेणैव प्रथमा । षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ॥३२॥

गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया । २ । २ ।३३॥

आख्यातपदेनासमानाधिकर्णं गौणम् । गोणान्नाम्नः । समयादिभिर्निपातैर्युक्तादेकद्विबहौ यथासख्यम् अमौशसरूपा द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादः । समया पर्वतं नदी । निकषा पर्वतं वनम् । हा देवदत्तं वर्धते व्याधिः । धिग् जाल्मम् । अन्तरा निषधं नीलं च विदेहा । अन्तरेण गन्धमादनं माल्यवन्तं चोत्तराः कुरवः । अन्तरेण धर्मं सुखं न भवति । अति वृद्धं कुरून् महद्बलम् कुर्वतिक्रमेण वृद्धमित्यर्थ । येन पश्चिमां गत, तेन पश्चिमां नीत । अन्तरान्तरेणशब्दौ साहचर्यान्निपातौ गृह्येते । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, अन्तरेण शब्दस्तच्च विनार्थं च । तेनेह न भवति । राजधान्या अन्तरायां पुरि वसति । किं ते केशवार्जुनयोरन्तरेण गतेनेति । हा तात, धिग् जाल्म, हा सभ्रु इत्यादावामन्त्र्यतया विवक्षा न हादियुक्तत्वेनेति न भवति । हा कृत चैत्रस्य, धिग् कृतं मैत्रस्येत्यत्र च हाधिक्शब्दाभ्यां कृतशब्दे न्यग्भूतत्वात् न चैत्रादे साक्षाद्योगः किं तर्हि तद्विशिष्टेन कृतशब्देन । बहुवचनादन्येनापि युक्ताद्भवति । न देवदत्तं प्रति भाति किंचित्, बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित्, वृणीष्व भद्रे प्रति भाति यस्त्वाम्, योऽक्षपादमृषि न्याय प्रत्यभाद्वदतां वरम् । धातुसबद्धोऽत्र प्रतिस्तेन 'भागिनि च प्रतिपर्यनुभि' (२ । २ । ३७) इति न सिध्यति । गौणादिति किम् ? अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अत्र प्रधानाद्वेदिशब्दान्न भवति ॥ ३३ ॥

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः । २ । २ । ३४ ॥

अधसूअधिउपरिभिर्युक्ताद्गौणान्नाम्न एषामेव द्वित्वे सति द्वितीया भवति । षष्ठ्यपवादः । बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासख्यनिवृत्त्यर्थम् । अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः । अध्यधि ग्रामं क्षेत्राणि । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्वित्व इति किम् ? अधः प्रासादस्य । हर्म्यस्योपरि प्रासाद । असामीप्याच्च द्वित्वं न भवति ॥ ३४ ॥

सर्वोभयाभिपरिणा तसा । २ । २ । ३५ ॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । षष्ठ्यपवादः । सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्रामं वनानि । अभितो ग्रामं क्षेत्राणि । परितो ग्रामंक्षेत्राणि ॥ ३५ ॥

लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना । २ । २ । ३६॥

लक्ष्यते दर्श्यते येन तल्लक्षणं चिह्नम् । अवयवश समुदायस्य क्रियादिना साकल्येन प्राप्तीच्छा वीप्सा, तत्कर्म वीप्स्यम् । केनचित् विवक्षितेन

विशेषेण भाव इत्थंभावस्तद्विषय इत्थभूत । एष्वर्थेषु वर्तमानादभिना युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । अत्र वृक्षो लक्षणम्, विद्योतमाना विद्युल्लक्ष्यम् । अनयोश्च लक्ष्यलक्षणभाव' सबन्धोऽभिना द्योत्यते । वृक्षं वृक्षमभि सेक. । एकैकस्य वृक्षस्य सेक इत्यर्थ । साधुर्देवदत्तो मातरमभि मातृविषये साधुत्वप्रकारं प्राप्त इत्यर्थ । लक्षणादिष्विति किम् ? यदत्र ममाभि स्यात्तद्दीयताम् । अत्राभिना भागसवन्धो द्योत्यते । योऽत्र मम भागः स्यादित्यर्थः । अत्रापि वहुवचनं यथासख्याऽभावार्थम् । एवमुत्तरत्र ॥ ३६ ॥

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः । २ । २ । ३७॥

स्वीक्रियमाणोऽशो भाग' तत्स्वामी भागी तत्र लक्षणादिषु चार्थेषु वर्तमानात्प्रतिपर्यनुभिर्युक्तात् गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । भागिनि, यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात् । योऽत्र मम भाग आभवति स दीयतामित्यर्थ' । लक्षणे, वृक्षं प्रति वृक्ष परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । वीप्स्ये, वृक्षं वृक्ष प्रति वृक्ष वृक्षं परि वृक्षं वृक्षमनु सेचनम् । इत्थभूते, साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति, मातरं परि, मातरमनु । एतेष्विति किम् ? अनु वनस्याशनिर्गता, समीप इत्यर्थ ॥३७॥

हेतुसहार्थेऽनुना । २ । २ । ३८ ॥

हेतुर्जनक, सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, तद्विपयोऽपि सहार्थ उपचारात् । तयोर्वर्तमानादनुना युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुरा. । देवेन्द्रोपपाताध्ययनमन्वागच्छद्देवेन्द्र । तेन हेतुनेत्यर्थ । पर्वतमन्ववसिता सेना । नदीमन्ववसिता पुरी। पर्वतनदीभ्या सह सवद्धेत्यर्थ । अन्ये तु तृतीयार्थमात्र इच्छन्ति । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन कर्त्रा करणेन वा कृतान्तेत्यर्थ. । तृतीया पवादो योगः ॥३८॥

उत्कृष्टेऽनूपेन । २ । २ । ३९ ॥

उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानाद् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति। अनु सिद्धसेनं कवय । अनु मल्लवादिनं तार्किका' । उपोमास्वाति सग्रहीतार' । उप जिनभद्रक्षमाश्रमणं व्याख्यातार । तस्मादन्ये हीना इत्यर्थ' ॥३९॥

कर्मणि । २ । २ । ४० ॥

गौणान्नाम्नः कर्मणि कारके द्वितीया भवति । कट करोति । ओदनं पचति । आदित्य पश्यति । अहिं लङ्घयति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । अजां नयति ग्रामम् । गां दोग्धि पय' । अथेह कस्मान्न भवति ? क्रियते कट', कृत' कट', शतेन क्रीतः शत्य. पटः, आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्ष इति । त्यादिकृत्तद्धितसमासैरभिहितत्वाल्लोकशास्त्रयोश्चाभिहितेऽर्थे शब्दप्रयोगायोगात् । यद्येवं कट करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमिति भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोति-क्रियया व्याप्यत्वात् कर्मत्वम्, तच्च कटशब्दादेवोत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति, यथा कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इति करोते क्तप्रत्ययेनेति । नैवम् । भीष्मत्वादियुक्तस्य कटस्य सबन्धिकर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । न च जातिशब्दा' सभविनोऽपि गुणान् प्रतिपादयितु समर्था इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । न हि सामान्यवाचिन' कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया भीष्मादीनामनियताधाराणां गुणानां कर्मत्वमभिधातु शक्नोति । यदि वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि, यथैव ह्यय कटं करोत्येव तद्गतान् भीष्मा-

दीनपि । तत्र यद्यत् करोतिना व्याप्तुमिष्टं तत्सर्वं द्रव्य गुणश्च कर्मेति सर्वेषां पृथक्कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीया पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति। यदि वा द्रव्यस्य क्रियासु साक्षादुपयोगादस्तु कटस्यैव कर्मत्वम्, भीष्मादीनां तु 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये' ति नियमात् अविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वादेकविभक्तिमन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वायोगाद्यथेश्वरसुहृदां स्वयं निर्धनत्वेऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात्तद्धनेनैव फलभाक्त्वं भवत्येवमकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव द्वितीया भविष्यति। कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यादौ तु करोतेरुत्पद्यमानः क्तो यस्य यस्य तया क्रियया सबन्धस्तस्य तस्य साकल्येन कर्मत्वमभिदधातीति क्वचिदपि द्वितीया न भवति । कथं तर्हि कृतं पश्य, आहृतमाहर, कर्त्रा क्रियते, दात्रेण लुनाति, दानीयाय ददाति, भीमाद् बिभेति, प्रासादे प्रसीदति, शयने शेते, इत्यादिषु क्तादिभिरभिहितेषु कर्मादिषु द्वितीयादयो भवन्ति । उच्यते । कर्मादिसामान्यं कृद्भिरभिहितम् तत्राप्यभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूतो नामार्थः सपन्न इति कर्मादिशक्तियुक्तं द्रव्यमेव तदन्तैः शब्दैरभिधीयते, यथेदं कर्म इद करणमिति । तत्र यासौ स्वरूपकालभिन्नायां क्रियायां सव्यापारतया कर्मादिरूपता तदभिधानाय यथायथं द्वितीयादयो भवन्ति । यत्र पुनरेकद्रव्याधारा प्रधानाप्रधानक्रियाविषयानेका शक्तिर्भवति तत्र प्रधानक्रियाविषयायां शक्तौ प्रत्ययैरभिहितायामप्रधानक्रियाविषया शक्ति प्रधानशक्त्यनुरोधादभिहितवत्प्रकाशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्त न भवति । यथौदन पक्त्वा भुज्यते देवदत्तेनेति भावाभिधायिना क्त्वाप्रत्ययेनौदनाधिकरणाप्रधानपचिक्रियाविषया कर्मशक्तिरनभिहितापि प्रधानभुजिक्रियाविषयात्मनेपदेनाभिहितेति तद्वत्प्रकाशमाना द्वितीयोत्पत्तौ निमित्त न भवति । यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यते देवदत्तेनेति ग्रामस्य प्रधानेषिक्रियाविषया कर्मशक्तिमात्मनेपदेनाभिदधताऽप्रधानगमिक्रियाविषयापि कर्मशक्तिरुपभुक्तेति तदभिधानाय द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवत इति । इह च गौणत्वं क्रियापेक्षं तेनाजां नयति ग्राममित्यादौ ग्रामाद्यपेक्षयाजादेः प्रधानत्वेऽपि गौणत्वं न विहन्यत इति । इह तु कृतपूर्वी कटं, भुक्तपूर्वी ओदनम्, व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ यः कृतादिभि कटादेरभिसबन्धः स प्रत्ययेऽर्थान्तराभिधायिन्युत्पन्ने कृतादीनामुपसर्जनत्वात् निवर्तते, क्रियया तु सह सबन्धोऽस्तीति व्याप्यत्वाद् द्वितीया भवति ॥४०॥

क्रियाविशेषणात् । २ । २ । ४१ ॥

क्रियाया यद्विशेषणं तद्वाचिनो गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । मृदु पचति । स्तोकं पचति । मन्द गच्छति । सुखं शेते । दुःखं जीवति । सयुक्तिकं भाषते । अथो पचति शोभनं ते भार्या । अत्र 'सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा' (२ । १ । ३२) इति विकल्पो न भवति । द्वितीयार्थं च वचन न कर्मसज्ञार्थम्, तेन कृद्योगे कर्मनिमित्ता षष्ठी न भवति । ओदनस्य शोभनं पक्ता सुखं स्थाता । कष्टं स्थाता । चिरमासिता । तथा मद गन्ता ग्रामायेत्यादौ चतुर्थी न भवति ॥ ४१ ॥

कालाध्वनोर्व्याप्तौ । २ । २ । ४२ ॥

स्वेन सबन्धिना द्रव्यगुणक्रियारूपेण कार्त्स्न्येन सबन्धो व्याप्तिः । अत्यन्तसयोग इति यावत् । तस्यां द्योत्यायां कालेऽध्वनि च वर्तमानाद्गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । मास गुडधानाः । मास कल्याणी । मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । कालाध्वनोरिति किम् ? स्थाल्या पचति । व्याप्ताविति किम् ? मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधानाः । मासस्य मासे वा एकरात्र कल्याणी । मासस्य मासे

वा द्विरधीते । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे पर्वत । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशेऽधीते । षष्ठ्याः सप्तम्या वा अयमपवाद । तेन मासमधीते, क्रोशमधीते इत्यकर्मकत्व इदमुदाहरणम् । कर्मत्वे 'कर्मणि' (२ । २ । ३) इत्येव द्वितीया सिद्धा । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहं वक्त. । गोदोहं बुद्बुदा' ॥ ४२ ॥

सिद्धौ तृतीया । २ । २ । ४३ ॥

सिद्धौ क्रियाफलनिष्पत्तौ द्योत्यायां कालाध्ववाचिनो गौणान्नाम्न टाभ्याम्भिस्लक्षणा यथासख्यमेकद्विबहौ तृतीया विभक्तिर्भवति व्याप्तौ गम्यायाम् । मासेन मासाभ्यां मासैर्वावश्यकमधीतम् । क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् । सिद्धाविति किम्? मासमधीत आचारो नानेन गृहीत' । अत्र व्याप्तिमात्रं गम्यते न सिद्धि' । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहेन कृत' कटः । द्वितीयापवादो योगः ॥ ४३ ॥

हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे । २ । २ । ४४ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतु' । इम कंचित्प्रकारं भूत आपन्न इत्थभूत' । स लक्ष्यते येन स इत्थंभूतलक्षणः । हेत्वादिष्वर्थेषु वर्तमानाद्गौणान्नाम्नस्तृतीया भवति । हेतौ, धनेन कुलम् । अन्नेन वसति । विद्यया यश । कन्यया शोक । तीक्ष्णेन परशुना छिनत्ति । कर्तरि, चैत्रेण कृतम् । मैत्रेण भुज्यते । करणे, दात्रेण लुनाति । मनसा मेरुं गच्छति । समेन धावति । समेन पथा ग्रामं धावतीत्यर्थ । एवं विषमेण धावति । आकाशेन याति । आधारविवक्षायां तु सप्तम्यपि । समे धावति । विषमे धावति । आकाशे याति । इत्थंभूतलक्षणे, अपि भवान् कमण्डलुना छात्त्रमद्राक्षीत् । चूलया परिव्राजकमद्राक्षीत् । छात्त्रत्वादिकं प्रकारमापन्नस्य मनुष्यस्य कमण्डल्वादि लक्षणम् । इत्थंभूतग्रहणं किम्? वृक्षं प्रति विद्योतनम् । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्त्रमद्राक्षीदित्यत्र तु लक्ष्यप्रधानो निर्देशो न लक्षणप्रधान इति न भवति । 'सहार्थे' (२ । २ । ४५) इत्येव तृतीया सिध्यति लक्ष्यलक्षणभावे तु षष्ठी मा भूदितीत्थंभूतलक्षणग्रहणम् । तथा धान्येनार्थ', धान्येनार्थी, मासेन पूर्व', मासेनावरः, असिना कलह., वाचा निपुण, गुडेन मिश्र, आचारेण श्लक्ष्ण', माषेण न्यून', मासेन विकल, पुंसाऽनुज', शष्कुलया खण्ड, गिरिणा काण इत्यादौ हेतौ कृतभवत्यादिगम्यमानक्रियापेक्षया कर्तरि करणे वा तृतीयेति ॥ ४४ ॥

सहार्थे । २ । २ । ४५ ॥

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, तस्मिन् शब्दादर्थाद्वा गम्यमाने गौणान्नाम्नस्तृतीया भवति । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । शिष्येण सह ब्राह्मणः । तिलैः सह माषान् वपति । सहैव दशभि' पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । अर्थग्रहणात्, पुत्रेण साकम् । पुत्रेण समम् । पुत्रेण सार्धं पुत्रेण युगपद् । अर्थाद्गम्यमाने, पुत्रेणागत', वृद्धो यूना, न्यक्षेण करोति । एवं कात्स्न्र्येन, साकल्येन अनवयवेनेत्यादावपि सहार्थोऽस्ति । सुखेनास्ते, दुःखेन जीवति, कष्टेन क्रामति, अनायासेन करोति इत्यादावास्यादिक्रियाभिः सह सुखादे' सहार्थोऽस्ति । क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव । सुखमास्ते, दुःखं जीवति, कष्टं क्रामति, अनायासं करोति इत्यादि । गौणादित्येव । सहोभौ चरतो धर्मम्, चैत्रमैत्राभ्यां सह कृतमिति तु कर्तर्येव तृतीया ॥४५॥

यद्भेदैस्तद्वदाख्या । २ । २ । ४६ ॥

यस्य भेदिन' प्रकारवतोऽर्थस्य भेदै प्रकारै-

विशेषैस्तद्वतस्तत्प्रकारवदर्थयुक्तस्याख्या निर्देशो भवति तद्वाचिनो गौणान्नाम्नस्तृतीया भवति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । हस्तेन कुणिः । शिरसा खल्वाटः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण वैयाकरणः । गोत्रेण काश्यपः । जात्या ब्राह्मणः । जात्या सुशीलः । स्वभावेनोदारः । निसर्गेण प्राज्ञः । वर्णेन गौरः । स्पर्शेन शीनः । वचनेन मृदुः । रसेन स्वादुः । मुखेन सुरूपः । उरसा विशालः । बाहुभ्यां दृढः । सर्वत्र पुरुषस्तद्वान् सबध्यते । यद्ग्रहणं प्रकृतिनिर्देशार्थम् ततइत्याक्षेपात् । भेदग्रहणं किम् ? यष्टीः प्रवेशय । कुन्तान् प्रवेशय । तद्वद्ग्रहणं किम् ? अक्षि काणं पश्य । आख्याग्रहणं प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । तेनाक्ष्णा दीर्घ इति न भवति । कृतभवत्यादिक्रियाध्याहारेण कर्तृकरणयोस्तृतीया सिद्धैव, सबन्धषष्ठीनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् ॥४६॥

कृताद्यैः । २ । २ । ४७ ॥

कृत इत्येवंप्रकारैर्निषेधार्थैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नस्तृतीया भवति । कृतं तेन । भवतु तेन । अलमतिप्रसङ्गेन । किं गतेन । कृतं कृतम् । भवतु । अलम् । किम् । एवंप्रकाराः कृतादयः ॥ ४७ ॥

काले भान्नवाधारे । २ । २ । ४८ ॥

काले वर्तमानान्नक्षत्रवाचिनो गौणान्नाम्न आधारे तृतीया वा भवति । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः पललौदनम् । मघासु पललौदनम् । काल इति किम् ? पुष्येऽर्के । मघासु ग्रहः । अध्वनि मा भूत् । चित्रासु जाता चित्रा माणविका, तस्यां चित्रायामास्ते । अत्र माणविकायां मा भूत् । भादिति किम् ? तिलपुष्पेषु यत्क्षीरं, तिलच्छेदेषु यद्दधि । अत्र तिलपुष्पतिलच्छेदशब्दौ स्वावच्छिन्ने काले वर्तेते इति प्राप्नोति । आधार इति किम् ? अद्य पुष्यं विद्धि । स्थाल्या पच्यते इत्यादिवत् आधारस्य करणविवक्षायां तु षष्ठी मा भूदिति वचनम् ॥४८॥

प्रसितोत्सुकावबद्धैः । २ । २ । ४९ ॥

एतैर्युक्तादाधारे वर्तमानाद्गौणान्नाम्नस्तृतीया वा भवति । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । प्रकर्षेण सितो बद्धः प्रसितः । नित्यप्रसक्तः इत्यर्थः । गृहेणोत्सुकः । गृहे उत्सुकः । केशैरवबद्धः । केशेष्ववबद्धः । आधार इत्येव । मनसा प्रसितः । मनसोत्सुकः । मनसावबद्धः । करणतृतीयाया विकल्पो मा भूत् अवबद्धोत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थ एव प्रसितशब्दोऽत्र गृह्यते । पूर्ववत् षष्ठीबाधनार्थं वचनम् । बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४९ ॥

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् । २ । २ । ५० ॥

व्याप्ये वर्तमानेभ्यो द्विद्रोणादिभ्यो गौणनामभ्यो वीप्सायां तृतीया वा भवति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्विद्रोणं द्विद्रोणं क्रीणाति । तृतीया वीप्सायां विहितेति तृतीयान्तस्य पदस्य द्विर्वचनं न भवति । द्वितीया तु कर्मणि विहिता न वीप्सायामतस्तदन्तस्य द्विर्वचनं भवति । एवं पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । पञ्चकं२ क्रीणाति । सहस्रेणाश्वान् क्रीणाति । सहस्रं सहस्रं क्रीणाति । द्विद्रोणादयः प्रयोगगम्याः ॥ ५० ॥

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २ । २ । ५१ ॥

अस्मृतौ वर्तमानस्य सपूर्वस्य जानातेर्यद् व्याप्यं तत्र वर्तमानाद्गौणान्नाम्नस्तृतीया वा भवति । मात्रा सजानीते । मातरं सजानीते । सम इति किम् ? मातरं जानाति । ज्ञ इति किम् ? मातरं सवेत्ति । अस्मृताविति किम् ? मातरं संजानाति, स्मरतीत्यर्थः । व्याप्य इत्येव । मातरं स्वरेण सजानीते । करणे विकल्पो न भवति । मातुः सज्ञातेति कृतिपरत्वात् षष्ठी । नवाधिकारे वाग्रहणमुत्तरत्र तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ ५१ ॥

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च । २ । २ । ५२ ॥

संपूर्वस्य दाम संप्रदानेऽधर्म्यरूपे वर्तमानान्नाम्नस्तृतीया भवति तत्सनियोगे च दाम आत्मनेपदं भवति। दास्या सम्प्रयच्छते। वृषल्या सम्प्रयच्छते। कामुकः सन् द्रव्यं दास्यै ददातीत्यर्थ। दाम इति किम् ? द्रव्यं वृषल्या संप्रयच्छते। कर्मणि मा भूत्। अधर्म्य इति किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छति। सम इत्येव दास्यै प्रयच्छति। इह सपूर्वस्य दाम. प्रशब्दव्यवधानमन्तरेण प्रयोगाभावात् तद्व्यवधानेऽपि भवति॥५२॥

चतुर्थी । २ । २ । ५३ ॥

सप्रदाने वर्तमानाद्गौणान्नाम्नो ङेभ्यांभ्यस्लक्षणैकद्विबहौ यथासख्यं चतुर्थी विभक्तिर्भवति। द्विजाय गां ददाति। शिष्याभ्यां धर्ममुपदिशति। मुनिभ्यो भिक्षां ददाति। पत्ये शेते। राज्ञे विज्ञपयति। राज्ञे दण्डं ददाति। संप्रदान इत्येव ? अजां नयति ग्रामम् ॥ ५३ ॥

तादर्थ्ये । २ । २ । ५४ ॥

किञ्चिद्वस्तु संपादयितुं यत्प्रवृत्तं तत्तदर्थम् तस्य भावे तादर्थ्ये संवन्धविशेषे द्योत्ये गौणान्नाम्न॰ षष्ठ्यपवादश्चतुर्थी भवति। यूपाय दारु। कुण्डलाय हिरण्यम्। रन्धनाय स्थाली। अवहननायोलूखलम् ॥ ५४ ॥

रुचिकृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु । २ । २ । ५५ ॥

रुच्यर्थै॰ कृप्यर्थैर्धारिणा च धातुना योगे यथाक्रमं प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति। वचनसाम्यं यथासख्यार्थम्। बहुवचनं तु एकद्विबहाविति यथासख्याभावार्थम्। रुच्यर्थै॰ प्रेये प्रीयमाणे, जिनदत्ताय रोचते धर्म.। गुरुदत्ताय स्वदते दधि। तस्याभिलाषमुत्पादयतीत्यर्थः। प्रेय इति किम् ? चैत्राय रोचते मोदको माधुर्येण। माधुर्यशब्दान्न भवति। प्रेयसवन्धादभिलाषकरणार्थस्य रुचेर्ग्रहणम्। तेनेह न भवति। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति। प्रतीभातीत्यर्थ॰। कथं रोचते मम घृतं सह मुद्गैः शालयो दधिशरं कुकुराश्च ? घृतमेव ममापि रोचते, घृतशीतं च सशर्करं पयः। सवन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव भविष्यति। कृप्यर्थैर्विकारे, मूत्राय कल्पते यवागू॰। उच्चाराय सपद्यते यवान्नम्। श्लेष्मणे जायते दधि तद्विकाररूपमापद्यत इत्यर्थः। विकार इति किम् ? चैत्रस्य कल्पन्ते धनानि। सपद्यन्ते शालयः। गौणोदित्येव। मूत्रमिदं सपद्यते यवागू॰। उच्चारोऽयं सपद्यते यवान्नम्। शृङ्गाच्छरो जायते। गोमयाद् वृश्चिकः प्रभवति। मूत्रं संपद्यते यवाग्वा॰। इति च पञ्चमी अपायविवक्षायाम्। धारिणोत्तमर्णे, चैत्राय शतं धारयति। उत्तमर्ण इति किम् ? शतशब्दान्न भवति। उत्तमर्णो धनिक॰ ॥ ५५ ॥

प्रत्याङः श्रुवार्थिनि । २ । २ । ५६ ॥

प्रत्याङ्भ्या परेण शृणोतिना युक्तादर्थिन्यभिलापुके वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति। द्विजाय गां प्रतिशृणोति। द्विजाय गामाशृणोति। याचितोऽयाचितो वा प्रतिजानीते इत्यर्थः। प्रत्याङ इति किम् ? चैत्रस्य शृणोति। अर्थिनीति किम् ? द्विजाय गां प्रतिशृणोतीत्यत्र गवि मा भूत् ॥ ५६ ॥

प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि । २ । २ । ५७ ॥

प्रत्यनुभ्यां परेण गृणातिना योगे आख्यातरि वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति। आचार्याय प्रतिगृणाति। आचार्यायानुगृणाति। आचार्योक्तमनुवदति, प्रशसन्तं वा प्रोत्साहयतीत्यर्थ.। प्रत्यनो-

रिति किम् ? आचार्य गृणाति। आख्यातरीति किम् ? आचार्याय मनसा प्रतिगृणातीत्यत्र मनसि मा भूत् ॥५७॥

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २ । २ । ५८ ॥

वीक्ष्यं विमतिपूर्वकं निरुपणीयम्। विप्रश्नविषय इति यावत्। तद्विषया क्रियापि वीक्ष्यम्। यत्संबन्धिनि वीक्ष्ये राध्यतिरीक्षतिश्च वर्तते तस्मिन्वर्तमानाद् गौणान्नाम्न सामर्थ्याद्राधीक्षिभ्यामेव युक्ताच्चतुर्थी भवति। मैत्राय राध्यति। मैत्रायेक्षते। तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः। स्त्रीभ्य ईक्षते। स्त्रीणामभिप्रायः कीदृश इति विमतिपूर्वकं निरूपयतीत्यर्थः। ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम्। परस्त्रीणामभिप्राये यत्सदेहादीक्षितव्यम्। निरूपयितव्य किमेव करोषि नवेति तद्रक्षसां कुलधर्मो न दोषः। दैवे एवेक्ष्ये इच्छन्त्येके। राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपि इच्छन्त्येके। मैत्राय राधयति साधयति पश्यति जानीत इति चोदाहरन्ति। यद्ग्रहण किम् ? मैत्रस्य शुभाशुभमीक्षते। शुभाशुभान्मा भूत्। मैत्रात्तु राधीक्षिभ्यां योगाभावादेव न भवति। वीक्ष्यग्रहणं किम् ? मैत्रमीक्षते। राधीक्ष्यर्थविषयात् विप्रष्टव्यादिच्छत्यन्यः। लाभाय राध्यति। लाभाय राधयति। लाभाय साधयति। लाभायेक्षते। लाभाय पश्यति ॥ ५८ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २ । २ । ५९ ॥

उत्पात आकस्मिक निमित्तम्। तेन ज्ञाप्ये ज्ञाप्यमानेऽर्थे वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति ॥ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। पीता वर्षाय विज्ञेया, दुर्भिक्षाय सीता भवेत्॥ १ ॥ वातादयः स्वकारणेभ्य एवोत्पद्यन्ते। विद्युता तु ज्ञाप्यन्त इति तादर्थ्ये नास्ति। उत्पातेनेति किम् ? राज्ञ इदं छत्रमायातं विद्धि राजानाम्। षष्ठ्यपवादो योग. ॥५९॥

श्लाघह्नुस्थाशपा प्रयोज्ये । २ । २ । ६० ॥

ज्ञाप्य इत्यनुवर्तते। श्लाघादिभिर्धातुभिर्युक्तात् ज्ञाप्ये प्रयोज्येऽर्थे वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति। मैत्राय ह्नुते। मैत्राय तिष्ठते। मैत्राय शपते। श्लाघाह्नवस्थानशपथान् कुर्वाण आत्मानं परं वा ज्ञाप्य जानन्तं मैत्रं प्रयोजयतीत्यर्थः। प्रयोज्य इति किम् ? मैत्रायात्मानं श्लाघते। मैत्राय शत ह्नुते। आत्मादौ मा भूत्। केचित्त्वप्रयोज्यो यो ज्ञाप्यो य आख्यायते तत्रैवेच्छन्ति ॥ ६० ॥

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २ । २ । ६१ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुम् वक्ष्यते। तस्यार्थे ये भाववाचिनो घञादयःप्रत्यया विधास्यन्ते तदन्ताद् गौणान्नाम्न. स्वार्थे चतुर्थी भवति। पाकाय व्रजति। पक्तये व्रजति। पचनाय व्रजति। इज्यायै व्रजति। पक्तुं यष्टुं वा व्रजतीत्यर्थः। तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैवोक्तत्वाच्चतुर्थी न प्राप्नोतीति शेषषष्ठी हेतुहेतुमद्भावविवक्षायां वा हेतुतृतीया स्यादिति चतुर्थ्यर्थं वचनम्। तुमोऽर्थे इति किम् ? पाकस्य। त्यागस्य। पाकेन वर्तते। त्यागेन वर्तते। अध्ययनेन वसति। नात्र क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे प्रत्ययो विहितः, किं तर्हि भावमात्रे पश्चात्तु क्रिययाऽभिसबन्ध इति हेतौ तृतीयैव भवति। भाववचनादिति किम् ? पक्ष्यतीति गां दास्यतीति च पाचकस्य व्रज्या। गोदायस्य परिसर्या। तुम इति व्यस्तनिर्देश उत्तरार्थः ॥६१॥

गम्यस्याप्ये । २ । २ । ६२ ॥

यस्यार्थो गम्यते न च शब्दः प्रयुज्यते स गम्यः, तस्य तुमो यदाप्यं व्याप्यं तत्र वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति। द्वितीयापवादः। एधेभ्यो व्रजति। फलेभ्यो व्रजति। एधान् फलानि वाहर्तुं व्रजतीत्यर्थः। गम्यस्येति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति। आप्य इति

किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । करणान्मा भूत् । तुम इत्येव । प्रविश पिण्डीं द्वारम् । अत्र भक्षयेति पिधेहीति च गम्यम् ॥६२॥

गतेर्नवाऽनाप्ते । २ । २ । ६३ ॥

गतिः पादविहरणं तस्या गतेराप्येऽनाप्तेऽसंप्राप्ते वर्तमानाद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा भवति । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । विप्रणष्टः पन्थानं गच्छति, पथे गच्छति । उत्पथेन पन्थानं पथे वा गच्छति । गतेरिति किम् ? आदित्यं पश्यति । मेरुं शृणोति । स्त्रियं गच्छति । मनसा मेरुं गच्छतीत्यत्र ज्ञानार्थो गमिः । आप्य इत्येव । ग्रामादागच्छति । अनाप्त इति किम् ? पन्थानं गच्छति । कृद्योगे तु परत्वात्षष्ठ्येव भवति । ग्रामस्य गन्ता । द्वितीयैवेत्यन्ये–ग्रामं गन्ता । चतुर्थी चेत्यन्ये–ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्तेति॥ ६३ ॥

मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने।२।२।६४॥

अतीव कुत्स्यतेऽनेनेत्यतिकुत्सनम् । तस्मिन्मन्यतेराप्ये वर्तमानान्नावादिगणवर्जितात् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा भवति । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा बुसाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये । न त्वा लोष्ठाय मन्ये । न त्वा लोष्ठं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । न त्वा श्वानं मन्ये । तृणाद्यपि न मन्ये, तृणादेरपि निकृष्टं मन्य इति कुत्स्यते । मन्यस्येति किम् ? न त्वा तृणं चिन्तयामि । श्यनिर्देशः किम् ? न त्वा तृणं मन्वे । अनावादिभ्य इति किम् ? न त्वा नावं मन्ये । न त्वा अन्नं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये । नावन्नयोरपि परप्रणेयतानायासोच्छेद्यतादिभिरतिकुत्सनत्वं भवति । कुत्सन इति किम् ? न त्वा रत्नं मन्ये । न ते मुखं चन्द्रं मन्ये । न ते मुखं पद्मं मन्ये । रत्नादिभ्योऽपि त्वदादीन् अधिकान् मन्य इति प्रशंसा । कुत्स्यते अनेनेति करणाश्रयणं किम् ? न त्वा तृणाय मन्य इति युष्मदो न भवति । अतिग्रहणं किम् ? त्वां तृणं मन्ये । सुवर्णं तृणं मन्ये । अत्र नञ्प्रयोगाभावे साम्यमात्रं प्रतीयते न त्वतिकुत्सा । कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके । तृणाय त्वां मन्ये । तृणाय मन्यमानः सर्वान्, हरिमपि अमंसत तृणायेति । न त्वा तृणस्य मन्तेति कृद्योगे परत्वात् षष्ठी । चतुर्थ्यपीति कश्चित् । न तव बुसाय मन्ता । न तव बुसस्य मन्ता । न तव चैत्रस्य शुने मन्ता । न चैत्रस्य शुनो मन्तेति । उक्तकर्मणि तु न त्वं बुसो मन्यसे मया, न चैत्रः श्वा मन्यते मया, नाहं बुसो मन्ये वृषलेनेत्यतिकुत्सनात् प्रथमेति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ६४ ॥

हितसुखाभ्याम् । २ । २ । ६५ ॥

हितसुखाभ्यां युक्ताद् गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा भवति । आतुराय आतुरस्य वा हितम् । आमयाविने आमयाविनो वा हितम् । चैत्राय चैत्रस्य वा म् सुखम् ॥६५॥

तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशिषि । २ । । २ । ६६ ॥

तदिति हितसुखयोः परामर्शः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसबध्यते । हिताद्यर्थैर्युक्ताद्गौणान्नाम्न आशिषि गम्यमानायां चतुर्थी वा भवति । हितार्थैं, हितं जीवेभ्यो भूयात् । हितं जीवानां भूयात् । पथ्यं मैत्राय भूयात् । पथ्यं मैत्रस्य भूयात् । सुखार्थे, सुखं प्रजाभ्यो: भूयात् । सुख प्रजानां भूयात् । शं प्रजाभ्यो भूयात् । शं प्रजानां भूयात् । शर्म भवतात् भव्येभ्यः। शर्म भवतात् भव्यानाम् । भद्रार्थे, भद्रमस्तु जिनशासनाय । भद्रमस्तु जिनशासनस्य । भद्रमस्तु जिनशासनाय भद्रमस्तु

जिनशासनस्य । कल्याणमस्तु जिनशासनाय, कल्याणमस्तु जिनशासनस्य । आयुष्यार्थे, आयुष्यमस्तु चैत्राय । आयुष्यमस्तु चैत्रस्य । दीर्घमायुरस्तु मैत्राय । दीर्घमायुरस्तु मैत्रस्य । चिरजीवितमस्तु मैत्राय । चिर जीवित मस्तु मैत्रस्य । क्षेमार्थे, क्षेम भूयात् सद्धाय । क्षेम भूयात् सधस्य । कुशलं भूयात् सद्धाय । कुशल भूयात् सघस्य । निरामय भूयात्साधुभ्य. । निरामय भूयात् साधूनाम् । अर्थार्थे, अर्थोभूयान्मैत्राय । अर्थो भूयान्मैत्रस्य । प्रयोजनं भूयान्मैत्राय । प्रयोजनं भूयान्मैत्राय । कार्यं भूयान्मैत्राय । कार्यं भूयान्मैत्रस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्यं प्राणिनां घृतम् । तत्त्वाख्याने न भवति । हितसुखशब्दाभ्यां पूर्वेण विकल्प सिद्ध एव । तदर्थार्थं तु तद्ग्रहणम् ॥ ६६ ॥

परिक्रयणे ॥ २ । २ । ६७ ॥

परिक्रियते नियतकालं स्वीक्रीयते येन तत् परिक्रयणं वेतनादि । तस्मिन् वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा भवति । शताय परिक्रीतः । शतेन परिक्रीतः । संभोगाय परिक्रीतः कर्तास्मि तव नाप्रियम् । संभोगेन वा । शतादिना नियतकालं स्वीकृत इत्यर्थः परीति किम् ? शतेन क्रीणाति । क्रयस्यात्र करणं न परिक्रयस्य । करणाश्रयणं किम् ? शताय परिक्रीतो मासम् । मासान्मा भूत् ॥ ६७ ॥

शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः । २ । २ । ६८ ॥

शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च शब्दैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी भवति । पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । शक्तो मैत्रश्चैत्राय । शक्नोति मैत्रश्चैत्राय । अलं मल्लो मल्लाय । समर्थो मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । वषट्, वषडग्नये । वषडिन्द्राय । नमस्, नमोऽर्हद्भ्य. । नमः सिद्धेभ्य' । स्वस्ति, स्वस्ति प्रजाभ्य' । स्वस्ति सघाय । स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा । अग्नये स्वाहा । स्वधा, पितृभ्यः स्वधा । स्वस्तिशब्द' क्षेमार्थः । तद्योगे आशिष्यपि परत्वान्नित्यमेव । स्वस्ति सघाय भूयात् । स्वस्ति प्रजाभ्यो भूयात् । तृतीयया योगाभिधानादिह न भवति । नमो जिनायतनेभ्य' । नात्र जिनानां नमसा योग' । नमस्यति जिनानित्यत्रापि नमस्यधातुना योगो न नमसा । यद्येवं कथं स्वयंभुवे नमस्कृत्येति । नानेनात्र चतुर्थी किंतु नमस्कृतिलक्षणया क्रिययाभिप्रेयमाणत्वात् सप्रदानत्वे 'चतुर्थी' (२ । २ । ५३) इत्यनेनैव । स्वयंभुवं नमस्कृत्येत्यत्र तु क्रियाभिप्रेयत्वाविवक्षायां द्वितीयैव ॥ ६८ ॥

पञ्चम्यपादाने । २ । २ । ६९ ॥

अपादाने कारके गौणान्नाम्नो यथासंख्यमेकद्विबहौ ङसिभ्यांभ्यस्लक्षणा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । गोदाभ्यामागच्छति । यवेभ्यो गां वारयति । कुसूलात्पचति । वलाहकाद्विद्योतते विद्युत् । चौराद् बिभेति ॥ ६९ ॥

आङावधौ । २ । २ । ७० ॥

अवधिर्मर्यादा । अभिविधिरपि तद्विशेष एवेति तस्यापि ग्रहणम् । अवधौ वर्तमानात् आङा युक्ताद्गौणान्नाम्न' पञ्चमी विभक्तिर्भवति । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो मेघः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्य तद्व्याप्याव्याप्य वा वृष्ट इत्यर्थः । आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य ॥ ७० ॥

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये । २ । २ । ७१ ॥

वर्ज्ये वर्जनीयेऽर्थे वर्तमानात्पर्यपाभ्यां युक्तात् गौणान्नाम्न पञ्चमी भवति । परि पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । अप पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव' । पाटलिपुत्रं वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्ज्य इति किम् ? अपशब्दो मैत्रस्य ॥७१॥

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना । २ । २ । ७२ ॥

प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिर्मुख्यस्य सदृशोऽर्थः । प्रतिदानं गृहीतस्य प्रत्यर्पणम् विशोधनमिति यावत् । प्रतिना योगे यतः प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानम् तद्वाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति । अभयकुमारः श्रेणिकतः प्रति । सदृश इत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति माषान् अस्मै प्रयच्छति, तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः । एवं सर्पिषोऽस्मै तैल प्रति सिञ्चति, सर्पिषोऽस्मै तैलं प्रति सिक्त्वा व्रजति । यत इति किम् ? तिलेभ्य प्रति माषान् प्रयच्छति, इत्यत्र माषशब्दान्मा भूत् प्रतिनिधिप्रतिदान इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ ७२ ॥

आख्यातर्युपयोगे । २ । २ । ७३ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता तत्र वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी भवति उपयोगे नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये । उपाध्यायादधीते । आचार्यादागमयति । श्रावकात् शृणोति । प्रत्येकबुद्धादधिगच्छति । आख्यातरीति किम् ? उपाध्यायात् शास्त्रमागमयति । अत्र शास्त्रान्मा भूत् । उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति । उपयोगविवक्षाया त्वत्रापि भवति । नटाद्भारत शृणोति । अपादानत्वेनैव सिद्धे उपयोग एव यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

गम्ययपः कर्माधारे । २ । २ । ७४ ॥

गम्यस्याप्रयुज्यमानस्य यपो यबन्तस्य यत्कर्माधारश्च तत्र वर्तमानाद्गौणान्नाम्न पञ्चमी भवति । द्वितीयासप्तम्योरपवादः । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्यासने चोपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । गम्यग्रहण किम् ? प्रासादमारुह्य शेते । आसने उपविश्य भुङ्क्ते । न ह्यत्र यबन्तस्याप्रयोगे तदर्थः पतीयते । य ग्रहणं किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । वृक्षे शाखा । ग्रामे चैत्र. । अत्र हि भक्षयकुरुअस्तिवसतीनां गम्यता न तु यपः । ननु यथा कुशूलादादाय पचति, कुशूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचेर्वर्तनादुपात्तविषयमेतदपादानमिति पञ्चमी भवति एवमिहापि अपक्रमणाङ्गे दर्शने दृशेर्वर्तनाद्भविष्यति । तथाहि—तत्ततोऽपक्रामति अनपक्रामद्भि न विषयं गृह्णीयात् । सत्यम् । किं तु आरुह्य उपविश्येति यबन्तार्थेऽपि गम्यते । ततो यथा यबन्ते प्रयुज्यमाने कर्माधिकरणयोर्द्वितीयासप्तम्यौ भवतस्तद्वदप्रयुज्यमानेऽपि तदर्थप्रतीतेस्ते प्रसज्जेयातामिति सूत्रमारभ्यते ॥ ७४ ॥

प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः । २ । २ । ७५ ॥

प्रभृत्यर्थैरन्यार्थैर्दिक्शब्दैर्बहिस् आरात् इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्ताद्गौणान्नाम्न पञ्चमी भवति । प्रभृत्यर्थः, ततः प्रभृति । कार्तिक्याः प्रभृति । आरभ्य ग्रीष्मात् । ग्रीष्मादारभ्य । अन्यार्थः, अन्यो मैत्रात् । भिन्नश्चैत्रात् । अर्थान्तरं घटात् । व्यतिरिक्तः पटात् । विलक्षणोऽश्वात् । पृथग्गजात् । हिरुक् गार्ग्यात् । दिक्शब्द, ग्रामात्पूर्वस्यां दिशि वसति । ग्रामादुत्तरस्यां दिशि वसति । दिशि दृष्टा शब्दा दिक्शब्दा इति देशकालादिवृत्तिनापि भवति । पूर्वं उज्जयिन्या गोनर्दः । उत्तरो विन्ध्यात्पारियात्र. । पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः । पश्चिमो रामाद्युधिष्ठिर । एतदर्थमेव च शब्दशब्दोपादानम् । गम्यमानेनापि च दिक्शब्देन भवति । क्रोशाल्लक्ष्य विध्यति । परेणेति गम्यते । 'कर्मेणिङ्' (३ । ४ । २) परो भवतीति गम्यते प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । उदग्ग्रामात् । प्राचीनं ग्रामादाम्रा । दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात ।

दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । न्यग् मैत्रस्यावस्थित इत्युपसर्जनत्वान्न दिक्शब्दता । बहिस्, बहिर्ग्रामात् । बहिष्पुरात् । आरादित्यव्ययं दूरसमीपयोर्वाचकम् । तेन तद्योगे वक्ष्यमाणस्य 'आरादर्थैः' (२ । २ । ७८ ।) इति विकल्पस्यापवादोऽयम् । आराद् ग्रामात्क्षेत्रम् । आरान्मैत्रात्पीठम् । इतरशब्दो द्वयोरुपलक्षितयोरन्यतरवचनस्तेनान्यार्थाद्भिद्यते । इतरश्चैत्रात् तस्य द्वितीयो मैत्रादिरित्यर्थः । अथ जिनदत्तादन्योऽयं मैत्रस्य, जिनदत्तादितरोऽयं चैत्रस्य, छात्राणां पूर्वमामन्त्रयस्व, कायस्य पूर्वमित्यादौ मैत्रचैत्रच्छात्रकायशब्देभ्यः कथं न भवति । उच्यते । प्रत्यासत्तेर्यस्यैवान्यत्वादिधर्मनिमित्तोऽन्यशब्दादिना योगस्तत एव जिनदत्तादेः पञ्चमी भवति न मैत्रादेरिति ॥ ७५ ॥

ऋणाद्धेतोः । २ । २ । ७६ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । हेतुभूतं यदृणं तद्वाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी भवति । तृतीयापवादः शताद् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । हेतोरिति किम् ? शतेन बद्धः । शतेन बन्धितः । शतेन चैत्रेण बन्धितः । कर्तरि प्रयोज्ये प्रयोजके च कर्तृलक्षणा तृतीया भवति । हेतुर्हि फलसाधनयोग्यः पदार्थः कर्त्रादिभ्योऽन्य उच्यते इति कथं कर्तुर्हेतुत्वम् ॥ ७६ ॥

गुणादस्त्रियां नवा । २ । २ । ७७ ॥

अस्त्रियां वर्तमानाद्धेतुभूतगुणवाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी वा भवति । जाड्याद् बद्धः । जाड्येन बद्धः । पारिख्यात्यान्मुक्तः । पारिख्यात्येन मुक्तः । मोहाद् बद्धः । मोहेन बद्धः । ज्ञानान्मुक्तः । ज्ञानेन । मुक्तः । गुणादिति किम् ? धनेन कुलम् । हेतोरित्येव । जाड्यस्यैतद्रूपम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः । विद्यया यशः । अस्त्यत्राग्निर्धूमात्, नास्तीह घटोऽनुपलब्धेः, सर्वमनेकान्तात्मकम् सत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्यादौ नाग्न्यादेर्धूमादिर्हेतुः, कस्य तर्हि ? तज्ज्ञानस्य । कथं तर्हि पञ्चमी गम्ययपः कर्माधारे (। २ । २ । ७४) इति भविष्यति । धूमादिकमुपलभ्याग्न्यादिः प्रतिपन्नस्य इति सूत्रार्थः । ज्ञानहेतुत्वविवक्षायां हेतुत्वलक्षणा तृतीया भवति । धूमेनाग्निः । अनुपलब्ध्या घटाभावः । सत्त्वान्यथानुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं प्रतिपत्तव्यमिति ॥७७॥

आरादर्थैः । २ । २ । ७८ ॥

आराद् दूरान्तिकयोः । तन्त्रेणोभयग्रहणम् । दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी वा भवति । दूरं ग्रामात्, दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । सन्निकृष्टं ग्रामात् । सन्निकृष्टं ग्रामस्य । आराच्छब्दयोगे तु प्रभृत्यादिसूत्रेण नित्यमेव पञ्चमी । अथ दूरं हितं ग्रामात्, दूरं हितं ग्रामस्य भूयादित्यादौ हितादियोगे पञ्चम्यभावपक्षे 'हितसुखाभ्याम्' (२ । २ । ६५) इति चतुर्थी कस्मान्न भवति ? उच्यते । हितसुखादियोगे सा चतुर्थी । इह तु दूरान्तिकादिनैव योगो न तद्विशेषणेन हितादिनेति न भवति । यदा तु हितादिना विशेष्यतया योगस्तदा चतुर्थी भवत्येव । अन्ये त्वसत्त्ववचनैरेवारादर्थैरिच्छन्ति ॥७८॥

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे । २ । २ । ७९ ॥

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणोऽसत्त्वम् । तेनैव वा रूपेणाभिधीयमानं द्रव्यादि । तस्मिन् करणे वर्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यः पञ्चमी वा भवति । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः ।

कतिपयेन मुक्तः । असत्वे इति किम् ? स्तोकेन विषेण हत । अल्पेन मधुना मत्तः । कृच्छ्रेण भोजनेन निर्विण्णः । विषादिद्रव्यसामानाधिकरण्यात् अत्र सत्त्ववृत्तिता । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे मा भूत् । स्तोकं चलति । इह च स्तोकादीनामसत्त्ववाचित्वात् द्वित्वबहुत्वासभवे एकवचनमेव । स्तोकस्य चाभिनिर्वृत्तेरनिर्वृत्तेश्च तस्य वा । प्रसिद्धिं करणत्वस्य, स्तोकादीना प्रचक्षते ॥ १ ॥ ७९ ॥

अज्ञाने ज्ञः षष्ठी । २ । २ । ८० ॥

अज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य-जानातेः सबन्धिनि करणे वर्तमानाद्गौणान्नाम्न एकद्विबहौ यथासख्य ङसोसामलक्षणा षष्ठी विभक्तिर्भवति । वेति निवृत्तम् । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिरत्र जानातेरर्थः । एवं सर्पिषोर्जानीते । सर्पिषां जानीते । अथ वा सर्पिषि रक्तो विरक्तो वा चित्तभ्रान्त्या सर्वमेवोदकादि सर्पीरूपेण प्रतिपद्यत इति मिथ्याज्ञानवचनोऽत्र जानाति । मिथ्याज्ञान चाज्ञानमेव-भवति । अज्ञान इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । करण इत्येव । तैलं सर्पिषो जानाति । तैलं सर्पीरूपेण प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अत्र तैलात्कर्मणो मा भूत् । सर्पिषस्तु करणत्वाद्भवत्येव । तृतीयापवादो योग ॥८०॥

शेषे । २ । २ । ८१ ॥

कर्मादिभ्योऽन्य क्रियाकारकपूर्वकः कर्माद्यविवक्षालक्षणोऽश्रूयमाणक्रिय श्रूयमाणक्रियो वास्येदंभावरूपः स्वस्वामिभावादिः सबन्धविशेषः शेषः । तत्र गौणान्नाम्न षष्ठी भवति । राज्ञः पुरुष । उपगोरपत्यम् । पशो पाद । वृक्षस्य शाखा । क्षीरस्य विकारः गवा समूह । कुम्भस्य समीपम् । पृथिव्या. स्वामीति । न मापाणामश्नीयात् । सुभाषितस्य शिक्षते । न ते सुखस्य जानते । न तस्य सायमश्नीयात् । अन्नस्य नो देहि । अक्षाणां दीव्यति । मतः पृष्ठं ददाति । नटस्य शृणोति । वृक्षस्य पर्णं पतति । महतां विभाषते । कथं पुन. कर्मादीनां सतामप्यविवक्षा । यथा अनुदरा कन्या, अलोमिका एडकेति । गौणादित्येव । राज्ञ. पुरुषः, अत्र संबन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि प्रधानात्पुरुषान्न भवति । प्राधान्यं चास्याख्यातपदसमानाधिकरण्यम् । तेन ततः प्रथमैव भवति । यदा तु पुरुषो राजानं प्रति गुणत्वं प्रतिपद्यते । तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येव । कथं राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इति, राजापेक्षजा पुरुषस्य प्राधान्येऽपि कम्बलापेक्षया गौणत्वात् भवति । प्रथमापवादो योगः ॥८१॥

रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता । २ । २ । ८२ ॥

रिरिष्टात्स्तात्अस्तात्अस्अतस्आत्प्रत्ययान्तैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नः षष्ठी विभक्तिर्भवति । रि, उपरि ग्रामस्य । रिष्टात्, उपरिष्टात् ग्रामस्य । स्तात्, परस्ताद् ग्रामस्य । अवरस्ताद् ग्रामस्य । अस्तात्, पुरस्तात् ग्रामस्य । अवस्ताद् ग्रामस्य । अधस्तात् ग्रामस्य । अस्, पुरो ग्रामस्य । अवो ग्रामस्य । अधो ग्रामस्य । अतस्, दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । परतो ग्रामस्य । अवरतो ग्रामस्य । आत्, अधराद् ग्रामस्य । दक्षिणात् ग्रामस्य । उत्तरात् ग्रामस्य । पश्चात् ग्रामस्य । दक्षिणपश्चात् ग्रामस्य । पञ्चम्यपवादो योगः ॥ ८२ ॥

कर्मणि कृतः । २ । २ । ८३ ॥

कृत. कृदन्तस्य सबन्धिनि कर्मणि गौणान्नाम्नः षष्ठी भवति । द्वितीयापादः । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वर्षशतस्य पूरक । पुत्रपौत्राणां दर्शक. । यवानां लावकः । ओदनस्य भोजकः । विश्वस्य ज्ञाता ।

तीर्थस्य कर्ता । उदकस्य पिब' । ग्रामस्य गमनम् । गवां दोह' । कर्मणीति किम् ? शरेण भेत्ता । क्रियाविशेषणस्यापि कर्मत्वाभावान्न भवति । साधु पक्ता । स्तोकं पक्ता । कृत इति किम् ? कटं करोति । कृतपूर्वी ओदनम् । त्यादितद्धितयो. कर्मणि मा भूत् । कथम् अर्थस्य त्यागी, सुखस्य भोगी, विषयाणां जयी, वीराणां प्रसविनीति । अत्र ताच्छीलिक्यो– र्विन्णिनोः कर्मेति भवति ॥ ८३ ॥

द्विषो वातृशः । २ । २ । ८४ ॥

अतृशप्रत्ययान्तस्य द्विष' कर्मणि गौणान्नाम्न' षष्ठी वा भवति । चौरस्य द्विषन् । चौरं द्विषन् । तृन्नादिसूत्रेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ८४ ॥

वैकत्र द्वयोः । २ । २ । ८५ ॥

द्विकर्मकेषु धातुषु द्वयो' कर्मणोरेकत्रैकतरस्मिन् वा षष्ठी भवति । अन्यत्र पूर्वेण नित्यमेव । अजाया नेता स्रुघ्नम् । अजाया नेता स्रुघ्नस्य । अथवा, अजां नेता स्रुघ्नस्य । अजाया नेता स्रुघ्नस्य । पयसो दोहको गाम् । पयसो दोहको गो । यदि वा, गोर्दोहक. पय' । गोर्दोहकः पयसः । अन्ये तु नीवह्यादीनां द्विकर्मकाणां गौणे कर्मणि, दुहादीनां तु प्रधाने विकल्पमिच्छन्ति । उभयत्रापि नित्यमेवेत्यन्ये ॥ ८४ ॥

कर्तरि । २ । २ । ८६ ॥

कृदन्तस्य कर्तरि गौणान्नाम्न षष्ठी भवति । तृतीयापवादः । भवत आसिका । भवतः शायिका । भवत' स्वाप । भवत आसना । भवतोऽग्रगामिका । कर्तरीति किम् ? गृहे शायिका । कृत इत्येव । त्वया गम्यते ॥ ८६ ॥

द्विहेतोरस्त्र्यणकस्य वा । २ । २ । ८७ ॥

स्त्र्यधिकारविहिताभ्यामकारणकाभ्यामन्यस्य द्वयो कर्तृकर्मषष्ठ्यो प्राप्तिहेतो कृत. कर्तरि षष्ठी वा भवति । नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्यस्याचार्येण वा । साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येण वा । साध्वी सङ्ग्रहण्या' कृतिः क्षमाश्रमणस्य क्षमाश्रमणेन वा । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकस्य अगोपालकेन वा । साधु खलु पयस' पानं मैत्रस्य मैत्रेण वा । साध्वी खल्वनेकान्तजयपताकायाः कृतिराचार्यहरिभद्रस्याचार्यहरिभद्रेण वा । गम्यमानेऽपि कर्मणि भवति । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति यस्यादर्शनमिच्छतीति वा । अत्रात्मन इति कर्म गम्यते । द्विहेतोरित्येकवचननिर्देशः किम् ? आश्चर्यमोदनस्य नाम पाकोऽतिथीनां च प्रादुर्भाव इति । भिन्नकृतोः कर्तृकर्मषष्ठीहेतुत्वमत्रेति न भवति । अस्त्र्यणकस्येति किम् ? चिकीर्षा मत्रस्य काव्यानाम् । भेदिका चैत्रस्य मैत्रस्य काष्ठानाम् । भावे णक । कर्तरीत्येव । साधु खल्दि शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येण वेत्यत्र शब्दशब्दात्कर्मणि विकल्पो न भवति । अन्ये तु घञक्प्रत्यययोर्द्विहेत्वो' कर्मण्येव षष्ठीमिच्छन्ति न कर्तरि । आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेन । आश्चर्यं इन्द्रियाणां जयो यूना ॥ ८७ ॥

कृत्यस्य वा ॥ २ । २ । ८८ ॥

कृत्यस्य कर्तरि गौणान्नाम्न. षष्ठी वा भवति । भवत' कार्य' कट' । भवता कार्य. कटः । कर्तव्य', करणीयः, देयः, कृत्यो वा कट. । कर्तरीत्येव । गेयो माणवको गाथानाम् । प्रवचनीयो गुरुर्द्वादशाङ्गस्य ॥ ८८ ॥

नोभयोर्हेतोः । २ । २ । ८९ ॥

उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीहेतो' कृत्यस्य सबन्धिनोरुभयोरेव षष्ठी न भवति । नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण । क्रष्टव्या ग्रामं शाखा चैत्रेण । जेतव्य' शतं मैत्रश्चैत्रेण । उभयोर्हेतोरिति किम् ? एकैकहेतोर्मा

भूत् । उपस्थानीय. पुत्रः पितु । उपस्थानीय पिता पुत्रस्य ॥ ८९ ।

तृन्नुदन्ताव्ययक्वस्वानातृश्शतृङिण-कच्खलर्थस्य । २ । २ । ९० ॥

तृन उदन्तस्य अव्ययस्य क्वसोरानस्य अतृश शतुर्डे णकच. खलर्थस्य च कृत सबन्धिनो कर्मकर्त्रो षष्ठी न भवति । तृन्, वदिता जनापवादान् । उदन्त, कन्यामलङ्करिष्णु । रिपून् जिष्णुः । शरान् क्षिप्नु । ओदन बुभुक्षु । देवान्वन्दारु । धारुर्वत्सो मातरम् । श्रद्धालुस्तत्त्वम् । अव्यय, कट कृत्वा । पयः पायं-पायं व्रजति । ओदनं भोक्तुं व्रजति । क्वसु, ओदन पेचिवान् । तत्त्वं विद्वान् । आनेति उत्सृष्टानुबन्धनिर्देशात् कानशानानशां ग्रहणम् । कटं चक्राणः । वचनमनूचान । शान, मलयं पवमान । कतीह कवचमुद्वहमाना. । कतीह शत्रून् निघ्नाना । कतीह वपुर्भूषयमाणा । आनश्, ओदनं पचमान । चैत्रेण पच्यमान । कटं करिष्यमाण । अतृश्, अधीयस्तत्त्वार्थम् । धारयन्नाचाराङ्गम् । शतृ, कटं कुर्वन् । कटं करिष्यन । डि, परीषहान् सासहिः । कटं चक्रिः । दधिश्चित्तम् । णकच्, एधानाहारको व्रजति । कटं कारको व्रजति । चिन्निर्देशात् णकस्य न भवति । वर्षशतस्य पूरक । पुत्रपौत्रस्य दर्शक । खलर्थ, ईषत्कर कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवता ॥ ९०॥

क्तयोरसदाधारे ॥ २ । २ । ९१ ॥

सतो वर्तमानादाधाराच्चान्यस्मिन्नर्थे विहितौ यौ क्तौ क्तक्तवतू तत्सबन्धिनो कर्मकर्त्रोः षष्ठी न भवति । कट. कृतो मैत्रेण । कट कृतवान् । गतो ग्रामं चैत्र । ग्राम गतवान् । असदाधार इति किम् ? राज्ञां ज्ञात. । राज्ञां बुद्ध । राज्ञां मत । राज्ञामिष्ट. । राज्ञां पूजित । कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रज्ञानाम् । 'ज्ञानेच्छा' (५—२-१२) इत्यादिसूत्रेण सत्यत्र क्त । कथं शीलितो मैत्रेण, रक्षितश्चैत्रेण । भूतेऽयं क्त । वर्तमानताप्रतीतिस्तु प्रकरणादिनेति । अन्ये तु ज्ञानेच्छार्चार्थताच्छील्यादिभ्योऽतीते क्त नेच्छन्ति । तन्मतेऽपशब्दावेतौ । आधारे, इदमोदनस्य भुक्तम् । इदं सक्तूनां पीतम् । इदमहेः सृप्तम् । इदमेषामासितम् । 'अद्यर्थाच्चाधारे' (५-१-१२) इति क्तः ॥ ९१ ॥

वा क्लीबे । २ । २ । ९२ ॥

क्लीबे यो विहित क्तस्तस्य कर्तरि षष्ठी वा न भवति । छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । मयूरेण नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । कोकिलेन व्याहृतम् । इहाहेः सृप्तम् । इहाहिना सृप्तम् । क्लीब इति किम् ? चैत्रेण कृतम् । क्तक्तवतू इति भावे क्त. । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ९२ ॥

अकमेरुकस्य । २ । २ । ९३ ॥

कमेरन्यस्योकप्रत्ययान्तस्य कर्मणि षष्ठी न भवति । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहु । भोगानभिलाषुक । अकमेरिति किम् । दास्या कामुक ॥ ९३ ॥

एष्यदृणेनः ।२।२। ९४ ॥

एष्यत्यर्थे ऋणे च विहितस्येन कर्मणि षष्ठी न भवति । इन इनूणिनोर्ग्रहणम् । ग्राम गमी । औणादिक -इन् । ग्राममागमी । औणादिको णिन् । शतं दायी । सहस्र दायी । कारी मेऽसि कटम् । हारी मेऽसि भारम् । एष्वाधमर्ण्ये णिन् । एष्यदृणेति किम् ? अवश्यंकारी कटस्य । साधुदायी वित्तस्य ॥९४॥

सप्तम्यधिकरणे । २ । २ । ९५ ॥

गौणान्नाम्न एकद्विबहावधिकरणे कारके ङिओस्सुपूलक्षणा यथासख्यं सप्तमी विभक्तिर्भवति । दिवि

देवा. । पर्यङ्के आस्ते । तिलेषु तैलम् । गुरौ वसति । युद्धे सनह्यते । अङ्गुल्यग्रे करिशतम् ॥ ९५ ॥

नवा सुजर्थैः काले ।२।२।९६॥

सुचोऽर्थो वारलक्षणो येषां प्रत्ययानां तदन्तैर्युक्तात्कालेऽधिकरणे वर्तमानाद्गौणान्नाम्न सप्तमी वा भवति । द्विरह्नि भुङ्क्ते । पक्षे शेषे षष्ठी । द्विरह्नो भुङ्क्ते । मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते बहुधाह्नि भुङ्क्ते। बहुधाह्नो भुङ्क्त। सुजर्थैरिति किम्? अह्नि भुङ्क्ते । रात्रौ शेते । बहुव्रीह्याश्रयणं किम्? सुजर्थप्रत्ययस्याप्रयोगे गम्यमाने तदर्थे मा भूत् । काल इति किम्? द्वि कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणे इत्येव । द्विरह्ना भुङ्क्ते । आधारस्याधारत्वाविवक्षायां पक्षे शैषिकी षष्ठी सिद्धैव । नियमार्थं तु वचनम् । तेन प्रत्युदाहरणेषु शेषे षष्ठी न भवत्येव ॥ ९६ ॥

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ।२।२।९७॥

कुशलो निपुणः । आयुक्तो व्यापृतः । आभ्यां युक्तादाधारे वर्तमानाद्गौणान्नाम्न सप्तमी वा भवति आसेवायां तात्पर्ये गम्यमाने । कुशलो विद्याग्रहणे । आयुक्तस्तपश्चरणे । पक्षे अधिकरणाविवक्षायां शेषषष्ठी । कुशलो विद्याग्रहणस्य । आयुक्तस्तपश्चरणस्य । आसेवायामिति किम्? कुशलश्चित्रकर्मणि न च करोति । आयुक्तो गौ शकटे । आकृष्य युक्त इत्यर्थ । अधिकरणे इत्येव नित्य सप्तमी । पक्षे आधारस्याविवक्षायां विकल्पे सिद्धेऽनासेवायामाधाराविवक्षानिवृत्त्यर्थ वचनम् ॥९७॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ।२।२।९८॥

एभिर्युक्ताद्गौणान्नाम्नः सप्तमी वा भवति । पक्षे शेषषष्ठी । गोषु स्वामी । गवां स्वामी । गोष्वीश्वर । गवामीश्वरः । गोष्वधिपति । गवामधिपतिः । गोषु दायादः । गवां दायाद. । गोषु साक्षी । गवां साक्षी गोषु प्रतिभू । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रसूतः । गवां प्रसूतः । स्वामीश्वराधिपतीति पर्यायोपादानात् पर्यायान्तरयोगे न भवति । ग्रामस्य राजा । ग्रामस्य पतिः । षष्ठ्येव भवति । सप्तम्यर्थं वचनम् ॥ ९८ ॥

व्याप्ये क्तेनः । २ । २ । ९९ ॥

इष्टादिभ्यः क्तान्तेभ्य इष्टमनेनेत्याद्यर्थे तद्धित इन् वक्ष्यते । क्तप्रत्ययन्ताद् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सप्तमी भवति । वेति निवृत्तम् । अधीत व्याकरणमनेनेति वाक्यावस्थायामभिधायाधीतीति वृत्त्योक्तेनानभिहिते । कर्मणि प्रत्ययार्थकर्तृकेण च धात्वर्थेन व्याप्यमाने कृतपूर्वी कटमित्यादाविव द्वितीयायां प्राप्तायां तदपवादोऽयम् । अधीतं व्याकरणमनेनाधीती व्याकरणे । आम्नातं द्वादशाङ्गमनेनाम्नाती द्वादशाङ्गे । परिगणितं ज्योतिरनेन परिगणिती ज्योतिषि । इष्टो यज्ञोऽनेनेष्टी यज्ञे । क्तेन इति किम्? कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । इन् ग्रहणं किम्? उपश्लिष्टो गुरून् मैत्रः । व्याप्य इति किम्? मासमधीती व्याकरणे । अत्र मासात् मा भूत् । मासस्य हि न कर्मत्वम् । द्वितीया तु 'कालध्वनोर्व्याप्तौ' (२–२–४२) इत्यनेन ॥९९॥

तद्युक्ते हेतौ । २ । २ । १०० ॥

हेतुर्निमित्तं कारणम् । तेन व्याप्येन युक्ते संयुक्ते हेतौ वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सप्तमी भवति । हेतुतृतीयापवादः । । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ॥ केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥ तद्युक्त इति किम्? वेतनेन धान्यं लुनाति । नात्र वेतनं धान्येन सयुक्तम् । धनेन वसति । हेताविति किम्? देवस्य पादौ स्पृशति ॥१००॥

अप्रत्यादावसाधुना । २ । २ । १०१ ॥

असाधुशब्देन युक्ताद्गौणान्नाम्नोऽप्रत्यादौ प्रत्यादिप्रयोगाभावे सप्तमी भवति । असाधुर्मैत्रो मातरि । अप्रत्यादाविति किम् ? असाधुर्मैत्रो मातरं प्रति । मातरं परि मातरमनु । मातरमभि ॥१०१॥

साधुना । २ । २ । १०२ ॥

साधुशब्देन युक्ताद्गौणान्नाम्नोऽप्रत्यादौ सप्तमी भवति । साधुर्मैत्रो राजनि । साधुर्मातरि । अप्रत्यादावित्येव । साधुर्मैत्रो राजान प्रति । राजानं परि । राजानमनु । राजानमभि । उत्तरत्रार्चायां विधानात अनर्चायां तु व्यावृत्तेस्तत्त्वाख्याने विधिरयम् । कथं तर्हि साधुर्भृत्यो राज्ञ इति भृत्यापेक्षाऽत्र षष्ठी न साध्वपेक्षा । साध्वपेक्षायां तु सप्तम्येव भवति ॥१०२॥

निपुणेन चार्चायाम् । २ । २ । १०३ ॥

निपुणशब्देन साधुशब्देन च युक्ताद्गौणान्नाम्नोऽप्रत्यादौ सप्तमी भवति अर्चायां गम्यमानायाम् । षष्ठ्यपवाद । मातरि निपुण । पितरि साधुः । अर्चायामिति किम् ? निपुणो मैत्रो मातु । साधुर्मैत्र पितु । मातैवैनं निपुणं मन्यते, पितैव साधुमित्यनर्चायां न भवति । अप्रत्यादावित्येव । निपुणो मैत्रो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । मातरमभि ॥१०३॥

स्वेशेऽधिना । २ । २ । १०४ ॥

स्वे ईशितव्ये ईशे च स्वामिनि वर्तमानादधिना युक्ताद्गौणान्नाम्न सप्तमी भवति । अधि स्वस्वामिसबन्ध द्योतयति । तत्र स्वस्वामिवाचिनोर्यद्गौणत्वेन विवक्ष्यते ततो भवति । स्वे, अधि मगधेषु श्रेणिकः । अध्यवन्तिषु प्रद्योत । ईशे, अधि श्रेणिके मगधाः । अधि प्रद्योतेऽवन्तयः । षष्ठीबाधनार्थो योगः ॥ १०४ ॥

उपेनाधिकिनि । २ । २ । १०५ ॥

उपेन युक्तादधिकिनि वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सप्तमी भवति । उपेत्यधिकाधिकिसबन्धं द्योतयति । उप खार्यां द्रोण । द्रोणोऽधिकः खार्या इत्यर्थः । उप निष्के कार्षापण । कार्षापणोऽधिको निष्कस्येत्यर्थ । उपेनेति किम् ? खार्या उपरि द्रोण । अधिकिनीति किम् ? अधिके मा भूत् । तेनोप द्रोणे खारीति न भवति ॥ १०५ ॥

यद्भावो भावलक्षणम् । २ । २ । १०६ ॥

भाव क्रिया । प्रसिद्धं लक्षणमप्रसिद्धं लक्ष्यम् । यस्य सबन्धिना भावेन क्रियया भावोऽपरक्रिया लक्ष्यते तस्मिन् वर्तमानाद् गौणान्नाम्नः सप्तमी भवति । गोषु दुह्यमानासु गत । दुग्धास्वागतः । अत्र कालत प्रसिद्धेन गवां दोहेन भावेनान्यस्य गमनमप्रसिद्धं लक्ष्यते । एवं देवार्चनायां क्रियमाणायां गत । कृतायामागत । गम्यमानेनापि भावेन भावलक्षणे भवति । आम्रेषु कलायमात्रेषु गत । पक्वेषु आगतः । अत्र जातेष्विति गम्यते । गम्यमानमपि हि विभक्तेर्निमित्तं भवति । यथा, वृक्षे शाखा । ग्रामे चैत्र । अत्र भवति वसति चेत्याधारनिमित्तं गम्यते । यत्र क्रियार्हाणां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा, यथा ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । यत्र च क्रियानर्हाणामकारकत्वं तद्विपर्ययो वा, यथा, दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा आसते । तत्रापि भावो भावस्य लक्षणं भवतीत्यनेनैव सप्तमी । यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थम् । भाव इति किम् ? यो जटाभिस्तस्य भोजनम् । भावलक्षणमिति किम् ? यस्य भोजनं स मैत्रः । तृतीयापवादो योगः ॥१०६॥

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ।२।२।१०७॥

कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्याध्वनोऽवसानमन्तः । यद्भावो भावलक्षणं तस्याध्वनोऽध्ववाचिशब्दस्याध्वन एवान्तेनान्तवाचिना सहैकार्थ्यं सामानाधिकरण्य वा भवति । तद्विभक्तिस्तस्माद्भवतीत्यर्थः । गते गम्ये, गतशब्देऽप्रयुज्यमाने इत्यर्थः । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवतीत्यर्थः । एवं लोकमध्यात् लोकान्तमुपर्यधश्च सप्त रज्जूनामनन्ति । पक्षे पूर्वेण सप्तमी । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । गतेष्विति गम्यते । गत इति किम् ? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतौ मा भूत् । गम्य इति किम् ? गतशब्दप्रयोगे मा भूत् । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवति । अत्रैकार्थ्यं न भवति । सप्तमी तु पूर्वेण नित्यं भवति । अध्वन इति किम् ? कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अत्राप्यैकार्थ्याभावे पूर्वेण नित्यं सप्तमी । अन्तेनेति किम् ? अद्य नश्चतुर्षु गव्यूतेषु भोजनम् । भोजनं हि भोक्तृधर्मो नाध्वनोऽन्त इति पूर्ववत्सप्तम्येव । नन्वन्तेन सहाध्वनोऽभेदोपचारात् सिद्धमेवैकार्थ्यं किमनेन ? सत्यम् । कालेऽप्येवं मा भूदिति वचनम् ॥ १०७ ॥

षष्ठी वानादरे ।२।२।१०८॥

यद्भावो भावलक्षणं तस्मिन् भाववति वर्तमानाद् गौणान्नाम्नोऽनादरे गम्यमाने षष्ठी वा भवति । पक्षे पूर्वेण सप्तमी । रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत्, रुदति लोके प्राव्राजीत् । क्रोशतो बन्धुवर्गस्य प्राव्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत् । रुदन्तं क्रोशन्तं वाऽनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ।२।२।१०९॥

जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्धारणम् । तस्मिन् गम्यमाने गौणान्नाम्नः षष्ठी सप्तमी च भवति 'अविभागे' निर्धार्यमाणस्यैकदेशस्य समुदायेन सह कथञ्चिदैक्ये शब्दाद् गम्यमाने । क्षत्रियः पुरुषाणां पुरुषेषु वा शूरतमः । शालयः शूकधान्यानां शूकधान्येषु वा पथ्यतमाः । कृष्णा गवां गोषु वा सपन्नक्षीरतमा । धावन्तो गच्छतां गच्छत्सु वा शीघ्रतमाः । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा । अविभाग इति किम् ? माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । पञ्चालाः कुरुभ्यः सपन्नतराः । मैत्रश्चैत्रात्पटुः । अयमस्मादधिकः । अत्र हि शब्दात् भेद एव एव प्रतीयते न तु कथंचिदैक्यमिति न भवति । पञ्चमीबाधनार्थं वचनम् । अन्ये तु पञ्चमीमपीच्छन्ति । गोभ्यः कृष्णा संपन्नक्षीरतमा ॥ १०९ ॥

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ।२।२।११०॥

क्रिययोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन् वर्तमानाद् गौणान्नाम्नः पञ्चमी चकारात् सप्तमी च भवति । इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । इह धानुष्कावस्थानमिषुमोक्षो वैका क्रिया लक्ष्यव्यधश्च द्वितीया तन्मध्ये क्रोशोऽध्वा । अद्य भुक्त्वा मुनिद्व्यहाद् भोक्ता । अत्र द्वयोर्भुक्तिक्रिययोर्मध्ये द्व्यहः कालः । ननु च क्रोशे स्थितं लक्ष्यं विध्यति, द्व्यहे पूर्णे भुङ्क्ते इत्यधिकरण एव सप्तमी, क्रोशान्नि सृत्य स्थितं लक्ष्यं विध्यति, द्व्यहमतिक्रम्यानु भुङ्क्ते इत्यपादाने 'गम्ययपः कर्माधारे' (२-२-७४) इति पञ्चमी सिद्धैव । सत्यम् । यदा त्वस्यैव क्रियाकारकसबन्धस्य फलभूता शेषसबन्धलक्षणोत्तरावस्था विवक्ष्यते, यथा, द्विरह्नो भुङ्क्ते, योजनस्य श्रृणोतीति तदापि क्रियामध्ये षष्ठी मा भूदिति वचनम् ॥ ११० ॥

अधिकेन भूयसस्ते । २ । २ । १११ ॥

अधिरूढ इत्यर्थेऽधिकशब्दो निपात्यते । अधिरूढ इति कर्तरि कर्मणि च क्तो भवति । तत्र यदा कर्तरि तदाऽधिक इत्येनेनाल्पीयानुच्यते । यदा तु कर्मणि तदा भूयान् । तत्र सामर्थ्यादल्पीयोवाचिनाऽधिकशब्देन युक्तात् भूयसो भूयोवाचिनो गौणान्नाम्नस्ते सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्याम् । अधिको द्रोणः खार्याः ॥ १११ ॥

तृतीयाल्पीयसः । २ । २ । ११२ ॥

अधिकशब्देन सामर्थ्याद्भूयोवाचिना युक्तादल्पीयोवाचकाद्गौणान्नाम्नस्तृतीया भवति । अधिका खारी द्रोणेन ॥११२॥

पृथग्नाना पञ्चमी च । २ । २ । ११३ ॥

पृथग्नानाशब्दाभ्यां युक्ताद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी तृतीया च भवति । पृथग् मैत्रात् । पृथग्मैत्रेण । नाना चैत्रात् । नाना चैत्रेण । यदा पृथग्नानाशब्दावन्यार्थौ तदा प्रभृत्यादिसूत्रेण पञ्चमी सिद्धैव । तृतीयैवानेन विधीयते । यदा त्वसहायार्थौ तदा पञ्चमीविधानार्थमपीदम् । अन्ये तु द्वितीयामपीच्छन्ति ॥११३॥

ऋते द्वितीया च । २ । २ । ११४ ॥

ऋते इत्येतदव्ययं वर्जनार्थम् । तेन युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया पञ्चमी च भवति । चित्रं यथाश्रयमृते । न ह्यङ्ग विक्रियते रोगमृते । ऋते धर्मात् कुतः सुखम् । द्वितीयां नेच्छन्त्येके ॥ ११४ ॥

विना ते तृतीया च । २ । २ । ११५ ॥

विनाशब्देन युक्ताद् गौणान्नाम्नस्ते द्वितीयापञ्चम्यौ तृतीया च भवति । विना वातम् । विना वर्षम् । न विना शब्दभावनाम् । याच्ञां विना विद्धि । विना वातात् । विना वातेन । द्वितीया नेच्छन्त्यन्ये ॥११५॥

तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ । २ । २ । ११६ ॥

तुल्यार्थैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नस्तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । मात्रा तुल्यः । मातुस्तुल्यः । पित्रा समानः । पितुः समानः । गुरुणा समः । गुरोः समः । चैत्रेण सदृशः । चैत्रस्य सदृशः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । उपमा नास्ति कृष्णस्य, तुला नास्ति सनत्कुमारस्येत्यादौ उपमादयो न तुल्यार्था इति न भवति । गौणाधिकाराच्च गौरिव गवयः, यथा गौस्तथा गवय इत्यादौ न भवति । तृतीयामविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थम् । तेन गवां तुल्यः स्वामी, गोभिस्तुल्यः स्वामीत्यत्र स्वामीश्वरेत्यादिना सप्तमी न भवति॥११६॥

द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनानञ्चेः । २ । २ । ११७ ॥

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीयाषष्ठ्यौ विभक्ती भवतो न चेत्सोऽञ्चेः परो विहितो भवति । पूर्वेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य । अपरेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामस्य । दक्षिणेन विजयार्धम् । दक्षिणेन विजयार्धस्य । उत्तरेण हिमवन्तम् । उत्तरेण हिमवतः । अनञ्चेरिति किम् । प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् उदग्ग्रामात् ॥११७॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः । २ । २ । ११८ ॥

हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायाः । एतदर्थैः शब्दैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणात् गौणान्नाम्नस्तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो भवन्ति । धनेन हेतुना वसति । धनाय हेतवे वसति । धनाद्धेतोर्वसति धनस्य हेतोर्वसति । एवं धने हेतौ वसति । धनेन निमित्तेन । धनेन कारणेन । धनेनापदेशेन । धनेन प्रयोजनेनेत्यादयोऽपि । तत्सामानाधिकरण्याच्च हेत्वर्थेभ्योऽपि ता एव भवन्ति । प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणादिति किम् ? अन्नस्य हेतु । अन्ये तु हेत्वर्थशब्दयोगे नेच्छन्ति । हेतुशब्दप्रयोगे तु षष्ठीमेवेच्छन्ति । असर्वार्थमिदम् ॥११८॥

सर्वादेः सर्वाः । २ । २ । ११९ ॥

हेत्वर्थैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तत्समानाधिकरणात् सर्वादेर्गौणान्नाम्नः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुर्वसति चैत्रः । कं हेतुं वसति । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ । एवं यो हेतुः । यं हेतुम् । येन हेतुना । यस्मै हेतवे । यस्माद्धेतोः । यस्य हेतोः । यस्मिन् हेतौ । स हेतुः । तं हेतुम् । तेन हेतुना । तस्मै हेतवे । तस्माद्धेतोः । तस्य हेतोः । तस्मिन् हेतौ । सर्वो हेतुः । सर्वं हेतुम् । भवान् हेतुः । भवन्तं हेतुम् । भवता हेतुना । उभौ हेतू । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । इत्यादि । एवं किं कारणं किं निमित्तं किं प्रयोजनमित्यादि । तत्समानाधिकरणादित्येव । कस्य हेतुः । प्रथमां नेच्छन्त्येके । द्वितीयामपरे ॥११९॥

असत्त्वारादर्थाट्टाङसिङ्यम् । २ । २ । १२० ॥

सत्त्वं द्रव्यं ततोऽन्यदसत्त्वम् । आराद् दूरान्तिकयोः । तन्त्रेणोभयोर्ग्रहणम् । असत्त्ववाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच्च टा ङसि ङि अम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गौणादिति निवृत्तम् । दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद्वा । दूराद् ग्रामस्य ग्रामाद्वा । दूरे ग्रामस्य ग्रामाद्वा । दूरं ग्रामस्य ग्रामाद्वा वसति । एवं विप्रकृष्टेन, विप्रकृष्टात्, विप्रकृष्टे, विप्रकृष्टं ग्रामस्य ग्रामाद्वा तिष्ठति । अन्तिकार्थे, अन्तिकेन, अन्तिकात, अन्तिके, अन्तिकं ग्रामस्य ग्रामाद्वा वसति । एवमभ्याशेन, अभ्याशात् अभ्याशे, अभ्याशं ग्रामस्य ग्रामाद्वा । केचिदारादर्थैः पञ्चम्यन्तैर्युक्तात्पञ्चमीं नेच्छन्ति । तेन दूराद् ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्येत्येव भवति । न तत्सर्वसमतम् । पञ्चम्या अपि दर्शनात् । दूरादावसथान्मूत्रं, दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥ १ ॥ इति । असत्त्वेति किम् ? दूरः पन्थाः । अन्तिकः पन्थाः । दूराय पथे देहि । अन्तिकाय पथे देहि । दूरस्य पथः । अन्तिकस्य पथः स्वम् । कथं चिरं चिरेण चिराय चिरात् चिरस्येति । विभक्तिप्रतिरूपका निपाता एते । यथा, परस्परम् परस्परेण परस्परस्येत्यादयः ॥ १२० ॥

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् । २ । २ । १२१ ॥

जातेरेकत्वादेकवचन एव प्राप्ते पक्षे बहुवचनार्थं बहुवद्भाव उच्यते । जातेराख्याभिधानं जात्याख्या, तस्यामेकोऽर्थो जातिलक्षणोऽसंख्यः संख्यावाचिविशेषणरहितो बहुवद्वा भवति । सपन्नो यवः । सपन्ना यवाः । सपन्नो व्रीहिः । सपन्ना व्रीहयः । जात्यर्थस्य बहुवद्भावात् तद्विशेषणानामपि बहुवद्भावः । तथा चोभयवाचिभ्यो बहुवचनम् । जातिग्रहणं किम् ? चैत्रः । मैत्रः । आख्याग्रहणं किम् ? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एक इति किम् ? सपन्नौ व्रीहियवौ । मगधेषु स्तनौ पीनौ, कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे । इत्यादावपि सव्येतरत्वलक्षणावान्तरजातिद्वयोपाधियोगादेकत्वं नास्तीति बहुवद्भावो न भवति । जातिमात्रविवक्षायां तु भवत्येव । मगधेषु स्तनाः पीनाः । स्तनः पीनः । कलिङ्गेष्वक्षीणि शुभानि । अक्षि शुभमिति । असंख्य इति किम् ? एको व्रीहिः सपन्नः सुभिक्षं करोति । अत्र विशेषणभूतसंख्याप्रयोगोऽस्तीति एके व्रीहयः सपन्नाः सुभिक्षं कुर्वन्ति इति न भवति ॥१२१॥

अविशेषणे द्वौ चास्मदः । २ । २ । १२२ ॥

अस्मदो द्वावेकश्चार्थो वा बहुवद्भवति 'अवि-

शेषणे' न चेत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूम' । अविशेषण इति किम् ? आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अह पण्डितो ब्रवीमि । अहं चैत्रो ब्रवीमि । कथं 'नाट्ये च दक्षा वयम्,' 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता', सा बाला वयमप्रगल्भमनसः,' इत्यादि । दक्षत्वादीनां विधेयत्वेनाविशेषणत्वात् भविष्यति । यदनूद्यमानमवच्छेदकं तद्विशेषणम् इति एकानेकस्वभावस्यात्मनोऽनेकस्वभावविवक्षायां बहुवचनं सिद्धमेव सविशेषणप्रतिषेधार्थं तु वचनम् ॥१२२॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे । २ । २ । १२३ ॥

फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदशब्दस्य च भे नक्षत्रे वर्तमानस्य द्वावर्थौ बहुवद्वा भवतः । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ । कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे । कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे । उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । भ इति किम् ? फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वावित्येव । तेनैकस्मिन् ज्योतिषि न भवति । दृश्यते फल्गुनी । एकवचनान्तः प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये । फल्गुनीप्रोष्ठपदस्येति शब्दपरो निर्देशः किम् ? तत्पर्यायस्य मा भूत् । अथ पूर्वे भद्रपदे ॥१२३॥

गुरावेकश्च । २ । २ । १२४ ॥

गुरौ गौरवार्हेऽर्थे वर्तमानस्य शब्दस्य द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा भवति । त्वं गुरुः । यूयं गुरवः । युवां गुरू । यूयं गुरवः । स कारुणिक उपाध्यायः । ते कारुणिका उपाध्यायाः । तौ कारुणिकावुपाध्यायौ । ते कारुणिका उपाध्यायाः । एष मे पिता । एते मे पितरः । अयं तपस्वी । इमे तपस्विनः । गुरुशिष्यौ । गुरुशिष्याः । इहभवानाह । इहभवन्तस्त्वाहुः । आपः, दाराः, गृहाः, वर्षाः, पञ्चालाः जनपदः, गोदौ, खलतिकं वनानि, हरीतक्यः फलानि, पञ्चालमथुरे, चञ्चाभिरूपो मनुष्य इति सर्वलिङ्गसंख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपचरितार्थानुपातिनि च शब्दात्मनि रूढितस्तत्तल्लिङ्गसंख्योपादानव्यवस्थानुसर्तव्या ॥१२४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥२॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे, सर्वकल्याणकारणम् । अधुना मूलराजस्तु, चित्रं लोकेषु गीयते ॥ १ ॥ ॥ अर्हम् ॥ ॥

तृतीयः पादः

नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः । २ । ३ । १ ॥

गतिसञ्ज्ञकयोर्नमस्पुरस् इत्येतयोः सम्बन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकारादेशो भवति । नमस्कृत्य । नमस्करोति । नमस्कर्ता । नमस्कर्तुम् । नमस्कर्तव्यम् । पुरस्कृत्य । पुरस्करोति । पुरस्कर्ता । पुरस्कर्तुम् । पुरस्कर्तव्यम् । पुरस्खादः । पुरस्खादनम् । पुरस्पातः । पुरस्पतनम् । पुरस्फक्कः । पुरस्फक्कनम् । गतेरिति किम् ? नमः कृत्वा । नमः करोति । नमः शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । नमःशब्दस्य कृग्योगे विकल्पेन

गतिसंज्ञाविधानाद्वा । तिरः पुरः करोति ॥१॥

तिरसो वा । २ । ३ । २ ॥

गतिसञ्ज्ञकस्य तिरःशब्दस्य सम्बन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकारादेशो वा भवति । तिरस्कृत्य तिरःकृत्य । तिरस्करोति । तिरः करोति । तिरस्कर्ता तिरःकर्ता । तिरस्कर्तुम् । तिरःकर्तुम् । गतेरित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं गतः । अन्तर्धावपि 'कृगो नवा' (३–१–१०) इति विकल्पेन गतिसञ्ज्ञाविधानात् तिरः कृत्वा । अगतेरप्यन्तर्धाविच्छन्त्यन्यः । तिरस्कृत्वा ॥२॥

पुंसः । २ । ३ । ३ ॥

पुमस्शब्दसम्बन्धिनो रेफस्य कखपफेषु सो भवति । पुंस्कोकिलः । पुंस्खननम् । पुंस्पाकः । पुंस्फलम् । पुस्काम्यति । पुंस्कः । पुंस्पाशः ॥ ३ ॥

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये । २ । ३ । ४ ॥

शिरस् अधस् इत्येतयोः सम्बन्धिनो रेफस्य पदशब्दे परे सो भवति समासैक्ये तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । शिरस्पदम् । अधस्पदम् । 'अव्ययं प्रवृद्धादिभिः' (३–१–४८) इति समासः । पद इति किम्? शिरःखण्डम् । समासेति किम्? शिरः पदम् । अधः पदम् । ऐक्य इति किम् । परमशिरःपदम् । परमाधःपदम् ॥४॥

अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य । २ । ३ । ५ ॥

अकारात्परस्यानव्ययसंबन्धिनो रेफस्य कृकम्यादिस्थेषु कखपफेषु परेषु सो भवति तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । कृ, अयस्कृत् अयस्कारः । अयस्कृतम् । कमि, यशस्कामः । पयस्कामः । कंस, अयस्कंसः । पयस्कंस । कुम्भ, अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । द्वन्द्वे, पयस्कुम्भकपालानि । कुशा, अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी, अयस्कर्णी पयस्कर्णी । पात्र, अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अयस्कुम्भी, पयस्पात्री । शुनस्कर्ण इति तु कस्कादिः । अत इति किम्? गीःकारः । धूःकारः । भाःकरणम् । वाःपात्रम् । भास्कर इति तु कस्कादिः । कृकम्यादिष्विति किम्? अयःकीलः । पयःपानम् । अनव्ययस्येति किम्? स्वःकारः । प्रातःकामः । समास इत्येव, यशः करोति । ऐक्य इत्येव, उपपयःकारः । परमयशःकामः । अयसः कुम्भकपालम् अयःकुम्भकपालम् । पयसः पात्रखण्डम् पयःपात्रखण्डम् । अत्र हि निमित्तनिमित्तिनौ नैकसमासस्थौ । यदा त्वेवं समासोऽयसः कुम्भोऽयस्कुम्भस्तस्य कपालं तदा भवत्येवायस्कुम्भकपालम् इत्यादि । इह कृकम्योः केवलयोः समासो न भवतीति प्रत्ययान्तयोर्ग्रहणम् । अथ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति क्विबन्तयोरेव कस्मान्न भवति । 'गतिकारकस्य' (३–२–८५) इत्यादिसूत्रे क्विब्ग्रहणात् । न ह्यन्यप्रत्ययान्तानां धातूत्तरपदानाम ग्रहणे क्विब्ग्रहणमर्थवद्भवति । कमिग्रहणात्कामयतेर्न भवति । पयः कामयते पयःकामा । 'शीलिकामिभक्ष्याचरि'—(५–३–८७) इत्यादिना णः । कमेस्त्वणि पयस्कामीति भवति । कथं पयस्कामा । कमनं कामः । पयसि कामोऽस्या इति बहुव्रीहिणा भविष्यति । कमिग्रहणेनैव कंसे लब्धे पृथक् कंसग्रहणं ज्ञापकमस्तीदमपि दर्शनमुणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति ॥ ५ ॥

प्रत्यये । २ । ३ । ६ ॥

अनव्ययस्य यो रेफस्तस्य प्रत्ययविषयेषु कखपफेषु सो भवति । पाशकल्पकाः प्रयोजयन्ति । काम्ये विशेषविधानादन्यस्य चाभावात् । पयस्पाशम् । यशस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । पयस्कम् । यशस्कम् । अनव्ययस्येत्येव । स्वःपाशम् । प्रातः-

कल्पम् । प्रत्यय इति किम् ? पाशो बन्धः । कल्पो विधिः । कं गिरः । पय पाश । पयःकल्पः । पयःकम् ॥ ६ ॥

रोः काम्ये । २ । ३ । ७ ॥

अनव्ययसबन्धिनो रेफस्य रोरेव काम्यप्रत्यये परे सो भवति । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । रोरिति किम् ? द्वाःकाम्यति । वाःकाम्यति । अह काम्यति । प्रत्यय इत्येव । पुरुषै काम्यम् । अनव्ययस्येत्येव । अधःकाम्यति । पूर्वेणैव सिद्धे रोरेवेति नियमार्थं वचनम् ॥ ७ ॥

नामिनस्तयोः षः । २ । ३ । ८ ॥

तयोरिति प्रत्ययसूत्रसगृहीतानां पाशकल्पकानां रोः काम्ये इति यथानिर्दिष्टस्य काम्यस्य च ग्रहणम् । तयोः परयोर्नामिन उत्तरस्य रेफस्य षकार आदेशो भवति । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । धनुष्पाशम् । गीष्पाशा । धूष्पाशा । सर्पिष्कल्पम् । धनुष्कल्पम् । गीष्कल्पा । सर्पिष्कम् । सार्पिष्कः । धानुष्कः । सर्पिष्काम्यति । धनुष्काम्यति । नामिन इति किम् ? अयस्कल्पम् । तयोरिति किम् ? मुनिः करोति । भिन्द्युः पापानि । रोः काम्य इत्येव । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ॥८॥

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् । २ । ३ । ९ ॥

निरादीनां सबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु षो भवति । बहुवचननिर्देशो निस्दुसोर्निर्दुरोश्च परिग्रहार्थः । निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस्, बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आविस्, आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । प्रादुस्, प्रादुष्कृतम् । चतुर्, चतुष्कण्टकम् । चतुष्पात्रम् । कथं निःष्कुल, दुःष्पुरुष, नैष्कुल्यम्, दौष्कुल्यम् । एकादेशविकृतस्यानन्यवात् ॥ ९ ॥

सुचो वा । २ । ३ । १० ॥

सुजन्तानां सबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु षकारो वा भवति । द्विष्करोति । त्रिष्करोति । त्रिष्खनति । चतुष्पचति । चतुष्फलति । पक्षे जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीयश्च भवति । द्वि≍करोति । द्विः करोति । त्रि≍खनति । त्रिः खनति । चतु)(पचति । चतुः पचति । चतु)(फलति । चतुः फलति । सुजन्तस्य चतुरः परत्वादनेन विकल्पो न तु पूर्वेण नित्यो विधिः । कखपफीत्येव । द्विश्चरति । त्रिस्तरति ॥१०॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् । २ । ३ । ११ ॥

इसूउसूप्रत्ययान्तस्य यो रेफस्तस्य कखपफेषु परेषु षो वा भवति, अपेक्षायां स्थानिनिमित्तपदे चेत् परस्परापेक्षे भवतः । सर्पिष्करोति । सर्पिष्खादयति । सर्पिष्पिबति । सर्पिष्फेनायते । धनुष्करोति । धनुष्खण्डयति । धनुष्पतति । धनुष्फलति । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिष्पिबति । परमधनुष्करोति । परमधनुष्पठति । पक्षे सर्पिः करोति । परमसर्पिः करोतीत्यादि । इसुस इति किम् ? पय≍करोति । पय)(पिबति । इसुसोः प्रत्यययोर्ग्रहणादिह न भवति । मुनिः करोति । नदीभिः क्रियते । मुहुः पठति । भिन्द्युः पापानि । मुहुरित्यव्युत्पन्नमव्ययम् । इसा साहचर्यादुस औणादिकस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । चक्रुः कुलानि । त्याद्युस्यपीच्छत्यन्यः । अपेक्षायामिति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । एकार्थीभावे च न भवति । परमसर्पिकुण्डम् ॥ ११ ॥

नैकार्थेऽक्रिये । २ । ३ । १२ ॥

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्नेकार्थे समानाधिकरणे पदे यत्कखपफ तस्मिन् परे इसुसूप्रत्ययान्तस्य सबन्धिनो रेफस्य षो न भवति । 'वेसुसोऽपेक्षायाम्' (२–३–११) इत्यस्यायं प्रतिषेधो

नान्यस्य । तद्विषय एवारम्भात् । सर्पि॒ःकालकम् । यजु)(पीतकम् । एकार्थे इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे । सर्पि॒ःकुम्भे । धनुष्पुरुषस्य । धनु)(पुरुषस्य । अक्रिय इति किम् ? सर्पिष्क्रियते । सर्पिः क्रियते । धनुष्प्राप्तम् । धनुः प्राप्तम् ॥ १२ ॥

समासेऽसमस्तस्य । २ । ३ । १३ ॥

पूर्वेणासमस्तस्येसुस्प्रत्ययान्तस्य सबन्धिनो रेफस्य कखपफे परे षो भवति 'समासे' तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । सर्पिष्कुम्भः । असर्पिः सर्पिः कृत्वा सर्पिष्कृत्य । सर्पिष्खण्डम् । सर्पिष्पानम् । सर्पिष्फलम् । धनुष्कृत्य । धनुष्खण्डम् । धनुष्पृष्ठम् । धनुष्फलम् । समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डम् । इन्द्रधनुःखण्डम् । पूर्वेणापि न भवति समासे सत्यपेक्षाया अभावात् । इदमेवासमस्तस्येति वचन ज्ञापकम् इसुसोः 'प्रत्ययः प्रकृत्यादेः' (७–४–११५) इत्ययं नियमो न भवति । तेन परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिः करोतीत्यत्र 'वेसुसोऽपेक्षायाम्' (२–३–२१) इत्यनेनाधिकस्यापि विकल्पो भवति । बहुसर्पिष्कुण्डम्, बहुसर्पिष्पात्रमित्यत्र तु बहुप्रत्ययादेरपि असमस्तत्वादनेन नित्यं भवति ॥ १३ ॥

भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः । २ । ३ । १४ ॥

भ्रातुष्पुत्रादयः कस्कादयश्च कखपफेषु परेषु रेफस्य स्थाने यथासख्य कृतषत्वसत्वाः साधवो भवन्ति । भ्रातुष्पुत्रः । 'ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे' (३–२–१७) इति षष्ठ्या अलुप् । परमसर्पिष्कुण्डिका । परमधनुष्कपालम् । परमबर्हिष्पूलं । परमयजुष्पात्रम् । अत्र सर्पिष्कुण्डिकाधनुष्कपालबर्हिष्पूलयजुष्पात्राणां पूर्वेण षत्वे सिद्धेऽपि समस्तार्थमिह पाठः । अन्ये त्वेषां समस्तानां षत्वं न मन्यन्ते । तन्मते तु परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादिषु षत्वं न भवति । कस्कः । वीप्सायां द्विर्वचनम् । कुतः कुतः आगतः कौतस्कुतः । शुनस्कर्णः । 'षष्ठ्याः क्षेपे' (३–१–३०) इत्यलुप् । सद्यस्कालः । बहुव्रीहिरसमासो वा । सद्यः क्रयण सद्यस्क्रीः । तत्र भवः साद्यस्क्रः । भ्रातुष्पुत्र । सर्पिष्कुण्डिका । बर्हिष्पूल । यजुष्पात्र । इति भ्रातुष्पुत्रादयः । कस्कः । कौतस्कुतः । शुनस्कर्ण । सद्यस्काल । सद्यस्क्री । साद्यस्क्र । भास्कर । अहस्करः । अयस्काण्ड । तमस्काण्ड । अयस्कान्त । अयस्कुण्ड । मेदस्पिण्ड । अयस्पिण्ड । इति कस्कादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति । सर्वत्र नामिनः परस्य रेफस्य षत्वमन्यत्र सत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि । २ । ३ । १५ ॥

नामिनोऽन्तस्थायाः कवर्गाच्च परस्य पदान्तः पदमध्ये कृतस्य विहितस्य कृतसबन्धिनो वा सः सकारस्य षो भवति शिटा नकारेण चान्तरेऽपि व्यवधानेऽपि । नामिनः, आशिषा । अग्निषु । नदीषु । वायुषु । वधूषु । पितृषु । एषा । गोषु । नौषु । सिषेवे । शिष्यते । चिचीषति । सुष्वाप । लुलूषति । जेष्यति । अनैषीत् । अच्योष्ट । अकौषीत् । सर्पिष्मान्, यजुष्मान्, दोष्मान् इत्यादौ 'न स्तं मत्वर्थे' (१–१–२३) इति पदप्रतिषेधात्पदमध्यत्वम् । अन्तस्थायाः, गीर्षु । धूर्षु । चिकीर्षति । पुपूर्षति । हल्षु । कवर्गात्, वाक्षु । त्वक्षु । पिपक्षति । शिक्षति । अपाङ्क्षु । क्रुङ्षु । शिड्नान्तरेऽपि । सर्पिष्षु । हविष्षु । अत्र सकारेण व्यवधानम् । सर्पिःषु । धनुःषु । सर्पींषि । यजूंषि । ब्रह्माशींषि कुलानि । नकारस्यावश्यम् अनुस्वारभवनात् शिड्ग्रहणेनैव सिद्धे नकारोपादानं नकारस्थानेनैवानुस्वारेण यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन मकारानुस्वा-

रेण न भवति । पुंसु । शिटा नकारेण चान्तरे इति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेरुभयव्यवधाने न भवति । णिसुकि चुम्बने । निंस्से । नाम्यन्तस्थाकवर्गादिति किम् ? असौ । दास्यति । पदान्तरिति किम् ? पदादौ पदान्ते च मा भूत् । दधिसेक् । दधिसेचौ । ईषदपरिसमाप्तः सेक् वहुसेक् । वहुसेचौ । अत्रान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सेक्शब्दस्य पदत्वात् सकारस्य पदादित्वम् । अन्ते, अग्निस्तत्र । कृतस्येति किम् ? विसम् । मुसलम् । सिसाधयिषति । अथ विसंविस, मुसलंमुसलमित्यादौ द्वित्वे कृते सकारस्य षत्वं कस्मान्न भवति । उच्यते । नात्र कृतः सकारः किं तु तत्संपृक्त' । समुदायो द्विरुच्चार्यते । तिसृभिरित्यत्र तु विधानवलान्न भवति । अधिकारश्चायमा षत्वविधेः ॥ १५ ॥

समासेऽग्नेः स्तुतः । २ । ३ । १६ ॥

अग्निशब्दात्परस्य स्तुत्शब्दसवन्धिन' सकारस्य समासे षो भवति । अग्निष्टुत् । अग्निष्टुतौ । अग्निष्टुतः । ॥१६॥

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य । २ । ३ । १७ ॥

ज्योतिरायु'शब्दाभ्यामग्नेश्च परस्य स्तोमशब्दसंबन्धिन' सकारस्य समासे षो भवति । ज्योतिःष्टोम' । आयु'ष्टोमः । अग्निष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥१७॥

मातृपितुः स्वसुः । २ । ३ । १८ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दसबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा । समास इत्येव । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ १८ ॥

अलुपि वा । २ । ३ । १९ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दसबन्धिनः सकारस्यालुपि समासे षो वा भवति । मातु'ष्वसा । मातु'स्वसा । पितुःष्वसा । पितु.स्वसा 'स्वसृपत्योर्वा' (३-२-३८) इति षष्ठ्या अलुप्। समास इत्येव । मातुः स्वसा पितुः स्वसा ॥ १९ ॥

निनद्याः स्नातेः कौशले । २ । ३ । २० ॥

निनदीशब्दाभ्यां परस्य स्नाते. सबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति कौशले नैपुण्ये गम्यमाने । निष्ण' कटकरणे । निष्णातः कटकरणे । नदीष्णः प्रतरणे । नदीष्णातः प्रतरणे । कुशल इत्यर्थः । नद्याः स्नातस्य नेच्छन्त्येके । कौशल इति किम् ? निस्नातः । नदीस्नः । यः स्रोतसा ह्रियते ॥ २० ॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे । २ । ३ । २१ ॥

प्रतेः परस्य स्नातसवन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । सूत्रेऽभिधेये । विशषानुपादानाच्चोर्णादिसूत्रं व्याकरणादिसूत्रं च गृह्यते । प्रतिष्णातं सूत्रम् । ऊर्णादिसूत्र क्षालनेन शुद्धम् । व्याकरणादिसूत्रं त्वतिव्याप्त्यादिदोषाभावेन शुद्धमित्यर्थः । सूत्र इति किम् । प्रतिस्नातमन्यत् । प्रत्ययान्तोपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिस्नातृ सूत्रम् । प्रतिस्नायकं सूत्रम् ॥ २१ ॥

स्नानस्य नाम्नि । २ । ३ । २२ ॥

प्रते' परस्य स्नानसवन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति सूत्रविषये नाम्नि । समुदायश्चेत्सूत्रविषयं नाम भवतीत्यर्थ. । प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः । नाम्नीति किम् ? प्रतिस्नानमन्यत् ॥ २२ ॥

वेः स्त्रः । २ । ३ । २३ ॥

वे' परस्य स्तृणाते सकारस्य समासे षो भवति नाम्नि समुदायश्चेत्संज्ञाविषयो भवति । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारवृहती छन्दः । नाम्नीत्येव । विस्तरो वचसाम् । विस्तारः पटस्य ॥ २३ ॥

अभिनिष्टानः । २ । ३ । २४ ॥

अभिनिस् इत्येतस्मात्परः ष्टानशब्द समासे कृतषत्वो निपात्यते नाम्नि समुदायश्चेत्सञ्ज्ञाविषयो भवति । अभिनिष्टानो वर्णः । विसर्गस्यैषा संज्ञा । वर्णमात्रस्येत्यन्ये । नाम्नीत्येव अभिनिःस्तन्यते अभिनिस्तानो मृदङ्गः ॥ २४ ॥

गवियुधेः स्थिरस्य । २ । ३ । २५ ॥

गवि युधि इत्येताभ्यां परस्य स्थिरशब्दसबन्धिनः सस्य समासे षो भवति नाम्नि । गविष्ठिरः । अस्मादेव निर्देशात् सप्तम्या अलुप् । युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥

एत्यकः ॥ २ । ३ । २६ ॥

ककारवर्जितान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य सकारस्य एत्येकारे परे समासे षो भवति नाम्नि । हरिषेणः । श्रीषेणः । वायुषेणः । मातृषेणः । एतीति किम् ? हरिसिंहः । अक इति किम् ? विष्वक्सेन । शतभिषक्सेनः । नाम्नीत्येव । पृथ्वी सेनास्य पृथुसेनः । नाम्यन्तस्थाकवर्गादित्येव । सर्वसेनः । महासेन ॥ २६ ॥

भादितो वा । २ । ३ । २७ ॥

भं नक्षत्रं तद्वाचिन इकारान्तात् परस्य सकारस्यैकारे परे समासे षो वा भवति । नाम्नि । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेन । रेवतिषेण । रेवतिसेन । भरणिषेण । भरणिसेन. । 'ङ्यापो बहुलं नाम्नि' (२–४–९९)इति ह्रस्व । इत इति किम् ? पुनर्वसुषेण. । अत्र पूर्वेण नित्यमेव । शतभिषक्सेन. ॥२७॥

विकुशमिपरेः स्थलस्य । २ । ३ ।२८॥

विकुशमिपरिभ्य. परस्य स्थलशब्दसंबन्धिन सकारस्य समासे षो भवति । नाम्नीति निवृत्तम् । विगत वीनां वा पक्षिणां स्थलं विष्ठलम् । कुत्सितं को पृथ्व्या वा स्थल कुष्ठलम् । शमीनां स्थलं शमिष्ठलम् । 'ङ्यापो बहुल नाम्नि' (२–४–९९) इति ह्रस्व । सूत्रे ह्रस्वस्य शमिशब्दस्योच्चारणाद् दीर्घान्न भवति । शमीस्थलम् । दीर्घादप्येके । परिगतं स्थलं परिष्ठलम् । एभ्य इति किम् ? भूमिस्थलम् ॥ २८ ॥

कपेर्गोत्रे । २ । ३ । २९ ॥

कपिशब्दात्परस्य स्थलशब्दसम्बन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति गोत्रेऽभिधेये । कपिष्ठलो नाम गोत्रस्य प्रवर्तयिता । यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रमिह लौकिकं गृह्यते । लोके चाद्यपुरुषा येऽपत्यसंतते प्रवर्तयितारो यन्नाम्नोऽपत्यसंततिर्व्यपदिश्यते तेऽभिधीयन्ते । गोत्र इति किम् ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ २९ ॥

गोम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुकङ्गुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपरमेदिवेः स्थस्य । २ । ३ । ३० ॥

गो अम्बा आम्ब सव्य अप द्वि त्रि भूमि अग्नि शेकु शङ्कु कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि बर्हिस् परमे दिवि इत्येतेभ्यः परस्य स्थशब्दसबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । गोष्ठलम् । अम्बाष्ठ 'ङ्यापो बहुलं नाम्नि' (२–४–९९) इति ह्रस्वत्वे अम्बष्ठः । श्लिष्टनिर्देशादुभाभ्यामपि भवति । आम्बष्ठ. । सव्यष्ठः । अपष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । भूमिष्ठः । अग्निष्ठ. । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठ । कुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । बर्हिष्ठः । परमेष्ठः । दिविष्ठः । अत एव निपातनात् सप्तम्या अलुप् । 'तत्पुरुषे कृति' (३–२–२०) इति तु 'नेन्सिद्धस्थे' (३–२–२९) इति प्रतिषेधान्नोपतिष्ठते ॥ ३० ॥

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् । २ । ३ । ३१ ॥

निरादिभ्यः परेषां सेधादीना सस्य समासे षो

भवति। वचनभेदाद्यथासङ्ख्याभाव । निःषेधः। दुःषेध सुषेध । निःषन्धि. । दुःषन्धि । सुषन्धि । निःषाम। दुःषाम। सुषाम ॥ ३१ ॥

प्रष्ठोऽग्रगे। २। ३। ३२॥

प्रात्परस्य स्थसकारस्य षो निपात्यते अग्रगे अग्रगामिण्यभिधेये। प्रष्ठ अग्रगामी। प्रस्थोऽन्य ॥ ३२ ॥

भीरुष्ठानादयः। २। ३। ३३॥

भीरुष्ठानादय शब्दाः समासे कृतषत्वा साधवो भवन्ति। भीरूणां स्थानं भीरुष्ठानम्। अङ्गुलीनां सङ्ग अङ्गुलिषङ्गः। अङ्गुलिषङ्गा यवागू। भीरुष्ठान अङ्गुलिषङ्ग। सव्येष्टृ(ष्ठृ)। परमेष्ठिन्। सुष्ठु। दुष्ठु। अपष्ठु। वनिष्ठु। गौरिषक्थ। प्रतिष्णिका। नौषेचिका। दुन्दुभिषेवण। इति भीरुष्ठानादय। समास इत्येव। भीरो स्थानमित्यादि। बहुवचनम् आकृतिगणार्थम् ॥ ३३ ॥

ह्रस्वान्नाम्नस्ति। २। ३। ३४॥

नाम्नो विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ह्रस्वान्नामिन उत्तरस्य सकारस्य षो भवति। तल्त्वतस्त्यतयतरप्तमप प्रयोजयन्ति। सर्पिष्टा। यजुष्टा। सर्पिष्ट्वम्। यजुष्ट्वम्। सर्पिष्ट.। यजुष्ट। निष्ट्य। चतुष्टय। सर्पिष्टरम्। वपुष्टरम्। सर्पिष्टमम्। वपुष्टमम्। 'असिद्धं बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे' इति प्लुतत्वस्यासिद्धत्वादिहापि भवति। सर्पि३ष्ट्वम्। चतु३ष्टय। सर्पि३ष्टरम्। यजु३ष्टमम्। ह्रस्वादिति किम्? गीस्त्वम्। धूस्त्वम्। गीस्तरा। धूस्तमा। उच्चैस्तराम्। उच्चैस्तमाम्। नामिन इत्येव। तेजस्ता। तेजस्त्वम्। पयस्ता। पयस्त्वम्। तेजस्तराम् तेजस्तमाम्। नाम्न इति किम्? भिन्द्युस्तराम्। विहितविशेषण किम्? सर्पिस्तत्र। सर्पिषस्तरणम् तमनं वा सर्पिस्तर सर्पिस्तम। तीति किम्? सर्पिस्साद्भवति॥ ३४॥

निसस्तपेऽनासेवायाम्। २। ३। ३५॥

निसः सबन्धिनः सकारस्य तकारादौ तपतौ परे षो भवति अनासेवायामर्थे। पुनः पुनः करणमासेवा। निष्टपति सुवर्णम्। सकृदग्नि स्पर्शयतीत्यर्थ। अनासेवायामिति किम्? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः। 'निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय' इत्यत्र तु सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते। तीत्येव। निरतपत्। शब्निर्देशो भौवादिकपरिग्रहार्थ यङ्लुब्निवृत्त्यर्थश्च। निस्तातप्ति। निस्तातपीति। "तिवा शवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। एकस्वरनिमित्त च पञ्चैतानि न यङ्लुपि" ॥ १ ॥ ॥ ३५ ॥

घस्वसः। २। ३। ३६॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य घसेर्वसेश्च धातोः सबन्धिनः सकारस्य षो भवति। जक्षतु। जक्षुः। जक्षिवान्। ऊषतु। ऊषु। उषित। उषितवान्। घसिरिह प्रकृत्यन्तरम्। आदेशस्य कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्। अकृतसकारार्थं वचनम्। शिड्नान्तरेऽपि बहूंषि। बहुषु वसन्तीति नगराणि। नाम्यन्तस्थाकवर्गादित्येव। जघास। वसति ॥ ३६ ॥

णिस्तोरेवास्वदस्विदसहः षणि। २। ३। ३७॥

स्वदस्विदसहवर्जितानां ण्यन्तानां स्तौतेरेव च सबन्धिन सकारस्य नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य षणि षत्वभूते सनि परे षो भवति नान्येषाम्। सिषेवयिषति। सुष्वापयिषति। सिषेधयिषति। तुष्टूषति। स्वदादिपर्युदास किम्? सिस्वादयिषति। सिस्वेदयिषति। सिसाहयिषति। स्तौतिसाहचर्यात् स्वदादिपर्युदासेन सदृशग्रहणाच्च ण्यन्तानामपि षोपदेशा-

नामेव ग्रहणम् । तथा च कृतत्वात् सकारस्य 'नाम्यन्तस्थाकवर्गा'—(२-३-१५) आदिसूत्रेणैव सिद्ध नियमार्थं वचनम्, णिस्तोरेव षणि षत्व नान्यस्य । तेनेह न भवति । सुसूषति । सिसिक्षति । सिसेविषति । एवकारः षण्येव णिस्तोरिति विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थः । तेनेहापि भवति । असीषिवत् । तुष्टाव । षणीति किम् ? सिषेव । सुष्वाप । षत्वं किम् ? सुषुप्सति । तिष्ठासति । नकारः किम् ? व्यतिसुषुपिषे । कथं प्रतीषिषति, अधीषिषति । षणि निमित्ते धातोः षत्वनियम उक्तः । इह तु सन एव द्विरुक्तस्य षत्व न धातोरिति न प्रतिषेध' । सोषुपिषते, सेषिविषते इत्यादौ तु यङि द्वित्वं पश्चात्सन्निति न प्रतिषेधः । येषां तु दर्शने द्वित्वेऽपि पुनः सनि द्विरुक्ति' तन्मते सुसोषुपिषत इत्यत्र षणि सुशब्दात् परस्य सस्य षत्वं न भवत्येव ॥ ३७ ॥

सञ्जेर्वा । २ । ३ । ३८ ॥

इकारान्तनिर्देशात्सञ्ज इह ण्यन्तो गृह्यते । सञ्जयतेर्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य षणि परे सस्य षो वा भवति सिसञ्जयिषति । सिषञ्जयिषति । नित्यं षत्वमित्येके ॥ ३८ ॥

उपसर्गात्सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे । २ । ३ । ३९ ॥

अद्वित्वे द्विर्वचनाभावे सति सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीनां सकारस्योपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य षो भवति अट्यपि अडागमेऽपि सति । अड्व्यवधानेऽपीत्यर्थ' । सुग, अभिषुणोति । परिषुणोति । शिड्नान्तरेऽपीत्यधिकारात्, निःषुणोति । दुःषुणोति । अभिषुण्वन्त प्रयुङ्क्ते, अभिषावयति । अत्रोपसर्गसबन्धे सति णि' । ण्यन्तानां धातूनामुपसर्गसबन्धे न भवति । अभिसावयति । परिसावयति अट्यपि, अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । गिन्निर्देशात् सौतिसवत्योर्मा भूत् । अभिसौति । अभिसवति । सुव, अभिषुवति । परिषुवति । अट्यपि । । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । शनिर्देशात् सूतिसूयत्योर्न भवति । अभिसूते । अभिसूयते । सो, अभिष्यति । परिष्यति । अट्यपि । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तु, अभिष्टौति । परिष्टौति । सुष्टुतम् । सुष्टवम् । दुःष्टवम् । अट्यपि अभ्यष्टौत् प्रत्यष्टौत् । स्तुभ्, अभिष्टोभते । परिष्टोभते । उपसर्गादिति किम् ? दधि सुनोति । मधु सुनोति । पूजायां सोः पूजातिक्रमयोश्चातेरुपसर्गत्वाभावादिह न भवति । सुस्तुतम् । अतिस्तुतम् । येन धातुना युक्ता' प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा इति धात्वन्तरयोगे न भवति । निर्गताः सावका अस्मादसौ निःसावको देशः । अभिसावकीयतीत्यत्र सावयतेरभिना योगो न सुनोतेरिति न भवति । शिड्नान्तरेऽपीत्यधिकारात् अटा व्यवधाने न प्राप्नोतीत्यट्यपीति ग्रहणम् । अपिशब्दोऽभावार्थः । अन्यथाट्येव स्यात । अद्वित्वे इति किम् ? अभिसुसूषति । अभ्यसुसूषत् । परिसुसूषति । पर्यसुसूषत् । अभिसिषासति । अभ्यसिषासत् । अत्र पूर्वसकारस्य षत्वं न भवति । मूलधातोस्तु यथाप्राप्तं षत्वं न भवत्येव । केचित्तूपसर्गपूर्वाणां सुनोत्यादीनां पञ्चानामपि सन्नन्तस्तौतिवर्जितानां द्वित्वे सति मूलप्रकृतेरपि षत्वं नेच्छन्ति । अभ्यसूसवत् । अभिसुसाव । अभिसोसूयते । सो, अभ्यसीसयत् । अभिसेसीयते । अभिसिसासति । स्तु, अभितोस्तूयते । अभितुस्ताव । अभ्यतुस्तवत् । स्तुभ्, अभितुस्तुभे । अभितोस्तुभ्यते । अभ्यतुस्तुभत् । इत्यादि । पदादौ प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ३९ ॥

स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि । २ । ३ । ४० ॥

उपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परेषां स्थादीनां सकारस्य षो भवति द्वित्वेऽपि अट्यपि द्विर्वचनेनाटा द्वाभ्यां च व्यवधानेऽपीत्यर्थः । स्था, अधिष्ठास्यति । प्रतिष्ठास्यति । अधितष्ठौ । प्रतितष्ठौ । अध्यष्ठात् । अध्यष्ठास्यत् । सेनि, सेनया अभियाति अभिषेणयति । अभिषिषेणयिषति । अभ्यषेणयत् । अभ्यषिषेणयिषत् । सेध, प्रतिषेधति । प्रतिषिषेधिषति । प्रत्यषेधत् । प्रत्यषिषेधिषत् । सिच्, अभिषिञ्चति । सुषिक्त नाम किं तवात्र । अभिषिषिक्षति । अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिषिक्षत् । सञ्ज, अभिषजति । अभिषषञ्ज । अभिषिषङ्क्षति । अभ्यषजत् । अभ्यषिषङ्क्षत् । ण्यन्तानामपि भवति । प्रतितिष्ठन्तं प्रयुङ्क्ते प्रतिष्ठापयति । एवं प्रतिषेधयति । उपसर्गादित्येव । अधिस्थास्यति । गतार्थत्वान्नात्राधिरुपसर्गः । वृक्षं वृक्षं परि सिञ्चति । अत्र वीप्स्यसंबद्धस्य परेर्धातुना सम्बन्धाभावात् नोपसर्गत्वम् । निर्गताः सेचका अस्मान्निःसेचको देशः । अत्र येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसञ्ज्ञा इति न भवति । सेधेति कृतगुणस्य निर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । अभिसिध्यति । अकारस्तूच्चारणार्थो न तु शब्निर्देशः । तेन यङ्लुप्यपि भवति । प्रतिषेषिधीति । सेनेः अषोपदेशार्थं स्थासञ्ज्ञोरवर्णान्तव्यवधानेऽपि विध्यर्थं सिच्सञ्जसेधां षणि नियमबाधनार्थं सर्वेषामड्व्यवधाने पदादौ च षत्वार्थं वचनम् ॥ ४० ॥

अड्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः । २ । ३ । ४१ ॥

उपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य स्तम्भसकारस्य द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति न चेदसौ स्तम्भिरड्विषये प्रतिस्तब्धे निस्तब्धे च विषये भवति । विष्टभ्नाति । प्रतिष्टभ्नाति । वितष्टम्भ । प्रतितष्टम्भ । प्रतितष्टभ्यते । अभितिष्टम्भिषति । व्यष्टभ्नात् । प्रत्यष्टभ्नात् । अडप्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इति किम् ? व्यतस्तम्भत् । प्रत्यतस्तम्भत् । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥ ४१ ॥

अवाच्चाश्रयोर्जाविदूरे । २ । ३ । ४२ ॥

अवादुपसर्गात्परस्य स्तम्भः सकारस्याश्रयादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति अडे डविषयश्चेत् स्तम्भिर्न भवति । आश्रय आलम्बनम् । दुर्गमवष्टभ्नाति । दुर्गमवष्टभ्यास्ते । अवतष्टम्भ दुर्गम् । दुर्गमवाष्टभ्नात् । ऊर्जं ऊर्जित्वम् । अहो वृषलस्यावष्टम्भः । अवष्टब्धो रिपुः शूरेण । अविदूरमनतिविप्रकृष्टम् आसन्नमदूरासन्नं च गृह्यते । अवष्टब्धा शरत् । अवष्टब्धे सेने । अवादिति किम् ? प्रस्तब्धः । चकारोऽड इत्यस्यानुवृत्त्यर्थः, अनुक्तसमुच्चयार्थश्च । तेनोपष्टम्भ उपष्टम्भक उपष्टब्ध इत्यादावुपादपि भवति । उपावादित्यकृत्वा चकारेण सूचनम् अनित्यार्थं तेनोपस्तब्ध इत्यपि भवति । आश्रयादिष्विति किम् ? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अड इत्येव । अवातस्तम्भत् ॥ ४२ ॥

व्यवात्स्वनोऽशने । २ । ३ । ४३ ॥

वेरवाच्चोपसर्गात्परस्य स्वनो धातोः सकारस्याशने भोजनेऽर्थे द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादिहाड इति नानुवर्तते । विष्वणति । अवष्वणति । भुङ्क्ते इत्यर्थः । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थ इत्यन्ये । भुञ्जानः कंचिच्छब्दं करोतीत्यर्थ इत्यपरे । विषष्वाण । अवषष्वाण । विषंष्वण्यते । अवषंष्वण्यते । विषिष्वणिषति । अवषिष्वणिषति । व्यष्वणत् । अवाष्वणत् । व्यषिष्वणत् । अवाषिष्वणत् । व्यवादिति किम् ? अतिस्वनति । अत्यसिस्वनत् । अशन इति किम् ? विस्वनति । अवस्वनति मृदङ्गः । विविधं शब्दं करो-

तीत्यर्थ. ॥ ४३ ॥

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः। २। ३। ४४॥

प्रतिवर्जितोपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य सदो धातोः सकारस्य द्वित्वेऽप्यटचपि षो भवति परोक्षायां तु द्वित्वे सति आदे' पूर्वस्यैव भवति। निषीदति। विषीदति। निषाषद्यते। विषाषद्यते। निषिषत्सति। विषिषत्सति। न्यषीदत्। व्यषीदत्। न्यषीषदत्। व्यषीषदत्। परोक्षायां त्वादेरेव। निषसाद। विषसाद। अप्रतेरिति किम्? प्रतिसीदति। प्रत्यसीषदत् प्रतिसिषत्सति। अत्र प्रतेः परस्याद्यसकारस्य षत्वं न भवति। प्रकृति सकारस्य तु नामिनः परस्य 'नाम्यन्तस्था' —(२—३—१५) दिसूत्रेण भवत्येव। अस्यापि नेच्छन्त्येके। प्रत्यसीसदत्। प्रतिसिसत्सति। तुर्विशेषणार्थ। परोक्षायामेष विशेषोऽन्यत्र तूभयत्रापि भवति॥ ४४॥

स्वञ्जश्च। २। ३। ४५॥

उपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य स्वञ्जे' सकारस्य द्वित्वेऽप्यटचपि षो भवति परोक्षायां तु द्वित्वे सत्यादेरेव। अभिष्वजते। परिष्वजते। प्रतिष्वजते। अभिषिष्वङ्क्षते। परिषिष्वङ्क्षते। प्रतिषिष्वङ्क्षते। अभिषाष्वज्यते। अभ्यष्वजत। प्रत्यष्वजत। अभ्यषष्वञ्जत। परोक्षायां त्वादेरेव। अभिषस्वजे। अभिषस्वञ्जे। परिषस्वजे। परिषस्वञ्जे। प्रतिषस्वजे। प्रतिषस्वञ्जे। योगविभागादप्रतेरिति नानुवर्तते। चकार' परोक्षायां त्वादेरित्यस्यानुकर्षणार्थ ततश्चोत्तरत्राननुवृत्तिः॥४५॥

परिनिवेः सेवः। २। ३। ४६॥

परिनिव्युपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य सेवतेर्धातो' सकारस्य द्वित्वेऽपि षो भवति। परिषेवते। परिषिषेविषते। परिषेषेव्यते। परिषिषेवे। पर्यषेव्यत। निषेवते। निषिषेविषते। निषिषेवे। न्यषेवत। विषेवते। विषिषेविषते। विषिषेवे। व्यषेवत। परिनिवेरिति किम्? अनुसेवते। प्रतिसिषेवे। प्रतिसेषेव्यते प्रत्यसिषेवत्। अत्रोपसर्गाश्रितं षत्वं न भवति। धातोस्तु द्वित्वाश्रितं भवत्येव। उभयत्र नेच्छन्त्येके। प्रतिसिसेवे। प्रतिसेसेव्यते। प्रत्यसिसेवत्॥४६॥

सयसितस्य। २। ३। ४७॥

परिनिविभ्य. परयोः सयसितयोःसकारस्य षो भवति परिषय। निषय.। विषयः। परिषितः। निषितः। विषितः। सय इति सिनोतेरलन्तस्याजन्तस्य घान्तस्य वा सित इति क्तान्तस्य रूपम्। स्यतेर्वा नियमार्थं परिनिविपरस्यैव क्तान्तस्य स्यतेर्यथा स्यात् इति। तेनोपसर्गान्तरपूर्वस्य 'उपसर्गात्सुग्'—(२—३—३९) इत्यादिनापि न भवति। तेन प्रतिसित' निःसित', इत्यादि सिद्धम्। योगविभागात् द्वित्वेऽपि अटचपीति निवृत्तम्। तेन मा विषसयदित्यत्र द्वित्वे सति पूर्वेण व्यवधानादुत्तरस्य न भवति। पूर्वस्य त्वव्यवहितत्वात् भवत्येव। व्यसयीयत्। पर्यसितायत कथं मा परिषिषयत्। द्वित्वे सति उपसर्गात्परस्य पूर्वस्यानेन षत्वम् उत्तरस्य तु 'नाम्यन्तस्था' (२–३–१५) इत्यादिनेति न दोष'॥ ४७॥

असोङसिवूसहस्सटाम्। २। ३। ४८॥

परिनिविभ्यः परस्य सिवूसहोर्धात्वोस्सडागमस्य च सबन्धिन' सकारस्य षो भवति न चेत् सिवूसहौ सोडविषयौ भवतः। परिषीव्यति। निषीव्यति। विषीव्यति। परिषहते। निषहते। विषहते। परिष्करोति। विष्कर. शकुनि'। नेस्तु परस्सड् नास्तीति नोदाह्रियते। असोडेति किम्? परिसोढः। परिसोढव्यः। निसोढः। निसोढव्य'। डे, मा परिसीषिवत् मा परिसीषहत्। मूलधातोस्तु षत्व भवत्येव। सोप्रतिषेधस्तु सहेरेव न सिवस्तस्य सोरूपासभ-

वात् । सिवोऽनुबन्धनिर्देशात् यङ्लुपि न भवति । परिसेषिवीति । बहुवचनं परिनिविभि सह यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४८ ॥

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा । २ । ३ । ४९ ॥

परिनिविभ्यः परस्य स्तुस्वञ्जोर्धात्वोरसोडसिवू-सहस्सटां च सकारस्याटि सति षो वा भवति । पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्टौत् । व्यस्तौत् । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । न्यष्वजत । न्यस्वजत । व्यष्वजत । व्यस्वजत । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यषीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यषीव्यत् । व्यसीव्यत् । पर्यषहत । पर्यसहत । न्यषहत । न्यसहत । व्यषहत । व्यसहत । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । असोडसिवूसहेत्येव । पर्यसोढयत । पर्यसीषिवत् । पर्यसीषहत् । स्तुस्वञ्जोर्नित्यं प्राप्ते सिवूसहस्सटां चाप्राप्ते विभाषा ॥ ४९ ॥

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि । २ । ३ । ५० ॥

निरभ्यनुभ्यश्चकारात्परिनिविभ्यश्च परस्याप्राणिकर्तृकेऽर्थे वर्तमानस्य स्यन्दे' सकारस्य षो वा भवति । निःष्यन्दते तैलम् । निस्स्यन्दते तैलम् । अभिष्यन्दते । अभिस्यन्दते । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते । परिष्यन्दते । परिस्यन्दते । निष्यन्दते । निस्यन्दते । विष्यन्दते । विस्यन्दते । गवृनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । अभिसास्यन्दीति तैलम् । निरभ्यनोश्चेति किम् ? अतिस्यन्दते तैलम् । अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्य उदके । पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेध । तेन यत्र प्राणी चाप्राणी च कर्ता भवति तत्राप्राण्याश्रयो विकल्पो भवति न तु प्राण्याश्रयः प्रतिषेध' । अनुष्यन्देते मत्स्योदके । अनुस्यन्देते वा । निर्निभ्यां नेच्छन्त्येके ॥ ५० ॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः । २ । ३ । ५१ ॥

विपूर्वस्य स्कन्दे' सबन्धिनः सकारस्य षो वा भवति अक्तयोर्न चेत् क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः । द्विवचनादर्थवद्ग्रहणानपेक्षमुभयपरिग्रहः । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । अक्तयोरिति किम् ? विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ॥५१॥

परेः । २ । ३ । ५२ ॥

परिपूर्वस्य स्कन्दे' सकारस्य षो वा भवति । परिष्कन्ता । परिस्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिस्कन्तुम् । योगविभागादक्तयोरिति नानुवर्तते । तेन क्तयोरपि विकल्पो भवति । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः । परिष्कण्णवान् । परिस्कन्नवान् । केचित्तु परिपूर्वस्य स्कन्देरजन्तस्य घञन्तस्य वा प्राच्यभरतविषये प्रयोगे नित्य षत्वमन्यत्र विकल्पमिच्छन्ति । अन्ये तु प्राच्यभरतविषये प्रयोगे षत्वाभावमन्यत्र तु विकल्पमिच्छन्ति तदुभयं नारम्भणीयम् अनेनैव सिद्धत्वात् इति ॥५२॥

निर्नेः स्फुरस्फुलोः । २ । ३ । ५३ ॥

निर्निभ्यां परयो' स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य षो वा भवति । निःष्फुरति । निःस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निःष्फुलति । निःस्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः॥५३॥

वेः । २ । ३ । ५४ ॥

वेः परयोः स्फुरतिस्फुलत्यो' सकारस्य षो वा भवति । विष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुलति । विस्फुलति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥५४॥

स्कभ्नः । २ । ३ । ५५ ॥

वे' परस्य स्कभ्नाते' सकारस्य नित्यं षो भवति । योगविभागाद्वेति निवृत्तम् । अन्यथा हि वे स्कभ्नश्चेति क्रियेत । विष्कभ्नाति । विष्क-

म्भिता । विष्कम्भकः । विष्कम्भयति श्नानिर्देशः किम्? सश्नोर्मा भूत् । विस्कम्नोति । स्कम्भूः सौत्रो धातुः अपोपदेशः ॥५५॥

निर्दुःसुवेः समसूतेः । २ । ३ । ५६ ॥

निर्दुःसुविभ्यः परस्य समसूतिसबन्धिनः सकारस्य षो भवति । निःषमः । दुःषमः । सुषमः । विषमः । निःषूतिः । दुःषूतिः । सुषूतिः । विषूतिः । समसूतीति नाम्नोर्ग्रहणाद्धातोर्वैरूप्ये च न भवति । निःसमति । दुःसमति । सुसमति । विसमति । निःसूतम् । दुःसूतम् । सुसूतम् । विसूतम् । अन्ये तु समसूत्योर्धात्वोरेवेच्छन्ति । तन्मते निःषमति, दुःषमति, निःषूतं, दुःषूतमित्यादावेव भवति ॥५६॥

अवः स्वपः । २ । ३ । ५७ ॥

निर्दुसुविपूर्वस्य वकाररहितस्य स्वपेर्धातोः सकारस्य षो भवति । निःषुषुपतुः । दुःषुषुपतुः । सुषुषुपतुः । विषुषुपतुः । निष्षुप्तः । दुःषुप्तः । सुषुप्तः । विषुप्तः । अव इति किम्? निःस्वप्नः । दुःस्वप्नः । सुस्वप्नः । विस्वप्नः । विसुष्वाप ॥५७॥

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः । २ । ३ । ५८ ॥

प्रादुःशब्दादुपसर्गस्थाच्च नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्यास्तेः सकारस्य यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे षो भवति । प्रादुःष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । अभिष्यात् । प्रादुःषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । अभिषन्ति । शिड्नान्तरेऽपि, निःष्यात् । निःषन्ति । प्रादुरुपसर्गादिति किम्? दधि स्यात् । मधूनि सन्ति । यदत्र मां प्रति स्यात्तद्दीयताम् । सर्पिषोऽपि स्यात् । यस्वर इति किम्? प्रादुःस्तः । निस्तः । अनुस्तः । अनुस्म । अस्तेरिति किम्? विसृतम् । अनुसृतम् । अनुसूतेः क्विपि अनुसूस्तस्यापत्यं शुभ्रादित्वादेयण् ऊलोपः । आनुसेयः । प्रादुःशब्दस्य तु कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोगात् प्रत्युदाहरणं नास्ति ॥५८॥

न स्सः । २ । ३ । ५९ ॥

कृतद्विर्भावसकारसबन्धिनः सकारस्य षो न भवति । सुपिस्स्यते । सुतुस्स्यते । अत्र सुपूर्वस्य पिसेस्तुसेश्च सकारस्य क्ये 'अदीर्घात्' —(१–३–३२) इत्यादिना द्विर्भावः । ननु दधिस्स्यते, मधुस्स्यति, समविस्स्करन्, अग्निसात्करोति इत्यादिषु प्रतिषेधाभावात् षत्वं प्राप्नोति । उच्यते । स्सस्सडागमयोः स्सात्प्रत्ययस्य च द्विःसकारपाठस्य षत्वप्रतिषेधार्थत्वेनाभिधास्यमानत्वात्षत्वं न भवति ॥५९॥

सिचो यङि । २ । ३ । ६० ॥

सिञ्चतेर्धातोः सकारस्य यङि प्रत्यये परतः षो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते । परत्वादुपसर्गलक्षणमपि षत्वं बाधते । एवमुत्तरत्रापि । यङीति किम्? अभिषिषिक्षति । ङकारः किम्? अभिषिच्यते ॥६०॥

गतौ सेधः । २ । ३ । ६१ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेर्धातोः सकारस्य षो न भवति । अभिसेधति । अनुसेधति गाः । अभिगच्छति । अनुगच्छतीत्यर्थः । अभिसेधयति । अनुसेधयति । गमयतीत्यर्थः । अभिसिसेधिषति । अनुसिसेधिषति । अभिजिगमिषति, । अनुजिगमिषतीत्यर्थः । गताविति किम्? प्रतिषेधति । निषेधति । पापान्निवारयतीत्यर्थः ॥६१॥

सुगः स्यसनि । २ । ३ । ६२ ॥

सुनोतेः सबन्धिनः सकारस्य स्ये सनि च प्रत्यये परे षो न भवति । अभिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि सुसूषतेः क्विपि सुसूः । सुसूषतीति तु नोदाह्रियते । णिस्तोरेव षणि इति

नियमेनैव व्यावर्तितत्वात् । अभिसुसूषतीत्यपि नोदाह्रियते । अद्वित्वे इति व्यावृत्त्यैव निवर्तितत्वात् स्यसनीति किम् ? सुषाव । अभिषुणोति ॥६२॥

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्तरे । २ । ३ । ६३ ॥

रेफषकारऋवर्णेभ्य' परस्यानन्त्यस्य नकारस्य रषृवर्णैरेवैकपदे वर्तमानस्य णो भवति न चेन्निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे लकारचवर्गटवर्गतवर्गशकारसकारा भवन्ति । शेषवर्णव्यवधानेऽपीत्यर्थ' । तीर्णम् ? चतुर्णाम् । पुष्णाति । नृणाम् । नॄणाम् । व्यवधानेऽपि भवति । करणम् । वृक्षाणाम् । करिणाम् । ऋषीणाम् । गुरुणा । गुरूणाम् । करेण । बृंहणम् । अर्केण । मूर्खेण । स्वर्गेण । अर्घेण । दर्पेण । रेफेण । दर्भेण । धर्मेण । आर्येण । सर्वेण । अर्हेण । रषृवर्णादिति किम् ? तेन । एकपद इति किम् ? अग्निर्नयति । नृभिर्नॄभिः । नेतृभिर्नेतृभिः । पद इत्येतावतैवैकपदे लब्धे एकग्रहणं नियमार्थम्; एकमेव यन्नित्यं तत्र यथा स्यात् यदेकं चानेकं च तत्र मा भूत् । चर्मनासिक' मेषनासिकः । अनन्त्यस्येति किम् ? वृक्षान् । लादिवर्जनं किम् ? विरलेन । अर्चनम् । मूर्छनम् । अर्जनम् । किरीटेन । कर्मठेन । मृडेन । दृढेन । कर्णेन । कीर्तनम् । तीर्थेन । नर्देन । क्रोधेन । रशना । रसना । अधिकारश्चायमा णत्वविधे ॥६३॥

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः । २ । ३ । ६४ ॥

पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णादगकारान्तात्परस्य सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये । द्रुणस । खुरणस. । खरणा' । खुरणा । शूर्पणखा । चन्द्रणखा । वार्ध्रीणस' । हरिवाहण' । नरवाहणः । पुष्पणन्दी, श्रीणन्दी स्त्री । नाम्नीति किम् ? मेषनासिकः । चर्मनासिकः । अग इति किम् ? ऋगयनम् । एकस्मिन्नेव पदे इति पूर्वसूत्रे विज्ञानादुत्तरपदस्थस्य समासेन प्राप्नोति इति वचनम् । खरपस्यापत्यं खारपायणः, मातृभोगाय हितो मातृभोगीणः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीत्यादौ तु उत्तरपदसबन्धी नकारो न भवतीति एकपदत्वात् पूर्वेणैव णत्व भवति । यदा तु गर्गाणां भगिनीति विग्रहस्तदैकपदत्वाभावात् गर्गभगिनीत्येव भवति । कथं देवदारुवनम्, कुबेरवनम्, मनोहरवनम्, प्रभंकरवनमित्यादिसञ्ज्ञायां णत्व न भवति, उच्यते । 'कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य वणे' (३–२–९६) इति णत्वनिपातनस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । सञ्ज्ञायां कोटरादिभ्य एव वनशब्दस्य णत्वं भवति नान्येभ्य इति ॥ ६४ ॥

नसस्य । २ । ३ । ६५ ॥

पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात्परस्य नसशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति । प्रगता प्रवृद्धा वा नासिका यस्य स प्रणसः । एवं निर्णस. । प्रणस मुखं, निर्णस मुखम् ॥ ६५ ॥

निष्प्राग्रेऽन्तःखदिरकार्श्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयुक्षाभ्यो वनस्य । २ । ३ । ६६ ॥

निरादिभ्यः परस्य वनशब्दनकारस्य णकार आदेशो भवति । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन सञ्ज्ञायामसंज्ञायां च भवति । अन्यथा हि 'कोटरमिश्रकसिध्रक'—(३–२–७६) इत्यादिवक्ष्यमाणनियमबलेन सञ्ज्ञायां न स्यात् । निर्वणम् । प्रवणम् । अग्रवणम् । 'पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा' (३–१–३०) इति अव्ययीभावः । तत्सनियोगे च पूर्वपदस्यैत्वम् । अन्तर्वणम् । खदिरवणम् । कार्श्यवणम् । वचनसामर्थ्याच्छकारव्यवधानेऽपि भवति । आम्रवणम् । शर-

वणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । पीयुक्षावणम् । पीयुक्षाशब्दोऽव्युत्पन्न आवन्तः ॥ ६६ ॥

द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः । २ । ३ । ६७ ॥

द्विस्वरेभ्यस्त्रिस्वरेभ्यश्च इरिकादिवर्जितेभ्य ओषधिवाचिभ्यो वृक्षवाचिभ्यश्च परस्य वनशब्दसंबधिनो नकारस्य णो वा भवति । ओषधि, दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । व्रीहिवणम् । व्रीहिवनम् । माषवणम् । माषवनम् । नीवारवणम् । नीवारवनम् । कोद्रववणम् । कोद्रववनम् । प्रियंगुवणम् । प्रियंगुवनम् । वृक्ष, शिग्रुवणम् । शिग्रुवनम् । दारुवणम् । दारुवनम् । करीरवणम् । करीरवनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् । ओषध्य' फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः । फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ॥ १ ॥ इति यद्यपि भेदोऽस्ति तथाप्यतिबहुत्वार्थबहुवचनबलाद् वृक्षग्रहणे वनस्पतीनामपि ग्रहण भवति । अत एव च यथासंख्यमपि न भवति । तथा सज्ञायामसज्ञायां च भवति । द्वित्रिस्वरेति किम् ? देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् । ओषधिवृक्षेभ्य इति किम् ? विदारीवनम् । पितृवनम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामोऽपि शिरीषास्तेषां वनं शिरीषवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् ? इरिकावनम् । मिरिकावनम् । तिमिरवनम् । चीरिकावनम् । कर्मरिवनम् । क्षीरवनम् । हरिवनम् । इरिकादिराकृतिगण. । इरिकादिविशेषवर्जनात् विशेषाणामेवेह विधि. । तेनेह न भवति । द्रुमवनम् । वृक्षवनम् ॥ ६७ ॥

गिरिनद्यादीनाम् । २ । ३ । ६८ ॥

गिरिनदीत्यादीनां नकारस्य वा णो भवति । गिरिणदी । गिरिनदी । गिरिणख' । गिरिनखः । गिरिणद्धः । गिरिनद्धः । गिरिणितम्ब. । गिरिनितम्ब. । वक्रणदी । वक्रनदी । वक्रणितम्बा । वक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा । माषोणः । माषोन' । तूर्यमाणः । तूर्यमान' । आर्गयणः । आर्गयन । ऋगयनं वेत्त्यधीते वेत्यण् । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा शिक्षादित्वादण् । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥ ६८ ॥

पानस्य भावकरणे । २ । ३ । ६९ ॥

पूर्वपदस्थेभ्यो रषृवर्णेभ्य' परस्य भावे करणे च य' पानशब्दस्तत्संबन्धिनो नकारस्य णो वा भवति । क्षीरपाणं क्षीरपानं वर्तते । कषायपाणं कषायपानं वर्तते । सौवीरपाणं सौवीरपानं वर्तते । करणे, क्षीरपाण क्षीरपानं भाजनम् । कषायपाण कषायपान' कंस. । भावकरण इति किम् ? पीयतेऽस्मिन्निति पानः । क्षीरपानो घोष. ॥ ६९ ॥

देशे । २ । ३ । ७० ॥

पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात्परस्य पानशब्दनकारस्य णो नित्यं भवति । देशे समुदायेन चेद् देशो गम्यते । योगविभागान्नवेति निवृत्तम् । पीयत इति पानम् । क्षीरं पानं येषा क्षीरपाणा उशीनरा । सुरापाणा. । प्राच्या. । सौवीरपाणा वाहीका । कषायपाणा गान्धारय. । तात्स्थ्यान्मनुष्याभिधानेऽपि देशो गम्यते । देशे इति किम् ? दाक्षीणा पानं दाक्षिपानम् । क्षीरपाना गोपालकाः ॥ ७० ॥

ग्रामाग्रान्नियः । २ । ३ । ७१ ॥

ग्रामाग्राभ्यां परस्य नियो नकारस्य णो भवति । ग्रामणी । अग्रणी. । ग्रामाग्रादिति किम् ? खरनीः । मेषनीः ॥ ७१ ॥

वाह्याद्वाहनस्य । २ । ३ । ७२ ॥

वोढव्यं वाह्यम् । तद्वाचिनो रेफादिमित पूर्वपदात्परस्य वाहनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति ।

उह्यतेऽनेनेति वहनम् । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् । अतो वा निपातनादुपान्त्यदीर्घत्वम् । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । वाह्यादिति किम्? सुरवाहनम् । संबन्धमात्रमत्र विवक्षितम् । नरवाहन. । नात्र वाह्यात्परं वाहनम् किं तर्हि वाहनात् ॥ ७२ ॥

आतोऽह्नस्य । २ । ३ । ७३ ॥

रेफादिमतोऽकारान्तात्पूर्वपदात्परस्याह्नशब्दसवन्धिनो नकारस्य णो भवति । पूर्वाह्ण । अपराह्ण । अत इति किम्? निरह्नः । दुरह्न । अह्न. इत्यकारान्तनिर्देशादिह न भवति । दीर्घाह्नी शरत् ॥ ७३ ॥

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि । २ । ३ । ७४ ॥

चतुर् त्रि इत्येताभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य हायनशब्दसवन्धिनो नकारस्य वयसि गम्यमाने णो भवति । चतुर्हायणो वत्स' । चतुर्हायणी वडवा । त्रिहायणो वत्सः । त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम्? चतुर्हायना, त्रिहायना शाला । डीरपि वयस्येव भवति । चतुस्त्रेरिति किम् । सहस्रहायन' पुरुष. । लक्षहायन. पक्षी ॥ ७४ ॥

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः । २ । ३ । ७५ ॥

पूर्वपदस्थाद्रषूवर्णात्परस्योत्तरपदान्तभूतस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो वा भवति, न चेत्स नकारो युवन्पक्वाहन्शब्दसवन्धी भवति । उत्तरपदान्त, व्रीहिवापिणौ । व्रीहिवापिनौ । मापवापिणौ । मापवापिनौ । व्रीहिवापिणी व्रहिवापिनी कुले । मापवापिणी मापवापिनी कुले । व्रीहिवापिण' । व्रीहिवापिन. । मापवापिण. । मापवापिन । व्रीहिवापीणि । व्रीहिवापीनि कुलानि । व्रीहिवापिणा । व्रीहिवापिना । न, व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि कुलानि। मापवापाणि मापवापानि कुलानि । इवु व्याप्तावित्यस्यानटि प्रेण्वनं प्रेन्वनं, हिवु प्रीणने पिवु सेचने इत्यनयो' शतरि प्रहिण्वन्प्रहिन्वन् । प्रपिण्वन् प्रपिन्वन् । हिवोरेव ह्यस्तन्यां प्राहिण्वन् । प्राहिन्वन् । वहुलवचनादनाम्नापि समास' समासे हि पूर्वोत्तरपदव्यवहार. । पुरुषश्च वारि चेति पुरुषवारिणी इत्यत्र तु परमपि विकल्पं बाधित्वान्तरङ्गत्वादेकपदाश्रितं 'रषृवर्णात्'—(२-३-६३) इत्यादिना नित्यमेव णत्वम् । स्यादि, व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन । मापवापेण । मापवापेन । व्रीहिवापाणाम् । व्रीहिवापानाम् । मापवापाणाम् । मापवापानाम् । व्रीहिवापान्, मापवापानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारान्न भवति । उत्तरपदेति किम्? गर्गाणां भग. गर्गभगः । सोऽस्या अस्तीति समासादिन् । गर्गभगिणी । अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारो न भवतीति विकल्पो न भवति । एकपदस्थत्वात्तु मातृभोगीण इत्यादिवत् नित्यमेव णत्वं भवति । अन्तादिग्रहणं किम्? गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । एवं दाक्षिभगिनी । अत्र न नकारोऽन्तः किंतु डीप्रत्यय' । यद्येवं मापवापिणी, मापवापिनीत्यत्र नकारस्योत्तरपदान्तत्वाभावात् विकल्पो न भवति । उच्यते । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः' इति न्यायात्प्रागेव स्त्रीप्रत्ययादन्तरङ्गत्वादश्वक्रीतीत्यादावकारान्तेनेव क्रीतशब्देन नकारान्तेन वापिन्शब्देनोपपदसमासः पश्चात् स्त्रीप्रत्यय' । विभक्त्यन्तत्वाभावेऽपि च रुढत्वादुत्तरपदत्वम् । ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नकार इति णत्वविकल्पो भवति । अयुवपक्वाह इति किम्? आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । परिपक्वानि । प्रपक्वेन । परिपक्वेन । प्रपक्वानाम् । परिपक्वानाम् । दीर्घाह्नी शरत् । दीर्घाह्ना निदाघेन । त्र्यह्नि । चतुरहनि । सख्यासायवेरह्नस्याहन् डौ वा' —(१—४—५०) इति अह्नस्याहनादेश । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । गर्दभवाहिनौ ।

गर्दभवाहिनः ॥ ७५ ॥

कवर्गैकस्वरवति । २ । ३ । ७६ ॥

पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात्परस्य कवर्गवति एकस्वरवति चार्थादुत्तरपदान्तस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो भवति न चेत्स नकारः पक्वशब्दसबन्धी भवति । स्वर्गकामिणौ । मोक्षकामिणौ । स्वर्गगामिणौ । वृषगामिणौ । स्वर्गगामिणी । वृषगामिणी । स्वर्गकामाणि मोक्षकामाणि कुलानि । उरःकेण । उर≍केण । गुरुमुखेण । ऋषिमुखेण । क्षीरमेघाणाम् । पुष्पमेघाणाम् । एकस्वर, ब्रह्महणौ । वृत्रहणौ । क्षीरपाणि । पूषपाणि । क्षीरपेण । यूषपेण । उरःपेण । उर)(पेण । क्षीरपाणाम् । यूषपाणाम् । पुरोगान् परममृगानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारान्न भवति । अपक्वस्येत्येव । क्षीरपक्वानि । यूषपक्वानि । क्षीरपक्वेन । यूषपक्वेन । क्षीरपक्वानाम् । यूषपक्वानाम् । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । माषत्यागिनः । द्रव्यत्यागेन । माषजानि । माषजेन । नित्यार्थं वचनम् ॥ ७६ ॥

अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः । २ । ३ । ७७ ॥

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तःशब्दस्थाच्च रषृवर्णात्परस्य णकारहिनुमीनाआनिसबन्धिनो नकारस्य णो भवति । णेति णोपदेशा धातवो गृह्यन्ते । उपसर्गाण्णत्वविधानात् । प्रणमति । परिणमति । प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । प्रणायकः । परिणायकः । अन्तर्, अन्तर्णयति । अन्तर्णायकः । हिनु, प्रहिणोति । प्रहिणुत । मीना, प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । आनि, प्रयाणि । प्रवयाणि । प्रापयाणि । आनीत्यर्थवत एव ग्रहणादनर्थकस्य न भवति । प्रवृद्धा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानि । अदुरिति किम्? दुर्नयः । दुर्नीतम् । उपसर्गान्तरिति किम्? प्रातर्नयति । पुनर्नयति । येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीतीह न भवति । प्रगता नायका यस्मात्प्रनायको देश इति । णहिनुमीनानेरिति किम्? प्रनृत्यति । अणोपदेशत्वाण्णत्वं न भवति । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । प्रतिनमति । प्रददानि । परिनदनमित्यत्र तु क्षुभ्नादित्वान्न भवति ।

नशः शः । २ । ३ । ७८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य नशेः शकारान्तस्य संबन्धिनो नकारस्य णो भवति । प्रणश्यति । परिणश्यति । प्रणाशः । परिणाशः । अन्तर्णश्यति । श इति किम्? प्रनष्टः । परिनष्टः । प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति । नशेरणोपदेशात्पूर्वेणासिद्धे विध्यर्थमिदम् ॥ ७८ ॥

नेर्ङ्मादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धौ । २ । ३ । ७९ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्योपसर्गस्य नेर्नकारस्य माङादिषु धातुषु परेषु णो भवति । ङकारोपलक्षितो मा माङ् । तेन माङ्मेङोर्ग्रहणम् न मातिमीनातिमिनोतीनाम् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । प्रणिमयते । परिणिमयते । ङकारनिर्देशश्च नानुबन्धार्थः किंतु मात्यादिनिवृत्त्यर्थः । तेन यङ्लुप्यप्युदाहरिष्यते । दा इति सज्ञापरिग्रहात् ददातिदयतियच्छतिद्यतिदधातिधयतीनां ग्रहणम् । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदयते । परिणिदयते । प्रणियच्छति । परिणियच्छति । प्रणिद्यति । परिणिद्यति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । प्रणिधयति । परिणिधयति । पत, प्रणिपतति । परिणिपतति । पद, प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । नद, प्रणिनदति । परिणिनदति । गद, प्रणिगदति ।

परिणिगदति । वपी, प्रणिवपति । परिणिवपति । वही, प्रणिवहति । परिणिवहति । शम्, प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिग्, प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । याति, प्रणियाति । परिणियाति । वाति, प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति, प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति, प्रणिप्साति । परिणिप्साति । स्यति, प्रणिस्यति । परिणिस्यति । हन्ति, प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । देग्धि, प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । तृचि, प्रणिमाता, प्रणिदातेत्यादि । अन्तरः खल्वपि । अन्तर्णिमिमीते । अन्तर्णिदेग्धि । अडागमस्य धात्ववयवत्वेन व्यवधायकत्वाभावात् प्रण्यमिमीतेत्यादावपि भवति । प्रण्यास्यतीत्यादौ तु आङा व्यवधानेऽपि प्रतिषेधाभावाद्भवति । अदुरित्येव । दुर्निमाता । उपसर्गान्तर इत्येव । प्रातर्निमिमीते । वप्यादीनामनुबन्धेन तिवा च निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिवावपीति इत्यादौ न भवति । पूर्वेषु तु भवति । प्रणिमामाति प्रणिमामेतीत्यादि । ङ्मादिष्विति किम् ? प्रनिमाति । प्रनिमीनाति । प्रनिमिनोति । प्रनिदायन्ते व्रीहयः । प्रनिदायन्ते पात्राणि ॥ ७९ ॥

अकखाद्यषान्ते पाठे वा । २ । ३ । ८० ॥

पाठे धातूपदेशे ककारखकारादिः षकारान्तश्च यो धातुस्ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परेऽदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थात् रषृवर्णात्परस्य नेर्नकारस्य णो वा भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । परिणिपचति । परिनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । परिणिभिनत्ति । परिनिभिनत्ति । प्रणिपापच्यते । प्रनिपापच्यते । प्रणिपापचीति । प्रनिपापचीति । प्रणिपिपक्षति । प्रनिपिपक्षति । प्रण्यपीपचत् । प्रन्यपीपचत् । प्रणिष्टभ्नाति । प्रनिष्टभ्नाति । स्तम्भेः सौत्रेषु पाठात्पाठविषयत्वम् । पूर्वसूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रविभक्तोऽस्य विषयः । तेन प्रणिमयते प्रणिदयते इत्यादौ पूर्वेण नित्यमेव णत्वम् । अकखादीति किम् ? प्रनिकरोति । प्रनिकिरति । प्रनिखनति । प्रनिखादति । अषान्त इति किम् ? प्रनिद्वेष्टि । प्रनिपिनष्टि । पाठ इति किम् ? इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यति । इह च मा भूत् । प्रणिवेष्टा । प्रनिवेष्टा । प्रणिदेष्टा प्रनिदेष्टा । यङ्लुपि नेच्छन्त्येके । प्रनिपापचीति । प्रनिसासक्ति इत्यादि ॥८०॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा । २ । ३ । ८१ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्यानितेर्नकारस्य द्वित्वे चाद्वित्वे चान्ते चानन्ते च वर्तमानस्य णो भवति । परिपूर्वकस्य तु वा भवति । द्वित्वे, प्राणिणिषति । प्राणिणत् । अद्वित्वे, प्राणिति । पराणिति । अन्ते, हे प्राण् । हे पराण् । परेस्तु वा, द्वित्वे, पर्यणिणिषति । पर्यनिनिषति । पर्याणिणत् । पर्यानिनत् । अद्वित्वे, पर्यणिति । पर्यनिति । अन्ते, हे पर्यण् । हे पर्यन् । परिपूर्वकस्य द्वित्वे अन्ते च नित्यं णत्वमिच्छन्त्येके । अन्ये तु अन्तेऽनन्ते च नेच्छन्त्येव । ये तु द्वित्वे कृतेऽपि पुनर्द्वित्वमिच्छन्ति तन्मतेऽपि द्वित्वे इति वचनात् द्वयोरेवाद्ययोर्णत्वं भवति न तृतीयस्य । प्राणिणिषयतेर्डे प्राणिणिनिषत् । अनन्त्यस्येत्यधिकारात् अन्ते न प्राप्नोतीति अन्तवचनम् । अनितीति तिवा निर्देशो दैवादिकनिवृत्त्यर्थः न यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । यङोऽसभवात् ॥ ८१ ॥

हनः । २ । ३ । ८२ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य हन्तेर्नकारस्य णो भवति । प्रहण्यते । पराहण्यते । निर्हण्यते । अन्तर्हण्यते । प्रहणनम् । पराहणनम् ।

निर्हणनम् । परिहणनम् । अन्तर्हणनम् । प्रघ्नन्ति प्राघानीत्यादौ 'हनो घि' (२-३-९४) इति प्रतिषेधान्न भवति । अदुरित्येव । दुर्हन ॥ ८२ ॥

वमि वा । २ । ३ । ८३ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य हन्तेर्नकारस्य वकारे मकारे च परे णो वा भवति । प्रहण्व । प्रहन्व । प्रहण्म । प्रहन्म । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्राहण्वहे । प्राहन्वहे । प्राहण्महे । प्राहन्महे । अन्तर्हण्व । अन्तर्हन्व । अन्तर्हण्म । अन्तर्हन्मः ॥८३॥

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा । २ । ३ । ८४ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य निसादीनां धातूनां नकारस्य कृत्प्रत्यये परे णो वा भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् । प्रणिंस्ते । परिणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणिन्दति । परिणिन्दति । णोपदेशत्वात् नित्यं भवति ॥ ८४ ॥

स्वरात् । २ । ३ । ८५ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य कृद्विषयस्य नकारस्य स्वरादुत्तरस्य णो भवति । प्रहाणः । प्रहाणवान् । प्रहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणः । परिहीणवान् । प्रगूणः प्रगूणवान् । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रवपणम् । परिवपणम् । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । प्रयायिणौ । परियायिणौ । अप्रयाणिः अपरियाणिः । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । प्रवहणीयम् परिवहणीयम् । यथासंभवं क्त क्तवतु अन आन इन् अनि अनीय इत्येते प्रत्ययाः प्रयोजयन्ति । स्वरादिति किम् ? प्रभुग्नः । प्रभुग्नवान् । अदुरित्येव । दुर्यानः पन्थाः । दुर्यानिरेव । प्रवाग्नि । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । प्रकुम्भमानम् । परिकुम्भमानम् । प्रेण्वनम् । प्रेन्वनम् । प्रदानम् । प्रधानम् ॥ ८५ ॥

नाम्यादेरेव ने । २ । ३ । ८६ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य नागमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो भवति । प्रेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । प्रेङ्खमाणः । प्रेङ्गमाणः । अत्र शानः । प्रेङ्खिणौ प्रेङ्गिणौ । अप्रेङ्खणिः । अप्रेङ्गणिः । प्रेङ्खणीयम् । प्रेङ्गणीयम् । नाम्यादेरिति किम् ? प्रमङ्गनम् । प्रकम्पनम् । एवकार इष्टावधारणार्थः । न एव सति नाम्यादेरिति हि नियमे इह णो न स्यात् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । नग्रहणं नागमादेशोपलक्षणार्थम् । नकारस्य व्यवधाने हि प्राप्तिरेव नास्ति । प्रेन्वनम् । व्यञ्जनान्तादेवायं नियमः । ण्यन्तात्तु 'णेर्वा' (२-३-८८) इति परत्वात् विकल्प एव । प्रमङ्गणा । प्रमङ्गना ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २ । ३ । ८७ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थात् रषृवर्णात्परो यो व्यञ्जनादिर्नाम्युपान्त्यो धातुस्ततः परस्य कृद्विषयस्य स्वरादुत्तरनकारस्य णो वा भवति । प्रमेहणम् । प्रमेहनम् । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रगुप्यमाणम् । प्रगुप्यमानम् । प्रकोपिणौ । प्रकोपिनौ । अप्रकोपणिः । अप्रकोपनिः । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । व्यञ्जनादेरिति किम् ? प्रेहणम् । प्रोहणम् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ? प्रवपणम् । प्रवहणम् । स्वरादित्येव । प्रभुग्नः । परिभुग्नः । अदुरित्येव । दुर्मोहनः । दुर्गूहनः । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । प्रभेदनम् । प्रभोजनम् । 'स्वरात्' (२-३-८५) इत्यनेन नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् ॥ ८७ ॥

णेर्वा । २ । ३ । ८८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्र वृर्णात्परस्य ण्यन्ताद्धातोर्विहितस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो वा भवति । प्रमङ्गणा । प्रमङ्गना । प्रयापणम् । प्रयापनम् । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । अप्रयापणि । अप्रयापनि । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाण, प्रयाप्यमान इति क्येन व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । प्रदापनम् । प्रतियापनम् । अनाम्यादिभ्यो नागमे सति 'नाम्यादेरेव ने' (२-३-८६) इति नियमेनाप्राप्ते, शेषेभ्यस्तु 'स्वरात्' (२-३-८५) इत्येनेन नित्यं प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ॥ ८८ ॥

निर्विण्णः । २ । ३ । ८९ ॥

निर्पूर्वाद्विदे सत्तालाभविचारार्थात्परस्य क्तनकारस्य णत्व निपात्यते । निर्विण्णः प्राव्राजीत् । कश्चित्तु वेत्तेरपीच्छति निर्विण्णवानिति च ॥ ८९ ॥

न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च । २ । ३ । ९० ॥

अदुरुपसर्गान्त.शब्दस्थाद्रषृवर्णात्परे ये ख्यादयो ण्यन्ताश्च धातवस्तेभ्यः परस्य कृद्विषयस्य नकारस्यणो न भवति । प्रख्यानम् । प्रख्यायमानम् । प्रख्यायिनौ । अप्रख्यानि । प्रख्यानीयम् । पूग्, प्रपवनम् । प्रपूयमानम् । प्रपाविनौ । अप्रपवनि । प्रपवनीयम् । भू, प्रभवनम् । प्रभूयमानम् । प्रभाविनौ । अप्रभवनिः । प्रभवनीयम् । भा, प्रभानम् । प्रभायमानम् । प्रभायिनौ । अप्रभानि । प्रभायनीयम् । कम्, प्रकमनम् । प्रकम्यमानम् । प्रकामिनौ । अप्रकमनि । प्रकमनीयम् । गम्, प्रगमनम् । प्रगम्यमानम् । प्रगामिनौ । अप्रगमनि. । प्रगमनीयम् । प्याय्, प्रप्यान । प्रप्यानवान । प्रप्यायनम् । प्रप्या. यमानम् । प्रप्यायिनौ । अप्रप्यायनि. । प्रप्यायनीयम् । वेपृ, प्रवेपनम् । प्रवेपमानम् । प्रवेपिनौ । अप्रवेपनि. । प्रवेपनीयम् । ण्यन्तेभ्योऽपि प्रख्यापनम् । प्रपावनम् । प्रभावना । प्रभापनम् । प्रभापना । प्रकामना । प्रगमना । प्रप्यायना । प्रवेपनम् । अण्यन्तेभ्यो नित्यं वेपो विकल्पेन ण्यन्तेभ्यश्च विकल्पेन प्राप्ते प्रतिषेधः । पूगो गकार पवनेर्निवृत्त्यर्थः तेन प्रपवणम् प्रपूयमाणम् इत्यादि । ख्यातेर्णत्वमिति कश्चित् । प्रख्याणम् । प्रख्यायमाणम् ॥९०॥

देशेऽन्तरोऽयनहनः । २ । ३ । ९१॥

अन्त शब्दात्परस्यायनशब्दस्य हन्तेश्च सबन्धिनो नकारस्य देशेऽभिधेये णो न भवति । अन्तरय्यतेऽस्मिन्निति अन्तरयनो देशः । एवमन्तर्हननो देशः । देश इति किम् ? अन्तरयणं वर्तते । अन्तर्हणनम् । अन्तर्हण्यते । अन्तर्घणो देश इति तु निपातनात् । अन्तर इति किम् ? प्रायणो देश । प्रहणनो देशः । अयनहन इति किम् । अन्तर्णमनो देश ॥ ९१ ॥

षात्पदे । २ । ३ । ९२ ॥

पदे परतो य षकारस्तस्मान्निमित्तात्परस्य नकारस्य णो न भवति । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । दुष्पानम् । अत्र 'पानस्य भावकरणे' (२-३-६९) इति, निष्पानमिति 'स्वरात्' (२-३-८५) इति, निष्पायनमिति 'णेर्वा' (२-३-८८) इति प्राप्ते प्रतिषेधः । षादिति किम् ? निर्णय । निर्यायणम् । पद इति किम् ? पुष्णाति । सर्पिष्केण ॥ ९२ ॥

पदेऽन्तरेऽनाङ्यतद्धिते । २ । ३ । ९३ ॥

आङन्तं तद्धितान्तं च वर्जयित्वाऽन्यस्मिन्पदे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे व्यावधायके नकारस्य णो न भवति । प्रावनद्धम् । पर्यवनीतम् । माषकुम्भवापेन । व्रीहिकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । भर्तृबाहुयुग्मेन । रोषभीममुखेन । अत्र यदा माषकुम्भस्य वाप इति

मापा कुम्भो वापोऽस्येति वा समासस्तदा 'वोत्तरपदान्तनस्यादे' -(२-३-७५) इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेध, यदा मापस्य कुम्भवाप इति तदा 'कवर्गैकस्वरवति' (२-३-७६) इति नित्ये प्राप्ते । एवं शेपेष्वपि यथासंभव वाच्यम् । अन्ये तु माषाणां कुम्भवाप इति व्यवधायकस्योत्तरपदावयवत्वे प्रतिषेधं नेच्छन्ति । तन्मते मापकुम्भवापेणेत्यादौ नित्यमेव णत्वम् । अपरे तु मापकुम्भस्य वाप इति व्यवधायकस्य पूर्वपदावयवत्वे प्रतिषेधं नेच्छन्ति । तन्मते मापकुम्भवापेण मापकुम्भवापेनत्यादौ विकल्प एव भवति । अनाडीति किम् ? प्राणद्धम् । पर्याणद्धम् । प्रण्यास्यति । प्रण्यापचति । अतद्धित इति किम् ? आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । परमापूपमयेण । यूपयावकेण ॥ ९३ ॥

हनो घि । २ । ३ । ९४ ॥

हन्तेर्नकारस्य घकारे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे सति णो न भवति । वृत्रघ्ने । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्नः । ब्रह्मघ्नः । शत्रुघ्नः । सञ्ज्ञायाम् 'पूर्वपदस्थान्नाम्न्यग.' (२-३-६४) इति, असञ्ज्ञायां तु 'कवर्गैकस्वरवति' (२-३-७६) इति, प्रघ्नन्ति, प्राघ्नन्, प्राघानि, प्रघानिष्यते इत्यादिषु तु 'हन (२-३-८२) इति प्राप्ते प्रतिषेध. । हन इति किम् ? अर्घेण । परिघेण । घीति किम् ? वृत्रहणा । प्रहणनम् ॥ ९४ ॥

नृतेर्यङि । २ । ३ । ९५ ॥

नृतेर्धातोर्नकारस्य यङ्विषये णो न भवति । नरीनृत्यते । नरिनर्ति । नर्नर्ति । नरीनृतीति । अत्र 'रषृवर्णात्'-(२-३-६३) इत्यादिना प्राप्तिः । यङीति किम् ? हरिरिव नृत्यतीति हरिणर्ती नाम काचिन् । 'पूर्वपदस्थान्नाम्न्यग.' (२-३-६४) इति णत्वम् ॥ ९५ ॥

क्षुभ्नादीनाम् । २ । ३ । ९६ ॥

क्षुभ्ना इत्येवमादीनां नकारस्य णो न भवति । क्षुभ्नाति क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । तृप्नोति । तृप्नुतः । तृप्नुवन्ति । तृप्नुवन् । तृप्नुवानः । आचार्यस्य भार्या आचार्यानी । आचार्यस्य भोग आचार्यभोगस्तस्मै हित आचार्यभोगीनः । एषु 'रषृवर्णात्'-(२-३-६३) इत्यादिना प्राप्ते, सर्वनाम । नृनमनः । परिनृत्तम् । गुरुनृत्तम् । परिनर्तनम् । ग्रामनटः । शरनदः । शरनदी । गिरिनगरम् । परिनिवेशः । श्रीनिवासः । शबराग्निः । दर्भानूपः । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिगहनम् । एषु 'पूर्वपदस्थात् –' (२-३-६४) इत्यादिना प्राप्ते, परिनदनम् अत्र 'अदुरुपसर्गान्तर०' –(२-३-७८)इत्यादिना प्राप्ते, सुप्रत्येन अत्र 'कवर्गैकस्वरवति' (२-३-७६) इति प्राप्ते प्रतिषेधः । क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, सर्वनामन् , नृनमन, नृनमेत्येके, नृत्त, नर्तन, नट, नद, नड इत्येके, नदी, नगर, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, नन्दिन्, नन्दन, गहन, नदन, स्याग् इति क्षुभ्नादिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९६ ॥

पाठे धात्वादेर्णो नः । २ । ३ । ९७॥

पाठविषये धात्वादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीग्, नयति । णम्, नमति । णह, नह्यति । पाठ इति किम् ? णकारीयति । धात्विति किम् ? णकार । आदेरिति किम् ? भणति । सर्वे च नादयो णोपदेशा नृति, नन्दि, नर्दि, नशि, नाटि, नक्कि, नाधृ, नाथृ, नृवर्जम् । नाटीति नटण् अवस्यन्दने इत्यस्य वर्जनम् । भौवादिकस्य तु णट नृत्ताविप्यस्य प्रणटति, प्रणाटयति । णोपदेशश्चैषां 'णहिनुर्मीनाने.' इत्यस्य विषयव्यवस्थार्थः ॥ ९७ ॥

षः सोऽष्ट्यैष्ठिवष्वष्कः । २ । ३ । ९८॥

पाठे धात्वादेः षकारस्य सकार आदेशो भवति न चेत् षकारः ष्ट्यैष्ठिवष्वष्कसंबन्धी भवति । षहि, सहते । षिचू, सिञ्चति । पाठ इत्येव । षण्ढीयति । धात्वित्येव । लषति । ष्ट्यादिवर्जनं किम् ? ष्ट्यायते । ष्ठीवति । ष्ठीव्यति । ष्वष्कते ॥ स्वरदन्त्यपरसकारादयः स्मिस्विदिस्वञ्जिस्वपयश्च षोपदेशाः । सृपि, सृजि, स्त्या, स्तॄ, स्तृ, सृ, सेक्वर्जम् । षोपदेशश्चैषां षत्वविषयव्यवस्थार्थं ॥ ९८ ॥

ऋर लृलं कृपोऽकृपीटादिषु । २ । ३ । ९९॥

कृपेर्धातोर्ऋकारस्य लृकारो रेफस्य च लकार आदेशो भवति । स चेत् कृपिः कृपीटादिविषयो न भवति । क्लृप्तः । क्लृप्तवान् । क्लृप्यते । चिक्लृप्सति अचीक्लृपत । कल्पते । कल्पयति । कल्पिता । कल्प्ता । कल्पकः । कल्पः । चलीक्लृप्यते । चलीकल्प्ति । अकृपीटादिष्विति किम् ? कृपीटम् । कृपणः । कृपाणः । कृपः । कर्पूरः । कर्परः । कर्पटः । कर्पटिः । इत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गस्यायौ । २ । ३ । १००॥

उपसर्गसंबन्धिनो रेफस्य अयि गतावित्यस्मिन्धातौ परे लकारादेशो भवति । प्लायते । पलायते । पल्ययते । प्लययते । अत्रानेकवर्णव्यवधानान्नेच्छन्त्येके । प्रतिपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये । निलयम् । दुलयनम् । कथं निरयते । दुरयते । रुत्वस्यासिद्धत्वात् निसो दुसश्च न भवति । उपसर्गस्येति किम् ? परस्यायनं परायनम् । अयाविति किम् ? इंण्क् गतौ । अल् । प्राय । पराय । अयीति इकारनिर्देशोऽयि गतावित्यस्य परिग्रहार्थः ॥१००॥

ग्रो यङि । २ । ३ । १०१॥

यङि प्रत्यये परे गिरते रेफस्य लकारादेशो भवति । गर्हितं निगिरति निजेगिल्यते । गृणातेस्तु यङेव नास्ति । केचित्तु तस्यापीच्छन्ति लत्वं तु नेच्छन्ति । यङीति किम् ? निगीर्यते ॥ १०१ ॥

नवा स्वरे । २ । ३ । १०२ ॥

गिरते रेफस्य स्वरादौ प्रत्यये विहितस्य लकारो वा भवति । गिरति । गिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । स्वर इति किम् ? निगीर्णः निगीर्णवान् । विहितविशेषणं किम् ? इह च यथा स्यात् । निगार्यते, निगाल्यते । इह च मा भूत् । गिरौ । गिरः ॥ १०२ ॥

परेर्घाङ्कयोगे । २ । ३ । १०३ ॥

परिसंबन्धिनो रेफस्य घ अङ्क योग इत्येतेषु शब्देषु परेषु लो वा भवति । पलिघः । परिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । पलियोगः । परियोगः ॥ १०३ ॥

ऋफिडादीनां डश्च लः । २ । ३ । १०४ ॥

ऋफिड इत्यादीनामृरो लृलौ डकारस्य च लो भवति वा । लृफिडः । लृफिलः । ऋफिलः । ऋफिडः । लृतकः । ऋतकः । कपलिका । कपरिका । तल्पलीकम् तर्परीकम् । [तल्पिलीकम् । तर्पिरीकम्] कपिलकम् । कपिरकम् । लोमानि रोमाणि । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । पुलुषः । पुरुषः । तलुनः । तरुणः । सलिलम् । सरिरम् । अलम् । अरम् । मूलम् । मूरम् । कलीलः । करीरः । कल्म । कर्म । मुकुलम् । मुकुरम् । पांसुलः । पासुरः । लेखा । रेखा । लिक्षा । रिक्षा । लोहितम् । रोहितम् । इत्यादि । अर्थभेदेऽपि इला भूमिः । इरा अमृतम् । तल्पलो गजेष्वेकदेशः । तर्परः पशूनां कण्ठघण्टः । कलभो वालहस्ती । करभ उष्ट्रः । शलभः पतङ्गः । शरभोऽष्टापदः । कालो वर्णः । कारो रक्षानिर्वेशः । वालः केशाः । वारः क्रियाभ्यावृत्तिः । लघुरपचितपरिणामः । रघुः राजा ।

गल प्राण्यङ्गम् । गरो विषम् । एवं मुद्गल मुद्गर, मण्डल मण्डर, कन्दल कन्दरादयोऽपि द्रष्टव्याः । ऐकार्थ्येऽपि दृश्यते । गलं गरं च । बडिशम् । बलिशम् । डश्च लः ऋफिल. । ऋफिड । वलभी । वडभी । चूडा । चूला । दला । दडा । व्याल. । व्याडः । पुरोलाश. पुरोडाश. । पोलशः । पोडशः । (बलिशम् बडिशम्) । पुलिनम् । पुडिनम् । पीला । पीडा । यथादर्शनमन्येऽपि ऋफिडादौ द्रष्टव्या । संयुक्तस्य आदेश्च न दृश्यते । पाण्डु । कण्डू. । डामर । डीनः । डुण्डुभ । डिण्डिम ॥ १०४ ॥

जपादीनां पो वः । २ । ३ । १०५ ॥

जपादिशब्दसंबन्धिनः पकारस्य वकारादेशो वा भवति । जवा । जपा । पारावतः । पारापतः । त्रिविष्टपम् । त्रिपिष्टपम् । पारावार । पारापारः । कवाटः । कपाटः । विष्टवम् । विष्टपम् । कवल । कपल । अवाची । अपाची । जपादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या ॥१०५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादः समाप्तः ॥ २ । ३ ॥

मूलराजासिधारायां, निमग्ना ये महीभुजः । उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते, स्वर्गगङ्गाजलेषु ते ॥१॥

॥ चतुर्थ पादः ॥

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः । २ । ४ । १ ॥

स्त्रियां वर्तमानान्नकारान्तादृकारान्ताच्च स्वस्रादिवर्जितान्नाम्नो ङीः प्रत्ययो भवति । राज्ञी । अतिराज्ञी । तक्ष्णी । दण्डिनी । छत्रिणी । कर्त्री । हर्त्री । स्त्रियामिति किम् ? पञ्च सप्त दश नव । नान्तायाः संख्याया युष्मदस्मदोरिवालिङ्गत्वात् । अत एव नकारलोपेऽपि 'आत्'(२-४-१८) इत्याबपि न भवति । अस्वस्रादेरिति किम् ? स्वसा । अतिस्वसा । परमस्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्र । चतस्र । तिसृचतस्रादेशस्य विभक्त्यनन्तरनिमित्तत्वात् सन्निपातलक्षणत्वेन तद्विघातकत्वाभावादेव ङीनिवृत्तौ सिद्धायां स्वस्रादिषु तयो. पाठ. सन्निपातलक्षणस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं । तेनानिदध्या कन्ययेत्यादौ ... भवति । ... आबपि ॥१॥

अधातूदृदितः । २ । ४ । २ ॥

धातुवर्जितो य उदित् ऋदिच्च प्रत्ययोऽप्रत्ययो वा तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानात् ङीः प्रत्ययो भवति । उदित्, भवती । गोमती । यवमती । प्रेयसी । विदुषी । ऋदित्, पचन्ती । दीव्यन्ती । महती । एषु प्रत्यय उदृदित् तदन्तं नाम । अतिभवती । अतिमहती । अत्र नामाव्युत्पत्तिपक्षे उदृदित् तदन्तं समासनाम । भवती महतीति तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तम् । निर्गोमती अतिपुंसीत्यत्र प्रत्ययस्योदित्त्वात् गोमदादिशब्दोऽपि उदित्तेन तदन्तं समासनाम । अधात्विति किम् ? सुकन् । सुकंसौ । सुहिन् । सुहिंसौ स्त्रियौ ॥२॥

अञ्चः । २ । ४ । ३ ॥

अञ्चन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । प्राची । प्रतीची । अपाची । उदीची ॥३॥

णस्वराघोषाद्वनो रश्च । २ । ४ । ४ ॥

वन इति वन्क्वनिप्ङ्वनिपामविशेषेण ग्रहणम् । णकारान्तात्स्वरान्तादघोषान्ताच्च यो विहितो वन्प्रत्ययस्तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । वनोऽन्तस्य च तत्सनियोगे रो भवति । ण, ओणृ, अवावरी । स्वर, धा, धीवरी । अतिधीवरी । पा, पीवरी । कृ, सहकृत्वरी । राजकृत्वरी । सुत्वरी । अघोष, दृश् मेरुदृश्वरी । णस्वराघोषादिति किम् ? युध्, सहयुध्वा । यज् यज्वा स्त्री । विहितविशेषणं किम् ? शृणातीति शर्वरी । स्वराद्विहिताद् गुणे कृते घोषवतो यथा स्यात् । वन इति किम् ? श्वयतेः 'श्वन्मातरिश्वन्'—इत्यादिनाऽनि प्रत्यये अन्तलोपे च सति शुनी । अतिशुनी । मघवन्नेर्नलोपेऽवादेशे च मघोनी । नान्तत्वादेव ङी सिद्धस्तन्नियमार्थं रविधानार्थं च वचनम् ॥४॥

वा बहुव्रीहेः । २ । ४ । ५ ॥

णस्वराघोषात्परो यो विहितो वन् प्रत्ययस्तदन्ताद्बहुव्रीहे स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवति रश्चान्तादेश । प्रियावावरी । प्रियावावा स्त्री । बहुधीवरी । बहुधीवा । बहुमेरुदृश्वरी । बहुमेरुदृश्वा स्त्री । णस्वराघोषादित्येव । प्रिययज्वा स्त्री ॥५॥

वा पादः । २ । ४ । ६ ॥

बहुव्रीहेस्तन्निमित्तकपादशब्दान्तात् स्त्रियां ङीर्वा भवति । द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपात् । बहुव्रीहिनिमित्तो यः पादिति बहुव्रीहे पाच्छब्दस्य विशेषणत्वात् इह न भवति । पदमाचष्टे पात् । त्रयः पादोऽस्या त्रिपाद् स्त्री ॥६॥

ऊध्नः । २ । ४ । ७ ॥

ऊधन्निति कृतनकारादेशस्योधसो ग्रहणम् । तदन्तान्नाम्नो बहुव्रीहे स्त्रियां ङीर्भवति । कुण्डोध्नी । घटोध्नी । महोध्नी । पीवरोध्नी । 'अनो वा' (२–४–११) इति विकल्पे प्राप्ते वचनम् । समासान्तविधौ ऊध्न् इत्यादेशे नान्तत्वादेव ङीः सिध्यति किन्तु पञ्चभि कुण्डोध्नीभि क्रीत इतीकणि तल्लुपि च पञ्चकुण्डोध्न् इति प्रकृते सौ पञ्चकुण्डोदिति स्यात् पञ्चकुण्डोधेति चेष्यते ॥७॥

अशिशोः । २ । ४ । ८ ॥

अशिशु इत्येतस्माद्बहुव्रीहेः स्त्रिया ङीर्भवति । अविद्यमानः शिशुरस्या अशिश्वी । बहुव्रीहेरित्येव । न शिशुः अशिशुः ॥८॥

संख्यादेर्हायनाद्वयसि । २ । ४ । ९ ॥

संख्यादेर्हायनशब्दान्तान्नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां वयसि गम्यमाने ङीर्भवति । द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । अत्र 'चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि' (२–३–७४) इति णत्वम् । संख्यादेरिति किम् ? अतीतहायना । हायनादिति किम् ? द्विवर्षा कन्या । वयसीति किम् ? द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला । कालकृता प्राणिनां शरीरावस्था वय इति णत्वमपि न भवति । बहुव्रीहेरित्येव । शते हायनेषु सभूता जाता वेति इकणि तल्लुपि च शतहायना स्त्री ॥९॥

दाम्नः । २ । ४ । १० ॥

संख्यादेर्दामन्शब्दान्तान्नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्भवति । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । संख्यादेरित्येव । उद्दामानम् उद्दामाम् उद्दाम्नीं वडवां पश्य । 'अनो वा' (२–४–११) इति विकल्पस्यापवादो योग ॥१०॥

अनो वा । २ । ४ । ११ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहे स्त्रियां ङीर्वा भवति । उत्तरत्रोपान्त्यवत. प्रतिषेधात् उपान्त्यलोपिन एवार्थे

विधिः। बहुराज्यौ। बहुराजे। बहुराजानौ। दीर्घाणि अहानि यस्यां दीर्घाही। दीर्घाहा। दीर्घाहाः शरत्। बहुतक्ष्ण्यौ। बहुतक्षाण। । बहुव्रीहेरित्येव। अतिराज्ञी। निस्तक्ष्णी ॥११॥

नाम्नि । २ । ४ । १२॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां नाम्नि सञ्ज्ञायां नित्यं ङीर्भवत्येव। अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः। बहुराज्ञी, बहुसाम्नी नाम पुरी। अयमप्युपान्त्यलोपवत एव विधिः। नित्यार्थं वचनम्। तेन पक्षे डाप् विकल्पेन न भवति ॥१२॥

नोपान्त्यवतः । २ । ४ । १३॥

यस्य उपान्त्यलोपो नास्ति स उपान्त्यवान्। तस्मादन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्न भवति। नायम् 'अनो वा' (२–४–११) इति सूत्रविहितस्यैव प्रतिषेधः। किंतु 'स्त्रियां नृतः' —(२–४–१) इत्यस्यापि। सुपर्वा। सुपर्वाणौ। सुशर्मा। सुशर्माणौ। प्रियश्वा। प्रियश्वानौ। उपान्त्यवत इति किम्? बहुराज्ञी। बहुव्रीहेरित्येव। अतिपर्वणी यष्टिः। अन इत्येव। सदण्डिनी ॥१३॥

मनः । २ । ४ । १४॥

मन्नन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्न भवति। सीमा। सीमानौ। पामा। पामानौ। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। तेन महिमानमतिक्रान्ता अतिमहिमेत्यादावपि ङीप्रतिषेधो भवति। बहुव्रीहेरिति निवृत्तम्। योगविभागात् ॥१४॥

ताभ्यां वाप् डित् । २ । ४ । १५॥

मन्नन्तान्नाम्नोऽन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियामाप् प्रत्ययो वा भवति स च डित्। पक्षे यथाप्राप्तम्। सीमे। सीमाः। सुपर्वे। सुपर्वाः। पक्षे पूर्वाभ्यां प्रतिषेधात् ङीर्न भवति। सीमानौ। सीमानः। सुपर्वाणौ। सुपर्वाणः। उपान्त्यलोपिनस्तु बहुव्रीहेर्ङीरपि भवति। बहुराजे। बहुराजा। बहुराजानौ। बहुराजानः। बहुराज्ञौ। बहुराज्ञ्यः। [illegible] यस्यां पश्य। 'दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नी-मुपायनं [illegible] विभाग।' एवमुपान्त्यलोपिनोऽनन्तस्य बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीडाप्विकल्पाभ्यां त्रैरूप्यम्। उपान्त्यवतस्तु डाप्प्रतिषेधाभ्यां द्वैरूप्यं भवति। डित्करणमन्त्यस्वरादिलोपार्थम्। डाप् [illegible] निर्देशानमुत्तरत्र [illegible] एवानुवृत्त्यर्थम् ॥१५॥

अजादेः । २ । ४ । १६ ॥

अजादिभ्य आकृत्यागणादेनामेव स्त्रियां वर्तमानेभ्य आप् प्रत्ययो भवति। बाधकबाधनार्थमनकारार्थं च वचनम्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। कोकिला। एभ्यो जातिलक्षणस्य ङीप्रत्ययस्यापवाद आप्। बाला। होडा। पाका। वत्सा। मन्दा। विलाता। कन्या। मध्या। मुग्धा। विलातेत्यन्ये न पठन्ति। तेन विलातीत्यपि। एभ्यो वयोलक्षणस्य। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। एभ्यो धवयोगलक्षणस्य च। पूर्वापहाणा। अपरापहाणा। निपातनाण्णत्वम्। संप्रहाणा। परप्रहाणेत्यप्यन्ये। एषु टिल्लक्षणस्य। त्रीणि फलानि समाहृतानि त्रिफला। अत्र द्विगुलक्षणस्य। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। एषु व्यञ्जनान्तत्वात् 'आत्' (२–४–१८) इत्यनेनाप्राप्तेरजादिपाठः। कश्चिदेतेभ्यो विकल्पेनेच्छति। तन्मते क्रुङ् देवविट् उष्णिक्। अन्ये तु क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशश्च मनुष्य इति प्रयोगदर्शनात् अकारान्ता एवैत इति मन्यन्ते। अजादेरित्यावृत्त्या षष्ठीसंबन्धः किम्?

अजादिसबन्धिन्यामेव स्त्रियामभिधेयायां यथा स्यात् तेनेह न भवति। पञ्चानामजानां समाहार' पञ्चाजी। दशाजी। अत्र समाहारः समासार्थः स्त्री। नासावजशब्दसबन्धिनी। अत एव च ज्ञापकात्स्त्रीप्रकरणे तदन्तादपि भवति। तेन महाश्चासावजश्चेति सामान्येन विग्रहे स्त्रीविवक्षायां महाजा परमाजेति सिद्धम्। एवमतिभवती अतिमहती अतिधीवरी अतिपीवरी परमशूद्रेत्यादि ॥१६॥

ऋचि पादः पात्पदे। २। ४। १७॥

पादिति कृतपाद्भाव पादशब्दो गृह्यते। तस्यान्तस्य ऋच्यभिधेयायां पात्पदेति निपात्यते। त्रिपात् चतुष्पात् ऋक्। त्रिपदा गायत्री। चतुष्पदा पङ्क्तिः ऋचिति किम्? द्विपाद्। द्विपदी। चतुष्पाद्। चतुष्पदी ॥१७॥

आत्। २। ४। १८॥

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति। खट्वा। सर्वा। या। सा। खट्वादीनामकारान्तत्वम् अतिखट्व प्रियखट्वः पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादिप्रयोगदर्शनात् उपदेशाच्च निश्चीयते। आदिति किम्। सोमपा. स्त्री। दृषद्। समिद्। आदित्यधिकृतमुत्तरत्र यथासंभवं योजनीयम् ॥१८॥

गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः। २। ४। १९॥

गौरादेर्गणान्मुख्यात् स्त्रियां ङी' प्रत्ययो भवति। मुख्यादित्यविकारोऽयम्। गौरी। शबली। गौर शबल कल्माष सारङ्ग पिशङ्ग हरिण पाण्डुर अमर सुन्दर विकल विष्कल पुष्कल निष्कल गौरादीना गुणवचनत्वेनाजातिवाचित्वादप्राप्ते पाठ.। यस्तु विकलेति कालविशेषवाची आवन्त' स विगता कलेति भविष्यति। दास चेट विट भिक्षुक बन्धक पुत्र गायत्र आनन्द टेट कटेट नट एषामजातिवचनत्वादप्राप्ते पाठ। काव्य गैव्य मत्स्य मनुष्य मुकय हय गवय ऋश्य द्रुण ओकण एषां जातिवाचित्वेऽप्यष्टानां यान्तत्वाद् द्रुणौकणयोर्नित्यस्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठ'। भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि औद्ग्राहमाति आलच्चि कालच्चि सौधर्म आयस्थूण आरद भौरिकिभौलिक्यो. क्रौड्यादित्वात् शेषाणा त्वणिञन्तानां गुरूपान्त्यत्वात् ष्ये प्राप्ते पाठ'। कथं भौरिक्या। भौलिक्या। क्रौड्यादिपाठात्ष्योऽपि। आपच्चिको राष्ट्रसरूप' क्षत्रियस्तस्यापत्यं स्त्री आपच्चिकीत्यत्र शकादित्वाद् ञ्यलोपेऽपि जातिवाचित्वात् ङीर्भवति। एवं दोटी। वरट नाट मूलाट पाट सृपाट पेट पट पटल पुट कुट फाण्टश धातक केतक तर्कर शर्कार बदर कुवल लवण बिल्व आमलक मालत वेतस अतस आढक कदर कदल गुडूच बाकुच नाच माच कुम्भ कुसुम्भ यूष मेष सूष मूष करीर सल्लक वल्लक मल्लक मालक मेथ पिप्पल हरितक कोशातक शम तम सुषव शृङ्ग भृङ्ग बर्बर पाण्ड लोहाण्ड शष्कण्ड पिण्ड मण्डर मण्डल यूप सूप सूर्प सूर्म मठ पिठर कुर्द गूर्द सूर्द खार काकण द्रोण अरीहण ओकण वृस आसन्द अलन्द कन्दल सलन्द देह देहल शष्कुल शव सूच मञ्जर अलज गण्ड्ज वैजयन्त शाढक उपरतस सच्छेद एषां नित्यस्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठ'। क्रोष्टु सरस् अनयोरनकारान्तत्वादप्राप्ते पाठ'। अनड्वाही अनडुही। अत एव पाठादानडुह्शब्दस्य ङ्यामुकारस्य पक्षे वाशब्दादेश. सौ नित्यं नागमाभावश्च। प्रत्यवरोहिणी पृथिवी आग्रहायिणी। सप्रत्ययपाठ पुंवद्भावनिषेधार्थः। अनड्वाहीभार्य'। अनडुहीवृन्दारकेत्यादि। तद्धितलोपेऽपि लुगभावार्थश्च। पञ्चानड्वाहि' दशानडुहि.। आश्मरथ्य'। गोत्रयञन्तात् डायन्

मा भूत् ङयेव यथा स्यादित्यस्य पाठः । एहि पर्येहि। अनयोरिदन्तत्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन नद मह भष प्लव चर गर तर गाह देव सूद अराल उदवड चण्ड उमाभन्न हरीकणी वटर अधिकारी एषण करणे इति केचित् । इष्यते अन्विष्यतेऽनया दोष इति 'इषोऽनिच्छायाम्' (५-३-११२) इत्यने सति एषणी वैद्यशलाका । करणादन्यत्रैषणा । अन्वेषणा । आवेव । तदन्ये न मन्यन्ते । मुख्यादिति किम् ? बहुनदा भूमिः ॥१९॥

अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम्

। २ । ४ । २० ॥

अणादिप्रत्ययानां योऽकारस्तदन्तान्नाम्न प्रत्यासत्तेस्तेषामेवाणादीनां वाच्यायां स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति । अण् उपगोरपत्यमौपगवी । तपोऽस्यां अस्तीति तापसी । कुम्भकारी । काण्डलावी याति ॥ अञ्, उत्सस्यापत्यमौत्सी । विदस्यापत्यं पौत्री वैदी । छत्त्रचुरातपशीलेति छत्रादित्वादञि छात्त्री चौरी तापसी । एयण् सुपर्ण्या अपत्यं सौपर्णेयी । वैनतेयी । एयच्, शीलायास्तुल्या शिलेयी । एयञ् शैलेयी । 'शिलाया एयच्च' (७-१-११३) । निरनुबन्धनिर्देशः सामान्यग्रहणार्थः । इकण्, अक्षैर्दीव्यति आक्षिकी । प्रस्थेन क्रीता प्रास्थिकी । नञ् स्त्रिया अपत्यमियं वा स्त्रैणी । स्नञ्, पुंसोऽपत्यमियं वा पौंस्नी । टित् जानु ऊर्ध्वं प्रमाणमस्याः जानुदघ्नी । जानुद्वयसी । जानुमात्री । पञ्च अवयवा यस्याः पञ्चतयी । एवं द्वयी । त्रयी । शक्तिरायुधमस्याः शाक्तीकी । एवं याष्टीकी । ह्यो भवा ह्यस्तनी । एवमद्यतनी । श्वस्तनी । चिरतनी । परुत्तनी । भूतपूर्वा भिक्षु भिक्षुचरी । सक्तुधानी । गायनी। कुरुचरी । प्रत्ययसाहचर्यादागमटितो न भवति । पठिता विद्या । शुनिधयी स्तनंधयीत्यादौ तु धातोष्टित्करणस्यानन्यार्थत्वादटितोऽपि भवति । अणादीनां षष्ठीनिर्देशेनाकारस्य विशेषण पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'तदधीते'–इत्यण् । तस्य 'प्रोक्तात्' (६-२-१२९) इति लोपे, पाणिनीया कन्येति ङीर्यथा मा भूत् । प्रत्यासत्त्या तैरेवाणादिभिः स्त्रिया विशेषणं किम् ? गौतमेन प्रोक्ता नीतिर्गौतमीति । ताम् अधीते इत्यण् । तस्य प्रोक्तादिति लोपे 'ङ्यादेः' –(२-४-९५) इत्यादिना ङीलोपे ङीर्यथा न स्यात् गौतमा कन्या । अत्त्यत्राणोऽकारो न तु तदभिधेया नीतिलक्षणा स्त्री प्रत्ययार्हा । यदभिधेया तु कन्यालक्षणा स्त्री प्रत्ययार्हा न तस्याकारोऽस्ति इति । तथा बहुकुम्भकारा नगरी । बहुकुरुचरीत्यादि ॥२०॥

वयस्यनन्त्ये । २ । ४ । २१ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था बाल्ययौवनादि वयः । तस्मिन्ननन्त्येऽचरमे वर्तमानादकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । कुमारी । किशोरी । वर्करी । कलभी । तरुणी । तलुनी । वधूटी । चिरण्टी । धवयोगाभावविशिष्टं वयः कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् न तु धवयोगाभावमात्रम् । वृद्धकुमारीति तु उपमानात् । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । स्थविरा । आदित्येव । शिशुः । कथं द्विवर्षा त्रिवर्षा उत्तानशय्या लोहितपादिकेति । नैता वयःश्रुतयोऽर्थात्तु वयो गम्यते । बालावत्सेत्यादयस्त्वजादौ ॥२१॥

द्विगोः समाहारात् । २ । ४ । २२ ॥

समाहारद्विगुसञ्ज्ञकान्नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति । पञ्चपूली । पञ्चाजी । दशगजी । द्विवडवी । कथं त्रिफला । अजादिपाठात् ॥२२॥

परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचितकम्बल्यात् । २ । ४ । २३ ॥

परितः सर्वतो मानं परिमाणम्। तच्च रूढिवशात्प्रस्थादि। यदाहु'—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वत.। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत.।' बिस्तादिभ्यो यदन्यत्परिमाण तदन्ताद् द्विगोरकारान्तात्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीर्भवति। द्वाभ्यां कुडवाभ्या क्रीता द्विकुडवी। त्रिकुडवी। द्व्याढकी। त्र्याढकी। परिमाणादिति किम्? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। दशाश्वा। द्विशता। त्रिशता। तद्धितलुकीति किम्? द्विपण्या। अबिस्ताचितकम्बल्यादिति किम्? द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता। त्रिबिस्ता। द्विपरमबिस्ता। द्व्याचिता। त्र्याचिता। द्विकम्बल्या। त्रिकम्बल्या ॥२२॥

काण्डात्प्रमाणादक्षेत्रे। २। ४। २४॥

प्रमाणवाचिकाण्डशब्दान्तादक्षेत्रविषयाद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति स्त्रियां ङीर्भवति। आयामः प्रमाणम्। द्वे काण्डे प्रमाणमस्या' द्विकाण्डी। त्रिकाण्डी रज्जु.। प्रमाणादिति किम्? द्वाभ्या काण्डाभ्यां क्रीता द्विकाण्डा। त्रिकाण्डा शाटी। अप्रमाणादपीच्छन्त्यन्ये। तन्मते द्विकाण्डी त्रिकाण्डी शाटीत्येव भवति। अक्षेत्र इति किम्? द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्ति'। अक्षेत्र इति द्विगोर्विशेषणं किम्? काण्डस्य क्षेत्रविषयत्वेऽपि यथा स्यात्। द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्षेत्रसञ्ज्ञिताभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवा। नात्र द्विगु' क्षेत्रविषय. किं तर्हि काण्डशब्द इति ॥२४॥

पुरुषाद्वा। २। ४। २५॥

प्रमाणवाचिपुरुषशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीर्वा भवति। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी। द्विपुरुषा। त्रिपुरुषी। त्रिपुरुषा परिखा। प्रमाणादित्येव। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा त्रिपुरुषा वडवा। तद्धितलुकीत्येव। पञ्चपुरुषा रज्जु'। प्रमाणभूता' पञ्च पुरुषाः समाहृताः पञ्चपुरुषी। 'द्विगो' समाहारात्' (२–४–२२) इति नित्यमेव ॥२५॥

रेवतरोहिणाद्भे। २। ४। २६॥

भं नक्षत्रम्। रेवतरोहिणाभ्यां नक्षत्रशब्दाभ्यां स्त्रियां ङीर्भवति। रेवत्यां जाता रेवती। रोहिणी। यदापि 'चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम्' (६–३–१०८) इति जातार्थीयस्याणो लुकि ङीप्रत्ययस्यापि लुग् भवति तदापि नक्षत्रशब्दात्पुनरनेन ङीर्भवति। रेवत्यां जाता रेवती, रोहिण्यां जाता रोहिणीति। भ इति किम्? रेवता। रोहिणा। कथं रेवतीरमणो बल', रेवती शुष्करेवती। रेवच्छब्दो मत्वर्थीयान्तोऽस्ति। तत उदिल्लक्षणो ङीः। कथं रोहिणी कटुरोहिणी। रोहिणशब्द' प्रकृत्यन्तरमस्ति ततो जातिलक्षणो ङीर्भविष्यति ॥२६॥

नीलात्प्राण्यौषध्योः। २। ४। २७॥

नीलशब्दात्प्राणिनि औषधौ च स्त्रियां ङीर्भवति। नीली वडवा। नीली औषधिः। प्राण्यौषध्योरिति किम्? नीला शाटी ॥२७॥

क्ताच्च नाम्नि वा। २। ४। २८।

नीलशब्दात्क्तान्ताच्च शब्दरूपात्स्त्रियां ङीर्वा भवति नाम्नि संज्ञायाम्। नीली। नीला। प्रवृधा चासौ विलूना चेति प्रवृद्धविलूनी प्रवृद्धविलूना ॥२८॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात्। २। ४। २९॥

एभ्य' स्त्रियां ङीर्भवति नाम्नि। केवली नामज्योति'। मामकी। भागधेयी। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। नाम्नीति किम्? केवला। मामकशब्दादणन्तत्वेनैव ङी. सिद्धो नाम्नि नियम्यते। तेन मामिका बुद्धिरिति असंज्ञा-

यामजूलक्षणोऽपि ङीर्न भवति ॥ २९ ॥

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरात् पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ।२।४।३०॥

भाजादिभ्यो दशभ्यो यथासख्यं पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां ङीर्भवति नाम्नि । भाज्यत इति भाजी पक्वा चेत् । भाजाऽन्या । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । नागी स्थूला चेत् । नागान्या । जातौ तु नाग्येव । तस्याः स्थौल्याभावात् । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । काली कृष्णा चेत् । कालान्या । कुशी आयसी चेत् । कुशान्या । कामुकी रिरंसुश्चेत् । कामुकान्या । कटी श्रोणी चेत् । कटान्या । कबरी केशपाशश्चेत् । कबरान्या । जानपदशब्दादपि वृत्ताविच्छत्यन्यः । जानपदी वृत्तिः । वृत्तेरन्यत्र जानपदा मदिरा ॥ ३० ॥

नवा शोणादेः ।२।४।३१॥

शोणादेर्गणात् स्त्रियां ङीर्वा भवति । शोणी । शोणा । चण्डी चण्डा । शोण चण्ड अराल कमल कृपण विकट विशाल विशंकट भरुज ध्वज कल्याण उदार पुराण बहु बहुः बह्वी । एवंनामा काचित् । गुणवचनात्तूत्तरेणैव भविष्यति । वृत्रहन् वृत्रघ्नी । वृत्रहा चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नाम नदी । नद्या अन्यत्र चन्द्रभागा नाम देवता । अनद्यामिति केचित् । चन्द्रभागी चन्द्रभागा काचित् । अनद्यामित्येके । चन्द्रभागा नाम नदी । अण्णन्तान्नद्यामित्येके । चान्द्रभागी चान्द्रभागा नाम नदी । अण्णन्तान्नित्यं प्राप्ते विकल्पः । अनद्यां तु नित्य ङी । चन्द्रभागी छाया । अन्ये तु अण्णन्तादेवार्थभेदेन विकल्पमिच्छन्ति । नद्यामाप् प्रत्ययोऽन्यत्र ङीप्रत्ययः चन्द्रभागा नदी । चान्द्रभागी वनराजिः ॥ ३१ ॥

इतोऽक्त्यर्थात् ।२।४।३२॥

इकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा भवति न चेत्तत् क्त्यर्थप्रत्ययान्तं स्यात् । भूमी । भूमिः । अङ्गुली । अङ्गुलिः । धूली । धूलिः । आली । आलिः । धमनी । धमनिः । दर्वी । दर्विः । श्रोणी । श्रोणिः । राजी । राजिः । आवली आवलिः । यष्टी । यष्टिः । शारी । शारिः । सरणी । सरणिः । अशनी । अशनि । अरणी । अरणिः । शकृत्करी । शकृत्करिः । आत्मंभरी । आत्मंभरिः । कपी । कपि । अही । अहिः । तारी । तारिः । मुनी मुनिः । अञ्चती । अञ्चतिः । अङ्कती । अङ्कतिः । अंहती । अंहतिः । शकटी । शकटिः । शस्त्री । शस्त्रिः । रजनी । रजनिः । धरणी । धरणिः । रात्री रात्रिः । अक्त्यर्थादिति किम् ? कृतिः । हतिः । अजननिः । अकरणिः । ज्यानिः । ग्लानिः । हानिः । कथं साती सातिः । तिगन्ताद्भविष्यति । अन्ये तु अञ्चतिअङ्कतिअंहतिशकटिशस्त्रिशारितारिअहिकपिमुनिरात्रियष्टिभ्यः कटिश्रोणिप्रभृतिप्राण्यङ्गवाचिभ्यः क्तिवर्जितकृदन्तेभ्यश्चेकारान्तेभ्य इच्छन्ति नान्येभ्यः । तन्मते शोभनो गन्धो यस्याः सा सुगन्धिः सुरभिगन्धिः । निर्गता कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः अणिः शाणिः इत्यादिषु न भवति । क्तिमात्रवर्जनाच्चाकरणिअजननिज्यानिग्लानिप्रभृतिषु न प्रतिषेधः ॥ ३२ ॥

पद्धतेः ।२।४।३३॥

पद्धतिशब्दात् स्त्रियां ङीर्वा भवति । पद्धती । पद्धतिः । क्त्यर्थ आरम्भः ॥ ३३ ॥

शक्तेः शस्त्रे ।२।४।३४॥

शक्तिशब्दाच्छस्त्रे स्त्रियां ङीर्वा भवति । शक्ती

शक्ति । शक्त इति किम् ? शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

स्वरादुतो गुणादखरोः । २ । ४ । ३५ ॥

स्वरात् परो य उकार सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितस्तदन्ताद् गुणवचनात् खरुवर्जितान्नाम्न स्त्रियां ङीर्वा भवति । गुणादिति सामान्योक्तावपि केवलगुणवृत्तेः स्त्रीत्वायोगात् ततो द्रव्यवृत्ते प्रत्यय । पट्वी पटु । मृद्वी मृदु बह्वी बहु । साध्वी साधु । तन्वी तनु । लघ्वी लघु । विभ्वी विभुः । स्वरादिति किम् ? पाण्डुर्भूमिः । उत इति किम् ? श्वेता पटी । गुणादिति किम् ? आखु स्त्री । चिचीषु स्त्री । अखरोरिति किम् ? खरुरियम् । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च, सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण ॥' इति गुणमिह परिभाषन्ते । सत्त्वं द्रव्यम् तत्रैव निविशते तदेवाश्रयति यः स गुण इतिसम्बन्ध । द्रव्यादपैत्यपगच्छति । यथाम्रान्नीलता पीततायामुपजातायाम् । पृथग्जातिषु भिन्नजातीयेषु दृश्यते । एतेन सर्वेण जातिर्गुणो न भवतीत्युक्तं भवति आधेय उत्पाद्यो यथा कुसुमयोगाद्गन्धो वस्त्रे । यथा वाग्निसंयोगाद्घटे रक्तता । अक्रियाजो नित्यस्तद्यथाऽऽकाशादिषु महत्त्वादि । तदेवं गुणस्योत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वप्रकारद्वयप्रदर्शनेनोत्पाद्यत्वैकप्रकारस्य कर्मणो व्यवच्छेदः असत्त्वप्रकृति. द्रव्यस्वभावरहितः । अनेन द्रव्यस्य व्यवच्छेद ॥ ३५ ॥

श्येतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च । २ । ४ । ३६ ॥

एभ्यो वर्णवाचिभ्य स्त्रियां ङीर्वा भवति तत्संनियोगे तकारस्य नकारश्च भवति । श्येनी श्येता । एनी एता । हरिणी हरिता । भरणी भरता । रोहिणी रोहिता । लत्वे लोहिनी लोहिता । वर्णादिति किम्? श्येता । एता । चकारो नकारस्य ङीसंनियोगशिष्टतार्थ ॥ ३६ ॥

क्नः पलितासितात् । २ । ४ । ३७ ॥

त इति चेति चानुवर्तते । पलितासिताभ्यां स्त्रियां ङीर्वा भवति तत्संनियोगे तकारस्य क्नादेशश्च । पलिक्नी पलिता । असक्नी असिता ॥ ३७ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः । २ । ४ । ३८ ॥

सहनञ्विद्यमानवर्जितपूर्वपदं यत्स्वाङ्ग तदन्तात्क्रोडादिगणवर्जितात् नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रियां ङीर्वा भवति । पीनस्तनी पीनस्तना । अतिक्रान्ता केशानतिकेशी अतिकेशा माला । निष्क्रान्ता केशेभ्यो निष्केशी निष्केशा यूका । स्वडी स्वडा वृश्चिका । अडो नाम वृश्चिकाद्यवयवः । असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादिति किम् ? सहकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । स्वाङ्गादिति किम्? बहुयवा । अक्रोडादिभ्य इति किम् ? कल्याणी क्रोडा अस्याः कल्याणक्रोडा । क्रोडशब्द स्त्रीक्लीबलिङ्ग । कल्याणखुरा । पीनगुदा । एकशफा । दीर्घबाला । भव्यभाला । सुगला । सुभगा । कल्याणी उखा स्फिक् यस्याः सा कल्याणोखा । कल्याणगोखा । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन किशलयकरा मृणालभुजेत्यादि । आदित्येव । परमशिखा । 'अविकारोऽद्रवं मूर्त, प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु' इति च स्वाङ्गम् । अविकार इति किम्? बहुशोफा । अद्रवमिति किम् ? बहुकफा । मूर्तमिति किम् ? बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । च्युतं च प्राणिनस्तदिति किमर्थम् ? अप्राणिस्थादपि पूर्वोक्ताद्यथा स्यात् । बहुकेशी बहुकेशा रथ्या । तन्निभ च प्रतिमादिष्विति किमर्थम् ? प्राणिस्थसदृशादपि पूर्वोक्ताद्यथा स्यात् । पृथुमुखी पृथुमुखा प्रतिमा । कथ कल्याणं पाणिपादमस्या. कल्याणपाणिपादेत्यत्र न भवति ? स्वाङ्गसमुदायो हि न

स्वाङ्गम् । बहुस्वरत्वेन वक्ष्यमाणनियमबलाद्वा न भवतीति । द्विपादी त्रिपादीत्यत्र तु 'द्विगोः समाहारात्' (२-४-२२) इति विशेषविधानान्नित्यमेव ङीर्भवति । अस्वाङ्गपूर्वपदादेवेच्छन्त्यन्ये । पाणी एव पादौ यस्याः सा पाणिपादा । मुखमेव नासिका यस्याः सा मुखनासिका ॥३८॥

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् । २ । ४ । ३९ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदेभ्य एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङीर्वा भवति । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेन नासिकोदराभ्यामेव बहुस्वराभ्याम् । ओष्ठादिभ्य एव च सयोगोपान्त्येभ्यो भवति नान्येभ्यः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । कृशोदरी । कृशोदरा । बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णशृङ्गा । मृद्वङ्गी । मृद्वङ्गा । सुगात्री सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा । असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादित्येव । सहनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका । सोदरा । अनुदरा । विद्यमानोदरा इत्यादि । नियमः किम् ? पृथुजघना सुललाटा दृढहृदयेत्यादौ बहुस्वरान्न भवति । कल्याणगुल्फा सुपार्श्वा इत्यादौ सयोगोपान्त्यान्न भवति । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो ङीप्रत्ययं नेच्छन्त्यन्ये । केचित्तु दीर्घजिह्वशब्दादपीच्छन्ति । दीर्घजिह्वी दीर्घजिह्वा कन्येति ॥ ३९ ॥

नखमुखादनाम्नि । २ । ४ । ४० ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदाभ्यां स्वाङ्गाभ्यां नखमुखशब्दाभ्यां स्त्रियां ङीर्वा भवति अनाम्नि असंज्ञायामेव । शूर्पनखी शूर्पनखा । अतिनखी अतिनखा । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा । अतिमुखी अतिमुखा । अनाम्नीति किम् ? शूर्पणखा । व्याघ्रणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । श्लक्ष्णमुखा । कालमुखा । संज्ञाशब्दा एते ॥ ४० ॥

पुच्छात् । २ । ४ । ४१ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गात्पुच्छात् स्त्रियां ङीर्वा भवति । दीर्घपुच्छी दीर्घपुच्छा । अतिपुच्छी अतिपुच्छा । असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादित्येव । सपुच्छा । अपुच्छा । विद्यमानपुच्छा ॥ ४१ ॥

कबरमणिविषशरादेः । २ । ४ । ४२ ॥

कबरादिपूर्वात्पुच्छात् स्त्रियां नित्यं ङीर्भवति । पुनर्विधानं नित्यार्थम् । कबरं कर्बुरं कुटिलं वा पुच्छमस्याः कबरपुच्छी । मणिः पुच्छेऽस्या मणिपुच्छी । विषं पुच्छेऽस्या विषपुच्छी । शरं पुच्छेऽस्याः शरपुच्छी ॥ ४२ ॥

पक्षाच्चोपमादेः । २ । ४ । ४३ ॥

उपमानपूर्वात्पक्षशब्दात्पुच्छाच्च स्त्रियां ङीर्भवति । उलूकस्येव पक्षावस्या उलूकपक्षी शाला । उलूकस्येव पुच्छमस्या उलूकपुच्छी सेना ॥ ४३ ॥

क्रीतात्करणादेः । २ । ४ । ४४ ॥

करणमादिरवयवो यस्य तस्मात् क्रीतान्तान्नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति । अश्वेन क्रियते स्म अश्वक्रीती । धनक्रीती । वस्त्रक्रीती । विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव कृदन्तेन समासः । मनसाक्रीती । अलुप् । करणग्रहणं किम् ? सुक्रीता । दुष्क्रीता । आदिग्रहणं किम् ? अश्वेन क्रीता । न ह्यत्र करणं क्रीतान्तस्य नाम्न आदिरवयवो भवति ऐकपद्याभावात् । कथं 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इति । धनं च सा क्रीता चेति कर्मधारयोऽयम् । करणविवक्षायामपप्रयोग एव । केचित्तु धनेन क्रीतेत्यत्राबन्तेनापि समा-

समिच्छन्ति बहुलाधिकारात्। तदाकारान्तत्वाभावाद् ङीर्न भवति ॥ ४४ ॥

क्तादल्पे। २।४।४५॥

क्तप्रत्ययान्तान्नाम्न: करणादेरल्पेऽर्थे स्त्रियां ङीर्भवति। अभ्रविलिप्ती द्यौः। सूपविलिप्ती स्थाली। अल्पाभ्रा, अल्पसूपेत्यर्थ:। अल्प इति किम्? चन्दनानुलिप्ता स्त्री। अनल्पेन चन्दनेन लिप्तेत्यर्थः॥ ४५॥

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद्बहुव्रीहेः। २।४।४६॥

स्वाङ्गादे: कृतादिवर्जितात् क्तान्ताद् बहुव्रीहे स्त्रियां ङीर्भवति। शङ्खौ भिन्नावस्या: शंखभिन्नी। ऊरुभिन्नी। केशविद्धनी। गलकृत्ती। कृतादिवर्जनं किम्? दन्तकृता। दन्तमिता। दन्तजाता। दन्तप्रतिपन्ना। बहुव्रीहेरिति किम्। हस्ताभ्यां पतिता हस्तपतिता। पादपतिता॥४६॥

अनाच्छादजात्यादेर्नवा। २।४।४७॥

आच्छादवर्जिता या जातिस्तदादे: कृतादिवर्जितक्तान्ताद् बहुव्रीहे. स्त्रियां ङीर्वा भवति। शाङ्गरो जग्धोऽनया शाङ्गरजग्धी। शाङ्गरजग्धा। पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता। अनाच्छादग्रहणं किम्? वस्त्रच्छन्ना। वसनच्छन्ना। जात्यादेरिति किम्? मासयाता। सवत्सरयाता। बहुयाता। अयाता। सुयाता। सुखयाता। दुःखयाता। पूर्वेणापि न भवति। अस्वाङ्गादित्वात्। अकृताद्यन्तादित्येव। कुण्डकृता। कुण्डमिता। पलाण्डुजाता। वृक्षप्रतिपन्ना। क्तादित्येव। शाङ्गरप्रिया॥४७॥

पत्युर्नः। २।४।४८॥

पत्यन्ताद् बहुव्रीहे: स्त्रियां ङीर्वा भवति तत्संनियोगेऽन्तस्य नकारादेशश्च। दृढ: पतिरस्या दृढपत्नी। दृढपति:। स्थिरपत्नी। स्थिरपति:। स्थूलपत्नी स्थूलपतिः। वृद्धपत्नी वृद्धपति:। मुख्यादित्येव। बहुस्थूलपतिः पुरी। अत्र हि पत्यन्तो बहुव्रीहिर्मुख्यो न भवति। यस्तु मुख्य स पत्यन्तो न भवति। यदापि स्थूलश्चासौ पतिश्चेति कर्मधारये सति बहवः स्थूलपतयो यस्यामिति बहुव्रीहिस्तदापि स्थूलपत्यन्तो बहुव्रीहिर्न पत्यन्त इति न भवति॥४८॥

सादेः। २।४।४९॥

सपूर्वात्पतिशब्दात् स्त्रियां ङीर्वा भवति अस्य च नकारोऽन्तादेश:। पूर्वेणैव सिद्धे पुनर्वचन बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम्। ग्रामस्य पति. ग्रामपत्नी ग्रामपति.। आशापत्नी आशापति.। अधिष्ठात्री पति. अधिपत्नी अधिपति.। ईषदूना पति: बहुपतिः बहुपत्नी। सादेरिति किम्? पतिरियम्। ग्रामस्य पतिः इयम्। मुख्यादित्येव। अतिक्रान्ता पतिमतिपतिः। गौणादपीच्छन्त्यन्ये। अतिपत्नी अतिपतिः। यदा तु पत्नीशब्दस्य षष्ठ्यन्तेन समासस्तदा राजपत्नी शूद्रपत्नीत्याद्येव भवति॥४९॥

सपत्न्यादौ। २।४।५०॥

सपत्न्यादौ य: पतिशब्दस्तस्मात् स्त्रियां ङीर्भवति नकारश्चान्तादेश:। पुनर्विधानं नित्यार्थम्। समान: पतिरस्या समानस्य पतिरिति वा सपत्नी। एवमेकपत्नी। वीरपत्नी। पिण्डपत्नी। भ्रातृपत्नी। पुत्रपत्नी। षडेते सपत्न्यादय:। समुदायनिपातनं समानस्य सभावार्थम्, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। सपत्नीभार्य.। सपत्न्या अयं सापत्न:॥५०॥

ऊढायाम्। २।४।५१॥

पत्यु केवलादूढायां परिणीताया स्त्रियां ङीर्भवति नकारश्चान्तादेश:। पत्नी। यजमानस्य पत्नी। वृषलस्य पत्नी। ऊढायामिति किम्? पतिरियं सगृहीता अभार्या चेत्यर्थ.॥५१॥

पाणिगृहीतीति । २ । ४ । ५२ ॥

इति शब्दः प्रकारार्थः । पाणिगृहीतीप्रकाराः शब्दा ऊढायां स्त्रियां ङयन्ता निपात्यन्ते । पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणौ वा गृहीता पाणिगृहीती । एवं करगृहीती । पाण्यात्ती । करात्ती । ऊढायामिति किम् ? यस्या यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते सा पाणिगृहीता । बहुव्रीहावेवेच्छन्त्यन्ये ॥५२॥

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः । २ । ४ । ५३ ॥

भार्याऽविधवा स्त्री । तस्यामभिधेयायां पतिमच्छब्दान्डीरस्य च पतिवत्नादेशस्तथा गर्भिण्यां स्त्रियामभिधेयायामन्तर्वच्छब्दान्डीरस्य चान्तर्वत्नादेशो निपात्यते । निपातनादेव च अधिकरणप्रधानादप्यन्तःशब्दान्मत्वर्थीयो मतुर्भवति । भार्येति किम् ? पतिमती पृथ्वी । गर्भिणीति किम् ? अन्तरस्यां शालायामस्ति ॥ ५३ ॥

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् । २ । ४ । ५४॥

जातिवाचिनोऽकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति न चेत्तद्यान्त नित्यस्त्रीजातिवाचि शूद्रशब्दो वा भवति तत्र जातिः काचित्संस्थानव्यङ्ग्या यथा गोत्वादिः । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सत्यत्रिलिङ्गान्या । यथा ब्राह्मणत्वादिः । अत्रिलिङ्गत्वं देवदत्तादेरप्यस्तीति सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सतीत्युक्तम् । गोत्रचरणलक्षणा च तृतीया यदाहुः—'आकृतिग्रहणा जाति—र्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह' ॥ इति ॥ कुक्कुटी । सूकरी । तटी । पात्री । तथा ब्राह्मणी । वृषली । तथा नाडायनी । चारायणी । कठी बह्वृची । जातेरिति किम् ? मुण्डा । शुक्ला । कृता । देवदत्ता । अयान्तेति किम् ? इभ्या । क्षत्रिया । वैश्या । आर्या । गवयी । हयी । मुकयी । मनुषी । मत्सी । मत्स्यी । इति गौरादिपाठात् । अन्तग्रहणं साक्षाद्यान्तिप्रत्यर्थम् । तेन वतण्डस्यापत्यं यं स्त्रादि रौति यञ् । तस्य लोपे स्थानिवद्भावेऽपि वतण्डी यत्र यान्तलक्षणः प्रतिषेधो न भवति । नित्यस्त्रीजातिवर्जनं किम् ? मक्षिका । यूका । खट्वा । कथं तर्हि द्रोणी कुटी । अत्र हि शब्दयोर्नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि द्रोणीकुटीजातेर्नित्यस्त्रीत्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैवम् । गौरादिपाठाद्भविष्यति । शूद्रवर्जनं किम् ? शूद्रा । कथं महाशूद्री आभीरजातिः । नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची किं तर्हि महाशूद्रशब्दः । यत्र तु शूद्र एव जातिवाची तत्र भवत्येव ङीनिषेधः । महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रेति । जातिलक्षणस्य चायं प्रतिषेध. । तेन धवयोगे भवत्येव । शूद्रस्य भार्या शूद्री । आदित्येव । आखुः । तित्तिरि. । कोयष्टिः । मुख्यादित्येव । बहुशूकरा भूमिः । बहुब्राह्मणा शाला । कथं सुपर्णी सुपर्णशब्दस्यापि जातिवाचित्वात् । तस्य मुख्यत्वात् ॥५४॥

पाककर्णपर्णवालान्तात् । २ । ४ । ५५ ॥

जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । ओदनस्येव पाकोऽस्या' ओदनपाकी । क्षण क्षणेन वा पाकोऽस्याः क्षणपाकी । आखुकर्णी । शङ्कुकर्णी । मुद्गपर्णी । सालपर्णी । गौरिव वाला अस्या गोवाली । अश्ववाली । संज्ञा एता ओषधीजातीनाम् । जातेरित्येव । बहुपाका यवागू' । आसां जातीनां नित्यस्त्रीरूपत्वात् वचनम् । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ॥५५॥

असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् । २ । ४ । ५६ ॥

सदादिरहितशब्दपूर्वो य' पुष्पशब्दस्तदन्ताज्जातिवाचिनो नाम्न. स्त्रियां ङीर्भवति । शङ्खपुष्पी । सुवर्णपुष्पी । हिरण्यपुष्पी । सदादिप्रतिषेधः किम् । सत्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा

एकपुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥५६॥

असंभस्त्राजिनैकशणपिण्डात्फलात्

। २ । ४ । ५७ ॥

समादिवर्जितशब्दपूर्वो यः फलशब्दस्तदन्ताज्जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । (वा) दासीफली । पूगफली । दाडिमफली । समादिप्रतिषेधः किम् ? सफला । भस्त्राफला । अजिनफला । एकफला । एकान्नेच्छन्त्यन्ये । शणफला । पिण्डफला । औषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥५७॥

अनञो मूलात् । २ । ४ । ५८ ॥

नञ्वर्जितशब्दपूर्वो यो मूलशब्दस्तदन्ताज्जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । दर्भमूली । शीर्षमूली । अनञ इति किम् ? अमूला ॥५८॥

धवाद्योगादपालकान्तात् । २ । ४ । ५९ ॥

धवो भर्ता तद्वाचिनोऽकारान्ताद्योगात् सबन्धात्स्त्रियां वर्तमानात्पालकान्तशब्दवर्जितान्नाम्नो ङीर्भवति । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । एवं प्रवरी । गणकी । महामात्री । कुमार्यां भवो भर्ता कौमारः । तस्य भार्या कौमारी । प्रष्ठादयः शब्दा धववाचिनोऽपि योगात्सोऽयमित्यभेदोपचारेण भार्यायां वर्तन्ते । यदा तु 'तस्येदम्' इति व्यतिरेकविवक्षा तदा तद्धितो भवति । प्राष्ठी । प्रावरी । धवादिति किम् ? परिसृष्टा । प्रजाता । प्रसूता । सर्वत्र विनिर्लुठितगर्भेत्यर्थः । अस्त्यत्र योगस्तेन विना प्रसवाभावात्, न तु धववाचि नाम । योगादिति किम् ? देवदत्तो धवो, देवदत्ता भार्या स्वत एव न तद्योगात् । अपालकान्तादिति किम् ? गोपालकस्य भार्या गोपालिका । एव पशुपालिका । अविपालिका । आदित्येव । सहिष्णोर्भार्या सहिष्णुः । कथं ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा, एव कनिष्ठा मध्यमा । अजादिपाठात् ॥५९॥

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदादै च

। २ । ४ । ६० ॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगे स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति । तत्सनियोगे ऐकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । एवं वृषाकपायी । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । योगादित्येव । पूताः क्रतवो यया सा पूतक्रतुः । एव वृषाकपिर्नाम काचित् ॥६०॥

मनोरौ च वा । २ । ४ । ६१ ॥

मनोर्धवनाम्नस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीर्वा भवति, तत्सनियोगे औकार ऐकाराश्चान्तादेशो भवति । मनोर्भार्या मनावी । मनायी । मनुः ॥६१॥

वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः

। २ । ४ । ६२ ॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति तत्सनियोगे च आनन्त आगमो भवति । वरुणस्य भार्या वरुणानी । एवमिन्द्राणी । रुद्राणी । भवानी । शर्वाणी । मृडानी । कश्चित्त्वाहिताग्नेर्भार्या आहिताग्न्यानी । एवं प्रजापत्यानी वणिजानीत्यादावपीच्छति । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रः तद्भार्या इन्द्राणी एवं मातुलानीत्यपरः ॥६२॥

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा । २ । ४ । ६३॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति, तत्सन्नियोगे चानन्तो वा भवति । मातुलस्य भार्या मातुलानी । मातुली । एवमाचार्यानी । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । आचार्यी । आचार्यीति नेच्छन्त्यन्ये । उपाध्यायानी । उपाध्यायी । अन्ये तु मातुला आचार्या उपाध्यायेत्यपीच्छन्ति । तदर्थं ङीरिति विकल्पनीयः ॥६३॥

न्व्यवधानेऽपि भवति। गुरुग्रहणं हि दीर्घपरिग्रहणार्थं सयोगपरिग्रहार्थं च। अन्यथा दीर्घोपान्त्यस्येत्युच्यते। करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इत्यण्। तस्य ष्यादेशः। कारीषगन्ध्या। देवदत्तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इतीञ्। तस्य ष्यादेशः। दैवदत्त्या। एव वाराह्या। बालाक्या। अनार्ष इति किम्? वासिष्ठी। वैश्वामित्री। वृद्ध इति किम्? वराहस्य प्रथमापत्यं स्त्री वाराही। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री। एव कान्यकुब्जी। अणिञ इति किम्? ऋतभागस्यापत्यमिति विदादित्वादञ्। आर्तभागी। एवमार्ष्टिषेणी। बहुस्वरे इति किम्? दाक्षी। प्लाक्षी। गुरूपान्त्यस्येति किम्? औपगवी। कापटवी। अणिञन्तस्य सतो बहुस्वरादिविशेषणं किम्? द्वारस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इतीञि दौवार्या। तथा उडुलोम्नोऽपत्यमितिञि औडुलोम्या। अत्रेञः पूर्वमबहुस्वरत्वेऽगुरूपान्त्यत्वे च सत्यपीञि सति बहुस्वरत्वाद्गुरूपान्त्यत्वाच्च यथा स्यात्। स्त्रियामित्येव। कारीषगन्धः वाराहिः पुमान्। मुख्यस्येत्येव। बहवः कारीषगन्धा यस्यां सा बहुकारीषगन्धा। निर्वाराहि। कथं सौधर्मी आयस्तूणी मौलिङ्गी आलम्बी आलच्ची कालच्ची औद्ग्राहमाती। गौरादिपाठात्। षित्करणं 'ष्या पुत्रपत्योः'-(२-४-८३) इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥ ७८ ॥

कुलाख्यानाम्। २। ४। ७९ ॥

पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतय कुलाख्याः कुलमाख्यायते आभिरिति कृत्वा। तासामनार्षे वृद्धेऽणिञन्तानामन्तस्य स्त्रिया ष्यो भवति। अबहुस्वरागुरूपान्त्यार्थं वचनम्। पुणिकस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री पौणिक्या। भौणिक्या। मौखर्या। गौप्त्या। वृद्ध इत्येव। पौणिकी। भाणिकी। अत्र प्रथमापत्ये इञ्। अनार्ष इत्येव। गौतमी। गौरादित्वात्तु भौरिकी, भौलिकी॥७९॥

क्रौड्यादीनाम्। २। ४। ८० ॥

अबहुस्वरागुरूपान्त्यार्थोऽनन्तरापत्यार्थश्चारम्भः। क्रौडि इत्येवमादीनामणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यादेशो भवति। क्रोडस्यापत्यं क्रौडिः स्त्री क्रौड्या। लाड्या। क्रौडि लाडि व्याडि आपक्षिति आपिशिलि सौधातकि भौरिकि भौलिकि शाल्मलि शालास्थलि कापिष्ठलि रौढि दैवदत्ति याज्ञदत्ति इत्यादय इञन्ताः। चौपयत चैकयत चैटयत वैल्वयत सैकयत। एतेऽणन्ताः। ष्यस्यादेशत्वात् क्रौडेयः चौपयतेय इत्यादिषु आपत्यस्य यस्य लोपः सिद्धः। अन्ये त्वत्र ष्यस्य प्रत्ययत्वमिच्छन्तो यलोपं नेच्छन्ति। क्रौड्येयः। चौपयत्येयः। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्। ८० ॥

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः। २। ४। ८१॥

भोजसूतशब्दयोरन्तस्य क्षत्रियायुवत्योरभिधेययोः स्त्रियां ष्यादेशो भवति। भोज्या भोजवंशजा क्षत्रिया। सूत्या प्राप्तयौवना मानुषीत्यर्थः। अन्ये सूतसबन्धिनी युवतिः सूत्या न सर्वेत्याहु। क्षत्रियायुवत्योरिति किम्? भोजा। सूता। ८१ ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा। २। ४। ८२ ॥

एषामिञन्तानां स्त्रियामन्तस्य ष्यादेशो वा भवति। इञन्तमात्रनिर्देशात् पौत्रादौ प्राप्ते प्रथमापत्ये त्वप्राप्ते विभाषा। दैवयज्ञ्या। दैवयज्ञी। शौचिवृक्ष्या। शौचिवृक्षी। सात्यमुग्र्या। सात्यमुग्री। काण्ठेविद्ध्या। काण्ठेविद्धी। ८२ ॥

ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे। २। ४। ८३ ॥

मुख्य आवन्तः ष्यः पुत्रपतिशब्दयोः परयोस्तत्पुरुषे समासे ईञ् भवति। चकारो 'वेदूतः' (२-४-९८) इत्यादौ विशेषणार्थ। कारीषगन्ध्यायाः

पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः । एवं कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्र । कौमुदगन्धीपति । परमकारीषगन्धीपुत्र' । परमकारीषगन्धीपति । ष्येति किम्? गौकक्ष्यापुत्र । इभ्यापुत्र' । क्षत्रियापुत्र । पुत्रपत्योरिति किम्? कारीषगन्ध्याकुलम् । केवलयोरिति किम्? कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहे तु कारीषगन्धीपुत्रकुलमित्यपि भवति । तत्पुरुष इति किम्? कारीषगन्ध्यापतिरय ग्राम । मुख्य इत्येव । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्या' पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥ ८३ ॥

बन्धौ बहुव्रीहौ । २ । ४ । ८४ ॥

मुख्य आवन्त ष्यो बन्धुशब्दे केवले परतो बहुव्रीहौ समासे ईञ् भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धु । कौमुदगन्धीबन्धुः । परमकौमुदगन्धीबन्धु' । बन्धाविति किम्? कारीषगन्ध्यापतिर्ग्राम' । केवल इत्येव । कारीषगन्ध्याबन्धुकुलः । कारीषगन्धीबन्धुकुल इत्यत्र कारीषगन्धीबन्धु' कुलमस्येति विग्रहः । बहुव्रीहाविति किम्? कारीषगन्ध्याया बन्धु कारीषगन्ध्याबन्धु. । मुख्य इत्येव । अतिकारीषगन्ध्या बन्धुरस्य अतिकारीषगन्ध्याबन्धु' ॥ ८४ ॥

मातमातृमातृके वा । २ । ४ । ८५ ॥

मुख्य आवन्त' ष्यो मातादिषु केवलेषु परेषु बहुव्रीहौ समासे ईञ् वा भवति । कारीषगन्ध्या माता यस्य स कारीषगन्धीमात' कारीषगन्ध्यामातः । परमकारीषगन्धीमात' । परमकारीषगन्ध्यामात । कारीषगन्ध्या माता यस्य स कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृक , कारीषगन्ध्यामातृक' । मातेति निर्देशान्मातृशब्दस्य पुत्रप्रशसामन्त्र्यमन्तरेणापि पक्षे मातादेश' । अन्यथा मातृशब्देनैव गतत्वान्मातशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । मातृमातृक शब्दयोश्च भेदेनोपादानाददन्तलक्षणः कच् प्रत्ययोऽपि विकल्प्यते ॥ ८५ ॥

अस्य ङ्यां लुक् । २ । ४ । ८६ ॥

ङीप्रत्यये परे पूर्वस्याकारस्य लुग् भवति । कुरुचरी । मद्रचरी । अस्येति किम्? दण्डिनी । कर्त्री ॥ ८६ ॥

मत्स्यस्य यः । २ । ४ । ८७ ॥

मत्स्यशब्दसबन्धिनो यकारस्य ङ्यां लुग् भवति । मत्सी । कथं मत्स्यो नाम कश्चित् तस्यापत्यं स्त्रीति इञ् ङी मात्सी । ङीनिमित्तादेशस्यापि ङीग्रहणेन ग्रहणात् ॥ ८७ ॥

व्यञ्जनात्तद्धितस्य । २ । ४ । ८८ ॥

व्यञ्जनात्परस्य तद्धितस्य यकारस्य ङ्यां लुग् भवति । मनोरपत्यं स्त्री मनुषी । गर्गस्यापत्य पौत्रादि स्त्री गार्गी । सोमो देवता अस्या' सौमी दिक् । उचितस्य भाव औचिती । चातुरी । वृकात् टेण्यणि वार्केणी । समिध आधाने टेण्यणि सामिधेनी । व्यञ्जनादिति किम्? कारिकाया अपत्य कारिकेयी । हारिकेयी । तद्धितस्येति किम्? वैश्यस्य भार्या वैश्यी ङ्यामित्येव । आवट्या । ८८ ॥

सूर्यागस्त्ययोरीये च । २ । ४ । ८९ ॥

अनयोर्यकारस्य ङीप्रत्यये ईयप्रत्यये च लुग् भवति । सूर्यस्य भार्या मानुषी सूरी । सूर्यस्येयमिन्यणि सौरी प्रभा । अगस्त्यस्येयमागस्ती । सौर्यस्याय सौरीय. । एवमागस्तीयः । ईये चेति किम्? सूर्यो देवतास्य सौर्य । अगस्त्यस्यायमागस्त्य' ॥८९॥

तिष्यपुष्ययोर्भाणि । २ । ४ । ९० ॥

भस्य नक्षत्रस्य संबन्ध्यण् भाण् यो भात् इत्युल्लेखेन विधीयते । तिष्यपुष्ययोर्यकारस्य भाणि

सूर्याद्देवतायां वा । २ । ४ । ६४॥

सूर्यशब्दाद्धवनाम्नस्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियां वर्नमानाद् डीर्वा भवति, तत्सनियोगे आन् चान्तः । सूर्यस्य भार्या सूर्याणी । पक्षे आवेव सूर्या । देवताया-मिति किम् ? सूर्यस्यादित्यस्य मनुष्यस्य वा भार्या मानुषी सूरी । सूर्याणीति नेच्छन्त्यन्ये ॥६४॥

यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे । २ । ४ । ६५ ॥

धवाद्योगादिति च निवृत्तम् । यवादिभ्य शब्देभ्यो यथासख्यं दोषादौ गम्यमाने स्त्रियां डीर्भवति तत्सनियोगे आन् चान्त । दोपे, दुष्टो यवो यवानी यवानां दोपकारि सहचरितं द्रव्यान्तरम् । अप्रसवधर्मणो यवा एवेत्यन्ये । लिपौ यवनानामियं लिपिर्यवनानी । उक्तार्थत्वात् 'तस्येदम्' (६-३-१६०) इति अण् न भवति । उरुत्वे उर्वरण्यम् अरण्यानी । महत्त्वे महद्धिमं हिमानी । लिपीति किम् ? यावनी वृत्ति. । यवनस्य भार्या यवनी । यवारण्यहिमानां तु दोषाद्यभावे स्त्रित्वमेव नास्तीति न प्रत्युदाह्रियते । सज्ञायां तु भवत्येव । यवा यवना अरण्या हिमा नाम काचित् ॥६५॥

आर्यक्षत्रियाद्वा । २ । ४ । ६६॥

आभ्यां स्त्रियां डीर्वा भवति तत्संनियोगे आन्चान्त' । आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया अधवयोगेऽयं विधि' । धवयोगे तु विशेषविधानात्पूर्वेण नित्यं डीरेव । आर्यस्य भार्या आर्यी । एवं क्षत्रियी । धवयोग एवायं विधिरिति कश्चित् । तन्मते आर्याणी । आर्या । एवं क्षत्रियाणी क्षत्रिया । धवयोगादन्यत्र आर्या क्षत्रियेत्येव भवति ॥६६॥

यञो डायन् च वा । २ । ४ । ६७ ॥

यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां डीर्भवति तत्सनियोगे डायन् चान्तो वा भवति । गार्गी । गार्ग्यायणी । वात्सी । वात्स्यायनी ॥६७॥

लोहितादिशकलान्तात् । २ । ४ । ६८ ॥

लोहितादिभ्य' शकलान्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां डीर्भवति, तत्सनियोगे डायन् चान्तः । लौहित्यायनी । सांशित्यायनी । कात्यायनी । शाकल्यायनी ॥६८॥

षावटाद्वा । २ । ४ । ६९ ॥

षकारान्तान्नाम्नोऽवटशब्दाच्च यञन्तात् स्त्रियां वा डीर्भवति तत्सनियोगे डायन् चान्त. । पौतिमाष्यायणी । पौतिमाष्या । शार्कराक्ष्यायणी । शार्कराक्ष्या । गौकक्ष्यायणी । गौकक्ष्या । आवट्यायनी । आवट्या ॥६९॥

कौरव्यमाण्डूकाऽऽसुरेः । २ । ४ । ७०॥

एभ्यः स्त्रियां डीर्भवति तत्सनियोगे डायन् चान्तः । कौरव्यायणी । माण्डूकायणी । आसुरायणी ॥७०॥

इञ इतः । २ । ४ । ७१ ॥

इञ्प्रत्ययान्तान्नाम्न इकारान्तात् स्त्रियां डीर्भवति । सुतंगमेन निर्वृत्तेति इञि सौतंगमी । एवं मौनिचित्ती । इत इति किम् ? इञादेशात् ष्यान्मा भूत् । वराहस्यापत्यं वाराह्या । एवं बालाक्या । कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या ॥७१॥

नुर्जातेः । २ । ४ । ७२ ॥

नुर्मनुष्यस्य या जातिस्तद्वाचिन इकारान्तान्नाम्न स्त्रिया डीर्भवति । अवन्ते कुन्तेश्चापत्यमिति ञ्य' । तस्य लोपे अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । तैकायनी । ग्लुचुकायनी । इत इत्येव विशोऽपत्यमित्यञ् तस्य च लोपे विट् । एवं दरद् । अवन्तीयतेः क्विप् । तस्य लोपे अवन्ती. स्त्री ।

नुरिति किम् ? तित्तिरिः । जातेरिति । निष्कौशाम्बि कन्या ॥७२॥

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् । २ । ४ । ७३ ॥

उकारान्तान्नृजातिवाचिनोऽप्राणि-जातिवाचिनश्च नाम्नः स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति युशब्दान्तं रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा । कुरूः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मबन्धूः । धीवबन्धूः अप्राणिनश्च, अलाबूः । कर्कन्धूः । ब्रह्मा बन्धुरस्या इत्यत्रोङः पूर्वं 'शेषाद्वा' (७–३–१७५) इति कच् प्रत्ययः परोऽपि न भवति । तत्र बहुलाधिकारात् । उत इति किम् ? विट् । वधूः । ऊङि हि सति वधूमतिक्रान्ताऽतिवधूरित्यत्र ह्रस्वः स्यात् यथा अति-ब्रह्मबन्धुरित्यत्र । अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः । कृकवाकुः । जातेरित्येव । पटुः । चिकीर्षुः । काकुः स्वरभेदः । शङ्कुः सङ्ख्याविशेषः । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? अध्वर्युः स्त्री । चरणत्वाज्जातिः । रज्जुः । हनुः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । कथं तर्हि 'भीरु ! गतं निवर्तते' इति । भीरुशब्दस्य हि जातिवाचित्वा-ज्जातिलक्षणस्योङोऽभावे संबोधने ओत्वं प्राप्नोति । नैवम् । ताच्छीलिकानां सञ्ज्ञाप्रकारत्वात् मनुष्यजाति-वचनत्वम् । तथा चोङि सति ह्रस्वत्व सिद्धम् । अन्ये 'त्वसूर्यपश्यरूपा त्वं किमभीरुरराર્यसे' इति प्रयोगदर्श-नाज्जातिवचनत्वमनिच्छन्त ऊङं न मन्यन्ते ॥७३॥

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि । २ । ४ । ७४॥

बाहुशब्दान्तान्नाम्नः कद्रुकमण्डलुभ्यां च नाम्नि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । मद्रबाहूः । भद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । सञ्ज्ञा एताः । नाम्नी-ति किम् ? वृत्तौ बाहू अस्या वृत्तबाहुः ॥७४॥

उपमानसहितसंहितसहशं(स)फवामलक्ष्मणाद्यूरोः । २ । ४ । ७५ ॥

उपमानादिपूर्वपदादूरुशब्दात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । एवं नागनासोरूः । कदलीस्तम्भोरूः । सहितोरूः । संहितोरूः । सहोरूः । श(स)फोरूः । वामोरूः । लक्ष्मणोरूः । उपमानाद्यादेरिति किम् ? वृत्तोरुः । पीनोरुः । कथं स्वामिन ऊरू स्वाम्यूरू । हस्तिन इव स्वाम्यूरू यस्याः सा हस्तिस्वाम्यूरुः वडवा । एवं करभमात्रूरुः । नात्रोरुशब्द उपमानादि-पूर्वोऽपि तु स्वाम्यूरुमात्रूरुशब्दौ ॥ ७५ ॥

नारी सखी पङ्गू श्वश्रू । २ । ४ । ७६ ॥

एते शब्दाः स्त्रियां ङ्यन्ताश्च ऊङन्ताश्च निपा-त्यन्ते । नृनरयोर्ङ्यां नारादेशः । नारी । सखिशब्दा-त्सखशब्दाच्च बहुव्रीहेर्ङी । सखी । सह खेन वर्तते या सापि सखी । निपातनसामर्थ्यात् धवयोगेऽपि भवति । सख्युः स्त्री सखी । पङ्गुशब्दात् अजाता-वूङ् । पङ्गूः । श्वशुरशब्दाच्च जातिलक्षणे धवयोग-लक्षणे च ङीप्रत्यये प्राप्ते ऊङ् उकाराकारयोर्लोपश्च । श्वश्रूः ॥ ७६ ॥

यूनस्तिः । २ । ४ । ७७ ॥

युवन्शब्दात् स्त्रिया तिः प्रत्ययो भवति । नकारान्तत्वात् ङीप्रत्यये प्राप्ते तदपवादो योगः । युवतिः । यूनीत्यपि कश्चित् । न तच्छिष्टसमतम् । कथं युवती । यौतेरौणादिककिदतिप्रत्ययान्तात् 'इतोऽक्त्य-र्थात्' (२–४–३२) इति ङीर्भविष्यति । मुख्यादि-त्येव । अतियूनी । निर्यूनी ॥ ७७ ॥

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः । २ । ४ ।७८ ॥

अनार्षे वृद्धे विहितौ यावणिञौ प्रत्ययौ तद-न्तस्य सतो बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य नाम्नोऽन्त्यस्य स्त्रियां ष्य इत्यादेशो भवति । गुरुग्रहणादनेकव्यञ्ज-

परतो लुग्भवति । तिष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता तैषी रात्रिः । तैषमहः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । तिष्येण गुरूदयवता युक्तः संवत्सरः तैषः संवत्सरः । एवं पौषः । । तिष्ये भवः तैषः शिशुः । एवं पौषः । तिष्यपुष्ययोरिति किम् ? सिध्येन चन्द्रयुक्तेन युक्तं सैध्यमहः । भाणीति किम् ? तिष्यो देवतास्य तैष्यश्चरुः । पुष्यस्य माणवकस्येदं पौष्यम् । अन्ये तु तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे वर्तमानयोः सामान्येऽणि नित्यं सिध्यशब्दस्य तु विकल्पेन यलोपमिच्छन्ति तन्मते तिष्यो देवतास्य तैष्य इत्यत्रापि प्राप्नोति । तथा सिध्येन युक्तं सैधमहः, सैध्यमहः, सैधी रात्रिः, सैध्यी रात्रिरित्यपि ॥९०॥

आपत्यस्य क्यच्च्व्योः । २ । ४ । ९१ ॥

व्यञ्जनात्परस्यापत्यस्य यकारस्य क्ये च्वौ च परतो लुग्भवति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति । एवं वात्सीयति । गार्ग्य इवाचरति गार्गायते । वात्सायते । अगार्ग्यो गार्ग्यो भूतः गार्गीभूतः । एवं वात्सीभूतः । आपत्यस्येति किम् ? सकाशेन निर्वृत्तं सांकाश्यं तदिच्छति सांकाश्यीयति । सांकाश्यायते । सांकाश्यीभूतः । व्यञ्जनादित्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयायते । कारिकेयीभूतः ॥९१॥

तद्धितयस्वरेऽनाति । २ । ४ । ९२ ॥

व्यञ्जनात्परस्यापत्ययकारस्य यकारादावाकारादिवर्जिते स्वरादौ च तद्धिते लुग् भवति । गार्ग्ये साधुः गार्ग्यः । गर्गाणां समूहो गार्गकम् । एवं वात्सकम् । गार्ग्यस्यायं गार्गीयः । एवं वात्सीयः । आपत्यस्येत्येव । सकाशेन निर्वृत्तं सांकाश्यम्, तत्र भवः सांकाश्यकः । एवं काम्पील्यकः । तद्धितेति किम् ? गार्ग्येण । वात्स्येन । यस्वर इति किम् ? गार्ग्यरूप्यः । अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः । व्यञ्जनादित्येव । कारिकेयिः । हारिकेयिः ॥९२॥

बिल्वकीयादेरीयस्य । २ । ४ । ९३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते तेषां कीयप्रत्ययान्तानामिह निर्देशः । बिल्वकीयादीनां दशानां शब्दानामवयवस्येयस्य तद्धितयस्वरे परे लुग् भवति । अनातीति नानुवर्तते । आतोऽसम्भवात् । बिल्वाः सन्त्यस्यामिति बिल्वकीया नाम नदी । तस्यां भवा बैल्वकाः । एवं वैणुकाः । वैत्रकाः । वैतसकाः । त्रैकाः । ताक्षकाः । ऐक्षुकाः । काष्ठकाः । कापोतकाः । क्रौञ्चकाः । बिल्वकीयादेरिति किम् ? नाडकीयः । प्लाक्षकीयः । तद्धितयस्वर इत्येव । बिल्वकीयाः । बिल्वकीयरूप्यम् ॥९३॥

न राजन्यमनुष्ययोरके । २ । ४ । ९४ ॥

राजन्यमनुष्यशब्दयोर्यकारस्याकप्रत्यये परतो लुग् न भवति । राजन्यानां समूहो राजन्यकम् । एवं मानुष्यकम् ॥ 'तद्धितयस्वरेऽनाति' (२-४-९२) इति यलोपे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ॥९४॥

ड्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः । २ । ४ । ९५ ॥

ड्यादेः प्रत्ययस्य गौणस्याक्विबन्तस्य तद्धितलुकि सति लुग् भवति गोणीसूचीसंबन्धिनस्तु न भवति । सप्त कुमार्यो देवतास्य सप्तकुमारः । पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः पञ्चधीवा । पञ्चेन्द्राण्यो देवतास्य पञ्चेन्द्रः । एवं पञ्चाग्निः । एषु ङीनिवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टयोरागमादेशयोरपि निवृत्तिः । द्विस्तः । पञ्चभिर्युवतिभिः क्रीतः पञ्चयुवा । एवं पञ्चखट्वः । पञ्चसखः । द्विपङ्गुः । त्रिकरभोरुः । कुवल्या विकारः फलं कुवलम् ? एवं बदरम् । आमलकम् । ड्यादेरिति किम् ? पञ्चभिः प्रेयोभिः क्रीतः पञ्चप्रेयान् ।

गौणस्येति किम् ? अवन्तेरपत्य स्त्री अवन्ती । एवं कुन्ती, कुरू । अत्र हि तद्धितलुकि कृते जातौ ङ्यू-ङौ इत्यगौणत्वम् । अक्विप इति किम् ? कुमारीमिच्छति क्यन् कुमारीयतीति क्विप् तस्य लोपे कुमारी । तत. पञ्च कुमार्यो देवता अस्य पञ्चकुमारी । एवं पञ्चेन्द्राणी । पञ्चयुवती । तद्धितलुकीति किम् ? औपगवीत्वम् । कथ हरीतक्या' फल विकारो वा हरीतकी एव । कोशातकीत्यादि । अत्र लुबन्तस्य स्त्रीत्वात् पुनर्गौरादिलक्षणो ङी' । अगोणीसूच्योरिति किम् ? पञ्चभिर्गोणीभि' क्रीत पञ्चगोणि । दशगोणि' । पञ्चसूचिः । दशसूचि. ॥९५॥

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ । २ । ४ । ९६ ॥

गौणस्याक्विपो गोशब्दस्य ङ्याद्यन्तस्य च नाम्नोऽन्ते वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति न चेदसावंशिसमासान्त ईयस्वन्तबहुव्रीह्यन्तो वा भवति । चित्रा गावोऽस्य चित्रगु' । शबलगु । पञ्चभिर्गोभि क्रीत. पञ्चगु । शतगुः । कौशाम्ब्या निर्गतो निष्कौशाम्बि । एवं निर्वाराणसि । निःश्रेयसि. । खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । प्रिया खट्वा यस्य स प्रियखट्व' । अतिब्रह्मबन्धुः । अतिवामोरुः । गौणस्येत्येव । सुगौ. । किंगौ. । राजकुमारी । परमब्रह्मबन्धू' । नक्षत्रमाला । अक्विप इत्येव । गामिच्छति क्यन् गव्यतीति क्विप् । गौ । तत प्रिया गौ' अस्य प्रियगौ' । कुमारीमिच्छति क्यन् क्विप् तत' प्रियश्चासौ कुमारी च प्रियकुमारी चैत्र' । गोश्चेति किम् ? अतितन्त्री. अतिलक्ष्मी अतिश्री. अतिभ्रू । अन्त इति किम् ? गोकुलम् । कुमारीप्रिय । कन्यापुरम् । अत्र गोशब्दो ङ्याद्यन्त च समासार्थे न्यग्भूतत्वाद्गौणम् । सुगोप्रिय राजकुमारीप्रिय एवं पञ्चशालाप्रिय इत्यादौ तु यद्यपि गोशब्दान्तं ङ्याद्यन्तं च नामान्यपदार्थे गुणीभूतम् तथापि न तदपेक्षयाऽन्त्यत्वम् । यदपेक्षया चान्त्यत्वं न तदपेक्षया गौणत्वमिति न भवति । ननु च ङ्यादीनां प्रत्ययत्वात् 'प्रत्यय' प्रकृत्यादे.' (७–४–११५) इति यस्मात्स विधिस्तदादेर्ग्रहणम् इतीह न प्राप्नोति अतिराजकुमारिः अतिरत्नमाल इति । सत्यम्, गौणो ङ्यादिरिति मुख्ये स्त्रीप्रत्ययेऽयं न्यायो नोपतिष्ठते । राजकुमारी–रत्नमालाशब्दयोश्च स्त्रीप्रत्ययान्तयोर्मुख्यत्वमेव । तेन ङ्यादिप्रत्ययान्तमात्र विधानानपेक्षमिह गृह्यते । इह कस्मान्न भवति । बहुकुमारीकः बहुब्रह्मबन्धूक इति । परत्वात्प्रथममेव कचि कृतेऽन्त्यत्वाभावात् । अनंशिसमासेयोबहुव्रीहाविति किम् ? अर्ध पिप्पल्या अर्धपिप्पली । एवं तुर्यभिक्षा । बह्व्य श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः । एवं प्रेयश्रेयसी ॥९६॥

क्लीबे । २ । ४ । ९७ ॥

क्लीबे नपुंसके वर्तमानस्य स्वरान्तस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति । कीलालप ग्रामणि नतभ्रु अतिहि अतिरि अतिद्यु अतिनु कुलम् । अधिस्त्रि । उपवधु । काण्डे कुड्ये युगवरत्राय युगवरत्रेन्द्र इत्यादावेत्वदीर्घत्वादेर्निमित्तान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वत्वं न भवति । काण्डीभूतं शुक्लीभूतमित्यादावव्ययानामलिङ्गत्वाच्च ॥९७॥

वेदूतोऽनव्ययय्वृदीच्ङीयुवः पदे । २ । ४ । ९८ ॥

ईकारोकारयोरुत्तरपदे परतो ह्रस्वो वा भवति नचेत्तावव्ययौ य्वृत् ईज्रूपौ ङीरूपौ इयुवृस्थानौ च भवतः । लक्ष्मिपुत्र । लक्ष्मीपुत्र । ग्रामणिपुत्र' । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्र' । ब्रह्मबन्धूपुत्र । खलपुपुत्र. । खलपूपुत्र । ईदूत इति किम् ? खट्वापाद. । गोकुलम् । अ-

व्ययादिवर्जनं किम् ? अव्यय, काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । उरीकृत्य ऊररीकृत्य । ग्वृत् इन्द्रहूपुत्रः । शकहूपुत्र । ईच्, कारीषगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः । डी, गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । इयुव्, श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । यवक्रीकुलम् । कटप्रूकुलम् । उत्तरपद इति किम् ? अग्री पश्य । पट्व् पश्य ॥९८॥

ङ्यापो बहुलं नाम्नि । २ । ४ । ९९ ॥

ङ्यन्तस्य आबन्तस्य च नाम्न उत्तरपदे परतो नाम्नि संज्ञायां विषये ह्रस्वो भवति बहुलम् । भरणिगुप्तः । रोहिणिमित्र. । महित्रात । महिदत्तः । महिगुप्त. । शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । कचिद्विकल्पः । रेवतिमित्र , रेवतीमित्रः । पृथिविदत्तः पृथिवीदत्त. । पृथिविगुप्त. । पृथिवीगुप्त । गङ्गमहः, गङ्गामहः । गङ्गदेवी । गङ्गादेवी । शिंशिपस्थलम् शिंशिपास्थलम् । क्वचिन्न भवति । फल्गुनीमित्र । नान्दीमुखम् । नान्दीतुर्यः । नान्दीकरः । नान्दीघोषः । महीफलम् । महीकरः । महीविशालः । लोमकागृहम् । लोमकाखण्ड । लेपिकाखण्ड । गङ्गाद्वारम् । ङ्याप इति किम् ? श्रीपुरम् । विष्टापुरम् । उत्तरपद इत्येव । भरिण्या । रोहिण्या । नाम्नीति किम् ? नदीस्रोत । खट्वापाद ॥ ९९ ॥

त्वे । २ । ४ । १०० ॥

ङ्यावन्तस्य त्वे प्रत्यये बहुल ह्रस्वो भवति । रोहिण्या भाव रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । अजत्वम् अजात्वं वा ॥ १०० ॥

भ्रुवोऽच्च कुंसकुटयोः । २ । ४ । १०१ ॥

भ्रूशब्दस्य कुंसकुटयोरुत्तरपदयो. परयोर्ह्रस्वोऽकारश्च भवति । भ्रुकुंस । भ्रकुंस । भ्रुकुटि । भ्रकुटि । भ्रूकुंसभ्रूकुटिशब्दावपीच्छन्त्यन्ये ॥ १०१ ॥

मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते । २ । ४ । १०२ ॥

मालाइषीकाइष्टकाशब्दानां केवलानामन्ते वर्तमानानां च भारिन्तूलचितशब्देषूत्तरपदेषु परेषु ह्रस्वो भवति यथासंख्यम् । मालां बिभर्तीत्येवंशीलः मालभारी उत्पलमालभारी । मालभारिणी । उत्पलमालभारिणी । इषीकतूलम् मुञ्जेषीकतूलम् । इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिरिति तेन दिग्धपादोपहतः सौत्रनाडिरित्यादौ पदादेशायनणप्रत्ययादयो न भवन्ति ॥ १०२ ॥

गोण्या मेये । २ । ४ । १०३ ॥

गोणीशब्दस्य मानवाचिन उपचारान्मेये वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । गोण्या मितो गोणिः । मेय इति किम् । गोणी ॥ १०३ ॥

ङ्यादीदूतः के । २ । ४ । १०४ ॥

ङीप्रत्ययस्याकारेकारोकाराणां च के प्रत्यये ह्रस्वो भवति । कुमारिका । पट्विका । सोमपकः । कीलालपकः । सोमपिका । कीलालपिका । लक्ष्मिका । तन्त्रिका । वधुका । यवागुका । ब्रह्मबन्धुका । ङीग्रहणं पुंवद्भावबाधनार्थम् । काकः पाक इत्यादौ तु प्रत्ययाप्रत्यययो. प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति न्यायान्न भवति ॥ १०४ ॥

न कचि । २ । ४ । १०५ ॥

ङ्यादीदूतः कचि प्रत्यये परे ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीक । बहुकीलालपाकः । बहुलक्ष्मीक । बहुब्रह्मबन्धूक. । खार्या क्रीत खारीकम् । एव काकणीकम् । 'खारीकाकणीभ्य' (६ ४–१४९) इति कच् न कचीति प्रतिषेध. पूर्वसूत्रे 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति न्यायस्याभावज्ञापनार्थः । तेन निषादकर्ष्वा जातो नैषादकर्षुक., एव शाबरजम्बुक इत्यादाविकणि ह्रस्व सिद्धः ॥ १०५ ॥

नवापः । २ । ४ । १०६ ॥

आपः कचि परे ह्रस्वो वा भवति । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे ह्रस्वार्थमिदम् । प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः । वहुमालकः । वहुमालाकः ॥ १०६ ॥

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे । २ । ४ ।१०७।

आवेव परो यस्मान्न विभक्ति स आप्पर । अपुलिङ्गार्थाच्छब्दाद्विहितस्याप: स्थाने इकारो ह्रस्वश्च वा भवत: । अनितोऽनकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्यावयभूते क्ि ककारे आप्परे परतः । अल्पा खट्वा खट्विका । खट्वका । खट्वाका । परमखट्विका । परमखट्वका । परमखट्वाका । प्रिया खट्वा यस्या सा प्रियखट्विका । प्रियखट्वका । प्रियखट्वाका । चकारो ह्रस्वानुकर्षणार्थं । तेनोभयविकल्पे त्रैरूप्यं सिद्धम् । अपुंस इति किम् ? सर्विका । न विद्यते खट्वा अस्या इति 'गोश्चान्ते'–(२–४–९६) इत्यादिना ह्रस्वत्वे स्त्रीपुंससाधारणात्पुनरापि अखट्वा सैवाल्पा अखट्विका । तथा खट्वामतिक्रान्ता अतिखट्वा सैवाल्पा अतिखट्विका । अत्रापुंस्काद्विहित आप् न भवतीति त्रैरूप्यं न भवति । 'ङ्यादीदूतः के' (२–४–१०४) इत्यनेन तु ह्रस्वे कृते 'अस्या'–(२–४–१११) इत्यादिनेत्वमेव भवति । कश्चित्त्वपुंस्काद्विहित आवस्तीति भवत्येव रूपत्रयम् । न विद्यते खट्वा यस्या: सा अखट्विका अखट्वाका अखट्वाका । अनिदिति किम् ? अनुकम्पिता दुर्गा देवीति कप्नि दुर्गका । 'ङ्यादीदूत के' (२–४–१०४) इत्यनेन ह्रस्व एव भवति । कीति किम् ? खट्वाता । मालाता । आप्पर इति किम् ? प्रियखट्वाक: पुरुष । आवेव परो यस्मादिति बहुव्रीहि: किम् ? प्रियखट्वाकमतिक्रान्तातिप्रियखट्वाका । अत्र हि प्रथमं द्वितीया परा पश्चादाबिति । आप इत्येव । मातृका ॥ १०७ ॥

स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्ययकात् । २ । ४ । १०८॥

स्वज्ञाजभस्त्रेभ्यः अधातोस्त्यप्रत्ययस्य च यावयवौ यकारककारौ ताभ्यां च परस्याप: स्थानेऽनित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परत इकारो वा भवति । कुत्सिता स्वा ज्ञाति: स्विका स्वका । अस्विका अस्वका नि स्विका नि स्वका । बहुस्विका बहुस्वका । ज्ञातिधनाख्यायामसर्वादित्वादकाभावे कप्रत्ययान्त: स्वशब्दः । ज्ञिका । ज्ञका । अज्ञिका । अज्ञका । निर्ज्ञिका । निर्ज्ञका । बहुज्ञिका । वहुज्ञका । अजिका । अजका । अनजिका । अनजका । निरजिका निरजका । बहजिका बहजका । भस्त्रग्रहणं स्त्रीपुंससाधारणवृत्तेर्ग्रहणार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या: सा अभस्त्रा सैवाल्पा अभस्त्रिका अभस्त्रका । एवं निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका । बहुभस्त्रिका बहुभस्त्रका । अतिभस्त्रिका अतिभस्त्रका । अत्र हि गौणस्य ह्रस्वत्वे कृते समासात्स्त्रीपुंससाधारणादाबिति पूर्वेण न सिध्यति । यदा त्वपुंस्कादाप् विधीयते तदा पूर्वेण त्रैरूप्यमेव । भस्त्रिका भस्त्रका भस्त्राका । न भस्त्रा अभस्त्रा साल्पा चेत् अभस्त्रिका अभस्त्रका अभस्त्राका एवं परमभस्त्रिका परमभस्त्रका परमभस्त्राका । यकार, इभ्यिका इभ्यका । क्षत्रियिका क्षत्रियका । आर्यिका आर्यका । ककार, चटकिका चटकका । मूषकिका मूषकका । एलकिका एलकका । धातुत्यवर्जनं किम् ? सुनयिका । सुशयिका । अशोकिका । सुपाकिका । दाक्षिणात्यिका । पाश्चात्यिका । इहत्यिका । अमात्यिका । आप इत्येव । कुत्सिता स्वा आत्मा आत्मीया वा सर्वादित्वादकि स्विका । सांकाश्ये भवा योपान्त्यलक्षणेऽकञि साकाश्यिका । एवं काम्पील्यिका ।

हृदिकं भजति हार्दिकिका। अत्र 'गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः' (६-३-२०८) इत्यकञ्। एवं श्वाफल्किका। सर्वत्रोत्तरेण नित्यमिकारः। कथं वहुपत्यिका। नात्र प्रत्ययः। प्रत्ययाप्रत्यययोश्च प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्। अथ शुष्किकेत्यत्र कथं न विकल्पः। क्तादेशस्य कस्यासिद्धत्वात् ॥ १०८ ॥

द्व्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य । २ । ४ । १०९ ॥

आप इति निवृत्तम् पृथग्योगात्। एषामन्तस्यानित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परत इकारादेशो वा भवति। द्विके द्वके। एषिका एषका। केवलयोरेवानयोर्विकल्पेनकारः। यदा तु न द्वे न एषा न द्वके न एषका इत्यादि विग्रहे कृते विभक्तेर्लुप्यपि सत्या पुनः समासाद्विभक्तौ तामाश्रित्य त्यदाद्यत्वं तत आप् स च स्थानिवद्भावेन विग्रहकालभाविन्या विभक्तेः परो न तु कात् तदा अनेषका अद्वके इत्यत्रेकारो न भवति। अस्विकेत्यादौ तु न विभक्तेः पर आप् किं तु कादेव। सूतिका सूतका। पुत्रिका पुत्रका। वृन्दारिका। वृन्दारका। द्विशब्दसाहचर्यादेषेति सर्वादेः कृतविकारस्यैतदो निर्देशः। तेनेषेर्णकादिप्रत्ययान्तस्याविकृतस्यैतच्छब्दस्य च न भवति। इच्छतीति एषिका। एता एव एतिका ॥ १०९ ॥

वौ वर्तिका ॥ २ । ४ । ११० ॥

वौ शकुनावभिधेये वर्तिकेतीत्वं वा निपात्यते। वर्तत इति णके वर्तिका वर्तका शकुनिः। वाविति किम्? वर्तिका भागुरिर्लोकायतस्य व्याख्यात्रीत्यर्थः ॥ ११० ॥

अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् । २ । ४ । १११ ॥

यत्तत्क्षिपकादिवर्जितस्य नाम्नो योऽकारस्तस्यानित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परत इकारो भवति। वेति निवृत्तं पृथग्योगात्। जटिलिका। वधिरिका। मुण्डिका। कारिका। पाचिका। मद्रिका। अस्येति किम्? गोका। नौका। अनित्कीत्येव। जीवका। नन्दका। 'आशिष्यकन्' (५-१-७०)। अनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह न भवति। शक्नोतीति शका। तका। आप्पर इत्येव। कारकः। हारकः। आवेव परो यस्मादिति नियमः किम्? बहुपरिव्राजका मथुरा। बहुमद्रका सेना। विभक्त्यन्तादयमाविति प्रतिषेधः। यत्तत्क्षिपकादिवर्जनं किम्? यका। सका। क्षिपका। ध्रुवका। धुवका। लहका। चरका। चटका। इष्टका। एडका। एरका। करका। अवका। अलका। दण्डका। पिप्पका। कन्यका। मेनका। द्वारका। रेवका। सेवका। धारका। उपत्यका। अधित्यकेत्यादि। बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ १११ ॥

नरिका मामिका । २ । ४ । ११२ ॥

नरकशब्दस्य मामकशब्दस्य चाप्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परतोऽकारस्येत्वं निपात्यते। नरान् कायतीति नरिका। 'आतो डोऽह्वावामः' (५-१-७६) इति डः। ममेयं मामिका। अत्र ममकादेशः। 'केवलमामक' —(२-४-२९) इत्यादिना सञ्ज्ञायां ङीप्रत्ययस्य नियमादाप्। ककारस्याप्रत्ययसवन्धित्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् ॥ ११२ ॥

तारकावर्णकाष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये । २ । ४ । ११३ ॥

तारकादयः शब्दा यथासंख्यं ज्योतिरादिष्वर्थेषु इकारादेशरहिता निपात्यन्ते। तरतेर्णके तारका ज्योतिः तच्च नक्षत्रं कनीनिका च। नक्षत्रमेवेत्यन्ये। अन्यत्र तारिका। वर्णयतीति णके वर्णका तान्तवः प्रावरणविशेषः। अन्यत्र वर्णिका भागुरी लोकायतस्य। अश्नोतेरौणादिके तकि अष्टका पितृदेवत्यं कर्म।

अन्यत्राष्टौ द्रोणा. परिमाणमस्या इति के अष्टिका खारी । पितृदेवतार्थं कर्मेति 'देवतान्तात्तदर्थे' (७-१-२२) इति ये पितृदेवत्यमिति सिद्धम् ॥११२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पाद ॥२ । ४॥

श्रीमूलराजक्षितिपस्य बाहु-र्बिभर्त्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम् ॥
संकोचयन्वैरिमुखाम्बुजानि, यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः ॥ १ ॥

॥ समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अर्हँ ॥

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक्च । ३ । १ । १ ॥

धातोः सबन्धी तदर्थद्योती चाद्यन्तर्गतः प्रादिः शब्दगण उपसर्गसञ्ज्ञो भवति । तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्यते न परो न व्यवहितः । पूजार्थौ स्वती गतार्थावधिपरी अतिक्रमार्थमतिं च वर्जयित्वा । प्रणयति । परिणयति । अभिषिञ्चति । निषिञ्चति । प्रलम्भः । उपलम्भः । एषूपसर्गसञ्ज्ञायां णत्वषत्वनागमाः सिद्धाः । धातोरिति किम् ? वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । प्रगता नायका यस्मात्स प्रनायको देशः इत्यत्र तु सत्यपि धातुसबन्धे येनैव धातुना धातुसबद्धाः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसञ्ज्ञा इति गमिसंबन्धेऽपि नयतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात् णत्वं न भवति । एवं प्रर्छको देशः इत्यत्रारादेशो न भवति । पूजार्थस्वत्यादिवर्जन किम् ? पूजार्थौ स्वती, सुसिक्तम् भवता । सुस्तुतं भवता । अतिसिक्तं भवता अतिस्तुतं भवता । धात्वर्थः प्रशस्यते । अत्रोपसर्गसञ्ज्ञाया अभावात् षत्वं न भवति । पूजाग्रहणं किम् ? सुषिक्तं नाम किं तवात्र । धात्वर्थोऽत्र कुत्स्यते । गतार्थावधिपरी, अध्यागच्छ्यागच्छत्यधि । पर्यागच्छति आगच्छति परि । उपरिभावः सर्वतोभावश्चान्यतः प्रकरणादेः प्रतीयत इति गतार्थत्वम् । अत्र प्राक्त्वनियमाभावः । अध्यागमनं प्रयोजनमस्याध्यागमनिकः । पर्यागमनिकः अत्र 'प्रयोजनम्' (६–४–११७) इतीकणि अधिपरिशब्दयोरादेरकारस्य वृद्धिर्न भवति । उपसर्गत्वाभावेन गतिसञ्ज्ञाया अभावे समासाभावेन पृथक्पदत्वात् । पर्याणीतम् । अत्रानुपसर्गत्वाण्णो न भवति । गतार्थग्रहणं किम् ? अध्यागच्छति, । पर्यागच्छति । अत्रोपरिभावस्य सर्वतोभावस्य च प्रकरणादेरप्रतीतस्य द्योतने उपसर्गसञ्ज्ञास्त्येवेति प्राक्त्वनियमः । अतिक्रमार्थोऽतिः । यदर्थं क्रिया तस्मिन् निष्पन्ने क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमः । अतिसिक्तं भवता । अतिस्तुतम् भवता । अतिक्रमेण सेकः स्तुतिश्च कृतेत्यर्थः ? अत्र षत्वं न भवति । अतिसिक्त्वा अति स्तुत्वा । अत्र समासाभावाद्यबादेशो न भवति । अतिक्रमग्रहणं किम् ? अतिशय्य । प्रादिग्रहणं किम् ? पुनर्नमति । साधु सिञ्चति ॥ 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्, कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते' ॥१॥ बाधते यथा, प्रतिष्ठते । प्रस्मरति । प्रवसति । प्रलीयते । प्रतीक्षते । प्रतिपालयति । तमनुवर्तते यथा, अधीते, । अध्येति । आचामति । आचष्टे । अनुरुध्यते । प्रलोकयति । तमेव विशिनष्टि यथा, प्रपचति । प्रकरोति । प्राणिति । प्राश्नाति । निरीक्षते । निष्टपति । अनर्थको यथा, प्रलम्बते । प्रार्थयते । विजयते । विजानाति । निमीलति । निरञ्जति निरजति । एषां चाप्यनेन प्रायेण प्रयोगो भवति । आहरति, व्याहरति, अभिव्याहरति समभिव्याहरति, प्रसमभिव्याहरतीति । अथ किं धातुः पूर्वं क्रियाविशेषकेणोपसर्गेण युज्यते उत साधनाभिधायिना प्रत्ययेनेति ?

साधनेनेति केचित्। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुं नानभिनिर्वृत्तस्य । तदयुक्तम् । यो हि धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन प्रयुज्यते । यस्माद्विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते, न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभते । तस्मात्पूर्वमुपसर्गेणेति युक्तम् । यथा च समस्करोत्सचस्कारेत्यत्रान्तरङ्गत्वात् स्सटि कृते प्रत्ययनिमित्ते अडागमद्विर्वचने भवतः अतश्चैवम् । पूर्वं हि धातोः साधनेन सवन्धे आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति सकर्मको धातुः केन स्यात् । न चैतद्वाच्यम् प्रत्ययसंबन्धमन्तरेण क्रियाविशेषस्यानभिव्यक्तेर्न धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धो युज्यते । यतः 'बीजकालेषु संवद्धा, यथा लाक्षारसादयः । वर्णादिपरिणामेन, फलानामुपकुर्वते॥१॥ बुद्धिस्थादभिसवन्धात्तथा धातूपसर्गयोः। अभ्यन्तरीकृतो भेदः, पदकाले प्रकाश्यते', ॥२॥ यद्येवमुपेत्याधीत्येत्यादावन्तरङ्गत्वादेत्वदीर्घत्वयोः कृतयोर्ह्रस्वाभावात्तोऽन्तो न प्राप्नोति । सत्यम् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति भविष्यति । प्रेजुः प्रोषु इत्यत्र तु यजवपोर्य्वृति द्वित्वे च सति अन्तरङ्गत्वात्समानदीर्घत्वे पश्चादेदोतौ । यदा पूर्वमेदोतौ ततोऽयवादेशे 'व्यञ्जनस्यानादेर्लुक्' (४–१–४४) इति लुकि पुनरेदोतौ । ननु कर्तुं प्रकर्षेणेच्छति प्रचिकीर्षति इत्यादौ धात्वन्तरसवद्धस्योपसर्गस्य तदर्थप्रतिपादकप्रत्ययादेव प्राक् प्रयोगः प्राप्नोति । नैवम् । तस्याधातुत्वात् । समुदायस्यैव धातुत्वात् । एवं मन शब्दात् सुभवतौ दुर्भवतौ अभिभवतौ क्यङ्प्रत्यये सुमनायते दुर्मनायते अभिमनायते । हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयति । सेनया अभियाति अभिषेणयतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् । धातोरिति प्राक्चेति चाधिकारो गतिसञ्ज्ञा यावत् । प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुस् निर् दुर् वि आङ् नि अधि प्रति परि उप अति अपि सु उत् अभि इति प्रादिः ॥ ३ । १ । १ ॥

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः । ३ । १ । २ ॥

ऊर्यादयः अनुकरणानि च्व्यन्ता डाजन्ताश्च शब्दा उपसर्गाश्च धातोः सबन्धिनो गतिसञ्ज्ञा भवन्ति । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते । ऊर्यादि, ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । ऊरीकृतम् । उररीकृतम् । अनुकरण, खाट्कृत्य । फूत्कृत्य । कथं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति । इति शब्देन व्यवधानान्न भवति । च्व्यन्त., शुक्लीकृत्य । घटीकृत्य । डाजन्त, पटपटाकृत्य । सपत्राकृत्य । उपसर्ग, प्रकृत्य । पराकृत्य । प्रकृतम् । पराकृतम् । ऊरी, उररी अङ्गीकरणे विस्तारे च । उररी अङ्गीकारे । एते त्रयो भृशार्थप्रशंसयोरपि । पाम्पी विध्वंसमाधुर्यकरुणविलापेषु । ताली, आताली वर्णोत्तमार्थयोः । धूशी कान्तिकाङ्क्षयोः । पाम्प्यादयो विस्तारेऽपि । कला । शंसकला । ध्वंशकला । भ्रंशकला । आलम्बी । केवाशी । शेवाली पार्दाली । मस्मसा । मसमसा । एते हिंसायाम् । आद्याश्चत्वारः परिभवेऽपि । ततः परे च चत्वारश्चाविष्कारेऽपि । अन्त्यौ च द्वौ चूर्णसंवरणयोरपि । पर्दाली शब्दार्थेऽपि । मस्मसा मसमसानुकरणेऽपि । केचित्तु मस्मसेत्यत्र ऋकारौ निपात्य मृस्मृसेति पठन्ति । केचिदालम्बीस्थाने आलोष्ठीति पठन्ति । गुलुगुधा क्रीडापीडयोः । गुलुगुधेत्यन्ये मन्यन्ते । सजू सहार्थे । फलुफली विक्ली आक्ली एते विकारे । आद्यौ क्रियासपत्तिकर्मसिद्धत्रकण्टकेऽपि । अन्त्यौ तु विचारविभागयोरपि । श्रौषट् वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा देवतासप्रदानदानमात्रयो । वषट् पूजायामपि । स्वधा तृप्तिप्रीति-

प्रत्यभिवादनेष्वपि । श्रत् श्रद्धाने शीघ्रे च । प्रादुस् आविस् प्राकाश्ये । पशू केवाली हिसायाम् । वेताली विस्तारे । केचित्तु धूलो वर्षाली पाम्पालीविचालीशब्दा-नप्यधीयते । इत्यूर्यादयः । एषां च्विडाचूसाहचर्यात् कृम्वस्तिभिरेव योगे गतिसंज्ञा । श्रतश्च दधातिकरोति-भ्याम् । प्रादुराविःशब्दौ कृग्योगे विकल्पार्थं साक्षादा-दावपि पठ्येते । गतिप्रदेशाः 'गतिः' (१–१–३६) इत्यादय ॥ २ ॥

कारिका स्थित्यादौ । ३ । १ । ३ ॥

कारिकाशब्दः स्थित्यादावर्थे धातोः सबन्धी गतिसज्ञो भवति । तस्माच्च धातो प्रागेव प्रयुज्यते । स्थितिर्मर्यादा वृत्तिर्वा । आदिशब्दाद्यत्नधात्वर्थनिर्देशौ गृह्येते । कारिकाकृत्य स्थिति यत्नं क्रियां वा कृत्वे-त्यर्थ । स्थित्यादाविति किम् ? कारिकां कृत्वा, कर्त्री कृत्वा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् । ३ । १ । ४ ॥

अलं सत् असत् इत्येते शब्दा यथासख्यं भूषाद-रक्षेपेष्वर्थेषु वर्तमानाद्धातोः संबन्धिनो गतिसज्ञा भवन्ति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते । भूषा मण्डनम् । अलंकृत्य । अलंकृतम् । प्रीत्या सभ्रम आदर । सत्कृ-त्य । सत्कृतम् । क्षेपोऽनादरः । असत्कृत्य । असत्कृ-तम् । भूषादिष्विति किम् ? अलं कृत्वा, मा कारीत्यर्थः । सत् कृत्वा । विद्यमानं कृत्वेत्यर्थः । असत्कृत्वा अवि-द्यमानं कृत्वेत्यर्थ ॥ ४ ॥

अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः । ३ । १ । ५ ॥

अन्तर् अदस् इत्येतौ शब्दौ यथासख्यमग्रहेऽनु-पदेशे चार्थे गम्यमाने धातोः सबन्धिनौ गतिसज्ञौ भवत । तस्माच्च धातो प्रागेव प्रयुज्येते । अग्रहो-ऽस्वीकार । अन्तर्हत्य, मध्ये हिंसित्वा शत्रून् गत इत्यर्थ । स्वय परामर्शोऽनुपदेशो विशेषानाख्यानं वा । अद कृत्यैतत्करिष्यतीति चिन्तयति । अग्रहानुप-देशे इति किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अदः कृत्वा गत इति परस्य कथयति । अदस्शब्दस्त्यदादौ । अव्ययमिति केचित् ॥ ५ ॥

कणेमनस्तृप्तौ । ३ । १ । ६ ॥

कणे मनस् इत्येते अव्यये तृप्तौ गम्यमानायां धातोः सबन्धिनी गतिसञ्ज्ञे भवतः । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते । तृप्ति श्रद्धोच्छेद । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य पय पिबति । तावत् पिबति याव-त्तृप्तः इत्यर्थ । तृप्ताविति किम् ? तन्दुलावयवे कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गत । चेतो हत्वेत्यर्थः ॥६॥

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३ । १ । ७ ॥

पुरस् अस्तम् इत्येते अव्यये धातो संबन्धिनी गतिसञ्ज्ञे भवत । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते । पूर्वपर्याय पुरःशब्दः । अनुपलब्ध्यर्थोऽस्तंशब्दः । पुर-स्कृत्य गत । पुरस्कृतम् । अस्तगत्य पुनरुदेति सविता । अस्तंगतानि दुःखानि । अव्ययमिति किम् ? पुरः कृत्वा । नगरीरित्यर्थ । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । क्षिप्तमित्यर्थ । सकारोऽप्यत्र न भवति ॥ ७ ॥

गत्यर्थवदोऽच्छः । ३ । १ । ८ ॥

अच्छेत्यव्ययमभिशब्दार्थे दृढार्थे च वर्तते । तत् गत्य-र्थानां वदश्च धातोः सबन्धि गतिसञ्ज्ञं भवति, तेभ्यश्च धातुभ्य प्रागेव प्रयुज्यते । अच्छगत्य । अच्छव्रज्य । अच्छोद्य । गत्यर्थवद इति किम् ? अच्छ कृत्वा गतः । अव्ययमित्येव । उदयमच्छं गत्वा ॥ ८ ॥

तिरोऽन्तर्धौ । ३ । १ । ९ ॥

तिर शब्दोऽन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानो धातो सबन्धी गतिसञ्ज्ञो भवति, तस्माच्च धातो प्रागेव प्रयुज्यते । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्तर्धाविति किम् ?

तिरो भूत्वा स्थितः । तिर्यग्भूत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कृगो नवा । ३ । १ । १० ॥

तिरस् इत्यव्ययमन्तर्धौ वर्तमानं कृगो धातोः संबन्धि गतिसंज्ञं वा भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते । तिरस्कृत्य । तिर कृत्य । तिरस्करोति । तिरः करोति । पक्षे, तिरः कृत्वा । अन्तर्धावित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यगित्यर्थः ॥ १० ॥

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने । ३ । १ । ११ ॥

एतानि सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाण्यव्ययानि अनत्याधानार्थे वर्तमानानि कृगो धातोः संबन्धीनि गतिसंज्ञानि भवन्ति वा, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते । अत्याधानम् उपश्लेष आश्चर्यं च । ततोऽन्यदनत्याधानम् । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । निवचने वचनाभावः । वाचं नियम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । उभयत्र निश्चित्येत्यर्थः । अनत्याधान इति किम् ? मध्ये कृत्वा धान्यराशिं स्थिता हस्तिनः । पदे कृत्वा शिरः शेते । मनसि कृत्वा सुखं गतः । उरसि कृत्वा पाणिं शेते । अव्ययमित्येव । मध्ये कृत्वा वाचं तिष्ठतीत्यादि ॥ ११ ॥

उपाजेऽन्वाजे । ३ । १ । १२ ॥

एते अव्यये सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपके स्वभावाद् दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधाने वर्तमाने कृगो धातोः संबन्धिनी गतिसंज्ञे वा भवतः । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानं कृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वाम्येऽधिः । ३ । १ । १३ ॥

अधीत्येतदव्ययं स्वामित्वे गम्यमाने कृगो धातोः सबन्धि गतिसंज्ञं वा भवति । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते । चैत्रं ग्रामेऽधिकृत्याधि कृत्वा वा गतः । स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः । स्वाम्य इति किम् ? चिन्तया ग्राममधिकृत्य । उद्दिश्येत्यर्थः । सार्थकत्वे उपसर्गसंज्ञकत्वात् नित्यं प्राप्ते पक्षे प्रतिषेधार्थं वचनम् । अनर्थकत्वे तु विधानार्थम् । प्रादिरुपसर्गः इति वर्तते । तेनोपसर्गसंज्ञापि विकल्प्यते इति कृत्वाधीति प्राक्त्वेऽप्यनियमः ॥ १३ ॥

साक्षादादिश्च्व्यर्थे । ३ । १ । १४ ॥

साक्षादादयः शब्दाश्च्व्यर्थे वर्तमानाः कृगो धातोः सबन्धिनो गतिसंज्ञा वा भवन्ति । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते । साक्षात्कृत्य । साक्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षाद्भूतं कृत्वेत्यर्थः । एवं मिथ्याकृत्य मिथ्या कृत्वा । च्व्यर्थ इति किम् ? यदा साक्षाद्भूतमेव किंचित् करोति तदा साक्षात्कृत्वेत्येव भवति । च्व्यन्तानां तु 'ऊर्या'—(३–१–२) आदिसूत्रेण नित्यमेव गतिसंज्ञा । लवणीकृत्य । उष्णीकृत्य । साक्षात् मिथ्या चिन्ता[त्ता] भद्रा रोचना लोचना अमा आस्था अधा प्राजर्या प्राजुरा प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्पा । अर्थे अग्नौ वशे विकपने प्रकपने विसहने । प्रसहने अर्थेप्रभृतयः सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाः स्वभावात् निपाताद्वा । लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् । लवणादीनामेतत्सूत्रविहितगतिसंज्ञासनियोग एव मान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् आविस् नमस् इति साक्षादादिः ॥ १४ ॥

नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे । ३ । १ । १५ ॥

हस्ते–पाणावित्येतौ सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकावव्ययौ । सप्तम्यन्तावनव्ययावित्येके । तावुद्वाहे दारकर्मण्यर्थे गम्यमाने कृगो धातोः सबन्धिनौ गतिसंज्ञौ नित्यं भवतः, तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्येते ।

हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । भार्यां कृत्वेत्यर्थः । उद्वाह इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः । नित्यग्रहणाद्वानिवृत्तिः ॥ १५ ॥

प्राध्वं बन्धे । ३ । १ । १६ ॥

प्राध्वमित्येतन्मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तच्चानुकूल्यं यदा बन्धहेतुकं भवति तदा बन्ध इत्युच्यते । अनेकार्थत्वाद्वा निपातानां मुख्य एवास्य बन्धोऽर्थः । तत्र वर्तमानः प्राध्वशब्दः कृगो धातोः सबन्धी गतिसञ्ज्ञो भवति । तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । बन्ध इति किम् ? प्राध्व कृत्वा शकटं गतः ॥१६॥

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३ । १ । १७ ॥

जीविकोपनिषच्छब्दौ औपम्ये गम्यमाने कृगो धातोः सबन्धिनौ गतिसञ्ज्ञौ भवतः, तस्माच्च धातो; प्रागेव प्रयुज्येते । जाविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । जीविकामिवोपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । औपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा, उपनिषदं कृत्वा गत ॥१७॥

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् । ३ । १ । १८ ॥

नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये एकार्थीभावे सति समाससञ्ज्ञं भवति बहुलम् । ऐकार्थ्यं च सामर्थ्यविशेषः । स च पृथगर्थानां पदानां क्वचित्परस्परव्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमनुभूय भवति । यथा राज्ञ पुरुषो राजपुरुषः । नीलं च तदुत्पल नीलोत्पलम् । क्वचित् अननुभूयैव भवति । यथा उपकम्भम् । कुम्भकारः । वाक्यान्तरेण त्वर्थः प्रदर्श्यते कुम्भस्य समीपं, कुम्भं करोतीति । क्वचिन्न भवत्येव । यथा छात्राणां पञ्चम. । रामो जामदग्न्य इति । लक्षणं चेदमधिकारश्च । तेन बहुव्रीह्यादिविशेषसञ्ज्ञाभावे यत्रैकार्थता दृश्यते तत्रानेनैव समाससंज्ञा भवति, विस्पष्टं पटु । विस्पष्टपटुः । विचित्रं कटुकः, विचित्रकटुकः । एवं विविक्तकषायः । व्यक्तलवणः । सपन्नमधुरः । पट्वम्लः । निपुणपण्डितः । कुशलदक्षः । चपलवत्सलः । इत्यादिषु गुणविशेषणस्य गुणवचनेन समासः । काष्ठा परं प्रकर्षमध्यायक काष्ठाध्यायक. । दारुणमध्यायकः दारुणाध्यायकः । अमातापुत्रमध्यायकः । अमातापुत्राध्यायकः । निष्ठुरमध्यायक इत्यर्थः । वेशं सुभगमध्यायकः वेशाध्यायक. । एवमनाज्ञाताध्यायकः अयुताध्यायकः । अद्भुताध्यायकः । भृशाध्ययकः । घोराध्यायकः । परमाध्यायकः । स्वध्यायकः। अत्यध्यायक इत्यादिषु क्रियाविशेषणस्य क्रियावता समासः ॥ तथा सर्वश्चर्मणा कृत सर्वचर्मीणो रथः । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः । दशभिरेकादश गृह्णाति दशैकादशिकः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवम् ऊर्ध्वमौहूर्तिकम् । एवमौर्ध्वदेहिकम् । और्ध्वदमिकम् । कृतः पूर्वं कटोऽनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । गतपूर्वी ग्राममित्यादिषु तद्धितार्थे समासः । तथा कन्येइव, दंपतीइव, वाससीइव, रोदसीइवेत्यादिष्विवेनालुप् समासः । एकपद्यं च समासफलम् । तथा भूतः पूर्वं भूतपूर्वः । एवं दृष्टपूर्वः, श्रुतपूर्वः । सर्वेषु चैषु विशेषसञ्ज्ञाऽप्राप्तौ अनेनैव समासः । बहुलमिति शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् । नामेति किम् ? चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् ? चैत्रः पचति । बहुलवचनादेव क्वचिदनामापि समस्यते । भात्यर्कोऽत्रेति भात्यर्कं नभः नभसा सामानाधिकरण्यं समासफलम् । क्वचिदनाम्नापि । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् । यद् व्यकरोत् । यत् परियन्ति । अत्र नित्यसंध्यादि समासफलम् । समासस्य च नामत्वेऽपि सख्यायास्त्यादिभिरेवोक्तत्वात्स्यादयो न भवन्ति । पदत्वार्थमुत्पन्नस्य वा प्रथमैकवचनस्य त्याद्यन्तार्थप्राधान्यात् नपुंसकत्वे

लोपो भवति । समासप्रदेशा 'वौष्ठौतौ समासे' (१–२–१७) इत्यादयः ॥ १८ ॥

सुज्वार्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः । ३ । १ । १९ ॥

सुचोऽर्थो वारः वार्थो विकल्पः संशयो वा । सुज्वार्थे वर्तमानं संख्यावाचि नाम संख्येये वर्तमानेन संख्यावाचिना नाम्ना सहैकार्थ्ये समाससञ्ज्ञं बहुव्रीहि-संज्ञं च भवति । द्विर्दश द्विदशा । त्रिर्दश त्रिदशाः द्विर्विंशतिः द्विविंशाः । एवं त्रिविंशा वृक्षाः । सुजर्थ-स्य समासेनैवाभिहितत्वात् सुचोऽप्रयोगः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः । सप्ताष्टाः । सुज्वार्थे ? इति किम् द्वावेव न त्रयः । संख्येयेति किम् ? गावो वा दश वा । संख्ययेति किम् ? दश वा गावो वा । संख्येये इति किम् ? द्विर्विंशतिर्गवाम् । बहुव्रीहि–प्रदेशाः-'वा बहुव्रीहेः' (२–४–५) इत्यादयः ॥१९॥

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे । ३ । १ । २० ॥

आसन्न अदूर अधिक अध्यर्ध इत्येतानि अर्धश-ब्दपूर्वपदं च पूरणप्रत्ययान्तं नाम संख्यावाचिना नाम्नैकार्थ्ये समस्यते द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे संख्येयरूपेऽभिधेये, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । आसन्ना दश दशत्वं येषां येभ्यो वा ते आसन्नदशाः नवैकादश वा । एवमासन्नविंशाः एको-नविंशतिः एकविंशतिर्वा । आसन्नत्रिंशा एकोनत्रिं-शदेकत्रिंशद्वा । एवम् अदूरदशा, अदूरविंशा, अदू-रत्रिंशाः । अधिका दश येभ्यो येषु वा तेऽधिक-दशा एकादशादयः । अधिकत्वं च दशानाम् एका-द्यपेक्षम् । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । एवम् अधिकविंशा एकविंशत्यादयः । अधिकत्रिंशाः एकत्रिंशदादयः । अध्यर्धा विंशतिर्येषां तेऽध्यर्धविंशा त्रिंशदित्यर्थः । एवमध्यर्धत्रिंशाः, अध्यर्धचत्वारिंशाः । अर्धपञ्चमा विंशतयो येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः । नवतिरित्यर्थः । एवमर्धचतुर्थविंशाः । सप्ततिरित्यर्थः । अर्धतृतीयविंशाः । पञ्चाशदित्यर्थः । आसन्नादिग्रहणं किम् ? संनिकृष्टा दश येषां ते संनिकृष्टदशाः । पूरणस्यार्धपूर्वत्वविशेषणं किम् ? पञ्चमी विंशतिर्येषां ते पञ्चमीविंशतयः । ऊनपञ्चमा विंशतयो येषां ते ऊनपञ्चमविंशतयः । पूरणमिति किम् ? अर्धद्वया विंशतयो येषां तेऽर्धद्वयविंशतयः । द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किम् ? आसन्ना दश, अधिका दशभिः । तथा-धिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्येऽधिकषष्टिशब्दयोरनेन द्विपदो बहुव्रीहिर्न भवति । यदि स्यात्समासान्तो डः प्रसज्येत । न चासाविष्यते । उत्तरेण तु त्रिपदो बहु-व्रीहिर्भवत्येव । अधिकषष्टिवर्षः । अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामित्यत्र त्वन्यार्थत्वेऽपि अनभिधानान्न भवति । 'एकार्थं चानेकं च' (३ । १ । २२) इत्यनेनैव सिद्धे प्रतिपदविधानं डप्रत्ययविधावेतत्संप्रत्ययार्थम् । एवमुत्तरसूत्रमपि ॥ २० ॥

अव्ययम् । ३ । १ । २१ ॥

अव्ययं नाम संख्यावाचिना नाम्नैकार्थ्ये सम-स्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे संख्येयेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिसञ्ज्ञो भवति । उप समीपे दश येषां ते उप-दशाः नवैकादश वा । एवमुपविंशाः उपत्रिंशाः । उपचत्वारिंशाः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥२१॥

एकार्थं चानेकं च । ३ । १ । २२ ॥

एकः समानोऽर्थोऽधिकरणं यस्य तदेकार्थम् समानाधिकरणम्, एकमनेकं चैकार्थं नामाव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते स च समासो बहुव्रीहिसञ्ज्ञो भवति । आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः । ऊढः रथः येन स

ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतो बलिरस्यै सा उपहृतबलिर्यक्षी । भीताः शत्रवो यस्मात् स भीतशत्रुर्नृप· । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुश्चैत्र· । के सब्रह्मचारिणोऽस्य किंसब्रह्मचारी अर्धं तृतीयमेषामर्धतृतीया· । वीरा· पुरुषाः सन्त्यस्मिन् वीरपुरुषको ग्रामः । अनेकं च, आरूढा बहवो वानरा यं स आरूढबहुवानरो वृक्ष । ऊढा बहवो रथा अनेन ऊढबहुरथोऽनड्वान् शोभना· सूक्ष्मजटा केशा अस्य सुसूक्ष्मजटकेशः । शोभनं नतमजिनं वासोऽस्य सुनताजिनवासा· । संजातानि अन्तेषु शितानि रन्ध्राण्यस्मिन् समन्तशितिरन्ध्रः । पञ्चगावो धनमस्य पञ्चगवधन· । पञ्च नाव प्रिया अस्य पञ्चनावप्रिय. । मत्ता बहवो मातङ्गा यत्र तन्मत्तबहुमातङ्गं वनम् । पञ्च पूला धनमस्य पञ्चपूलधन. । पञ्च कुमार्य· प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रिय । नाम नाम्ना इति विवक्षितसंख्यत्वादनेकस्य समासो न स्यादित्यनेकग्रहणम् । अव्ययं खल्वपि । उच्चैर्मुखमस्य उच्चैर्मुख· । एवं नीचैर्मुख· अन्तरङ्गान्यस्यान्तरङ्गः । एवं बहिरङ्ग· । कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकाम. । हर्तुं मनोऽस्य हर्तुमना । व्यधिकरणत्वादव्ययस्य न प्राप्नोतीत्यव्ययानुकर्षणार्थश्चकारः । सामानाधियरण्ये तु 'एकार्थम्—' (३–१–२२) इत्यनेनापि सिध्यति । अस्ति क्षीरमस्या अस्तिक्षीरा गौ., अस्तिधना राजधानीत्यादि । क्रियावचनत्वे त्वस्त्यादीनां 'नाम नाम्ना'–(३–१–१८) इत्यादिनैव बहुलवचनात् सिद्धम् । एकार्थग्रहणं किम् ? पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीयाद्यन्यर्थ इत्येव । वृष्टे मेघे गत· । यथा मे माता तथा मे पिता । सुस्नातं भो. । इह कस्मान्न भवति, वृष्टे मेघे गतं पश्य । बहिरङ्गात्र द्वितीयान्ततेति । शब्दे कार्यासभवादर्थे लब्धे यदर्थग्रहणं तदन्यपदार्थस्य या लिङ्गसंख्याविभक्तयस्ता यथा स्युरित्येवमर्थम् । बहुलाधिकारात् राजन्वती भूरनेन, प्राग्ग्रामोऽस्मात्, पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य, इत्यादिषु न भवति ॥२२॥

उष्ट्रमुखादयः । ३ । १ । २३ ॥

उष्ट्रमुखादयो बहुल बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते- उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुख. । वृषस्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य वृषस्कन्धः । हरिणाक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः सा हरिणाक्षी । हंसगमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना । इभकुम्भाविव स्तनौ यस्या सेभकुम्भस्तनी । एवं नागनसोरू । चन्द्रमुखी । कमलवदना । बिम्बोष्ठी । चक्रनितम्बा । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थान· । पितरीव स्थानीयमस्मिन् पितृस्थानीयः । इत्यादि । अत्रोपमानमुपमेयेन समान्यवाचिना च सह समस्यते । उपमेयसरूपस्य चोपमानपदस्य यथासभवं लोप· । कण्ठेस्थित इत्यलुप्समासः । तत· कण्ठेस्थितः कालो यस्य स कण्ठेकाल. । एवमुरसि स्थितानि लोमान्यस्योरसिलोमा । एवमुदरेमणि·, बहेगड्ड इत्यादिषु सप्तमीपूर्वपदं समानाधिकरणं समस्यते उत्तरपदस्य च लोप· । व्यधिकरणो वा कण्ठेकालादिषु बहुव्रीहिः । केशसघातश्चूडा अस्य केशचूड. । सुर्णविकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः इत्यादिषु सघातविकारापेक्षया षष्ठ्या समस्त समानाधिकरणं समस्यते उत्तरपदलोपश्च । केशसघातचूड., सुवर्णविकारालंकार· इत्यप्यन्य । तथा प्रपतितानि पर्णान्यस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्ण । प्रपलाश· प्रपतितपलाश· । उद्रश्मि, उद्गतरश्मिरित्यादिषु प्रादिपूर्वं धातुजं पदं समस्यते तस्य च विकल्पेन लोप· । तथा अविद्यमान· पुत्रोऽस्य अपुत्र, अविद्यमानपुत्र· इत्यादिषु नञ्पूर्वमस्त्यर्थं पद समस्यते तस्य वा लोपः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥२३॥

सहस्तेन । ३ । १ । २४॥

सह इत्येतन्नाम तुल्ययोगे विद्यमानार्थे च वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन नाम्नाऽन्यपदार्थे समस्यते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । तुल्ययोगे, सह पुत्रेण । सपुत्र आगतः । सच्छात्र आगतः । आगमनमुभयोस्तुल्यम् । विद्यमानार्थे, सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः । एवं सलोमकः । सपक्षकः । सधनः । समदः । सदर्प । सविद्यः । विद्यमानतात्र सहार्थो न तुल्ययोग । सह इति किम् ? सार्कं सार्धं सत्रा अमा पुत्रेण । बहुलाधिकारात् विद्यमानार्थे क्वचिन्न भवति । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।' सहैव धनेन भिक्षं भ्रमति । प्रथमान्तान्यपदार्थार्थ आरम्भः । एवमुत्तरत्रापि ॥२४॥

दिशो रूढ्यान्तराले । ३ । १ । २३ ॥

रूढ्या दिश संबन्धि नाम रूढ्यैव दिशः संबन्धिना नाम्नाऽन्तरालेऽन्यपदार्थेऽभिधेये समस्यते, स समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तराल सा दक्षिणपूर्वा दिक् । एव पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । 'सर्वादयोऽस्यादौ, (३-२-६१) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । कथं पश्चिमदक्षिणा, पश्चिमोत्तरा । कर्मधारयोऽयम् । बहुव्रीहौ हि सर्वनाम्नः पूर्वनिपातः स्यात् । रूढिग्रहणं यौगिकनिवृत्त्यर्थम् । तेनैन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति वाक्यमेव ॥२५॥

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३ । २ । २६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं नाम मिथ आदायेति क्रियाव्यतिहारे तेनेति तृतीयान्तं मिथ. प्रहृत्येति क्रियाव्यतिहारे सरूपेण समानरूपेण नाम्ना युद्धविषयेऽन्यपदार्थे समस्यते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । केशेपु च २ मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धं केशाकेशि । एवं कचाकचि । बाहूबाहवि । दण्डैश्च दण्डैश्च मिथ प्रहृत्य कृतं युद्धं दण्डादण्डि । एवं यष्टायष्टि । मुष्टामुष्टि । अस्यसि । तत्रेति तेनेति किम् ? केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । मुखं च मुख च प्रहृत्य कृतं युद्धम् । आदायेति प्रहृत्येति च किम् ? केशेपु च केशेषु च स्थित्वा कृतं युद्धं गृहकोकिलाभ्याम् । दण्डैश्च दण्डैश्चागत्य कृतं युद्धमेताभ्याम् । मिथ इति क्रियाव्यतिहार किम् ? केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा कृतं युद्धमनेन । सरूपेणेति किम् ? हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृत युद्धम् । युद्ध इति किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा कृतं सख्यम् । युद्ध इति विषयनिर्देशात् युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति । बाहूबाहवि व्यासजेतामिति । अव्ययीभावप्रदेश 'अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्या ' (३-२-२) इत्यादय ॥२६॥

नदीभिर्नाम्नि । ३ । १ । २७ ॥

नदीवाचिभिर्नामभिर्नाम समस्यते नाम्नि सज्ञायामन्यपदार्थे स च समासोऽव्ययीभावसज्ञो भवति । उन्मत्ता गङ्गा यत्र स उन्मत्तगङ्गं देश । एवं लोहितगङ्गम् । तूर्णीगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । इमानि देशनामानि । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात् तद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गो देश । अन्यपदार्थ इत्येव । कृष्णा चासौ वेण्णा च कृष्णवेण्णा । एव शुष्कतापी ॥२७॥

संख्या समाहारे । ३ । १ । २८ ॥

अन्यपदार्थ इति निवृत्तम् । सख्यावाचि नाम नदीवाचिभिर्नामभि सह समस्यते, समाहारे गम्यमाने स च समासोऽव्ययीभावसज्ञो भवति । द्वयोर्यमुनयो. समाहारो द्वियमुनम् । एव त्रियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अत्राव्ययीभावत्वे समासा-

न्तोऽम्भावश्च सिद्धो भवति । समाहार इति किम्? एका नदी एकनदी । द्वीरावतीको देशः । द्विगुबाधनार्थं वचनम् । अन्ये तु पूर्वपदप्राधान्येऽव्ययीभावः । गोदावरीणा सप्तत्वं सप्तगोदावरम् । समाहारे तु द्विगुरेवेत्याहु । सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरि । द्विगोदावरि इत्यादि ॥२८॥

वंश्येन पूर्वार्थे । ३ । १ । २९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । स इहाद्यः कारणपुरुषो गृह्यते । तद्वाचिना नाम्ना संख्यावाचि नाम समस्यते पूर्वस्य पदस्यार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । एको मुनिर्वंश्यो व्याकरणस्य एकमुनि व्याकरणस्य । एवं द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदैकमुनि व्याकरण द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सामानाधिकरण्यं भवति । सप्त काशयो वंश्या राज्यस्य सप्तकाशि राज्यस्य । एकविंशतिभारद्वाजं कोशलस्य । पूर्वार्थ इति किम्? द्वौ मुनी वंश्यावस्य द्विमुनि, द्विमुनिकं व्याकरणम् । द्विमुनिरागतः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरेव । अन्ये तु पूर्वार्थ इति विशेषं नेच्छन्ति । तन्मते एकश्चासौ मुनिश्चेति कर्मधारयप्रसङ्गे, द्वौ मुनी समाहृताविति द्विगुप्रसङ्गे, एको मुनिर्वंश्योऽस्येति बहुव्रीहिप्रसङ्गे चाव्ययीभाव एव समासो भवति ॥२९॥

पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा । ३ । १ । ३० ॥

पारेप्रभृतीनि नामानि षष्ठ्यन्तेन नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वा समस्यन्तेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्संनियोगे चाद्यानां त्रयाणामेकारान्तता निपात्यते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । पारेसमुद्रम् । मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम् मध्येसमुद्रम् । अग्र वनस्य अग्रेवणम् । अग्रेसेनम् । अन्तर्गिरेः अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि । वावचनात्पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भवति । गङ्गायाः पारम् गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम । वनाग्रम् । गिर्यन्तः । षष्ठ्येति किम्? पारं शोभनम् ॥३०॥

यावदियत्त्वे । ३ । १ । ३१ ॥

इयत्त्वमवधारणम् । तस्मिन् गम्यमाने यावदिति नाम नाम्ना समस्यते, पूर्वपदार्थेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि यावदमत्रम् । यावानोदनो यावदोदनम्. यावानवकाशो यावदवकाशम् . अतिथीन् भोजय । यावन्त्यमत्राणीति निर्ज्ञातपरिमाणेनामत्रादिना तावन्त इति अतिथिपरिमाणमिहावधार्यते । इयत्त्व इति किम्? यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । कियद्भुक्तमिति नावधारयति । यावदित्यव्ययमनव्ययं चेह गृह्यते । अव्ययमेवेत्यन्ये ॥३१॥

पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या । ३ । १ । ३२॥

पर्यादीनि नामानि पञ्चम्यन्तेन नाम्ना सहैकार्थ्ये पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यन्ते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम् । अप त्रिगर्तेभ्य अपत्रिगर्तम् । आ ग्रामात् आग्रामम् । बहिर्ग्रामात् बहिर्ग्रामम् । प्राग् ग्रामात् प्राग्ग्रामम् । प्रत्यग्ग्रामात् प्रत्यग्ग्रामम् । अपाग्ग्रामात् अपाग्ग्रामम् । उदग् ग्रामात् उदग्ग्रामम् वृष्टो मेघ. । पर्यादिसाहचर्यादञ्चतिर्धैनलुबन्तोऽव्ययं गृह्यते । तेनेह न भवति प्राङ् ग्रामात् चैत्र । प्रतिपदविहितायाश्च पञ्चम्या ग्रहणादिहाव्ययीभावो न भवति । अपगत शाखाया अपशाख । पञ्चम्येति किम्? परि वृक्षं विद्योतते विद्युत् । यदत्र मां परि स्यात् ॥३२॥

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३ । १ । ३३ ॥

लक्षणं चिह्नम् । तद्वाचिना नाम्ना आभिमुख्ये वर्तमानेअभिप्रतीत्येते एकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभि अग्निम्

अभ्यग्नि । प्रत्यग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्नि लक्षीकृत्याभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् ? स्रुघ्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य पुन स्रुघ्नमेवाभिमुखं गत इत्यर्थः अभिप्रतीति किम् ? येनाग्निस्तेन गत' । आभिमुख्य इति किम् ? वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । अभिमुखोऽङ्को यासां ता अभ्यङ्का गावः ॥३३॥

दैर्घ्येऽनुः । ३ । १ । ३४ ॥

अनु इत्येतन्नाम दैर्घ्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना नाम्नैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञ. । अनु गङ्गां दीर्घा अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया लक्षणभूताया आयामेन वाराणस्या आयामो लक्ष्यते । एवमनुयमुनं मथुरा । दैर्घ्ये इति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेनेत्येव । लक्ष्येण वाराणस्यादिना मा भूत् ॥३४॥

समीपे । ३ । १ । ३५ ॥

अनु इत्येतन्नाम समीपेऽर्थे वर्तमानमर्थात् समीपिवाचिना सहैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञः । अनु वनस्य अनुवनमशनिर्गता । अनुरूपं पिशुनाः । अनोरव्ययत्वात् 'विभक्तिसमीप'—(३ । १ । ३९) इत्यादिनैव समासे सिद्धे विकल्पार्थम् । तेन वाक्यमपि भवति । पृथग्वचनं लक्षणेनेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥३५॥

तिष्ठद्ग्वित्यादयः । ३ । १ । ३६ ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतय' समासशब्दा अव्ययीभावसंज्ञा भवन्ति यथायोगमन्यपदार्थे पूर्वपदार्थे चाभिधेये । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले गर्भग्रहणाय दोहाय वाहाय वत्सेभ्यो निवासाय जलपानार्थं वा स काल स्तिष्ठद्गु । वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु । आयन्ति गावो यस्मिन् स काल. आयतीगवम् । अत्र पूर्वपदस्य पुंवद्भावाभाव. समासान्तश्च निपातनात् । एतेऽन्यपदार्थे काले । तथा खले यवा यस्मिन् स कालः खलेयवम् । खलेबुसम् । निपातनात्सप्तम्या अलुप् । लूनयवम्, लूयमानयवम् । पूनयवम्, पूयमानयवम्, । संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम् । एते प्रथमैकवचनान्ता एवान्यपदार्थे काले । देशेऽपीत्यन्ये । तेन खलेयवं पश्य, खलेयवेन कृतम् इत्यादय. प्रयोगा असाधवः । द्वितीयादिविभक्त्यन्ता अपि एते साधव इत्यन्ये । नाभेरधः अधोनाभम् । निपातनादत् समासान्त. पूर्वपदार्थप्रधानोऽयम् । तथा समत्व भूमेः समभूमि' । एवं समपदाति । पक्षे पूर्वपदस्य मान्तत्वमपि निपात्यते । समंभूमि । समंपदाति । एतौ देशकालभावेष्वन्यपदार्थेष्वित्यन्ये । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु समा भूमिः समभूमि', समपदातिरिति कर्मधारय एव । तथा शोभनत्वं समस्य शोभनत्वं समाया. शोभना समा यत्र सुषमम् । एवं विषमम् । निष्षमं । दुष्षमम् । अपरसमम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव । शोभना समा सुषमा । शोभने समे सुषमे । समशब्देनाव्ययीभाव इत्यन्ये । तथा समाया आयतीत्वम् , आयती समा यत्र, आयती समेति वा आयतीसमम् । एवं पापसमम् । पुण्यसमम् । समशब्देन तृतीयासमास इत्यन्ये आयत्या समम् आयतीसमम् । एवं पापसमम पुण्यसमम् । तथा प्रकृष्टत्वं चाह्न. प्राह्णम् । निपातनादह्नादेशः । एव प्ररथम्- प्रमृगम् प्रदक्षिणम । कालभावलक्षणेऽन्यपदार्थेऽपीत्यन्ये । प्रक्रान्तमहरस्मिन् प्राह्णम् । प्रगता रथा अस्मिन् प्ररथम् । प्रनष्टा मृगा अस्मिन् प्रमृगम् । प्रकृता दक्षिणा अस्मिन् प्रदक्षिणम् । अन्यत्र प्रगता मृगा अस्मात् प्रमृगो देश' । देशेऽप्यन्ये । उत्तरपदार्थप्रधान्ये तु तत्पुरुष एव । प्राह्णः प्ररथः प्रमृगः

प्रदक्षिणा । तथैकत्वमन्तस्य एकोऽन्त इति वा एकान्तम् । देशेऽन्यपदार्थेऽपीत्यन्ये । एवं शान्तं, समपक्षम् समानतीर्थम् । समानतीरम् । तथा सप्रत्यसप्रत्यप्रदक्षिणानि यथासंख्यं वर्तमानावर्तमानवामेषु । तथा युद्धे इजन्तं च । केशाकेशि दण्डादण्डि द्विदण्डि द्विमुसलि । 'तिष्ठद्गु' —इत्यत्रेतिशब्दः स्वरूपपरिग्रहार्थः । तेनेह समासान्तरं न भवति । परम तिष्ठद्गु, तिष्ठद्गु प्रियमस्येति वाक्यमेव भवति । अत एव प्रदक्षिणसप्रतिभ्यां सह नञ्समासेन सिद्धावप्रदक्षिणासप्रत्यो' पाठः । इजन्तस्य च तिष्ठद्ग्वादिपाठ 'इच् युद्धे' (७-३-७४) इत्यनेनेजन्तस्य समासान्तरप्रतिषेधार्थः, द्विदण्डयादेरव्ययीभावार्थश्च । अन्ये तु परपदेनैव समासं प्रतिषेधन्ति तन्मते परमतिष्ठद्गु आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामित्यादयोऽपि साधवः । तिष्ठद्ग्वादिराकृतिगणः । तेन प्रसव्यम् अपसव्यम् यत्प्रभृति तत्प्रभृति इतःप्रभृति इत्यादि सिद्धम् ॥३७॥

नित्यं प्रतिनाल्पे । ३ । १ । ३७ ॥

अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिना नाम्ना नाम नित्यं समस्यतेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । शाकस्याल्पत्वं शाकप्रति । सूपस्य मात्रा सूपप्रति । अल्प इति किम् ? वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् । नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेनान्यत्र समासो वाक्यं च भवति ॥३७॥

संख्याक्षशलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ । ३ । १ । ३८ ॥

संख्यावाचि नामाक्षशलाके च द्यूतविषयेऽन्यथावर्तने वर्तमानेन परिणा नाम्ना सहैकार्थ्ये नित्य समस्यन्तेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । वर्तने चैषां कर्तृत्वात्तृतीयान्तत्वम् । अक्षशलाकयोस्त्वेकवचनान्तयोरेवेष्यते । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयितुर्जयः । अन्यथापाते पराजयः । एकेनाक्षेण शलाकया वा न तथा वृत्तम् यथा पूर्वं जये एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपेषु जय एव भवति । अक्षेणेदं न तथा वृत्तम् यथा पूर्वं जये अक्षपरि । शलाकापरि । संख्यादीति किम् ? पाशकेन न तथा वृत्तम् । परिणेति किम् ? अक्षेण परिवृत्तम् । द्यूत इति किम् ? रथस्याक्षेण न तथा वृत्तम् । अन्यथावृत्ताविति किम् ? पञ्चपरीति मा भूत् । केचित् समविषमद्यूते सममित्युक्ते यदा विषमं भवति तदा अक्षपरि शलाकापरीति प्रयुज्यत इत्याहुः । अन्ये पूर्वं पदमाहूतं तच्च पतितमिष्टं सिद्धं पुनस्तदाहूतं यदा न पतति तदायं प्रयोगोऽक्षपरि शलाकापरीत्याहुः ॥३८॥

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुगपत्सदृक्संपत्साकल्यान्तेऽव्ययम् । ३ । १ । ३९ ॥

विभक्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये नित्यं समस्यते स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । विभक्तिर्विभक्त्यर्थः कारकम् । अधिस्त्रि निधेहि । स्त्रीषु निधेहीत्यर्थः । एवमधिकुमारि । समीपे, उपकुम्भं, कुम्भस्य समीप इत्यर्थः । एवमुपाग्नि । उपशरदम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । सुमद्रम् । मद्राणां समृद्धिरित्यर्थः । एवं सुमगधम् । सुभिक्षम् । विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः । ऋद्ध्यभावः । दुर्यवनं यवनानामृद्ध्यभाव इत्यर्थः । एवं दुर्भिक्षम् । अर्थाभावो धर्मिणोऽसत्त्वम् । निर्मक्षिकम् । मक्षिकाणामभाव इत्यर्थः । एवं निर्मशकम् । अमक्षिकम् । उन्मशकम् । निवातम् । अत्ययोऽतीतत्वम् । सत एवातिक्रान्तत्वम् । अतिवर्षं वर्षाणामतीतत्वमित्यर्थः । एवमतिशीतम् । निशितम् । निहिमम् । अतृणम् । निर्तृणम् । असंप्रतीति वर्तमानकाले उपभोगादेः प्रति-

षेधः । अतिकम्बलं कम्बलस्योपभोगं प्रति नायं काल इत्यर्थः । एवमपतितैलकम् । अत्यात्रम् । पश्चादर्थे, अनुरथं याति । रथस्य पश्चादित्यर्थः । अनुपादातम् । क्रम आनुपूर्व्यम् । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः । एवमनुवृद्धं साधूनर्चय । ख्यातिः शब्दप्रथा । इतिभद्रबाहु । तद्भद्रबाहु । अहोभद्रबाहु । भद्रबाहुशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । युगपदेककालार्थः । सचक्रं धेहि । चक्रेण सहैककालं चक्राणि वा युगपद्धेहीत्यर्थः । एवं सधुरं प्राज' । सदृगर्थे, सव्रतम् व्रतस्य सदृशमित्यर्थ' । एव सशीलम् । सकिखि । सदेवदत्तम् । अव्ययीभावे सहस्य सभाव' । संपत् सिद्धि' । सब्रह्म साधूनां संपन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । सवृत्तं मुनीनाम् । सक्षत्रामिक्ष्वाकूणाम् । साकल्यमशेषता । सतृणमभ्यवहरति । न किंचित् त्यजतीत्यर्थः । एवं सतुषम् । अन्तः समाप्ति' । सपिण्डैषणमधीते पिण्डैषणापर्यन्तमधीत इत्यर्थः । एवं सषड्जीवनिकायमधीते । अत्र समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने प्रतीयत इति साकल्येऽनन्तर्भावः । पूर्वपदार्थ इत्येव । समृद्धा मद्राः सुमद्राः । अव्ययमिति किम् ? समीपं कुम्भस्य ॥३९॥

योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये । ३ । १ । ४० ॥

एष्वर्थेष्वव्ययं नाम नाम्नैकार्थ्ये पूर्वपदार्थे समस्यते ऽव्ययीभावश्च समास । योग्यतायाम्, अनुरूपं चेष्टते । रूपस्य योग्यां चेष्टां कुरुते । वीप्सायाम्, प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थ. । एवं प्रतिपर्यायम् । वीप्सायां द्वितीयाया विधानात् वाक्यमपि भवति । अर्थमर्थं प्रतीति । अर्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रम' । यथाशक्ति पठ । शक्तेरनतिक्रमेणेत्यर्थः । एवं यथाबलम् । नात्र विन्यासविशेष इति क्रमाद्भेदः । सादृश्ये, सशीलमनयोः । शीलस्य सादृश्यमित्यर्थः । एवं सव्रतमनयोः । सकिखि । किख्याः सादृश्यमित्यर्थः । सदृगित्यनेनैव सिद्धे सादृश्यग्रहणं मुख्यसादृश्यपरिग्रहार्थम् ॥ ४० ॥

यथाऽथा । ३ । १ । ४१ ॥

थाप्रत्ययरहितं यथेत्येतदव्युत्पन्नमव्ययं नाम नाम्ना सहैकार्थे नित्य समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभाव' । यथारूप चेष्टते । रूपानुरूपमित्यर्थः । यदावृद्धमभ्यर्चय । ये ये वृद्धास्तानित्यर्थ. । यथासूत्रमनुतिष्ठति । सूत्रानतिवृत्त्येत्यर्थः । अथा इति किम् ? यथा चैत्र. तथा मैत्रः । पूर्वेणैव सिद्धे सादृश्ये प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ ४१ ॥

गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः । ३ । १ । ४२ ॥

कु इत्यव्ययं पापाल्पयोर्वर्तते । गतिसञ्ज्ञका' कुश्च नाम नाम्ना सह नित्यं समस्यन्ते स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति । ऊरीकृत्य । खाट्कृत्य । शुक्लीकृत्य । पटापटाकृत्य । प्रकृत्य । कारिकाकृत्य । कु, कुत्सितो ब्राह्मणः कुब्राह्मण' । एवं कुपुरुषः । ईषदुष्णं कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम् । एवं कामधुरम् । अव्ययमित्येव । कुर्विशाला । पृथिवीत्यर्थ' । अन्य इति किम् ? कुत्सिता' पुरुषा' यस्य स कुपुरुषकः । अत्र बहुव्रीहित्वात् कच् भवति । तत्पुरुषप्रदेशा' 'गोस्तत्पुरुषात्' (७–३–१०५) इत्यादय ॥ ४२ ॥

दुर्निन्दाकृच्छ्रे । ३ । १ । ४३ ॥

दुरित्यव्ययं नाम निन्दायां कृच्छ्रे चार्थे वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति । निन्दितः पुरुष दुष्पुरुष । कृच्छ्रेण कृतं दुष्कृतम् । अन्य इत्येव । निन्दिता पुरुषा यस्य स दुष्पुरुषक' । अत्रापि बहुव्रीहित्वात्कच् ॥ ४३ ॥

सुः पूजायाम् । ३ । १ । ४४ ॥

सु इत्यव्ययं पूजायां वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति । शोभनो राजा सुराजा । अन्य इत्येव । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । अत्राव्ययीभावत्वादम् । ४४ ॥

अतिरतिक्रमे च । ३ । १ । ४५ ॥

अतीत्यव्ययमतिक्रमे पूजाया च वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुपसञ्ज्ञो भवति । अतिस्तुत भवता । अतिसिक्तं भवता । अतिक्रमेण स्तुतिसेकौ कृतावित्यर्थः । अतिस्तुत्य । अतिसिच्य । पूजायाम् । शोभनो राजा अतिराजा । बहुलाधिकारादतिक्रमे क्वचिन्न भवति । अति श्रुत्वा । अति सिक्त्वा ॥ ४५ ॥

आऽल्पे । ३ । १ । ४६ ॥

आङित्यव्ययमल्पेऽर्थे वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति । ईषत्कडारः आकडार' । एवमापिङ्गल' । आबद्धमायुक्तमित्यादौ तु क्रियायोगे गतिलक्षण एव समास' ॥ ४६ ॥

प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः । ३ । १ । ४७॥

प्रादयः शब्दा गताद्यर्थेषु वर्तमाना प्रथमान्तेन, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेपु द्वितीयान्तेन, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेपु तृतीयान्तेन, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थेपु चतुर्थ्यन्तेन, निरादय. क्रान्ताद्यर्थेपु पञ्चम्यन्तेन, नाम्ना सह समस्यन्ते स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । प्रादयः, प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । एवं प्रान्तेवासी । प्रवृद्धो गुरुः प्रगुरुः । प्रकृष्टो वीरः प्रवीर' । सगतोऽर्थः समर्थः । विरुद्ध. पक्षो विपक्षः । प्रत्यर्थी पक्षः प्रतिपक्ष. । प्रतिवद्धं वचः प्रतिवच' । उपश्लिष्टः पतिरुपपतिः । उपपन्नोऽनुकूलः प्रतिकूलो वा नायक', उपनायकः । अनुनायक. । प्रतिनायक. । अत्यादयः, अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्व. । उद्गतो वेलाम् उद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः । अनुगत. प्रतिगतो वा लोमानि अनुलोमः प्रतिलोमः । अभिप्रपन्नो मुखमभिमुखः । अवादयः' अवक्रुष्ट. कोकिलया अवकोकिल. । परिणद्धो वीरुद्भिः परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा सवर्मा । अनुगतमर्थेनान्वर्थं नाम । संगतमक्ष्णा समक्षम् वस्तु । वियुक्तमर्थेन व्यर्थं वचः । संगतमर्थेन समर्थं पदम् । पर्यादयः, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । उद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः । शक्तः कुमार्यै अलंकुमारिः । शक्तः पुरुषेभ्य' अलंपुरुषीण' । अलंशब्दस्य चतुर्थ्यन्तेन वाक्यमपीच्छन्त्यन्ये । अलं जीवकायै अलंजीविक' । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । निरादयः, निष्कान्त. कौशम्ब्या निष्कौशाम्बि' । अपगतः शाखायाः अपशाखः । अन्तर्गतोऽङ्गुल्या अन्तरङ्गुलो नख' । उत्क्रान्ता कुलादुत्कुला कुलटा । एवमुद्वेल. समुद्रः । उच्छास्त्रं वच. । उत्सूत्रो न्याय । उच्छृङ्खलः कलभ. । अपगतमर्थादपार्थं वचः । एवमपक्रमं कार्यम् । बहुलाधिकारात् षष्ठ्यन्तेनापि । अन्तर्गतो गार्ग्यस्य अन्तर्गार्ग्यः । एवमन्तरङ्गुलो नखः । सप्तम्यन्तेनापि । प्रतिष्ठितमुरसि प्रत्युरसिम् । गताद्यर्था इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । अन्य इत्येव । प्राचार्यको देश. । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ४७ ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३ । १ । ४८ ॥

अव्ययं नाम प्रवृद्धादिभिर्नामभिर्नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पुन प्रवृद्धं वर्हिः । पुनरुत्स्यूतं वासः । पुनर्निष्क्रान्तो रथ. । पुनरुक्तं वचः । पुनर्नवं वयः । पुनःशृतं पय' । स्वर्यातः । अन्तर्भूतः । प्रात.सवनम् । उच्चैर्घोष. । नीचैर्गतम् । अधस्पदम् । अनद्धापुरुष' । असशक्तः पुरुष । प्रायश्चित्तम् । सद्य-

स्त्रीः। प्राग्वृत्तम्। पुराकल्पः। श्वःश्रेयसम्। श्वोवसीयसम्। इति। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्॥ ४८॥

ङस्युक्तं कृता। ३। १। ४९॥

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे ङसिना पञ्चम्यन्तेन नाम्नोक्तं ङस्युक्तम्। तत् कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। कुम्भं करोति कुम्भकारः। शरलावः। अग्निचित्। सोमसुत् अन्यथाकारं भुङ्क्ते। अतिथिवेदं भोजयति। इह च गतिकारकङस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समास इष्यते। तेन प्रस्स्थ इत्यादौ, चर्मन् टा क्रीत, अभ्र टा विलिप्त इत्यादौ, कच्छ अम् प इत्यादौ च समासे च सति अकारान्तत्वात् ङी. सिद्धः प्रष्ठी, चर्मक्रीती, अभ्रविलिप्ती, कच्छपी इत्यादि। यदि पुनर्विभक्त्यन्तैः कृदन्तैः समासः स्यात् तदान्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव आपः प्राप्तावकारान्तत्वाभावात् ङीर्न स्यात्। तथा माषान्-वापिन्। व्रीहीन्-वापिन् इत्यादौ समासे नकारस्यानन्तत्वाण्णत्वं सिद्धम्। माषवापिणी। व्रीहिवापिणी। विभक्त्यन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव ङीप्राप्तौ नकारस्यान्त्यत्वाण्णत्वं न स्यात्। पूर्वपदस्य च विभक्त्यन्तत्वनियमात् चर्मक्रीतीत्यादिषु पदकार्यं नकारलोपादि सिद्धं भवति। ङस्युक्तमिति किम्? कारकस्य व्रज्या। कारकस्य गतिः। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा। कृतेति किम्? धर्मो वो रक्षतु॥४९॥

तृतीयोक्तं वा। ३। १। ५०॥

'दंशेस्तृतीयया' (५-४-७३) इत्यारभ्य यत्तृतीयोक्तं नाम तत् कृता नाम्ना वा समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति। मूलकेनोपदंशं, मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। दण्डेनोपघातं, दण्डोपघातं गाः कलयति। पार्श्वयो. पार्श्वाभ्यां वोपपीडं, पार्श्वोपपीडं शेते। वाशब्दो नित्यसमासनिवृत्त्यर्थः। तेनोत्तरेषु वाक्यमपि भवति॥५०॥

नञ्। ३। १। ५१॥

नञित्येतन्नाम नाम्ना समस्यते. स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति। न गौः अगौः। अनुच्चैः। असः। निवर्त्यमानतद्भावश्चोत्तरपदार्थः पर्युदासे नञ्समासार्थः। स चायं चतुर्धा। तत्सदृशः, तद्विरुद्धः, तदन्यः, तदभाव इति। अब्राह्मणः, अशुक्ल इति तत्सदृशः क्षत्रियादि पीतादिश्च प्रतीयते। अधर्मः, असित इति तद्विरोधी पाप्मा कृष्णश्च प्रतीयते। अनग्निः अवायुरित्यग्निवायुभ्यामन्यः प्रतीयते। अवचनम् अवीक्षणमिति वचनवीक्षणाभावः प्रतीयते। नन्वस्योत्तरपदार्थप्राधान्येन तल्लिङ्गसङ्ख्यत्वे सति कथं 'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय.' इत्यादौ अनेके इति बहुवचनम्। असाधव एवेदृशा शब्दा। प्रसह्यप्रतिषेधे तु नञ् पदान्तरेण सम्बध्यत इति उत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थ एव वर्तते। तत्रासामर्थ्येऽपि यथाभिधानं बाहुलकात् समासः। सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः। पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोका.। श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी अलवणभोजी भिक्षु.। तथा कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्टकिकं मुखम्। 'शोभमाने' (६-४-१०२) इतीकण्। वत्सेभ्यो न हितोऽवत्सीयो गोधुक्। 'तस्मै हित.' (७-१-३५) इतीयः। वधं नार्हत्यवध्यो ब्राह्मण.। 'दण्डादेर्यः' (६-४-१७८) इति यः। संतापाय न शक्तः असांतापिकः सदुपदेश.। 'तस्मै योगादेः शक्ते' (६-४-९४) इतीकण्। अन्य इत्येव। न विद्यन्ते मक्षिका यत्र सोऽमक्षिकः। मक्षिकाणामभावोऽमक्षिकमित॥५१॥

पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना । ३ । १ । ५२ ॥

अंश एकदेशस्तद्वानंशी । पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादंशवाचिनोऽशिना समस्यन्ते, अभिन्नेन 'न चेत्सोऽशी भिन्न प्रतीयते', तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वः कायस्य पूर्वकायः । एवम् अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । पूर्वादिग्रहणं किम् ? दक्षिणं कायस्य । अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् ? पूर्वं पाणिपादस्य । अत्र हि समाहारस्यैकत्वेऽपि पाणिः पाद इति भेदप्रतीतेर्न भवति । पूर्वग्राम इत्यादौ तु न ग्रामशब्दात्प्रासादिभेदप्रतीतिः । अंशिनेति किम् ? पूर्वो नाभेः कायस्य ॥५२॥

सायाह्नादयः । ३ । १ । ५३ ॥

सायाह्नादयः शब्दा अंशिना तत्पुरुषेण साधवो भवन्ति । सायमह्नः सायाह्नः । मध्यं दिनस्य मध्यंदिनम् । मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात इत्यादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः इतिवत्समुदायवाचिनामशेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् समानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धम् । पूर्वश्चासौ कायश्च पूर्वकायः, सायं च तदहश्च सायाह्न इति । तत्पुरुषविधानं त्विह पूर्वत्र चाह्नः सायं कायस्य पूर्वमिति षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥५३॥

समेंऽशेऽर्धं नवा । ३ । १ । ५४ ॥

अर्धमित्येतत्समेंऽशे वर्तमानमंशिना अभिन्नेन वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । पक्षे पिप्पल्यर्धम् । एवमर्धकोशातकी । कोशातक्यर्धम् । अर्धपणः । पणार्धम् । अर्धवेदिः । वेद्यर्धम् । अर्धचापम् । चापार्धम् । अर्धस्वरः स्वरार्धम् । अर्धग्रामः । ग्रामार्धम् । अर्धापूपः । अपूपार्धम् । समेंऽश इति किम् ? ग्रामार्धः । नगरार्धः । अर्धं च सा पिप्पली चेति कर्मधारयेणैव सिद्धे भेदविवक्षायां पक्षे षष्ठीसमासबाधनार्थमसमांशे चार्धश्चासौ ग्रामश्चेति कर्मधारयनिषेधार्थं वचनम् । अंशिनेत्येव । पिप्पल्या अर्धं चैत्रस्य । अत्र चैत्रेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव । अर्धं पिप्पलीनाम् । कथमर्धपिप्पल्यः, अर्धं पिप्पल्या इत्यभिन्नेन समासे सत्येकशेषात् । अर्धराशिरित्यत्र राशेरभेदप्रतिभासाद्भविष्यति । अत्र समेंऽशे वर्तमानोऽर्धशब्द आविष्टलिङ्गो नपुंसकः । असमांऽशे तु पुंलिङ्गः । अन्ये त्वसमासे वाच्यलिङ्गमेनमाहुः । असमांश एव च षष्ठीसमासं, समांशे तु नित्यमंशितत्पुरुषमिच्छन्ति ॥५४॥

जरत्यादिभिः । ३ । १ । ५५ ॥

असमांशार्थ आरम्भः । अर्धशब्दो जरत्यादिभिरंशिभिरभिन्नैः सह वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्धो जरत्या अर्धजरती, तत्तुल्यम् अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । अर्धविलोकितम् । पक्षे जरत्यर्ध इत्याद्यपि भवति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । इदमपि षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥५५॥

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः । ३ । १ । ५६ ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येते पूरणप्रत्ययान्ता अग्र इत्यादयश्च शब्दा अंशवाचिनोऽशिनाऽभिन्नेन वा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एवं तृतीयभिक्षा । चतुर्थभिक्षा । तुर्यभिक्षा । तुरीयभिक्षा । अग्रं हस्तस्य अग्रहस्तः । एवं तलपादः । ऊर्ध्वकाय इत्यादि । पक्षे भिक्षाद्वितीयम्, भिक्षातृतीयम् । भिक्षाचतुर्थम्, भिक्षातुर्यम्, भिक्षातुरीयम्, हस्ताग्रम्, पादतलम्, कायोर्ध्वमित्यादि । नित्याधिकाराभावादेव पक्षे वाक्यस्य सिद्धत्वाद्वानुवृत्तिः पक्षे षष्ठी-

समासार्थम् । तेन पूरणेन निषिद्धोऽपि षष्ठीसमासो भवति । द्व्यादिग्रहणं किम् ? पञ्चमं भिक्षायाः । पूरणेति किम् ? द्वौ भिक्षायाः । अंगिनेत्येव । भिक्षाया द्वितीयं भिक्षुकस्य । भिक्षुकेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव । द्वितीयं भिक्षाणाम् । अग्रादिराकृतिगण. ॥५७॥

कालो द्विगौ च मेयैः । ३ । १ । ५७॥

अंगांगिनिवृत्तौ तत्संबद्धं वेति निवृत्तम् । कालवाचि नामैकवचनान्तं द्विगौ च विषये वर्तमानं मेयवाचिना नाम्ना समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मासो जातस्य मासजातः । मासजातौ । मासजाता', मासजाता स्त्री । एवं संवत्सरजातः । मासमृत' । संवत्सरमृत' । द्विगौ,एको मासो जातस्य एकमासजातः । द्वे अहनी सुप्तस्य द्व्यहसुप्तः त्र्यहाध्यापित. । कथं द्व्यहजात' त्र्यहजात' ? समाहारद्विगोर्जातेन काल इत्यंशेन समासेन भविष्यति । इह च यद्यपि विग्रहे जातादि कालस्य विशेषणं, तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासे लिङ्गं सख्या च तदीयतदीयमेव भवति । काल इति किम् ? द्रोणो धान्यस्य । काल इति चैकवचनं द्विगोः अन्यत्र प्रयोजकम् । तेन मासौ मासा वा जातस्येत्यत्र न भवति । द्विगौ तु द्वौ त्रयो वा मासा जातस्य द्विमासजात' त्रिमासजात इत्यपि भवति । द्विगुग्रहणं त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा नाम नाम्नेत्यनुवृत्तेर्द्वयोरेव स्यात् । चकारो द्विगुरहितकालपरिग्रहार्थ. । मेयैरिति किम् ? मासश्चैत्रस्य । जातादेरेव हि मेयत्वम् जन्मादे' प्रभृति जातादिसम्बन्धित्वेनैवादित्यगतेः परिच्छेदात, न द्रव्यमात्रस्य । क्तान्तेनैव च मेयेन प्रायेणाय समास इष्यते । तेन मासो गच्छत', वर्षमधीयानस्य, मासो गन्तुं वर्तते इत्यादौ न भवति । अयमपि षष्ठीसमासापवादो योगः ॥५७॥

स्वयंसामी क्तेन । ३ । १ । ५८ ॥

स्वयं सामि इत्येते अव्यये क्तान्तेन नाम्ना सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयधौतौ पादौ । स्वयंविलीनमाज्यम् । आत्मनेत्यर्थः । सामिकृतम्, सामिभुक्तम् । अर्धमित्यर्थः । समासे सत्यैकपद्यादेकविभक्तित्वतद्धिताद्युत्पत्तिश्च भवति । स्वायंधौतिः । सामिकृतिः । सामिकृतायनि. । इत्यादि । क्तेनेति किम् ? स्वयं कृत्वा । सामि भुक्त्वा ॥५८॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३ । १ । ५९ ॥

खट्वा इत्येतन्नाम द्वितीयान्तं क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेप' समासार्थो न वाक्येन गम्यते इति नित्य एवाय समासः । खट्वारुढः खट्वाप्लुतो जाल्म' । उत्पथप्रस्थित एवमुच्यते । खट्वा पल्यङ्क आचार्यासनं वा । अधीत्य गुरुभिरनुज्ञातेन हि खट्वारोढव्या । यत्त्वन्यथा खट्वारोहणं तदुत्पथप्रस्थानम् । उपलक्षणं चेह खट्वारोहणमुत्पथप्रस्थानस्य । तेन सर्वोऽपि विमार्गप्रस्थितः खट्वारूढ इत्युच्यते । क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढ उपाध्यायोऽध्यापयति ॥५९॥

कालः । ३ । १ । ६० ॥

कालवाचि नाम द्वितीयान्तं नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रात्रिमतिसृताः रात्र्यतिसृता । एवं रात्र्यारूढा । रात्रिसक्रान्ता । अहरतिसृताः । षड्मुहूर्ताश्चराचराः । ते हि दक्षिणायने रात्रिं गच्छन्ति उत्तरायणे त्वहरिति । मास प्रमितो मासप्रमित' प्रतिपच्चन्द्रमा' । मास प्रमातुमारब्ध इत्यर्थ. । अव्याप्त्यर्थ आरम्भ. ॥६०॥

व्याप्तौ । ३ । १ । ६१ ॥

व्याप्तिर्गुणक्रियाद्रव्यैरत्यन्तसंयोगः व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तं कालवाचि नाम व्यापकवाचिना नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। क्षणेनेति निवृत्तम्। मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम्। मुहूर्तरमणीयः। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना। मुहूर्ताध्ययनम्। मुहूर्तगुरु'। व्याप्ताविति किम्? मास पूरको व्रजति। काल इत्येव। क्रोशं कुटिला नदी ॥६१॥

श्रितादिभिः । ३ । १ । ६२ ॥

द्वितीयान्तं नाम श्रितादिभिर्नामभिः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। धर्मं श्रितः धर्मश्रितः। श्रीश्रितः। संसारातीत.। नरकपतितः। निर्वाणगतः। श्रित अतीत पतित गत अत्यस्त प्राप्त आपन्न गमिन् गामिन् आगामिन् इति श्रितादय.। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्।। तेन ओदनबुभुक्षु', हितांशु', तत्त्वबुभुत्सु., सुखेच्छु, इत्यादि सिद्धम् ॥६२॥

प्राप्तापन्नौ तयाच्च । ३ । १ । ६३ ॥

प्राप्तापन्नौ सामर्थ्यात् प्रथमान्तौ तया द्वितीयान्तेन नाम्ना सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तत्संनियोगे चानयोरन्तस्याकारो भवति। प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकाम् आपन्नजीविका। प्राप्तगवी, आपन्नगवी, स्त्री। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। प्राप्तगव'। आपन्नगव. पुरुष'। प्राप्तं जीविकां प्राप्तजीविकम्। आपन्नजीविकं कुलम्। अद्वचनं स्त्रीलिङ्गार्थम्। प्राप्तापन्नयोः प्रथमोक्तत्वात् पूर्वनिपातार्थं वचनम्। श्रितादित्वाच्चानयोर्द्वितीयाया अपि प्रथमोक्तत्वेन प्राग्निपात'। जीविकाप्राप्त., जीविकापन्न इत्यपि भवति ॥६३॥

ईषद् गुणवचनैः । ३ । १ । ६४ ॥

ईषदित्येतदव्ययं गुणवचनैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। ये गुणे वर्तित्वा तद्योगे गुणिनि वर्तन्ते ते गुणमुक्तवन्तो गुणवचना.। ईषद्रूपं पिङ्गल ईषत्पिङ्गलः। एवमीषत्कडारः। ईषद्विकटः। ईषदुन्नत'। ईषद्रक्तः। गुणवचनैरिति किम्? ईषत्कारकः। ईषद्गार्ग्य। गुणैः क्रियया वा हीनो गार्ग्य एवमुच्यते। समासे तद्धितकाम्यसमासान्तराणि च स्वरायादेशाभावादयश्च प्रयोजनम्। ईषत्पिङ्गलस्येदमैषत्पिङ्गलम्। ईषत्पिङ्गलकाम्यति। कोऽनीषद्रक्त कोऽपीषद्रक्त'। ईषत्पिङ्गल! युष्माकमनो पुत्र इति ॥६४॥

तृतीया तत्कृतैः । ३ । १ । ६५ ॥

तृतीयान्तं नाम तत्कृतैस्तृतीयान्तार्थकृतैर्गुणवचनैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। शङ्कुलया कृत. खण्डः शङ्कुलखण्डश्चैत्रः। एवं गिरिकाण'। मदपटुः। क्षारशुक्ल.। कुसुमसुरभि.। कृतार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति कृतशब्दो न प्रयुज्यते। तत्कृतैरिति किम्? अक्ष्णा काणः। पादेन खञ्ज'। शङ्कुलया हेतुना खण्डः। काणत्वादि ह्यत्र काण्डादिना कृतम्। नाक्ष्यादिना। अक्ष्यादिना परं संबन्धमात्रम्। यदा तु तत्कृतत्वविवक्षाया कर्तरि करणे वा तृतीया तदा भवत्येव समास'। अक्षिकाण इत्यादि। गुणवचनैरित्येव। गोभिर्वपावान्। दध्ना पटु.। पाटवमित्यर्थः। न ह्येतौ पूर्वं गुणमुक्त्वा संप्रतं द्रव्ये वर्तेते इति गुणवचनौ न भवतः। अत एव शुद्धगुणवाचिनापि समासो न भवति। घृतेन पाटवम्। विद्यया धार्ष्ट्यम्। अत्रापि समासो भवतीति कश्चित्। अन्ये तु गुणवचनैर्गुणमात्रवृत्तिभिरपि समासमिच्छन्ति। शङ्कुलाखण्डश्चैत्रस्य, गिरिकाणश्चैत्रस्येति ॥६५॥

चतस्रार्द्धम् । ३ । १ । ६६ ॥

अर्धशब्दस्तृतीयान्तस्तत्कृतार्थेन चतसृशब्देन

सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्धेन कृताश्चतस्रोऽर्धचतस्रो मात्रा. । एवमर्धचतस्रः खार्यः । चतस्रेति किम् ? अर्धेन कृताश्चत्वारो द्रोणा. ॥६६॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ३ । १ । ६७ ॥

तृतीयान्तं नाम ऊनार्थैः पूर्वादिभिश्च नामभि' समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मापेणोनम् । माषोनम्, एवं कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । पूर्वाद्या', मासेन पूर्वः मासपूर्व. । संवत्सरपूर्व । मासावर' । संवत्सरावरः । पूर्व, अवर, सदृश, सम, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण, इति पूर्वादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन धान्येनार्थो धान्यार्थ., हिरण्यार्थः, आत्मनापञ्चम', आत्मनाषष्ठ' 'एतावल्लुप्समासौ' । मापेणाधिकं माषाधिकम् कार्षापणम् । एवं द्रोणाधिका खारी । भ्रात्रा तुल्याः भ्रातृतुल्याः । एकेन द्रव्यवत्त्वम् एकद्रव्यवत्त्वम् इत्यादि सिद्धम् । पूर्वादियोगे यथायोगं हेत्वादौ तृतीया ॥६७॥

कारकं कृता । ३ । १ । ६८ ॥

कारकवाचि नाम तृतीयान्तं सामर्थ्यात् कर्तृकरणरूपं कृदन्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्तृ, आत्मना कृतम् आत्मकृतम् । परकृतम्, 'कृत्सगतिकारकस्यापि' । ७–४–११७ । चैत्रेण नखनिर्भिन्न' चैत्रनखनिर्भिन्न' । एवं सुजनसुलभः । दुर्जनसुलभ' । अरिदुर्जय. । करणे, परशुना छिन्न परशुच्छिन्न । एव नखनिर्भिन्न' । प्रादप्रहार. । पादाभ्या ह्रियते पादहारक' । तलाहति' । शस्त्रप्रहति । बहुलाधिकारात् स्तुतिनिन्दार्थतायां प्रायेण कृत्यै समास. । कर्तृ, काकपेया नदी, एव नाम पूर्णेत्यर्थः । श्वलेह्य कूप' एवंनामासन्नोदक इत्यर्थ' । कुक्कुटसपात्या ग्रामा । एवं नामासन्ना इत्यर्थ. । करण, कण्टकसचेय ओदनं' । एवं नाम विशद इत्यर्थः । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । एवं नाम मृदूनीत्यर्थः । अन्यत्रापि बुशोपेन्ध्यम्, तृणोपेन्ध्यम् । तेजस' अल्पता ख्याप्यते । घनघात्यः । कृच्छ्रसाध्यत्वमुच्यते । कारकमिति किम् ? विद्ययोषितः । अन्नेनोषितः । तेन हेतुनेत्यर्थः । पुत्रेण गत', छात्रेणागतः । तेन सहेत्यर्थ' । कृतेति किम् ? गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । बहुलाविकारादेव क्तवतुना क्त्वया तव्यानीयाभ्यां च न भवति । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् । दात्रेण कृत्वा । परशुना छित्त्वा । काकै पातव्य' । श्वभिर्लेढव्य. ॥ ६८ ॥

नविंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः । ३ । १ । ६९॥

एकशब्दस्तृतीयान्तो नविंशत्यादिना नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकशब्दस्य चादन्तो भवति । एकेन नविंशतिः एकान्नविंशतिः । पक्षे एकादनविंशतिः । एवमेकान्नत्रिंशत् एकादनत्रिंशत् । एकान्नचत्वारिंशत् । एकादनचत्वारिंशत् । नविंशत्यादिनेति निर्देशात् 'नञत्' (३–२–१२५) न भवति ॥६९॥

चतुर्थी प्रकृत्या । ३ । १ । ७० ॥

प्रकृति परिणामिकारणम् । चतुर्थ्यन्तमर्थाद्विकृतिवाचि नाम प्रकृतिवाचिना नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । यूपाय दारु यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । प्रकृत्येति किम् ? रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् । मूत्राय संपद्यते यवागूरित्यादौ तु विकारस्याप्रधानस्य सपद्यते इत्यादिक्रियासापेक्षत्वात् न भवति ॥ ७० ॥

हितादिभिः । ३ । १ । ७१ ॥

चतुर्थ्यन्तं नाम हितादिभि समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोभ्यो हितं गोहितम् । एवं गोसु-

खम् । गोरक्षितः । हित, सुख, रक्षित, बलि, इति हितादयः ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन अश्वघासः, श्वश्रूसुरा, श्वश्रूसुरम्, हस्तिविधानम्, धर्मनियमः, धर्मजिज्ञासा, नाट्यशाला, आत्मनेपदम्, परस्मैपदम् इत्यादि सिद्धम् । कृत्यप्रत्ययान्तं चेह पठ्यते । देवदेयम् । ब्राह्मणदेयम् । वरप्रदेया कन्या । इह न भवति । ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥ ७१ ॥

तदर्थार्थेन । ३ । १ । ७२ ॥

तस्याश्चतुर्थ्या अर्थो यस्य स तदर्थः । चतुर्थ्यन्तं नाम तदर्थेनार्थशब्देन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पित्रे इदं पित्रर्थं पयः । महदर्थं धनम् । उदकार्थो घटः । आतुरार्था यवागूः 'ङेऽर्थो वाच्यवत्' इति वाच्यलिङ्गता । नित्यसमासश्चायम् । चतुर्थ्यैव तदर्थस्योक्तत्वात् अर्थशब्दाप्रयोगे वाक्यासभवात् । समासस्तु वचनाद्भवति । तदर्थेत्यर्थविशेषणं किम् ? पित्रेऽर्थः । मात्रेऽर्थः । तदर्थं धनमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पञ्चमी भयाद्यैः । ३ । १ । ७३ ॥

पञ्चम्यन्तं नाम भयाद्यैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकाद्भयम् वृकभयम् । एव वृकभीतः । भयभीता । भय भीत भीति भी भीरु भीलुक निर्गत जुगुप्सु अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इति भयादयः । आकृतिगणश्चायम् । तेन द्वीपान्तरानीतः, स्थानभ्रष्टः, तात्पर तपरः इत्यादि सिद्धम् । बहुलाधिकारादिह न भवति । प्रासादात्पतित । भोजनादपत्रस्तः ॥ ७३ ॥

क्तेनासत्त्वे । ३ । १ । ७४ ॥

असत्वे वर्तमाना या पञ्चमी तदन्तं नाम क्तप्रत्ययान्तेन नाम्ना सह समस्यते,तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । कृच्छ्राल्लब्धम् । 'असत्वे ङसेः' (३-२-१०) इत्यलुप् । क्तेनेति किम् ? स्तोकान्मोक्षः । असत्वे इति किम् ? स्तोकात् वर्द्धितः । स्तोकाद्द्रव्यादित्यर्थः । एवमल्पात् प्रवृद्धम् । समासे तद्धिताद्युत्पत्तिः फलम् । स्तौकान्मुक्तिः इत्यादि ॥७४॥

परःशतादिः । ३ । १ । ७५ ॥

परःशतादिः पञ्चमीतत्पुरुष साधुर्भवति । शतात्परे परःशताः । सहस्रात्परे परःसहस्रा । लक्षाल्लक्षाया वा परे परोलक्षाः । परशब्दस्य पूर्वनिपातः सकारागमश्च निपातनात् । परशब्देन समानार्थः परस्शब्दः सकारान्तोऽप्यस्तीत्यन्ये ॥७५ ॥

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे । ३ । १ । ७६ ॥

शेषे या षष्ठी तदन्तं नाम नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अयत्नात्, न चेत् स शेषो 'नाथः' (२-२-१०) इत्यादेर्यत्नाद्भवति । राज्ञः पुरुषः, राजपुरुषः । यतिकम्बल । राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरम् । राजगव्याः क्षीरम्-राजगवीक्षीरम् । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, जिनभद्रगणे क्षमाश्रमणस्य भाष्यमित्यादौ सापेक्षत्वान्न भवति । कथं देवदत्तस्य गुरुकुलम्, जिनदत्तस्य दासभार्येति । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भवति । अयत्नादिति किम् ? सर्पिषो नाथितम् । मातुः स्मृतम् । सर्पिषो दयितम् । मातुरीशितम् । एधोदकस्योपस्कृतम् । चौरस्य रुग्णम् । चौरस्योज्जासितम् । शतस्य द्यूतम् । शतस्य द्यूतश्चैत्रः । कटकरणस्यायुक्त । शेष इति किम् ? सर्पिषो ज्ञानम् । रुदत प्रव्रजित । मनुष्याणा क्षत्रियः शूरतम । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । अध्वगानां रथगामी शीघ्रतमः । कथं सर्पिर्ज्ञानम्, मातृस्मरणमित्यादि । कृद्योगेऽत्र षष्ठीत्युत्तरेण भविष्यति संबन्धे त्वनेनैव । गोस्वामी पृथिवीश्वरः विद्यादायाद

इत्यादिषु त्वयत्नजा शेष एव षष्ठी । 'स्वामीश्वरा' –(२–२–९८) इत्यादिसूत्रस्य नित्यं षष्ठीप्राप्तौ पक्षे सप्तमीविधानार्थत्वात् । संघस्य भद्रं भूयात्, शासनस्य भद्रं भूयादित्यादौ त्वाशिषि षष्ठ्याः समासो न भवति असामर्थ्यात् अनभिधानाद्वा । नहि सघभद्रं भूयादित्युक्ते संघस्य भद्रं भूयादित्यर्थः प्रतीयते अपि तु संघभद्रं नाम सघसवन्धितया प्रसिद्धं किञ्चिद्भद्रं कस्यचिद् भूयादिति ॥ ७६ ॥

कृति । ३ । १ । ७७ ॥

'कर्मणि कृतः' (२–२–८३) 'कर्तरि' (२–२–८६) इति च या कृति कृत्प्रत्ययनिमित्ता षष्ठी विहिता तदन्तं नाम नाम्ना समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सिद्धसेनकृतिः । गणधरोक्तिः । इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । धर्मानुस्मरणम् । तत्त्वानुचिन्तनम् । सर्पिर्ज्ञानम् । एधोदकोपस्करणम् । चौरोज्जासनम् ॥ ७७ ॥

याजकादिभिः । ३ । १ । ७८ ॥

षष्ठ्यन्तं नाम याजक इत्येवमादिभिर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणानां याजकः ब्राह्मणयाजकः । एव गुरुपूजकः । याजक पूजक परिचारक परिवेषक स्नापक अध्यापक आच्छादक उद्वर्तक होतृभर्तृ । आकृतिगणोऽयम् । तेन तुल्यार्था अपि । गुरुसदृशः गुरुसमः । दास्या सदृश । वृषल्या समः । 'षष्ठ्याः क्षेपे' (३–२–३०) इत्यलुप् । तथा अन्यत्कारकम् । विश्वगोप्ता । तीर्थकर्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । जनिकर्तुः प्रकृतिः । इत्यादि सिद्धं भवति । 'कर्मजा तृचा च' (३–१–८३) इति प्रतिषेधापवादो योग. । तुल्यार्थैः विध्यर्थश्च ॥७८॥

पत्तिरथौ गणकेन । ३ । १ । ७९ ॥

पत्तिरथशब्दौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन नाम्ना समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पत्तीनां गणकः पत्तिगणक. । एवं रथगणकः । पत्तिरथाविति किम् ? कार्षापणानां गणकः । गणकेनेति किम् ? रथस्य दर्शकः । कथं ज्योतिर्गणकः । 'अकेन क्रीडाजीवे' (३–१–८१) इति भविष्यति । 'कर्मजा तृचा च' (३–१–८३) इत्यस्यापवादोऽयम् ॥७९॥

सर्वपश्चादादयः । ३ । १ । ८० ॥

सर्वपश्चादित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः साधवो भवन्ति । सर्वेषां पश्चात् सर्वपश्चात्पदं वर्तते । सर्द्धचिरं जीवति । तदुपरिष्टात् रुक्मं निदधाति इत्यादि । अव्ययेन प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यापवादोऽयम् । बहुवचनं शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥८०॥

अकेन क्रीडाजीवे । ३ । १ । ८१ ॥

आजीवो जीविका षष्ठ्यन्तं नामाकप्रत्ययान्तेन नाम्ना समस्यते, क्रीडायामाजीवे च गम्यमाने तत्पुरुषश्च समासो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । कस्याश्चित् क्रीडायाः सञ्ज्ञा । आजीवे, दन्तलेखकः । नखलेखक. । अवस्करसूदकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिरस्याजीवो गम्यते । क्रीडाजीवौ वाक्येन न गम्येते इति नित्यसमासा एते । क्रीडाजीव इति किम् ? ओदनस्य भोजक. । पयसः पायक. । 'कर्मज तृचा च' (३–१–८३) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥८१॥

न कर्तरि । ३ । १ । ८२ ॥

कर्तरि विहिता या षष्ठी तदन्तं नामाकप्रत्ययान्तेन नाम्ना न समस्यते । भवत शायिका । भवत आशिका । भवतोऽग्रगामिका । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । पय पायिका मे धारयसि ॥८२॥

कर्मजा तृचा च । ३ । १ । ८३ ॥

कर्तरीत्यनुवर्तते तच्चाकस्य विशेषणम्, कर्मणि विहिता षष्ठी कर्मजा। तदन्तं नाम कर्तरि विहितो योऽकप्रत्ययस्तदन्तेन तृजन्तेन च नाम्ना सह न समस्यते। ओदनस्य भोजकः। सक्तूनां पायकः। अपां स्रष्टा। पुरां भेत्ता। कर्मजेति किम्? सबन्धषष्ठ्या. प्रतिषेधो मा भूत्। गुणो गुणिविशेषकः। गुणिनः संबन्धी विशेषक इत्यर्थ'। कर्तरीत्येव। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। पय'पायिकां मे धारयसि। कथं भूभर्ता वज्रभर्तेति। भर्तृशब्दो य' पतिपर्याय– स्तेन संबन्धषष्ठ्या याजकादिपाठात् कर्मषष्ठ्या वाऽयं समास। क्रियाशब्दस्य तु तत्राग्रहणादनेन प्रतिषेध'। भुवो भर्ता। वज्रस्य भर्ता ॥८३॥

तृतीयायाम् । ३ । १ । ८४ ॥

कर्तरि या तृतीया तस्यां सत्यां कर्मजा षष्ठी न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन। साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण। तृतीयायामिति किम्? साध्विदं शब्दानुशासनमाचार्यस्य। साध्वी कटचिकीर्षा चैत्रस्य। कर्तरि षष्ठ्यामपि न समास इति कश्चित्। विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्यस्य। कर्तरीत्येव। साध्विदं शब्दानुशासनमाचार्यस्य न' पुण्येन। कर्मजेत्येव। मैत्रस्य सबन्धी कृतो मैत्रकृतश्चैत्रेण। कथं गोदोहो गोपालकेन। सबन्धषष्ठ्या भविष्यति ॥८४॥

तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशशत्रानशा । ३ । १ । ८५ ॥

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च नामभि षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते। तृप्तार्था., फलानां तृप्तः। फलानां सुहित। सक्तूनां पूर्ण.। ओदनस्याशित'। पयसो घ्राण। पूरण, तीर्थकराणां षोडशः। चक्रधराणां पञ्चमः शान्ति। चक्रधराणां द्वितीयः सगरः। वासुदेवनां तृतीय' स्वयंभूः। अव्ययं, राज्ञः साक्षात्। ग्रामस्य पुरस्तात्। चैत्रस्य कृत्वा। मैत्रस्य प्रकृत्य। अव्ययीभावस्याप्यन्वर्थाश्रयणात्क्वचिदव्ययत्वम्। तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र समासो न भवतीति केचित्। अतृश्, रामस्य द्विषन्। रावणस्य द्विषन्। शतृ, चैत्रस्य पचन्। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमा'। चैत्रस्य पश्यन्। आनश्, चैत्रस्य पचमानः। चैत्रस्य पक्ष्यमाणः। सर्वत्र संबन्धे षष्ठी। एतैरिति किम्। ब्राह्मणस्य कर्तव्यं ब्राह्मणकर्तव्यम्। इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य धनम्। शुकस्य माराविदस्य शब्द', सर्पिषः पीयमानस्य गन्ध, सूत्रस्याधीयमानस्यार्थ इत्यादौ सामानाधिकरण्ये धनादिपदापेक्षा षष्ठीत्यसामर्थ्यात्समासो न भवति। विशेषणसमासस्तु निरपेक्षत्वेन सामर्थ्याद्भवत्येव। पाटलिपुत्रकश्चासौ राजा च तस्य पाटलिपुत्रकराजस्येत्यादि। षष्ठीसमासे तु अनियमेन पूर्वनिपातः स्यात् ॥ ८५ ॥

ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन । ३ । १ । ८६ ॥

ज्ञानार्थादिच्छार्थादर्चार्थाच्च वर्तमानो य' क्तो यश्च 'अद्यर्थाच्चाधारे' (५-१-१२) इत्याधारे विहितस्तदन्तेन नाम्ना षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते। राज्ञां ज्ञात'। राज्ञां बुद्ध। राज्ञामिष्टः। राज्ञां मतः। राज्ञामर्चित'। राज्ञां पूजित। इदमेतेषां यातम्। इदमेषां यातम्। इदमेषामासितम्। इदमेषां पीतम। कथं राजपूजित', राजमहित', राजसमत',कलहंसराममहित' कृतवान् इति, बहुलाधिकारात्। इष्टेन भूतकालक्तेन तृतीयासमासा एवेति केचित्। अन्ये तु कृद्योगजाया एव षष्ठ्या इह समासप्रतिषेध इति सबन्धषष्ठीसमासा एत इत्याहु ॥ ८६ ॥

अस्वस्थगुणैः । ३ । १ । ८७ ॥

ये गुणाः स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्वस्थाः । तत्प्रतिषेधेनास्वस्थगुणवाचिभिर्नामभि॰ सह षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते । पटस्य शुक्ल । काकस्य कृष्णः । गुडस्य मधुरः । चन्दनस्य सुरभि॰ । घृतस्य तीव्र॰ । कुङ्कुमस्य मृदु॰ । अत्र अर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यस्य वर्णादेर्निर्ज्ञाने य इमे शुक्लादयस्ते पटादेरिति सामर्थ्योपपत्ते॰ समास प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते । तथा पटस्य शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यम्, गुडस्य माधुर्यम् । एषु सर्वेषु च शुक्लादेर्गुणस्य शुक्लः पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिप्रदर्शनात् अस्वास्थ्यमस्त्येव । गुणशब्देन चेह लोकप्रसिद्धा रूपरसगन्धस्पर्शगुणा अभिप्रेतास्तत॰ तद्विशेषैरेवाय प्रतिषेध । तेन यत्नस्य गौरवं यत्नगौरवम्, प्रक्रियालाघवम्, बुद्धिकौशलम्, मतिवैगुण्यम्, करणपाटवम्, पुरुषसामर्थ्यम्, अङ्गसौष्ठवम्, हस्तचापलम्, वचनमार्दवम्, उत्तरपदार्थप्राधान्यम्, क्रियासातत्यम्, वर्तमानसामीप्यम्, सत्सामीप्यम्, अधिकरणैतावत्त्यम् प्रयोगान्यत्वम्, गतताच्छील्यम्, पटहशब्द॰, नदीघोष , वचनप्रामाण्यम्, शब्दाधिक्यम्, वाङ्माधुर्यम्, गोविंशतिः, गोत्रिंशत्, गोशतम् गोसहस्रम्, समाहारैकत्वमित्यादिषु प्रतिषेधो न भवति । अस्वस्थगुणैरिति किम् ? घटवर्णः कन्यारूपम् । कपित्थरस । चन्दनगन्ध. । स्तनस्पर्शः । बहुलाधिकारात्कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्, वृषलस्य धाष्ट्यमित्यादिषु समासो न भवति । कुसुमसौरभ्यम्, चन्दनसौरभमित्यादिषु भवतीति ॥ ८७ ॥

सप्तमी शौण्डाद्यैः । ३ । १ । ८८ ॥

सप्तम्यन्तं नाम शौण्डाद्यैर्नामभि सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । पाने प्रसक्त॰ शौण्ड. पानशौण्ड । पानशौण्डो मद्यप. । अक्षेषु प्रसक्तः शौण्ड इव अक्षशौण्ड । शौण्डशब्द इह गौणो व्यसनिनि वर्तते । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादप्रयोगः । अक्षधूर्त॰ । अक्षकितवः । शौण्ड धूर्त कितव व्याल सव्य आयस व्यान सवीण अन्तर अधीन पटु पण्डित कुशल चपल निपुण सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन गिर शेखर हस्तकटकः आपातरमणीयः पृथिवीविदित पृथिवीप्रणतः अन्तेगुरु मध्येगुरु 'ऋणेऽधम॰' अधमर्णः 'ऋणे उत्तम ' उत्तमर्ण॰ राजदन्तादित्वात्परनिपात इत्यादि सिद्धं भवति ॥ ८८ ॥

सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३ । १ । ८९ ॥

सप्तम्यन्तं नाम सिंहाद्यैर्नामभि॰ सह समस्यते पूजायां गम्यमानायाम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । समरे सिंह इव समरसिंह. । एवं रणव्याघ्र. । भूमिवासव. । कलियुधिष्ठिर । उपमयात्र पूजावगम्यते । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ८९ ॥

काकाद्यैः क्षेपे । ३ । १ । ९० ॥

सप्तम्यन्तं नाम काकाद्यैर्नामभि सह समस्यते, क्षेपे गम्यमाने तत्पुरुषश्च समासो भवति । तीर्थे काक इव तीर्थकाक॰ । एव तीर्थध्वाङ्क्ष । तीर्थवायसः । तीर्थबक । तीर्थश्वा । तीर्थसारमेयः । तीर्थकुक्कटः । तीर्थशृगाल । अनवस्थित एवमुच्यते । उपमया चात्र क्षेपो गम्यते । क्षेपे इति किम् ? तीर्थे काकस्तिष्ठति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९० ॥

पात्रेसमितेत्यादयः । ३ । १ । ९१ ॥

पात्रेसमितादय सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते क्षेपे गम्यमाने । पात्र एव समिता. पात्रेसमिता । एव पात्रेबहुलाः । गेहेशूर. । गेहेदाही । गेहेक्ष्वेडी । गेहेनर्दी । गेहेनर्ती । गेहमेव विजितमनेन गेहेविजिती । 'इष्टादे॰' (७-१-१६८) इतीनि ' व्याप्ये क्तेन' (२-२-९९) इति सप्तमी । एवं गेहेविचिती । गेहेव्याल॰ । गेहेपटु । गेहेपण्डितः । गेहेप्रगल्भ । गोष्ठेशूर॰ । गोष्ठेक्ष्वेडी । गोष्ठेनर्दी । गोष्ठेविजिती । गोष्ठे-

व्याल । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । एषु अवधारणेन क्षेपो गम्यते । उदुम्बरे मशक इव उदुम्बरमशक । एवमुदुम्बरकृमिः । कूपकच्छप. । कूपमण्डूकः । अवटकच्छपः अवटमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । अल्पदृश्चैवमुच्यते । नगरकाक । नगरवायसः । नगरश्वा । एतै. सदृशो धृष्ट उच्यते । उदुम्बरमशकादिपूपमया क्षेपो गम्यते । गेहेमेही । पिण्डीशूरः । य आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्गच्छति, भोजन एव च सरभते स एवमुच्यते । अत्रावधारणेन निरुत्साहता तया च क्षेपो गम्यते । पितरिशूर. । मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते । अत्र प्रतिषिद्धासेवनेन क्षेपो गम्यते । गर्भेधीर । गर्भेशूरः । गर्भेसुहित । गर्भेतृप्तः गर्भेदृप्तः । योऽलीकाभिमानित्वादनुचितचेष्टः स एवमुच्यते । तत एव च क्षेपो गम्यते । कर्णेटिरिटिरिः । कर्णेचुरुचुर. । कर्णेटिरिटिरा । कर्णेचुरुचुरा । चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् चुरुचुर्विति वाक्यानुकरणम् । तत् करोतीति णिजन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्याच्चानो न भवति । इतिशब्दः समासान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन परमाः पात्रेसमिताः, पात्रेसमितानां पुत्रः इत्यादिषु समासो न भवति । निपातनात् सप्तम्या अलुप् । बहुवचनम् आकृतिगणार्थम् । तेन व्रणकृमि गृहसर्पः गृहकलविङ्कः आखनिकवकः इत्यादयो गृह्यन्ते ॥ ९१ ॥

क्तेन । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्तं नाम क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यते क्षेपे गम्यमाने तत्पुरुषश्च समासो भवति । भस्मनिहुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदकेविशीर्णम् । निष्फलं कृतमेवमुच्यते । अवतप्तेनकुलस्थितम् । कार्येष्वनवस्थितत्वमुच्यते । सर्वत्रोपमानेन क्षेपो गम्यते । नित्यसमासाश्चैते पात्रेसमितादयश्च ॥ ९२ ॥

तत्राहोरात्रांशम् । ३ । १ । ९३ ॥

पृथग्योगात्क्षेप इति निवृत्तम् । तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं नामाहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रकृतम् । तत्रभुक्तम् । पूर्वाह्णे कृतं पूर्वाह्णकृतम् । एवमपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । तद्धितात्युत्पत्तिः समासफलम् । तात्रकृतिः । तत्राहोरात्रांशमिति किम् ? घटे कृतम् । कथमन्यजन्मकृतं कर्मेति । 'कारकं कृता' (३–१–६८) इति तृतीयासमासोऽयम् । अहोरात्रग्रहणं किम् ? शुक्लपक्षे कृतम् । पक्षो मासांशः । अंशग्रहणं किम् ? अहनि भुक्तम् । एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि । कथं रात्रिवृत्तम् संध्यागर्जितमिति । बहुलाधिकारात् । क्तेनेत्येव । तत्र भोक्ता, पूर्वाह्णे भोक्ता ॥ ९३ ॥

नाम्नि । ३ । १ । ९४ ॥

सप्तम्यन्तं नाम नाम्ना समस्यते, नाम्नि सञ्ज्ञाविषये समुदायश्चेत्सञ्ज्ञा भवति, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेकशेरुकाः । वनेबल्वजाः । कूपेपिशाचिकाः । वनेहरिद्रुका । पूर्वाह्णेस्फोटका. । अपराह्णेस्फोटका । तथा स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणः । हलेद्विपदिका । सप्तम्या अलुप् । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन सञ्ज्ञा गम्यते ।९४॥

कृत्येनावश्यके । ३ । १ । ९५ ॥

सप्तम्यन्तं नाम 'य एच्चात '(५–१–२८) इति कृत्यप्रत्ययान्तेन नाम्ना समस्यते । आवश्यकेऽवश्यंभावे गम्यमाने तत्पुरुषश्च समासो भवति । मासेऽवश्यं देयम् मासदेयम् । एवं संवत्सरदेयम् । पूर्वाह्णेगेयम् । प्रातरध्येयम् । ग्रामदेयम् । नगरदेयम् ।

कृदिति किम् ? मासे पित्र्यम् । य इति किम् ? मासे पाच्यम् । मासे दातव्या भिक्षा । संवत्सरकर्तव्यमिति तु बहुलाधिकारात् । आवश्यक इति किम् ? मासे देया भिक्षा । ९५ ॥

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च । ३ । १ । ९६ ॥

विशिष्यतेऽनेकप्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति विशेषणं, व्यवच्छेद्यं विशेष्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे सामानाधिकरण्यमिति यावत् । तद्वदेकार्थम् । विशेषणवाचि नामैकार्थ्यं विशेष्यवाचिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः । पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः । मोषिका चासौ गौश्च मोषिकगवी । विशेषणविशेष्ययोः सबन्धिशब्दत्वादेकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादानं परस्परमुभयोर्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वे समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनेह न भवति । तक्षकः सर्पः । लोहितस्तक्षक इति । न ह्यसर्पोऽन्यवर्णो वा तक्षकोऽस्ति । कथ तर्हि आम्रवृक्षः, शिंशपावृक्षोऽस्तपर्वत इत्यादौ समासः ? न ह्यवृक्ष आम्र शिंशपा वा भवति । नात्राम्रादयः शब्दा वृक्षविशेषाणामेव वाचकाः, किं तर्हि ? फलादेरपि तत्सहचरितमाधुर्यस्थैर्यादेर्गुणविशेषस्य च । एवं च तक्षकाहिः शेषाहिरित्यादयोऽपि भवन्ति । यदि वा आम्राणां फलानां सबन्धी वृक्ष आम्रवृक्षः । एवं शिंशपावृक्ष । अस्तस्य पर्वतोऽस्तपर्वत । एवमुदयपर्वत इत्यादयः षष्ठी समासा द्रष्टव्याः । यद्येवमुभयोर्विशेषणत्वे उभयोश्च विशेष्यत्वे सति विशेष्यस्यापि विशेषणत्वमित्युत्पलशब्दस्यापि नीलादिना समासप्रसङ्गः, तथा च 'प्रथमोक्तं प्राक्' (३-१-१४८) इति वचनादुत्पलनीलमित्यपि स्यात् । नैवम् । अविशेषेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य 'प्रधानानुयाय्यप्रधानम्' इति न्यायात् अप्रधानस्यैव प्रधानेन समासः । प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानां द्रव्यस्यैव साक्षात्क्रियाभिसबन्धात् । यद्यपि चोत्पलादिशब्दा जातिशब्दास्तथापि उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशाद् द्रव्येण जातेरभिसबन्धाद् द्रव्यशब्दा उच्यन्ते । गुणक्रिययोस्तु तथा द्रव्येण सबन्धाभावान्न तन्निमित्ताः शब्दा द्रव्यशब्दा इति नीलोत्पलमित्याद्येव भवति न तूत्पलनीलादीति । यस्तु गुणादिशब्दानामेव समासस्तत्रोभयोरपि पदयोरप्रधानत्वात् कामचारेण पूर्वापरनिपातः । खञ्जकुण्टः । एवं कुण्टखञ्जः । शुक्लकृष्णः । कृष्णशुक्लः एवं रोहितपाण्डुः २ । हरितभ्रु २ । पूर्वा चासावुत्तरा च पूर्वोत्तरा । एवमुत्तरपूर्वा । दक्षिणपूर्वा । पूर्वदक्षिणा विदिक् । पाचकपाठकः । पाठकपाचक पुरुषः । कृष्णसारङ्गः, कृष्णशबलः, कृष्णकल्माष इत्यादौ तु गुणशब्दत्वेऽपि सारङ्गादिशब्दाना समुदायवाचित्वात्प्राधान्यम् कृष्णादिशब्दानां त्ववयववाचित्वेनाप्राधान्यम् इति कृष्णादीनामेव पूर्वनिपातः । एकार्थमिति किम् ? वृद्धस्योक्षा वृद्धोक्षा । कर्मधारये तु समासान्तः स्यात् । बहुलाधिकारात् क्वचित्समासो न भवति । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । दीर्घश्चारायणः । क्वचिन्नित्यः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । गौरखरः । लोहिताहिः । नरसिंहः । पुरुषमृगः । करिमकरः । बकटिट्टिभः । नकुलसर्पः । पक्षिमार्जारः । कुक्कुटसर्पः । जातिविशेषवाचित्वान्नित्यसमासा एते । न हि वाक्येन जातिर्गम्यते । जातिशब्दानां चावयवद्वारेण समुदायेऽपि वृत्ते समानाधिकरण्यम् । भूयोऽवयवाभिधायिनश्च प्रधान्याद्विशेष्यत्वमितरस्य तु विशेषणत्वम् । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसञ्ज्ञा समावेशार्थः । कर्मधार-

यप्रदेशाः 'कडारादय कर्मधारये' (३-१-१५८) इत्यादयः ॥९६॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ३ । १ । ९७ ॥

पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः। पूर्वं कालो यस्यार्थस्य स पूर्वकाल.। तद्वाचि नामैकादीनि चैकार्थानि परेण नाम्ना सह समस्यन्ते तत्पुरुष. कर्मधारयश्च समासो भवति। पूर्वकाल सबन्धिशब्दत्वादपरकालेन। पूर्वं स्नात, पश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एव लिप्तवासितः। कृष्टमतीकृता भूमि.। छिन्नप्ररूढो वृक्ष। एकशब्द. सख्यान्यसहायाद्वितीयेषु वर्तते। एका शाटी एकशाटी। शाटशब्देन त्वनभिधानान्न भवति। एक शाटः। एकर्षय', एकचौर' एकधनुर्धर.। सर्वशब्दो द्रव्यावयवप्रकारगुणानां कार्त्स्न्ये वर्तते। सर्वशैला.। सर्वरात्र'। सर्वान्नम्। सर्वशुक्ल'। जरत्, जरद्गव। जरद्राज.। जरद्वलिन'। पुराण, पुराणवैयाकरण.। नव, नवोदकम्। नवोक्ति'। केवल, केवलमसहाय ज्ञानं केवलज्ञानम्। केवलजरत्। केवलपुराणम्। एकार्थमित्येव। स्नात्वानुलिप्त। स्नात्वेत्यसत्त्ववाचिनो नानुलिप्तपदेनैकार्थ्यम्। पूर्वेणैव सिद्धे पुनर्वचनं स्पर्द्धे परमिति पूर्वनिपातस्य विषयप्रदर्शनार्थम् पूर्वापरकालवाचिनोरद्रव्यशब्दत्वानियमे प्राप्ते पूर्वकालवाचिन एव पूर्वनिपातनार्थं च ॥९७॥

दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ।३। १ ।९८॥

दिग्वाचि अधिकमित्येतच्च नामैकार्थं परेण नाम्ना सह समस्यते, सज्ञायां तद्धिते च प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे च परत' स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञ' कर्मधारयसज्ञश्च भवति। दक्षिणा' कोशला' दक्षिणकोशला'। उत्तरकोशलाः। दक्षिणपञ्चालाः। उत्तरपञ्चालाः। एवनामानो जनपदा'। पूर्वेषुकामशमी। अपरेषुकामशमी। पूर्वकृष्णमृत्तिका.। अपरकृष्णमृत्तिका'। एवं नामानो ग्रामाः। सज्ञायां नित्यसमासः। नहि वाक्येन सज्ञा गम्यते। पूर्वोत्तरविभागप्रदर्शनार्थं तु विग्रहवाक्यम्। तद्धिते, दक्षिणस्यां शालायां भव' दाक्षिणशाल'। एवमौत्तरशाल'। पौर्वशाल'। आपरशाल'। अधिकं खल्वपि। अधिकया षष्ट्या क्रीत. अधिकां षष्टिं भूतो भावी वा अधिकषाष्टिक'। एवमधिकसाप्ततिक'। अयमपि नित्य. समास.। न हि तद्धिते वाक्यमस्ति। उत्तरपदे, दक्षिणो गौर्धनमस्य दक्षिणगवधन.। एवमुत्तरगवधनः। पूर्वगवीप्रिय। अपरगवीप्रिय'। अधिकगवीप्रिय। एषु तत्पुरुषलक्षण. समासान्त। उत्तरपदेऽपि नित्यसमासः। त्रयाणामेकार्थीभाव एवोत्तरपदसंभवात्। तत्र च द्वयोर्व्यपेक्षाभावात्। संज्ञादिग्रहणं किम्? उत्तरा वृक्षाः। विशेषणं विशेष्येण'-(३-१-९६) इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम्। दिगधिकं सज्ञातद्धितोत्तरपद एव समस्यते नान्यत्रेति। दक्षिणा गावोऽस्य सन्ति दक्षिणगुरित्यादौ सन्तीत्येतदनपेक्षयान्तरङ्गत्वेन बहुव्रीहिभावादुक्तार्थत्वेन मत्वर्थीयतद्धितविषयभाव एव नास्तीत्यनेन समासो न भवति ॥९८॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् । ३ । १ । ९९ ॥

अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहार.। सख्यावाचि नाम परेण नाम्ना सह समस्यते, संज्ञातद्धितयोर्विषयभूतयोरुत्तरपदे परे समाहारे चाभिधेये। स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञ. कर्मधारयसज्ञश्च भवति। अयमेव चानाम्नि असज्ञायां द्विगुसंज्ञश्च भवति। संज्ञायाम्,

पञ्चाम्राः । दशाम्राः । पञ्चर्षयः । सप्तर्षयः । दशार्हाः । पञ्चवटाः । दशवटाः । फलित एकः पञ्चाम्रः । पुष्पितौ द्वौ पञ्चाम्रौ । उदितास्त्रयः सप्तर्षयः । तद्धिते, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पाञ्चनापितिः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत ओदनः पञ्चकपाल ओदनः । पञ्चभ्यो जनेभ्यो हितः पाञ्चजनीनः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतः, अध्यर्धकंसः । एवमध्यर्धशूर्पः । अर्धतृतीयैः शूर्पैः क्रीतः अर्धतृतीयशूर्पः । एवमर्धपञ्चमशूर्पः । उत्तरपदे, पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्च नावः प्रिया यस्य स पञ्चनावप्रियः । द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजातः । अध्यर्धा नौर्धनमस्य अध्यर्धनावधनः । अर्धतृतीया नावो धनमस्य अर्धतृतीयानावधनः । समाहारे, पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । एवं दशपूली, पञ्चानां राज्ञां समाहारः पञ्चराजी । एवं दशराजी, पञ्चकुमारि । दशकुमारि । अध्यर्धानां पूलानां समाहारः अध्यर्धपूली । अर्धपञ्चमपूली । समाहारे चेति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः । 'विशेषणं विशेष्येण'—इत्यादिनापि न भवति । नियमार्थत्वादस्य । एकस्य समाहारायोगादपूपेन समासे कथमेकापूपी । एकस्याप्यनेकपर्यायोपनिपातिनोऽनेकत्वसंभवे समाहारोपपत्तेः । द्विगुश्चेति चकारः कर्मधारयतत्पुरुषसंज्ञासमावेशार्थः । अनाम्नीति किम् ? पञ्चर्षीणामिदं पाञ्चर्षम् । एवं दाशार्हम् । अत्र द्विगुत्वेऽनपत्यप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अर्थग्रहणमुत्तरत्र द्विगुश्चेत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । द्विगुप्रदेशाः 'द्विगोः समाहारात्' (२–४–२२) इत्यादयः ॥९९॥

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः । ३ । १ । १०० ॥

निन्द्यवाचि नामैकार्थं पापादिवर्जितैः कुत्सनैर्निन्दाहेतुभिः सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । वैयाकरणश्चासौ खसूची च

वैयाकरणखसूची । यः शब्दं पृष्टः सन्निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति स एवमुच्यते । वैयाकरणखसूचिरित्यन्ये । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनात्तृष्णापरः । मीमांसकदुर्दुरूढः । दुर्दुरूढो नास्तिकः । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः । मुनिखेटः । ब्राह्मणचेलः । ब्राह्मणब्रुवः । राक्षसहतकः । ब्राह्मणजाल्मः । तापसापशदः । काण्डीरकाण्डपृष्ठ [स्पृष्टः] । ग्राम्यधृष्टः । मुनिधूर्तः । कविचौरः । आरक्षितस्करः । पाषण्डिचाण्डालः । निन्द्यमिति किम् ? वैयाकरणश्चौरः । प्रत्यासत्तेर्निन्द्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । न चात्र चौर्येण वैयाकरणत्वं कुत्स्यते किं तर्हि तदाश्रयो द्रव्यम् । वैयाकरणत्वं तदुपलक्षणमात्रम् । तेनात्र विशेषणसमासो भवति । चौरवैयाकरणः । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः । बहुलाधिकाराद्विशेषणसमासोऽप्यत्र न भवति । भवतीत्यन्ये । कुत्सितब्राह्मणः । अपापाद्यैरिति किम् ? पापवैयाकरणः । खलवैयाकरणः । अणकवैयाकरणः । प्रवृत्तिनिमित्तमेव कुत्स्यते । एवं पापकुलालः । अणकनापितः । हतविधिः । दग्धदैवम् । दुष्टामात्यः । क्षुद्रतापस इत्यादि । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ १०० ॥

उपमानं सामान्यैः । ३ । १ । १०१ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम् । उपमानवाचि नामैकार्थं सामान्यवाचिभिर्नामभिः सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । शस्त्रीव शस्त्री । शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा । शस्त्रीव श्यामेत्यर्थः । एवं न्यग्रोधपरिमण्डला । शरकाण्डगौरी । शुकहरिणी । कुमुदश्येनी । तडित्पिशङ्गी । तित्तिरिकल्माषी । कुम्भकपाललोहिनी । मृगीव मृगी सा चासौ चपला च मृगचपला । एवं हंसगद्गदा, काकवन्ध्या ।

अत्र शस्त्र्यादयः शब्दाः श्यामादयश्च श्यामादिकं गुणमुपादाय यदोपमेये वर्तन्ते तदैकार्था भवन्ति । एवं च पुंवद्भावोऽपि सिद्धो भवति । उपमानमिति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यैरिति किम् ? अग्निर्माणवकः, गौर्वाहीकः । फालास्तन्दुलाः । पर्वता बलाहकाः । 'विशेषणं विशेष्येण'—(३–१–९६) इत्येव समासे उपमानोपमेययोः साधारणधर्मप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव पूर्वनिपाते च सिद्धे उपमानं सामान्यैरेवेति नियमार्थं वचनम् । तेनाग्निर्माणवक इत्यादौ विशेषणसमासोऽपि न भवति ॥ १०१ ॥

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ।३।१।१०२॥

उपमेयवाचि नामैकार्थं सामर्थ्यादुपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैर्नामभिः सह समस्यते, साम्यानुक्तौ न चेदुपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाची शब्दः प्रयुज्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । व्याघ्र इव व्याघ्रः, पुरुषः स चासौ व्याघ्रश्च पुरुषव्याघ्रः । एवं पुरुषसिंहः । पुरुषवृषभः । वृषभसिंहः । राज्ञी चासौ व्याघ्री च राजव्याघ्री । शुनी चासौ सिंही च श्वसिंही । अत्रापि कर्मधारयात् पुंवद्भावः । साम्यानुक्ताविति किम् ? पुरुषव्याघ्रः शूर इति मा भूत् । इदमेव च प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्–प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासो भवति । तेन राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादि सिद्धम् । व्याघ्र सिंह ऋषभ वृषभ महिष चन्दन वृक वराह हस्तिन् कुञ्जर रुरु पृषत पुण्डरीक पलाविका क्रुञ्चा । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन वाग्वज्रः मुखपद्मं, पाणिपल्लवं, करकिसलयं, वदनेन्दुः, पार्थिवचन्द्रः, वानरश्वा, कुचकुम्भस्तनकलशादयोऽपि भवन्ति । उपमानं सामान्यैरेवेत्यवधारणेन विशेषणसमासे प्रतिसिद्धे समासविधानार्थं वचनम् ॥ १०२ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ।३।१।१०३॥

पूर्वादीनि नामान्येकार्थानि परेण नाम्ना सह समस्यन्ते स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । पूर्वश्चासौ पुरुषश्च पूर्वपुरुषः । एवमपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । 'विशेषणं विशेष्येण'–(३–१–९६) इत्यादिनैव सिद्धे स्पर्धे परमिति पूर्वनिपातस्य विषयप्रदर्शनार्थमद्रव्यवाचिनोरनियमेन पूर्वापरभावप्रसक्तौ पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । तेन पूर्वजरन्, वीरपूर्वः, पूर्वपटुः । कथमेकवीर इत्यादौ वीरादेः परस्य स्पर्धे पूर्वनिपातो न भवति । बहुलाधिकारात् ॥ १०३ ॥

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे ।३।१।१०४॥

श्रेण्यादि नामैकार्थं कृताद्यैर्नामभिः सह समस्यते, च्व्यर्थे गम्यमाने, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः पुरुषाः, । अनूका ऊकाः कृता ऊककृताः । राशिस्थानीकृता इत्यर्थः । एवं पूगकृताः । श्रेणिमताः । श्रेणिमिताः । श्रेणिभूताः । च्व्यर्थे इति किम् ? श्रेणयः कृताः । किंचित् निगृहीता अनुगृहीता वेत्यर्थः । च्व्यन्तानां च्व्यर्थस्य च्विनैवोक्तत्वान्नानेन समासः । च्व्यर्थे हि समासेनाभिधेयेऽयं समासो भवति । गत्यादिसूत्रेण तु नित्यसमासो भवत्येव । श्रेणीकृताः । ऊकीकृताः । श्रेणि ऊक पूग कुन्दुम कन्दुम राशि निचय विशिष्ट निर्धन कृपण इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यायक अध्यापक ब्राह्मण क्षत्रिय पटु पण्डित कुशल चपल निपुण इति श्रेण्यादिः । कृत मत मित भूत उप्त उक्त समाज्ञात समाख्यात समाम्नात संभावित अवधारित

अवक्लिपित निराकृत उपकृत अपाकृत कलित उदाहृत उदीरित उदित दृष्ट विश्रुत विहित निरूपित आसीन आस्थित अवबद्ध । इति कृतादय. । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेतिशब्दाध्याहारो द्रष्टव्य' । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृता:, अचपलाश्चपला इत्यपाकृता:, अभूता भूता इति निराकृता' । श्रेणिकृता इत्यादौ क्रियाकारकसबन्धमात्रं न विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम् ॥ १०४ ॥

क्तं नञादिभिन्नैः । ३ । १ । १०५ ॥

नञादयो नञ्प्रकारा' । तैरेव भिन्नैर्नामभि' सह क्तान्तं नामैकार्थं सामर्थ्यादनञ् समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ' कर्मधारयसज्ञश्च भवति । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एवं भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् । इट' क्तावयवत्वाद्विकारस्य त्वेकदेशविकृतानन्यत्वान्न भेदकत्वम् । तेन क्लिष्टाक्लिशितं, पूतापवितं, शाताशितं छाताच्छितम् । आदिग्रहणात्कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतावपीतम् । क्तमिति किम् ? कर्तव्यमकर्तव्यं च । नञादिभिन्नैरिति किम् ? कृत प्रकृतम् । कृताकृतादिषु हि ईषदसमाप्तिद्योतकस्य नञः प्रयोगात् तदादयोऽपीषदसमाप्तिद्योतिन एवापादयो गृह्यन्ते । नञादिभिरेव भिन्नैरित्यवधारणं किम् ? कृतं चाविहितं चेति प्रकृतिभेदे कृत चाकर्तव्यं चेति प्रत्ययभेदे गतश्च प्राप्तोऽगतश्चाज्ञात इत्यर्थभेदे सिद्धं चाभुक्त चेति प्रकृत्यर्थयोर्भेदे च मा भूत् । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात् कृताकृतादिष्वैकार्थ्यम् । 'विशेषणं विशेष्येण'–(३–१–९६) इत्येव समास' सिद्धः किंतु क्रियाशब्दत्वादनियमेन पूर्वापरनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् ? तेनाकृतकृतम् अनशिताशितमित्यादि न भवति ॥ १०५ ॥

सेट् नानिटा । ३ । १ । १०६ ॥

सेट् क्तान्त नाम नञादिभिन्नेनानिटा नाम्ना न समस्यते । पूर्वस्यापवादः । क्लिशितमक्लिष्टम् । पवितमपूतम् । इड्ग्रहणमर्थभेदाहेतोर्विकारस्य उपलक्षणम् । तेन शिताशितम् छिताच्छितमित्यादि न भवति । कथं विन्नावित्तं त्राणात्रातम् । 'क्तादेशोऽपि' (२–१–६१) इति परे समासे नत्वस्यासत्त्वाद्भविष्यति । सेडिति किम् ? कृताकृतम् । शाताशातम् । छाताच्छातम् । अनिटेति किम् ? अशितानशितेन जीवति । शिताशितम् । छिताच्छितम् ॥ १०६ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् । ३ । १ । १०७ ॥

सदादीनि नामान्येकार्थानि पूजायां गम्यमानायां सामार्थ्यात्पूज्यमानवचनैर्नामभिः सह समस्यन्ते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसज्ञश्च भवति । संश्चासौ पुरुषश्च सत्पुरुषः । एवं महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुष' । पूजायामिति किम् ? सन् घटः विद्यमान इत्यर्थ' । उत्कृष्टो गौ कर्दमादुद्धृत इत्यर्थः । कथं महाजनः महोदधि' विपुल ह्यत्र गम्यते न पूजा । बहुलाधिकाराद्भविष्यति । पूजायामेवेति नियमार्थं वचनं पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं च, तेन सच्छुक्ल' इत्यादौ खञ्जकुण्टादिवदनियमेन पूर्वनिपातो न भवति, परमजरन् महावीर, परममहान्, इत्यादौ च 'स्पर्धे परम्' इति न्यायेन यथा परं पूर्वनिपातश्च सिद्धो भवति ॥ १०७ ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः । ३ । १ । १०८ ॥

पूजायां गम्यमानायामेभिर्नामभि. सामार्थ्यात्पूज्यमानवचनं नामैकार्थं समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ कर्मधारयसज्ञश्च भवति । वृन्दारक इव वृन्दारक । गौश्चासौ वृन्दारकश्च गोवृन्दा-

रकः । एवमश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । वृन्दारकादीनां जातिशब्दत्वेऽपि उपमानात्पूजावगतिः । पूजायामित्येव । शोभना सीमा स्फटा यस्य स सुसीमो नागः नात्र नागशब्दः पूजां गमयति किंतु जातिमात्रम् । देवदत्तो नाग इव मूर्ख इत्यत्र तूपमानेनेनापि निन्दैव गम्यते । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् 'उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ' (३-१-१०२) इत्येव सिद्धे पूजायामेवेति नियमार्थं साम्योक्तावपि विधानार्थं वचनम् । तेन गोनागो बलवानित्यादि सिद्धम् ॥१०८॥

कतरकतमौ जातिप्रश्ने । ३ । १ । १०९ ।

कतरकतमावित्येतावेकार्थौ जातिप्रश्ने गम्यमाने सामर्थ्याज्जातिवाचिना नाम्ना सह समस्येते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । कतरश्चासौ कठश्च कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । कतरगार्ग्यः । कतमगार्ग्यः । जातिप्रश्न इति किम् ? गुणक्रियाद्रव्यप्रश्ने न भवति । कतरः शुक्लः । कतमः शुक्लः । कतरो गन्ता । कतमो गन्ता । कतरः कुण्डली । कतमः कुण्डली । 'विशेषणं विशेष्येण'-(३-१-९६) इत्येव सिद्धे जातिप्रश्न एवेति नियमार्थं वचनम् ॥१०९॥

किं क्षेपे । ३ । १ । ११० ।

क्षेपो निन्दा । तस्मिन् गम्यमाने किमित्येतन्नामैकार्थमर्थात्क्षिप्यमाणवाचि नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । को राजा किंराजा यो न रक्षति । एवं किंगौर्यो न वहति । किंसखा योऽभिद्रुह्यति । स किंवैयाकरणो यः शब्दं न ब्रूते । सर्वत्र तत्कार्याकरणात् क्षेपो गम्यते । तथा कुत्सितो नरोऽश्वमुखत्वात् किंनरः । एवं किंपुरुषः । कुत्सितः शुकः किंचिन्नीलत्वात् किंशुकः पलाशः । एवं किञ्जल्कः । किंकिरातमित्यादि 'न किमः क्षेपे' (७-३-७०) इति समासान्तप्रतिषेधः । क्षेपे इति किम् ? को राजा मथुरायाम् । विशेष्येण'-(३-१-९६) इत्येव सिद्धे क्षेपे एवेति नियमार्थं वचनम् ॥११०॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः । ३ । १ । १११ ।

जातिवाचि नामैकार्थं पोटादिभिर्नामभिः प्रशंसारूढैश्च सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति । इभ्या च सा पोटा च इभ्यपोटा । आर्यपोटा । पुरुषवेषधारिणी स्त्री पोटा, गर्भ एव दास्यं प्राप्ता वा, उभयव्यञ्जना वा, भुजिष्यदासी वा । इभ्या चासौ युवतिश्च इभ्ययुवतिः । नागयुवतिः । वृन्दारकयुवतिः । अग्निश्चासौ स्तोकं च अग्निस्तोकम् । विषस्तोकम् । दधि च तत् कतिपयं च दधिकतिपयम् । तक्रकतिपयम् । गौश्चासौ गृष्टिश्चेति गोगृष्टिः । अजगृष्टिः । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गौश्चासौ धेनुश्च गोधेनुः । अजधेनुः । धेनुर्नवप्रसूता । गोवशा । अजवशा । वशा वन्ध्या । गोवेहत् । वेहद्गर्भघातिनी । गोबष्कयणी । अजबष्कयणी । बष्कयेण वृद्धवत्सेन या दुह्यते सा बष्कयिणी । कठप्रवक्ता । कालापप्रवक्ता । प्रवक्ता उपाध्यायः । कठश्रोत्रियः । कालापश्रोत्रियः । श्रोत्रियश्छन्दोऽध्यायी । कठाध्यायकः । कालापाध्यायकः । अध्यायकोऽध्येता । मृगधूर्तः । गार्ग्यधूर्तः । । 'निन्द्यं कुत्सनैः'-(३-१-१००) इत्यत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समास उक्तः इह तु तदाश्रयकुत्सायां समासो यथा स्यादिति धूर्तग्रहणम् । प्रशंसायां रूढा मतल्लिकादय आविष्टलिङ्गास्तैः समासः । गौश्चा

सौ मतल्लिका च गोमतल्लिका । एवमश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । पुरुषो मतद्घः । गोकुमारी । अश्वकुमारी । गोतल्लजक. । कुमारतल्लजक. । तातपादाः । आर्यमिश्राः । केशपाश । केशहस्त. । असभित्तिः । वक्ष स्थलम् । कपोलपाली । उरःकपाटः । स्तनतटम् । रूढग्रहणादिह न भवति । गौ रमणीया । गौः शोभना । जातिरिति किम् । देवदत्ता पोटा । कालाक्षी वशा । चैत्र. प्रवक्ता । मैत्रो मतल्लिका । विशेष्यस्य जातेः पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥१११॥

चतुष्पाद्गर्भिण्या । ३ । १ । ११२ ॥

चत्वारः पादा यस्या' सा चतुष्पाद् गवादिजातिः । तद्वाचि नामैकार्थं गर्भिण्या गर्भिणीति नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञ कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । गौश्चासौ गर्भिणी च गोगर्भिणी । एवमजगर्भिणी । अश्वगर्भिणी । महिषगर्भिणी । चतुष्पादिति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी । जातिरित्येव। कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । संज्ञाशब्दाविमौ । जातेर्विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥११२॥

युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः । ३ । १ । ११३ ॥

युवन्नित्येतन्नामैकार्थं खलत्यादिभिर्नामभिः सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ' कर्मधारयसज्ञश्च भवति । युवा चासौ खलतिश्च युवखलति' । युवजरन् । एवं युवपलित' । युववलिन' । वलयोऽस्य सन्ति वलिनः । अङ्गादित्वान्न. । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति युवतिश्चासौ खलतिश्च युवखलति । एवं युवपलिता । युवजरती । युववलिना । युवशब्दस्य विशेष्यत्वात्परनिपाते प्राप्ते द्वयोर्वा गुणवचनत्वात्खञ्जकुण्टादिवदनियमे पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ ११३ ॥

कृत्यतुल्याख्यमजात्या । ३ । १ । ११४ ।

कृत्यप्रत्ययान्तं तुल्याख्यं च तुल्यपर्याय नामैकार्थमजात्याऽजातिवाचिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । भोज्यं च तदुष्णं च भोज्योष्णम् । एवं भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । पानीयोष्णम् । हरणीयपूर्णो घटः पेयाम्लम् । भृत्यभरणीय. । एकोऽत्र कृत्योऽर्हार्थेऽपरश्च शक्यार्थे । स्तुत्यपटुः पुरुष' । तुल्याढ्य, तुल्यश्वेत' । तुल्यसन् । तुल्यमहान् । सदृशश्वेत । सदृशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदन' । तुल्यो वैश्य' । सदृशी कन्या वोढव्या । कथं शीतपानीयम् । पानीयशब्दोऽयमौणादिको जलवाची तस्यायं विशेषणसमास' । जात्या समासस्याजाते' पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थ वचनम् ॥ ११४ ॥

कुमारः श्रमणादिना । ३ । १ । ११५ ॥

कुमार इत्येतन्नामैकार्थं श्रमणादिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसज्ञश्च भवति । कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा । एवं कुमारप्रव्रजिता । कुमारश्चासावध्यायकश्च । कुमाराध्यायकः । कुमारी चासावध्यायिका च कुमाराध्यायिका । एवं कुमाराभिरूपिका । श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी बन्धकी दासी । एते सप्त स्त्रीलिङ्गा एव । अध्यायक अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण । येऽत्र स्त्रीलिङ्गास्तै' सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्द' समस्यते शेषैस्तूभयलिङ्ग' । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति हि न्याय' श्रमणादीनां स्त्रीलिङ्गानां पाठात् । पुंलिङ्गै' पूर्वनिपाते कामचार' । कुमारश्रमण' । तापसकुमार. । कुमारशब्दस्य पूर्वनि-

पातनियमार्थं वचनम् । इह केचित् 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलपूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीरपूजार्थसन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा' इति वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति, युवाखलतिपलितजरद्वलिनैरिति, कृत्यतुल्याख्यमजात्येति, कुमारः श्रमणादिनेति, पञ्चसूत्रीं विरचय्य तस्यामेव प्रथमान्तानां समावेशे परसूत्रनिर्दिष्टमेव प्रथमान्तं पूर्वं निपतति तृतीयान्तानां समावेशे परसूत्रनिर्दिष्टमेव तृतीयान्तं परं निपतति, एकसूत्रोक्तानां तु प्रथमान्तानां तृतीयान्तानां च समावेशे पूर्वापरनिपाते कामचार' इतीच्छन्ति । प्रथमान्तसमावेशे, तुल्ययुवा, सदृशयुवा । कुमारपरमः, कुमारपरमा । कुमारसन्, कुमारसती । एवं महज्जघन्यप्रथमचरममध्यमादयोऽपि । कुमारयुवा, कुमारतुल्यः कुमारतुल्या । तृतीयान्तसमावेशे वृन्दारकपलित', वृन्दारकवलिन', नागजरन् वृन्दारकश्रमणा खलतिश्रमणा वृन्दारकप्रव्रजिता खलतिप्रव्रजिता जरत्कुलटा जरत्तापसी इत्यादि । श्रमणादीनां पुंलिङ्गत्वे त्वनियम' । तेन वृन्दारकश्रमणः श्रमणवृन्दारकः । नागतापसः तापसनागः । कुञ्जरदासः दासकुञ्जरः । तथा श्रमणखलति' खलतिश्रमणः पलिततापस' तापसपलित' इत्यादि । अध्यायकादयस्तु लिङ्गान्तरेऽपि परनिपातना एव । वृन्दारकाध्यायक । वृन्दारिकाध्यायिका। खलत्यध्यायः। खलत्यध्यायिका। पलिताभिरूपक' । पलिताभिरूपिका । एकसूत्रोक्तानां प्रथमान्तानां समावेशे, प्रथमवीर', वीरप्रथमः । चरमजघन्य' जघन्यचरमः इत्यादि । तुल्यभोज्यः भोज्यतुल्य इत्यादि । एकसूत्रे तृतीयान्तानां समावेशे खलतिपलित', पलितखलति' । जरद्वलिन', वलिनजरन् इत्यादि ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३ । १ । ११६ ॥

मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । विगतावंसावस्य व्यंसस्तत्तुल्यो व्यंसकः । व्यंसयति वा छलयति व्यंसक , । व्यसकश्चासौ मयूरश्च-मयूरव्यंसकः । एवं छात्रव्यंसकः । मुण्डश्चासौ कम्बोजश्च कम्बोजमुण्डः । एवं यवनमुण्डः । व्यंसका चासौ मयूरी च मयूरव्यंसका । कर्मधारयलक्षण पुंवद्भावः । एतेषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातनम् । 'एहि इडे' इति जल्पो यस्मिन् कर्मणि काले वा तत् एहीडं वर्तते । एहि यवैरिति जल्पो यत्र कर्मणि काले वा तदेहियवं वर्तते । एतौ निपातनान्नपुंसकौ । एहि वाणिजेति जल्पो यस्यां क्रियायां सैहिवाणिजा । एवं प्रेहिवाणिजा, अपेहिवाणिजा । एहि स्वागता । अपेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा । एहिविघसा । अपेहिविघसा । एहिप्रकसा । अपेहिप्रकसा । प्रोह कटमिति जल्पो यस्यां सा प्रोहकटा क्रिया । एवं प्रोहकर्दमा । प्रोहकपर्दा । उद्धम चूडे, उद्धम चूडामिति वा जल्पो यस्यां सोद्धमचूडा क्रिया । आहरचेलमिति यस्यां सा आहरचेला क्रिया । एवमाहरवसना । आहरवितता । कृन्धि विचक्षणेति कृन्धि विचक्षणमिति वा यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा क्रिया । भिन्धि लवणमिति यस्यां सा भिन्धिलवणा । एवं पचलवणा । उद्धरोत्सृजेति जल्पो यस्यां सोद्धरोत्सृजा । एवमुद्धरावसृजा । उद्धमविधमा । उद्वपनिवपा । उत्पतनिपता । उत्पचनिपचा । कृन्धि विक्षिणीहीति कृन्धि विक्षणु इति वा यस्यां सा कृन्धिविक्षिणा । उन्मृजावमृजेति यस्या सोन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादिहैव च मृजेर्वृद्धौ गो भवति । 'आख्यातमाख्यातेन सातत्ये' अश्नीत पिबतेति सातत्येनोच्यते यस्यां साश्नीतपिबता । अश्नीतपचता । एवं खादतमोदता । पचतभृज्जता । लुनीतपुनीता । खादाचामा । आहरनिवपा । आव-

पनिष्करा । पचप्रकुला । इह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सेहद्वितीया । एवमिहपञ्चमी । अथद्वितीया । अथपञ्चमी । एहिरे याहिरे इति यस्यां क्रियायां सैहिरेयाहिरा । एवमेहिरेगच्छरा । अहो अहं पुरुष इति यस्यां क्रियायां साहोपुरुषिका । अहं पूर्व इति यस्यां साहंपूर्विका । एवमहंप्रथमिका । अहमहमिति यस्यां साहमहमिका । विकृतं प्रकृत च यस्यां सा विचप्रका । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां सा निश्चप्रचा । या इच्छा यस्यां सा यदृच्छा । एषु सर्वेषु क्रियैवान्यपदार्थ. । 'ह्यन्तं स्वकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तरि समासाभिधेये' । जहि जोडमित्यभीक्ष्णं य आह स उच्यते । जहिजोड । एमुञ्जहिजोडः । जहिस्तम्ब । उज्जहिस्तम्बः । कुरुकट. । बहुलवचनान्न च भवति । पचौदनमित्यभीक्ष्णमाह । स्नात्वा कालीभूत' स्नात्वाकालकः । एवं पीत्वास्थिरक. । भुक्त्वासुहित. । प्रोष्य विप्रयुक्तो भूत्वा पापीयान्नि'स्नेहो भवति स प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्याकाशे भूत्वा या पाकला पाण्डुर्भवति सोत्पत्यपाकला । निपत्य भूमौ निपतिता रोहिणी या रक्ता भवति सा निपत्यरोहिणी । निपद्य निपण्णा सती श्यामा जाता निपद्यश्यामा । निषण्णा श्यामा जाता निपण्णश्यामा । उदक् चावाक् च उच्चितं चावचितं चेति वा उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चितं च निचितं चेति वा उच्चनीचम् । आचितं चोपचितं च आचोपचम् । आचितं च अवचितं च आचोवचम् । आचितं च पराचितं च अर्वाक् च परस्ताच्चेति वा आचपराचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । निष्कुषितं च निस्त्वचं च निश्चत्वचम् । न भवति किंचन न कचिदुपयुज्यत इति अकिंचनम् । नास्य कुतोऽपि भयमस्तीत्यकुतोभयम् ।" 'गतप्रत्यागतादय.' गतं च तत्प्रत्यागतं च गतप्रत्यागतम् । एव यातानुयातम् । महान् क्रयोऽल्पः क्रयिका क्रयावयवयोगात् क्रयः क्रयिकावयवयोगात् क्रयिका क्रयाश्चासौ क्रयिका च क्रयक्रयिका समुदाय. । एवं पुटापुटिका । फलाफलिका, मानोन्मानिका । एषु व्यवस्थितपूर्वोत्तरपद' समास । 'शाकपार्थिवादयः' शाकप्रिय. शाकभोजी शाकप्रधानो वा पार्थिवः पृथोरपत्यं शाकपार्थिव. । पृथिव्या ईश्वर' पार्थिव' इति वा तेन शाकपार्थिव. । कुतपवरत्र सौश्रुतः, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुतः । कुतपसौश्रुत । अजाषण्यस्तौल्वलिः अजातौल्वलि' । यष्टिप्रहरणो यो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः । एवं परशुराम. । घृतप्रधाना रोटि' घृतरोटि । एवमोदनपाणिनि. । आणिमाण्डव्य । बलाकाकौशिकः । विदर्भीकौण्डिन्यः । सहस्रबाहुरर्जुन. । सहस्रार्जुन' । त्र्यवयवा विधा त्रिविधा । एकाधिका दश एकादश । एव द्वादश । षोडश । एकविंशति. । द्वाविंशति' । एकशतम् । द्विशतम् । दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन । एवं घृतौदन । गुडमिश्रा धाना गुडधाना' । एवं तिलपृथुका. । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । एवं गजरथ. । घृतपूर्णो घट' घृतघट. । अत्र शाकपार्थिवादिषु प्रियादेरुत्तरपदस्य लोप । तृतीयो भाग. । त्रिभाग., तृतीयभाग', त्र्यंश', तृतीयांश', षड्भाग', षष्ठभाग', षडंश', षष्ठांश., त्रिदिव, तृतीयदिवम्, त्रिविष्टपं, तृतीयविष्टपमित्यादिषु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । तथा सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत' । एवं सर्वमहान् । अत्र गुणेन तरवन्तेन निर्धारणषष्ठीसमासस्तरब्लोपश्च । एवमविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य. । यच्चेह लक्षणेनानुपपन्नं तत् सर्वं निपातनात्सिद्धम् । इतिशब्द. स्वरूपावधारणार्थ. । तेन परमो मयूरव्यसक इति समासान्तरं न भवति । उत्तरपदेन भवत्येवेत्यन्ये । मयूरव्यसकप्रिय इत्यादि ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन विस्पष्टं पटु विस्पष्टपटु । पुना राजा पुनाराजः । एवं पुनर्गव. । पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारक । गले चोप्यत इति गलचोपकः । सायदोहः । प्रातर्दोह । पुनर्दोहः । सायमाशः । प्रातराश इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥११६॥

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३ । १ । ११७॥

नाम नाम्ना सह सहोक्तिविषये चार्थे वर्तमानं समस्यते, स च समासो द्वन्द्वसंज्ञो भवति । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं धवाश्वकर्णौ । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । छत्त्रोपानहम् । नाम नाम्नेत्यनुवर्तमानेऽपि 'लध्वक्षरा'–(३–१–१६०) दिसूत्रे एकग्रहणाद् बहूनामपि द्वन्द्वो भवति । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशा. । एवं होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे हि होतापोतानेष्टोद्गातार. इत्येव स्यात् । पीठच्छत्त्रोपानहम् । चार्थ इति किम् ? वीप्सासहोक्तौ मा भूत् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् । वाक् च त्वक् च गृह्यताम् । खञ्जश्चासौ कुण्टश्च खञ्जकुण्ट । इह समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदाच्चत्वारश्चार्थाः । तत्रैकमर्थं प्रति द्व्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानां तुल्यबलानाम् अविरोधिनामनियतक्रमयौगपद्यानाम् आत्मरूपभेदेन चीयमानता समुच्चयः, यथा चैत्र पचति पठति च, चैत्रो मैत्रश्च पठति। राज्ञो गौश्चाश्वश्च । राज्ञो ब्राह्मणस्य च गौ । शुक्लश्चाय कृष्णश्च । नीलं च तदुत्पलं चेति । चशब्दमन्तरेणापि चायं सभवति । यथा 'अहरहर्नयमानो, गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति, सुराया इव दुर्मदी ।१। गुणप्रधानभावमात्रविशिष्टः समुच्चय एवान्वाचय. । यथा वटो भिक्षामट गां चानय । स हि भिक्षां तावदटति यदि च गां पश्यति तामप्यानयति । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणामुद्भूतावयवभेदः समूह इतरेतरयोगः यथा चैत्रश्चैत्रश्च घटं कुर्वाते । चैत्रमैत्रौ घटं कुर्वाते । चैत्रश्च मैत्रश्च दत्तश्च पटं कुर्वन्ति अत्रावयवानामुद्भूतत्वात्तत्सख्यानिबन्धनंद्विवचनं बहुवचनं च भवति । स एव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारः, धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठन्ति। धवखदिरपलाशं तिष्ठति । अत्र तु समूहस्य प्राधान्यात् तस्य चैकत्वादेकवचनमेव भवति । एषु चाद्ययोः सहोक्त्यभावात्समासो न भवति उत्तरयोस्तु चार्थयो. सहोक्तेर्विद्यमानत्वात्समासो भवति । का पुनरियं सहोक्तिः । यदर्तिपदैः प्रत्येकं पदार्थानां युगपदभिधानं सहोक्ति. । प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थ. न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ. । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति वाक्येऽपि चकारेणायमेवार्थः कथ्यते । उत्तरपदेन समुदायेन वा यद्वर्तिपदार्थानां युगपदभिधानं सा सहोक्तिरित्यन्ये । वर्तिपदार्थानामेव सह क्रियादिसंबन्धस्य यत् वाक्येनाभिधानं सा सहोक्तिरित्यपरे । एकविंशतिः द्वाविंशतिरित्यादिसंख्याद्वन्द्व समुदायसख्यैकत्वानुरोधेन विंशत्यादिवत्सख्येयमाचष्टे इतीतरेतरयोगेऽप्येकवचनान्तो भवति । समाहारेऽपि चाशताद् द्वन्द्व इति लक्षणात्स्त्रीलिङ्गो भवति । सख्याद्वन्द्वादन्यत्र एको देवदत्ताय दीयतां विंशतिश्चैत्रायेति एकविंशती अनयोर्देहि । एवं त्रिंशच्चत्वारिंशतौ । षष्टिसप्तत्यशीतय इत्यादौ द्विवचनबहुवचनान्तता ॥ द्वन्द्वप्रदेशाः 'द्वन्द्वे वा' (१–४–११) इत्यादयः । ११७ ॥

समानामर्थेनैकः शेषः । ३ । १ । ११८॥

अर्थेन समानां समानार्थानां शब्दानां सहोक्तौ गम्यमानायाम् एकः शिष्यते, अर्थादन्ये निवर्तन्ते। तत्र विशेषानुपादानात्पर्यायेण शेषो भवति । बहुवचनमतन्त्रम् । तेन द्वयोरप्येकः शिष्यते । वक्रश्च कुटिलश्च

वक्रौ कुटिलौ वा । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा । एवं लोहिताक्षौ रक्ताक्षाविति वा । सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च सिताः शुक्लाः श्वेता वा । अर्थेन समानामिति किम्? प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशा । सहोक्ताविन्येव । वक्रश्च कुटिलश्च । द्वन्द्वापवादो योगः ॥ ११८ ॥

स्यादावसंख्येयः । ३ । १ । ११९ ॥

सरूपार्थं वचनम् । सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ समानां तुल्यरूपाणां सहोक्तौ गम्यमानायामेकः शिष्यते असंख्येयः संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा । अक्षश्च शकटाक्षः अक्षश्च देवनाक्षः अक्षश्च विभीतकाक्ष अक्षाः । एवं पादा । माषाः । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । एवं हरिण्यौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । स्यादाविति किम्? माता च जननी, माता च धान्यस्य । मातृमातारौ । याता च देवरजाया, याता च गन्ता यातृयातारौ । अत्र ह्येकत्र मातरौ यातरावित्यन्यत्र मातारौ यातारौ इति औकारे रूपं भिद्यते । अन्ये तु यस्मिन्स्यादौ ये शब्दास्तुल्यरूपा भवन्ति, तस्मिन् स्यादौ तेषां स्याद्यन्तरे विरूपाणामप्येकः शेषो भवति । तेन मातृभ्यां मातृभिः मातृभ्यः मात्रोः मातॄणां मातृषु इत्याद्यपि भवतीत्याहुः । अपरे त्वत्रापि बहुवचने ताभिस्तैरित्याद्यनुप्रयोगवैषम्यान्न भवितव्यमेकशेषेण द्विवचनेन तु ताभ्यां तयोरित्यनुप्रयोगसाम्याद्भवितव्यमेवेत्याहु । असंख्येय इति किम्? एकश्च एकश्च । द्वौ च द्वौ च । चत्वारश्च चत्वारश्च । द्वन्द्वोऽपि न भवत्यनभिधानात् । संख्येय इति कर्मनिर्देशात्संख्यानवाचिनो भवत्येव । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती । नवतिश्च नवतिश्च नवतिश्च नवतयः । द्वन्द्वापवादोऽयं विधिः । तेनाकृतद्वन्द्वानामेवैकशेषे वाक् च वाक् च वाचावित्यादि सिद्धम् । अन्यथा द्वन्द्वे कृते परत्वात्समासान्ते कृते वैरूप्यादेकशेषो न भवति ॥ ११९ ॥

त्यदादिः । ३ । १ । १२० ॥

त्यदादिनान्येन च सहोक्तौ त्यदादिरेवैकः शिष्यते । स च चैत्रश्च तौ । यश्च मैत्रश्च यौ । अयं च चैत्रश्च इमौ । कश्च मैत्रश्च कौ । स्पर्धे परमिति त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यद्यत्पाठे परं तत्तदेवैकः शिष्यते । स च यश्च यौ । यश्च एष च एतौ । एष च अय च एतौ । स च त्वं च युवाम् । त्वं च भवांश्च भवन्तौ । भवांश्च अहं च आवाम् । अहं च कश्च कौ । अह च स च त्व च वयम् । बहुलाधिकारात् कचित् पूर्वमपि । स च यश्च तौ । अयं च एष इमौ । त्वं च भवांश्च युवाम् । त्यदादेः कृतैकशेषस्य स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानां युगपत्प्रयोगात् पर्यायप्राप्तौ शिष्यमाणलिङ्गप्राप्तौ वा स्त्रीपुंनपुंसकानां सहवचने स्यात्परमिति यथापरमेव लिङ्गं भवति । सा च चैत्रश्च तौ । स च देवदत्ता च तौ । अत्र स्त्रीपुंसलिङ्गयोः परं पुंलिङ्गमेव भवति । सा च कुण्डे च तानि । अत्र स्त्रीनपुंसकयोः परं नपुंसकमेव भवति । स च कुण्डं च ते । तच्च चैत्रश्च ते । अत्र पुंनपुंसकयोः परं नपुंसकमेव भवति । कथं स च कुक्कुटः सा च मयूरी ते कुक्कुटमयूर्यौ । उच्यते परलिङ्गो 'द्वन्द्वोऽशी'ति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्य त्यदादेरपि तल्लिङ्गतैव न्याय्येति ॥ १२० ॥

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः । ३ । १ । १२१ ॥

बहुवचनं पर्यायार्थम् स्वस्रर्थेन सहोक्तौ भ्रात्रर्थः शब्दो दुहित्रर्थेन सहोक्तौ पुत्रार्थ एकः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च

पुत्रौ ॥ १२१ ॥

पिता मात्रा वा । ३ । १ । १२२ ॥

मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्दः एकः शिष्यते वा । पिता च माता च पितरौ । पक्षे मातापितरौ । मातुरर्च्यत्वात्पूर्वनिपातः ॥ १२२ ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा वा । ३ । १ । १२३ ॥

श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ श्वशुरशब्द एको वा शिष्यते । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । द्विवचनं जातौ धवयोगे च वर्तमानयो. श्वश्र्वो परिग्रहार्थम् । तेन जातौ तन्मात्रभेदे 'पुरुषः स्त्रियां' (३-१-१२६) इति नित्यविधिर्न भवति ॥ १२३ ॥

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३ । १ । १२४ ॥

वृद्धः पौत्रादिर्युवा जीवद्वंश्यादिः । वृद्धस्य यूना सहोक्तौ वृद्धवाच्येकः शिष्यते, तन्मात्र एव चेद्भेदो विशेषो भवति न चेत्प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वान्यो भवतीत्यर्थः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षिश्च दाक्षायणश्च दाक्षी । औपगवश्च औपगविश्च औपगवौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तन्मात्रभेद इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । अत्र प्रकृतिरन्या । भागवित्तिभागवित्तिकौ, अत्र कुत्सा सौवीरदेशत्वं चान्योऽर्थः ॥ १२४ ॥

स्त्री पुंवच्च । ३ । १ । १२५ ॥

वृद्धस्त्रीवाची शब्दो युववाचिना सहोक्तावेक शिष्यते, पुंवत् पुंलिङ्गा चेयं भवति । स्त्र्यर्थः पुमर्थो भवतीत्यर्थः । तन्मात्रभेदे । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अत्र पुंवद्भावात् ङीनिवृत्तौ यञो लुप् गर्गानिति 'शसोऽता सश्च नः पुंसि' (१-४-४९) इति नत्वं च । इमौ गार्ग्यावित्यनुप्रयोगस्यापि पुंस्त्वम् ॥ १२५ ॥

पुरुषः स्त्रिया । ३ । १ । १२६ ॥

पुरुषशब्दोऽयं प्राणिनि पुंसि रूढः । स्त्रीवाचिना शब्देन सहोक्तौ पुरुषवाची शब्द एकः शिष्यते तन्मात्रभेदे स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेद्भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । मयूरश्च मयूरी च मयूरौ । कारकश्च कारिका च कारकौ । गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । पटुश्च पट्वी च पटू । गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ । पुरुष इति किम् ? तीरं नदनदीपते । घटघटीशरावोदञ्चनानि । तन्मात्रभेदे इत्येव । हंसश्च वरटा च हंसवरटे । अश्ववडवौ । पुरुषयोषितौ । द्रुणीकच्छपौ । ऋश्यश्च रोहिच्च ऋश्यरोहितौ । क्षेमधृतयश्च क्षत्रियास्तनुकेश्यश्च तत्स्त्रियः क्षेमधृतितनुकेश्यः । अङ्गारकाश्च शकुनयः कालिकाश्च तत्स्त्रियः कालिकाङ्गारकाः । एषु प्रकृतिभेदः । गणकगणक्यौ । इन्द्रेन्द्राण्यौ । भवभवान्यौ । एषु धवयोगलक्षणोऽर्थभेदः । कुक्कुटमयूर्यौ । अजावर्करौ । अश्वाकिशोरौ । कलभहस्तिन्यौ । गोवत्सौ । एषु प्रकृत्ययोर्भेद. । कथं ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सौ । न ह्यत्र स्त्रीपुरुषमात्रभेदादन्यो भेदोऽस्ति । सत्यम् । तदित्यनेन प्रधानस्त्रीपुरुषौ परामृश्येते तेन प्रधानस्त्रीपुरुषमात्रकृत एव भेदे भवति । अत्र तु विशेषणीभूताप्रधानस्त्रीपुरुषकृतोऽपि भेदोऽस्तीति न भवति । अन्ये तु तन्मात्रभेदाधिके प्रकृतिभेदे एवैकशेषं नेच्छन्ति, अर्थभेदे त्विच्छन्त्येव । इन्द्रश्च इन्द्राणी च इन्द्रौ । तथा वरुणाविन्द्रौ भवौ शर्वौ रुद्रौ मृडाविति । एवं पूर्वसूत्रेऽपि । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्ती ॥ १२६ ॥

ग्राम्याशिशुद्विशफसंघे स्त्री प्रायः । ३ । १ । १२७ ॥

ग्राम्या अशिशवो ये द्विशफा द्विखुरा अर्थात्पशवः । तेषां सघे स्त्रीपुरुषाणां सहोक्तौ प्रायः स्त्रीवाच्येकः शिष्यते, स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेद्भवति । पूर्वेण पुरुषशेषे प्राप्ते स्त्रीशेषार्थं वचनम् । गावश्च स्त्रियः गावश्च पुरुषाः इमा गावः । अजाश्चेमे अजाश्चेमा इमा अजाः । एवं मेष्य इमाः । महिष्य इमाः । ग्राम्येति किम् ? आरण्यानां मा भूत् । रुरवश्चेमे रुरवश्चेमा इमे रुरवः । पृषताश्च पृषत्यश्च पृषता इमे । अशिशु-ग्रहणं किम् ? वत्साश्चेमा वत्साश्चेमे इमे वत्साः । बर्कर्यश्च बर्कराश्च बर्कराः । द्विशफेति किम् ? अश्वाश्चेमे अश्वाश्चेमाः इमेऽश्वाः । गर्दभाश्च गर्द-भ्यश्च गर्दभाः । मनुष्यश्चेमा मनुष्याश्चेमे इमे मनुष्याः । पक्षिण्यश्च पक्षिणश्च पक्षिणः । सघग्रहणं किम् ? गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ, एवमेता-वजौ । प्राय इति किम् ? उष्ट्र्यश्च उष्ट्राश्च उष्ट्राः । छाग्यश्च छागाश्च छागाः । व्यावृत्तौ सर्वत्र पूर्वेण पुरु-षशेष एव भवति । तन्मात्रभेद इत्येव । गोबलीवर्दम् । अजाविकम् ॥ १२७ ॥

क्लीबमन्येनैकं च वा । ३ । १ । १२८ ॥

क्लीबं नपुंसकं नाम अन्येनाक्लीबेन सहोक्तावेकं शिष्यते, तन्मात्रभेदे क्लीबाक्लीबमात्र एव चेद्भेदो भवति, तच्च शिष्यमाणमेकार्थं वा भवति । अर्थस्यैकत्वे तद्वि-शेषणानामपि तथाभावः । शुक्लं च वस्त्रम् शुक्लश्च कम्बलः तदिदं शुक्लम् ते इमे शुक्ले वा । शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च शाटी तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि वा । क्लीबग्रहणं किम् ? स्त्रीपुं-सयोरपि शेषः स्यात् । अन्येनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च इमानि शुक्लानि । 'स्यादावसङ्ख्येयः' (३-१-११९) इत्येकशेषः । अनेन त्वेकशेषे विकल्पेनैकार्थत्वं प्रस-ज्येत । तन्मात्रभेद इत्येव । महद्धिमं हिमानी, हिमं च हिमानी च हिमहिमान्यौ । महदरण्यमरण्यानी, अरण्यं च अरण्यानी च अरण्यारण्यान्यौ । अक्षाश्च देवनादयः अक्षाणि चेन्द्रियाणि अक्षाक्षाणि । पद्मश्च नागः पद्मा च लक्ष्मीः पद्मं च जलजं पद्मपद्मापद्मानि । एषु प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणार्थभेदोऽप्यस्तीति नैकशेषः । ॥१२८॥

पुष्यार्थाद्भे पुनर्वसुः । ३ । १ । १२९ ॥

एकशेषो निवृत्तः । एकमित्यनुवर्तते । पुष्यार्थाद्भे नक्षत्रे वर्तमानात्परो भ एव वर्तमानः पुनर्वसुशब्दः सहोक्तौ गम्यमानायां सामर्थ्यात् द्व्यर्थः सन्नेक एकार्थो भवति । उदितौ पुष्यपुनर्वसू । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । तिष्यपुनर्वसू । सिध्यपुनर्वसू । समाहारे तु पुष्यपुनर्वसु । पुष्यार्थादिति किम् ? आर्द्रापुनर्वसवः । पुनर्वसुरिति किम् ? पुष्यमघाः । भ इति किम् ? पुष्यपुनर्वसवो माणवकाः । सहोक्तावित्येव । पुष्यः पुनर्वसू येषां ते पुष्यपुनर्वसवो मुग्धाः ॥१२९॥

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः । ३ । १ । १३० ॥

द्रव्यं गुणाद्याश्रयः । विरोधिवाचिनां शब्दानां द्रव्यमप्रतिपादयतां द्वन्द्वो वा एक एकार्थो भवति, स चेत् द्वन्द्वः स्वैः सजातीयैरेवारभ्यते । सुखदुःखम् सुखदुःखे । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । जननमरणम् । जननमरणे । लाभालाभम् । लाभालाभौ । सयोगविभा-गम् । सयोगविभागौ । विरोधिनामिति किम् ? रूपरस-गन्धस्पर्शाः । कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् ? सुखदुःखाविमौ ग्रामौ । शीतोष्णे उदके । स्वैरिति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि । समाहारे चार्थे एकत्वस्येतरेतरयोगे चानेकत्वस्य सिद्धत्वाद्विकल्पे सिद्धे सर्वमिदं विकल्पा-नुक्रमणं नियमार्थम्, विरोधिनामेवाद्रव्याणामेव स्वैर-

वेति। तथा च प्रत्युदाहरणे इतरेतरयोग एव भवति ॥१३०॥

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः । ३ । १ । १३१ ॥

अश्ववडवेति पूर्वापरेति अधरोत्तरेति त्रयो द्वन्द्वा एकार्था वा भवन्ति स्वैः । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवेति निर्देशादेवेतरेतरयोगे ह्रस्वत्वं निपात्यते । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । पशुविकल्पेनैव सिद्धेऽश्ववडवग्रहण तत्पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । हयवडवे । स्वैरित्येव । अजाश्ववडवाः । न्यायादेव विकल्पे सिद्धे पूर्वापरादिग्रहणं पदान्तरनिवृत्त्यर्थम् तेन पूर्वपश्चिमौ दक्षिणापरौ अधरमध्यमौ उत्तरदक्षिणावित्यत्र विकल्पो न भवति ॥१३१॥

पशुव्यञ्जनानाम् । ३ । १ । १३२ ॥

पशूनां व्यञ्जनानां च स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो वा भवति। गौश्च महिषश्च गोमहिषम् गोमहिषौ । अश्ववलीवर्दम् अश्ववलीवर्दौ । वृष्णिस्तभम् वृष्णिस्तभौ। महाजोरभ्रम् महाजोरभ्रौ । व्यञ्जन, दधिघृतम् दधिघृते। शाकसूपम् शाकसूपौ । अश्वमहिषमित्यत्र तु परत्वात् 'नित्यवैरस्य' (३-१-१४१) इति नित्यमेकत्वविधिः । स्वैरित्येव । गोनरौ । दधिवाग्मिणी । दध्युष्ट्रौ ॥ १३२ ॥

तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे । ३ । १ । १३३ ॥

एतेषां बहुत्वे वर्तमानानां प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा भवति। तरु, प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्ष-न्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः । एवं धवाश्वकर्णम् धवाश्वकर्णाः । तृण, कुशकाशम् कुशकाशाः। मुञ्जवल्वजम् मुञ्जवल्वजाः । धान्य, तिलमाषं तिलमाषाः । व्रीहियवम् व्रीहियवाः । मृग, रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः । ऋश्यैणम् ऋश्यैणाः । पक्षिन्, हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः। तित्तिरिकपिञ्जलम् तित्तिरिकपिञ्जलाः । एकस्यापि पदस्य बहुत्वे भवति । प्लक्षश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, प्लक्षौ च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा इत्यादि । बहुत्व इति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । प्लक्षौ च न्यग्रोधौ च, प्लक्षश्च न्यग्रोधौ चेति वा प्लक्षन्यग्रोधाः । स्वैरित्येव। प्लक्षयवाः। गोपृषताः । आरण्याः पशवो मृगा इति मृगाणामपि पशुत्वात् पशुविकल्पेनैव सिद्धे मृगाणामिहोपादानम् अमृगैरबहुत्वे चैकत्वाभावार्थम् ॥ १३३ ॥

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् । ३ । १ । १३४ ॥

सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूना च बहुत्वे वर्तमानानां स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो नित्यं भवति। पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । सेनाङ्गम्, अश्वाश्च रथाश्चाश्वरथम्। रथिकाश्वारोहम् । हस्त्यश्वम् । केचित्तु सेनाङ्गानां पशूना पशुलक्षण विकल्पमिच्छन्ति । हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः । क्षुद्रजन्तवोऽल्पकायाः प्राणिन आनकुलमिह स्मर्यन्ते । यूकालिक्षम् । यूकामत्कुणम् । दंशमशकम् । शतश्वश्चोत्पादकाश्च शतशूत्पादकम् । कीटपिपीलिकम् । बहुत्व इत्येव । सादिनिषादिनौ । अश्वरथौ । यूकालिक्षे । स्वैरित्येव । हस्तिमशकाः ॥ १३४ ॥

फलस्य जातौ । ३ । १ । १३५ ॥

फलवाचिनां शब्दानां बहुत्वे वर्तमानानां च जातौ विवक्षायां स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति। बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । कुवलामलकम् । फलस्येति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियाः । जाताविति किम् ? व्यक्तिपरचोदनायां मा भूत् । एतानि बदरामलकानि तिष्ठन्ति । बहुत्वे इत्येव । बदरामलके, बदरामकम् । स्वैरित्येव । बदरशृगालाः ॥ १३५ ॥

अप्राणिपश्वादेः । १ । ३ । १३६ ॥

बहुत्व इति निवृत्तम् । पूर्वयोगारम्भात् । प्राणि-

भ्य' पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्ये द्रव्यभूताः पदार्था-स्तेषां जातौ वर्तमानानां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति । आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना च शष्कुली च धानाशष्कुलि । एव युगवरत्रम् । कुण्डवदशम् । तरुशैलम् । जातावित्येव । विन्ध्यहिमालयौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिविवक्षायामयं विधि' । व्यक्तिविवक्षाया तु यथाप्राप्तम्—आराशस्त्रि आराशस्त्र्याविमे । प्राणिपश्वादिजातिवर्जनं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम् । गोमहिषौ । गोमहिषम् । दधिघृते । दधिघृतम् । प्लक्षन्यग्रोधौ २ कुशकाशौ२ व्रीहियवौ २ रुरुपृषतौ २ हसचक्रवाकौ२ । अश्वरथौ२ । अप्राणीति प्राणिनो द्रव्यस्य पर्युदासेनाप्राणिनो द्रव्यस्य ग्रहणादिह न भवति । रूपरसगन्धस्पर्शा' । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि । स्वैरित्येव । बदरशृगालौ ॥ १३६ ॥

प्राणितूर्याङ्गाणाम् । ३ । १ । १३७ ॥

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गाणां च स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति । प्राण्यङ्ग, दन्ताश्च ओष्ठौ चेदं दन्तोष्ठम् । इदं शिरोग्रीवम् । इदं पाणिपादम् । इदं कर्णनासिकम् । तूर्याङ्ग, शङ्खशाङ्खिकादिसमुदायस्तूर्यम् अङ्गान्यवयवा' । इदं शङ्खपटहम् । इदं भेरीमृदङ्गम् । शाखिकमौरजिकम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । वीणावादकपरिवादकम् । स्वैरित्येव । पाणिगृध्रौ । पीठपटहौ । पाणिपणवौ । प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गेषु शंखपटहादीनामप्राणिजातित्वात् पूर्वेण सिद्धे व्यक्तिविवक्षाया विधानार्थम् जाति विवक्षायां प्राण्यङ्गाप्राण्यङ्गादिसंभेद एकत्वनिराककरणार्थं च वचनम् । एतज्ज्ञापनार्थमेव च बहुवचनम् ॥ १३७ ॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे । ३ । १ । १३८ ॥

शाखाध्ययननिमित्तकव्यपदेशभाजो द्विजन्मानश्चरणा' कठादयः । प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनमनुवाद' । यज्ञकर्मणि शंसितानुशंसनमित्येके । अनुकरणमित्यपरे । अद्यतन्या परभूताया यौ स्थेणौ तयोः अनुकथने कर्तृत्वेन सबन्धिनो ये चरणास्तद्वाचिना शब्दानां स्वैर्द्वन्द्वोऽनुवादविषय एक एकार्थो भवति । प्रत्यष्ठात् कठकालापम् । उदगात् कठकौथुमम् । प्रत्यष्ठात् मौदपैप्पलादम् । एषामुदयप्रतिष्ठे कश्चिदनुवदति । चरणस्येति किम् ? उदगुस्तार्किकवैयाकरणा । स्थेण इति किम् ? अगमन्कठकालापा । अद्यतन्यामिति किम् ? अतिष्ठन्कठकालापा । अनुवाद इति किम् ? उदगु' कठकालापा. । अप्रसिद्धं कथयति । अन्ये तु स्थेणोऽद्यतनीप्रयोगादनु पश्चाद्वादश्चरणद्वन्द्वस्येत्यनुवादस्तत्रेच्छन्ति । तन्मते इह न भवति । कठकालापा प्रत्यष्ठु' । कठकौथुमा उदगु । १३८ ॥

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः । ३ । १ । १३९ ॥

अध्वर्यवो यजुर्वेदविद' । तेषां वेदोऽप्यध्वर्यु' । तत्र विहिता' क्रतवोऽश्वमेधादयोऽध्वर्युक्रतव । ससोमको यागः क्रतु. । अध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दाना स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति, अक्लीबे क्लीबे चेदध्वर्युक्रतुवाची शब्दो न भवति । अर्कश्चाश्वमेधश्चार्काश्वमेधम् । साह्नातिरात्रम् । पौण्डरीकातिरात्रम् । अर्कादय' पुंलिङ्गा' । अक्लीबग्रहणं किम् ? गवामयनादित्यानामयने । प्रसज्यप्रतिषेध किम् ? राजसूयं च वाजपेयं च राजसूयवाजपेये । इमौ क्रतू पुंलिङ्गावपि स्त इति पर्युदासाश्रयणेऽत्रापि स्यात् । अध्वर्युग्रहण किम् ? इषुवज्रौ । उद्भिद्भिलभिदौ । इष्वादय सामवेदे विहिता' । क्रतुग्रहणं किम् ? दर्शपौर्णमासौ ॥ १३९ ॥

निकटपाठस्य । ३ । १ । १४० ॥

निकट' पाठो येपामध्येतॄणा ते निकटपाठा , तद्वा

चिना द्वन्द्व एक एकार्थो भवति स्वैः । पदमधीते पदकः । एवं क्रमकः । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् । पदानन्तर क्रमस्य पाठात् पाठयोर्निकटत्वम् । एवं क्रममधीते क्रमकः । वृत्तिमधीते वार्तिकः । क्रमकश्च वार्तिकश्च क्रमकवार्तिकम् । चर्चां पारयतीति चर्चापारः । स च खण्डिकश्च चर्चापारखण्डिकम् । निकटेति किम्? याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठेति किम्? पितापुत्रौ ॥१४०॥

नित्यवैरस्य ।३।१।१४१॥

नित्यमनिमित्त जातिनिबद्ध वैरं येषा तद्वाचिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति । अहिनकुलम् । मार्जारमूषिकम् । ब्राह्मणश्रमणम् । श्वावराहम् । 'शुनः' (३–२–९०) इति दीर्घत्वम् । श्वचण्डालम् । पशुविकल्पः पक्षिविकल्पश्च परत्वादनेन बाध्यते । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् । नित्यवैरस्येति किम्? कौरवपाण्डवाः । कौरवपाण्डवम् । देवासुराः । देवासुरम् । नैषां निर्निमित्तं वैरमपि तु राज्यापहारादिकृतम् । अन्ये तु वैर एवाभिधेये समाहारमिच्छन्ति । श्वावराहम् मार्जारमूषिकम् । वैरमिति वैरिषु तु यथाप्राप्तम् । 'दक्षिणाद्ग्रामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।' विद्यते लोक औत्पत्तिको विरोधो यथा मार्जारमूषिकयो ॥१४१॥

नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ।३।१।१४२॥

विविधं लिङ्गं येषां तेषां नदीदेशपुराभिधायिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति । उद्धचश्च इरावती च उद्धचेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । विपाट् च स्त्री, चक्रभिच्च नपुंसकम् । विपाट्चक्रभिदम् । देश, कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । वरेन्द्रीमगधम् । पुरम्, मथुरापाटलिपुत्रम् । काञ्चीकन्यकुब्जम् । पुरां देशत्वात्तद्ग्रहणेनैव सिद्धे पुर्ग्रहणं ग्रामनिषेधार्थम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ग्रामौ । स्वैरित्येव । शौर्यं च नगरं केतवता च ग्रामः शौर्यकेतवते । पुरग्रामसंभेदेऽपीच्छन्त्यन्ये । शौर्यकेतवतम् । पुर्देशसंभेदेऽपीत्यपरे । श्रावस्तीगन्धदेशम् । मगधश्रावस्ति । नदीदेशपुरामिति किम्? कुक्कुटमयूर्यौ । देशग्रहणेन चेह जनपदानां ग्रहणम् पृथग्नदीपुरग्रहणात् । तेनेह भवति । गौरी च कैलासश्च गौरीकैलासौ पर्वतौ । कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने पर्वतौ । विलिङ्गानामिति किम्? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । मथुरातक्षशिले ॥१४२॥

पात्र्यशूद्रस्य ।३।१।१४३॥

यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते पात्रमर्हन्तीति पात्र्याः । पात्र्यशूद्रवाचिनां द्वन्द्व एक एकार्थो भवति स्वैः । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । कुलालवरुटम् । किष्किन्धगान्धिकम् । शकयवनम् । पात्र्येति किम् । जनंगमबुक्कसाः । शूद्रग्रहणं किम्? ब्राह्मणक्षत्रियविशः ॥१४३॥

गवाश्वादिः ।३।१।१४४॥

गवाश्वादिर्द्वन्द्व एक एकार्थो भवति । गौश्चाश्वश्च गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम् कुब्जकैरातकम् । पुत्रपौत्रम् । नित्यवैराभावपक्षे श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम् । शाटीपच्छिकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेद । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोपलम् । कुडीकुडम् । दासीदासम् । भागवतीभागवतम् । त्रिष्वेतेषु 'पुरुष स्त्रिया' (३–१–१२६) इत्येकशेषो न भवति । निपातनात् । गवाश्वादिषु यथोच्च

रितरूपग्रहणादन्यत्र नायं विधिः । गोऽश्वो । गोऽश्वम् । गोअश्वौ । गोअश्वम् । गोऽविकौ । गोऽविकम् । गवेलकौ । गवेलकम् । पशुविभाषैव भवति ॥१४४॥

न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ॥

दधिपय प्रभृतिद्वन्द्व एक एकार्थो न भवति । दधि च पयश्च दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । हरिवासवौ । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्राजकौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । आद्यवसाने । सूर्याचन्द्रमसौ । मित्रावरुणौ । अग्नीषोमौ । सोमारुद्रौ । नारदपर्वतौ । खण्डामर्कौ । नरनारायणौ । रामलक्ष्मणौ । भीमार्जुनौ । कम्बलाश्वतरौ । मातापितरौ । पितापुत्रौ । श्रद्धामेधे । शुक्लकृष्णे । इध्मावर्हिषी । पूर्वस्य दीर्घत्वं निपातनात् । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अत्र 'ऋक्सामर्ग्यजुष' –(७–३–९७) इत्यादिनाकारान्तत्वम् । याज्यानुवाक्ये । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । श्रुततपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुशले । अत्राद्येषु त्रिषु व्यञ्जनविकल्पे, शुक्लकृष्णे इत्यत्र 'विरोधिनामद्रव्याणाम्' (३–१–१३०) इति विकल्पे, इध्मावर्हिषी, उलूखलमुशले इत्यत्र 'अप्राणिपश्वादेः' (३–१–१३६) इति नित्यमेकत्वे, शेषेषु च 'चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ' (३–१–११७) इत्युभयस्मिन् प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । चण्डालमृतपादयश्चात्र द्रष्टव्या ॥१४५॥

संख्याने । ३ । १ । १४६ ॥

इयत्तापरिच्छेदः संख्यानम् । वर्तिपदार्थानां सङ्ख्याने गम्यमाने द्वन्द्व एकार्थो न भवति । दश गोमहिषाः । एतावन्ति दधिघृतानि । बहवः प्लक्षन्यग्रोधाः । दश हस्त्यश्वाः । शतं यूकालिक्षाः । तावन्ति बदरामलकानि । बहवः पाणिपादाः । कति मार्दङ्गिकपाणविकाः । उदगुर्दशेमे कठकालापाः । द्वावर्काश्वमेधौ । द्वादश पदकक्रमकाः । द्वौ गङ्गाशोणौ । पञ्च तक्षायस्काराः । इयन्तो गवाश्वाः ॥१४६॥

वान्तिके । ३ । १ । १४७ ॥

वर्तिपदार्थानां सङ्ख्यानस्यान्तिके समीपे गम्यमाने द्वन्द्व एकार्थो वा भवति । उपगता दश यस्य येषां वा उपदशं गोमहिषम् । उपदशा गोमहिषा । उपदशाय गोमहिषाय । उपदशेभ्यो गोमहिषेभ्यः । द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तदनुप्रयोगस्यापि बहुव्रीहेरेकवचनान्तत्वम् । यदा तु दशानां समीपमुपदशमित्यव्ययीभावस्तदोपदशं गोमहिषायेति भवति ॥१४७॥

प्रथमोक्तं प्राक् । ३ । १ । १४८ ॥

अत्र समासप्रकरणे प्रथमया प्रथमान्तेन पदेन यदुक्तं निर्दिष्टं तत्प्राक् पूर्वं निपतति । आसन्नदशाः । सप्तगङ्गम् । ऊरीकृत्य । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः । यूपदारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशौण्डः । नीलोत्पलम् । पञ्चाम्राः । वाच्यवत्समासेऽप्यनियमः स्यादिति वचनम् ॥१४८॥

राजदन्तादिषु । ३ । १ । १४९ ॥

राजदन्त इत्यादिषु समासेष्वप्राप्तपूर्वनिपातं प्राक् निपतति । दन्तानां राजा राजदन्तः । 'षष्ठी'–(३–१–७६) इति प्रथमोक्तत्वेन दन्तशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्यानेन पूर्वनिपातः । पूर्वं वासितं पश्चाल्लिप्तं लिप्तवासितम् । अत्र 'पूर्वकाल'–(३–१–९७) इति प्रथमोक्तत्वेन वासितस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते लिप्तस्य पूर्वनिपातः । एवं सिक्तसंमृष्टं, भृष्टलुञ्चितं नग्नमुषितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोतम्, उप्तगाढम् । ऋणेऽधमो–ऽधमर्णः । अत्र 'सप्तमी'–(३-१-८८)इति प्रथमोक्तत्वेन ऋणस्य पूर्वनिपाते प्राप्तेऽधमस्य पूर्वनिपातः । एवमुत्तमर्णः । उलूखलं च मुशलं

च उलूखलमुशले । अत्र मुशलशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते उलूखलशब्दस्यानेन पूर्वनिपात' । एव तन्दुलकिण्वम् । चित्ररथबाह्लीकौ । स्नातकराजानौ । उशीरबीजशिञ्जास्थम् । आरद्वायनिचान्धनि । अधरोष्ठम् । वैकारिमतगाजवाजम् । गोपालिधानपूलासम् । कुरण्डस्थलपूलासम् । दारजारौ । दारशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्ति अत्र नियमे, दारार्थम् । अत्र तु स्वरादन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते दारशब्दस्य पूर्वनिपात । एवं विष्वक्सेनार्जुनौ । शूद्रार्यौ । विषयेन्द्रियाणि । गवाश्वम् । अवन्त्यश्मका' । चित्रास्वाती माणविके । केशश्मश्रु । अत्रेदुदन्तत्वेन स्वातिश्मश्रुशब्दयो. पूर्वनिपाते प्राप्ते चित्राकेशयो पूर्वनिपात' । एवं भार्यापती । पुत्रपती । स्वसृपती । जायापती । जंपती । दंपती । गणपाठाज्जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते । पुत्रपशू । शिरोजानु । शिरोबिजु । नरनारायणौ । अर्च्यत्वान्नाराणयस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते नरस्य पूर्वनिपात' । एवं सोमरुद्रौ । कुवेरकेशवौ । काकमयूरौ । उमामहेश्वरौ । पाण्डुधृतराष्ट्रा । ज्येष्ठभ्रातृत्वेन धृतराष्ट्रस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पाण्डो' पूर्वनिपात. । एवं विष्णुवासवौ । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन कचिद्विकल्पः । पुरुषोत्तम. । उत्तमपुरुष' । मध्यगृहम् । गृहमध्यम् । अधरबिम्बम् । बिम्बाधर' । ओष्ठबिम्बम् । बिम्बोष्ठ. । इत्यादि ॥१४९॥

विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुव्रीहौ ।३।१।१५०॥

विशेषणवाचि सर्वादि सङ्ख्यावाचि च नाम बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति। विशेषणम् । चित्रगु. । शबलगु' । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणि. । सर्वादि । सर्वं शुक्लमस्य सर्वशुक्ल' । सर्वकृष्णः । सर्वसारः । सर्वगुरु' । सर्वलघुः । विश्वदेवः । विश्वामित्रः । उभयचेतनः । संख्या । द्वौ कृष्णौ गुणावस्य द्विकृष्णः । द्विशुक्लः । चतुर्हस्व । पञ्चदीर्घः । पञ्चोन्नतः । सप्तरक्त' । उन्नतरक्तशब्दौ न क्तान्तावपि तु गुणशब्दौ तेन स्पर्धे क्तलक्षण' पूर्वनिपातो न भवति । शब्दस्पर्धे परत्वात्सर्वादिसंख्ययो' संख्याया एव पूर्वनिपात' । त्र्यन्यः । द्वियुष्मत्क । द्व्यस्मत्क' । उभयोस्तु सर्वादित्वे स्पर्धे परस्य पूर्वनिपातः । द्व्यन्य । बहुव्रीहाविति किम् ? उपसर्वम् । 'प्रथमोक्तम्'–(३–१–१४८) इत्यनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । 'सर्वादिसंख्ययोर्विशेषणत्वेऽपि पृथग्वचनं शब्दपरस्पर्धार्थम् ॥ १५० ॥

क्ताः ।३।१।१५१॥

क्तप्रत्ययान्तं सर्वं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृत' कटोऽनेन कृतकटः । भिक्षितभिक्षः । क्तान्तस्य विशेषणत्वात् पूर्वेण सिध्यति, विशेषार्थं तु वचनम् । कटे कृतमनेन कृतकट' । स्पर्धे परत्वार्थं च । कृतभव्यकट' । कृतविश्वः । केचित्तु सर्वादिभ्यः क्तान्तस्य पूर्वं निपातं नेच्छन्ति । कृतचत्वारः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन कृतप्रिय इत्यत्र परेणापि स्पर्धे क्तान्तस्यैव पूर्वनिपातः ॥ १५१ ॥

जातिकालसुखादेर्नवा । ३ । १ । १५२ ॥

जातिवाचिभ्य कालवाचिभ्य' सुखादिभ्यश्च शब्दरूपेभ्यो बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं वा पूर्वं निपतति । जाति, शार्ङ्गरजग्धी । जग्धशार्ङ्गरा । पलाण्डुभक्षिती । भक्षितपलाण्डु' । पाणिगृहीती । गृहीतपाणि' । कटकृत' । कृतकट' । व्यक्तिविवक्षायां तु 'क्ताः' (३–१–१५१) इत्यनेन कृतकट इत्याद्येव भवति । अन्ये तु आकृतिव्यङ्ग्यजातिवाचिन एव क्तान्तस्य पूर्वनिपातमिच्छन्ति । तेनेह न भवति । आहृतब्राह्मण' । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षि. । प्रीणित-

कठः । काल, मासयाता । यातमासा । सवत्सरयाता । यातसंवत्सरा । मासगतः । गतमासः । सुखादयो दश क्यन्विधौ निर्दिष्टाः । सुखयाता । यातसुखा । हीनदु खा । दु खहीना । तृप्रोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्रा । सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र अलीक करुण कृपण सोढ प्रतीप इति सुखादिः ॥ १५२ ॥

आहिताग्न्यादिषु । ३ । १ । १५३ ॥

आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिसमासेषु क्तान्तं वा पूर्वं निपतति । आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातपुत्र । पुत्रजात । जातदन्त । दन्तजात । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजात । पीततैल । तैलपीत । पीतघृतः । घृतपीतः । पीतमद्य । मद्यपीतः । पीतविष । विषपीतः । ऊढभार्यः । भार्योढ । गतार्थः । अर्थगत । छिन्नशीर्षः । शीर्षच्छिन्न । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन पीतदधिः, दधिपीत इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥१५३॥

प्रहरणात् । ३ । १ । १५४ ॥

प्रहरणवाचिनः शब्दात् क्तान्तं बहुव्रीहौ वा पूर्वं निपतति । उद्यतोऽसिरनेन उद्यतासि. । अस्युद्यतः । कलितप्रहरण । प्रहरणकलितः । उत्खातखड्गः । खड्गोत्खात । आकृष्टधन्वा । धनुराकृष्ट. । उद्यतमुशलः मुशलोद्यतः ॥१५४॥

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च । ३ । १ । १५५ ॥

नञुपादानाद्वेति न सबध्यते । इन्द्वादेः प्रहरणवाचिनश्च शब्दात्पूर्वं सप्तम्यन्तं न निपतति बहुव्रीहौ । इन्दुर्मौलौ यस्य इन्दुमौलि । चन्द्रमौलिः । शशिशेखरः । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । पद्महस्त । शंखपाणि । दर्भपवित्रपाणि । पद्मपाणिः । इत्यादि । प्रहरणात्, असिः पाणावस्य असिपाणि । दण्डपाणि । चक्रपाणिः । शूलपाणिः । शार्ङ्गपाणिः । धनुष्पाणिः । धनुर्हस्त । पाशहस्त । वज्रहस्त । वज्रपाणि । बहुलाधिकारात् पाणिवज्रः हस्तवज्रः इत्यत्र पूर्वनिपातोऽपि । बहुवचनं प्रयोगानुसारणार्थम् । एवमुत्तरत्रापि ॥१५५॥

गड्वादिभ्यः । ३ । १ । १५६ ॥

वेत्यनुवर्तते । गड्वादिभ्य शब्देभ्यो बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं वा पूर्वं निपतति । गण्डुकण्ठ । कण्ठेगडु । एवं शिरसिगडु । गडुशिरा । शिरस्यरु । अरुःशिराः । मध्येगुरुः । गुरुमध्य । अन्तेगुरु । गुर्वन्तः व्यवस्थितविभाषया वहेगडुरित्येव भवति ॥१५६॥

प्रियः । ३ । १ । १५७ ॥

प्रियशब्दो बहुव्रीहौ समासे पूर्वं वा निपतति । प्रियगडु । गडुप्रिय. । प्रियविश्वः । विश्वप्रिय । प्रियचत्वा । चतुष्प्रियः ॥१५७॥

कडाराः कर्मधारये । ३ । १ । १५८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं निपतन्ति । कडारजैमिनि । जैमिनिकडार । गडुलगालवः । गालवगडुलः । काणद्रोणः । द्रोणकाण । खञ्जमौञ्जायनः । मौञ्जायनखञ्जः । कुण्टवात्स्यः । वात्स्यकुण्टः । खेलदाक्षिः । दाक्षिखेल । खोडकहोड । कहोडखोड. । खलतिखारपायण. । खारपायणखलिति । गौरगौतमः । गौतमगौर । पिङ्गलमाण्डव्य. । माण्डव्यपिङ्गलः । वृद्धमनु । मनुवृद्ध । भिक्षुकदाक्षि । दाक्षिभिक्षुक । बठरच्छान्दसः । छान्दसबठर । तनुतृणबिन्दु । तृणबिन्दुतनु. । कूटप्लाक्षि. । प्लाक्षिकूटः । कडारादीनां गुणवचनत्वात् द्रव्यशब्दान्नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते पक्षे परनिपातार्थं वचनम् । यदा तु द्वावपि गुणशब्दौ तत्र निर्ज्ञातानिर्ज्ञाताभ्यां विशेषणविशेष्यत्वे पर्यायेण पूर्वनिपात इत्युक्तमेव । गडुलकाण । काणगडुल ।

खञ्जकुण्ट' । कुण्टखञ्ज' । खोडखलतिः । खलतिखोड. । गौरवृद्ध । वृद्धगौर. । पिङ्गलभिक्षुक. । भिक्षुकपिङ्गल. । बठरतनुः । तनुवठरः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन नटबधिरादयोऽपि द्रष्टव्या. ॥१५८॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । १ । ३ । १५९ ॥

धर्मार्थादौ द्वन्द्वे समासे प्राप्तपूर्वनिपातं वा पूर्वं निपतति । धर्मार्थौ । अर्थधर्मौ । कामार्थौ । अर्थकामौ । शब्दार्थौ । अर्थशब्दौ । आद्यन्तौ । अन्तादी । अग्नेन्द्रौ इन्द्राग्नी । चन्द्रार्कौ । अर्कचन्द्रौ । अश्वत्थकपित्थौ । कपित्थाश्वत्थौ । इत्यादिषु स्वराद्यदन्तत्वान्नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ । दीर्घलघू । लघुदीर्घौ । चन्द्रराहू । राहुचन्द्रौ इत्यादिष्विदुदन्तत्वान्नित्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । तपःश्रुते । श्रुततपसी । द्रोणभीष्मौ । भीष्मद्रोणौ । इत्यादिष्वर्च्यत्वान्नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते । शकृन्मूत्रम् । मूत्रशकृत् । कुशकाशम् । काशकुशम् । करभरासभौ । रासभकरभौ । इत्यादिषु । लघ्वक्षरत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते । समीरणाग्नी । अग्निसमीरणौ । आदित्यचन्द्रौ । चन्द्रादित्यौ पाणिनीयरौढीया. । रौढीयपाणिनीयाः । जित्याविपूयविनीया' । विपूयविनीयजित्या' । इत्यादिष्वल्पस्वरत्वान्नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा' । शूद्रविट्क्षत्रियविप्रा. । भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ । देवापिशंतनू । शंतनुदेवापी । इति वर्णभ्रातृलक्षणेऽनुपूर्वं निपाते प्राप्ते विकल्पार्थ वचनम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन वसतग्रीष्मौ । ग्रीष्मवसतौ । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ । इत्यादयोऽपि द्रष्टव्या ॥१५९॥

लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम् । ३ । १ । १६० ॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । लघ्वक्षरं सखिवर्जितेकारोकान्तं स्वराद्यकारान्तमल्पस्वरमर्च्यवाचि च शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं निपतति, यत्र चानेकसभवस्तत्रैकमेव । लघ्वक्षर, शरसीर्यम् । तिलमाषम् । शैलौ मलयदर्दुरौ । असखीदुत्, अग्नीषोमौ । अग्निधूमम् । पतिसुतौ । वायुतोयम् । स्वादुतिक्तौ । सखिवर्जनं किम् । सुतसखायौ । सखिसुतौ । ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः, इति तदन्तस्य प्रतिषेधो न भवति । बहुसखिबहुधनौ । स्पर्धे परमेव । व्रीहियवौ । असिखीदुदित्यैकपद्यादिदुतो' स्पर्धे कामचारः । पतिवसू । वसुपती । स्वराद्यत् । अस्त्रशस्त्रम् । इन्द्रचन्द्रौ । उष्ट्रमेषम् । अश्वरथम् । ऋश्यरोहितौ । स्पर्धे परमेव । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । इन्द्रवायू । इन्द्रविष्णू । अर्केन्दू । अल्पस्वर, प्लक्षन्यग्रोधौ । स्पर्धे परमेव । धवखदिरौ । वागग्नी । वाग्वायू । वागर्थौ । धवाश्वकर्णौ । अर्च्य । श्रद्धामेधे । स्पर्धे परम् । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । मातापितरौ । वधूवरौ । रुद्राग्नी । रुद्रेन्द्रौ । वासुदेवार्जुनौ । लघ्वादिग्रहणं किम्? कुक्कुटमयूरौ । मयूरकुक्कुटौ । अध्येतृवेदितारौ । वेदित्रध्येतारौ । अश्ववृक्षौ । वृक्षाश्वौ । एकमिति किम्? युगपदनेकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते एकस्यैव यथाप्राप्तं पूर्वं निपातः, शेषाणां तु कामचार इति प्रदर्शनार्थम् । शखदुन्दुभिवीणा' वीणादुन्दुभिशखा' । शंखवीणादुन्दुभय' । अश्वरथेन्द्रा' । इन्द्राश्वरथा । इन्द्ररथाश्वा' । दुन्दुभिशंखवीणा इति रथेन्द्राश्वा इति च न भवति । कथं धनपतिरामकेशवा' मृदङ्गशंखपणवा' । रामशखशब्दयोरुत्तराभ्यां समासे सति पूर्वेण समास' । द्वन्द्व इत्येव । विस्पष्टं पटु विस्पष्टपटु' ॥१६०॥

मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् । ३ । १ । १६१ ॥

मासवाचि वर्णवाचि भ्रातृवाचि च शब्द-

रूपं द्वन्द्वे समासे अनुपूर्वं यद्यत्पूर्वं तत् तत्पूर्वं निपतति, अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम् । मास, फाल्गुनचैत्रौ । वैशाखज्येष्ठौ । वर्ण, ब्राह्मणक्षत्रियौ । क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियविशः । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा. । भ्रातृ, बलदेववासुदेवौ । युधिष्ठिरभीमार्जुनाः ॥१६१॥

भर्तुतुल्यस्वरम् । ३ । १ । १६२ ॥

भं नक्षत्रम् । तद्वाचि ऋतुवाचि च तुल्यसंख्यस्वरं द्वन्द्वे समासेऽनुपूर्वं निपतति । भ, कृत्तिकारोहिण्य. । अश्विनीभरणीकृत्तिकाः । मृगशिर.पुनर्वसू । ऋतुः, हेमन्तशिशिरौ । शिशिरवसन्तौ । पूमन्तशिशिरवसन्ताः । तुल्यस्वरमिति किम् । आर्द्रामृगशिरसी । पुष्यपुनर्वसू । तिष्यपुनर्वसू । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ १६२ ॥

संख्या समासे । ३ । १ । १६३ ॥

सर्वा संख्या प्रथमोक्तेत्यनियमे आनुपूर्व्याः संख्याया पूर्वनिपातार्थं वचनम् । समासमात्रे संख्यावाचिनामनुपूर्वं पूर्वं निपतति । बहुव्रीहौ, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । एवं त्रिचतुरा । पञ्चषाः । द्विर्दश द्विदशा । एव त्रिदशा. । द्विगौ, द्वे शते समाहृते द्विशती । त्रिशती । द्वन्द्वे, एकश्च दश चैकादश । एवं द्वादश । त्रयोदश । सप्ततिशतम् । अशीतिशतम् । नवतिशतम् ॥१६३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम. पाद. समाप्त ॥ ३ । १ ॥

असंरब्धा अपि. चिरं, दुःसहा वैरिभूभृताम् ॥ चण्डाश्चामुण्डराजस्य, प्रतापशिखिनः कणाः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः

परस्परान्योन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि ॥ ३ । २ । १ ॥

परस्परादीनामपुंसि स्त्रियां नपुंसके च प्रयुज्यमानानां संबन्धिन. स्यादेः स्थाने आमादेशो वा भवति । इमे सख्यौ परस्परां भोजयतः । परस्परं भोजयत । आभि सखीभि परस्परां भोज्यते । परस्परेण भोज्यते । इमाः सख्यः परस्परां प्रयच्छन्ति । परस्परस्मै प्रयच्छन्ति । इमा परस्परा परस्परस्माद्वा विभ्यति । इमा. परस्परां परस्परस्य वा स्मरन्ति । इमाः परस्परां परस्परस्मिन्वा स्निह्यन्ति । इमे कुले परस्परा भोजयत. । परस्परं भोजयत इत्यादि । इमे सख्यौ कुले वा अन्योन्यामन्योन्यं वा भोजयत. । सखीभि कुलैर्वा अन्योन्यामन्योन्येन वा भोज्यते । इमे सख्यौ कुले वा इतरेतरामितरेतरं वा भोजयतः । सखीभि कुलैर्वा इतरेतरामितरेतरेण वा भोज्यते । अपुंसीति किम् । इमे नरा परस्परं भोजयन्ति । नरै. परस्परेण भोज्यते । नरै परस्परस्य दीयते । अपरोऽर्थः परस्परादीनामपुंसि प्रयुज्यमानानां संबन्धिन स्यादेरमादेशो वा भवति । अमीभि सखीभि कुलैर्वा परस्परं परस्परेण वा भोज्यते । स्त्रीभि. कुलैर्वा परस्पर परस्परस्मै वा

दीयते । अपरोऽर्थः परस्परादीनां पुंसि प्रयुज्यमानानां सबन्धिनः स्यादेरम्वा भवति । एभिर्नरैः परस्परं परस्परेण वा भोज्यते । एभिर्नरैः परस्परं परस्परस्मै वा दीयते । एवं च स्त्रीनपुंसकयोरमामौ द्वावादेशौ वा भवत इति त्रैरूप्यम् । इमे परस्परादयः शब्दाः स्वभावादेकवपुंस्त्ववृत्तय कर्मव्यतीहारविषया । अस्मादेव च निर्देशात् परान्येतरशब्दानां सर्वनाम्ना द्विर्वचनादि निपात्यते ॥१॥

अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।३।२।२॥

अव्ययीभावसमासस्याकारान्तस्य सबन्धिनः स्यादेरमित्ययमादेशो भवति 'अपञ्चम्याः' पञ्चमीं च वर्जयित्वा । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकम्भं पश्य । उपकुम्भं देहि । उपकुम्भं स्वामी । अव्यीभावस्येति किम् ? कष्टश्रितः । तत्सबन्धिनः स्यादेरिति किम् ? प्रियोपकुम्भस्तिष्ठति । प्रियोपकुम्भाय देहि । अत इति किम् ? अधिस्त्रि । उपवधु । उपकर्तृ । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात ॥२॥

वा तृतीयायाः ।३।२।३॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य सबन्धिन्यास्तृतीयायाः स्थाने वा अम् भवति । कि त उपकुम्भम् । कि त उपकुम्भेन । तत्सबन्धिन्यास्तृतीयाया इति किम् ? किं नः प्रियोपकुम्भेन ॥३॥

सप्तम्या वा ।३।२।४॥

अकारान्तस्याव्यीभावस्य सबन्धिन्या सप्तम्या अमादेशो भवति वा । उपकुम्भ निधेहि । उपकुम्भे निधेहि । तत्सबन्धिन्याः सप्तम्या इति किम् ? प्रियोपकुंभे निधेहि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥४॥

ऋद्धनदीवंश्यस्य ।३।२।५॥

ऋद्धं समृद्धम् । यस्य समृद्धिः सुशब्दादिना द्योत्यते तदन्तस्य नद्यन्तस्य वंश्यान्तस्य चाकारान्तस्याव्ययीभावस्य सबन्धिन्याः सप्तम्याः स्थानेऽमादेशो भवति । ऋद्ध, मगधानां समृद्धिः सुमगधं वसति । सुमद्रं वसति । नदी, उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्नुन्मत्तगङ्गं देशे वसति । एवं लोहितगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । तूष्णीगङ्गं वसति । द्वे यमुने द्वियमुनं वसति । एवं सप्तगोदावरम् । वंश्य, एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्याः एकविंशतिभारद्वाजं वसति । एवं त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । त्रिकोशरम् । प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादिह न भवति । उपगङ्गे । उपयमुने । पूर्वेण तु विकल्पो भवत्येव । नित्यार्थं वचनम् ॥५॥

अनतो लुप् ।३।२।६॥

अकारान्तं वर्जयित्वान्यस्याव्ययीभावस्य सबन्धिनः स्यादेर्लुब् भवति । स्त्रीषु अधिस्त्रि । उपकर्तृ । अनत इति किम् ? उपकुम्भात् उपकुम्भाभ्याम् उपकुम्भेभ्यः । उपकुम्भेन । उपकुम्भे । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियोपवधुः । अत्युपवधुः ॥६॥

अव्ययस्य ।३।२।७॥

अव्ययसम्बन्धिनः स्यादेर्लुप् भवति । स्वः, प्रातः, उच्चैः, परमोच्चैः, । कृत्वा । भोजं भोजम् व्रजति । ततः, तत्र, कथं, ब्राह्मणवत्, पचतितराम्, तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतिस्वरः । अत्युच्चैसः । अत एव लुब्विधानादव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते । ततश्चाथो स्वस्ते गृहम् । अथोच्चैर्मम (मे)गृहमित्यादौ सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा' (२–१–३२) इति विकल्पेन ते मे आदेशौ पदसंज्ञा च सिद्धा भवति ॥ ७॥

एकार्थ्ये ।३।२।८॥

ऐकार्थ्यम् ऐकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् भवति । चित्रा गावो यस्य चित्रगुः । राजपुरुषः । पुत्र-

मिच्छति पुत्रीयति पुत्रकाम्यति । कुम्भं करोति कुम्भकार । उपगोरपत्यमौपगव. । एषु चित्र अस्, गो- अस्, राजन् अस्, पुरुष स्, पुत्र अम् य, पुत्र अम् काम्य, कुम्भ अस् कार, उपगु अस् अ इति स्थिते ऐकार्थ्ये सति तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् । अत एव च लुप्विधानात् 'नाम नाम्ना' –(३–१–१८) इत्युक्तावपि विभक्त्यन्तानामेव समासो विज्ञायते । ऐकार्थ्ये इति निमित्तसप्तमीविज्ञानादैकार्थ्योत्तरकालस्य न भवति। चित्रगु' । ऐकार्थ्य इति किम् ? चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये न भवति ॥ ७॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ।३।२।९॥

समासारम्भकमन्त्यं पदमुत्तरपदम् । नाम्यन्तादेकस्वरात्पूर्वपदात्परस्याम. खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति । स्त्रीं स्त्रियं वात्मानं मन्यते स्त्रींमन्य स्त्रियंमन्य. । भ्रुवंमन्य' । नरंमन्य' । रायंमन्य. । गामन्य । नावंमन्य । अथ श्रियमात्मान । मन्यते श्रियंमन्यं कुलमित्यत्र नपुसकलक्षणोऽमो लोप. कस्मान्न भवति । उच्यते । श्रीशब्दस्यात्मसमानाधिकरणस्य नपुंसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च न भवति । अन्ये त्वाहुः यथा प्रष्ठादय शब्दा धवयोगात् स्त्रियां वर्तमाना. स्वलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते तथा श्रीशब्दः कुले वर्तमान स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते ततो नपुंसकलक्षण ह्रस्वत्वममो लुप् च भवति । श्रिमन्य कुलमिति । नचायं नपुंसकलक्षणस्य लोपस्यापवाद किंतु ऐकार्थ्यलक्षणस्योत्तरपदग्रहणात । नामिग्रहणं किम् ? ज्ञंमन्य ।क्ष्मंमन्य. । वाग्मन्यः । एकस्वरादिति किम् ? हरणिमन्या । वुधंमन्या । खितीति किम् ? स्त्रीमानी 'मन्याण्णिन्' (५–१–११६)॥९॥

असत्त्वे ङसेः ।३।२।१०॥

असत्त्वे विहितो यो ङसि. तस्योत्तरपदे लुप् न भवति । स्तोकान्मुक्त' । अल्पान्मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः । अन्तिकादागत' । अभ्याशादागत । सविधादागत. । दूरादागत. । विदूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । 'क्तेनासत्त्वे' (३-१-७४) इति समासः । असत्त्वे इति किम् ? स्तोकभयम् । स्तोकापेतः । उत्तरपद इत्येव । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥१०॥

ब्राह्मणाच्छंसी ।३ २ । ११॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र ङसेर्लुबभावो निपात्यते। ब्राह्मणाद् ग्रन्थादादाय शंसति ब्राह्मणाच्छंसी । ब्राह्मणाच्छंसिनौ । ब्राह्मणाच्छंसिन. । रूढिवशादृत्विग्विशेष उच्यते । उपात्तविषयमेव तदपदानं यथा कुसूलात्पचति निपातनस्येष्टविषयत्वादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुप् भवति । ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥११॥

ओजोऽञ्जःसहोम्भस्तमस्तपसष्टः ।३।२।१२॥

एभ्य. परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे लुब् न भवति । ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । तपसाकृतम् । तपसाप्राप्तम् । कथं 'सततनैशतमोवृतमन्यत' इति । उत्तरपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यत्र पूर्वपदीभूतस्तमःशब्दस्तत्रायं निषेध' । यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र न प्रतिषेध । ट इति किम् ? ओजसो भाव' ओजोभावः । तमसो नेच्छन्त्येके । तपसोऽन्ये ॥१२॥

पुंजनुषोऽनुजान्धे । ३ । २ । १३ ॥

पुम्स्शब्दाज्जनु'शब्दाच्च परस्य टावचनस्य यथासख्यमनुजशब्देऽन्धशब्दे चोत्तरपदे लुब् न भवति पुंसा करणेनानुज. पुंसानुज । जनुषा जन्मनान्ध' जनुषान्धः । अविकृताक्षो जात्यन्ध उच्यते । अन्ये तु जतुशब्दात्तकारश्रुतेरिच्छन्ति । ट इत्येव । पुमांसमनु-

जाता पुमनुजा ॥१३॥

आत्मनः पूरणे । ३ । २ । १४ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति । आत्मनाद्वितीय. । आत्मनातृतीय. । आत्मनाचतुर्थ. । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठ. । आत्मनैकादश' । पूर्वादित्वात् समास' । कथं 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवे'ति । आत्माचतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहि' ॥१४॥

मनसश्चाज्ञायिनी । ३ । २ । १५ ॥

मन'शब्दादादात्मशब्दाच्च परस्य टावचनस्याज्ञायिन्युत्तरपदे परे लुप् न भवति । मनसाज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । एवमात्मनाज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ १५ ॥

नाम्नि । ३ । २ । १६ ॥

मनसः परमस्य टावचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि सज्ञायां विषये लुप् न भवति । मनसादेवी । मनसागुप्ता । मनसादत्ता । मनसासगता । एवंनामाकाचित् । नाम्नीति किम् ? मनोदत्ता कन्या ॥१६॥

परात्मभ्यां ङेः । ३ । २ । १७ ॥

परात्मशब्दाभ्यां परस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि विषये लुप् न भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । 'तादर्थ्ये' (२-२-५४) चतुर्थी । हितादित्वात् समासः । नाम्नीत्येव । परहितम् । आत्महितम् । कथं परहितो नाम कश्चित् । नेयमनादिसज्ञा ॥१७॥

अदूव्यञ्जनात्सप्तम्या बहुलम् । ३ । २ । १८ ॥

अकारान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च परस्या' सप्तम्या बहुलं लुप् न भवति, नाम्नि विषये । अदन्त', अरण्येतिलका' । अरण्येमाषकाः । वनेकशेरुकाः । वनेबल्वजाः । वनेकिंशुलका. । वनेहरिद्रकाः । कूपेपिशाचिका' । पूर्वाह्णेस्फोटका' । मध्याह्नेस्फोटका' । व्यञ्जन, युधिष्ठिर' । बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्प' । त्वचिसार. । त्वक्सारः । क्वचिद्भवति । जलकुक्कुट । ग्रामसूकर' । अदूव्यञ्जनादिति किम् ? भूमिपाशः । नदीकुक्कुटिका । नाम्नीत्येव । तीर्थकाकः । नगरवायस । अक्षशौण्डः । सप्तम्या इति किम् ? गोरखर' । कथं गविष्ठिर । विदादिपाठात् 'गवियुधेः स्थिरस्य' (२-३-२९) इति निर्देशाद्वा भविष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते व्यञ्जनान्तत्वादेव सिद्धं किं विदादिपाठाश्रयणेन । नैवम् । अन्तरङ्गानपि हि विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुप् बाधते इत्युक्तम् । अन्यथा नदीकुक्कुटिकादिष्वप्यन्तरङ्गत्वाद्यत्वे सत्यलुप् प्रसज्ज्येतेति ॥ १८ ॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने । ३ । २ । १९ ॥

राजलक्ष्म्यो रक्षानिर्वेश कारः । प्राचां देशे य. कारस्तस्य नाम्नि संज्ञायां गम्यमानायामदूव्यञ्जनात्परस्याः सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे लुप् न भवति । मुकुटे मुकुटे कार्षापणो दातव्य मुकुटेकार्षापण' । एवं स्तूपेशाण' । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । व्यञ्जन, दृषदिमापक' । समिधिमापक । वृत्तौ वीप्साया दानस्य चान्तर्भावः । प्रागिति किम् ? यूथे यूथे देयः पशुः यूथपशु. । एव यूथवृष. । उदीचां देशे कारोऽयम् न प्राचाम् । कार इति किम् ? अभ्यर्हितेऽभ्यर्हिते देय' पशु' अभ्यर्हितपशु । प्राचां देशे कारादन्यस्य देयस्य नामैतत् । व्यञ्जन इति किम् ? अविकटेऽविकटे उरणो दातव्यः अविकटोरण' । अविकटोऽविसमूह' । अदूव्यञ्जनादित्येव । नद्यचां नद्यचां दोहो दातव्य नद्रीदोह' । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थोऽयं योग' । त्रिविधश्चात्र नियमः । प्राचामेव, कारस्यैव नाम्नि, व्यञ्जनादावे-

वेति । तथा च प्रत्युदाहृतम् ॥ १९ ॥

तत्पुरुषे कृति । ३ । २ । २० ॥

अद्व्यञ्जनात्परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे परे तत्पुरुषे समासे लुब् न भवति । नाम्नीति निवृत्तम् । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमः । एवं कर्णेजपः । पात्रेसमितः । प्रवाहेमूत्रितम् । अवततेनकुलस्थितम् । व्यञ्जन, भस्मनिहुतम् । भस्मनिमीढम् । बहुलाधिकारात्क्वचिदन्यतोऽपि । गोपुचरः । क्वचिन्निषेधो न भवति । मद्रचर । ग्रामकारक । क्वचिद्विकल्प । खचर. । खेचर. । वनेचर. । वनचरः । पङ्केरुहम् । पङ्करुहम् । सरसिरुहम् । सरोरुहम् । दिविषत् । द्युसत् । क्वचिदन्यदेव । हृदयं स्पृशति हृदिस्पृक् । द्वितीयार्थेऽत्र सप्तमी । एवं दिविस्पृक् । तत्पुरुष इति किम् ? धन्वनि कारका यस्य स धन्वकारक । एवं कल्याणाभिनिवेशः धर्मरुचि । कृतीति किम् ? अक्षशौण्ड । अक्षकितव । अद्व्यञ्जनादित्येव । कुरुषु चरति कुरुचरः । एवं रात्रिचरः । कथं परमे कारके उत्तमे कारके इति विग्रहे परमकारके उत्तमकारके तिष्ठतीत्यत्र सप्तम्या लुब् भवति । उच्यते । अन्तरङ्गत्वात्प्रथमान्तयोरेव परमोत्तमशब्दयो कारकशब्देन समास इति ताभ्यां सप्तम्येव नास्ति । यद्वा कृतीति कृन्निमित्ताया एव सप्तम्या लुप्प्रतिषेध. । इह तु तिष्ठत्यादिक्रियापेक्षेति लुप् भवत्येव ॥ २० ॥

मध्यान्ताद् गुरौ । ३ । २ । २१ ॥

मध्यान्तशब्दाभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरुशब्दे उत्तरपदे परे लुप् न भवति । मध्येगुरुः । अन्तेगुरु । मध्यगुरु, अन्तगुरुरित्यप्यन्ये । २१ ॥

अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ३ । २ । २२ ॥

मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात्स्वाङ्गवाचिनोऽद्व्यञ्जनान्ताच्छब्दात्परस्याःसप्तम्या कामशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे परे लुब् न भवति । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः । उदरेमणिः । वहेगडुः । पुतेबलिः । उरसिलोमा । शिरसिशिखः । अमूर्धमस्तकादिति किम् ? मूर्धशिख । मस्तकशिखः स्वाङ्गादिति किम् ? अक्षशौण्ड । मुखपुरुषा शाला । अकाम इति किम् ? मुखकाम । अद्व्यञ्जनादित्येव । अङ्गुलिव्रण । जङ्घावलिः । बहुलाधिकारात्करकमलम् गलरोगः गलव्रणः इत्यादि सिद्धम् ॥ २२ ॥

बन्धे घञि नवा । ३ । २ । २३ ॥

बन्धशब्दे घञन्ते उत्तरपदे परे अद्व्यञ्जनान्तात्परस्याः सप्तम्या वा लुब् न भवति । स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्चायं विकल्पः । हस्ते बन्धो, हस्ते बन्धोऽस्येति वा हस्तेबन्ध । हस्तबन्ध. । चक्रेबन्ध । चक्रबन्ध. । बन्ध इति किम् ? पुटपाकः, मनोरागः । घञीति किम् ? अजन्ते मा भूत् । बध्नातीति बन्ध. । चक्रबन्धः । हस्तबन्ध । चारकबन्ध । अद्व्यञ्जनादित्येव । गुप्तिबन्ध. । कारावन्ध ॥ २३ ॥

कालात्तनतरतमकाले । ३ । २ । २३ ॥

अद्व्यञ्जनान्तात्कालवाचिनः शब्दात्परस्याः सप्तम्यास्तनतरतमप्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे परे वा लुप् न भवति । तन, पूर्वाह्णेतन । पूर्वाह्णतन । अपराह्णेतन । अपराह्णतन. । तर, पूर्वाह्णेतराम् पूर्वाह्णतरे । अपराह्णेतराम् । अपराह्णतरे । तम, पूर्वाह्णेतमाम् । पूर्वाह्णतमे । अपराह्णेतमाम् । अपराह्णतमे । काल, पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले । अपराह्णेकाले । अपराह्णकाले । कालादिति किम् ? शुक्लतरे । शुक्लतमे । अद्व्यञ्जनादित्येव । रात्रितरायाम् । निशातमायाम् । रात्रिकाले । 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम् न तदन्तस्य 'नवा खित्कृदन्ते'–(३–२–११७) इत्यत्रा-

न्तग्रहणात् । तेनात्र तनतरतमप्रत्ययानां स्वरूपेणैव ग्रहणं भवति ॥ २४ ॥

शयवासिवासेष्वकालात् । ३ । २ । २५॥

अकालवाचिनोऽद्व्यञ्जनान्ताच्छब्दात्परस्याः सप्तम्याः शयादिषूत्तरपदेषु लुप् न भवति वा । बिलेशयः । बिलशयः । खेशयः । खशयः । वनेवासी । वनवासी अन्तेवासी । अन्तवासी । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । बहुलाधिकारान्मनसिशयः कुशेशयमिति नित्यं लुबभावः । हृच्छयः चित्तशय इत्यत्र तु नित्यं लुप् । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः । अपराह्णशयः । अद्व्यञ्जनादित्येव । भूमिशयः । गुहाशयः ॥२५॥

वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे । ३ । २ । २६॥

वर्ष क्षर वर अप् सरस् शर उरस् मनस् इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे वा लुप् भवति । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । वरेजः । वरजः । अप्सुजम् । अब्जम् । सरसिजम् । सरोजम् । शरेजः । शरजः । उरसिजः । उरोजः । मनसिजः । मनोजः । ॥२६॥

द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालात् । ३ । २ । २७॥

योगाविभागाद्वेति निवृत्तम् । दिव्प्रभृतिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे परे लुप् न भवति । दिविजः । प्रावृषिजः । वर्षासुजः । शरदिजः । कालेजः ॥२७॥

अपो ययोनिमतिचरे । ३ । २ । २८ ॥

अप्शब्दात्परस्याः सप्तम्या यप्रत्यये योनिमतिचरेषु चोत्तरपदेषु लुब् न भवति । अप्सु भव अप्सव्यः । दिगादित्वाद्यः । अप्सुयोनिः । अप्सुमतिः । अप्सुचरः ॥२८॥

नेन्सिद्धस्थे । ३ । १ । २९ ॥

इन्प्रत्ययान्ते सिद्ध—स्थ इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः सप्तम्या अलुप् न भवति । भवत्येवेत्यर्थः । इन्, स्थण्डिले वर्तते स्थण्डिलवर्ती । एवं स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । काम्पील्यसिद्धः । समस्थः । विषमस्थः । 'शयवासी' —(३—२—२५) त्यादियोगद्वयविकल्पो 'द्युप्रावृट्'—(३-२-२७) आदियोगद्वयविधिरनेन प्रतिषेधश्च 'तत्पुरुषे कृति' (३-२-२०) इत्यस्यैव प्रपञ्चः । ते वै विधयः सुसंगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति ॥२९॥

षष्ठ्याः क्षेपे । ३ । २ । ३०॥

क्षेपे गम्यमाने उत्तरपदे परे षष्ठ्या लुप् न भवति । चौरस्यकुलम् । दासस्यभार्या । वृषल्याःपतिः । क्षेप इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् । कथं चौरकुलं दासभार्या वृषलीपति । तत्त्वाख्यानमेतन्न क्षेपः ॥३०॥

पुत्रे वा । ३ ।२ । ३१॥

पुत्रशब्दे उत्तरपदे क्षेपे गम्यमाने षष्ठ्या लुप् वा न भवति । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः वृषल्याःपुत्रः वृषलीपुत्रः । क्षेपे इत्येव । ब्राह्मणपुत्रः दासीपुत्र इति तु तत्त्वाख्याने । पूर्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥३१॥

पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे । ३ । २ । ३२ ॥

पश्यद्वाग्दिक्शब्देभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासंख्यं हरयुक्तिदण्डेषूत्तरपदेषु लुब् न भवति । पश्यतोहरः । अनादरे षष्ठीयम् । जनं पश्यन्तमनादृत्य हर्तेत्यर्थः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । संबन्धषष्ठ्यौ ॥ ३२ ॥

अदसोऽकञायनणोः । ३ । २ । ३३ ॥

अदसः परस्याः षष्ठ्या अकञ्प्रत्ययविषये उत्तरपदे आयनणप्रत्यये च परे लुप् न भवति । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । एवमामुष्यकुलिका । चौरादित्वादकञ् । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडा-

दित्वादायनण् । अदसोऽनन्तरमायनणो विधानान्न तत्रोत्तरपदसंभवः ॥ ३३ ॥

देवानांप्रियः । ३ । २ । ३४ ॥

देवानांप्रिय इति षष्ठ्या लुबभावो निपात्यते । देवानांप्रियः ॥ ३४ ॥

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः । ३ । २ । ३५ ॥

श्वन्शब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेपादिपूत्तरपदेषु नाम्नि संज्ञायां विषये लुप् न भवति । शुनः शेपमिव शेपमस्य शुनःशेपः । एवं शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । शेपःशब्दः सकारान्तोऽप्यस्ति । इह त्वकारान्तस्य ग्रहणम् । नाम्नीति किम् ? श्वशेपम् । श्वपुच्छम् । श्वलाङ्गूलम् । अन्ये तु सिंहस्यशेपं, सिंहस्यपुच्छं, सिंहस्यलाङ्गूलमित्यत्रापि इच्छन्ति । तन्मतसंग्रहार्थं बहुवचनम्, अनाम्न्यपि विध्यर्थम् ॥३५॥

वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् । ३ । २ । ३६ ॥

वाचस्पत्यादयः शब्दाः षष्ठीलुबभावे निपात्यन्ते नाम्नि विषये । वाचस्पतिः । वास्तोष्पतिः । दिवस्पतिः । दिवोदासः । नाम्नीत्येव । वाक्पतिः । वास्तुपतिः । द्युपतिः । द्युदासः ॥ ३६ ॥

ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे । ३ । २ । ३७ ॥

ऋकारान्तानां शब्दानां विद्याकृते योनिकृते च सबन्धे निमित्ते सति वर्तमानानां संबन्धिन्यः षष्ठ्या विद्यायोनिसंबन्धे एव निमित्ते सति वर्तमाने उत्तरपदे लुप् न भवति । होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः । मातुलान्तेवासी । बहुवचनं विद्यासंबन्धनिमित्ते योनिसंबन्धनिमित्ते इति यथासंख्यप्रतिपत्तेर्व्युदासार्थम् ऋद्भ्यः इति निर्देशे प्राप्ते षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । विद्यायोनिसंबन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषणं किम् ? भर्तृशिष्यः । भर्तृपुत्रः । उत्तरपदविशेषणं किम् ? होतृवनम् । पितृगृहम् ॥ ३७ ॥

स्वसृपत्योर्वा । ३ । २ । ३८ ॥

विद्यायोनिसबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्तानां शब्दानां संबन्धिन्याः षष्ठ्याः स्वसृपत्योरुत्तरपदयोर्योनिसंबन्धनिमित्तयोः परयोर्लुब् वा न भवति । होतुःस्वसा । होतृस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितृष्वसा । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । मातृष्वसा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिः । स्वसुःपतिः । स्वसृपतिः । ननान्दुःपतिः । ननान्दृपतिः । विद्यायोनिसंबन्ध इति पूर्वपदविशेषणं किम् ? भर्तृस्वसा । उत्तरपदविशेषणं किम् ? होतृपतिः । पूर्वेण नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ३८ ॥

आ द्वन्द्वे । ३ । २ । ३९ ॥

विद्यायोनिसबन्धनिमित्ते सति प्रवर्तमानानामृतां यो द्वन्द्वस्तस्मिन्सत्युत्तरपदे परे पूर्वपदस्याकारोन्तादेशो भवति । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । मातादुहितरौ । मातापितरौ । ननान्दायातरौ । अथेह प्रथमयोः कस्मान्न भवति होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । अन्त्यस्यैवोत्तरपदत्वात् । कथं तर्हि होतापोतानेष्टोद्गातार इति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे भविष्यति । यदा च होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ चेति विग्रहस्तदा होतृपोतानेष्टोद्गातार इति । ऋतामित्येव, गुरुशिष्यौ । ऋतां द्वन्द्व इति किम् ? पितृपितामहौ । विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव, कर्तृकारयितारौ विद्यायोनिसंबन्धश्चेह प्रत्यासत्तेः

समस्यमानानामृदन्तानामेव परस्परं द्रष्टव्यो न येन केनचित् । तेनेह न भवति । चैत्रस्य स्वसृदुहितरौ । नात्र स्वसृदुहित्रोः परस्परं संबन्धः । न हि स्वसा भवन्ती दुहितरमेपक्षते, दुहिता स्वसारमिति । यद्येवं कथं चैत्रस्य पितृभ्रातराविति अस्ति ह्यत्र परस्पर-संबन्धः । उच्यते । यद्यपि चैत्रस्य भ्राता भ्राता भवन् पितरमपेक्षते चैत्रपितृजनितस्यैव चैत्रभ्रातृत्वात् । तथापि पिता पिता भवन्न भ्रातरमपेक्षते । यद्येव कथं मातापितरौ होतापोतारौ । न ह्यत्र परस्परा-पेक्षस्तथाभावोऽपि तु पुत्रयजनापेक्ष. । नैवम् । अत्रापि मात्रादीनां परस्परसवन्धात् । ते हि स्वकर्मणि प्रजने यागे च सहिता एव प्रवर्तन्ते तत्कर्मनिमि-त्तश्चायं तेषां व्यपदेश इत्यदोषः । केचित्तु स्वसादुहि-तराविःयत्रापीच्छन्ति ॥ ३९ ॥

पुत्रे । ३ । २ । ४० ॥

पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वे समासे विद्यायोनिसंबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्तानामाकारो-ऽन्तादेशो भवति । मातापुत्रौ । पितापुत्रौ ॥ ४० ॥

वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम् । ३ । २ । ४१ ॥

वेदे सहश्रुतानां वायुवर्जितदेवतानां द्वन्द्वे पूर्वप-दस्योत्तरपदे परे आकारान्तादेशो भवति । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । शुनासीरौ । अग्नामरुतौ । अग्नेन्द्रौ । अग्नाविष्णू । सोमारुद्रौ । सूर्याचन्द्र-मसो । मित्रावरुणौ । वेदेति किम् ? शिववैश्रवणौ । स्कन्दपिशाचौ । ब्रह्मप्रजापती । सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ । श्रुतेति किम् ? चन्द्रसूर्यौ । दिवाकरनि-शाकरौ । वायुवर्जन किम् ? अग्निवायू । वाय्वग्नी । देवतानामिति किम् ? यूपचपालौ । उलूखलमुशले ॥४१॥

ईः षोमवरुणेऽग्नेः । ३ । २ । ४२ ॥

वेदसहश्रुतावायुदेवतानां द्वन्द्वे षोमवरुणयोरुत्तर-पदयोरग्निशब्दस्य ईकारान्तादेशो भवति । षोमेति निर्देशादीकारसनियोगे षत्वं च निपात्यते । अग्नी-षोमौ । अग्नीवरुणौ । षोमवरुणेति किम् ? अग्नेन्द्रौ । देवताद्वन्द्व इत्येव । अग्निसोमौ माणवकौ । ईकार-संनियोगे विधानादिह षत्वमपि न भवति ॥४२॥

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ । ३ । २ । ४३ ॥

विष्णुवर्जिते वृद्धिमत्युत्तरपदे परे देवता-द्वन्द्वेऽग्नेरिकारोऽन्तादेशो भवति । ईकाराकारयोरप-वादः । अग्नीवरुणौ देवते अस्या आग्निवारुणीमन-ड्वाहीमालभेत । अग्नीषोमौ देवताऽस्य आग्निसौमं कर्म । एवमाग्निमारुतम् । वृद्धिमतीति किम् ? अग्नी-वरुणौ । अग्नीमरुतौ । आग्नेन्द्रं कर्म । 'आतो नेन्द्र-वरुणस्य' (७-४-२९) इति वृद्धिनिषेधः । अविष्णाविति किम् । अग्नाविष्णू देवतास्य अग्ना-वैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥ ४३ ॥

दिवो द्यावा । ३ । २ । ४४ ॥

देवताद्वन्द्वे दिवूशब्दस्योत्तरपदे परे द्यावा इत्य-यमादेशो भवति । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । द्यावाक्षमे । द्यावानक्ते । नक्तशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्त्य-नव्ययम् ॥४४॥

दिवस्-दिवः पृथिव्यां वा । ३ । २ । ४५॥

दिवूशब्दस्य पृथिव्यामुत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे दिवस् इति दिव इत्येतावादेशौ वा भवतः । दिवस्पृ-थिव्यौ । दिवःपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । दिवः इति विसर्गान्तस्य निर्देशात् दिवस् इति सकारस्य रुत्वं न भवति ॥४५॥

उपासोषसः । ३ । २ । ४६ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे परे उषस्शब्दस्योषासा इत्ययमादेशो भवति । उषश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम् उषासानक्तम् । उषासानक्ते । केचित्तु सूर्यशब्दस्याणी-च्छन्ति । सूर्यश्च सोमश्च उषासासोमौ ॥४६॥

मातरपितरं वा । ३ । २ । ४७॥

मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे मातरपितरेति ऋकारस्य अर इति निपात्यते वा । माता च पिता च मातरपितरौ । मातरपितराभ्याम् । मातरपितरयोः । पक्षे, मातापितरौ । मातापितृभ्याम् । मातापित्रो' । एकशेषे तु पितरौ । शब्दरूपापेक्षो नपुंसकैकवचननिर्देश उत्तरपदस्य अरभावाभिव्यक्त्यर्थः । उत्तरपदस्यारं नेच्छन्त्यन्ये ॥४७॥

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ३ । २ ।४८॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् तदादिष्वर्थेष्ववस्कारादयः शब्दाः कृतशषसाद्युत्तरपदा' साधवो भवन्ति । वर्चस्केऽवस्करः । अवकीर्यतेऽवस्करः अन्नमलम् । तत्संबन्धात्तद्देशोऽप्यवस्करः । अवकरोऽन्यः । अपस्करो रथाङ्गे । अपकरोऽन्यः । कुत्सिता तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरुरौषधिजातौ । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि । अन्यत्र कुतुम्बुरुस्तिन्दुकवृक्षः । अवरस्परा अपरस्परा वा क्रियासातत्ये । अवरस्परा' सार्था गच्छन्ति । सततं गच्छन्तीत्यर्थ' । अन्यत्रावरपराः सार्था गच्छन्ति । अवरे च अपरे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । प्रतिष्ठास्थानमात्मस्थापनापदम् । अन्यत्र आ ईषत् पदमा पदाद्वा आपदम् । आश्चर्यमद्भुते । आश्चर्यं नीला द्यौः । अन्यत्र आचर्यं कर्म शोभनम् । प्रतिष्कशः सहाये । पुरोयायिनि दूते वा । 'ग्राममध्ये प्रवक्ष्यामि, भव मे त्वं प्रतिष्कश.' । अन्यत्र कशां प्रतिगत' प्रतिकशोऽश्वः । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषौ । प्रगतं कण्वं पापमस्मादिति प्रस्कण्वः । हरिश्चन्द्र इवाह्लादको यस्य हरिश्चन्द्रः । ऋषेरन्यत्र प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । मस्करो वेणुदण्डयोः । मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति मस्करः । मकर शब्दस्य वाऽव्युत्पन्नस्य मस्कर इतिरूपम् । अन्यत्र मकरो ग्राह' । मस्करी परिव्राजके । माकरणशीलो मस्करी । सह्याह मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रयसीति । मकरिन्शब्दस्य वा मस्करीति रूपम् । अन्यत्र मकरीति, समुद्रः । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ईषत्तीरमजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिमात्रम् । कास्तीरमजस्तुन्दं च नगरम् । अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् । कारस्करौ वृक्षे । कारं करोति किल कारस्करो वृक्ष' । कारकरोऽन्य' । वनस्पतिः पुष्पं विना फलवति वृक्षे । सर्वो हरितकायो वनस्पतिरित्यन्ये । वनपतिरन्य । पारस्करो देशे । पारं करोति पारस्करो देशः । पारकरोऽन्यः । करस्करो गिरिवृक्षयोः करं करोतीति करस्करो नाम गिरिः करस्करो वृक्षः । करकरोऽन्य' । रथस्पा नद्याम् । रथं पाति पिबति वा रथस्पा नाम नदी । रथपाऽन्या । किष्कुरुः प्रहरणे । कस्य कुरुः किष्कुरुः नाम प्रहरणम् । किमो मकारस्य षकारादेश' । किष्कुः प्रमाणे । किमपीषत्परिमेया कुर्भूमिरस्य किष्कुः वितस्तिर्हस्तो वा । किं करोतीति वा किष्कु' । करोतेर्डुप्रत्यय' किमो मकारस्य च षकार' । कार्यं करोतीति वा किष्कुः । डुपत्ययः कार्यशब्दस्य च किष्भाव' । किष्किन्ध इति गुहापर्वतयोः । किमप्यन्तर्दधाति किष्किन्धा नाम गुहा । किमो द्विर्वचनं पूर्वस्य च मकारस्य षकार । किं कि दधाति किष्किन्ध' पर्वत ॥ आस्कथं नगरे । आहृता कथा अस्मिन्नित्यास्कथं नाम नगरम् । तस्करश्चौर । तत् करोति तस्करश्चौर बृहस्पतिर्देवतायाम् । बृहता पति' बृहन् पतिरिति वा

बृहस्पतिः । उभयत्र तकारस्य सकारः । अन्यत्र तत्करः, बृहत्पतिः । प्रायश्चित्तप्रायश्चित्ती अतीचारशोधने । प्रकर्षेणैत्यागच्छत्यस्मादाचारधर्म इति प्रायो मुनिलोकः । चिन्त्यते स्मर्यते इति चित्तम् चित्तिश्च व्रतम् । प्रायैश्चित्त चिन्तितं किल्बिषविशुद्धये प्रायश्चित्तमतिचारशोधनम्, आलोचनप्रतिक्रमणादि । एवं प्रायश्चित्ति । पक्षे विसर्जनीयपूर्वः शकार इत्यन्ये । प्रायःश्चित्तम् । प्रायःश्चित्तिः । अन्ये तु प्रायणं प्रायः तस्य चित्तं प्रायश्चित्त प्रायश्चित्तिरित्यपि मन्यन्ते । शष्कुली कृतान्ने । शष्कुलशब्दाद् गौरादित्वात् ङी । कृतान्नादन्यत्र शकुली मत्स्यविशेषः । गोष्पदं गोसेविते प्रमाणे च । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिर्देश उच्यते । प्रमाणे गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । अत्र गोः पदमन्वस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । अन्यत्र गोपदम् । अगोष्पदं सेवारहिते । न विद्यते गोः पदं येषु तान्यगोष्पदान्यरण्यानि । 'अगोष्पदेष्वरण्येषु, विश्वाससमुपजग्मिवान्' । ननु गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदमिति सिध्यति । सत्यम् । किं तु यत्र गवां प्रसङ्गो न ताभिः सेवितस्तत्रैव स्यात् । यथा यत्र शुक्लगुणप्रसङ्ग स एवाशुक्ल इति भवति नात्माकाशादि । यत्र तु गवामत्यन्तासम्भवस्तत्र न स्यात् तत्रापि यथास्यादित्येवमर्थं निपातनम् । न विद्यते गोः पदं यत्रेति त्रिपदबहुव्रीहिविवक्षायां रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेनावोवचपरोवरादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥४८॥

परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ।३।२।४९॥

परतो विशेष्यवशाद्यः शब्दः स्त्रीलिङ्गः स स्त्रियां वर्तमाने एकार्थे तुल्याधिकरणे उत्तरपदे परे पुंवद्भवति 'अनूङ्' न चेदूङन्तो भवति । दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्यः । एवं पटुभार्यः । कल्याणभार्यः । शोभनभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः । एनी भार्या यस्य स एतभार्यः । एवं श्येतभार्यः । युवतिर्जायास्य युवजानिः । कल्याणी चासौ पञ्चमी च कल्याणपञ्चमी । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ । ते भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः । अत्र द्वन्द्वपदानां परस्परार्थसंक्रमात् द्व्यर्थस्य मृदुशब्दस्य द्व्यर्थेन भार्याशब्देन सामानाधिकरण्यमिति पुंवद्भावः । पूर्वस्य तु व्यवधानान्न भवति । परत इति किम् ? द्रुणीभार्यः । वरटाभार्यः । वडवाभार्यः । अत्र पुंवद्भावे अर्थतः प्रत्यासन्नाः कूर्महंसाश्वशब्दाः प्राप्नुयुः । द्रोणीभार्यः । कुटीभार्यः । पात्रीभार्यः । अत्र पुंवद्भावे शब्दतः प्रत्यासन्ना द्रोणकुटपात्रशब्दाः प्राप्नुयुः । स्त्रीति किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । खलपुदृष्टिः । स्त्र्येकार्थे इति किम् ? कल्याण्याः वस्त्रम् कल्याणीवस्त्रम् । स्त्रीग्रहणं किम् ? कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधानाः गृहिणीनेत्राः । एकार्थ इति किम् ? कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । दर्शनीयामाता । अनूङिति किम् ? ब्रह्मबन्धूभार्यः । करभोरूभार्यः । अनूङिति प्रसज्ज्यप्रतिषेधात् इडविडोऽपत्यं स्त्री अञ् तस्यलुप् । इडविड् । सा चासौ भार्या च ऐडविडभार्येत्यादिषु उत्तरेण पुंवद्भावः । पर्युदासे हि ऊङ्सदृशप्रत्ययान्तस्यैव पुंवद्भावः स्यादिति ॥४९॥

क्यङ्मानिपित्तद्धिते ।३।२।५०॥

क्यङि प्रत्यये मानिनि शब्दे चोत्तरपदे पिति तद्धिते च प्रत्यये परे परतः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूङ् पुंवद्भवति । क्यङ्, श्येनीवाचरति श्येतायते । मानिन्, दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी अयमस्याः । दर्शनीय-

माननीयमस्याः। माननिन्ग्रहणमस्त्युत्तरपदार्थम् असमानाधिकरणार्थं च। दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति तु सामानाधिकरण्ये पूर्वेणैव भवति। पित्तद्धित। थ्यप्, अजायै हितम् अजथ्यं यूथम्। पित्तिथट्। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। पूचरट्। भूतपूर्वा पट्वी पटुचरी। पित्तस्। बह्वीभ्यो बहुतः। त्रप्, बह्वीषु बहुत्र। पूशस्। बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि। अल्पाभ्यो देहि अल्पशो देहि। पाशप्। निन्द्या दर्शनीया दर्शनीयपाशा। तमप्। इयमासामतिशयेन पक्वा पक्वतमा। तरप्, इयमनयोरतिशयेन पक्वा पक्वतरा। रूपप्। प्रशस्ता दर्शनीया दर्शनीयरूपा। कल्पप्, ईषदसमाप्ता दर्शनीया दर्शनीयकल्पा। देश्यप्, एवं दर्शनीया दर्शनीयदेश्या। कप्।। ह्रस्वा दर्शनीया दर्शनीयका। कुत्सिता दरद् दारदिका। कथं पट्विका मृद्विका। 'ङ्यादीदूतः के' (२-४-१०३) इत्यत्र ङीग्रहणं पुंवद्भावबाधनार्थमित्युक्तम्, तेनात्र ह्रस्वो भवति। पिद्ग्रहणं किम्? पट्वीरूप्यम्। पट्वीमयम्। तन्वीं तन्वीं खनति तन्वीशः खनति। 'संख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस्' (७-२-१५७) इति शस्। तद्धित इति किम्? पट्वीषु। बह्वीषु। कुमारीवाचरति क्विप्। कुमारीयति। कुमारीयतेः क्विप्। कुमारी ब्राह्मणः। पञ्चभिर्गार्गीभिः गार्ग्यायणीभिर्वा क्रीतः पञ्चगर्गः। दशगर्गः। अत्रेकण 'अनाम्न्यद्विः प्लुप्' (६-४-१४७) इति प्लुप्। पित्त्वात्पुंस्त्वम्। ततो 'यञञोऽश्या' (६-१-१२६)इत्यादिना यञञोः लुप् भवति। गतगतेत्यत्रापि प्लुप्चादावेकस्य स्यादेरित्यनुवर्तमाने 'आबाधे' (७-४-८५) इति द्विर्वचने आदेः स्यादेर्लुपः पित्त्वात्पुंस्त्वम् ॥५०॥

जातिश्च णितद्धितयस्वरे। ३। २। ५१ ॥

अन्या परतः स्त्री जातिश्च णिप्रत्यये यकारादौ स्वरादौ च तद्धिते विषयभूते उत्पत्स्यमाने तद्विवक्षायामेव पुंवद्भवति अनूङ्। णि, पट्वीमाचष्टे पटयति। लघयति। एवमेतयति। श्येतयति। तद्धितयः, एन्यां साधुः एत्यः। एवं श्येत्यः। एन्याः भावः ऐत्यम्। एवं श्यैत्यम्। लौहित्यम्। तद्धितस्वर, भवत्या इदं भावत्कम्। भवदीयम्। इयमासामतिशयेन पट्वी पटिष्ठा। पटीयसी। जाति, तद्धितय। दरदोऽपत्यं स्त्री अण्, लुप्। दरत्। तस्यां साधुः दारद्यः। एवम् औशिज्यः। पुंवद्भावादणो लुप् निवर्तते। तद्धितस्वरे, गार्ग्यायण्याः कुत्सितमपत्यं गार्ग्यः गार्गिकः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। जातिग्रहणं जातिलक्षणप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। सति तस्मिन् चकारोऽन्यार्थः। जातिः परतः स्त्री अन्या च परतः स्त्री पुंवद्भवतीत्यर्थः। अकृते हि चकारो जातेरेव पुंवद्भावः स्यात्। तद्धितेति किम्? हस्तिनीमिच्छति हस्तिनीयति। हस्तिन्यः। एनीयति। एन्यः। कथं यौवतम्। भिक्षादौ युवतीति स्त्रीलिङ्गपाठात्। कौण्डिन्य इति तु 'कौण्डिन्यागस्त्ययोः' —(६-१-१२७) इति निर्देशेन पुंवद्भावस्यानित्यत्वात्। अत एव च मानाय्य इत्यत्रापि न भवति। सापत्न इत्यपि 'सपत्न्यादौ' (२-४-५०) इति सूत्रे सपत्नीति समुदायनिपातनात्। अत एव सपत्नीभार्य इत्यत्रापि न भवति। सपत्नस्यायं सापत्न इति वा भविष्यति। तद्धितयस्वर इति विषयसप्तम्याश्रयण किम्? पट्व्याः भावः पाटवम्। अत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुंवद्भावे। लघ्वादित्वात् 'ऋवर्णाल्लघ्वादेः' (७-१-६९) इत्यण् भवति। परसप्तमीसमाश्रयणे तु पट्वीशब्दस्य लघ्वादित्वाभावात्ततोऽण् न स्यादिति। यस्वर इति किम्? पट्व्या आगतम् पट्वीरूप्यम् पट्वीमयम् ॥५१॥

एयेऽग्नायी। ३। २। ५२ ॥

तद्धिते एयप्रत्यये परे अग्नाय्येव परतः स्त्री पुंवद्भवति। अग्नाय्या अपत्यम् आग्नेयः अग्नायी देवता-

ऽस्य आग्नेय. स्थालीपाकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तेन श्यैनेयः रौहिणेय । अत्र पूर्वेणापि पुंवद्भावो न भवति ॥५२॥

नाप्प्रियादौ । ३ । २ । ५३ ॥

पूरण्यप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परे परतः स्त्री पुंवन्न भवति । अप्, कल्याणी पञ्चमी आसां कल्याणीपञ्चमा रात्रय. । एवं कल्याणीदशमा' । पूरण्यबन्तस्य ग्रहणात् इह पुंवद्भावो भवत्येव । बह्व्य ऋचो यस्य स बहृवृचश्चरण' । प्रियादि, कल्याणी प्रिया अस्य कल्याणीप्रिय । एवं भव्याप्रियः । भव्यामनोज्ञ' । प्रियकल्याणीक. । प्रियासुभगः । कल्याणीदुर्भग' । कल्याणीस्वः । प्रियाक्षान्तः । प्रियावामनः । दर्शनीयासमः । प्रियासचिवः प्रियाचपलः । प्रियाबालः । कल्याणीतनयः । कल्याणीदुहितृक' । कल्याणीभक्ति' । गिरितनया भक्तिरस्य गिरितनयाभक्तिः । कथं दृढभक्तिः स्थिरभक्तिः शोभनभक्ति' परिपूर्णभक्तिरित्यादि । दृढं भक्तिरस्येत्येवम् अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । अप्प्रियादाविति किम् ? कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् कल्याणपञ्चमीक पक्षः । कल्याणी प्रमाणी येषां ते कल्याणीप्रमाणा' । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा स्वा क्षान्ता कान्ता वामना समा सचिवा चपला बाला तनया दुहितृ भक्ति इति प्रियादिः । वामेत्यप्यन्ये । प्रियवामः ॥ ५३ ॥

तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः । ३ । २ । ५४ ॥

तद्धितप्रत्ययस्याकप्रत्ययस्य च य' कः स उपान्त्यो यासां तास्तद्धिताककोपान्त्याः पूरणीप्रत्ययान्ता आख्याः संज्ञास्तद्रूपाश्च परतः स्त्रिय' पुंवन्न भवन्ति । तद्धित, मद्रिकाभार्यः । वृजकाभार्यः । लाक्षिकीभार्यः । लाक्षिकीबृहतिक' । लाक्षिकीदेश्या । रौचनिकीचरी । मद्रिकायते । वृजिकामानिनी । अकः, कारिकाभार्यः हारिकाभार्यः । विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् । आनुलेपिकम् । कारिकाकल्पा । पाचिकारूपा । कारिकायते । पाचिकामानिनी । पूरणी, द्वितीयाभार्य' । पञ्चमीभार्यः । द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीदेश्या । पञ्चमीयते । षष्ठीमानिनी । आख्या, दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तारूपा । गुप्तापाशा । गुप्तामानिनी । कस्य तद्धिताकविशेषणं किम् ? पाकभार्यः । मूकभार्य. । जल्पाकभार्यः । कामुककल्पा । जागरूकरूपा । लुण्टाकायते । कुट्टाकायते । कुट्टाकमानिनी ॥ ५४ ॥

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे । ३ । २ । ५५ ॥

स्वरस्थानाया वृद्धेर्यो हेतुस्तद्धितो रक्ताद्विकाराच्चान्यत्रार्थे विहितस्तदन्तः परतः स्त्रीलिङ्गः पुंवन्न भवति । माथुरीभार्य' । वैदिशीभार्यः । वैदर्भीभार्यः । सौतंगमीभार्यः । कार्तवीर्यीभार्य' । माथुरीदेश्या । नादेयीचरी । सौतंगमीयते । वैदर्भीमानिनी । स्रौघ्नीमानिनी । तद्धित इति किम् ? कुम्भकारो भार्या अस्य स कुम्भकारभार्यः । एवं काण्डलावभार्यः वृद्धिहेतुरिति किम् ? अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्था अर्धप्रस्था भार्या यस्य स' अर्धप्रस्थभार्यः । शोभनतरभार्यः । मध्यमभार्य' । अन्ये तु वृद्धिमात्रहेतोर्ञ्णितस्तद्धितस्य पुंवत्प्रतिषेधमिच्छन्ति । तन्मते वैयाकरणीभार्यः ? अरक्तविकारे इति किम् ? कषायेन रक्ता काषायी सा बृहतिकास्य काषायबृहतिकः । एवं माञ्जिष्ठबृहतिक । लोहस्य विकारो लौही सा ईषास्य लौहेष' । एवं खादिरेष' ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गान्डीर्जातिश्चामानिनि । ३ । २ । ५६ ॥

स्वाङ्गाद्यो विहितो डीस्तदन्तो जातिवाची च यः शब्दः परतः स्त्री स पुंवन्न भवति अमानिनि मानिन्-शब्दश्चेत्परो न भवति। दीर्घकेशीभार्य. । चन्द्रमुखीभार्य'। कलकण्ठीदेश्या । तनुगात्रीचरी । चन्द्रमुखीयते । जाति, कठीभार्य । वहृवृचीभार्य' । कठीदेश्या । बहृवृचीचरी । शूद्राभार्य' । क्षत्रियाभार्य शूद्रापाशा । क्षत्रिया-देश्या। आकृतिग्रहणा जातिः, अत्रिलिङ्गा च यान्विता । आजन्मनाशमर्थानां सामान्यमपरे विदु ॥ १ ॥ अत्र प्रथमजातिलक्षणानुसारेण-कुमारीभार्य किशोरीभार्य इति भवति। द्वितीयजातिलक्षणानुसारेण कुमारभार्यः किशोरभार्य इति भवति । न हि कुमारत्वादि उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्तते । स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्यः । डीरिति किम् ? सकेशभार्य' । अमानिनीति किम् ? दीर्घ केशमानिनी । कठमानिनी । असमासनिर्देश' सुखार्थ' ॥ ५६ ॥

पुवंत्कर्मधारये । ३ । २ । ५७ ॥

परत' स्त्र्यनूङ् कर्मधारये समासे स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे पुंवद्भवति । प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थ आरम्भ नाप्रियादौ (३–२–५३) इत्युक्तं तत्रापि भवति । कल्याणी चासौ प्रिया च कन्याणप्रिय एवं कल्याणमनोज्ञा । 'तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्या.' (३-२-५४) इत्युक्तं तत्रापि भवति । मद्रिका चासौ भार्या च मद्रकभार्या । लाक्षिकवृहतिका । पाचकवृन्दारिका । कारकवृन्दारिका । पञ्चमवृन्दा-रिका । षष्ठवृन्दारिका । दत्तवृन्दारिका । गुप्तवृन्दा-रिका । 'तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ' (३-२-५५:) इत्युक्तं तत्रापि भवति । माथुरी चासौ वृन्दा-रिका । च माथुरवृन्दारिका । स्रौघ्नवृन्दारिका । स्वाङ्गान्डीर्जातिश्चामानिनि (३–२--५५) इत्युक्तं तत्रापि भवति । चन्द्रमुखी चासौ वृन्दारिका च चन्द्रमुखवृन्दारिका । दीर्घकेशवृन्दारिका । कठ-वृन्दारिका । बहृवृचवृन्दारिका । वतण्डस्यापत्यं वातण्डय' । स्त्री चेत् वतण्डी । सा चासौ वृन्दा-रिका च वातण्डयवृन्दारिका । गर्गस्यापत्यं गार्ग्य' स्त्री चेत् गार्गी । सा चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दा-रिका । कपोतपाक एव कापोतपाक्यः स्त्री चेत् कापो-तपाका सा चासौ वृन्दारिका च कापोतपाक्य-वृन्दारिका । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्य स्त्री चेत् कौञ्जा-यनी । सा चासौ वृन्दारिका च कौञ्जायन्यवृन्दारिका । अङ्गस्यापत्यानि अङ्गाः । स्त्रियश्चेदाङ्गच' । ताश्च ता वृन्दारिकाश्च अङ्गवृन्दारिकाः । एवं गर्गवृन्दारिका' । इडविड् पृथ् दरद् उशिज् एते जनपदशब्दा' क्षत्रिय-वाचिन' एभ्योऽपत्ययस्य स्त्रियां लुपि इडविट् चासौ वृन्दारिका चेत्यादिविग्रहे ऐडविडवृन्दारिका पार्थवृन्दा-रिका दारदवृन्दारिका औशिजवृन्दारिका इति भवति परतः स्त्रीत्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूङित्येव । ब्रह्म-बन्धूवृन्दारिका ॥ ५७ ॥

रिति । ३ । २ । ५८ ॥

परतः स्त्र्यनूङ् रिति प्रत्यये जातीये देशीये च पुंवद्भवति । पट्वी प्रकारोऽस्याः पटुजातीया । ईषद-परिसमाप्ता पट्वी पटुदेशीया । मद्रकजातीया । मद्र-कदेशीया । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । पञ्चम-जातीया । षष्ठदेशीया । दत्तजातीया । गुप्तदेशीया माथुरजातीया । स्रौघ्नदेशीया । दीर्घकेशजातीया । चन्द्रमुखदेशीया । कठजातीया । बहृवृचदेशीया । वातण्डयजातीया । गार्ग्यदेशीया । कापोतपाक्य-

जातीया। कौञ्जायन्यदेशीया। अङ्गजातीया। गार्गदेशीया। ऐडविडजातीया। पार्थदेशीया। दारदजातीया। औशिजदेशीया। परत स्त्रीत्येव। कुटीजातीया। द्रुणीदेशीया। अनूडित्येव। करभोरूजातीया। मद्रबाहूदेशीया ॥ ५८ ॥

त्वते गुणः। ३। २। ५९॥

परतः स्त्र्यनूङ् गुणवचनः शब्दस्त्वत इत्येतयोः प्रत्यययोः परयो पुमान् भवति। पट्व्याः भावः पटुत्वम्। पटुता। एन्याः भावः एतत्वम्, एतता। श्येन्या भावः श्येतत्वम् श्येतता,। त्वत इति किम्? पट्वीरूप्यम्। पट्वीमयम्। गुण इति किम्? कठीत्वम्। कठीता। दत्तात्वम् दत्ताता। कर्त्रीत्वम्। कर्त्रीता। केचित्तु जातिसज्ञावर्जितस्य विशेषणमात्रस्य पुंवद्भावमिच्छन्ति। पाचिकायाः भाव. पाचकत्वं पाचकता। मद्रिकाया भाव. मद्रकत्वम्। मद्रकता। आनुकूलिक्याः भाव आनुकूलिकत्वम्। आनुकूलिकता। आक्षिक्या आक्षिकत्वम्। आक्षिकता। द्वितीयाया द्वितीयत्वम्। द्वितीयता। पञ्चम्या पञ्चमत्वम्। पञ्चमता। माथुर्या माथुरत्वम्। माथुरता। स्रौघ्न्याः स्रौघ्नत्वम्। स्रौघ्नता। चन्द्रमुख्या चन्द्रमुखत्वम् चन्द्रखता। सुकेश्याः सुकेशत्वं। सुकेशता। 'सैन्या श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-मिथ्यापवादममृजन् वननिम्नगानाम् सस्नुः पय. पपुरनेनिजुरम्बराणि, जक्षुर्बिसन्धृतविकाशिविसप्रसूनाः ॥ १ ॥' 'तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति, प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधान। तदधिवसति मा गाः कामिनां मण्डनश्री-र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ १ ॥' तथा, रसवत्या धूमवत्त्वम् भुवस्तृणवत्त्वम् शालाया दण्डित्वमित्यादौ ॥ ५९ ॥

च्वौ क्वचित्। ३। २। ६०॥

परतः स्त्री अनूङ् च्वौ पुंवद्भवति क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन। अमहती महती भूता महद्भूता कन्या। एवं बृहत्कृता। क्वचिद्ग्रहणादगोमती गोमतीभूता गोमतीभूतेत्यादौ न स्यादेव। पट्वीभूता पटूभूता मृद्वीकृता मृदूकृतेत्यादौ विकल्प.। महतीभूतेत्यपि केचित् ॥६०॥

सर्वादयोऽस्यादौ। ३। २। ६१॥

सर्वादिर्गणः परत स्त्रीः पुंवत् भवति 'अस्यादौ' स्यादिश्चेत्ततः परो न भवति। सर्वासां स्त्रियः सर्वस्त्रियः। भवत्या पुत्रः भवत्पुत्र। एकस्या. क्षीरमेकक्षीरम्। एकस्या आगतमेकरूप्यम्। एकमयम्। तया प्रकृत्या तथा। एवं यथा.। तस्यां वेलायां तदा। एव यदा, कदा। सर्वदा। अन्यदा। तर्हि। यर्हि.। कर्हि। सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति भवत्काम्यति एककाम्यति परत्वात्प्रतिषेधविषयेऽपि भवति। सर्वा प्रियाऽस्य सर्वप्रियः। एवं सर्वमनोज्ञः। सर्विका भार्याऽस्य सर्वकभार्यः। एवं विश्वकभार्यः। सर्वादय इति किम्? कन्यापुरम्। कुमारीनिवासः। अस्यादाविति किम्? सर्वस्यै। दक्षिणपूर्वस्यै। उत्तरपूर्वस्यै। बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्। तेन भूतपूर्वसर्वादेरपि भवति। दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् इत्यादि ॥ ६१ ॥

मृगक्षीरादिषु वा। ३। २। ६२॥

मृगक्षीरादिसमासशब्देषु परतः स्त्रीलिङ्गमनेकार्थेऽस्त्र्यर्थे चोत्तरपदे पुंवद्वा भवति। मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। मृगीक्षीरम्। एवं मृगपदम्, मृगीपदम्। मृगशावः, मृगीशाव। कुक्कुटाण्डम् कुक्कुट्यण्डम्।

मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् । काकाण्डं । काक्यण्डम् । काकशावः । काकीशावः । पुंस्त्रीलिङ्गपूर्वपदभेदेन समासविवक्षायां सूत्रानारम्भे मृगक्षीरादयो न सिध्यन्ति । मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या' ॥६२॥

ऋदुदित्तरतमरूपकल्पब्रुवचेलड्गोत्रमतहते वा ह्रस्वश्च । ३ । २ । ६३ ॥

ऋदिदुदिच्च परतः स्त्रीलिङ्गशब्दस्तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु च स्त्र्येकार्थेपूत्तरपदेषु ह्रस्वाऽन्तः पुंवच्च वा भवति । तर, पचन्तितरा । पचत्तरा । पचन्तीतरा । श्रेयसितरा । श्रेयस्तरा । श्रेयसीतरा । विदुषितरा । विद्वत्तरा । विदुषीतरा । तम, पचन्तितमा । पचत्तमा । पचन्तीतमा । श्रेयसितमा । श्रेयस्तमा । श्रेयसीतमा । विदुषितमा । विद्वत्तमा । विदुषीतमा । रूप, पचन्तिरूपा । पचद्रूपा । पचन्तीरूपा । श्रेयसिरूपा । श्रेयोरूपा । श्रेयसीरूपा । विदुषिरूपा । विद्वद्रूपा । विदुषीरूपा । कल्प, पचन्तिकल्पा । पचत्कल्पा । पचन्तीकल्पा । विदुषिकल्पा । विद्वत्कल्पा । विदुषीकल्पा । ब्रुव, पचन्ती चासौ ब्रुवा च पचन्तिब्रुवा । पचद्ब्रुवा । पचन्तीब्रुवा । श्रेयसिब्रुवा । श्रेयोब्रुवा । श्रेयसीब्रुवा । विदुषिब्रुवा । विद्वद्ब्रुवा । विदुषीब्रुवा । चेलट्, । टिद्वचनं ङ्यर्थम् । पचन्ती चासौ चेली च पचन्तिचेली । पचच्चेली । पचन्तीचेली । श्रेयसिचेली । श्रेयश्चेली । श्रेयसीचेली । विदुषिचेली । विद्वच्चेली । विदुषीचेली । गोत्र, पचन्ती चासौ गोत्रा च पचन्तिगोत्रा । पचद्गोत्रा । पचन्तीगोत्रा । श्रेयसिगोत्रा श्रेयोगोत्रा । श्रेयसीगोत्रा । विदुषिगोत्रा । विद्वद्गोत्रा । विदुषीगोत्रा । मत, पचन्ती चासौ मता च पचन्तिमता । पचन्मता । पचन्तीमता । श्रेयसिमता । श्रेयोमता । श्रेयसीमता । विदुषिमता । विद्वन्मता । विदुषीमता । हत, पचन्ती चासौ हता च पचन्तिहता । पचद्धता । पचन्तीहता । श्रेयसिहता । श्रेयोहता । श्रेयसीहता । विदुषिहता । विद्वद्धता । विदुषीहता । एवं सुदतितरेत्यादि । ब्रुवादयः कुत्साशब्दाः 'निन्द्यं कुत्सनैः' (३-१-१००) इति च समासः । ऋदुदिदिति किम् ? कुमारितरा । किशोरितरा । किशोरितमा । एकार्थ इत्येव पचन्त्या हता पचन्तीहता । विदुष्या हता विदुषीहता । तरादिष्विति किम् ? पचत्पाशा । विद्वद्वृन्दारिका ॥६३॥

ङ्यः । ३ । २ । ६४ ॥

ङ्यन्तस्य परतः स्त्रीलिङ्गस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थेषु ह्रस्वोऽन्तादेशो भवति । गौरितरा । गौरितमा । नर्तकिरूपा । कुमारिकल्पा । ब्राह्मणिब्रुवा । गार्गिचेली । ब्राह्मणिगोत्रा । गार्गिमता । गौरिहता । । परत्वाद्यथाप्राप्तं पुंवद्भावं बाधते । ङ्य इति किम् ? मद्रिकातरा । कारिकातमा । दत्तारूपा । सेनानीरूपा । ग्रामणीकल्पा । परतः स्त्रिया इत्येव । बदरीतरा । आमलकीतरा । एकार्थ इत्येव । ब्राह्मण्या हता । ब्राह्मणीहता । ' नवैकस्वराणाम् ' (३–२–६६) इत्युत्तरत्र वचनादनेकस्वरस्यैवायं विधिः ॥ ६४ ॥

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि । ३ । २ । ६५ ॥

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि सञ्ज्ञायां वर्तमानयोर्ङीप्रत्ययस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेष्वेकार्थेषु ह्रस्वो भवति । भोगवतितरा । भोगवतितमा । गौरिमतितमा । भोगवतिरूपा । गौरिमतिकल्पा । भोगवतिब्रुवा । गौरिमतिचेली । भोगवतिगोत्रा । गौरिमतिमता । भोगवतिहता । नाम्नीति किम् ? भोगवतितरा । भोगवत्तरा । भोगवतीतरा । एवं गौरि-

मतितरेत्यादि । उदित्त्वात्पूर्वेण त्रैरूप्यम् ॥ ६५ ॥

न्वैकस्वराणाम् । ३ । २ । ६६ ॥

बहुवचनात्परतः । स्त्रीति निवृत्तम् । सामान्येन तु विधानम् । स्त्र्येकार्थे इत्यनुवर्तते । एकस्वरस्य ङ्यन्तस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु स्त्र्येकार्थेषु ह्रस्वोऽन्तादेशो भवति । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । ज्ञस्य भार्या ज्ञी । ज्ञितमा । ज्ञीतमा । अस्यापत्यं स्त्री ई । इरूपा । ईरूपा । कस्य भार्या की । किकल्पा । कीकल्पा । ज्ञिब्रुवा । ज्ञीब्रुवा । इचेली । ईचेली । किगोत्रा । कीगोत्रा । स्त्रिमता । स्त्रीमता । स्त्रिहता । स्त्रीहता । एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा । द्रुणीतमा । आमलकीतरा । बदरीतरा । कुवलीरूपा । ङ्य इत्येव । श्रीतरा । ह्रीतमा । धीरूपा । एकार्थ इत्येव । स्त्रिया हता स्त्रीहता । नित्यदितामनेकस्वराणामपीच्छन्त्येके । तन्मते, आमलकितरा बदरितमा । कुवलिरूपा । लक्ष्मिकल्पा । मन्त्रितरेत्याद्यपि भवति ॥ ६६ ॥

ऊङः । ३ । २ । ६७ ॥

ऊङन्तस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु स्त्र्येकार्थेषु वा ह्रस्वो भवति । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । वामोरुतमा । वामोरूतमा । मद्रबाहुरूपा मद्रबाहूरूपा । कमण्डलुकल्पा । कमण्डलूकल्पा । कद्रुब्रुवा । कद्रूब्रुवा । पङ्गुचेली । पङ्गूचेली । श्वश्रुगोत्रा । श्वश्रूगोत्रा । कुरुमता । कुरूमता । भीरुहता । भीरूहता । एकार्थ इत्येव । भीर्वा हता भीरूहता ॥ ६७ ॥

महतः करघासविशिष्टे डाः । ३ । २ । ६८ ॥

करादिषूत्तरपदेषु महतो डा इत्ययमन्तादेशो वा भवति । वैयधिकरण्ये इय विभाषा । सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तरेण नित्य एव विधिः । महतां । करः महाकरः । महत्करः । कर एव कार इति महाकारः । महत्कारः । महाघासः । महद्घासः । महाविशिष्टः । महद्विशिष्टः । महत इति किम् ? राजकरः । करादिष्विति किम् ? महतः पुत्रः महत्पुत्रः । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः । स च उत्तरार्थः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाम् । ३ । २ । ६९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य महतः करादिषूत्तरपदेषु नित्यं डा अन्तादेशो भवति । महत्याः करः महाकरः । एवं महाघासः । महाविशिष्टः । 'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति पूर्वेणैव सिद्धे नित्यार्थमिदम् ॥ ६९ ॥

जातीयैकार्थेऽच्वेः । ३ । २ । ७० ॥

महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयप्रत्यये एकार्थे चोत्तरपदे डान्तादेशो भवति । महान् प्रकारोऽस्य महाजातीयः । महाँश्चासौ वीरश्च महावीरः । एवं महाराज्ञी । महती कीर्तिरस्य महाकीर्तिः । महास्तुतिः । महांश्चासौ करश्च, महान् करोऽस्येति महाकरः । एवं महाघासः । महाविशिष्टः । महान्तमात्मानं मन्यते महामानी । एवं महंमन्यः । खशिडाह्रस्वत्वे मोऽन्तः । एकार्थ इति किम् ? प्रकृष्टो महान् महत्तरः । महत्याः पुत्रो महतीपुत्रः । महत्याः पतिः महतीपतिः । अच्वेरिति किम् ? अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः । अमहती महती सपन्ना महद्भूता कन्या ॥ ७० ॥

न पुंवन्निषेधे । ३ । २ । ७१ ॥

महतः पुंवन्निषेधविषये उत्तरपदे डा न भवति । महती प्रिया अस्य महतीप्रियः । महतीमनोज्ञः ॥ ७१ ॥

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च । ३ । २ । ७२ ॥

इच्प्रत्ययान्तेऽस्वरादावुत्तरपदे परे पूर्वपदस्य दीर्घ आकारश्चान्तादेशो भवति । बाहुषु च बाहुषु च मिथो गृहीत्वा व्यासक्तं बाहूबाहवि व्यासजेताम् बाहाबाहवि । एवं केशाकेशि । मुष्टिभिश्च मुष्टिभिश्च

प्रहृत्य कृतं युद्धं मुष्टीमुष्टि । मुष्टामुष्टि । एवं यष्टीयष्टि । यष्टायष्टि । दण्डादण्डि । दीर्घत्वात्वयोरकान्तादन्यत्र विशेषः । दीर्घसाहचर्यादात्वमपि स्वरान्तानामेव भवति । दोर्दोषि । धनुर्धनुषि । अस्वर इति किम् ? अस्यसि । इष्विषवि ॥ ७२ ॥

हविष्यष्टनः कपाले । ३ । २ । ७३ ॥

हविष्यभिधेयेऽष्टन्शब्दस्य कपाले उत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति । अष्टसु कपालेषु सस्कृतम् अष्टाकपालं हविः । हविषीति किम् ? अष्टानां कपालानां समाहारः अष्टकपालम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । कपाल इति किम् ? अष्टपात्रं हविः ॥ ७३ ॥

गवि युक्ते । ३ । २ । ७४ ॥

अष्टन्शब्दस्य गव्युत्तरपदे युक्तेऽभिधेये दीर्घोऽन्तादेशो भवति । अष्टागवं शकटम् । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परे द्वयोर्द्विगुः । 'गोस्तत्पुरुषात्' (७–३–१०५) इत्यट् समासोन्तः । तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययाद्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः । अथवा समाहारद्विगु' । तत्र साहचर्यादुपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते । गवीति किम् ? अष्टतुरगो रथः । युक्त इति किम् ? अष्टगवम् ब्राह्मणधनम् । अष्टगुश्चैत्रः ॥ ७४ ॥

नाम्नि । ३ । २ । ७५ ॥

अष्टन्शब्दस्योत्तरपदे परे नाम्नि सञ्ज्ञायां दीर्घोऽन्तादेशो भवति । अष्टौ पदान्यत्र अष्टापदः कैलाशः । अष्टापदं सुवर्णम् । अष्टावक्रो मुनिः । अष्टाविटपो नाम कश्चित् । नाम्नीति किम् ? अष्टदण्डः । अष्टगुणमैश्वर्यम् ॥ ७५ ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य वणे । ३ । २ । ७६ ॥

कोटरादीनां कृत्वणत्वे वनशब्दे उत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति 'नाम्नि' संज्ञायां विषये । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । पुरगावणम् । सारिकावणम् । 'पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः' (२–३–६५) इति णत्वे सिद्धे कृतणत्वस्य वनशब्दस्य निर्देशो नियमार्थः । तेन पूर्वपदस्थादिति सूत्रेण वनशब्दस्य णत्व माकारसनियोगे एव भवति । ततश्च कुबेरवनम् इत्यादौ सञ्ज्ञायामपि णत्वं न भवति ॥ ७६ ॥

अञ्जनादीनां गिरौ । ३ । २ । ७७ ॥

अञ्जनादीनां गिरावुत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति नाम्नि । अञ्जनागिरिः । भाञ्जनागिरिः । किंशुकागिरि' । किंशुलकागिरिः । साल्वागिरिः । लोहितागिरिः । कुक्कुटागिरिः । खड्रूनागिरिः । नलागिरिः । पिङ्गलागिरिः । अञ्जनादीनामिति किम् ? कृष्णगिरिः । श्वेतगिरिः । नाम्नीत्येव । अञ्जनस्य गिरिः । अञ्जन भाञ्जन किंशुक किंशुलक साल्व लोहित कुक्कुट खड्रून (खडून) नल पिङ्गल इत्यञ्जनादिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ७७ ॥

अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ । ३ । २ । ७८ ॥

अजिरादिवर्जितबहुस्वराणां शरादीनां च मतौ प्रत्यये दीर्घोऽन्तादेशो भवति नाम्नि । बहुस्वर, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । शरादि, शरावती । वंशावती । शुचीमती । कुशावती । धूमावती । अहीवती । कपीवती । मुनीवती मणीवती । वार्दावान्नाम गिरि' । वेटावान्नाम गिरिः । शर वंश शुचि कुश धूम अहि कपि मुनि मणि वार्द वेट इति शरादि' । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन ऋषीवती मृगावती पद्मावती वातावती भोगावती–त्यादि सिद्धम् । बहुस्वरशरादीनामिति किम् ? व्रीहिमती । इक्षुमति । द्रुमती । मधुमती । बहुस्वरस्यानजिरादिविशेषणं किम् । अजिरवती ।

खदिरवती। खजुरवती। स्थविरवती। पुलिनवती। मलयवती। हंसकारण्डववती। चक्रवाकवती। अलंकारवती। शशाङ्कवती। हिरण्यवती। अजिरादिराकृतिगणः। नाम्नीत्येव। वलयवती कन्या। शरवती तूणा॥ ७८॥

ऋषौ विश्वस्य मित्रे। ३। २। ७९॥

विश्वशब्दस्य मित्रे उत्तरपदे ऋषावभिधेये नाम्नि विषये दीर्घोऽन्तादेशो भवति। विश्वामित्रो नामर्षिः। ऋषाविति किम्? विश्वमित्रो माणवकः। नाम्नीत्येव। विश्वं मित्रमस्य विश्वमित्रो मुनिः।॥ ७९॥

नरे। ३। २। ८०॥

विश्वशब्दस्य नरशब्दे उत्तरपदे नाम्नि विषये दीर्घोऽन्तादेशो भवति। विश्वे नरा अस्य विश्वानरो नाम कश्चित्। नर इति किम्? विश्वसेनः। नाम्नीत्येव। विश्वनरो राजा॥ ८०॥

वसुराटो॥ ३। २। ८१॥

पृथग्योगान्नाम्नीति निवृत्तम्। विश्वशब्दस्य वसौ राटि चोत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः। विश्वस्मिन् राजते इति विश्वाराट्। राडिति विकृतनिर्देशादिह न भवति। विश्वराजौ। विश्वराजः॥ ८१॥

वलच्यपित्रादेः। ३। २। ८२॥

वलच्प्रत्यये परे पित्रादिवर्जितानां स्वरान्तानां शब्दानां दीर्घोऽन्तादेशो भवति। आसुतिः सुरा साऽस्यास्तीत्यासुतिवलः। एवम् ऋषीवलः। दन्तावलः। उत्सङ्गावलः। पुत्रावलः। अपित्रादेरिति किम्? पितृवलः। मातृवलः। भ्रातृवलः। उत्साहवलः। चकारः किम्? उत्तरपदे मा भूत्। कायवलम्। नागवलम्॥ ८२॥

चितेः कचि। ३। २। ८३॥

चितिशब्दस्य कचि प्रत्यये परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। एका चितिरस्मिन् एकचितीकः। द्विचितीकः। त्रिचितीकः॥ ८३॥

स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे। ३। २। ८४॥

स्वामी चिह्न्यते येन तत्स्वामिचिह्नम्। तद्वाचिनो विष्टादिवर्जितस्य कर्णशब्दे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। दात्रमिव दात्रम्। दात्रं चिह्नं कर्णे यस्य स दात्रमिव वा कर्णौ यस्य स दात्राकर्णः पशुः। एवं शङ्कूकर्णः। द्विगुणाकर्णः। द्व्यङ्गुलाकर्णः। स्वामिचिह्नस्येति किम्? शोभनकर्णः। स्वामिग्रहणं किम्? लम्बकर्णः। अविद्धकर्णः शिशुः। चिह्नग्रहणं किम्? वाहनस्य कर्णः। विष्टादिवर्जनं किम्? विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। कर्ण इति किम्? चक्रसक्थः॥ ८४॥

गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ। ३। २। ८५॥

गतिसञ्ज्ञस्य कारकवाचिनश्च नह्यादिषु क्विबन्तेषूत्तरपदेषु परेषु दीर्घोऽन्तादेशो भवति। उपनह्यति उपनह्यते वा उपानत्। परीणत्। वृत्, नीवृत्। उपावृत्। वृष्, प्रावृट्। परीवृट्। व्यध्, श्वावित्। मर्मावित्। रुच्, नीरुक्। अतीरुक्। अभीरुक्। सह्, तुरासट्। ऋतीषट्। भीरुष्ठानादित्वात् षत्वम्। जलासट्। तन्, परीतत्। 'गमां क्वौ' (४-२-५८) इति नलोपः। गतिकारकस्येति किम्? पटुरुक्। तिग्मरुक्। तीव्ररुक्। श्वेतरुक्। कमलरुक्। केचित्तु रुजाविच्छन्ति न रुचौ। तेन रुजरुच्योर्मतभेदेन

विकल्पः सिद्धः। रुज्, निरुक्। नीरुक्। रुच्, अतिरुक्। अतीरुक्। क्वाविति किम्? उपनद्धम्। विततम्। इह क्विग्रहणादन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्लभ्यते। तेनायस्कृतम् अयस्कार इत्यादौ सकारः सिद्धो भवति। अन्यथा ह्ययस्कृदित्यत्रैव स्यात्॥ ८५॥

घञ्युपसर्गस्य बहुलम्। ३। २। ८६॥

घञन्ते उत्तरपदे परे उपसर्गस्य बहुलं दीर्घोऽन्तादेशो भवति। नीक्लेदः। नीमेदः। नीमार्गः। नीवारः। प्रावारः। नीशारः। क्वचिन्न भवति। निषादः। विषदनं विषादः। प्रतपनं प्रतापः। प्रभावः। प्रभारः। प्रहारः। क्वचिद्विकल्पः। प्रतीवेशः। प्रतिवेशः। प्रतीपादः २। प्रतीबोधः २। परीणामः २। प्रतीहारः २। प्रतीकारः २। अतीसारः २। वीसर्पः २। क्वचिद्विषयभेदेन। प्रासादो गृहम्। प्रसादोऽन्यः। प्राकारो वप्रः। प्रकारोऽन्यः। अपामार्ग औषधिः। अपमार्गोऽन्यः। नीहारो हिमम्। निहारोऽन्यः। परीरोधो मृगावरोधः। परिरोधोऽन्यः। परीहारो देशानुग्रहः। परिहारोऽन्यः। वीतंसः पक्षिबन्धनम्। वितंसोऽन्यः। उपसर्गस्येति किम्? चन्दनसारः। खदिरसारः। मार्गमतिक्रान्तः अतिमार्गः। घञीति किम्? अवसायः। अवहारः। णप्रत्ययोऽयम्। बहुलवचनादनुपसर्गस्यापि अघञ्यपि च भवति। दक्षिणापथः। उत्तरापथः। कचिद्विकल्पः। अन्धतमः। अन्धातमः। अन्धतमसम्। अन्धातमसम्। कचिद्विषयभेदेन। अधीदन्तः। अधीकर्णः। अधीकण्ठः। अधीपादः। एते आधिक्ये। अन्यत्र अधिदन्तः इत्यादि भवति। कचिदनुत्तरपदेऽपि विकल्पः। पूरुषः। पुरुषः। नारकः। नरकः। सादनम्। सदनम्। अतिशायनम्। अतिशयनम्। काशशब्दे च घञन्ते विकल्पः। नीकाशः। निकाशः। प्रतीकाशः। प्रतिकाशः। अजन्ते तूत्तरो विधिः॥८६॥

नामिनः काशे। ३। २। ८७॥

नाम्यन्तस्योपसर्गस्य 'अच्' (५-१-४९) इत्यजन्ते काशशब्दे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। निकाशते नीकाशः। विकाशते इति वीकाशः। अनूकाशः। प्रतीकाशः। बहुलाधिकारान्निकाश इत्यपि। नामिन इति किम्। प्रकाशते इति प्रकाशः॥ ८७॥

दस्ति। ३। २। ८८॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परे नाम्यन्तस्योपसर्गस्य दीर्घोऽन्तादेशो भवति। नीत्तम्। वीत्तम्। परीत्तम्। परीत्तवान्। परीत्त्रिमम्। प्रणीत्त्रिमम्। द इति किम्? वितीर्णम्। तीति किम्? सुदत्तम्। नामिन इत्येव। प्रत्तम्। अवत्तम्॥८८॥

अपील्वादेर्वहे। ३। २। ८९॥

पील्वादिवर्जितस्य नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। वहतीति वहम्। 'अच्' (५-१-४९) इत्यच्। ऋषीणां वहम् ऋषीवहम्। मुनीवहम्। कपीवहम्। एवनामानि नगराणि॥ घान्ते तु वहशब्दे ऋषीवहः। मुनीवहः। कपीवहः। अपील्वादेरिति किम्? पीलुवहम्। दारुवहम्। चारुवहम्। नामिन इत्येव। पिण्डवहम्। काष्ठवहम्॥ ८९॥

शुनः। ३। २। ९०॥

श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति। शुनो दन्तः श्वादन्तः। एवं श्वादंष्ट्रा। श्वाकर्णः। श्वाकर्दः। श्वाकूर्दः। श्वावराहम्। बहुलाधिकारात्कचिद्विकल्पः। श्वापुच्छम्। श्वपुच्छम्।

क्वचिद्विषयान्तरे । शुनः पदमिव पदमस्य श्वापदम् व्याघ्रादि । शुनः पदं श्वपदम् । क्वचिन्न भवति । श्वकल्पः । श्वमुखः ॥ ९० ॥

एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्ढा ॥ ३ । २ । ९१ ॥

एकादयः शब्दा दशादिषु उत्तरपदादिषु कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते । एकोत्तरा दश, एकं च दश च वा एकादश । अत्रैकस्य दशशब्दे उत्तरपदे दीर्घः । षडुत्तरा दश षट् च दश च वा षोडश । अत्र षषोऽन्तस्योत्वम् । उत्तरपददकारस्य च डकारः । षड् दन्ता अस्य षोडन् । अत्र दन्तशब्दस्य दत्रादेशे कृते दस्य डत्वं षषोऽन्तरयोत्वम् । एवं षोडन्तौ । षोडन्तः । स्त्रियां तु षोडती । अन्ये तु दत्रादेशे कृते षोडन्निति शब्दान्तरं नकारान्तं राजन्शब्दवन्निपातयन्ति । ततश्च षोडानमिच्छतीति क्यनि नकारलोपे ईत्वे षोडीयतीति सिध्यतीति मन्यन्ते । षड्भिः प्रकारैः षोढा, षड्ढा अत्र धाप्रत्यये षषोऽन्तस्य वोत्व धकारस्य तु नित्यं ढत्वम् । यत्तु षड्धेति रूपं न तत् धाप्रत्यये किंतु षड् दधाति धयति वेति 'आतो डोऽह्वावामः' (५–१–७६) इति डे कृते स्त्रियामापि च भवति । निपातनस्य चेष्टविषयत्वादत्रोत्वढत्वे न भवतः ॥ ९१ ॥

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीतिबहुव्रीहौ ॥ ३ । २ । ९२ ॥

द्वि त्रि अष्टन् इत्येतेषां यथासंख्य द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशा प्राक् शतात् सख्यायामुत्तरपदे भवन्ति । 'अनशीतिबहुव्रीहौ अशीतिबहुव्रीहिसमासविषयं चोत्तरपदं वर्जयित्वा । द्वाभ्यामधिका दश द्वौ च दश चेति वा द्वादश । एवं द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वित्र्यष्टानामिति किम् ? पञ्चदश । प्राक्शतादिति किम् ? द्विशतम् । त्रिशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । त्रिसहस्रम् । अष्टसहस्रम् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम् ? द्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । अष्टनवाः । द्विर्दश द्विदशाः । एवं त्रिदशाः । प्राक्शतादित्यवधेः । सख्यापरिग्रहादिह न भवति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । आष्टमातुरः । द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य ॥ ९२ ॥

चत्वारिंशदादौ वा । ३ । २ । ९३ ॥

द्वित्र्यष्टानां प्राक् शताच्चत्वारिंशदादौ संख्यायामुत्तरपदे यथासख्यं द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशा वा भवन्ति अनशीतिबहुव्रीहौ । द्वाभ्यामधिका द्वौ च चत्वारिंशच्चेति वा द्वाचत्वारिंशत् । द्विचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । द्वापञ्चाशत् । द्विपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् द्वाषष्टिः । द्विषष्टिः । त्रयःषष्टिः । त्रिषष्टिः । अष्टाषष्टिः । अष्टषष्टिः । द्वासप्ततिः । द्विसप्ततिः । त्रयःसप्ततिः । त्रिसप्ततिः । अष्टासप्ततिः । अष्टसप्ततिः । द्वानवतिः । द्विनवतिः । त्रयोनवतिः । त्रिनवतिः । अष्टानवतिः । अष्टनवतिः । अनशीतिबहुव्रीहावित्येव । द्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः । द्विश्चत्वारिंशत् । द्विचत्वारिंशाः । एवं त्रिचत्वारिंशाः । अष्टौ चत्वारिंशतोऽस्मिन् अष्टचत्वारिंशत् । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ॥ ९३ ॥

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये । ३ । २ । ९४ ॥

हृदयशब्दस्य लासलेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये परे हृदित्ययमादेशो भवति । लास, हृदयस्य लासो हृल्लासः । लेख, हृदयं लिखतीति हृल्लेखः ।

अण्सनिधानाल्लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते । तेन घञन्ते न भवति । हृदयस्य लेखः हृदयलेख' । अण्, हृदयस्येदं हार्दम् । सौहार्दम् । दौर्हादम् । य, हृदयस्य प्रिय' हृद्यः । हृदयस्य बन्धनो मन्त्रः हृद्य' । हृदये भव हृदयाय हितम् हृद्यम् । अणीत्येव । सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । 'खित्यनव्यय'—(३–२–१११) इत्यादौ तु असभवात्तदन्तग्रहणम् । हृदयशब्दसमानार्थेन हृच्छब्देनैव सिद्धे हृदादेशविधानं लासादिषु हृदयशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्र तूभयं प्रयुज्यते । सौहार्द्रम् । सौहृदय्यम् । हृच्छोकः । हृदयशोकः । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृच्छङ्कुः । हृदयशङ्कुः । हृच्छूलम् । हृदयशूलम् । हृच्छल्यम् हृदयशल्यम् । हृद्दाहः । हृदयदाहः । हृद्दुःखम् । हृदयदुःखम् । हृत्कमलम् । हृदयकमलम् । हृत्पुण्डरीकम् । हृदयपुण्डरीकम् । इत्यादि ॥ ९४ ॥

पदः पादस्याज्यातिगोपहते । ३ । २ । ९५ ॥

पादशब्दस्याज्यादिपूत्तरपदेषु पद इत्ययमादेशो भवति । पादाभ्यामजति अतति चेति औणादिके इणि पदाजिः । पदातिः । अत एव निर्देशात् अजेर्वी न भवति । पादाभ्यां गच्छति पदगः । 'नाम्नो गमः'—(५–१–१३१) इत्यादिना डः । पादाभ्यामुपहतः । पदोपहतः पादशब्दसमानार्थः पदशब्दोऽस्ति आज्यादिषु तु पादशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थ वचनम् । कथं दिग्धश्चासौ पादश्च दिग्धपादः तेनोपहतः दिग्धपादोपहतः । उत्तरपदसनिधापितेन पूर्वपदेन पादशब्दो विशेष्यते । न चात्र पादशब्दः पूर्वपदमपि तु दिग्धपादः तेनात्र न भवति ॥ ९५ ॥

हिमहतिकाषिये पद् । ३ । २ । ९६ ॥

हिमादिपूत्तरपदेषु पादसबन्धिनि ये च प्रत्यये पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । पादयोर्हिमं पद्धिमम् । पादाभ्यां हतिः पद्धतिः । पादौ कषतीत्येवंशीलः, पुनः पुनः पादौ कषति, पादाभ्यां साधु कषतीति वा पत्काषी । परमश्चासौ पत्काषी च परमपत्काषी । यदा च परमौ च तौ पादौ च परमपादौ तत्कषणशीलादिर्विवक्ष्यते तदा पादशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् परमपादकाषीत्येव भवति । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । पादयोर्भवाः पद्याः पांसवः । पादाभ्यां हितं पद्यं घृतम् । कथं पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पाद्यार्घ्ये' (७–१–२३) इति निपातनात् । पादशब्दसंबन्धिनि य इति किम् ? द्विगुसमाससंबन्धिनि मा भूत् । द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । 'पणपामाषाद्यः' (६–४–१४८) इति यः । यद्वा आज्यादिषु करणभावः प्राण्यङ्गस्यैवेति पूर्वत्र पादशब्दः प्राण्यङ्गवचनः स एव चेहावर्तत इति परिमाणार्थस्य न भवति । अन्ये तु गोपहतयोरपीच्छन्ति । पादाभ्यां गच्छतीति पद्गः । पादाभ्यामुपहतः पदुपहत' । कथं हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपद इत्यत्र अपत्याणि पद्भावः । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' (६–३–१७०) इति निर्देशाद्भविष्यति । पादाभ्यां पदिक इति तु 'पदिकः' (६–४–१३) इति निपातनात् ॥ ९६ ॥

ऋचः शसि । ३ । २ । ९७ ॥

ऋच' सबन्धिनः पादस्य शकारादौ शस्प्रत्यये पदित्ययमादेशो भवति । पादं पादं गायत्र्या. शंसति पच्छो गायत्रीं शंसति । वाक्यगम्यस्य गायत्र्याः पाद सबन्धस्य वृत्तौ निवृत्तत्वात् स्वाभाविकं शंसनक्रियापेक्षं कर्मत्वं भवति । ऋच इति किम् ? पादं पादं कार्षापणस्य ददाति पादश' कार्षापणं ददाति । एवं पादशः श्लोकं व्याचष्टे । शसो हि शकारपाठात् विभक्तिशसि न भवति । ऋचः पादान् पश्य ॥९७॥

शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा । ३ । २ ।९८॥

शब्दादिषूत्तरपदेषु पादस्य पदित्ययमादेशो वा भवति । पादयोः शब्दः पच्छब्दः । पादशब्दः । एवं पन्निष्कः । पादनिष्कः । पद्घोषः । पादघोषः । पादाभ्यां मिश्रः पन्मिश्रः । पादमिश्रः ॥ ९८ ॥

नस् नासिकायास्तःक्षुद्रे । ३ । २ । ९९ ॥

नासिकाशब्दस्य तसूप्रत्यये क्षुद्रशब्दे चोत्तरपदे परे नसित्ययमादेशो भवति । नासिकाया नासिकायां वा नस्तः । नासिकायां नासिकाया वा क्षुद्रः नःक्षुद्रः ॥ ९९ ॥

येऽवर्णे । ३ । २ । १०० ॥

नासिकाशब्दस्य यप्रत्यये वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नसित्ययमादेशो भवति । नासिकायै हितं तत्र भवं वा नस्यम् । इति किम् ? नासिक्यं नगरम् । चातुरर्थिकोऽयं ञ्यः । निरनुबन्धग्रहणे च न सानुबन्धस्य ग्रहणं भवति । अवर्ण इति किम्? नासिक्यो वर्णः ॥१००॥

शिरसः शीर्षन् । ३ । २ । १०१ ॥

शिरस्शब्दस्य शीर्षन्नित्ययमादेशो भवति ये प्रत्यये परे । शिरसि भवः शीर्षण्यः स्वरः । एवं शीर्षण्यो व्रणः । शिरसे हितं शीर्षण्यं तैलम् । य इत्येव । शिरस्तः । सशिरस्कः । निरनुबन्धग्रहणे च न सानुबन्धस्य ग्रहणं तेनेहापि न भवति । शिर इच्छति शिरस्यति । तथा हस्तिनः शिर इव शिरो यस्य (स) हस्तिशिराः । तस्यापत्यं स्त्री बाह्वादित्वादिञि 'शीर्षः स्वरे तद्धिते' (३–२–१०३) इति शिरसः शीर्षादेशे 'अनार्षे वृद्धे'–(२–४ -७७) इत्यादिना चेञः ष्यादेशे हास्तिशीर्ष्या । एवं पैलुशीर्ष्या । अत्र ष्यशीर्षादेशयोः स्थानिवद्भावात् शीर्षन्नादेशः स्यात् । शिरस इति चादेशेन संबध्यते न प्रत्ययेन । तेन हास्तिशीर्षिरित्यादौ समाससंबन्धिन्यपि तद्धिते उत्तरसूत्रेण शीर्षादेशो भवति ॥ १०१ ॥

केशे वा । ३ । २ । १०२ ॥

शिरसः केशविषये यप्रत्यये परे शीर्षन्नादेशो वा भवति । शिरसि भवाः शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः । केचित्तु 'इल्वला मृगशीर्षस्य शिरस्यास्तारकाः स्मृताः' इति प्रयोगदर्शनात् केशादन्यत्रापि विकल्पमिच्छन्ति, शाखादिप्रत्यये च शीर्षन्निति नेच्छन्त्येव । शिरसस्तुल्य. शिरस्यः । शाखादित्वाद्यः ॥ १०५ ॥

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३ । २ । १०३ ॥

शिरस्शब्दस्य स्वरादौ तद्धिते परे शीर्ष इत्ययमादेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः एवं स्थौलशीर्षिः । पैलुशीर्षिः । मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमासी । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । शिरसि कृतं शीर्षम् । शिरसा तरति शीर्षिक' । स्वर इति किम् ? शिरस्कल्पः । तद्धित इति किम्? शिरसा स्थूलशिरसमाचष्टे स्थूलशिरयति । कथमिल्वला मृगशीर्षस्येति ? शीर्षशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्येति । अनेनैव च सिद्धे उक्तविषये शिरस' प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥१०३॥

उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने । ३ । २ । १०४ ॥

उदकशब्दस्य पेषमादिषूत्तरपदेषु उद इत्ययमादेशो भवति । उदकेन पिनष्टि उदपेषं पिनष्टि तरगम् । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः घटः । वास, उदकस्य वासः उदवासः । एवम् उदवाहनः । अनामार्थं वचनम् । नाम्न्युत्तरेणैव सिद्धम् ॥१०४॥

वैकव्यञ्जने पूर्ये । ३ । २ । १०४॥

उदकशब्दस्य पूरयितव्यवाचिन्येकव्यञ्जनेऽसंयुक्तव्यञ्जनादावुत्तरपदे उदादेशो वा भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदघटः । उदकघटः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । व्यञ्जन इति किम् ? उदकामत्रम् । एकेति किम् ? उदकस्थालम् । पूर्य इति किम् ? उदकपर्वतः । उदकदेश. ॥१०५॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे वा । ३ । २ । १०६ ॥

मन्थादिपूदकशब्दस्योदादेशो वा भवति । उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । उदसक्तु' । उदकसक्तुः । उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः । उदवज्रः । उदकवज्रः । उदभारः । उदकभारः । उदहारः । उदकहारः । उदवीवधः । उदकवीवधः । उदगाहः । उदकगाहः । अपूर्यार्थो यत्नः ॥१०६॥

नाम्न्युत्तरपदस्य च । ३ । २ । १०७ ॥

उदकशब्दस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नाम्नि संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति । उदमेघो नाम यस्यौदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्यौदवाहिः पुत्र. । उदपानम् निपानम् । उदधिः समुद्रः । उत्तरपदस्य, लवणोदः । कालोद. । क्षीरोद' । एवंनामानः समुद्राः । लोहितोदा । क्षीरोदा नाम नदी । अच्छोदम् । सितोदम् । अरुणोदम् । लोहितोदम् । एवंनामानि सरांसि ॥१०७॥

ते लुग्वा । ३ । २ । १०८ ॥

नामविषये ये पूर्वोत्तरपदे ते लुग्वा भवतः । देवदत्त. । देव । दत्तः । सत्याभामा । सत्या । भामा । शब्दसाम्येऽपि प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयः ॥१०८॥

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् । ३ । २ । १०९ ॥

द्वि अन्तर् इत्येताभ्यामनवर्णान्तेभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्याप् इत्येतस्योत्तरपदस्य ईप् इत्ययमादेशो भवति । द्विधा गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् । एवमन्तरीपम् । नीपम् । प्रतीपम् । समीपम् अन्वीपम् । वीपम् । उपसर्गादिति किम् ? शोभना आपः पूजिता आपः स्वापः । अत्यापः । स्वती पूजायां नोपसर्गौ । अत एव समासान्तो न भवति । अनवर्णेति किम् ? प्रापम् परापम् । सम्श्लिष्टा आगता आपोऽस्मिन् समापो देवयजनम् ॥१०९॥

अनोर्देश उप् । ३ । २ । ११० ॥

अनो' परस्यापो देशेऽभिधेये उप् इत्ययमादेशो भवति अनुगता आपोऽस्मिन्ननूपो देशः । देश इति किम् ? अन्वीपं वनम् । कथं कूप' सूपः यूपः । पृषोदरादित्वात् ॥११०॥

खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च । ३ । २ । १११ ॥

अनव्ययस्य अर्थात्स्वरान्तस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तो भवति यथासंभवं ह्रस्वश्चान्तादेशो भवति । ज्ञमात्मानं मन्यते ज्ञंमन्यः । पण्डितंमन्यः क्षंमन्य' । खट्वंमन्या । महंमन्य' । रात्रिंमन्यमहः । द्रुणिमन्य' । ग्रामणिंमन्यः । वधुमन्यः । खलपुंमन्यः । क्षेमंकरः । मेघंकर. । आढ्यंभविष्णु' । आढ्यंभावुकः । सुभगंकरणम् । आग्निंतंभवो वर्तते । मितंगमः । विहंगमः । पतङ्गः । परत्वात्पुंवद्भावो ह्रस्वत्वेन बाध्यते । कालिंमन्या । हरिणिंमन्या । अरुस्, अरुंतुद. । खितीति किम् ? पण्डितमानी । शुभमानी । अनव्ययेति किम् ? दोषामन्यमह. । दिवामन्या रात्रिः । अव्यय-

प्रतिषेधात् खिति तदन्तग्रहणम् । न ह्यव्ययात्परः खित्संभवति । अरु'शब्दोपादानादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य मो न भवति । गीर्मन्यः ' स्वरस्य ह्रस्वदीर्घलुप्ताः ' इति ह्रस्वः स्वरस्यैव । कृद्ग्रहणे सति गतिकारकस्यापि ग्रहणात् कूलमुद्रुजः कूलमुद्वह इत्यत्रापि भवति ॥१११॥

सत्यागदास्तोः कारे । ३ । २ ।११२॥

सत्यादिभ्यः कारशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति । सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा सत्यंकारः । एवमगदंकारः । अस्तुंकारः । अस्त्विति निपातः क्रियाप्रतिरूपकोऽभ्युपगमे वर्तते ॥११२॥

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्याशमित्यम् । ३ । २ । ११३ ॥

एते शब्दाः कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते । लोकं पृणाति लोकस्य वा पृणः लोकंपृणः । मध्यं दिनस्य मध्यं च तत् दिनं चेति मध्यंदिनम् । अश्नोतेर्घञ्यभ्याश इति रूपम् । अनभ्याशं दूरमित्यं गन्तव्यमस्यानभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य. अनभ्याशेनेत्योऽनभ्याशमित्य इति वा दूरेण प्राप्यो न त्वन्तिकेनेत्यर्थः । अन्ये तु प्रीणातेर्णिगन्तस्याचि ह्रस्वत्वं निपात्य लोकंप्रिणः लोकप्रीणक इत्यर्थ इत्युदाहरन्ति । कश्चित्त्वकृतह्रस्वत्वमेव मन्यते लोकंप्रीणः ॥११३॥

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे । ३ । २ । ११४ ॥

भ्राष्ट्राग्निभ्यामिन्धशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति । भ्राष्ट्रस्येन्धः भ्राष्ट्रमिन्धः । एवमग्निमिन्ध. ॥११४॥

अगिलाद्गिलगिलगिलयोः। ३ । २ ।११५॥

गिलान्तशब्दवर्जितात् पूर्वपदात्परे गिले गिलगिले चोत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति । तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । एवं मत्स्यंगिलः । ग्राहंगिलो राक्षसः । अपत्यंगिला शिशुमारी । तिमीनां गिलगिल' तिमिंगिलगिलः गिलगिलशब्दे गिलशब्दो नोत्तरपदमिति गिलगिलोपादानम् । गिलशब्दस्य स्वरान्तरय पर्युदासेन स्वरान्ताद्विधिस्तेन व्यञ्जनान्तान्न भवति । धूर्गिल' । अगिलादिति किम् ? तिमिंगिलं गिलति तिमिंगिलगिल' । गिलं गिलति गिलगिल इत्यत्र गिलगिलेति निर्देशादेव मोऽन्तो न सभवति अगिलादिनि तु निपेधो गिलान्तस्यापि निवृत्त्यर्थ' ॥ ११५ ॥

भद्रोष्णात्करणे । ३ । २ । ११६ ॥

भद्रशब्दादुष्णशब्दाच्च करणशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो वा भद्रस्य करणं भद्रंकरणम् । एवमुष्णंकरणम्॥ ११६ ॥

नवाखित्कृदन्ते रात्रेः । ३ ।२ । ११७ ॥

रात्रिशब्दस्य खिद्वर्जितकृदन्ते उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति । रात्रौ चरति रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रिंचरी । रात्रिचरी । रात्रावटः रात्रिमट' रात्र्यटः रात्रिमटति रात्रिमाटः । रात्र्याटः । रात्रे' करणम् रात्रिंकरणम् रात्रिकरणम् । खिद्वर्जनं किम् ? रात्रिमन्यमहः । 'खित्यनव्यय'-(३-२-१११) इत्यादिना नित्यमेव भवति । कृदन्त इति किम् ? रात्रिसुखम् । अन्तग्रहणं किम् । रात्रिरिवाचरति क्विप् लुक् तृच् । रात्रयिता इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् 'इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य' । तेन 'कालात्तनतरतम'-(३-२-२४) इत्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं सिद्धम् । 'न नाम्येकस्वरात् खिति'-(३-२-९ इत्यादौ त्वसभवात्तदन्तग्रहणम् । केचित्तीर्थंकरः तीर्थकर इत्यत्रापि विकल्पमिच्छन्ति । तदर्थं नवाऽखित्कृदन्ते इति रात्रेरिति च योगो विभजनीयः ॥ ११७ ॥

धेनोर्भव्यायाम् । ३ । २ । ११८ ॥

धेनुशब्दाद्भव्याशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति । धेनुश्चासौ भव्या च धेनुंभव्या । धेनुभव्या । केचित्तु नित्यमिच्छन्ति ॥११८॥

अषष्ठीतृतीयादन्याद्दोऽर्थे । ३ । २ । ११९॥

अषष्ठ्यन्तादतृतीयान्ताच्चान्यशब्दार्थशब्द उत्तरपदे दोऽन्तो वा भवति । अन्यश्चासौ अर्थश्च, अन्योऽर्थोऽस्येति वा अन्यदर्थः । अन्यार्थः । अन्यस्मै इदम् अन्यदर्थम् । अन्यार्थम् । अन्यस्मिन्नर्थः अन्यदर्थः । अन्यार्थः । अषष्ठीतृतीयादिति किम् ? अन्यस्यार्थ. अन्यार्थः । अन्येनार्थ· अन्यार्थः ॥११९॥

आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिरागे । ३ । २ । १२०॥

वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् अषष्ठीतृतीयान्तादन्यशब्दादाशिस् आशा आस्थित आस्था उत्सुक ऊति राग इत्येतेपूत्तरपदेषु दोऽन्तो भवति । अन्या आशी. अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्यमास्थित· अन्यदास्थितः । अन्या आस्था अन्यदास्था । अन्यस्मिन् उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः अन्यदूतिः । अन्यत्र राग· अन्यद्रागः । अषष्ठीतृतीयादित्येव । अन्यस्याशीः अन्याशीः । अन्येनास्थितः अन्यास्थितः ॥१२०॥

ईयकारके । ३ । २ । १२१ ॥

पृथग्योगादषष्ठीतृतीयादिति निवृत्तम् । अन्यशब्दादीये प्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे दोऽन्तो भवति । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादित्वादीयः । अन्यस्मै हितमन्यदीयम् । अन्यास्यान्येन वा कारकः अन्यत्कारक । अन्यः कारकः अन्यत्कारकः । अन्यत्कारिका ॥१२१॥

सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ । ३ । २ । १२२ ॥

सर्वादेर्विष्वग्देवशब्दाभ्यां च परः क्विबन्तेऽञ्चतावुत्तरपदे परे डद्रिरन्तो भवति । सर्वमञ्चति सर्वद्र्यङ् सर्वद्र्यञ्चौ । सर्वद्र्यञ्चः । सर्वद्रीचः । सर्वद्रीचा । सर्वद्रीची। एवं तद्र्यङ् । तद्र्यञ्चौ । तद्र्यञ्चः । तद्रीचः । तद्रीचा । तद्रीची । अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । अदद्र्यञ्चः । अदद्रीचः । अदद्रीचा । अदद्रीची । कद्र्यङ् । कद्र्यञ्चौ । कद्र्यञ्चः । कद्रीचः । कद्रीचा । द्वयद्र्यङ् । द्वयद्र्यञ्चौ द्वयद्र्यञ्चः । विपू अवतीति विषूः विष्वमञ्चति विष्वङ् । विष्वगित्यव्ययं वा । विष्वगञ्चति । विष्वद्र्यङ् । विष्वद्र्यञ्चौ । विष्वद्र्यञ्चः । विष्वद्रीचः । विष्वद्रीचा । विष्वद्रीची । देवानञ्चतीति देवद्र्यङ् । देवद्र्यञ्चौ । देवद्र्यञ्चः । देवद्रीचः । देवद्रीचा । देवद्रीची । सर्वादिविष्वग्देवादिति किम् ? अश्वमञ्चति अश्वाची । विष्वमञ्चति विषूची । अञ्चाविति किम् ? विश्वयुक् । विष्वग्युक् । देवयुक् । क्वीति किम् ? विष्वगञ्चनम् । 'धातुग्रहणे तदादेः समुदायस्य ग्रहणं प्राप्नोति' इति क्वीत्युक्तम् । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थ. ॥१२२॥

सहसमः सध्रिसमि । ३ । २ । १२३ ॥

सहसम् इत्येतयोः स्थानेऽञ्चतौ क्विबन्ते उत्तरपदे परे यथासङ्ख्यं सध्रि समि इत्येतावादेशौ भवतः । सहाञ्चति सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीची । सध्रीचीन· । समञ्चति सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्च. समीच· । समीची । समीचीन· । सहसम इति किम् ? प्राङ् । प्राञ्चौ । अञ्चावित्येव । सहयुक् । सयुक् । क्वीत्येव । सहाञ्चनम् । समञ्चनम् ॥१२३॥

तिरसस्तिर्यति । ३ । २ । १२४ ॥

तिरस्शब्दस्याति अकारादावञ्चतौ क्विबन्ते उत्तरपदे परे तिरि इत्ययमादेशो भवति । तिरस्तिरको

वा अञ्चति तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । तिर्यग्भ्यः । तिर्यक्षु । अतीति किम्? तिरश्चः । तिरश्चा । तिरश्ची । तिरश्चीनः ॥१२४॥

नञत् । ३ । २ । १२५ ॥

नञ्शब्द उत्तरपदे परेऽकारो भवति । अचौरः पन्थाः । अमक्षिको देशः । अमशकं वर्तते । अमक्षिकं वर्तते । अहिसा । अस्तेयम् । ञकारः किम्? पामनपुत्रः । उत्तरपद इति किम्? न भुङ्क्ते ॥ १२५ ॥

त्यादौ क्षेपे । ३ । २ ।१२६ ॥

त्याद्यन्ते पदे परतः क्षेपे गम्यमाने नञ् अकारो भवति । अपचसि त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म । त्यादाविति किम्? न पाचको जाल्मः । क्षेप इति किम्? न पचति चैत्रः । अ मा नो ना प्रतिषेध इत्यकारेण प्रतिषेधार्थीयेनैव सिद्धौ क्षेपे नञः श्रवणनिवारणार्थम् अनुत्तरपदार्थं वचनम् ॥ १२६ ॥

नगोऽप्राणिनि वा । ३ । २ । १२७ ॥

अप्राणिन्यभिधेये नग इति निपात्यते वा । न गच्छतीति नगः पर्वतः । अगाः पर्वताः । नगा वृक्षाः अप्राणिनीति किम्? अगो वृषलः शीतेन । पूर्वेण नित्यमादेशे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ १२७॥

नखादयः । ३ । २ । १२८ ॥

नखादयः शब्दा अकृताकाराद्यादेशा निपात्यन्ते । नास्य खमस्तीति नखः । न भ्राजते इति नभ्राट् क्विबन्तः । न पातीति नपात् शत्रन्तः । त्रिलिङ्गोऽयम् । निपातनाच्च नाभावः । न वेत्तीति नवेदाः । औणादिकोऽस् । सत्सु साधुः सत्यः । 'साधौ' यः । न सत्यः असत्यः । नासत्यौ । नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । औणादिकः किः । नास्य कुलमस्तीति नकुलः । कथं न न भ्राजते किंतु भ्राजत एवेति नभ्राट्? पृषोदरादित्वादेकस्य नञो लोपे भविष्यति । एवं न न पाति नपात् । न न वेत्ति नवेदाः । न न मुञ्चति नमुचिः । न न कुलमस्त्यस्य नकुलः । न न खमस्त्यस्य नखः । न पुमान् न स्त्रीति नपुंसकम् । अत एव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसकादेशः । न क्षीयते न क्षरति वा नक्षत्रम् । औणादिके त्रटि क्षभावे निपात्यते । न क्रामति न क्रीणाति वा नक्रः । डप्रत्ययो निपातनात् । नास्मिन्नकं दुःखमस्ति नाकः । न विद्यन्ते ग्नाः श्रियः छन्दांसि वास्य नग्नः । न अगः नागः । न विद्यते भागोऽस्य नभागः । नारमञ्चति नाराचः । न आप्यति इति नापितः । न मीयतेऽसाविति नमेरुः । नाभिनन्दति वधूमिति ननान्दा । नान्तरेण भवति नान्तरीयकम् । न न चिकेत्ति नाचिकेतः । अत एव निपातनात् कित् ज्ञापनार्थो जुहोत्यादौ द्रष्टव्यः । अस्माच्च नञ्द्वयोपपदान्नाम्नि शव् प्रत्ययो भवति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् तेन नास्तिकः, नभः, नारङ्गमित्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १२८ ॥

अन् स्वरे । ३ । २ । १२९ ॥

नञः स्वरादावुत्तरपदे परेऽन् इत्ययमादेशो भवति । न विद्यते अन्तोऽस्येति अनन्तो जिनः । एवमनादिः । अजानामभावोऽनजम् । न अश्वोऽनश्वः । अन् इति स्वरूपनिर्देशात् नलोपे द्वित्वं च न भवति ॥ १२९ ॥

कोः कत्तत्पुरुषे । ३ । २ । १३० ॥

तत्पुरुषे समासे स्वरादावुत्तरपदे कुशब्दस्य कदित्ययमादेशो भवति । कुत्सितः अश्वः कदश्वः । कदुष्ट्रः । कदन्नम् । कदशनम् । तत्पुरुष इति किम्? कुत्सिता उष्ट्रा अस्मिन् कूष्ट्रो देशः । स्वर इत्येव । कुब्राह्मणः ॥ १३० ॥

रथवदे । ३ । २ । १३१ ॥

रथवदयोरुत्तरपदयोः कुशब्दस्य कदादेशो भवति । कुत्सितो रथः कद्रथः । कुत्सितो रथोऽस्य कद्रथः । कुत्सितो वदोऽस्य कद्वद' । तत्पुरुष एवेच्छन्त्येके । अन्यत्र कुरथो राजा । कुवदो मूर्खः ॥ १३१ ॥

तृणे जातौ । ३ । २ । १३२ ॥

कुशब्दस्य तृणे उत्तरपदे जातावभिधेयायां कदादेशो भवति । कुत्सितं तृणमस्याः कत्तृणा नाम रौहिषाख्या तृणजातिः । जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥ १३२ ॥

कत्त्रिः । ३ । २ । १३३ ॥

कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा त्रिशब्दे उत्तरपदे कदादेशो निपात्यते । कुत्सितास्त्रय' के वा त्रयः कत्त्रयः। कुत्सितास्त्रयोऽस्य के वा त्रयोऽस्य कत्त्रि' । किमो नेच्छन्त्यन्ये । किंत्रयः ॥ १३३ ॥

काक्षपथोः । ३ । २ । १३४ ॥

अक्ष पथिन् इत्येतयोरुत्तरपदयोः को' का इत्ययमादेशो भवति । अक्षशब्दस्याकारान्तस्य कृतसमासान्तस्य चाविशेषेण ग्रहणम् । कुत्सितोऽक्षः पाशकादिः काक्षः । कुत्सितमक्षमिन्द्रियं काक्षम् । कुत्सितोऽक्षो यस्य काक्षो रथः । कुत्सितमक्षि अक्षं वाऽस्य काक्षः । कुत्सितः पन्था' कापथम् । कुत्सितः पन्था अस्मिन् कापथो देश' । साकोऽपि भवति । ककुः 'कुत्सित' अक्ष' काक्षः । एवं कापथः । पथिशब्दनिर्देशात्तत्पर्यायेऽव्युत्पन्ने पथशब्दे न भवति । कुत्सितः पथ. कुपथः । कुपथं वनम् । अनीषदर्थार्थं वचनम् ॥ १३४ ॥

पुरुषे वा । ३ । २ । १३५ ॥

कुशब्दस्य पुरुषशब्दे उत्तरपदे कादेशो भवति वा । कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः । कुपुरुषः । कुत्सिताः पुरुषा अस्मिन् कापुरुषो ग्रामः । कुपुरुषो ग्रामः । अनीषदर्थे विकल्पोऽयम् । ईषदर्थे तु परत्वादुत्तरेण नित्यमेव । तत्रापि विकल्प एवेति कश्चित् । ईषत्पुरुष. कापुरुषः कुपुरुषः ॥ १३५ ॥

अल्पे । ३ । २ । १३६ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्योत्तरपदे परे कादेशो भवति । ईषन्मधुरं कामधुरं । कालवणम् । स्वरादावपि परत्वादीषदर्थे कादेश एव भवति । ईषदम्लम् । काम्लम् । एवं काच्छम् ॥ १३६ ॥

काकवौ वोष्णे । ३ । २ । १३७ ॥

कुशब्दस्योष्णशब्दे उत्तरपदे का कव इत्येतावादेशौ वा भवतः। ईषत्कुत्सितं वा उष्णम् कोष्णं कवोष्णम् । ईषत् कुत्सितं वा उष्णमत्र कोष्णः कवोष्णो देशः । पक्षे यथाप्राप्तम् इति तत्पुरुषे कदुष्णम् । बहुव्रीहौ तु कदादेशो न भवति । कूष्णो देश' । अन्यस्त्वग्नावपीच्छति । काग्निः कवाग्नि' कदग्निः ॥ १३७ ॥

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३ । २ । १३८ ॥

अवश्यम्शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे लुक् अन्तादेशो भवति । अवश्यकार्यम् । अवश्यस्तुत्यम् । अवश्यदेयम् । अवश्यकर्तव्यम् । अवश्यकरणीयम् । कृत्य इति किम् ? अवश्यंलावकः ॥ १३८ ॥

समस्ततहिते वा । ३ । २ । १३९ ॥

सम्शब्दस्य तते हिते चोत्तरपदे लुगन्तादेशो वा भवति । सततम् । संततम् । सहितम् । संहितम् ॥ १३९ ॥

तुमश्च मनःकामे । ३ । २ । १४० ॥

तुम्प्रत्ययान्तस्य समूशब्दस्य च प्रत्येकं मनसि कामे चोत्तरपदे लुगन्तादेशो भवति । भोक्तुं मनोऽस्य भोक्तुमनाः । गन्तुं कामोऽस्य गन्तुकामः । सम्यग्मनोऽस्य समनाः । एवं सकामः । सहशब्देनापि सिद्धौ सम' श्रुतिनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १४० ॥

मांसस्यानड्घञि पचि नवा । ३ । २ । १४१ ॥

मांसशब्दस्यानडन्ते घञन्ते च पचावुत्तरपदे लुगन्तादेशो वा भवति । मांसस्य पचनं मांस्पचनम् । मांसपचनम् । मांस्पचनी । मांसपचनी । मांसस्य पाकः । मांस्पाकः । मांसपाकः । अनड्घञीति किम् ? मांसपक्तिः । पचाविति किम् ? मांसदाहः । मांसदहनी ॥ १४१ ॥

दिक्शब्दात्तीरस्य तारः । ३ । २ । १४२ ॥

दिक्शब्दात्परस्य तीरशब्दस्योत्तरपदस्य तार इत्ययमादेशो वा भवति । दक्षिणस्या दिशः दक्षिणस्य वा देशस्य तीरं दक्षिणतारं दक्षिणतीरम् । एवमुत्तरतारमुत्तरतीरम् । पश्चिमतारं पश्चिमतीरम् । पूर्वतारं पूर्वतीरम् । दिक्शब्दादिति किम् ? गङ्गातीरम् ॥ १४२ ॥

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३ । २ । १४३ ॥

अन्यार्थे अन्यपदार्थे बहुव्रीहौ समासे उत्तरपदे परे सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति वा । सह पुत्रेण सपुत्र आगत', सहपुत्र आगत' । एवं सशिष्यः सहशिष्य आगत' । सह लोम्ना वर्तते सलोमकः सहलोमकः । विद्यमानलोमक इत्यर्थः । अन्यार्थ इति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा । सहकारी । सहजः । कथं सहकृत्वा प्रियोऽस्य सहकृत्वप्रियः, प्रियः सहकृत्वास्य प्रियसहकृत्वेति । बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तस्मात्पूर्वः सहशब्दो न भवतीति सादेशो न भवति ॥ १४३ ॥

नाम्नि । ३ । २ । १४४ ॥

योगारम्भाद्वेति निवृत्तम् । अन्यार्थे समासे उत्तरपदे सहशब्दस्य सादेशो भवति नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये । सहाश्वत्थेन वर्तते साश्वत्थम् । सपलाशम् । सशिशपम् । एवंनामानि वनानि । सह रसेन सरसा दूर्वा । अन्यार्थ इत्येव । सह चरतीति सहचरः कुरण्टकः । सह दीव्यतीति सहदेवः कुरुः । सहदेवा ओषधिः । सह जायते सहजन्या अप्सराः ॥ १४४ ॥

अदृश्याधिके । ३ । २ । १४५ ॥

अदृश्यं परोक्षम् अधिकमधिरूढम् । तद्वाचिनोरुत्तरपदयोरन्यार्थे समासे सहशब्दस्य सादेशो भवति । अदृश्ये, साग्निः कपोत' । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका विद्युत् । समुशलो व्रीहिकंसः । अधिके, सद्रोणा खारी । समाषः कार्षापणः । सकाकणीको माषः । 'सहस्य सोऽन्यार्थे' (३-२-१४३) इत्यनेनैव सिद्धे नित्यार्थं वचनम् ॥ १४५ ॥

अकालेऽव्ययीभावे । ३ । २ । १४६ ॥

सहशब्दस्याकालवाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावसमासे सादेशो भवति । ब्रह्मणः संपत् सब्रह्म साधूनाम् । एवं सवृत्तं सुविहितानाम् । सक्षत्रं यदूनाम् । संपत्तावव्ययीभावः युगपच्चक्रेण चक्राणि वा धेहि सचक्रं धेहि । एवं सधुरं प्राज' । यौगपद्येऽव्ययीभावः । तृणैः सह सतृणमभ्यवहरति । एवं समूलघातं हन्ति । साकल्येऽव्ययीभाव' । षड्जीवनिकामन्तमवसानं कृत्वाधीते सषड्जीवनिकमधीते श्रावकः । एवं सलोकबिन्दुसारमधीते पूर्वधरः । अन्त इत्यव्ययीभावः । अकाल इति किम् ? सहपूर्वाह्णं शेते ।

सहापराह्णं भुङ्क्ते । अयमपि साकल्येऽव्ययीभावः । अव्ययीभाव इति किम् ? सहयुध्वा ॥ १४६ ॥

ग्रन्थान्ते । ३ । २ । १४७ ॥

ग्रन्थस्यान्तो ग्रन्थान्तः । तद्वाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावे समासे सहशब्दस्य सादेशो भवति । कलामन्तं कृत्वा सकलं ज्यौतिषमधीते । एवं सकाष्ठम् । समुहूर्त्तम् । कलादिशब्दाः कालविशेषवाचिनोऽपि तत्सहचारिषु ग्रन्थेषु वर्तन्त इति ग्रन्थान्तवाचित्वमुत्तरपदस्य । अन्त इत्यव्ययीभावः । कालार्थ आरम्भः ॥ १४७ ॥

नाशिष्यगोवत्सहले । ३ । २ । १४८ ॥

आशिषि गम्यमानायां गवादिवर्जित उत्तरपदे परे सहशब्दस्य सादेशो न भवति । स्वस्ति राज्ञे सहराष्ट्राय । स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय । भद्रं सहसंघायाचार्याय । आशिषीति किम् ? सपुत्रः सहपुत्र आगतः । अगोवत्सहल इति किम् ? स्वस्ति भवते सगवे । सहगवे । सवत्साय । सहवत्साय । सहलाय । सहहलाय ॥ १४८ ॥

समानस्य धर्मादिषु । ३ । २ । १४९ ॥

समानशब्दस्य धर्मादिषूत्तरपदेषु सादेशो भवति । समानो धर्मोऽस्य सधर्मा । समानो वा धर्मः सधर्मः । समाना जातिरस्य सजातीयः । समानं नामास्य सनामा । समानं नाम सनाम । धर्म जातीय नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि बन्धु पक्ष गन्ध पिण्ड देश कर लोहित कुक्षि वेणि इति धर्मादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । अन्ये तु धर्मादिषु वचनान्तेषु नवसु विकल्पमिच्छन्ति । सधर्मा, समानधर्मा । सजातीयः । समानजातीयः । सनामा, समाननामा । सगोत्रः । समानगोत्रः । सरूपः । समानरूपः । सस्थानः । समानस्थानः । सवर्णः । समानवर्णः । सवयाः । समानवयाः । सवचनः । समानवचनः । अपरे तु नामादिषु बन्धुपर्यन्तेषु द्वादशस्वेव समानस्य सभावं नित्यमिच्छन्ति, अन्येषु तु नेच्छन्त्येव । सधर्मसपक्षादिशब्दांस्तु सहशब्देन समानपर्यायेण कृतसादेशेन साधयन्ति, समानशब्दप्रयोगे तु समानधर्मा समानपक्षः समानजातीय इत्याद्येव मन्यन्ते । कथं समानोदरे जातः सोदर्यः, समाने तीर्थे वसति सतीर्थ्य इति । 'सोदर्यसमानोदर्यौ' (६—३—१११) इति 'सतीर्थ्यः' (६—४—७८) इति च निपातनाद्भविष्यतः ॥ १४९ ॥

सब्रह्मचारी । ३ । २ । १५० ॥

सब्रह्मचारीति निपात्यते । समानो ब्रह्मचारी समाने ब्रह्मण्यागमे गुरुकुले वा व्रतं चरतीति सब्रह्मचारी । निपातनादेव व्रतशब्दस्यापि लोपः ॥ १५० ॥

दृक्दृशदृक्षे । ३ । २ । ११९ ॥

दृक्दृशदृक्ष इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य सादेशो भवति । समान इव दृश्यते सदृक् । सदृशः । सदृक्षः । दृशदृक्षसाहचर्यात् टक्सक्प्रत्ययसहचरितक्विबन्तस्यैव दृशो ग्रहणात् इह न भवति । समाना दृक् समानदृक् ॥ १५१ ॥

अन्यत्यदादेराः । ३ । २ । १५२ ॥

अन्यशब्दस्य त्यदादेश्च दृक्दृशदृक्षेषूत्तरपदेषु आकारोऽन्तादेशो भवति । अन्य इव दृश्यते अन्यादृशः अन्यादृक्षः । अन्यादृक् । एवं त्यादृक् । त्यादृक्ष. । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । तादृक्षः । यादृक् । यादृशः । यादृक्षः । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । भवादृक् । भवादृशः । भवादृक्षः । त्वादृक् । त्वादृशः ।

त्वादृक्षः । मादृक् । मादृशः । मादृक्षः । एकादृक् । एकादृशः । एकादृक्षः । द्वादृक् । द्वादृशः । द्वादृक्षः । युष्मादृक् । युष्मादृशः । युष्मादृक्षः । अस्मादृक् । अस्मादृशः । अस्मादृक्षः । कथं यत्परिमाणमस्य यावान् । एवं तावान् । एतावान् । 'यत्तदेतदो डावादिः' (७-१-१४९) इति डावतौ भविष्यति ॥ १५२ ॥

इदंकिमीत्की । ३ । २ । १५३ ॥

इदंशब्दः किंशब्दश्च दृक्दृशदृक्षेषूत्तरपदेषु परेषु यथासङ्ख्यमीकाररूपः कीकाररूपश्च भवति । अयमिव दृश्यते ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः । क इव दृश्यते कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः । कथं इदं किं वा परिमाणमस्य इयान् कियान् । 'इदंकिमोऽतुरियू कियू चास्य' (७-१-१४८) इति भविष्यति ॥ १५३ ॥

अनञः क्त्वो यप् । ३ । २ । १५४ ॥

नञ्वर्जितादव्ययात् पूर्वपदाद् यत्परमुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वाप्रत्ययस्य यबादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैःकृत्य । नानाकृत्य । अनञ इति किम् ? अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । अनञ इति नञ्सदृशमव्ययं गृह्यत इति इह नञोऽनव्ययाच्च न भवति । उत्तरपदस्येत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥ १५४ ॥

पृषोदरादयः । ३ । २ । १५५ ॥

पृषोदर इत्येवंप्रकाराः शब्दा विहितलोपागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति । पृषदुदरमुदरे वास्य पृषोदरः । पृषत उदरं पृषोदरम् । पृषत उद्वानं पृषोद्वानम् । एवं पृषोद्धारम् । अत्र तकारलोपो निपात्यते । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धः जीमूतः । अत्र वनस्य लोपः । वारिणो वाहको बलाहकः । अत्र पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च ल आदेशः । आध्यायन्ति तमिति आढ्यः । अत्र ध्यस्य ढ्यादेशः । कृच्छ्रेण दास्यते नास्यते दभ्यते च खलि, दुष्टो दासो नासो दम्भ इति वा दूडासः । दूणासः । दूडभः । दुष्टं ध्यायति दूढ्यः । एषु पूर्वपदस्य दुसो दूभावः उत्तरपदादेश्च डत्वणत्वढत्वानि दम्भेर्नलोपश्च । मह्यां रौति मयूरः । रौतेरच्यन्तलोपो महीशब्दस्य मयूभावः। मह्यां शेते महिषः । डः । अत्र पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं शस्य च षत्वम् । पिशितमश्नाति पिशाचः । अत्र पिशितस्य पिशादेशः अश्नातेः शस्य चादेशः । शवानां शयनं श्मशानम् । पूर्वपदस्य श्मादेशः उत्तरपदस्य च शानादेशः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति विषीदन्ति बृसी । अत्र डट् प्रत्ययः । पूर्वपदस्य बृभावः ऊर्ध्वं खं बिलं वास्य उदूखलम् । उलूखलं वा । अत्र पूर्वपदस्योदूभाव उलूभावश्च उत्तरपदस्य खलादेशः । दिवि द्यौर्वौक एषां दिवौकसः । अत्राकारागमः । अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थः । कपिरिव तिष्ठति कपयोऽस्मिंस्तिष्ठन्ति इति वा कपित्थः । दध्नि तिष्ठति दधित्थः । मह्यां तिष्ठति महित्थः । एषु तिष्ठतेः सकारस्य तकारः । मुहुः स्वनं लाति मुहुर्मुहुर्लसतीति मुसलम् । अत्र मुहुशब्दस्य मुभावः । स्वनशब्दस्य सभावः । पक्षान्तरे लसयोर्विपर्ययश्च । ऊर्ध्वौ कर्णावस्येत्युलूकः । अत्रोर्ध्वशब्दस्योलादेशः कर्णशब्दस्योकादेशश्च । मेहनस्य खं तस्य माला मेखला । अत्र मेहनखे हनस्य मालाशब्दे च माशब्दस्य लोपः । कौ जीर्यति कुञ्जरः । अत्र कुशब्दस्य मोऽन्तः । आशीरस्य विषमस्ति आशीविषः । अत्राशीःशब्दस्याशीभावः । बलं वर्धयति बलीवर्दः । अत्र बलस्येकारोऽन्तादेशो वर्धधकारस्य च दकारः । मनस ईष्टे मनीषी । अत्र मनसोऽन्त्यस्वरादिलोपः ईशेः शस्य च षः । बिलं दारयतीति बिडालः । अत्र बिलशब्दस्य ललोपः ।

उत्तरपदस्य डालादेशः । मृदमालीयते । डः मृणालः । अत्र मृदो दकारस्य णकारः । असृगालीयते । डः, सृगालः । अत्रादेर्लोपः । असृग्गलति वा सृगालः । अत्रासृज आद्यन्तलोपः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । अत्रोत्तरपदादेर्डत्वम् । अश्वस्याम्बा वडवा अत्राश्वस्याशो लोपः इ चान्तः । अम्बाशब्दे च मो लोपः । शकस्यान्धुः शकन्धुः । अत्र पूर्वपदान्तस्योत्तरपदादेर्वा लोपः । एवं कर्कन्धुः । अटतीत्यच् अटा । कुलानामटा कुलटा । अव् अवाक् अटन्त्यस्मिन्निति बाहुलकात् पुंनाम्नि (५--३--१३०) इति घ. । अवटः । हिनस्तीति सिंहः । अत्र सकारहकारयोर्विपर्ययः । कृतकेन शलति कृकलाशः । अत्र तकारस्य लोपः । शकारलकारयोस्तु विपर्यय. । भ्रमन् रौति ड. । भ्रमरः । अत्र तलोपः । एवंप्रकाराः शिष्टैः प्रयुक्ताः पृषोदरादयः मयूरमहिषादीनामुणादौ व्युत्पादितानामपीह व्युत्पादनमनेकधाशब्दव्युत्पत्तिज्ञापनार्थम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन मुहूर्तमारग्वधोऽश्वत्थामनिर्लयनीत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च, द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १५५ ॥

वावाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी ।३।२।१५६॥

अवशब्दस्योपसर्गस्य तनिक्रीणात्योः परयोरपिशब्दस्य च धाग्नहोः परयोर्यथासङ्ख्यं वपि इत्येता वादेशौ वा भवतः । वतंसः । अवतंसः । वक्रयः अवक्रयः । पिहितम् । अपिहितम् । पिधानम् । अपिधानम् । पिदधाति । अपिदधाति । पिनद्धम् । अपिनद्धम् । धातुनियमं नेच्छन्त्येके । पृषोदरादिप्रपञ्च एषः तेन शिष्टप्रयोगोऽनुसरणीयः ॥ १५६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

श्रीमद्दुर्लभराजस्य, प्रतापः कोऽपि दुःसहः । प्रसरन् वैरिभूतेषु, दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥ १ ॥

अथ तृतीयः पादः

वृद्धिरारैदौत् । ३ । ३ । १ ॥

आकार आर् ऐकार औकारश्च प्रत्येक वृद्धिसंज्ञा भवन्ति । मार्ष्टि । पाक्यम् । दाक्षिः । कारयति । कार्यम् । आर्षम् । नाययति । नायकः । ऐन्द्रम् । लावयति । लावकः । औपगव. । वृद्धिप्रदेशा 'मृजोऽस्य वृद्धि.' (४–३–४२) इत्येवमादयः ॥ १ ॥

गुणोऽरेदोत् । ३ । ३ । २ ॥

अर् एत् ओत् इत्येते प्रत्येकं गुणसञ्ज्ञा भवन्ति । करोति । कर्तव्यम् । चेता । चेयम् । स्तोता । स्तोतव्यम् । गुणप्रदेशाः 'नामिनो गुणोऽक्डिति' (४–३–१) इत्येवमादय ॥ २ ॥

क्रियार्थो धातुः । ३ । ३ । ३ ॥

कृतिः क्रिया प्रवृत्तिर्व्यापार इति यावत् । पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा सार्थोऽभिधेयं यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो

भवति । एधते । अत्ति । दीव्यति । सुनोति । तुदति । रुणद्धि । तनोति । क्रीणाति । सहति । आयादिप्रत्ययान्तानामपि क्रियार्थत्वात् धातुत्वम् । गोपायति । कामयते । ऋतीयते । जुगुप्सते । कण्डूयति । पापच्यते । चोरयति । कारयति । चिकीर्षति । पुत्रकाम्यति । पुत्रीयति । अश्वति । श्येनायते । हस्तयते । मुण्डयति । एवं जुरतम्भूचुलुम्पादीनामपि । जवनः स्तभ्नाति । चुलुम्पांचकार । प्रेङ्खोलयति । शिष्टप्रयोगानुसारित्वात् अस्य लक्षणस्याणप्रत्यययादिनिवृत्तिः । शिष्टज्ञापनाय चेदं लक्षणम् एतदविसंवादेन च शिष्टा ज्ञायन्ते इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च धातोः क्रियार्थत्वावगमः । तथाहि पचतीत्यादौ धातुप्रत्ययसमुदाये संसृष्टक्रियाकालकारकाद्यनेकार्थाभिधायिनि प्रयुज्यमाने धातोरेव क्रियार्थत्वमवगम्यतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नेतरेषाम् । पचतीति प्रयोगे द्वयं श्रूयते पच् इति प्रकृतिः अतिरिति च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते । विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वम् । पठतीत्युक्ते कश्चित् शब्दो हीयते कश्चिदुपजायते । कश्चिदन्वयी । पच्शब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्हीयते पठिरुपजायते कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यश्च शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽन्वयीति । ननु च कृतिः करोत्यर्थः क्रिया तत्र युक्तं पचादीनां किं करोति पचति किं करोति पठतीति करोतीत्यर्थगर्भितत्वात् क्रियात्वम् अस्तिविद्यतेभवतीनां तु न युक्तम्, नहि भवति कि करोति अस्ति भवति विद्यते चेति । तदयुक्तम् । न करोत्यर्थः क्रियाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमपि तर्हि कारकव्यापारविशेषः । व्यापारश्च व्यापारान्तराद्भिद्यते इत्यस्त्याद्यर्थोऽपि क्रियैव । करोत्यर्थस्तु क्रियाशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव । एवं सति क्रियासामान्यवचनाः कृभ्वस्तयः क्रियाविशेषवचनास्तु पचादय इति सिद्धम् ॥ तथा भावे घञित्युक्त्वा कारः पाक इत्यादयोऽप्युदाहियन्ते । क्रियोपपदाद्धातोस्तुमित्युक्त्वा योद्धुं धनुर्भवति, द्रष्टुं चक्षुर्जातमित्याद्यप्युदाहरणं युक्तम् । यदाहुः 'यत्रान्यत् क्रियापद न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते' इति । क्रिया च द्वेधा सिद्धसाध्यत्वभेदात् । तत्र सिद्धस्वभावोपसंहृतक्रमा परितः परिच्छिन्ना सत्त्वभावमापन्ना घञादिभिरभिधीयते । यदाह— 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । तुमादिभिस्तु सत्त्वभावमनापन्नेतिविशेषः । साध्यमानावस्थापूर्वापरीभूतावयवा भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदाद्यनेकावयवरूपाख्यातपदैरुच्यते । यदाह—पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे । यथा च पचतीत्यत्र पूर्वापरीभाववत्तद्वदेव जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति भवति श्वेतते सयुज्यते समवैतीत्यादावपि । साध्यत्वाभिधानेन क्रमरूपाश्रयणात् क्रियाव्यपदेशः सिद्धः । तदुक्तम्—'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् तत् क्रियेति प्रतीयते' ॥ ३ ॥

न प्रादिरप्रत्ययः । ३ । ३ । ४ ॥

प्रादिश्चाद्यन्तर्गणः स धातुर्धातोरवयवो न भवति तं व्युदस्य ततः पर एव धातुसंज्ञो वेदितव्यः 'अप्रत्ययः' नचेत्ततः परः प्रत्ययो भवति अभ्यमनायत । अभिमिमनायिषते । अभिमनाय्य गतः । प्रासादीयत् । प्रासिसादीयिषति । प्रासादीय्य गतः । प्रादिरिति किम् ? अमहापुत्रीयत् ? अप्रत्यय इति किम् ? औत्सुकायत । उत्सुसुकायिषते । उत्सुकायित्वा । अभिमनायादिः प्रत्ययान्तः सप्रादिसमुदायः क्रियार्थ इति

तस्मिन् धातुसञ्ज्ञे प्राप्ते प्रादिस्ततः प्रतिषेधेन बहिष्क्रियते। ततश्च तत उत्तर एव धातुरिति तस्याद् द्विर्वचनं च भवति। प्रादेश्चोत्तरेण समास इति क्त्वाया यबादेशः। असंग्रामयत शूर इति। नायं सम् प्रादिः किंतु धात्ववयवः, यथा विच्छायवयवो विः, संग्रामणि युद्धे इत्यखण्डस्य चुरादौ पाठात् ॥ ४ ॥

अवौ दाधौ दा । ३ । ३ । ५ ॥

दाधा इत्येवरूपौ धातू अवानुबन्धौ दासञ्ज्ञौ भवतः। दारूपाश्चत्वारः। धारूपौ द्वौ। दाम्, प्रणिदाता देङ्, प्रणिदयते। डुदांग्क्, प्रणिददाति। दोच्, प्रणिद्यति। ट्धे, प्रणिधयति। डुधाग्क्, प्रणिदधाति। दाधारूपोपलक्षितस्य दासंज्ञावचनात् दोंदेट्धें इत्येतेषां शिति दाधारूपाभावेऽपि दासंज्ञा सिद्धा। दोडो दारूपस्य बहिरङ्गत्वान्न भवति। ततश्च उपादास्तेत्यत्र 'इश्च स्थादः' (४-३-४१) इतीत्वं न भवति। अवाविति किम्। दाव्, दातं बर्हिः। दैव् अवदातं मुखम्। अविति वकारो न पकारः। दातिर्दायतिश्च वकारानुबन्धौ। तेन प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्र दासंज्ञायां सत्यां नेर्णत्वं सिद्धम्। प्रदादेशाः 'हौ दः' (४-१-३१) इत्यादयः ॥ ५ ॥

वर्तमाना तिव् तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस् ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे । ३ । ३ । ६ ॥

इमानि वचनानि वर्तमानासंज्ञानि भवन्ति। विस्करणं 'शिदवित्'(४-३-२०)इत्यत्र विशेषणार्थम्। एवमन्यत्रापि वित्करणस्य प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। वर्तमानाप्रदेशाः 'स्मे च वर्तमाना' (५-२-१६) इत्येवमादयः ॥ ६ ॥

सप्तमी यात् याताम् युस् यास् यातम् यात याम् याव याम ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि । ३ । ३ । ७ ॥

इमानि वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति। सप्तमीप्रदेशाः 'इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी (५ । ४ । ८९ ॥) इत्येवमादयः ॥ ७ ॥

पञ्चमी तुव् ताम् अन्तु हि तम् त आनिव् आवव् आमव् ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐव् आवहैव् आमहैव् । ३ । ३ । ८ ।

इमानि वचनानि पञ्चमीसञ्ज्ञानि भवन्ति। पञ्चमीप्रदेशाः 'स्मे पञ्चमी' (५ । ४ । ३१) इत्येवमादयः ॥ ८ ॥

ह्यस्तनी दिव् ताम् अन् सिव् तम् त अम्व् व म त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि । ३ । ३ । ९ ॥

इमानि वचनानि ह्यस्तनीसंज्ञानि भवन्ति। ह्यस्तनीप्रदेशाः 'अनद्यतने ह्यस्तनी (५--२-७) इत्येवमादयः ॥ ९ ॥

एताः शितः । ३ । ३ । १० ॥

एता वर्तमानासप्तमीपञ्चमीह्यस्तन्यः शितः शानुबन्धा वेदितव्याः। शित्वाच्च शित्कार्यम्। भवति। भवेत्। भवतु। अभवत् ॥ १० ॥

अद्यतनी दि ताम् अन् सि तम् त अम् व म त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि । ३ । २ । ११॥

इमानि वचनान्यद्यतनीसञ्ज्ञानि भवन्ति। अद्यतनीप्रदेशाः 'अद्यतनी (५-२-४) इत्यादय ॥११॥

आस्यन्ते हतशायिका' शय्यन्त इति तु बहुवचनं कृदभिहितेन अभेदोपचाराद्भवतीति ॥२१॥

इङितः कर्तरि । ३ । ३ । २२ ॥

इकारेतो ङकारेतश्च धातोः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । इदित्, एधि, एधते । स्पर्धि, स्पर्धते । एधमान. । स्पर्धमान' । ङित्, शीङ् शेते । शयानः । ह्नुङ् ह्नुते । ह्नुवान । महीङ्, महीयते । महीयमानः । कामयते । कामयमानः । श्येनायते । श्येनायमानः । पापच्यते । पापच्यमानः । उत्पुच्छयते उत्पुच्छयमानः । एभ्य एव कर्तरीति नियमार्थं वचनम् ॥२२॥

क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थहसो ह्ववहश्चानन्योन्यार्थे । ३ । ३ । २३ ॥

इतरेण चिकीर्षितायां क्रियायामितरेण हरणं करणं क्रियाव्यतिहार' । तस्मिन् अर्थे वर्तमानाद्गतिहिंसाशब्दार्थहसवर्जिताद्धातोर्ह्ववहिभ्यां च कर्तर्यात्मनेपद भवति न चेदन्योन्यार्था अन्योन्येतरेतरपरस्परशब्दा' प्रयुज्यन्ते । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । व्यतिहरन्ते भारम् । सम्प्रहरन्ते राजान' । संविवहन्ते वर्गैः । ह्ववहोर्गतिहिंसार्थत्वात्प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थमुपादानम् । व्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । पुनन्ति । क्रियेति किम् ? द्रव्यव्यतिहारे मा भूत् । चैत्रस्य धान्यं व्यतिलुनन्ति । अत्र लुनातिरुपसंग्रहात्मके लवने वर्तते । चैत्रेण यत् गृहीतं धान्यं पुरस्ताल्लवनेनोपसंगृह्णन्तीत्यर्थ. । अगतिहिंसाशब्दार्थसहस इति किम् ? व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिहसन्ति । अनन्योन्यार्थे इति किम् ? अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । क्रियाव्यतिहारो व्यतिनैव द्योतित इत्यन्योन्यादिभिः तत्कर्माभिसम्बध्यते अन्योन्यस्य केदारमिति । कर्तरीत्येव, तेन भावकर्मणोः पूर्वेणैव स्यादनेन मा भूत् । यदि ह्यनेन स्यात्तदा व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इत्यत्रागतिहिंसाशब्दार्थहस इति प्रतिषेधः स्यात् इति ॥ २३ ॥

निविशः । ३ । ३ । २४ ॥

निपूर्वाद्विशः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । निविशते । न्यविशतेत्यटो धात्ववयवत्वान्न व्यवधायकत्वम् । मधुनि विशन्ति भ्रमरा इत्यादि तु निविशोरसम्बन्धादनर्थकत्वाच्च न भवति ॥ २४ ॥

उपसर्गादस्योहो वा । ३ । ३ । २५ ॥

उपसर्गात्पराभ्यामस्यत्यूहिभ्यां कर्तर्यात्मनेपदं वा भवति । विपर्यस्यति । विपर्यस्यते । समूहति । समूहते । सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे । यश' समूहन्निव दिग्विकीर्णम् । अस्येति श्यनिर्देशोऽस्त्यसतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ? अस्यति । ऊहते । अस्यतेरप्राप्ते ऊहतेश्च नित्यं प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । अन्ये त्वकर्मकाभ्यामेवेच्छन्ति । प्रत्युदाहरन्ति च निरस्यति शत्रून् । समूहते पदार्थान् ॥ २५ ॥

उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे । ३ । ३ । २६॥

उद स्वरान्ताच्चोपसर्गात्पराद्युनक्तेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति 'अयज्ञतत्पात्रे' न चेद्यज्ञे यत्तत्पात्रं तद्विषयो युज्यर्थो भवति । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । उत्स्वरादिति किम् ? संयुनक्ति । निर्युनक्ति । अयज्ञतत्पात्र इति किम् ? द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । यत्र तु यज्ञ एव न तु तत्पात्रम्, तत्पात्रमेव वा न यज्ञस्तत्र भवत्येव । यज्ञे मन्त्रं रन्धनपात्राणि वा प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्राणि रन्धने प्रयुङ्क्ते । युजिचू समाधावित्यस्येदित्त्वादात्मनेपदविधानमनर्थकम् ॥ २६ ॥

परिव्यवात् क्रियः । ३ । ३ । २७ ॥

परि वि अव इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीणातेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति परिक्रीणीते विक्रीणीते । अवक्रीणीते सर्वत्रेगितः फलवतोऽन्यत्रविधिः । उपसर्गादित्येव । उपरि क्रीणाति । गवि क्रीणाति । वनं बहुवि क्रीणाति अपचाव क्रीणीवः । क्री इत्यनुकरणमनुकार्येणार्थेनार्थवदिति नामत्वे सति ततः स्यादय । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति न्यायाच्च धातुकार्यमियादेशः । अत एव च ज्ञापकात् 'प्रकृतिवदनुकरणे कार्यं भवति' तेन मुनी इत्याह, द्विप्पचतीत्याहेत्यादौ प्रकृतिभावपत्वविकल्पादि सिद्ध भवति ॥ २७ ॥

परावेर्जेः । ३ । ३ । २८ ॥

परा वि इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां पराज्जयते कर्तर्यात्मनेपदं भवति । पराजयते । विजयते । उपसर्गादित्येव सेना परा जयति । बहुवि जयति वनम् ॥ २८ ॥

समः क्ष्णोः । ३ । ३ । २९ ॥

सम पराक्ष्णौते. कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सक्ष्णुते शस्त्रम् । सम इति किम् ? क्ष्णौति । उपसर्गादित्येव । आयस क्ष्णौति ॥ २९ ॥

अपस्किरः । ३ । ३ । ३० ॥

अपपूर्वात् किरतेः सस्सट्कात् कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्ट । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । 'अपाच्चतुष्पात्पक्षिशुनि हृष्टान्नाश्रयार्थे' (४ । ४ । ९६) इति स्सट् । सस्सट्कनिर्देशादिह न भवति । अपकिरति वृषभ । अपेति किम् ? उपस्किरति ॥ ३० ॥

उदश्चरः साप्यात् । ३ । ३ । ३१ ॥

उत्पूर्वाच्चरतेः साप्यात्सकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदं भवति । गुरुवचनमुच्चरते । मार्गमुच्चरते व्युत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । ग्रासमुच्चरते । सक्तूनुच्चरते, भक्षयतीत्यर्थः उद इति किम् ? चारं चरति । साप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति । शब्द उच्चरति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समस्तृतीयया । ३ । ३ । ३२ ॥

सम पराच्चरते. तृतीयान्तेन योगे सति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अश्वेन सचरते । रथेन सचरते । तृतीययेति किम् ? उभौ लोकौ सचरसि इमं चामुं च देवल किं त्व करिष्यसि रथ्यया सचरति चैत्रोऽरण्ये इत्यत्र तु तृतीयान्तेन योगाभावान्न भवति ॥ ३२ ॥

क्रीडोऽकूजने । ३ । ३ । ३३ ॥

कूजनमव्यक्त शब्दस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानात्सपूर्वात्क्रीडेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सक्रीडते । सक्रीडमानः । रमते इत्यर्थ । सम इ येव । क्रीडति । अकूजन इति किम् ? सक्रीडन्ति शकटानि । अव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति इत्यर्थ ॥ ३३ ॥

अन्वाङ्परेः । ३ । ३ । ३४ ॥

अनु आङ् परि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीडतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । अनुक्रीडमानः । आक्रीडते । आक्रीडमानः । परिक्रीडते । परिक्रीडमान. । उपसर्गादित्येव । माणवकमनु क्रीडति । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । धातुना अनोरसबन्धाद्वा न भवति । एवमुपरि क्रीडति ॥ ३४ ॥

शप उपलम्भने । ३ । ३ । ३५ ॥

उपलम्भनेऽर्थे वर्तमानाच्छपतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । उपलम्भनं प्रकाशनम् ज्ञापनम् । मैत्राय शपते । मैत्रं कच्चिदर्थं बोधयतीत्यर्थ । मैत्रमेवैवंभूतोऽसावित्यन्यस्मै प्रकाशयतीत्येके । अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं शपथ इति यावत् । मैत्राय शपते इति । वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन मैत्रं स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थ. । प्रेषितस्य भावाभावोप-

परोक्षा णव् अतुस् उस् थव् अथुस् अ णव् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे । ३ । ३ । १२ ॥

इमानि वचनानि परोक्षासंज्ञानि भवन्ति । परोक्षाप्रदेशाः 'श्रुसदवस्भ्यः परोक्षा वा' (५ । २ । १) इत्येवमादय' ॥ १२ ॥

आशीः क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस् क्यास् क्यास्तम् क्यास्त क्यासम् क्यास्व क्यास्म सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्टास् सीयास्थाम् सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि । ३ । ३ । १३ ॥

इमानि वचनानि आशीःसंज्ञानि भवन्ति । कित्करणं 'नामिनो गुणोऽक्ङिति' (४–३–१) इत्यादिषु विशेषणार्थम् । आशीःप्रदेशा 'आशिष्याशीःपञ्चम्यौ' (५ । ४ । ३८) इत्यादयः ॥ १३ ॥

श्वस्तनी ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे । ३ । ३ । १४ ।

इमानि वचनानि श्वस्तनीसज्ञानि भवन्ति । श्वस्तनीप्रदेशाः 'अनद्यतने श्वस्तनी' (५ । ३ । ५) इत्येवमादयः ॥ १४ ॥

भविष्यन्ती स्यति स्यतस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ स्यामि स्यावस स्यामस् स्यते स्येते स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे । ३ । ३ । १५ ॥

इमानि वचनानि भविष्यन्तीसज्ञानि भवन्ति । भविष्यन्तीप्रदेशा' 'भविष्यन्ती' (५ । ३ । ४) इत्यादयः ॥ १५ ॥

क्रियातिपत्तिः स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत स्यम् स्याव स्याम स्यत स्येताम् स्यन्त स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि । ३ । ३ । १६ ॥

इमानि वचनानि क्रियातिपत्तिसज्ञानि भवन्ति । क्रियातिपत्तिप्रदेशाः 'सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः' (५ । ४ । ९) इत्येवमादय' ॥ १६ ॥

त्रीणि त्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि । ३ । ३ । १७ ॥

सर्वासां विभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि अन्यस्मिन्नर्थे युष्मदर्थे अस्मदर्थे चाभिधेये यथाक्रमं परिभाष्यन्ते । अन्यत्वं युष्मदस्मदपेक्षं सन्निधानात् । युष्मच्छब्दोपसृष्टार्थो युष्मदर्थः । तेन भवच्छब्देनोच्यमानो न युष्मदर्थः । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । पचति । पचतः । पचन्ति । स पचते । तौ पचेते । ते पचन्ते । पचते । पचेते । पचन्ते । भवान् पचति । भवन्तौ पचतः । भवन्तः पचन्ति । इत्यादि । युष्मदि, त्वं पचसि । युवा पचथ यूयं पचथ । पचसि । पचथः । पचथ । त्वं पचसे । युवां पचेथे । यूयं पचध्वे । पचसे । पचेथे । पचध्वे अस्मदि, अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । पचामि । पचावः । पचामः । अहं पचे । आवां पचावहे । वयं पचामहे । पचे । पचवाहे । पचामहे । एवं सर्वासु । द्वययोगे त्रययोगे च शब्दस्पर्धात् पराश्रयमेव वचनमतिदिश्यते । स च त्वं च पचथ' स चाहं च पचाव' । स च त्वं चाहं च पचाम' । कथमत्वं त्वं सपद्यते, अनहमहं सपद्यते, त्वद्भवति मद्भवति । युष्मदस्मदोर्गौणत्वात् । त्वमादेशौ तु शब्दमात्राश्रयत्वाद्भवत एव । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति प्रहासे यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्तिर्नात्र प्रसिद्धार्थविपर्यासे किंचिन्निबन्धनमस्ति ।

रथेन यास्यसीति भावगमनाभिधानात्प्रहासो गम्यते । नहि यास्यसीति बहिर्गमनं प्रतिषिध्यते । अनेकस्मिन्नपि प्रहसितरि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानवशान्मन्ये इत्येकवचनमेव । लौकिकश्च प्रयोगोऽनुसर्तव्य इति न प्रकारान्तरकल्पना न्याय्या ॥१७॥

एकद्विबहुषु । ३ । ३ । १८ ॥

अन्यादिषु यानि त्रीणि त्रीणि वचनानि उक्तानि तानि एकद्विबहुष्वर्थेषु परिभाष्यन्ते । एकस्मिन्नर्थे एकवचनम् । द्वयोरर्थयोर्द्विवचनम् । बहुष्वर्थेषु बहुवचनम् । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । इत्यादि । वचनभेदान्नान्यादिभिरेकादीनां यथासंख्यम् ॥१७॥

नवाद्यानि शतृक्वसू च परस्मैपदम् । ३ । ३ । १९ ॥

सर्वासां विभक्तीनामाद्यानि नव नव वचनानि शतृक्वसू च प्रत्ययौ परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । तिव् तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस् । एवं सर्वासु । परस्मैपदसंज्ञाप्रदेशाः 'शेषात्परस्मै'(३–३–१००) इत्यादयः ॥ १९ ॥

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् । ३ । ३ । २० ॥

सर्वासा विभक्तीनां पराणि नव नव वचनानि कानानशौ च प्रत्ययावात्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे । एवं सर्वासु । आत्मनेपदप्रदेशा' 'सिजाशिषावात्मने' (४–३–३५) इत्यादय' ॥

तत्साप्यानाप्यात्कर्मभावे कृत्यक्तखलर्थाश्च । ३ । ३ । २१ ॥

तदात्मनेपदं कृत्यक्तखलर्थाश्च प्रत्यया' साप्यात् सकर्मकाद्धातो' कर्मणि अनाप्यादकर्मकादविवक्षित–कर्मकाच्च भावे भवन्ति । क्रियते कटश्चैत्रेण । क्रियमाणः । करिष्यमाणः । चक्राणः । भावे, भूयते भवता । भूयमानं भवता । सकर्मका अपि अविवक्षितकर्माणः कर्त्रेकनिष्ठव्यापारा अकर्मका भवन्ति । तेनैषां भावेऽपि प्रयोग. । क्रियते भवता । मृदु पच्यते भवता । पञ्च वारान् भुज्यते भवता । कृत्य, कार्य' कर्तव्यः करणीयः देयः कृत्यः कटो भवता । भवता शयनीयम् । भवता शयितव्यम् । भवता शेयम् । भवता कार्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् । देयं भवता । कृत्यं भवता । क्त, कृत. कटो भवता । शयितं भवता । कृतं भवता । सकर्मकादपि क्लीबे क्तमिच्छन्त्येके । ग्रामं गतं भवता । ओदनं भुक्तं भवता । खलर्थ, सुकरः कटो भवता । सुशयं भवता । सुकरं भवता । सुकटंकराणि वीरणानि । ईषदाढ्यंभवं भवता । सुज्ञानं तत्त्वं मुनिना । सुग्लानं कृपणेन । 'कालाध्वभावदेशं वा'– (२ । २ । २३) इत्यादिना कालाध्वभावदेशानां कर्मसंज्ञाया अकर्मकत्वस्य च विधानात् तद्योगे कर्मणि भावे चात्मनेपदादीनि भवन्ति । मास आस्यते । क्रोशो गुडधानाभिर्भूयते । गोदोह. सुप्यते । नदी सुप्यते । मास आसितव्य' । मास आसित । मासो दुरासः । भावे, मासमास्यते । क्रोशमधीयते । ओदनं पाकं स्थीयते । कुरून् सुप्यते । मासमासितव्यम् । मासमासितम् । मासं स्वासम् । भावे च युष्मदस्मत्संबन्धनिमित्तयो. कर्तृकर्मणोरभावात् प्रथममेव त्रयं भवति । साध्यरूपत्वाच्च संख्यायोगो नास्तीति औत्सर्गिकमेकवचनमेव भवति । पाक' पाकौ पाका. पाको वर्तते पाकं करोतीत्यादौ चानव्ययकृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति संख्यया लिङ्गेन कारकैश्च युज्यते । त्यादिनेवाव्ययेनाभिहितस्त्वसत्वरूपत्वान्न युज्यते । उष्ट्रासिका

लब्धौ कस्य चिदर्थस्यासेवनं चोपलम्भनम् । मैत्राय शपते इति । प्रोषिते मैत्रे तस्य भावेऽभावे चोपलब्धे सति तदनुरूपं किंचिदनुतिष्ठतीत्यर्थः । उपलम्भन इति किम् ? मैत्रं शपति । आक्रोशतीत्यर्थः ॥३५॥

आशिषि नाथः । ३ । ३ । ३६ ॥

आशिष्येवार्थे वर्तमानान्नाथतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । सर्पिर्मे भूयान्मधु मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । आशिष्येवेति नियमः किम् ? याञ्चायां मा भूत् । मधु नाथति । डित्करणं त्वस्यानप्रत्ययार्थम् ॥३६॥

भुनजोऽत्राणे । ३ । ३ । ३७ ॥

त्राणात्पालनादन्यत्रार्थे वर्तमानाद् भुनक्तेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । ओदनं भुङ्क्ते । परिभुङ्क्ते । अत्राण इति किम् ? महीं भुनक्ति । पालयतीत्यर्थः । अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् इत्यत्र तु न पालनं भुजेरर्थः किंतु पालननिमित्तक उपकारः । धातूनामनेकार्थत्वात् । पालनेन महीमुपकृतवन्तौ मह्याश्रयं फलं स्वीकृतवन्ताविति वेत्यर्थः । उभयपदिनमेनमन्ये मन्यन्ते । भुनजिति श्ननिर्देशो भुजोत् कौटिल्ये इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । ओष्ठौ निर्भुजति । कुटिलयतीत्यर्थः ॥३७॥

हृगो गतताच्छील्ये । ३ । ३ । ३८ ॥

गतं प्रकारः सादृश्यमनुकरणमित्येकोऽर्थः । तच्छीलमस्य तच्छीलस्तस्य भावस्ताच्छील्यम् उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात्तत्स्वभावता । हरतेः प्रकारताच्छील्येऽर्थे वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्याचानुपूर्व एव हरतिर्गतताच्छील्ये वर्तते । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । पितुरागतं मातुरागतं गुणविषयं क्रियाविषयं वा सादृश्यमविकलं शीलयन्तीत्यर्थः । एवं पितुरनुहरते । पितरमनुहरते । मातुरनुहरते । मातरमनुहरते । गतग्रहणं किम् ? पितुर्हरति । मातुर्हरति । ताच्छील्य इति किम् ? नटो राममनुहरति । नटो हि कंचिदेव कालं राममनुकरोतीत्यसातत्ये न भवति । यद्वा गमनं गतं तस्य पित्रादेः शीलमस्य तच्छीलस्तस्य भावस्ताच्छील्यम् । गतेन गमनेन ताच्छील्यं गतताच्छील्यम् । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धरतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । पितुरागतं गमनमविच्छेदेन शीलयन्तीत्यर्थः । एवं पितुरनुहरते । पितरमनुहरते । गतताच्छील्य इति किम् ? धर्मान्तरेण पितरनुहरन्ति । अथवा गते गमने ताच्छील्ये च वर्तमानाद्धरतेरात्मनेपदं भवति । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते तद्वद्गच्छन्ति तद्वच्छीलन्ति वेत्यर्थः ॥३८॥

पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणनव्यये नियः । ३ । ३ । ३९ ॥

पूजाचार्यकभृतिषु यथासंख्यं कर्मकर्तृधात्वर्थविशेषणेषु गम्यमानेषु उत्क्षेपादिषु च धात्वर्थेषु वर्तमानान्नयतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । पूजा सन्मानः । नयते विद्वान् स्याद्वादे जीवादीन् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः । ते युक्तिभिः स्थिरीकृताः पूजिता भवन्ति । आचार्यस्य भावः कर्म वाचार्यकम् । माणवकमुपनयते । स्वयमाचार्यो भवन्माणवकमध्ययनायात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उत्क्षेप ऊर्ध्वं नयनम् । शिशुमुदानयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते तत्त्वार्थे । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेः शोधनम् । मद्राः कारं विनयन्ते । राजग्राह्यं भागं दानेन शोधयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्मार्थं तीर्थादिषु विनियुङ्क्ते

इत्यर्थः । एतव्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् । णित्वादफलवदर्थ आरम्भः ॥३९॥

कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् । ३ । ३ । ४० ॥

कर्तृस्थममूर्त्तमाप्यं कर्म यस्य तस्मान्नयतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । श्रमं विनयते । क्रोधं विनयते । शमयतीत्यर्थः । कर्तृस्थेति किम् ? चैत्रो मैत्रस्य मन्युं विनयति । अमूर्तेति किम् ? गडुं विनयति । घटं विनयति । आप्येति किम् ? बुद्ध्या विनयति । श्रमं विनयते इत्यादौ श्रमापगमादेः फलस्य कर्तृसमवायित्वात् सिद्धे आत्मनेपदे नियमार्थं वचनम् । व्यवच्छेद्यं च प्रत्युदाहरणम् । शमयतिक्रियावचनादेव च नयतेरात्मनेपदं दृश्यते न प्रापणार्थात् । यथा—'शिवमौपयिकं गरीयसीं, फलनिष्पत्तिमदूषितायतिम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं, विजितक्रोधरया जिगीषवः' ॥१॥ यथा च कोपं शमं नयति । प्रज्ञां प्रवृद्धिं नयति । बुद्धिं क्षयं नयति ॥४०॥

शदेः शिति । ३ । ३ । ४१ ॥

शदेः शिद्विषयात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । शीयते । शितीति किम् ? शत्स्यति ॥४१॥

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च । ३ । ३ । ४२ ॥

म्रियतेरद्यतन्याशीर्विषयाच्छिद्विषयाच्च कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अमृत । मृषीष्ट । म्रियेत । म्रियते । म्रियताम् । अम्रियत । अद्यतन्याशिषि चेति किम् ? ममार । मर्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । मर्मर्ति ॥४२॥

क्यङ्षो नवा । ३ । ३ । ४३ ॥

डाज्लोहितादिभ्यः क्यङ् षित् वक्ष्यते । तदन्ताद्धातोः कर्तर्यात्मनेपदं भवति वा । पटपटायति । पटपटायते । लोहितायति । लोहितायते । निद्रायति । निद्रायते ॥४३॥

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् । ३ । ३ । ४४ ॥

बहुवचनं गणार्थम् । द्युतादिभ्योऽद्यतनीविषये कर्तर्यात्मनेपदं वा भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ट । अरुचत् । अरोचिष्ट । अद्यतन्यामिति किम् । द्योतते । द्युति १ रुचि २ घुटि ३ रुटि ४ लुटि ५ लुठि ६ श्विताङ् ७ ञिमिदाङ् ८ ञिक्ष्विदाङ् ९ ञिष्विदाङ् १० शुभि ११ क्षुभि १५ णभि १३ तुभि १४ स्रम्भूङ् १५ भ्रंसूङ् १६ स्रंसूङ् १७ ध्वंसूङ् १८ वृतूङ् १९ स्यन्दौङ् २० वृधूङ् २१ शृधूङ् २२ कृपौङ् २३ इति द्युतादिः । प्राप्तविभाषेयम् ॥४४॥

वृद्भ्यः स्यसनोः । ३ । ३ । ४५ ॥

बहुवचनं पूर्ववत् । वृतादयो द्युताद्यन्तर्गताः पञ्च । तेभ्यः स्यकारादिप्रत्यये विषये सन्प्रत्यये विषये च कर्तर्यात्मनेपदं भवति वा । वृतूङ् १वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत । वर्त्स्यन् । वर्तिष्यमाणः । विवृत्सति । विवर्तिषते । एवं स्यन्दौङ् २ स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । सिस्यन्त्सति । सिस्यन्दिषते । वृधूङ् ३ वर्त्स्यति । वर्धिष्यते । विवृत्सति । विवर्धिषते । शृधूङ् ४ शर्त्स्यति । शर्धिष्यते । शिशृत्सति । शिशर्धिषते । कृपौङ् ५ कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । स्यसनोरिति किम् ? वर्तते । वर्धते । इयमपि प्राप्तविभाषा ॥४५॥

कृपः श्वस्तन्याम् । ३ । ३ । ४६

कृपेः श्वस्तन्यां विषये कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । कल्प्तासि । कल्पितासे ॥४६॥

क्रमोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ४७ ॥

अविद्यमानोपसर्गात् क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? सङ्क्रामति । वृत्त्यादेरन्यत्रायमारम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥४७॥

वृत्तिसर्गतायने । ३ । ३ । ४८ ॥

वेति निवृत्तम् । वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानात्क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः आत्मयापनं वा । शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः । तत्र न हन्यते आत्मानं यापयति वेत्यर्थः । सर्ग उत्साहः तात्पर्यं वा । सर्गेणातिसर्गस्य लक्षणादनुज्ञा वा । सूत्राय क्रमते तदर्थमुत्सहते तत्परो वानुज्ञातो वा । तायनं स्फीतता संतानः पालनं वा । क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः स्फीता भवन्ति संतन्यन्ते पाल्यन्ते वेत्यर्थः । वृत्त्यादिष्विति किम् ? क्रामति ॥४८॥

परोपात् । ३ । ३ । ४९ ॥

परोपाभ्यामेव परात् क्रमेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु कर्तर्यात्मनेपदं भवति । पराक्रमते । उपक्रमते । परोपादेवेति किम् ? अनुक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । पराक्रामति । उपक्रामति । अन्ये तु परोपाभ्यां परात् क्रमतेर्वृत्त्याद्यर्थाभावेऽपीच्छन्ति । तेन पराक्रमते, उपक्रमते इत्यात्मनेपदमेव । वृत्त्यादिषु त्वन्योपसर्गपूर्वादपि पूर्वेण मन्यन्ते । निष्क्रमते । प्रतिक्रमते । न प्रतिहन्यते इत्यर्थः ॥४९॥

वेः स्वार्थे । ३ । ३ । ५० ॥

स्वार्थः पादविक्षेपः । तस्मिन्वर्तमानाद्वेः परात्क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । साधु विक्रमते गजः । स्वार्थे इति किम् ? अश्वेन विक्रामति । विक्रामत्यजिनसन्धिः स्फुटतीत्यर्थः । विक्रामति राजा । उत्सहते इत्यर्थः ॥५०॥

प्रोपादारम्भे । ३ । ३ । ५१ ॥

आरम्भ आदिकर्म । अङ्गीकरणं चेत्यन्ये । तस्मिन्वर्तमानात्प्रोपाभ्यां परात् क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । प्रक्रमते, उपक्रमते भोक्तुम् । प्रारभते अङ्गीकरोति चेत्यर्थः । आरम्भ इति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरुपक्रामति समीपमागच्छतीत्यर्थः । परोपादित्यनेनापि न भवति वृत्त्यादेरर्थस्याविवक्षितत्वात् । अन्ये तु स्वार्थविषय एवारम्भे मन्यन्ते । तेनोपक्रमते । प्रक्रमते पादाभ्यां गन्तुमारभत इत्यर्थ इत्यत्रैव भवति । स्वार्थविषयारम्भादन्यत्र तु प्रक्रामति उपक्रामति भोक्तुमित्यत्र न भवति ॥५१॥

आङो ज्योतिरुद्गमे । ३ । ३ । ५२ ॥

आङः परात् क्रमेर्ज्योतिषां चन्द्रादीनामुद्गमे ऊर्ध्वगमने प्रधाने उपसर्जने वा वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । आक्रमते चन्द्रः । आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । दिवमाक्रममाणेन केतुना । अत्र दिवमिति कर्मणा योगादुद्गमनोपसर्जनव्याप्तिवचनः क्रमिः । ज्योतिरुद्गम इति किम् ? आक्रामति माणवकः कुतुपमवष्टभ्नातीत्यर्थः । ज्योतिरिति किम् ? धूम आक्रामति उद्गच्छतीत्यर्थः । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गच्छन् व्याप्नोतीत्यर्थः । उद्गम इति किम् ? 'नभः समाक्रामति नष्टवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्करः ।' अत्र व्याप्तिमात्रं विवक्षितम् न तूद्गमोपसर्जनव्याप्तिः । अन्ये तूद्गमोपसर्जनां व्याप्तिं पश्यन्तोऽसाधुमेनं मन्यन्ते ॥५२॥

दागोऽस्वास्यप्रसारविकासे । ३ । ३ । ५३ ॥

आङ्पूर्वाद्ददातेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति न चेत्स्वास्यप्रसारणं विकासश्चार्थो भवति । विद्यामादत्ते । धनमादत्ते । अस्वास्यप्रसारविकास इति किम् ? उष्ट्रो मुखं व्याददाति प्रसारयतीत्यर्थः । कूलं व्याददाति । विपादिका व्याददाति विकसतीत्यर्थः । स्वग्रहणं किम् ? व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । आङ इत्येव ददाति । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः ॥५३॥

नुप्रच्छः । ३ । ३ । ५४ ॥

आङ्पूर्वान्नौतेः प्रच्छेश्च कर्तर्यात्मनेपद भवति । आनुते शृगालः । उत्कण्ठितः शब्दं करोति । उत्कण्ठापूर्वके सशब्दे नौतेरयं विधिर्न सर्वत्र । आपृच्छते गुरून् । आपृच्छस्व प्रियसखम् । वियुज्यमानस्य प्रश्नेऽयं विधि । आङ इत्येव । नौति । प्रणौति । पृच्छति । परिपृच्छति ॥५४॥

गमेः क्षान्तौ । ३ । ३ । ५५ ॥

क्षान्तिः कालहरणम्। तत्र वर्तमानाद्गमयतेराङ्पूर्वकात् कर्तर्यात्मनेपद भवति। आगमयते गुरून् कंचित् कालं प्रतीक्षते । आगमयस्व तावत्कंचित्कालं सहस्वेत्यर्थः । क्षान्ताविति किम् ? आगमयति विद्याम् । गृह्णातीत्यर्थः । क्षान्तौ स्वभावाद्गमिर्ण्यन्त एव वर्तते ॥५५॥

ह्वः स्पर्धे । ३ । ३ । ५६ ॥

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति स्पर्धे गम्यमाने। स्पर्ध संघर्षः पराभिभवेच्छा स धात्वर्थस्य विशेषणम् । धात्वर्थश्च ह्वयतेराङ्पूर्वस्य शब्द एव स्वभावात् । मल्लो मल्लमाह्वयते । स्पर्धमान आकारयतीत्यर्थः । स्पर्ध इति किम् ? गामाह्वयति ॥ ५६ ॥

संनिवेः । ३ । ३ । ५७ ॥

सनिविभ्यः पराद् ह्वयतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सह्वयते । निह्वयते । विह्वयते ॥ ५७ ॥

उपात् ॥ ३ । ३ । ॥ ५८ ॥

उपपूर्वाद् ह्वयते कर्तर्यात्मनेपदं भवति । उपह्वयते । योगविभाग उत्तरार्थ ॥ ५८ ॥

यमः स्वीकारे । ३ । ३ । ५९ ॥

उपपूर्वाद्यम स्वीकारेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदं भवति। कन्यामुपयच्छते । वेश्यामुपयच्छते । उपायंस्त महास्त्राणि । च्विनिर्देशः किम् ? शाटकानुपयच्छति । नात्रास्वं स्वं क्रियते। स्वत्वेन तु निर्ज्ञातस्य ग्रहणमिति न भवति। उद्वाह एवेच्छन्त्यन्ये ॥ ५९ ॥

देवार्चामैत्रीसंगमपथिकर्तृकमन्त्रकरणे स्थः । ३ । ३ । ६० ॥

एष्वर्थेषु वर्तमानात् उपपूर्वात्तिष्ठते कर्तर्यात्मनेपदं भवति । देवार्चायाम्, जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । 'बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य वानरसघेऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते' ॥ १ ॥ यदा तु नेय देवपूजाऽपि तु चापलमिति विवक्षितं तदा न भवति । 'मैव मंस्थाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति' ॥ १ ॥ मित्रतया मित्र्रं वा कर्तुमाचरणं मैत्री उपस्थानस्य हेतुः फलं वा । महामात्रानुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । मैत्र्या हेतुना फलेन वाराधयतीत्यर्थः । सगम उपश्लेषः । यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । पन्था कर्ता यस्यार्थस्य स पथिकर्तृकः । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य स मन्त्रकरणः । ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । सावित्र्यां सूर्यमुपतिष्ठते । आराधयतीत्यर्थः । मन्त्रादन्यत्र भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । करणग्रहण किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति । अत्र मैत्री धात्वर्थविशेषणेनोपसर्जनं धात्वर्थः । शेषास्तु प्रधानम् ॥ ६० ॥

वा लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६१ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिप्सायां गम्यामानायां कर्तर्यात्मनेपदं भवति । भिक्षुको दातृकुलमुपतिष्ठति उपतिष्ठते वा भिक्षां लभेयेति ॥ ६१ ॥

उदोऽनूर्ध्वेहे । ३ । ३ । ६२ ॥

अनूर्ध्वो य ईहश्चेष्टा तत्र वर्तमानादुद परात् तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । मुक्तावुत्तिष्ठते ।

मुक्त्यर्थं चेष्टत इत्यर्थः । अनूर्ध्वेति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति । अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । सेनोत्तिष्ठति उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

संविप्रावात् । ३ । ३ । ६३ ॥

एभ्यः परात्तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । संतिष्ठते । वितिष्ठते । प्रतिष्ठते । अवतिष्ठते ॥ ६३ ॥

ज्ञीप्सास्थेये । ३ । ३ । ६४ ॥

परपरितोषार्थमात्मरूपादिप्रकाशनं ज्ञीप्सा तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः । रूढिवशाद्विवादपदे निर्णेता प्रमाणभूतः पुरुष उच्यते । ज्ञीप्सायां स्थेयविषयायां च क्रियायां वर्तमानात्तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली ग्राम्येभ्यः । स्वाभिप्रायप्रकाशनेनात्मानं रोचयतीत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । कर्णादिस्थेयोपदिष्टं निर्णयतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रतिज्ञायाम् । ३ । ३ । ६५ ॥

प्रतिज्ञा अभ्युपगमः । तत्र वर्तमानात्तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । नित्यं शब्दमातिष्ठते । तदतदात्मकं तत्त्वमातिष्ठते । स्वभावाचायमाङ्पूर्व एव प्रतिज्ञायां वर्तते । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ६५ ॥

समो गिरः । ३ । ३ । ६६ ॥

सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञायां वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । स्याद्वादं सगिरते प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञायामित्येव । संगिरति ग्रासम् । गिर इति निर्देशाद्गृणातेर्न भवति ॥ ६६ ॥

अवात् । ३ । ३ । ६७ ॥

पृथग्योगात्प्रतिज्ञायामिति निवृत्तम् । अवपूर्वाद्गिरतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवादन्यत्र गिरति । गिर इत्येव । देव अवगृणाति । अवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगो नास्तीत्यन्ये ॥ ६७ ॥

निह्नवे ज्ञः । ३ । ३ । ६८ ॥

निह्नवोऽपलापस्तस्मिन् वर्तमानाज्जानातेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । शतमपजानीते अपह्नुते इत्यर्थः । अपेन चास्यायमर्थोऽभिव्यज्यते । निह्नव इति किम् ? तत्त्वं जानाति ॥ ६८ ॥

संप्रतेरस्मृतौ । ३ । ३ । ६९ ॥

संप्रतिभ्यां पराज्जानातेरस्मृतौ वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । शतं सजानीते अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते शतेन संजानीते । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः । अस्मृताविति किम् ? मातुः संजानाति, मातरं संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अननोः सनः । ३ । ३ । ७० ॥

सन्नन्ताज्जानातेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति स चेदनोरुपसर्गात्परो न भवति । धर्मं जिज्ञासते । अननोरिति किम् ? धर्ममनुजिज्ञासति । कथमौषधस्यानुजिज्ञासते । अकर्मकात् 'प्राग्वत्' (३।३।७४) इत्यनेन भविष्यति ॥ ७० ॥

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः । ३ । ३ । ७१ ॥

सन्नन्ताच्छृणोतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति, स चेदाङ्प्रतिभ्यामुपसर्गाभ्यां परो न भवति । शुश्रूषते गुरून् । संशुश्रूषते शब्दान् । अनाङ्प्रतेरिति किम् ? आशुश्रूषति । प्रतिशुश्रूषति । चैत्रं प्रतिशुश्रूषति इति प्रतिना संबन्धाभावात् प्रतिषेधो न भवति ॥ ७१ ॥

स्मृदृशः । ३ । ३ । ७२ ॥

स्मृदृशिभ्यां सन्नन्ताभ्यां कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सुस्मूर्षते पूर्ववृत्तम् । दिदृक्षते देवम् ॥ ७२ ॥

शको जिज्ञासायाम् । ३ । ३ । ७३ ॥

शक्तिः स्वभावादन्यधात्वर्थानुसंहित. प्रवर्तते शक्नोति भोक्तुमन्यद्वेति । ततो ज्ञानानुसंहितार्थात्सन्नन्तात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । विद्याः

शिक्षते । ज्ञातुं शक्नुयामितीच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किम्? शक्तुमिच्छति । शिक्षति । शिक्षि विद्योपादाने इत्यनेनैव सिद्धे आमनुप्रयोगार्थं वचनम् । तेन शिक्षांचक्रे इति भवति न तु शिक्षांचकारेति । केचित्तु शके: सन्नन्तस्यात्मनेपदमनिच्छन्त: शिक्षतेरेव जिज्ञासायामात्मनेपदमन्यत्र च परस्मैपदमिच्छन्ति ॥७३॥

प्राग्वत् । ३ । ३ । ७४ ॥

सनः 'प्राक्' पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । यत्पूर्वस्य धातोरनुबन्धेनोपपदेनार्थविशेषेण वाऽऽत्मनेपदं दृष्टं तत्सन्नन्तादतिदिश्यते । अनुबन्धेन, शीङ् शेते, शिशयिषते । एधि एधते, एदिधिषते । लोढ्यते, लोढ्यियिषते, । श्येनायते, शिश्येनायिषते । उपपदेन, निविशते, निविविक्षते । अश्वेन संचरते, । अश्वेन संचिचरिषते । अर्थविशेषेण, शास्त्रेऽस्य क्रमते वुद्धिः, चिक्रंसते उभयेन । आक्रमते चन्द्रः आचिक्रंसते । यत्पुनः सप्रत्ययधातुनिमित्तं तन्नातिदिश्यते । शिशित्सति । मुमूर्षति । अत्र हि न शदिम्रियती एव निमित्ते किं तर्हि शिदाशोरवतन्योऽपि । अनुबन्धादिनिमित्तमपि यद्विशेषविधानबाधया प्राग्न दृष्टम् तन्नातिदिश्यते । यथानुकरोति अनुचिकीर्षति । पराकरोति पराचिकीर्षति । तिजादीनां त्वर्थविशेषेषु केवलानामप्रयोगात् सन्नन्तसमुदायार्थमेव अनुबन्धविधानम् । तेन तितिक्षते, जुगुप्सते मीमांसते इत्यादौ प्रागदृष्टमपि आत्मनेपदमनुबन्धसामर्थ्यात् भवति । यथा कुस्मिचित्रङ्महीङ्हृणीङामनुबन्धो णिचूक्यन्यगन्तसमुदायार्थः । विकुस्मयते। चित्रीयते । महीयते । हृणीयते । 'अवयवे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं सोऽवयवो न व्यभिचरति ।' यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं 'चिह्नम्' गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । सन्नन्तं च समुदायं तिजादयोऽर्थविशेषेषु न व्यभिचरन्ति णिगन्तं पुनर्व्यभिचरन्ति । ननु सन्नन्तमपि व्यभिचरन्ति तेजयति, गोपायति, मानयतीति । नैवम् । अर्थविशेषेषु न व्यभिचार इत्युक्तत्वात् । 'गुपूतिजो गर्हाक्षान्तौ' (३।४।६) शानदानमान्बधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये'– (३। ४। ९) इति हि वक्ष्यते इति ॥७४॥

आमः कृगः । ३ । ३ । ७५ ॥

आमः परादनुप्रयुज्यमानात्करोतेराम एव प्राग् यो धातुस्तस्मादिव कर्तर्यात्मनेपदं भवति । भवति न भवति चेति विधिप्रतिषेधावतिदिश्येते । यथोशीरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। ईहांचक्रे, ईक्षांचक्रे इत्यफलवत्यपि भवति । बिभयांचकार, जागरांचकारेति फलवत्यपि न भवति । यत्र तु पूर्वस्मादुभयं तत्र फलवत्यफलवति चोभयं भवति । बिभरांचक्रे, बिभरांचकार । पाचयांचक्रे, पाचयांचकार । कृग इति किम्? करोतेरेव यथा स्यादिह मा भूत् । ईक्षामास । ईक्षांबभूव ॥७५॥

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथनोपयोगे । ३ । ३ । ७६ ॥

गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात्करोतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । गन्धनं द्रोहाभिप्रायेण परदोषोद्घाटनम् । प्रोत्साहनादिकमन्ये । उत्कुरुते माम् । उदाकुरुते माम्, अभ्याकुरुते जिघांसुरपकर्त्रे कथयतीत्यर्थः । अवक्षेपणमवक्षेप: कुत्सनं वा । दुर्वृत्तानवकुरुते । कुत्सयतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामपकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थ । सेवाऽनुवृत्तिः । महामात्रानुपकुरुते सेवते इत्यर्थ । साहसमविमृश्य प्रवृत्ति: । परदारान् प्रकुरुते

विनिपातमविभाव्य तान् अभिगच्छतीत्यर्थः । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । एधो दकस्योपस्कुरुते । तत्र गुणान्तरमादधातीत्यर्थः । प्रकथनं कथनप्रारम्भः, प्रकर्षेण कथन वा । जनवादान् प्रकुरुते, कथयितुमारभते प्रकर्षेण कथयति वेत्यर्थः । उपयोगो धर्मादौ विनियोग. । शतं प्रकुरुते । धर्मादौ विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। एष्विति किम् ? कटं करोति । अफलवत्कर्त्रर्थे आरम्भः ॥७६॥

अधेः प्रसहने । ३ । ३ । ७७ ॥

अधेः परात्करोते प्रसहने वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । प्रसहनं पराभिभव. परेणापराजयो वा । तं हाधिचक्रे तं प्रसेहे । तमभिभूतवान् तेन वा न पराजित इत्यर्थ । अथवा सहनं क्षमा तितिक्षापेक्षेति यावत् । प्रकर्षेण सहनं प्रसहनम् । तच्च द्विधा शक्तस्याशक्तस्य च । 'भवादृशश्चेदधिकुर्वते परान्' 'समर्था अपि यद्युपेक्षन्ते तदा 'निराश्रया हन्त हता मनस्विता' । अधिचक्रे न यं हरिः । सोढुमशक्तस्सन् तेन न्यत्क्रियते । प्रसहन इति किम् ? तमधिकरोति । अधेरिति किम् ? शत्रून् प्रकरोति ॥७७॥

दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः । ३ । ३ । ७८ ॥

दीप्त्यादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु वदतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । दीप्तिर्भासनम् । सा च कर्तृविशेषणम् वावदनक्रियासहचारिणी धात्वर्थो वा केवलैव वा धात्वर्थ । वदते विद्वान् स्याद्वादे । सम्यग्ज्ञानादनाकुलकथनाच्च विकसितमुखत्वाद्दीप्यमानो वदतीति । वावदन् दीप्यते इति वा । दीप्यत एवेत्यर्थः । ज्ञान मवबोध । तच्च वदिक्रियाया हेतुर्वा विषयि वा फलं वा केवलमेव वा धात्वर्थः । वदते धीमांस्तत्त्वार्थे ज्ञात्वा वदतीति वा जानाति वदितुमिति वा वदन् जानातीति वा जानात्येव वेत्यर्थः । यत्न उत्साहः स च धात्वर्थस्य विषयो धात्वर्थ एव वा । श्रुते वदते । तपसि वदते । तद्विषयमुत्साहं वाचाविष्करोति तत्रोत्सहते इति वेत्यर्थ । नानामतिर्विमति । सा च धात्वर्थस्य हेतुः धात्वर्थ एव वा । धर्मे विवदन्ते विमतिपूर्वकं विचित्रं भाषन्त इति वा विचित्रं मन्यन्त इति वेत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्त्वनमुपालम्भो वा । धात्वर्थ एवायम् । कर्मकरानुपवदते उपसान्त्वयति उपलभते वेत्यर्थ । उपमन्त्रणं रहसि उपच्छन्दनम् । तदपि धात्वर्थ एव । कुलभार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । रहस्युपलोभयतीत्यर्थः । दीप्त्यादिष्विति किम् ? यत्किंचिद्वदति ॥७८॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ । ३ । ३ । ७९ ॥

व्यक्ता व्यक्ताक्षरा वाग्येषां ते व्यक्तवाच. रूढ्या मनुष्यादय एवोच्यन्ते । तेषां सहोक्तौ सभूयोच्चारणे वर्तमानाद्वदेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सप्रवदन्ते ग्राम्याः । संप्रवदन्ते पिशाचाः । संभूय भाषन्ते इत्यर्थः । व्यक्तवाचामिति किम् ? सप्रवदन्ति कुक्कुटाः । संप्रवदन्ति शुकाः । शुकसारिकादीनामपि व्यक्तवाक्त्वात् सहोक्ताविच्छन्त्यन्ये । सप्रवदन्ते शुकाः । संप्रवदन्ते सारिका. । सहोक्ताविति किम् ? चैत्रेणोक्ते मैत्रो वदति ॥ ७९ ॥

विवादे वा । ३ । ३ । ८० ॥

विरुद्धार्थो वादो विवादः । व्यक्तवाचां सहोक्तौ विवादरूपायां वर्तमानाद्वदेः कर्तर्यात्मनेपद वा भवति। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा मौहूर्ता । परस्परप्रतिषेधेन युगपद्विरुद्ध वदन्तीत्यर्थ । विवाद इति किम् ? सप्रवदन्ते वैयाकरणा. । सह वदन्तीत्यर्थ । व्यक्तवाचामित्येव । संप्रवदन्ति शकुनय । नानारुतं कुर्वन्ति जातिशक्तिभेदात् । सहोक्तावित्येव । मौहूर्तो मौहूर्तेन सह

क्रमेण विप्रवदति । विरुद्धाभिधानमात्रमिह विवक्षितम् न तु विमतिपूर्वकम् । तेन विमतिलक्षणमप्यात्मनेपदं न भवति ॥ ८० ॥

अनोः कर्मण्यसति । ३ । ३ । ८१ ॥

व्यक्तावाचामित्येवानुवर्तते । व्यक्तवाचां संबन्धिन्यर्थे वर्तमानादनुपूर्वाद्वदेः कर्मण्यसति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अनुः सादृश्ये पश्चादर्थे वा । अनुवदते चैत्रो मैत्रस्य । यथा मैत्रो वदति तथा चैत्रो वदतीत्यर्थः । अनुवदते आचार्यस्य शिष्यः । आचार्येण पूर्वमुक्ते पश्चाद्वदतीत्यर्थः । कर्मण्यसती किम् । उक्तमनुवदति व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । कथं वाचिकषडिकौ न संवदेते इति मिथो विरुध्येते इत्यर्थः । विमतिविवक्षायां भविष्यति । अकर्मकादित्यनुक्त्वा कर्मण्यसतीति निर्देश उत्तरत्र शब्दे स्वेऽङ्गे च कर्मणीति लाघवेन प्रतिपत्त्यर्थः ॥ ८१ ॥

ज्ञः । ३ । ३ । ८२ ॥

जानातेः कर्मण्यसति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । कथमत्र जानातिरकर्मकः । उच्यते । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि प्रवृत्तौ करणत्वेन । सर्पिषा मधुना वा करणेन भोक्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः । अत एव 'अज्ञाने ज्ञः षष्ठी' (२ । २ । ८०) इति षष्ठी । मिथ्याज्ञानार्थो वा जानातिः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वोदकादिषु सर्पिष्टया ज्ञानवान् भवतीत्यर्थ । मिथ्याज्ञानं चाज्ञानमित्यज्ञानार्थत्वे पूर्ववदेव षष्ठी । अथ वा सर्पिःसंबन्धिज्ञानं करोतीति विवक्षायां ज्ञानार्थोऽपि जानातिरकर्मकः तदा तु संबन्धे षष्ठी । कर्मण्यसतीत्येव । तैलं सर्पिषो जानाति । तैलं सर्पिष्टया जानातीत्यर्थः । स्वरेण पुत्रं जानाति । केचित्तु ज्ञानोपसर्जनायां प्रवृत्तावेवाकर्मकाज्जानातेरात्मपदमाहुः । अत एव 'ते सभविष्याव एकस्यामभिजानामि मातरि' 'अभिजानासि मैत्र ? कश्मीरेषु वत्स्याम' इत्यादौ प्रवृत्त्यर्थाभावादात्मनेपदाभावं मन्यन्ते । ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः इत्यत्रापि ज्ञात्वा प्रवर्तिष्ये इति व्याचक्षते । 'जाने कोपपराङ्मुखी' त्यत्र तु 'ज्ञोऽनुपसर्गात्' (३ । ३ । ९६) इत्यनेनात्मनेपदमिच्छन्तीति ॥ ८२ ॥

उपात्स्थः । ३ । ३ । ८३ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेः कर्मण्यसति कर्तर्यात्मनेपदं भवति भोजनकाल उपतिष्ठते । योगे योग उपतिष्ठते । ज्ञानमस्य ज्ञेयेषूपतिष्ठते । सनिधीयते इत्यर्थः । कर्मण्यसतीत्येव । राजानमुपतिष्ठति ॥ ८३ ॥

समो गमृच्छिप्रच्छिश्रुवित्स्वरत्यर्तिदृशः । ३ । ३ । ८४ ॥

समः परेभ्यो गमादिभ्यः कर्मण्यसति कर्तर्यात्मनेष्यदं भवति । संगच्छते । समृच्छते । समृच्छिष्यते संपृच्छते । संशृणुते नित्यपरस्मैपदिभिः साहचर्यात् ज्ञानार्थस्यैव विदेर्ग्रहणम् । संवित्ते । संस्वरते । अर्तीति सामान्यनिर्देशात् भ्वादिरदादिश्च गृह्यते । समृच्छते समियृते । सम्पश्यते स्वरत्यर्त्योस्तिवनिर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । कर्मण्यसतीत्येव संगच्छति सुहृदम् ॥८४॥

वेः कृगः शब्दे चानाशे । ३ । ३ । ८५ ॥

विपूर्वात्करोतेरनाशेऽर्थे वर्तमानात्कर्मण्यसति शब्दे च कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति । कर्मण्यसति, विकुर्वते सैन्धवाः साधु दान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः । शब्दे कर्मणि, क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् नानोत्पादयतीत्यर्थः । शब्दे चेति किम् ? विकरोति मृदम् । अनाश इति किम् ? विकरोति शब्दं विनाशयतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

आङो यमहनः स्वेङ्गे च । ३ । ३ । ८६ ॥

आङः पराभ्यां यमिहनिभ्यां कर्मण्यसति कर्तुः स्वेङ्गे च कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति । आयच्छते आहते स्वेऽङ्गे, आयच्छते पादम् । आहते शिरः । स्वेऽङ्गे चेति किम् ? आयच्छति रज्जुम् । आहन्ति वृषलम् । स्व इति किम् ? आयच्छति पादौ चैत्रस्य । आहन्ति शिरो मैत्रस्य । अङ्ग इति किम् ? स्वामायच्छति रज्जुम् । स्वं पुत्रमाहन्ति । स्वाङ्ग इति समस्तनिर्देशे पारिभाषिकस्वाङ्गप्रतिपत्तिः स्यादित्यसमस्ताभिधानम् ॥८६॥

व्युदस्तपः । ३ । ३ । ८७ ॥

व्युद्भ्यां परात्तपेः कर्मण्यसति स्वेऽङ्गे च कर्मणि कर्तर्यात्मनेपद भवति । वितपते उत्तपते रविः । दीप्यत इत्यर्थः । स्वेऽङ्गे, वितपते उत्तपते पाणिम् । तापयतीत्यर्थः । व्युद इति किम् ? निष्टपति । स्वेङ्गे चेत्येव । वितपति पृथिवीं सविता । संतापयतीत्यर्थः । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । द्रवीकरोतीत्यर्थः । स्व इत्येव । उत्तपति पृष्ठं चैत्रस्य । अङ्ग इत्येव । स्वं सुवर्णमुत्तपति । इह दीप्यते ज्वलति भासते रोचते इत्येष्वर्थेषु तपिमकर्मकं स्मरन्ति । यथा वहति भारमिति प्रापणे वहिं सकर्मकं स्पन्दने त्वकर्मकम् । वहति नदी स्पन्दते इत्यर्थः ॥८७॥

अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाण्णिगोऽस्मृतौ । ३ । ३ । ८८ ॥

'प्रयोक्तृव्यापारे णिग्' (३ । ४ । २०) इति वक्ष्यते । अणिगवस्थायां यत्कर्म तदेव णिगवस्थायां कर्ता यस्य सोऽणिक्कर्मणिक्कर्तृकः । तस्मण्णिगन्ताद्धातोरस्मृतौ वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं भवति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । आस्कन्दयते इत्यर्थः । पश्यन्ति राजानं भृत्याः । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । पिबन्ति मधु पायकाः । पाययते मधु पायकान् । अणिगिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः । आरोहयन्ति महामात्रेण हस्तिपकाः । प्रथमणिगन्तकर्मणि द्वितीयणिगन्तकर्तर्यपि मा भूत् । णिक्करणं किम् ? गणयति गणं गोपालकः । गणयते गणो गोपालकम् इति णिजन्तकर्मणिक्कर्तृकादपि णिगन्तात्प्रतिषेधो मा भूत् । कर्मेति किम् ? करणादेः कर्तृत्वे मा भूत् । पश्यन्ति भृत्याः प्रदीपेन । दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् । णिगिति किम् ? यस्याणिगन्तस्यैव कर्म कर्ता भवति ततो णिगन्तान्मा भूत् । लुनाति केदारं चैत्रः । लूयते केदारः स्वमेव । तं प्रयुङ्क्ते लावयति केदारं चैत्रः । कर्तृग्रहणं किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानेनमारोहयति महामात्रः । णिग इति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयते हस्तीत्यणिगवस्थायां मा भूत् । प्रत्यासत्तेश्च यस्यैव धातोरणिगवस्था तस्यैव धातोर्णिगवस्था गृह्यते न धात्वन्तरस्य । तेनेह न भवति । आरुह्यमाणो हस्ती सेचयति पृष्ठं मूत्रेण । हस्तिपकैरारुह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र तु सदृशधातुप्रयोगेऽपि पूर्वो हस्तिपककर्तृको रुहिः परश्च मनुष्यकर्तृक इति साधनभेदात् क्रियाभेदे धातुभेदः । अस्मृताविति किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः । कथं हन्त्यात्मानं घातयत्यात्मेति । अत्र ह्यात्मनोऽणिक्कर्मणो णिक्कर्तृत्वमस्तीति । नैवम् । द्वावात्मानौ शरीरात्मान्तरात्मा च । तत्र भेदेनैव लोके नित्यमयं प्रयोगः । हन्त्यात्मानमिति शरीरात्मनोऽन्तरात्मनो वा कर्मत्वम् घातयत्यात्मानमित्यपि तस्यैव कर्मत्वं न कर्तृत्वम् इति । ननु यदि अणिक्कर्मणो णिक्कर्तृतायां णिगन्ता-

दात्मनेपदमिष्यते तर्हि शुष्यन्त्यातपे व्रीहयः शोषयते व्रीहीनातप इत्यादावधिकरणादेः कर्तृतायामात्मनेपदं न प्राप्नोति । न । फलवत्कर्तरि भविष्यति । यद्येव-मारोहयते हस्ती हस्तिपकानित्यादावपि तथैवास्तु । सत्यम् । किंतु फलवतः कर्मस्थक्रियाच्चान्यत्रायं विधिः । तथा हि—लावयते केदारः भूषयते कन्या कारयते कटः गणयते गणः आरोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यादौ कर्मस्थक्रियत्वात् 'एकधातौ कर्मक्रिय-यैकाकर्मक्रिये' (३ । ४ । ८६) इति अनेनैवा-त्मनेपदं भवति । नन्वारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यस्या-स्कन्दयते इति किलार्थः तत्कथं कर्मस्थक्रियता रुहेः । उच्यते । यदा न्यग्भावनार्थोऽयं तदा कर्मस्थक्रि-यात्वम् । तथाहि—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने रुहिर्वर्तते । स द्वितीयस्यामवस्थायाम् आरुह्यते हस्ती स्वयमेवे-त्यस्यां कर्मकर्तृविषयो न्यग्भवनमात्रवृत्तिर्भवति । अथ चतुर्थ्याम् अन्तर्भूततृतीयायाम् आरुह्यमाणं प्रयुञ्जत इति हस्तिपकव्यापारप्रधानायां णिगन्तः सन्नारोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इत्यस्यां शुद्धारो-हतिवन्न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने वर्तते । पुनर्यदा अस्यैव प्रयोजकव्यापाराविवक्षा तदा आरोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यस्यां पञ्चम्यामवस्थायाम् आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेतिवन्न्यग्भवनलक्षणस्य विशेषस्य हस्ति-समवेतत्वेनोपलम्भाल्लावयते केदार इत्यादाविव कर्म-स्थक्रियत्वमस्त्येवेति न किंचिदनुपपन्नम् तदुक्तं— 'न्यग्भावना न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते । न्यग्भा-वना न्यग्भवनं, ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते । अवस्थां पञ्चमीमा-हुर्ण्यन्ते ता कर्मकर्तरि । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृ-तेऽर्थे णिगुच्यते' इति ॥८८॥

प्रलम्भे गृधिवञ्चेः । ३ । ३ । ८९ ॥

गृधिवञ्चिभ्यां णिगन्ताभ्यां प्रलम्भे वञ्चने वर्तमानाभ्यां कर्तर्यात्मनेपदं भवति । बटुं गर्धयते । बटुं वञ्चयते । विप्रतारयतीत्यर्थः । प्रलम्भ इति किम् ? श्वानं गर्धयति । प्रलोभयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । गमयतीत्यर्थः । णिग आत्मनेपदविधानं सर्वत्राफल-वदर्थम् ॥८९॥

लीङ्लीनोऽर्चाभिभवे चाच्चाकर्तर्यपि । ३ । ३ । ९० ॥

लीयतिलिनातिभ्यां णिगन्ताभ्यामर्चाभिभवयोः प्रलम्भे चार्थे वर्तमानाभ्यां कर्तर्यात्मनेपदं भवति अनयोश्चान्तस्याकर्तर्यप्याकारो भवति । जटाभिरा-लापयते । परैरात्मानं पूजयतीत्यर्थः । श्येनो वर्ति-कामपलापयते । अभिभवतीत्यर्थः । कस्त्वामुल्लापयते वञ्चयते इत्यर्थः । एष्विति किम् ? बालकमुल्लापय-ति उत्क्षिपतीत्यर्थः । कथं तर्ह्यत्रात्वम् । 'लीङ्लि-नोर्वा' (४–२–९) इति भविष्यति । अकर्तर्यपीति किम् ? जटाभिरालाप्यते जटिलेन । ङिच्छ्नानिर्देशो यौजादिकनिवृत्त्यर्थः ॥९०॥

स्मिङः प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३ । ३ । ९१ ॥

प्रयोक्तुः सकाशाद्यः स्वार्थः स्मयस्तत्र वर्त-मानाण्णिगन्तात्स्मयतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति अस्य चान्तस्याकारोऽकर्तर्यपि भवति । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुः स्वार्थे इति किम् ? करणात्स्वार्थे मा भूत् । रूपेण विस्माययति । अकर्तर्यपीत्येव । विस्मापनम् । ङिन्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । सेष्माययति ॥९१॥

बिभेतेर्भीष् च । ३ । ३ । ९२ ॥

प्रयोक्तुः सकाशात्स्वार्थे वर्तमानाण्ण्यन्ताद्-बिभेतेः कर्तर्यात्मनेपदं भवति अस्य च भीषादेशः ।

पक्षेऽन्तस्याकारश्चाकर्तर्यपि भवति । मुण्डो भीषयते । मुण्डो भापयते । प्रयोक्तुः स्वार्थे इत्येव । कुञ्चिकया भाययति । अकर्तर्यपीत्येव । भीषा । भापयम् । तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । मुण्डो वेभाययति ॥९२॥

मिथ्याकृगोऽभ्यासे । ३ । ३ । ९३ ॥

मिथ्याशब्दयुक्तो यः कृग् तस्माण्णिगन्तादभ्यासेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदं भवति । अभ्यासः पुनः पुनः क्रियाभ्यावृत्तिः । पदं मिथ्याकारयते । स्वरादिदोषदुष्टमसकृदुच्चारयति पाठयतीत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव क्रियाभ्यासवृत्तेर्द्योतितत्वात् आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं न भवतीति केचित् । मिथ्येति किम् ? पदं साधुकारयति । कृग इति किम् ? पदं मिथ्यावाचयति । अभ्यास इति किम् ? सकृत्पदं मिथ्याकारयति ॥९३॥

परिमुहायमायसपाट्धेवदवसदमादरुचनृतः फलवति । ३ । ३ । ९४ ॥

फलवतीति भूम्न्यतिशायने वा मतुः । तेन यत्क्रियायाः प्रधानं फलमोदनादि यदर्थमियमारभ्यते तद्वति कर्तरि विवक्षिते परिपूर्वान्मुहेराङ्पूर्वाभ्यां यमियसिभ्यां पिबतिट्धेवदवसतिदमादरुनृतिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्तर्यात्मनेपदं भवति । परिमोहयते चैत्रम् । आयामयते सर्पम् । आयासयते मैत्रम् । पाययते बटुम् । धापयते शिशुम् । वासयते पन्थाम् दमयतेऽश्वम् । आदयते चैत्रेण । अदेर्नेच्छन्त्यन्ये । आदयति चैत्रेण । रोचयते मैत्रम् । नर्तयते नटम् । पिबत्यत्तिट्धेधातूनामाहारार्थत्वादौदासीन्यनिवृत्त्यर्थतायामकर्मकत्वाच्च नृतेश्चलनार्थत्वाच्च शेषाणां स्वरूपतो विवक्षातो वाऽकर्मकत्वात् उत्तराभ्यां परस्मैपदे प्राप्ते वचनम् । पा इति ट्धेसाहचर्यात् पिबतेर्ग्रहणम् न पातेः, वदसाहचर्याच्च वस इति वसतेर्न वस्तेरिति पाति चैत्रो नोदास्ते, पालयति चैत्रम्, वस्ते मैत्रो न नग्नः, वासयति मैत्रम् इत्येव भवति ॥९४॥

ईगितः । ३ । ३ । ९५ ॥

ईकारेतो गकारेतश्च धातोः फलवति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । यजीं, यजते । डु पचींष् पचते । लक्षीण् लक्षयते । डु कृंग्, कुरुते । डुडुभृंक्, बिभृते । कण्डूग् कण्डूयते । णिगन्त, गमयते । ईगित इति किम् ? गच्छति । चोरयति । फलवतीत्येव । यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । गमयत्यश्वं दमकः । नात्र स्वर्गौदनादि प्रधानं फलं कर्त्रा संबध्यते । यच्च दक्षिणावेतनादि संबध्यते न तत् क्रियायाः फलं प्रधानम् इति । तच्चैतत्स्वार्थलक्षणं फलं सदसद्वा विवक्षानिबन्धनमेव ग्राह्यम् । तथैव लोके व्यवहारात् । तथाहि—क्वचिदसदपि सद्विवक्ष्यते । यथा शोषयते व्रीहीनातपः । शब्दः प्राक् स्वार्थमभिधत्ते ततो द्रव्यम् ? परकर्मण्यपि प्रवृत्ताः कदाचिदाहुर्यजामहे इमे पचामहे । यत्नादस्मदीयमेवैतदिति क्वचित्सदप्यसद्विवक्ष्यते । यथा, इमे ब्रूमः । अवचनप्रतिषेधपरत्वेन प्रवृत्तेर्विवक्षितत्वादिति ब्रूमो न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति । तदाहुः——'क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता । असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना' इति । केचित्तु णिग्वर्जितादीगितो धातोर्णिगर्थे एव प्रेरणाध्येषणविशेषे प्रतिविधाननाम्नि वर्तमानादात्मनेपदमिच्छन्ति । पचते । पाचयतीत्यर्थः । केशश्मश्रु वपते । वापयतीत्यर्थः । वेदो वैधर्म्यं विधत्ते । विधापयतीत्यर्थः । इत्यादि । यदाहुः—'क्रीणीष्व वपते धत्ते मिनुते चिनुतेऽपि च ॥

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते,' इति एतच्च श्रोत्रियमतमित्युपेक्ष्यते ॥ ९५ ॥

ज्ञोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ९६ ॥

अविद्यमानोपसर्गाज्जानातेः फलवति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं प्रजानाति । फलवतीत्येव । परस्य गां जानाति । अकर्मकात् पूर्वेण सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् ॥ ९६ ॥

वदोऽपात् । ३ । ३ । ९७ ॥

अपपूर्वाद्वदतेः फलवति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । एकान्तमपवदते । अपादिति किम् ? वदति । फलवतीत्येव । अपवदति परं स्वभावतः ॥ ९७ ॥

समुदाङो यमेरग्रन्थे । ३ । ३ । ९८ ॥

समुदाङ्भ्य परायमेरग्रन्थविषये प्रयोगे फलवति कर्तर्यात्मनेपदं भवति । सयच्छते व्रीहीन् । उद्यच्छते भारम् । आयच्छते वस्त्रम् । समुदाङ इति किम् ? नियच्छति वाचम् । अग्रन्थ इति किम् ? वैद्यश्चिकित्सामुद्यच्छति । चिकित्साग्रन्थे उद्यमं करोतीत्यर्थः । फलवतीत्येव । सयच्छति उद्यच्छति आयच्छति परस्य वस्त्रम् । आङ्पूर्वादकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च 'आङो यमहनः' (३–३–८६) इति सिद्धेऽन्यकर्मकार्थं वचनम् ॥ ९८ ॥

पदान्तरगम्ये वा । ३ । ३ । ९९ ॥

अनन्तरसूत्रपञ्चकेन यदात्मनेपदमुक्तं तत्पदान्तराद् गम्ये फलवति कर्तरि वा भवति । स्वं शत्रुं परिमोहयते परिमोहयति वा । स्वं यज्ञं यजते यजति वा । स्वं कटं कुरुते करोति वा । स्वमश्वं गमयते गमयति वा । स्व शिरः कण्डूयते कण्डूयति वा । स्वां गां जानीते जानाति वा । स्वं शत्रुमपवदते अपवदति वा । स्वान् व्रीहीन् सयच्छते सयच्छति वा ॥९९॥

शेषात्परस्मै । ३ । ३ । १०० ॥

पूर्वप्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः । परस्मैपदं तु अनियतमिति नियमार्थमिदम् । उपयुक्तादन्यः शेषः। येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषेणात्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यस्मादेव धातोः कर्तरि परस्मैपदं भवति । अनुबन्धोपसर्गार्थोपपदप्रत्ययभेदाच्चानेकधा शेषः । अनुबन्धशेषात्, भवति । अत्ति । बोभवीति । दीव्यति । गोपायति । पणायति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति । अश्वति । मन्तूयति । उपसर्गशेषात् । प्रविशति । अधितिष्ठति । आगच्छति । विपश्यति । अर्थशेषात्, करोति । नयति । वदति । उपपदशेषात्, गृहे संचरति । साधुभ्यः सप्रयच्छति । साधुः पदं कारयति । प्रत्ययशेषात्, शत्स्यति । मुमूर्षति ॥ १०० ॥

परानोः कृगः । ३ । ३ । १०१ ॥

परानुभ्यां परात्करोतेः कर्तरि परस्मैपदं भवति । पराकरोति । अनुकरोति । गङ्गामनु कुरुते तपः इति नात्र करोतिरनुना संबध्यते । गन्धनादावर्थे गित्त्वात् फलवति च प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादोऽयम् ॥१०१॥

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्यभ्यतिभ्यः परात् क्षिपेः कर्तरि परस्मैपदं भवति । प्रतिक्षिपति । अभिक्षिपति । अतिक्षिपति । बटुम् । प्रति क्षिपते भिक्षामिति नायं क्षिपिः प्रतिना संबध्यते । ईदित्त्वात्फलवति प्राप्तस्यात्मनेदस्यापवादोऽयम् । एवमुत्तरसूत्रद्वयमपि ॥ १०२ ॥

प्राद्वहः । ३ । ३ । १०३ ॥

प्रपूर्वाद्वहतेः कर्तरि परस्मैपदं भवति प्रवहति ॥ १०३ ॥

परेर्मृषश्च । ३ । ३ । १०४ ॥

परिपूर्वान्मृषेर्वहेश्च कर्तरि परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिवहति । मैत्रं परि मृष्यते, धनं परि

वहते इत्यत्र न परिमृपिवहिभ्यां संबध्यते । वहेर्नेच्छन्त्यन्ये ॥ १०४ ॥

व्याङ्परे रमः । ३ । ३ । १०५ ॥

व्याङ्परिभ्यः पराद्रमेः कर्तरि परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । इदित्वादात्मनेपदस्यापवादः ॥ १०५ ॥

वोपात् । ३ । ३ । १०६ ॥

उपपूर्वाद्रमेः कर्तरि परस्मैपदं भवति वा । भार्यामुपरमति उपरमते वा । उपसंप्राप्तिपूर्विकायां रतौ वर्तमानोऽन्तर्भूतणिगर्थो वा रमिः सकर्मकः । उपरमति उपरमते वा संतापः । उरमति उरमते वावधात् । उपाद्रमेः सकर्मकात्परस्मैपदमेवेत्येके । आत्मनेपदमेवेत्यन्ये ॥ १०६ ॥

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः । ३ । ३ । १०७ ॥

अणिगवस्थायां यः प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुरस्माण्णिगन्तात्कर्तरि परस्मैपदं भवति । आस्ते चैत्र आसयति चैत्रम् । शेते मैत्रः शाययति मैत्रम् । अणिगीति किम् ? स्वयमेवारोहयमाणं हस्तिनं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । अणिगीति गकारः किम् ? णिजवस्थाया प्राणिकर्तृकानाप्यात् णिगन्ताद्यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतीति । प्राणिकर्तृकेति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः । शोषयते व्रीहिनातपः । 'प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' (६-२-३१) इति पृथग्निर्देशादिह लोके प्रतीता एव प्राणिनो गृह्यन्ते । अनाप्यादिति हि कटं कारयते । णिग इति किम् ? आस्ते । शेते । गकारः किम् ? अणिगवस्थाया प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगन्तान्मा भूत । चेतयते 'इंगितः' (३-३-९५) इत्यात्मनेपदस्यापवादोऽयम् ॥ १०७ ॥

चल्याहारार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्रुनशजनः । ३ । ३ । १०८ ॥

चलिरर्थः कम्पनम्, तदर्थेभ्य आहारार्थेभ्य इङादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्तरि परस्मैपदं भवति । चल्यर्थः, चलयति कम्पयति चोपयति शाखाम् । आहारार्थ, निगारयति भोजयति आशयति चैत्रमन्नम् । पय उपयोजयते चैत्रेणेति युजेरनाहारार्थत्वात् न भवति । इङ्, सूत्रमध्यापयति शिष्यम् । बुध्, बोधयति पद्मं रविः । बोधयति धर्मं शिष्यम् । युध, योधयति काष्ठानि । प्रु, प्रावयति राज्यं प्रापयतीत्यर्थः । द्रु, द्रावयत्ययः । विलाययतीत्यर्थः । स्रु, स्रावयति तैलम् स्पन्दयतीत्यर्थः । नश, नाशयति पापम् । जन्, जनयति पुण्यम् । प्रुस्रुद्रूणामचलनार्थार्थं शेषाणां सकर्मकार्थमप्राणिकर्तृकार्थं च वचनम् ॥ १०८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

श्रीदुर्लभेशद्युमणेः, पादास्तुष्टुविरे न कैः । लुलद्भिर्मेदिनीपालैर्वालिखिल्यैरिवाग्रतः ॥ १ ॥

चतुर्थः पादः

गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः । ३ । ४ । १ ॥

गुपादिभ्यो धातुभ्यः पर आयप्रत्ययो भवति स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । व्यवहरति स्तौति चेत्यर्थः। न चोपलेभे वणिजां पणायाः । पणायति । व्यवहारार्थात् पणेर्नेच्छन्त्यन्ये । शतस्य पणते । अनुबन्धस्याशवि आयप्रत्ययाभावपक्षे चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताभ्यां पणिपनिभ्यामात्मनेपदं न भवति । गुपावित्यौकारो गुपि गोपने इत्यस्य निवृत्त्यर्थः यङ्लुप्निवृत्त्यर्थश्च ॥१॥

कमेर्णिङ् । ३ । ४ । २ ॥

कमेर्धातोः स्वार्थे णीङ्प्रत्ययो भवति । कामयते णकारो वृद्ध्यर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥२॥

ऋतेर्ङीयः । ३ । ४ । ३ ॥

ऋत घृणागतिस्पर्धेषु इत्यस्माद्धातोः स्वार्थे ङीयः प्रत्ययो भवति । ऋतीयते । ङकारः आत्मनेपदाद्यर्थः ॥३॥

अशवि ते वा । ३ । ४ । ३ ॥

गुपादिभ्योऽशवि विषये ते आयादयो वा भवन्ति । गोपायिता । गोप्ता । धूपायिता । धूपिता । विच्छायिता । विच्छिता । पणायिता । पणिता । पनायिता । पनिता । कामयिता । कमिता । ऋतीयिता । अर्तिता ॥४॥

गुप्तिजो गर्हाक्षान्तौ सन् । ३ । ४ । ५ ॥

गुप्तिज् इत्येताभ्यां यथासंख्यं गर्हायां क्षान्तौ च वर्तमानाभ्यां स्वार्थे सन् प्रत्ययो भवति । जुगुप्सते । गर्हते इत्यर्थः । तितिक्षते । सहते इत्यर्थः । गर्हाक्षान्ताविति किम् ? गोपनम् । गोपयति । तेजनम् । तेजयति । अनयोरर्थान्तरेऽपि त्यादयो नाभिधीयन्त इत्यत्यादिना प्रत्युदाहृतम् । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि प्रायेण ज्ञेयम्, अकारः सन्ग्रहणेषु सामान्यग्रहणार्थः । नकारः सन्यङश्चेत्यत्र विशेषणार्थः ॥५॥

कितः संशयप्रतीकारे । ३ । ४ । ६ ॥

कितो धातोः संशये प्रतीकारे च वर्तमानात् स्वार्थे सन् प्रत्ययो भवति । विचिकित्सति । संशेते इत्यर्थः । व्याधि चिकित्सति । प्रतिकरोतीत्यर्थः । निग्रहविनाशौ प्रतीकारस्यैव भेदौ तेनात्रापि भवति । क्षेत्रे चिकित्स्यः पारदारिकः । निग्राह्य इत्यर्थः । चिकित्स्यानि क्षेत्रे तृणानि विनाशयितव्यानि इत्यर्थः संशयप्रतीकार इति किम् ? केतनम् । केतयति ॥६॥

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः । ३ । ४ । ७ ॥

शान्दान्मान्बध् इत्येतेभ्यो यथासंख्यं निशानं आर्जवे विचारे वैरूप्ये च वर्तमानेभ्यः स्वार्थे सन् प्रत्ययो भवति दीर्घश्चैषां द्विर्वचने सति पूर्वस्येकारस्य । शीशांसते । शीशांसति । दीदांसति । दीदांसते । मीमांसते । बीभत्सते । अर्थनिर्देशः किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् । निशानम् । अवदानम् । अर्च् । अवमानयति । बाधयति ॥७॥

धातोः कण्ड्वादेर्यक् । ३ । ४ । ८ ॥

द्विविधाः कण्ड्वादयः धातवो नामानि च । कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे यक्प्रत्ययो भवति । कण्डूयति । कण्डूयते । महीयते । मन्तूयति । धातोरिति

यने । दलण् विदारणे । दिवण् अर्दने । पश पषण् बन्धने । पुषण् धारणे । घुषृण् विशब्दने आङः क्रन्दे । भूष तसुण् अलंकारे । जसण् ताडने । वसण् वारणे । वसुण् स्नेहच्छेदावहरणेषु । ध्रसण् उत्क्षेपे । ग्रसण् ग्रहणे । लसण् शिल्पयोगे । अर्हण् पूजायाम् मोक्षण् असने । लोकृतर्क रघु लघु लोचृ विच्छ अजु तुजु पिजु लजु लुजु भजु पट पुट लुट घट घट्ट वृत पुथ नद वृध गुप धूप कुप चीव दशु कुशु त्रशु पिशु कुसु दसु बर्ह बृहु बल्ह अहु वहु महुण भासार्थाः । युणि जुगुप्सायाम् । गृणि विज्ञाने । वञ्चिण् प्रलम्भने । कुटिण् प्रतापणे । मदिण् तृप्तियोगे । विदिण् चेतनाख्याननिवासेषु । मनिण् स्तम्भे । बलि-भलिण् आभण्डने । दिविण् परिकूजने । वृषिण् शक्ति-बन्धे । कुत्सिण् अवक्षेपे । लक्षिण् आलोचने । हिष्कि किष्किण्निष्किण् तर्जिण्कूटिण्त्रुटिण् शठिण् कूणिण् तूणिण् भ्रूणिण् चितिण् वस्तिगन्धिण् डपडिपि डम्पि डिम्पि डम्भि डिम्भिण् स्यमिण् शमिण् कुस्मिण् गूरिण् तन्त्रिण् मन्त्रिण् ललिण् स्पशिण् दंशिण् दंसिण् भर्त्सिण् यक्षिण् ॥ इतोऽदन्ताः ॥— अङ्कण् श्लेष्कण् सुखदुःखण् अङ्गण् अघण् रचण् सूचण् भाजण् सभाजण् लजलजुण् कूटण् पटपटण् खेटण् खोटण् पुटण् बटुण् रुटण् शठश्वठण् दण्डण् व्रणण् वर्णण् पर्णण् कर्णण् तूणण् गणण् कुणगुणकेतण् पतण् वातण् कथण् श्रथण् छेदण् गदण् अन्धण् स्तनण् ध्वनण्स्तेनण् ऊनण् कृपण् रूपण् क्षपलाभण् भामण् गोमण् सामण् श्रामण् स्तोमण् व्ययण् सूत्रण् मूत्रण् रितीरण् कत्र गोत्रण् चित्रण् छिद्रण् मिश्रण् वरण् स्वरण् शारण् कुमारण् कलण् शालण् वेलकालण् पल्यूलण् अंशण् पषण् गवेषण् मृषण् रसण् वासण् निवासण् चहण् महण् रहण् रहुण् स्पृहण् रूक्षण् मृगणि अर्थणि पदणि संग्रामणि शूरवीरणि सत्रणि स्थूलणि गर्वणि गृहणि कुहणि इति चुरादयः ॥ आद-न्तत्वं च सुखादीनां णिच्संनियोगे एव द्रष्टव्यम् । तेन णिजभावे जगणतुः जगणियेत्यत्र अनेकस्वरत्वा-भावादाम् न भवति । अनित्यो हि णिच् चुरादीनाम् 'घुषेरविशब्दे' (४-४-६९) इत्यत्र ज्ञापयिष्यते । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् तेन सवाहयतीति सिद्धम् ॥१७॥

युजादेर्नवा । ३ । ४ । १८ ॥

चुराद्यन्तर्गणो युजादिः, युजादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययो भवति वा । योजयति योजति । साहयति । सहति । सहति कलभेभ्यः परिभवम् । युजण् लीण् मीण् प्रीण् धूण् वृण् जॄण् चीकृ शीकृण् मार्गण् पृचण् रिचण् वचण् अर्चिण् वृजैण् मृजौण् कटुण् श्रन्थ ग्रन्थण् क्रथ अर्दिण् श्रथण् वदिण् छदण् आङः सदण् गतौ । छृदण् शुन्धिण् तनूण् उपसर्गाद्दैर्घ्ये, मानण् पूजा-याम्, तपण् तृपिण्, आप्लृण् दभिण् ईरण् मृषिण् 'विपूर्वोऽतिशये' जुषण् धृषण् हिसुण् गर्हण् पहण् हति युजादिः ॥१८॥

भूङः प्राप्तौ णिङ् । ३ । ४ । १९ ॥

भुवो धातोः प्राप्तावर्थे वर्तमानात् णिङ् प्रत्ययो वा भवति । भावयते । भवते प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतीत्येवान्यत्र । णिङिति ङकारः आत्मनेपदार्थः । भूङ इति ङकारनिर्देशो णिङभावेऽप्यात्मनेपदार्थ । प्राप्त्यभावेऽपि कचिदात्मनेपदमिष्यते । यथा 'याचि-तारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे । आक्रोष्टारश्च नः सन्तु क्षन्तारश्च भवामहे' इति । प्राप्तावपि परस्मैपदमित्यन्ये । सर्वं भवति प्राप्नोतीत्यर्थः । अव-

कल्कने तु भावयतीत्येव । भूण् अवकल्कने इति चुरादौ पाठात् ॥१९॥

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् । ३ । ४ । २०॥

कर्तारं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोक्ता तद्व्यापारेऽभिधेये धातोर्णिग् प्रत्ययो वा भवति । व्यापारश्च प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावाख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । तत्र तिरस्कारपूर्वको व्यापारः प्रेषणम् । सत्कारपूर्वकस्त्वध्येषणम् । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति । पचन्तं प्रयुङ्क्ते पाचयति । अत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा यथासम्भवं प्रयोक्तृत्वम् । वसन्तं प्रयुङ्क्ते वासयति भिक्षा । कारीषाग्निरध्यापयति । अत्र निमित्तभावेन । राजानामागच्छन्तं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति मृगान् रमयति रात्रिं विवासयति कथकः । अत्राख्यानेन । आख्यानेन हि बुद्ध्यारूढा राजादयः प्रयुक्ताः प्रतीयन्ते । कंसं घ्नन्तं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति । वलिं बन्धयति नटः । अत्राभिनयेन । पुष्येण युञ्जन्तं प्रयुङ्क्ते पुष्येण योजयति चन्द्रम् । मघाभिर्योजयति गणकः । अत्र कालज्ञानेन । उज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गच्छन्तं प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति । रैवतकात् प्रस्थितः शत्रुञ्जये सूर्यं पातयति । अत्र प्राप्त्या । ननु च कर्तापि करणादीनां प्रयोजकः इति तद्व्यापारेऽपि णिग् प्राप्नोति । नैवम् । प्रयोक्तृग्रहणसामर्थ्यात् । तथा क्रियां कुर्वन्नेव कर्ताभिधीयते । तेन तूष्णीमासीने प्रयोज्ये मा पृच्छतु भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवानित्यत्र णिग् न भवति । पञ्चम्या बाधितवाद्वा । वाधिकार आ बहुलवचनात् पक्षे वाक्यार्थः ॥२०॥

तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः । ३ । ४ । २१॥

यो धातुरिषेः कर्म इषिणैव च समानकर्तृकः स तुमर्हः तस्मादिच्छायामर्थे सन् प्रत्ययो वा भवति, चेत्स इच्छासन्नन्तो भवति । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । गन्तुमिच्छति जिगमिषति । तुमर्हादिति किम् ? अकर्मणोऽसमानकर्तृकाच्च मा भूत् । गमनेनेच्छति । भोजनमिच्छति देवदत्तस्य । इच्छायामिति किम् ? भोक्तुं व्रजति । अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षितुमिच्छति । तद्ग्रहणं किम् ? जुगुप्सिषते । सनोऽकारः किम् ? अर्थान् प्रतीषिषति । नकारः सन्ग्रहणेषु विशेषणार्थः । कथं नदीकूलं पिपतिषति । श्वा मुमूर्षति । पतितुमिच्छति मर्तुमिच्छति इति वाक्यवदुपमानाद् भविष्यति ॥२१॥

द्वितीयायाः काम्यः । ३ । ४ । २२॥

द्वितीयान्तान्नाम्न इच्छायामर्थे काम्यप्रत्ययो वा भवति । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । इदंकाम्यति । स्वःकाम्यति । काम्येनैव कर्मण उक्तत्वाद्भावकर्त्रोरेव प्रयोगः । पुत्रकाम्यतेऽनेन । पुत्रकाम्यत्यसौ । द्वितीयाया इति किम् ? इष्टः पुत्रः । इष्यते पुत्रः । इह कस्मान्न भवति भ्रातुः पुत्रमिच्छति, आत्मनः पुत्रमिच्छति, महान्तं पुत्रमिच्छति, पुत्रमिच्छति स्थूलं दर्शनीयं वा । सापेक्षत्वात् । नह्यन्यमपेक्षमाणोऽन्येन सहैकार्थीभावमनुभवितुं शक्नोति । भ्रातुष्पुत्रकाम्यतीत्यत्र पुत्रस्यात्मीयता गम्यतेऽन्यस्याश्रुतेः इच्छायाश्चात्मविषयत्वात् ॥२२॥

अमाव्ययात् क्यन् च । ३ । ४ । २३॥

अमकारान्तादनव्ययाच्च द्वितीयान्तान्नाम्न इच्छायामर्थे क्यन् प्रत्ययो वा भवति काम्यश्च । पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । एवं नाव्यति । वाच्यति । चकारः काम्यार्थोऽन्यथा मान्ताव्यययो सावकाशः स क्यना बाध्येत । अमाव्ययादिति किम् ? इदमिच्छति । स्व-

किम्? कण्डूः। कण्ड्वौ। कण्ड्वः। यकः कित्त्वाद्धातोरेवाय विधिः। धातुग्रहणम् उत्तरार्थमिह सुखार्थं च। कण्डूग्, गकारः फलवति 'ईगितः' (३।३।९५) इत्यात्मनेपदार्थः। महीङ् हृणीङ् वेङ् लाङ् ' ङकार आत्मनेपदार्थः मन्तु वल्गु असु वेट्ट् लाट्ट्। वेट्ट्लाट्ट् इत्यन्ये। लिट्ट् लोट्ट् उरस् उषस् इरस् तिरस् इयस् इमस् अस् पयस् संभूयस् दुवस् दुरज् भिषज् भिष्णुक् रेखा लेखा एला वेला केला खेला खल इत्यन्ये। गोधा मेधा मगध इरध इषुध कुषुम्भ सुख दुःख अगद गद्गद गद्गदडित्येके। तरण वरण उरण तुरण पुरण भुरण वुरण भरण तपुस तम्पस अरर सपर समर इति कण्ड्वादिः ॥८॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा ।३।४।९॥

गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यवहितानां साकल्येन सपत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वम्। प्रधानक्रियाया विक्लेदादेः क्रियान्तराव्यवधानेनावृत्तिराभीक्ष्ण्यम्। तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेरेकस्वराद्यङ्प्रत्ययो वा भवति। भृशं पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते। जाज्वल्यते। अथाभीक्ष्ण्ययङन्तस्याभीक्ष्ण्ये द्वित्वं कस्मान्न भवति। उक्तार्थत्वात्। यदा तु भृशार्थयङन्तादाभीक्ष्ण्यविवक्षा तदा भवत्येव। पापच्यते पापच्यते इति। तथा भृशार्थयङन्तादाभीक्ष्ण्ये आभीक्ष्ण्ययङन्ताद्वा भृशार्थे विवक्षिते यदा पञ्चमी केवला तदा सा केवला तदर्थद्योतनेऽसमर्थेति तदर्थद्योतने द्विर्वचनमपेक्षते। पापच्यस्व पापच्यस्वेति। धातोरित्येव। तेन सोपसर्गान्न भवति। भृशं प्राप्ति। व्यञ्जनादेरिति किम्? भृशमीक्षते। एकस्वरादिति किम्? भृशं चकास्ति। केचिज्जागर्तेरिच्छन्ति। जाजाग्रीयते। सर्वस्माद्धातोरायादिप्रत्ययरहितात्केचिदिच्छन्ति। अवाव्यते। दादरिद्र्यते। भृशाभीक्ष्ण्ये इति किम्? पचति। वेति किम्? लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि यथा स्यात् ॥९॥

अटचर्तिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णोः ।३।४।१०॥

एभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये वर्तमानेभ्यो यङ् प्रत्ययो भवति। भृशं पुनःपुनर्वाटति अटाट्यते। एवमियर्त्ति ऋच्छति वा अरार्यते। सूत्रण् सोसूत्र्यते। मूत्रण् मोमूत्र्यते सूचण् सोसूच्यते। अश्नुते अश्नाति वा अशाश्यते। ऊर्णुग्क्, प्रोर्णोनूयते। अव्यत्यर्थशामव्यञ्जनादित्वात् सूत्रिमूत्रिसूचीनामनेकस्वरत्वात् ऊर्णोतेरव्यञ्जनाद्यनेकस्वरत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् ॥१०॥

गत्यर्थात्कुटिले ।३।४।११॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद्गत्यर्थात्कुटिल एवार्थे वर्तमानात् धातोर्यङ् भवति न भृशाभीक्ष्ण्ये। कुटिलं क्रामति चंक्रम्यते। दन्द्रम्यते। कुटिल इति किम्? भृशमभीक्ष्णं वा क्रामति। धात्वर्थविशेषणं किम्? साधने कुटिले मा भूत्। कुटिलं पन्थानं गच्छति। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भृशाभीक्ष्ण्योर्निषेधार्थं वचनम्। भृशाभीक्ष्ण्ये कुटिलयुक्ते एव यङ् न केवल इत्यन्ये। एवमुत्तरत्रापि। कथं जंगमः। रूढिशब्दोऽयम् लक्षणया स्थावरप्रतिपक्षमात्रे वर्तते ॥११॥

गॄलुपसदचरजपजभदशदहो गर्ह्ये ।३।४।१२॥

गर्ह्य एवार्थे वर्तमानेभ्यो गॄप्रभृतिभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति न भृशादिषु। गर्हितं निगिरति निजेगिल्यते। एवं लोलुप्यते। सासद्यते। चञ्चूर्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दन्दश्यते। दंदह्यते। दंशेः कृतनलोपस्य निर्देशो यङ्लुप्यपि

नलोपार्थः । तेन दंदशीति । गर्ह्येति किम् ? साधु जपति । धात्वार्थविशेषणं किम् ? साधने गर्ह्ये मा भूत् । जपति वृषल । नियमः किम् ? भृशं पुनःपुनर्वा निगिरति कुटिलं चरतीत्यत्र न भवात ॥ १२ ॥

न गृणाशुभरुचः । ३ । ४ । १३ ॥

गृणातिशुभिरुचिभ्यो भृशाभीक्ष्ण्यादौ यङ् न भवति । गर्हितं गृणाति । भृशं शोभते । भृशं रोचते । १३ ॥

बहुलं लुप् । ३ । ४ । १४ ॥

यङो लुप् बहुलं भवति । बोभूयते । बोभवीति । बोभोति । रोरूयते । रोरवीति । रोरोति । लालप्यते । लालपीति । लालप्ति । चंक्रम्यते । चंक्रमीति । चंक्रन्ति । जंजप्यते । जंजपीति । जंजप्ति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन क्वचिन्न भवति । लोल्रुया । पोपूया । १४ ॥

अचि । ३ । ४ । १५ ॥

अचि प्रत्यये परे यङो लुप् भवति । लोलुवः । पोपुहः । सनीस्रंसः । दनीध्वंसः । चेच्यः । नेन्य । नित्यार्थं वचनम् ॥१५॥

नोतः । ३ । ४ । १६ ॥

उकारान्ताद्विहितस्य यङोऽचि परे लुप् न भवति । योयूयः । रोरूयः ॥१६॥

चुरादिभ्यो णिच् । ३ । ४ । १७ ॥

णितश्चुरादयः । तेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययो भवति । चोरयति । नाटयति । पदयते । णकारो वृद्ध्यर्थः । णिग्ग्रहणेषु सामान्यग्रहणार्थश्च । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । चुरण् पृण् घृण् श्वल्कवल्कण् नक्कधक्कण् चक्कचुक्कण् टकुण् अर्कण् पिचण् पचुण् म्लेच्छण् ऊर्जण् तुजपिजुण् क्षजुण् पूजण् गजमार्जण् तिजण् वजव्रजण् रुजण् नटण् चटचुटचुट्टछुटुण् कुट्टण् पुट्टचुट्टपुट्टण् पुटमुटण् अट्टस्मिट्टण् लुण्टण् स्निटण् घट्टण् खट्टण् षट्टस्फिटण् स्फुटण् कीटण् वटुण् रुटण् शठश्वठश्वठुण् शुठण् शुठुण् गुठुण् लडण् स्फुडुण् ओलडुण् पीडण् तडण् खड खडुण् कडुण् कुडण् गुडुण् वुडुण् मडुण् भडुण् पिडुण् ईडण् चडुण् जुडचूर्णवर्णण् चूणतूणण् श्रणण् पूणण् चितुण् पुस्तबुस्तण् मुस्तण् कुतण् स्वर्तपथुण् श्रथण् पृथण् प्रथण् छथण् चुदण् मिदुण् दुर्दण् छर्दण् बुधण् वर्धण् गर्धण् बन्धबधण् मानण् छपुण् क्षपुण् ष्टूपण् डिपण् ह्रपण् डपुडिपुण् शूर्पण् श्रुल्वण् डबुडिबुण् सम्बण् कुबुण् लुबु तुबुण् पुर्वण् यमण् व्ययण् यत्रुण् कुद्रुण् श्वभ्रण् तिलण् जलण् क्षलण् पुलण् बिलण् तलण् तुलण् दुलण् बुलण् मूलण् कलकिलपिलण् पलण् इलण् चलण् सान्त्वण् धूशण् श्लिशण् लूषण् रुषण् प्युषण् पसुण् जसुण् पुंसण् ब्रूस् पिसजसबर्हण् ष्णिहण् म्रक्षण् भक्षण् पक्षण् लक्षीण् इतोऽर्थेविशेषे आलक्षिणः । ज्ञाण् मारणादिनियोजनेषु । च्युण् सहने । भूण् अवकल्कने । बुक्कण् भाषणे । रक लक रग लगण् आस्वादने । लिगुण् चित्रीकरणे । चर्चण् अध्ययने अचण् विशेषणे । मुचण् प्रमोचने । अर्जण् प्रतियत्ने । भजण् विश्राने । चट स्फुटण् भेदे । घटण् सघाते । हन्त्यर्थाश्च । कणण् नीमीलने । यतण् निकारोपस्कारयोः । निरश्च प्रतिदाने । शब्दण् उपसर्गाद्भाषाविष्कारयोः । ष्वदण् आश्रवणे । आङः क्रन्द्रण् सातत्ये । स्वदण् आस्वादने । आस्वदं सकर्मकात् । मुदण् संसर्गे । शृवण् प्रहसने । कृपण् अवकल्कने । जभुण् नाशने । अमण् रोगे । चरण् असशये । पूरण् आप्या-

रिच्छति । गोशब्दसन्ध्यक्षरवर्जस्वरनान्तेऽय एव क्यन-मिच्छन्त्यन्ये । गव्यति । पुत्रीयति । राजीयति । अन्यत्र न भवति । यमिच्छति । नकारः क्यनीत्यत्र विशेषणार्थः । ककारः क्यग्रहणे सामान्यग्रहणार्थः ॥२३॥

आधाराच्चोपमानादाचारे । ३ । ४ । २४ ॥

अमाव्ययादुपमानभूताद् द्वितीयान्तादाधाराच्चाचारार्थे क्यन् प्रत्ययो भवति वा । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । वस्त्रीयति कम्बलम् । पुत्रीयति स्थूलं दर्शनीयं वा । आधारात् प्रासाद इवाचरति प्रासादीयति कुट्याम् । पर्यङ्कीयति मञ्चके । उपमानादिति किम् ? छत्त्रादेर्मा भूत् । आधाराच्चेति किम् ? परशुना दात्रेणेवाचरति । अमाव्ययादिति किम् ? इदमिवाचरति । स्वरिवाचरति । उपमानस्य नित्यमुपमेयापेक्षत्वात्सापेक्षत्वेऽप्यसामार्थ्यं न भवति ॥२४॥

कर्तुः क्विप् गल्भक्लीवहोडात्तु ङित् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्तुरुपमानान्नाम्न आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वा भवति गल्भक्लीवहोडेभ्यः पुनः स एव ङित् । अश्व इवाचरति अश्वति । एवं गर्दभति । दधयति । गवा नावा । अ प्रत्यय । राजेवाचरति राजनति । मधुलिडिवाचरति मधुलेहति । गोधुगिवाचरति गोदोहति । गल्भक्लीवहोडात्तु ङित् । गल्भते । अवगल्भते । क्लीवते । विक्लीवते । होडते । विहोडते । गल्भांचक्रे । अवगल्भांचक्रे । ङित्वादात्मनेपदं भवति । एके तु कर्तुः सम्बन्धिन उपमानात् द्वितीयान्तात् क्विप्क्यङाविच्छन्ति । अश्वमिवात्मानमाचरति गर्दभः अश्वति । श्येनमिवात्मानमाचरति काकः श्येनायते । तन्मतसंग्रहार्थं कर्तुरिति षष्ठी व्याख्येया । द्वितीयायां इति चानुवर्तनीयम् । क्विबिति पूर्वप्रसिद्धचनुवादः ॥२५॥

क्यङ् । ३ । ४ । २६ ॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति । श्येन इवाचरति श्येनायते । हंसायते । अश्वायते । गर्दभायते । गल्भायते । क्लीबायते । होडायते । क्विप्क्यङोस्तुल्यविषयत्वादसत्युत्सर्गापवादत्वे पर्यायेण प्रयोगः । ककारः सामान्यग्रहणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥२६॥

सो वा लुक् च । ३ । ४ । २७ ॥

स इति आवृत्त्या पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं चाभिसंबध्यते । सकारान्तात्कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । अन्त्यसकारस्य च लुग्वा भवति । पय इवाचरति पयायते । पयस्यते । सरायते । सरस्यते । अन्ये त्वप्सरस एव सलोपो नान्यस्य अप्सरायते अन्यत्र पयस्यते इत्याद्येवेत्याहुः । क्यङ् सिद्धो लुगर्थं वचनम् । चकारो लुचः क्यङ्सनियोगार्थः ॥२७॥

ओजोऽप्सरसः । ३ । ४ । २८ ॥

ओजःशब्दो वृत्तिविषये स्वभावात्तद्वति वर्तते । ओजःशब्दादप्सरस्शब्दाच्च कर्तुरुपमानभूतादाचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति सलोपश्च । ओजस्वीवाचरति ओजायते । अप्सरायते । अन्ये त्वोज शब्दे सलोपविकल्पमिच्छन्ति । ओजायते । ओजस्यते ॥२८॥

च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः । ३ । ४ । २९ ॥

भृशादिभ्यः कर्तृभ्यः च्व्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति सकारतकारयोर्यथासंभवं लुक्च । च्व्यर्थे इत्यनेन लक्षणया भवत्यर्थविशिष्टं प्रागतत्तत्त्वमुच्यते । करोतिस्तु कर्तुरित्यनेन व्युदस्तः । भवत्यर्थे च विधानात् क्यङन्तस्य क्रियार्थत्वम् भवत्यर्थशब्दाप्रयोगश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । उन्मनायते । वेहायते । अनोजस्वी ओजस्वी (ओजः)

भवति ओजायते। अत्र तद्वद्वृत्तेरेव च्व्यर्थ इति धर्ममात्रवृत्तेर्न भवति। अनोज ओजो भवति। कर्तुरित्येव। अभृशं भृशं करोति। च्व्यर्थ इति किम्? भृशो भवति। प्रागतत्तत्त्वमात्रे च्वेर्विधानात्क्यङा च्विर्न बाध्यते। भृशीभवति। भृश उत्सुक शीघ्र चपल पण्डित अण्डर कण्डर फेन शुचि नील हरित मन्द मद्र भद्र सश्चत् तृपत् रेफत् वेहत् वर्चस् उन्मनस् सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् ॥२९॥

डाच्लोहितादिभ्यः षित्। ३। ४। ३०॥

डाच्प्रत्ययान्तेभ्यो लोहितादिभ्यश्च कर्तृभ्यश्च्व्यर्थे क्यङ् प्रत्ययः षिद्भवति। डाच् अपटत् पटद्भवति पटपटायति। पटपटायते। एवं दमदमायति। दमदमायते। डाजन्तात्क्यङ्पूर्वविधानात्कृभ्वस्तिभिरिव क्यङापि योगे डाज् भवति। अलोहिता लोहिता भवति लोहितायति। लोहितायते। कर्तुरित्येव। अपटपटा पटपटा करोति। अलोहितं लोहितं करोति। च्व्यर्थ इत्येव। लोहिता भवति। लोहित जिह्म श्याम धूम्र चर्मन् हर्ष गर्व सुख दुःख मूर्च्छा निद्रा कृपा करुणा। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्। लोहितादिषु लोहितशब्दादेवेच्छन्त्यन्ये। षकारः 'क्यङ्षो नवा' (३-२-४३) इति विशेषणार्थः। धूमादानां स्वतन्त्रार्थवृत्तीनां प्रकृतिविकारभावाप्रतीतेश्च्व्यर्थो नास्तीति तद्वद्वृत्तिभ्यः प्रत्ययो भवति। अधूमवान् धूमवान् भवति धूमायति। धूमायते ॥३०॥

कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहनाय पापे क्रमणे। ३। ४। ३१॥

कष्टादिभ्यो निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः क्रमणेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते। एवं कक्षायते। कृच्छ्रायते। सत्रायते। गहनायते। कष्टादिभ्य इति किम्? कुटिलाय कर्मणे क्रामति। चतुर्थीनिर्देशः किम्? रिपुः कष्टं क्रामति। पाप इति किम्? कष्टाय क्रामति। क्रमनमत्र न पादविक्षेपः किन्तु प्रवृत्तिमात्रम्। द्वितीयान्तेभ्यः पापचिकीर्षायामित्यन्ये। कष्टं चिकीर्षति कष्टायते इत्यादि ॥३१॥

रोमन्थाद् व्याप्यादुच्चर्वणे। ३। ४। ३२॥

रोमन्थात्कर्मणः पर उच्चर्वणेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति। अभ्यवहृतं द्रव्यं रोमन्थः। उद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् उच्चर्वयति रोमन्थायते गौः। उद्गीर्य चर्वयतीत्यर्थः। उच्चर्वण इति किम्? कीटो रोमन्थं वर्तयति। उद्गीर्य बहिस्त्यक्तं पृष्ठान्तेन निर्गतं वा द्रव्यं गुटिकां करोतीत्यर्थः ॥३२॥

फेनोष्मबाष्पधूमादुद्वमने। ३। ४। ३३॥

फेनादिभ्यः कर्मभ्य उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति। फेनमुद्वमति फेनायते। एवमूष्मायते। बाष्पायते। धूमायते ॥३३॥

सुखादेरनुभवे। ३। ४। ३४॥

साक्षात्कारोऽनुभवस्तस्मिन्नर्थे सुखादिभ्यः कर्मभ्यः क्यङ् प्रत्ययो वा भवति। सुखमनुभवति सुखायते। दुःखायते। अनुभव इति किम्? सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य। मुखादिविकारेणानुमानतो निश्चिनोतीत्यर्थः। सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र आस्र अलीक करण कृपण सोढ प्रतीप ॥३४॥

शब्दादेः कृतौ वा। ३। ४। ३५॥

शब्दादिभ्य कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति। णिजपवादः। शब्दं करोति शब्दायते। वैरायते। कलहायते। वाशब्दो व्यवस्थितविभाषार्थः।

तेन यथादर्शनं णिजपि भवति । शब्दयति । वैरयति । वाधिकारस्तु वाक्यार्थः । शब्द वैर कलह ओघ वेग युद्ध अभ्र कण्व मम मेघ अट अट्या अटाटचा सीका सोटा कोटा पोटा प्रुटा सुदिन दुर्दिन नीहार ॥३५॥

तपसः क्यन् । ३ । ४ । ३६ ॥

तपः शब्दात्कर्मणः करोत्यर्थे क्यन् प्रत्ययो वा भवति । तपः करोति तपस्यति । अत्र यदा व्रतपर्यायः तपःशब्दस्तदा क्यन्कर्मणो वृत्तावन्तर्भूतत्वादकर्मकत्वम् ? यदा तु संतापक्रियावचनस्तदा क्यन्कर्मणो वृत्तावन्तर्भावेऽपि स्वकर्मणा सकर्मक एव । शत्रूणां तपः करोति तपस्यति शत्रूनिति । यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति ॥३६॥

नमोवरिवश्चित्रङोऽर्चासेवाश्चर्ये । ३ । ४ । ३७ ॥

नमस् वरिवस् चित्रङ् शब्देभ्यः कर्मभ्यो यथासंख्यं पूजासेवाश्चर्येष्वर्थेषु क्यन् प्रत्ययो वा भवति । देवेभ्यो नमस्करोति नमस्यति देवान् । गुरूणां वरिवः करोति वरिवस्यति गुरून् । चित्रं करोति । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः । अर्चादिष्विति किम् ? नमः करोति, वरिवः करोति । नमोवरिवःशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । चित्रं करोति । नानात्वमालेख्यं वा करोतीत्यर्थः । ननु च नमस्यति देवानित्यत्र नमःशब्दसंयोगनिबन्धना चतुर्थी कस्मान्न भवति । उच्यते । नामधातूनामविवक्षितप्रकृतिप्रत्ययभेदानां धातुत्वादनर्थकोऽत्र नमःशब्दः । उपपदविभक्तेर्वा कारकविभक्तिर्बलीयसी । एवं च नमस्करोति देवानिति वाक्येऽपि द्वितीया सिद्धा । यद्येवं नमस्करोति देवेभ्य इति न भवितव्यम् । नैवम् । करोतेः नमःशब्दसबन्धेन देवपदेनासंबन्धात् । कस्मै इति त्वाकाङ्क्षायां देवेभ्यः संबन्धाच्चतुर्थी संप्रदाने वा इत्यदोषः ॥३७॥

अङ्गान्निरसने णिङ् । ३ । ४ । ३८ ॥

अङ्गवाचिनः शब्दात् कर्मणो निरसनेऽर्थे णिङ् प्रत्ययो वा भवति । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । ग्रीवयते । निरसने इति किम् ? हस्तं करोति । हस्तयति । कर्मण इति किम् ? हस्तेन निरस्यति । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥३८॥

पुच्छादुत्परिव्यसने । ३ । ४ । ३९ ॥

पुच्छशब्दात्कर्मण उदसने पर्यसने व्यसने असने चार्थे णिङ् प्रत्ययो वा भवति । पुच्छम् उदस्यति उत्पुच्छयते । पर्यस्यते परिपुच्छयते । व्यस्यति विपुच्छयते । अस्यति पुच्छयते ॥३९॥

भाण्डात् समाचितौ । ३ । ४ । ४० ॥

भाण्डाशब्दात्कर्मणः समाचयनेऽर्थे णिङ् प्रत्ययो वा भवति । समाचयनं च समा परिणा च द्योत्यते भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । परिभाण्डयते ॥४०॥

चीवरात् परिधानार्जने । ३ । ४ । ४१ ।

चीवरशब्दात्कर्मणः परिधानेऽर्जने चार्थे णिङ् प्रत्ययो भवति । चीवरं परिधत्ते परिचीवरयते । समाच्छादनमपि । परिधानम् चीवरं समाच्छयति सचीवरयते । चीवरमर्जयति चीवरयते । संमार्जनेऽप्यन्ये । चीवरं समार्जयति सचीवरयते ॥४१॥

णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३ । ४ । ४२ ।

कृगादीनां धातूनामर्थे नाम्नो णिच् प्रत्ययो भवति बहुलम् । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन यस्मान्नाम्नो यद्विभक्त्यन्ताद्यस्मिन् धात्वर्थे दृश्यते तस्मात्तद्विभक्त्यन्तात्तद्धात्वर्थे एव भवतीति नियमो

दिवदुत्पुच्छयते इत्यादावप्युपसर्गस्याप्रयोग' प्राप्नोति। नैवम्। यत्रानेकविशेषणविशिष्टा क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र क्रियाविशेषाभिव्यक्तये युक्त उपसर्गप्रयोगः। यथा विपाशयति संपाशयतीति। यत्र त्वेकविशेषणविशिष्टा क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र संदेहाभावादुपसर्गो न प्रयुज्यते। यथा श्येन इवाचरति श्येनायते। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति। यद्येवमतिहस्तयति उपवीणयति इत्यादावेकैकविशेषणविशिष्टत्वादुपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति। नैवम्। अत्र णिच्प्रत्ययस्य करोत्याचष्टेऽतिक्रामति इत्याद्यनेकार्थत्वात् संदेहे तदभिव्यक्त्यर्थमुपसर्गप्रयोग'। यत्र पुनरनेकोपसर्गविशिष्टा क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेक एवोपसर्गार्थः प्रत्ययार्थेऽन्तर्भवति। द्वितीयस्तूपसर्गेणैव प्रत्याय्यते यथा भाण्डं समाचिनोति संभाण्डयते वस्त्रं वस्त्रेण वा समाच्छादयति सवस्त्रयतीति ॥४२॥

व्रताद् भुजितन्निवृत्त्योः। ३। ४। ४३॥

व्रतं शास्त्रविहितो नियम.। व्रतशब्दाद्भोजने तन्निवृत्तौ च वर्तमानात्कृगादिष्वर्थेषु णिच् प्रत्ययो भवति बहुलम्। पय एव मया भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा पयो व्रतयति। सावद्यान्नं मया न भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा सावद्यान्नं व्रतयति। अर्थनियमार्थ आरम्भः ॥४३॥

सत्यार्थवेदस्याः। ३। ४। ४४॥

सत्यार्थवेद इत्येतेषां णिच्संनियोगे आकारोऽन्तादेशो भवति। सत्यमाचष्टे करोति वा सत्यापयति। एवमर्थापयति। वेदापयति। 'त्र्यन्त्यस्वरादेः' (७–४–४) इत्याकारस्य लुग्न भवति विधानसामर्थ्यात् ॥ ४४ ॥

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकस्याश्वतरेतकलुक्। ३। ४। ४५॥

श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक इत्येतेषां णिच्संनियोगे यथासंख्यमश्वतरेतक इत्येषां लुग्भवति। श्वेताश्वमाचष्टे करोति वा श्वेताश्वेनातिक्रामतीति वा श्वेतयति। एवमश्वयति। गालोडितमाचष्टे करोति वा गालोडयति। एवमाह्वरयति। लुगर्थं वचनं णिच् तु सर्वत्र पूर्वेण सिद्ध एव ॥४५॥

धातोरनेकस्वरादाम् परोक्षायाः कृभ्वस्ति चानु तदन्तम्। ३। ४। ४६॥

अनेकस्वराद्धातोः परस्याः परोक्षायाः स्थाने आमादेशो भवति आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयो धातवः परोक्षान्ता अनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते। चकासांचकार। चकासांबभूव। चकासामास। चुलुम्पांचकार। चुलुम्पांबभूव। चुलुम्पामास। लोलूयाचक्रे। लोलूयांबभूव। लोलूयामास। अस्तेर्भूर्न भवति विधानवलात्। अनेकस्वरादिति किम्? पपाच। कश्चित्तु प्रत्ययान्तादेकस्वरादपीच्छति। गौरिवाचचार गवांचकार। गवांबभूव। गवामास। एवं स्वांचकारेत्यादि। अनुग्रहणं विपर्यासव्यवहितनिवृत्त्यर्थम्। तेन चकारचकासाम् ईहांदेवदत्तश्चक्रे इत्यादि न भवति। उपसर्गस्य तु क्रियाविशेषकत्वात् व्यवधायकत्वं नास्ति। तेन 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यादि भवत्येव ॥४६॥

दयायास्कासः। ३। ४। ४७॥

दय् अय् आस् कास् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्याः परोक्षायाः स्थाने आमादेशो भवति आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तय' परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते। दयांचक्रे। दयांबभूव। दयामास। पलायांचक्रे।

पलायांबभूव । पलायामास । आसांचक्रे । आसांबभूव । आसामास । कासांचक्रे कासांबभूव । कासामास ॥४७॥

गुरुनाम्यादेरनृच्छ्रूर्णोः । ३ । ४ । ४८ ॥

गुरुर्नामी आदिर्यस्य तस्माद्धातोऋच्छ्रूर्णुवर्जितात्परस्याः परोक्षाया स्थाने आमादेशो भवति आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते । ईहांचक्रे । ईहांबभूव । ईहामास । उञ्छांचकार । श्युठांचकार । उब्जांचकार । गुरुग्रहणं किम् ? इयेष । नामिग्रहणं किम् ? आनर्च । आदिग्रहणं किम् ? निनाय । ईङस्तु श्यादेशिवद्भावाद्भवति । अयांचक्रे । अयांबभूव । अयामास । ईयतु' ईयु' इत्यत्र सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अनृच्छ्रूर्णोरिति किम् ? आनर्च्छ । प्रोर्णुनाव । अत एव ऋच्छप्रतिषेधात्संयोगे परे पूर्वो गुरुरिति विज्ञायते ॥४८॥

जागुषसमिन्धेर्नवा । ३ । ४ । ४९ ॥

जागृ उष सम्पूर्व इन्ध इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्याः परोक्षायाः स्थाने आमादेशो वा भवति, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते । जागरांचकार । जागरांबभूव । जागरामास । जजागार । ओषांचकार । उवोष । समिन्धांचक्रे समीधे । सम्ग्रहणं किम् । इन्धांचक्रे । प्रेन्धांचक्रे सोपसर्गादिन्धेराम् न भवत्येवेति कश्चित् । अन्ये तु परोक्षायामिन्धेरामन्तस्यैव प्रयोग इत्याहुः । समोऽन्यत्रापि इन्धेरामविकल्प इत्यन्य । इन्धांचक्रे ईधे इति ॥४९॥

भीह्रीभृहोस्तिव्वत् । ३ । ४ । ५० ॥

भीह्रीभृहु इत्येतेभ्यो धातुभ्य' परस्याः परोक्षायाः स्थाने आमादेशो वा भवति, स च तिव्वत् आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते । बिभयांचकार । बिभयांबभूव । बिभयामास । बिभाय । जिह्रयांचकार । जिह्राय । बिभरांचकार । बभार । जुहवांचकार । जुहाव । जुहवांचक्रे । जुहुवे । तिव्वद्भावाद् द्वित्वमित्वं चेति ॥५०॥

वेत्तेः कित् । ३ । ४ । ५१ ॥

विदक् ज्ञाने इत्यतो धातोः परस्याः परोक्षायाः स्थाने आमादेशो वा भवति, स च कित् आमन्ताच्च कृभ्वस्तयोऽनु प्रयुज्यन्ते । विदांचकार । विदांबभूव । विदामास । कित्वाद् गुणा न भवति । पक्षे, विवेद । वेत्तेर्विदिनि कृते इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा किद्वदित्यामः स्थानिवद्भावेन कित्वे सिद्धेऽपि कित्त्वविधानमामः परोक्षावद्भावनिवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन परोक्षावद्भावेन हि कित्त्वद्विर्वचनादिकं न भवति । तिव्निर्देश आदादिकपरिग्रहार्थ. ॥५१॥

पञ्चम्याः कृग् । ३ । ४ । ५२ ॥

वेत्तेः परस्याः पञ्चम्याः स्थाने किदामादेशो वा भवति आमन्ताच्च पर' पञ्चम्यन्तः कृगनु प्रयुज्यते । विदांकरोतु, वेत्तु । विदांकुरु, विद्धि । विदांकरवाणि, वेदानि । कृग्ग्रहण भ्वस्त्यिन्युदासार्थम्॥५२॥

सिजद्यतन्याम् । ३ । ४ । ५३ ॥

धातोरद्यतन्यां परभूतायां सिच् प्रत्ययो भवति । वेति निवृत्तम् । अनैषीत् । अपाक्षीत् । अकृपाताम् कटौ चैत्रेण । इकारचकारौ विशेषणार्थौ ॥५३॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा । ३ । ४ । ५४ ॥

स्पृशादिभ्यो धातुभ्योऽद्यतन्यां सिज्वा भवति । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अतृपत् । अद्राप्सीत् ।

अदार्प्सीत् । अद्दपत् । तृपदृपोः पुष्यादित्वादङि शेषाणां तु सकि प्राप्ते वचनम् ॥५४॥

हशिटो नाम्युपान्त्यादृदृशोऽनिटः सक् । ३ । ४ । ५५ ॥

हशिडन्तान्नाम्युपान्त्याद् दृशिवर्जितात् अनिटो धातोरद्यतन्यां परतः सक् प्रत्ययो भवति । सिचोऽपवादः दुह्, अधुक्षत् । विश्, अविक्षत् । लिहलिशोः अलिक्षत् । द्विष् , अद्विक्षत् । हशिट इति किम् ? अभैत्सीत् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ? अधाक्षीत् । अदृश इति किम् ? अद्राक्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत् । विकल्पितेटोऽपि पक्षेऽनिट्त्वाद्भवति । न्यघुक्षत् । अन्यत्र न भवति । न्यगूहीत् ॥५५॥

श्लिषः । ३ । ४ । ५६ ॥

श्लिषो धातोरनिटोऽद्यतन्यां सक् प्रत्ययो भवति । आश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । पुष्यादित्वादङि प्राप्ते वचनम् । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इत्यङ एव बाधो न ञिचः । आश्लेषि कन्या देवदत्तेन । अनिट इत्येव । श्लिषू दाह इत्यस्मात्सेटो मा भूत् । अश्लेषीत् । अधाक्षीदित्यर्थः ॥५६॥

नासत्त्वाश्लेषे । ३ । ४ । ५७ ॥

श्लिषो धातोरप्राण्याश्लेषे वर्तमानात्सक् प्रत्ययो न भवति । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद्गुरुकुलम् । पृथग्योगात्पूर्वेणापि प्राप्तः प्रतिषिध्यते । व्यत्यश्लिक्षन्त काष्ठानि । असत्वाश्लेष इति किम् । व्यत्यश्लिक्षन्त मिथुनानि ॥५७॥

णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि ङः । ३ । ४ । ५८ ॥

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च कर्तरि अद्यतन्यां ङः प्रत्ययो भवति । णि, अचीकरत् । अचूचुरत् । औजढत् । अचीकमत । कर्मकर्तापि कर्तैव । अचीकरत कटः स्वयमेव । श्रि, अशिश्रियत् । द्रु, अदुद्रुवत् । स्रु गतौ । असुस्रुवत् । कम् अचकमत । कर्तरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन । कमिग्रहणम् ' अशवि ते वा' (३–४–४) इति यदा णिङ् नास्ति तदार्थवत् । ङकारो ङित्कार्यार्थः ॥५८॥

धेश्वेर्वा । ३ । ४ । ५९ ॥

धेश्विभ्यां कर्तर्यद्यतन्यां ङः प्रत्ययो वा भवति । अदधत् । अधात् । अधासीत् । अशिश्वियत् । अश्वयीत् । अश्वत् । कर्तरीत्येव । अधिपाताम् गावौ वत्सेन ॥५९॥

शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ् । ३ । ४ । ६० ॥

एभ्यो धातुभ्यः कर्तर्यद्यतन्यामङ् प्रत्ययो भवति। शासूक्, अशिषत् । व्यत्यशिषत । अन्वशिषत स्वयमेव । असूच्, आस्थत । अपास्थत । वचंक् ब्रूग्क् वा । अवोचत् । ख्यांक् चक्षिक् वा । आख्यत् । आख्यत । कर्तरीत्येव । अशासिषाताम् शिष्यौ गुरुणा । तिव्निर्देशो यङ्लुबन्तनिवृत्त्यर्थः । अशाशासीत । अवावाचीत् । अचाख्यासीत् । असू इत्यूकारः किम् । असक् भुवि, असी गत्यादौ । आभ्यां मा भूत् । अभूत् आसीत् । अस्यतेः पुष्यादित्वादङि सिद्धे वचनम् आत्मनेपदार्थम् । शास्तेरात्मनेपदे नेच्छन्त्येके । तन्मते व्यत्यशासिष्ट ॥६०॥

सर्त्यर्तेर्वा । ३ । ४ । ६१ ॥

सृऋ आभ्यां कर्तर्यद्यतन्यामङ् प्रत्ययो वा भवति । ऋ भ्वादिर्ह्वादिर्वा । असरत् । असार्षीत् । सर्तेः कर्तरि आत्मनेपदे न दृश्यते इति नोदा-

ह्रियते । ऋ, आरत् । आर्षीत् । समारत । समार्ष्ट । आत्मनेपदे न भवति परस्मैपदे नित्यमित्येके । परस्मैपदे नित्यमात्मनेपदेऽर्तेर्वा सर्तेर्नेत्यन्ये । उभयत्र नित्यमित्यपरे । तिव्निर्देशो यङ्लुबन्तनिवृत्त्यर्थः । असरिसारीत् । आरारीत् ॥६१॥

ह्वालिप्सिचः । ३ । ४ । ६२ ॥

एभ्यः कर्तर्यद्यतन्यामङ् प्रत्ययो भवति । आह्वत् । अलिपत् । असिचत् ॥६२॥

वात्मने । ३ । ४ । ६३ ॥

ह्वादिभ्यः कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे वाङ् भवति । आह्वत । आह्वास्त । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असिक्त ॥६३॥

लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै । ३ । ४ । ६४ ॥

लृदितो धातोर्द्युतादिभ्यः पुष्यत्यादिभ्यश्च कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदे अङ् प्रत्ययो भवति । लृदित्, अगमत् । असृपत् । अशकत् । द्युतादि, अद्युतत् । अरुचत् । द्युतादयो 'द्युद्भ्योऽद्यतन्याम्'(३–३–४४) इत्यत्र परिगणिताः । पुष्यादिः । अपुषत् । औचत् । अश्लिषत् जतु च काष्ठं च । पुष्यादयो दिवाद्यन्तर्गताः 'दिवादेः श्यः' (३–४–७२) इत्यत्र परिगणिष्यन्ते । श्यनिर्देशः किम् ? पोषतिपुष्णात्यादिभ्यो मा भूत् । अपोषीत् । अभूपीत् । अपोषीत । अकोपीत् । परस्मैपद इति किम् ? समगंस्त । व्यद्योतिष्ट । व्यत्यपुक्षत ॥६४॥

ऋदिच्छ्विस्तम्भूम्रुचूम्लुचूग्रुचूग्लुचूग्लुञ्चूजॄो वा । ३ । ४ । ६५ ॥

ऋदितो धातोः श्विप्रभृतिभ्यश्च कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदे वाङ् प्रत्ययो भवति । अरुधत् । अरौत्सीत् । अभिदत् । अभैत्सीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । ग्रुचो नेच्छन्त्यन्ये । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । ग्लुचूग्लुञ्चोरेकतरोपादानेऽपि रूपत्रय सिध्यति अर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानम् । अन्ये त्वङ्विधानसामर्थ्यात् ग्लुञ्चे र्नलोपं नेच्छन्ति । तेनाग्लुञ्चत् । जॄग्जूपूर्वा । अजरत् । अजारीत् । परस्मैपद इत्येव । अरुद्ध । अभित्त ॥६५॥

ञिच् ते पदस्तलुक् च । ३ । ४ । ६६ ॥

पदिच् गतावित्यस्माद्धातोः कर्तर्यद्यतन्यास्ते परे ञिच् प्रत्ययो भवति निमित्तभूतस्य तकारस्य लुक् च । उदपादि भिक्षा । समपादि विद्या । त इति किम् ? उदपत्साताम् । पदेरात्मनेपदित्वात्त इति आत्मनेपदप्रथमत्रिकैकवचनं तकारो गृह्यते न परस्मैपदमध्यमत्रिकबहुवचनम् । एवमुत्तरत्र । ञकारो 'ञ्णिति' (४–३–५०) इति विशेषणार्थः । चकारो 'न कर्मणा ञिच्' (३–४–८८) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥६६॥

दीपजनबुधिपूरितायिप्यायो वा । ३ । ४ । ६७ ॥

एभ्यः कर्तर्यद्यतन्यास्ते परे ञिच् प्रत्ययो वा भवति निमित्तभूततलुक् च । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट । त इत्येव । अदीपिषाताम् । कर्तरीत्येव । अदीपि भवता । उत्तरेण नित्यमेव । बुधीति इकारो दैवादिकस्यात्मनेपदिन परिग्रहार्थः । तेन बुधृग् अबोधिष्टेत्यत्र न भवति ॥६७॥

भावकर्मणोः । ३ । ४ । ६८ ॥

सर्वस्माद्धातो. भावकर्मविहितेऽद्यतन्यास्ते ञिच् प्रत्ययो भवति तलुक् च । आसि भवता । अशायि भवता । अकारि कटः । अपाच्योदनश्चैत्रेण ॥६८॥

स्वरग्रहदृशहन्भ्यः स्यसिजाशीःश्वस्तन्यां ञिट् वा । ३ । ४ । ६९ ॥

स्वरान्ताद्धातो ग्रहादिभ्यश्च विहितासु भावकर्मविषयासु स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु ञिट् प्रत्ययो वा भवति । स्वर, दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । दायिषीष्ट । दासीष्ट । दायिता । दाता । शमिष्यते । शामिष्यते । शमयिष्यते । अशमिष्यत । अशामिष्यत । अशमयिष्यत । अशमिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमयिषाताम् । शमिषीष्ट । शामिषीष्ट । शमयिषीष्ट । शमिता । शामिता । शमयिता । एवं चायिष्यते । चेष्यते । शायिष्यते । शयिष्यते । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । लाविष्यते । लविष्यते । कारिष्यते । करिष्यते । तारिष्यते । तरिष्यते । तरीष्यते । ग्रह, ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश्, दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । दर्शिता । द्रष्टा । हन्, घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । घानिता । हन्ता । एभ्य इति किम् ? पठिष्यते । स्यादिष्विति किम् ? चीयते । भावकर्मणोरित्येव । दास्यति । चेष्यति । प्रकृतिप्रत्यययोर्वचनवैषम्यान्न यथासख्यम् ॥६९॥

क्यः शिति । ३ । ४ । ७० ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावकर्मविहिते शिति क्य प्रत्ययो भवति । शय्यते भवता । शय्येत भवता । शय्यतां भवता । अशय्यत भवता । भिद्यते कुसूलेन । कर्मणि, क्रियते कटः । क्रियेत कटः । क्रियतां कटः । अक्रियत कटः । अक्रियेतां कटौ । अक्रियन्त कटाः । क्रिया । शितीति किम् ? अभावि । बभूवे । भविषीष्ट । भविता । भविष्यते । अभविष्यत भवता । एवमकारि कटो भवता । भावकर्मणोरित्येव । आस्ते । पचति ॥७०॥

कर्तर्यनद्भ्यः शव् । ३ । ४ । ७१ ॥

धातोरदादिवर्जितात् कर्तरि विहिते शिति शव् प्रत्ययो भवति । शकारवकारौ शिद्वित्कार्यार्थौ । भवति । चोरयति । पचन् । पचमानः । धारयः । पारयः । जनमेजयः । कर्तरीति किम् ? पच्यते । अनद्भ्य इति किम् ? अत्ति । अदत्ती । अदंप्साक् भक्षणे । भांक् यांक् वांक् ष्णांक् श्राक् द्रांक् पाक् लांक् रांक् दांवक् ख्यांक् प्रांक् मांक् इंक् इंण्क् वींक् धुंक् षुंक् तुक् युक् णुक् क्ष्णुक् स्नुक् टुक्षुरुकुंक् रुदृक् ञिष्वपंक् अनश्वसक् जक्षक् दरिद्राक् जागृक् चकासृक् शासूक् वचंक् मृजौक् सस्तुक् विदक् हनंक् वशक् असक् षसक् यङ्लुपूक् इङ्क् शीङ्क् ण्हुङ्क् पूङौक् पृचैङ् पृजुङ् पिजुकि वृजैकि णिजुकि शिजुकि ईडिक् ईरिक् ईशिक् वसिक् आङ शासूकि आसिक् कसुकि णिसुकि चक्षिक् ऊर्णुग्क् ष्टुंग्क् ब्रूंग्क् द्विषींक् दुहींक् दिहींक् लिहींक् हुंक् ओहांक् ञिभीक् ह्रींक् पृंक् ऋंक् ओहांङ्क् मांङ्क् डुदाग्क् डुधाग्क् डुभृंग्क् णिजृंकी विजृंकी विष्लृंकी । इति क्तितोऽदादयः । शितीत्येव । पपाच ॥७१॥

दिवादेः श्यः । ३ । ४ । ७२ ॥

दिवादेर्गणात्कर्तृविहिते शिति श्य' प्रत्ययो भवति । शकार शित्कार्यार्थ. । दीव्यति । दीव्यन् । श्यादय शवोऽपवादा । दिवूच् जृषूच् शोच् छोंच् दोंच् षोंच् व्रीडच् नृतैच् कुथच् पुथूच् गुधच् राधंच् व्यधंच् क्षिपच् पुष्पच् तिमतीमष्टिमष्टीमच् पिवूच् स्रिवूच् (श्रिवूच्) ष्टिवूच् क्षिवूच् इषच् ष्णसूच् क्नसूच् त्रसैच् बुसच् षहषुहच् पुषंच् उचच् लुटच् ष्विदांच् क्लिदौच् जिमिदाच् ञिक्ष्विदाच् क्षुधच् शुधच् क्रुधंच् षिधूच् ऋधूच् गृधूच् रधौच् तृपौच् दृपौच् कुपच् गुपच् युपरुपलुपच् डिपच् ष्टूपच् लुभंच् क्षुभंच् णभतुभच् नशौच कुशच् भृशूभ्रंशूच् वृशच् कृशच् शुषच् दुषंच श्लिषच् प्लुषूच् ञितृषच् तुषं हृषंच् ऋषच् पुसवुसच् विसच् कुसच् असूच् यसूच् जसच् तसूदसूच् वसूच् बुसच् मुसच् मसैच् शमूदमूच् तमूच् श्रमूच् भ्रमूच् क्षमौच् मदैच् क्लमूच् मुहौच् द्रुहौच् स्नुहौच् ष्णिहौच् वृत् पुष्यादि. । षूङौच् दूङ्च् दीङ्च् धीङ्च् मींङ्च् रींङ्च् लींङ्च् व्रींङ्च् डीङ्च । वृत् स्वादिः । पीङ्च् ईङ्च् प्रींङ्च् युजिच् सृजिच् वृतूङ्च् पदिंच् विदिंच् खिदिंच् युधिंच् अनोरुधिंच् बुधिं मनिंच अनिच् जनैचि दीपैचि तपिंच् पूरैचि घूरैचि जूरैचि धूरैचि गूरैचि शूरैचि तूरैचि इति चूरादय. । चूरैचि क्लिशिंच् लिशिंच् काशिच् वाशिच् शकांच शुचृगै रञ्जींच् शपींच् मृषींच् णहींच् ॥ इति चितो दिवादय' ॥७२॥

भ्राशभ्लाशभ्रमक्रमक्लमत्रसित्रुटिलषियसि-संयसेर्वा । ३ । ४ । ७३ ॥

एभ्य' कर्तरि विहिते शिति श्य' प्रत्ययो भवति वा । प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्राम्यति । भ्रमति । भौवादिकस्य भ्रम्यति । क्राम्यति । क्रामति । क्लाम्यति । क्लामति । त्रस्यति । त्रसति । त्रुट्यति । त्रुटति । लष्यति । लषति । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । यसिग्रहणेनैव सिद्धे संयसिग्रहणमुपसर्गान्तरपूर्वकस्य यसेर्निवृत्त्यर्थम् । तेन आयस्यति प्रयस्यति इति नित्यं श्य ॥७३॥

कुषिरञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च । ३ । ४ । ७४ ॥

कुषिरञ्जिभ्यां व्याप्ये कर्तरि शिद्विषये परस्मैपदं वा भवति तत्सनियोगे श्यश्च । क्यात्मनेपदापवादौ । कुष्णाति पादं देवदत्तः । कुष्यति पाद' स्वयमेव । कुष्यते पाद स्वयमेव । कुष्यन् पादः स्वयमेव । कुष्यमाणः पादः स्वयमेव । रजति वस्त्रं रजक. । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । रज्यते वस्त्रं स्वयमेव । रज्यद्वस्त्रं स्वयमेव। रज्यमानं वस्त्र स्वयमेव । व्याप्ये कर्तरीति किम् ? कुष्णाति पादं रोगः। रज्यति वस्त्र शिल्पी । शितीत्येव । अकोषि । चुकुषे । कोषिष्यमाणः । अरञ्जि । ररञ्जे । रङ्क्ष्यमाणं स्वयमेव । परस्मैपदसनियोगविज्ञानादिह न भवति । कतीह कुष्णानाः पादा' । कतीह रजमानानि वस्त्राणि । 'वय'शक्तिशीले' (५–२–२४) इति शान' । क्यात्परस्मैपदविकल्पविधानेनैव सिद्धे श्यविधानं कुष्यन्ती रज्यन्तीत्यत्र 'श्यशव'' (२–१–११६) इत्यनेन नित्यमन्तादेशार्थम् ॥७४॥

स्वादेः श्नुः । ३ । ४ । ७५ ॥

स्वादेर्गणात्कर्तरि विहिते शिति श्नु' प्रत्ययो भवति । शकार शित्कार्यार्थः । सुनोति । सुनुते । सुन्वन् । सुन्वानः । सिनोति । सिनुते । सिन्वन् । सिन्वान' । षुंग्ट् षिंग्ट् शिंग्ट् डु मिग्ट् चिंग्ट् धूग्ट्

स्तृंग्ट् कृंग्ट् वृग्ट् हिट् श्रुंट् टुदुंट् पृंट् स्पृंट् शक्लंट् तिकतिगपघट् राधंसाधट् ऋधूट् आप्लंट् तृपट् दम्भूट् कृवुट् धिवुट् निधृषाट् । ष्टिघिट् अशौटि ॥ इति टितः स्वादयः ॥७५॥

वाक्षः । ३ । ४ । ७६ ॥

अक्षौ इत्येतस्मात्कर्तरि विहिते शिति श्नुः प्रत्ययो भवति वा । अक्ष्णोति । अक्षति ॥७६॥

तक्षः स्वार्थे वा । ३ । ४ । ७७ ॥

स्वार्थस्तनूकरणं तस्मिन्वर्तमानात्तक्षौ इत्येतस्मात् कर्तरि विहिते शिति श्नुः प्रत्ययो वा भवति । तक्ष्णोति तक्षति काष्ठम् । शाने तक्ष्णुवानः । तक्षमाण' । स्वार्थे इति किम् ? सतक्षति वाग्भिः शिष्यं निर्भत्सयतीत्यर्थ' ॥७७॥

स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः श्ना च । ३ । ४ । ७८ ॥

स्तम्भ्वादिभ्य' सौत्रेभ्यो धातुभ्यः स्कुगश्च कर्तरि विहिते शिति श्ना' श्नुश्च प्रत्ययो भवति । शकारः शित्कार्यार्थ' । स्तभ्नाति । स्तभ्नोति । स्तभ्नानः । स्तभ्नुवान' । स्तुभ्नाति । स्तुभ्नोति । स्कभ्नाति । स्कभ्नोति । स्कुभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुनाति । स्कुनीते । स्कुनोति । स्कुनुते । स्तम्भ्वादीनामूदित्करण क्त्वाक्तयोरिड्विकल्पनित्यप्रतिषेधौ यथा स्याताम् । स्तब्ध्वा । स्तम्भित्वा । स्तब्धः । स्तब्धवान् ॥७८॥

क्र्यादेः । ३ । ४ । ७९ ॥

क्र्यादेर्गणात्कर्तरि विहिते शिति श्नाः प्रत्ययो भवति । क्रीणाति । प्रीणाति । डुक्रींग्श् पिंग्श् श्रींग्श् श्रींग्श् मींग्श् युंग्श् स्कुंग्श् क्नूग्श् दुग्श् ग्रहीश् पूग्श् धूग्श् ल्वग्श् स्तुंग्श् कृग्श् वृग्श् ज्यांश् रींश् लींश् क्लींश् ब्लींश् कॄमॄगॄश् पॄश् वॄश् भॄश् दॄश् जॄश् नॄश् गॄश् ऋश् ज्ञांश् क्षिपूश् व्रींश् भ्रींश् हेठश् मृडश् श्रन्थश् मन्थश् ग्रन्थश् कुथश् मृदश् गुधश् क्षुभश् णभतुभश् खवश् क्लिशौश् अशश् इषश् विषश् प्रुष् प्लुषश् मुषश् पुषश् कुषश् ध्रसूश् वृङ्श् ॥ शित' क्र्यादयः ॥७९॥

व्यञ्जनाच्छ्नाहेरानः । ३ । ४ । ८० ॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य श्नायुक्तस्य हेः स्थाने आन आदेशो भवति । पुषाण । मुषाण । उत्तभान । विष्कभाण । व्यञ्जनादिति किम् ? लुनीहि । श्नाहेरिति किम्? अश्नाति । उत्तभ्नुहि । विस्कभ्नुहि ॥८०॥

तुदादेः शः । ३ । ४ । ८१ ॥

तुदादेर्गणात्कर्तरि विहिते शिति शः प्रत्ययो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । तुदति । तुदते । तुदन् । तुदमानः । तुदींत् भ्रस्जींत् क्षिपींत् दिशींत् कृषींत् 'मुच्लन्ती षिचींत् विद्लृंती लुप्लृंती लिपींत् कृतैत् खिदंत् पिशत्' । रिपिंत् धित् क्षित् पृत् मृंत् कृत् गृत् लिखत् जर्चझर्चत् त्वचत् ऋचत् ओव्रश्चौत् ऋच्छत् विच्छत् उच्छैत् मिच्छत् उच्छत् प्रच्छंत् उब्जत् सृजंत् रुजोंत् भुजोत् टु मस्जोत् जर्जझर्झत् उज्झत् जुडत् पृडमृडत् कडत् पृणत् तृणत् मृणत् द्रुणत् पुणत् मुणत् कुणत् घुणघूर्णत् चृतैत् णुदंत् षद्लृंत् विधत् जुनशुनत् छुपंत् रिफत् तृफतृम्फत् ऋफऋम्फत् दृफदृम्फत् गुफगुम्फत् उभउम्भत् शुभशुम्भत् दृभैत् लुभत् कुरत् क्षुरत् खुरत् घुरत् पुरत् मुरत् सुरत् स्फरस्फलत् किलत् इलत् हिलत् शिलसिलत् तिलत् चलत् चिलत् बिलत् णिलत् मिलत् स्पृशंत् रुशंरिशत् विशंत् मृशंत् लिशं कृषैत् इषत् मिषत् वृहौत् तृहौ तृन्हौ स्तृहौ स्तृन्हौत् कुटत् गुंत् धुंत्

णूत् धूत् कुचत् व्यचत् गुञ्जत् घुटत् चुट छुट त्रुटत् तुटत् मुटत् स्फुटत् पुटलुठत् कृडत् कुडत् गुडत् जुडत् तुडत् लुडथुडस्थुडत् बुडत् ब्रुड भ्रुडत् द्रुडहुडत्रुडत् वुणत् डिपत् छुरत् स्फुरत् स्फुलत् कुंङ् कूङ्त् गुरैति पृङ्त दंङ्त धृङ्त् ओविजैति ओलजैङ् ओलस्जैति ष्वञ्जित् जुंपति ॥ इति तितस्तुदादयः ॥ ८१ ॥

रुधां स्वराच्श्नो नलुक् च । ३ । ४ । ८२ ॥

रुधादेर्गणस्य स्वरात्परः कर्तरि विहिते शिति श्नः प्रत्ययो भवति तत्सनियोगे च प्रकृतिनकारस्य लुगन्वाचीयते । प्रत्ययनकारस्य तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । शकारः 'श्नास्त्योर्लुक्' (४-२-९०) इत्यत्र विशेषणार्थः । रुणद्धि । रुन्धे । भिनत्ति । भिन्ते । भनक्ति । हिनस्ति हिंसन् । रुधृंपी रिचृंपी विचृंपी युजृंपी भिदृंपी छिदृंपी क्षुदृंपी ऊछृदृंपी ऊतृदृंपी पृचैप् वृचैप् तञ्चू तञ्जूप् भञ्जोप् भुजंप् अञ्जौप् ओविजैप् कृतैप् उन्दैप् शिष्लृंप् पिष्लृंप् हिसुतृहप् खिदिंप् विदिंप् ञि इन्धैपि । इति पितो रुधादयः ॥८२॥

कृग्तनादेरुः । ३ । ४ । ८३ ॥

कृगस्तनादेश्च गणात्कर्तरि विहिते शिति उः प्रत्ययो भवति । करोति । कुरुते । कुर्वन् । कुर्वाणः । तनोति । तनुते । तन्वन् । तन्वान । तनूयी षणूयि क्षणूग् क्षिणूयी ऋणूयी तृणूयी घृणूयी । वनूयि मनूयि । इति यितस्तनादयः ॥८३॥

सृजः श्राद्धे ञिक्यात्मने तथा । ३ । ४ । ८४॥

सृजो धातो श्रद्धावति कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि भवन्ति तथा यथा विहितानि । असर्जि मालां धार्मिकः । सृज्यते मालां धार्मिकः । स्रक्ष्यते मालां धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् ? व्यत्यसृष्ट माले मिथुनम् । सृजति, स्रक्ष्यति मालां मालिकः। तथेति वचनादयतन्यामात्मनेपदे ते ञिच् तलुक् च शिति च क्य इति सिद्धम् ॥८४॥

तपेस्तपःकर्मकात् । ३ । ४ । ८५ ॥

तपेर्धातोरर्थान्तरवृत्तित्वेन तपःकर्मकात् कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि भवन्ति तथा । तप्यते तपः साधुः । तेपे तपांसि साधुः । तपिरत्र करोत्यर्थः । ञिच् तु 'तप कर्त्रनुतापे च' (३-४-९१) इति प्रतिषेधान्न भवति । अन्वतप्त तपः साधुः । तपेरिति किम् ? कुरुते तपांसि साधुः । तप इति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । कर्मेति किम् ? तपांसि साधुं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ॥८५॥

एकधातौ कर्मक्रिययैकाकर्मक्रिये । ३ । ४ । ८६ ॥

एकस्मिन्धातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया एका अभिन्ना सप्रत्यकर्मिका क्रिया यस्य तस्मिन्कर्तरि कर्मकर्तृरूपे धातोर्ञिक्यात्मनेपदानि तथा भवन्ति । अकारि कटः स्वयमेव । क्रियते कटः स्वयमेव । क्रियमाणः कटः स्वयमेव । चक्रे कटः स्वयमेव । अभेदि कुशूलः स्वयमेव । भिद्यते कुशूलः स्वयमेव । बिभिदे कुशूलः स्वयमेव । अत्र करोति कटम्, भिनत्ति कुशूलमित्यादौ यैव कटादिकर्मणां निर्वृत्तिद्विधाभवनादिका क्रिया सैव सौकर्यादविवक्षिते कर्तृव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षायां तस्मिन्नेव धातावकर्मिका च । एवं चाकर्मत्वाद्भावेऽप्यात्मनेपदं भवति । क्रियते कटेन । भिद्यते कुशूलेन । एकधाताविति किम् ? पचत्योदनं चैत्रः । सिध्यत्योदनः स्वयमेव । कर्मक्रिययेति किम् । साध्वसिश्छिनत्ति, साधु स्थाली पचति इति करणाधिकरणक्रिययैकक्रिये मा भूत् । एकक्रिययेति किम् ? स्रवत्युदकं कुण्डिका । स्रवत्युदकं कुण्डिकायाः ।

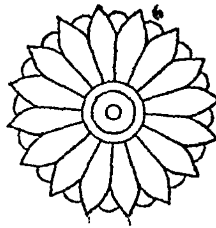
श्यात्मनेपदाकर्मकेभ्यो ञिटोऽपि प्रतिषेधमिच्छन्ति । तन्मते पाचयिता पाचयिष्यते ओदनः, प्रस्नोता प्रस्नोष्यते गौ, उच्छ्रूयिता उच्छ्रूयिष्यते दण्डः, आहन्ता आहनिष्यते गौः स्वयमेवेत्येव भवति । स्नुनमोः अन्तर्भूतण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वाद्रवादेः कर्मकर्तृत्वम् । यत्र तु ण्यर्थो नास्ति तत्र कर्तृतैव । यथा प्रस्नौति गौ दोग्धुः कौशलेन । नमति पल्लवो वातेन । ननु कर्मस्थया क्रियया एकाकर्मक्रिये कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि भवन्ति अत्र तु ण्यन्तानां प्रयोजकव्यापारः सन्नन्तानां चेच्छाकर्तृस्थैव क्रियेति ञिक्ययोः प्राप्तिरेव नास्ति किं प्रतिषेधेन ? उच्यते-प्रयोजकव्यापारस्येच्छायाश्च तदर्थत्वात् करणादिक्रियारूपस्य प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यम्, तस्य च कर्मस्थत्वात् णिसन्नन्तानामपि कर्मस्थक्रियत्वम् । तथा ब्रूते कथेत्यत्र वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात् उपाध्यायेनोक्तः करोतीतिवत् प्रेरणार्थत्वात वा कर्मस्थक्रियारूपम् । भूषाक्रियाणां च भूषाफलं शोभाख्यं कर्मणि दृश्यत इति कर्मस्थक्रियत्वम् । एवमन्यत्रापि भावनीयम् ॥९३॥

करणक्रियया क्वचित् । ३ । ४ । ९४ ॥

एकधातौ पूर्वदृष्टया करणस्थया क्रियया एकाकर्मक्रिये कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि क्वचिद्भवन्ति । परिवारयन्ति कण्टकैः पुरुषा वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वयमेव । क्वचिन्न भवति । साध्वसिश्छिनत्ति ॥९४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रतापतपनः कोऽपि, मौलराजेर्नवोऽभवत् । रिपुस्त्रीमुखपद्मानां, न सेहे यः किल श्रियम् ॥ १ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

द्विर्धातुः परोक्षाडे प्राक्तु स्वरे स्वरविधेः ।४।१।१।

परोक्षायां डे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति । धातोरवस्थितस्य द्वितीयमुच्चारणं क्रियते इत्यर्थ । स्वरादौ तु द्विर्वचननिमित्ते प्रत्यये स्वरस्य कार्यात् प्रागेव द्वित्वं भवति । पपाच । पपाठ । इयाज । आर । अचकमत । धातुरिति किम् । प्राशिश्रियत् । 'वेत्तेः कित्' (३—४—५१) इति वचनादामि परोक्षाकार्यं न भवति। दयांचक्रे विदांचकार । परोक्षाड इति किम्? अदात् । प्रागिति किम्? निनाय । निनयिथ । निन्यतु । चक्रतुः । पपौ पपतु । जग्मतु । अदधत् । एवमादिषु वृद्ध्यादेः स्वरविधेः पूर्वमेव द्वित्व सिद्धं भवति । स्वर इति किम्? दिदीर्वान् । शिश्रीर्वान् । जेघ्रीयते । देध्मीयते । जेगीयते । स्वरविधेरिति किम्? श्वि, शुशाव । तितवनीयिषतीत्यत्र तु स्वरविधेर्द्विर्वचननिमित्तप्रत्ययाजन्यत्वान्न तत प्राग् द्वित्वम् । जग्ले मम्ले इति अनिमित्तकमात्वम् । अधिजगे इति विषये आदेश' । प्राक्तु स्वरे स्वरविधेरिति आद्विर्वचनमधिकार' । अन्यथा हि आटिटत् इत्यादि न सिध्यति ॥ १ ॥

आद्योंऽश एकस्वरः ।४।१।२॥

अनेकस्वरस्य धातोराद्य एकस्वरोऽवयवः परोक्षाडे प्रत्यये द्विर्भवति । जजागार । अचकाणत् । पूर्वेण सर्वस्य द्वित्वे प्राप्ते वचनम् ॥ २ ॥

सन्यङश्च ।४।१।३।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोराद्य एकस्वरोऽवयवो द्विर्भवति । तितिक्षते । चिकीर्षति । पापच्यते । लोलू-

यते । षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । चकारः पूर्वोक्तनिमित्तसमुच्चयार्थ उत्तरार्थ एव । तेनोत्तरत्र परोक्षाडे सन्नन्तयङन्तानां च यथासंभवं द्वित्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

स्वरादेर्द्वितीयः ।४।१।४॥

स्वरादेर्धातोर्द्विर्वचनभाजो द्वितीयांश एकस्वरो द्विर्भवति न त्वाद्यः । अटिटिषति । अशिशिषति । अटाट्यते । अशाश्यते । प्राक्तु स्वरे स्वरविधेरित्येव । आटिटत् । आशिशत् । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनविषति । अरिरिषति । अरिरिषतीत्यत्र तु इटः कार्यित्वं न निमित्तत्वम् । ततो द्वित्वनिमित्तस्य स्वरादिप्रत्ययस्याभावात प्राक् स्वरविधिरेव ॥ ४ ॥

न बदनं संयोगादिः ॥ ४ । १ । ५ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्य बकारदकारनकाराः सयोगस्यादयो न द्विर्भवन्ति । उब्जिजिषति । अट्टिटिषते । अड्डिडिषति । उन्दिदिषति । इन्दिद्रीयिषति । औब्जिजत् । आट्टिटत् । आड्डिडत् । औन्दिदत् । बदनमिति किम्? ईचिक्षिषते । सयोगादिरिति किम्? प्राणिणिषति ॥५॥

अयि रः ।४।१।६॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्य रेफः सयोगादिर्द्विर्न भवति, 'अयि' रेफात्पर आनन्तर्येण यकारश्चेन्न भवति । अर्चिचिषति । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनवत् । आर्चिचत् । अयीति किम्? अरार्यते । अर्यमाख्यातवान् । आरर्यत् । सयोगादिरित्येव अरिरिषति ॥६॥

नाम्नो द्वितीयाद्यथेष्टम् ।४।१।७॥

अत्र विसृजति निष्क्रामतीति क्रियाभेदात्। गलन्त्युदकं वल्मीकानि । गलत्युदकं वल्मीकेभ्य इति । अत्रापि मुञ्चतीति पततीति क्रियाभेदात् नैकक्रियत्वम्। अकर्मक्रिय इति किम्? भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति। अन्योन्यमाश्लिष्यत । हन्त्यात्मानमात्मा। एकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च कथमिति चेत्। उच्यते— सर्वमपि हि कर्म स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमनुभूय कर्तृव्यापारेण न्यक्कृतं सत् कर्मतामनुभवति। कर्तृव्यापाराविवक्षाया तु स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वम स्याव्यावृत्तमेव। यदाहुः—'निर्वृत्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम्। कर्त्रन्तराणां व्यापारे, कर्म संपद्यते तत ॥१॥निवृत्तप्रेषणं चैतत्स्वक्रियावयवे स्थितम्। निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते' ॥२॥इति॥८६॥

पचिदुहेः । ३ । ४ । ८७ ॥

पचिदुहिभ्यामेकधातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टयाऽकर्मिकया सकर्मिकया वा एकक्रिये कर्तरि कर्मकर्तृरूपे ञिक्यात्मनेपदानि भवन्ति अपवादविषयं मुक्त्वा। अपाच्योदनः स्वयमेव। पच्यते ओदनः स्वयमेव। पक्ष्यते ओदनः स्वयमेव। अदोहि गौः स्वयमेव। दुग्धे गौः स्वयमेव। अदुग्ध गौः स्वयमेव। उदुम्बरं फलं पचति वायुः। उदुम्बरः फलं पच्यते स्वयमेव। अपक्तोदुम्बरः फलं स्वयमेव। गां दोग्धि पयो गोपालकः। दुग्धे गौः पयः स्वयमेव। अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव। अधुक्षत गौः पयः स्वयमेव। दुहिपच्यो कर्मणि ञिच प्रतिषेधं वक्ष्यति। तथा अविशेषेण दुहेर्ञिचो विकल्पं क्यस्य च प्रतिषेधं वक्ष्यति। अकर्मकस्येह पूर्वेणैव सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् ॥८७॥

न कर्मणा ञिच् । ३ । ४ । ८८॥

पचिदुहेः कर्मणा योगेऽनन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् न भवति। अपक्तोदुम्बरः फलं स्वयमेव। अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव। कर्मणेति किम्? अपाच्योदनः स्वयमेव। अदोहि गौः स्वयमेव। अनन्तरोक्ते कर्तरीत्येव। अपाचि उदुम्बरः फलं वायुना। अदोहि गौः पयो गोपालकेन ॥८८॥

रुधः । ३ । ४ । ८९ ॥

रुधो धातोरनन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् न भवति। अरुद्ध गौः स्वयमेव। अनन्तरोक्ते कर्तरीत्येव। अरोधि गौर्गोपालकेन ॥८९॥

स्वरदुहो वा । ३ । ४ । ९० ॥

स्वरान्ताद्धातोर्दुहेश्चानन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् वा न भवति। अकृत अकारि कटः स्वयमेव। अलविष्ट अलावि केदारः स्वयमेव। अदुग्ध अदोहि गौः स्वयमेव। स्वरदुह इति किम्? अभेदि कुशूलः स्वयमेव। अनन्तरोक्ते कर्तरीत्येव। अकारि कटश्चैत्रेण। अदोहि गौर्बल्लवेन ॥९०॥

तपः कर्त्रनुतापे च । ३ । ४ । ९१ ॥

तपेर्धातोः कर्मकर्तरि कर्तरि अनुतापे चार्थे ञिच् न भवति। अनुतापग्रहणाद्भावे कर्मणि च। अन्ववातप्त कितवः स्वयमेव। कर्तरि। अतप्त तपांसि साधुः। अन्वतप्त चैत्रेण। अन्ववातप्त पापः पापेन कर्मणा। कर्त्रनुतापे चेति किम्? अतापि पृथिवी राज्ञा ॥९१॥

णिस्नुश्र्यात्मनेपदाकर्मकात्। ३ । ४ । ९२ ॥

ण्यन्ताद्धातोः स्नुश्रिभ्यां चात्मनेपदविधावकर्मकेभ्यश्च कर्मकर्तरि ञिच् न भवति। येभ्यः कर्मण्यसति

आत्मनेपद विधीयते ते आत्मनेपदाकर्मकाः। णि, पचति ओदन चैत्र. तं मैत्र' प्रायुङ्क्त अपीपचत् ओदन चैत्रेण मैत्र । पुनरोदनस्य सुकरत्वेन कर्तृत्वे अपीपचतौदनः स्वयमेव। यदि वा स्वयमेव पच्यमान. ओदनः स्वं प्रायुङ्क्त अपीपचतौदन' स्वयमेव। उभयत्र स्वयमेवापाचीत्येवार्थ'। अचूचुरत् गां चैत्रः। अचूचुरत गौ' स्वयमेव। पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते गौ। अन्तर्भूतण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वे उदपुपुच्छत गां देवदत्त। उदपुपुच्छत गौ' स्वयमेव। यद्वा उत्पुच्छामकार्षीदिति णिचि उदपुपुच्छद्गां देवदत्तः उदपुपुच्छत गौ. स्वयमेव। स्नु, प्रास्नावीत् गां देवदत्त'। प्रास्नोष्ट गौ. स्वयमेव। श्रि, उदशिश्रियत् दण्डं दण्डी। उदशिश्रियत दण्ड स्वयमेव। आत्मनेपदाकर्मक, व्यकार्षीत् सैन्धवं चैत्रः। वल्गयति स्मेत्यर्थ। व्यकृत सैन्धव. स्वयमेव। विकरोतिर्वल्गनेऽन्तर्भूतण्यर्थ. कर्मस्थक्रिय। व्यकार्षीत् कटं चैत्र'। व्यकृत कट स्वयमेव। अवधीत् गां गोप.। आहत गौ' स्वयमेव। व्यताप्सीत् पृथिवीं रविः। व्यतप्त पृथिवी स्वयमेव। ञिच्निषेधात् ञिट् भवत्येव। पाचिता, पाचिषीष्ट ओदन स्वयमेव। प्रास्नाविष्ट प्रस्नाविषीष्ट गौः स्वयमेव। उच्छ्रायिता उच्छ्रायिषीष्ट दण्ड. स्वयमेव। आघानिष्ट आघानिषीष्ट गौः स्वयमेव। पृथग्योगात् उत्तरेण ञिटः प्रतिषेधो न भवति ॥९२॥

भूषार्थसन्किरादिभ्यश्च ञिक्यौ ।३।४।९३॥

भूषार्थेभ्यः सन्नन्तेभ्य किरादिभ्यश्चकाराण्णिस्नुश्र्यात्मनेपदाकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मकर्तरि ञिक्यौ न भवत। ञिरुत्सृष्टानुबन्धो ञिच्ञिटोर्ग्रहणार्थः। भूषार्थ, अलमकार्षीत् कन्यां चैत्र.। अलमकृत कन्या स्वयमेव। एवमलंकरिष्यते अलंकुरुते कन्या स्वयमेव। पर्यस्कार्षीत्कन्यां चैत्र. पर्यस्कृत परिष्करिष्यते परिष्कुरुते कन्या स्वयमेव। अबूभुषत् कन्या छात्र'। अबूभुषत भूषयिष्यते भूषयते कन्या स्वयमेव। अममण्डत् कन्यां छात्रः अममण्डत मण्डयिष्यते मण्डयते कन्या स्वयमेव। भूषिमण्डयोर्ण्यन्तत्वेनैव निषेधे सिद्धे ञिट्प्रतिषेधार्थं भूषार्थेपूदाहरणम्। सन्नन्त, अचिकीर्षीत् कटं चैत्र.। अचिकीर्षिष्ट चिकीर्षिष्यते चिकीर्षते कट. स्वयमेव। अबिभित्सीत् कुशूलं चैत्रः। अबिभित्सिष्ट बिभित्सिष्यते बिभित्सते कुशूल स्वयमेव। किरादि, अकारीत्पांसुं करी। अकीर्ष्ट कीर्षीष्ट किरते पांसु स्वयमेव। एवमवाकीर्ष्ट अवकीर्षीष्ट अवकिरते पांसु' स्वयमेव। अगारीत् ग्रासं चैत्र'। अगीर्ष्ट गीर्षीष्ट गिरते ग्रास. स्वयमेव। एवं न्यगीर्ष्ट निगीर्षीष्ट निगिरते ग्राम. स्वयमेव। दोग्धि गा पयो गोप.। दुग्धे गौ स्वयमेव। दुग्धे गौ' पय. स्वयमेव। कथमदोहि गौ' स्वयमेव। दुहेर्ञिच्विकल्प उक्त'। अवोचत्कथा चैत्रः। अवोचत ब्रूते कथा स्वयमेव। अश्रन्थीत् मालां मालिक'। अश्रन्थिष्ट श्रथ्नीते श्रन्थते माला स्वयमेव। अग्रन्थीत् ग्रन्थं विद्वान्। अग्रन्थिष्ट ग्रथ्नीते ग्रन्थते ग्रन्थ स्वयमेव। श्रन्थिग्रन्थी क्रियादौ युजादौ वा। अनंसीत् दण्डं दण्डी। अनंस्त नमते दण्डः स्वयमेव। परिणमति मृद कुलाल.। परिणमते मृत् स्वयमेव। कॄ गॄ दुह ब्रू श्रन्थ् ग्रन्थ् नम् इति किरादय.। बहुवचनं शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम्। णिस्नुश्र्यात्मनेपदाकर्मकाणां ञिच्प्रतिषेध' पूर्वसूत्रे उदाहृतः ञिट्त्वेषा पृथग्योगाद्भवत्येवेति चोक्तम्। क्यनिषेध उदाह्रियते। ण्यन्त, कारयते कटः स्वयमेव। चोरयते गौ. स्वयमेव। उत्पुच्छयते गो' स्वयमेव। स्नु, प्रस्नुते गौ' स्वयमेव। श्रि, उच्छ्रयते दण्ड. स्वयमेव। आत्मनेपदाकर्मक', विकुर्वते सैन्धवा. स्वयमेव। आहते गौः स्वयमेव। अन्ये तु णिस्नु-

स्वरादेर्नाम्नो द्विर्वचनभाजो द्वितीयादारभ्यैकस्वरोऽवयवो यथेष्टं द्विरुच्यते। अशिश्वीयिषति। अश्वीयियिषति। अश्वीयिषिषति ॥७॥

अन्यस्य। ४। १। ८॥

स्वरादेरन्यस्य व्यञ्जनादेर्नाम्नो धातोर्द्विर्वचनभाजो एकस्वरोऽवयवो यथेष्टं प्रथमो द्वितीयस्तृतीयादिर्वाऽन्यतमो द्विरुच्यते। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। पुत्रीयिषिषति। पुत्रीयन्तं प्रायुक्त अपुपुत्रीयत्। अपुतित्रीयत्। अपुत्रीयियत् ॥८॥

कण्ड्वादेस्तृतीयः। ४। १। ९॥

कण्ड्वादेर्धातोर्द्विवचनभाज एकस्वरस्तृतीय एवावयवो द्विर्भवति। कण्डूयियिषति। आसूयियत् ॥९॥

पुनरेकेषाम्। ४। १। १०॥

एकेषामाचार्याणां मते द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं भवति। सुसोपुपिषते। प्राणिणिनिषत्। बुबोभूयिषते। एकेषामिति किम्? सोपुपिषते। प्राणिणिषत्। बोभूयिषते ॥१०॥

यिः सन्वेर्ष्यः॥ ४। १। ११॥

ईर्ष्यतेर्द्विर्वचनभाजो यिः सन् वा द्विर्भवति। ईर्ष्यियिषति। ईर्ष्यिषिषति ॥११॥

हवः शिति। ४। १। १२॥

जुहोत्यादयः शिति द्विर्भवन्ति। जुहोति। जुहुत्। प्राक्तु स्वरे स्वरविधेरित्येव। जुहवानि ॥१२॥

चराचरचलाचलपतापतवदावदघनाघनपाटूपटं वा। ४। १। १३॥

एते शब्दा अचि कृतद्विर्वचना वा निपात्यन्ते। चरिचलिपतिवदिहन्तीनामजन्तानां द्वित्वं हन्तेर्हस्य घत्वं पूर्वस्य च दीर्घः। चरतीति चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। घनाघनः। पाटयतेरजन्तस्य द्वित्वम् ह्रस्वत्वं पूर्वस्य च ऊदन्तो निपात्यते। पाटयतीति पाटूपटः। पक्षे, चरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। केचित्तु पटूपट इति निपातयन्ति ॥१३॥

चिक्लिदचक्नसम्। ४। १। १४॥

चिक्लिदचक्नसशब्दौ निपात्येते। क्लिद्यतेः के क्नस्यतेरचि उभयत्र घञर्थे वा के द्वित्वं निपात्यते। चिक्लिदः। चक्नसः। चक्रुः ययुः बभ्रुः इत्यौणादिकाः ॥१४॥

दाश्वत् साह्वत् मीढ्वत्। ४। १। १५॥

एते शब्दाः क्वसुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। दाशृग् दाने इत्यस्य क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते। दाश्वान्। दाश्वांसौ। दाशुषी। षहि मर्षणे इत्यस्य परस्मैपदमद्वित्वमुपान्त्यदीर्घत्वमनिट्त्वं च निपात्यते। साह्वान्। मिह सेचने इत्यस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपान्त्यदीर्घत्वं ढत्वं च निपात्यते। मीढ्वान् ॥१५॥

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः सि सनि। ४। १। १६॥

ज्ञपेरापेश्च सकारादौ सनि परे यथासंख्यं ज्ञीपीप् इत्येतावादेशौ भवतो न चानयोरेकस्वरोऽशो द्विर्भवति। आदेशे कृते द्वित्वं प्राप्नोतीति निषिध्यते। आदेशसंनियोगे च निषेधात् अन्यत्र द्वित्वं भवत्येव। ज्ञीप्सति। ईप्सति। सीति किम्? जिज्ञपयिषति। 'इवृध' (४–४–४७) इत्यादिना विकल्पेट्। सनीति किम्? आप्स्यति ॥१६॥

ऋध ईर्त्। ४। १। १७॥

ऋधः सकारादौ सनि परे ईर्त् इत्यादेशो भवति न चास्य द्विः। ईर्त्सति। सीत्येव। अर्दिधिषति ॥१७॥

दम्भो धिप् धीप्। ४। १। १८॥

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्ये-

तावादेशौ भवतो न चास्य द्विः । धिप्सति । धीप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥१८॥

अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा ।४।१।१९॥

मुचेरकर्मकस्य सकारादौ सनि परे मोक् इत्ययमादेशो वा भवति न चास्य द्विः । मोक्षति मुमुक्षति चैत्रः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अव्याप्यस्येति किम् ? मुमुक्षति वत्सं चैत्रः ॥१९॥

मिमीमादामित्स्वरस्य ।४।१।२०॥

मिमीमा इत्येतेषां दासंज्ञकानां च स्वरस्य सकारादौ सनि परे इदादेशो भवति न चैषां द्विः । डुमिगट्, मित्सति मित्सते शतम् । मीति मीङ्च्–मीग्रृशोर्ग्रहणम् । मित्सते । प्रमित्सति । प्रमित्सते शत्रून् । मेति मांमाङ्क्मेङां ग्रहणम् । मित्सति । प्रमित्सते भूमिम् । अपमित्सते यवान् । मातेर्नेच्छन्त्येके । मिमासति । दासञ्ज्ञ, दाम्, प्रदित्सति दानम् । देङ् दित्सते पुत्रम् । डुदांग्क् दित्सति दित्सते वस्त्रम् । दोंच् दित्सति दण्डम् । ट्धे धित्सति स्तनम् । डुधांग्क् धित्सति धित्सते श्रुतम् । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इत्यादि नाश्रीयते । स्वरस्येति किम् ? सर्वस्य मा भूत् ॥२०॥

रभलभशकपतपदामिः ।४।१।२१॥

एषां स्वरस्य सकारादौ सनि परे इकार आदेशो भवति न चैषां द्विः । रभ् आरिप्सते । लभ् लिप्सते । शक् शिक्षति । पत् पित्सति । पद् पित्सते । सीत्येव । पिपतिषति । बहुवचनं शकीच्शक्लृंटोरुभयोरपि परिग्रहार्थम् । ॥२१॥

राधेर्वधे ।४।१।२२॥

राधेर्हिंसायां वर्तमानस्य सकारादौ सनि परे स्वरस्येकारादेशो भवति न चास्य द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । वध इति किम् ? आरिरात्सति गुरून् ॥२२॥

अवित्परोक्षासेट्थवोरेः ।४।१।२३॥

राधेर्हिंसायां वर्तमानस्य अविति परोक्षायां थवि च सेटि स्वरस्यैकारो भवति न चास्य द्विर्भवति । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । प्रतिरेधतुः । प्रतिरेधुः । प्रतिरेधिथ । परिरेधतुः । परिरेधुः । परिरेधिथ । अपरेधिव । अपरेधिम । अविदिति किम् ? अपरराध । परोक्षासेट्थवोरिति किम् ? अपराध्यते । वध इत्येव । आरराधतुः । आरराधिथ ॥२३॥

अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः ।४।१।२४॥

अवित्परोक्षासेट्थवोः परयोर्योऽनादेशादिर्धातुस्तत्सबन्धिनः स्वरस्यातोऽकाररूपस्यासहायव्यञ्जनयोर्मध्ये वर्तमानस्य स्थाने एकारादेशो भवति न च धातुर्द्विर्भवति । पेचतुः पेचुः । पेचिवान् । पेचुषी । पेचिम । पेचिथ । रेणतुः । रेणिथ । अविदित्येव । अहं पपच । परोक्षायामित्येव । पच्यते । सेट्थवीत्येव । पपक्थ । अनादेशादेरिति किम् ? बभणतुः । बभणिथ । चकणतुः । चकणिथ । एकव्यञ्जनमध्य इति किम् ? ततक्षतु । ततक्षिथ । अत इति किम् ? दिदिवतु । दिदेविथ । अवित्परोक्षासेट्थवृभ्यामादेशादित्वस्य विशेषणं किम् ? इहापि यथा स्यात् । णम् नेमतुः । नेमुः । नेमिथ । सेहे । सेहाते । सेहिरे । युजादौ षहण् । सेहिथ । अत्र हि अनिमित्ते नत्वसत्वे न तु परोक्षाथवनिमित्ते इति ॥२४॥

तॄत्रपफलभजाम् ।४।१।२५॥

एषामवित्परोक्षासेट्थवोः स्वरस्यात एत्वं भवति न चैते द्विर्भवन्ति । तेरतुः । तेरिथ । त्रेपे । त्रेपाते ।

त्रेपिरे । फेलतुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजिथ । अविदित्येव । अहं ततर । सेटीत्येव । बभक्थ । अत इत्येव । तितीर्वान् । तरतेरतो गुणरूपत्वात् त्रपेरनेकव्यञ्जनमध्यत्वात् फलभजोरादेशादित्वात् न प्राप्नोतीति वचनम् । बहुवचनं तु फलञिफला इत्युभयोरपि ग्रहणार्थम् ॥२५॥

जॄभ्रमवमत्रसफणस्यमस्वनराजभ्राजभ्रासभ्लासो वा । ४ । १ । २६ ॥

एषामवित्परोक्षासेट्थवोः स्वरस्यात एत्वं वा भवति न चैते द्विर्भवन्ति । जेरतुः । जजरतुः । जेरिथ । जजरिथ । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । वेमतुः । ववमतुः । वेमिथ । ववमिथ । 'उद्वेमुस्तत्र रुधिरं रथिनोऽन्योन्यवीक्षिताः' ॥ वमेर्नेच्छन्त्यन्ये । त्रेसतुः । तत्रसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ । फेणतुः । पफणतुः । फेणिथ । पफणिथ । स्येमतुः । सस्यमतुः । स्येमिथ । सस्यमिथ । स्वेनतुः । सस्वनतुः । स्वेनिथ । सस्वनिथ । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्रेसे । बभ्रासे । भ्लेसे । बभ्लासे । अविदित्येव । अहं जजर ॥२६॥

श्रन्थग्रन्थोर्नलुक् च । ४ । १ । २७ ॥

अनयोः स्वरस्यावित्परोक्षासेट्थवोरेकारादेशो वा भवति तत्संनियोगे च नकारस्य लुक् न चैतौ द्विर्भवतः । श्रेथतुः । शश्रन्थतुः । श्रेथिथ । शश्रन्थिथ ग्रेथतुः । जग्रन्थतुः । ग्रेथिथ । जग्रन्थिथ । अविदित्येव । शश्रन्थ । जग्रन्थ ॥२७॥

दम्भः । ४ । १ । २८ ॥

दम्भेरवित्परोक्षायां स्वरस्य एकारादेशो भवति तत्संनियोगे नकारस्य लुक् न चाय द्विर्भवति । देभतुः । देभुः । अविदित्येव । ददम्भ ॥२८॥

थे वा । ४ । १ । २९ ॥

दम्भेः स्वरस्य थे परे एकारादेशो वा भवति तत्संनियोगे च नकारस्य लुक् न चायं द्विर्भवति । देभिथ । ददम्भिथ । अन्ये तु श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां नलोपे सति नित्यमेत्वमिच्छन्ति नलोपं त्ववितिपरोक्षायां नित्यमेव । तेन श्रेथतुः ग्रेथतुः देभतुः, नलोपाभावे तु शश्रन्थिथ जग्रन्थिथ ददम्भिथेत्येव भवति । अन्यस्त्ववित्परोक्षासेट्थवोर्नित्यमेत्वमिच्छति नलोपं त्ववितिपरोक्षायामेव । तेन श्रेथतुः ग्रेथतुः देभतुः नलोपाभावेऽपि श्रेन्थिथ ग्रेन्थिथ देम्भिथेत्येवेच्छति ॥२९॥

न शसददवादिगुणिनः । ४ । १ । ३० ॥

शसिदद्योर्वकारादीनां गुणिना च धातूनां स्वरस्यैत्वं न भवति । विशशसतुः । विशशसिथ । दददे । ददराते । ददरिरे । ववले । ववलाते । ववलिरे । ववणतुः । ववणिथ । विशशरतुः । विशशरिथ । विभयिथ । लुलविथ ॥ ३० ॥

ह्रौ दः । ४ । १ । ३१ ॥

दासञ्ज्ञकस्य धातोर्ह्रौ परेऽन्तस्यैकारादेशो भवति न चायं द्विः । देहि । धेहि । न च द्विरिति वचनात्क्तमपि द्वित्वं निवर्तते । तेन यङ्लुप्यपि देहीति भवति । हाविति व्यक्तिनिर्देशादिह न भवति । दत्तात् । धत्तात् ॥ ३१ ॥

देर्दिगिः परोक्षायाम् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

देङः परोक्षायां दिगिरित्ययमादेशो भवति न चायं द्विः । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्यिरे ॥ ३२ ॥

ङे पिबः पीप्य् । ४ । १ । ३३ ॥

ण्यन्तस्य पिबतेर्ङे परे पीप्य् इत्ययमादेशो भवति न चायं द्विः । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । पिबतिनिर्देशात्पातेर्न भवति । अपीपलत् । लुप्तिव्निर्देशाद्यङ्लुप्यपि न भवति । अपापयत् । ङ इति

किम् ? पाययति ॥ ३३ ॥

अङे हिहनो ह्रो घः पूर्वात्।४।१।३४॥

हिहन् इत्येतयोर्धात्वोर्ङवर्जिते प्रत्यये परे द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य हस्य घो भवति। प्रजिघाय। प्रजिघीषति। प्रजेघीयते।प्रजेघेति। हन्, जिघांसति। जंघन्यते। जङ्घनीति। अङ इति किम् ? प्राजीहयत्। अङे द्विर्वचननिमित्तप्रत्ययेऽनन्तरस्य विज्ञानादिह न भवति। हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषति। ङपर्युदासात्तु णिव्यवधाने भवति। प्रजिघायियिषति। पूर्वादिति वचनान्न च द्विरिति निवृत्तम् ॥ ३४ ॥

जेर्गिः सन्परोक्षयोः। ४। १। ३५॥

जयतेः सन्परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वस्मात्परस्य गिरादेशो भवति। जिगीषति। विजिगीषते। जिगाय। विजिग्ये। सन्परोक्षयोरिति किम् ? जेजीयते। जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वाज्जिज्यतुः ॥ ३५ ॥

चेः किर्वा।४।१। ३६॥

चिनोतेः सन्परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वस्मात्परस्य किरादेशो वा भवति। चिकीषति। चिचीषति। चिकाय। चिचाय। चिक्ये। चिच्ये। सन्परोक्षयोरित्येव। चेचीयते।॥ ३६ ॥

पूर्वस्यास्वे स्वरे योरियुव्।४।१।३७॥

धातोर्द्वित्वे सति यः पूर्वस्तस्य संबन्धिनो योरिकारस्योकारस्य चास्वे स्वरे परे आसन्नौ इय् उव् इत्येतावादेशौ भवतः। इयेष। उवोष। इयर्ति। इयृयात्। अर्तेर्यङ्लुपि द्वित्वे पूर्वस्याकारे रिरौ च लुपि' (४-१-५६) इत्यनेन रिरीइत्यागमे तदिवर्णस्य चेय्भावे सति अरियर्ति। अरियरीति। एके त्वत्रेयं नेच्छन्ति। अर्यर्ति। अर्यरीतीति। तन्मतसंग्रहार्थं पूर्वस्येति योः समानाधिकरणं विशेषणं तेन इकारोकारमात्रस्यैव पूर्वस्येयुवौ भवतः। अस्व इति-किम् ? ईषतुः। ऊषतुः। स्वर इति किम् ? पिपक्षति। पुपूषति। इयाज। उवाप ॥ ३७ ॥

ऋतोऽत्।४।१।३८।

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्य ऋतोऽद्भवति। चकार। ववृधे।॥ ३८ ॥

ह्रस्वः।४।१।३९॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्य स्वरान्तस्य ह्रस्वो भवति। पपौ। निनाय। लुलाव। कॄ, चकार। सिसेके। लुलोके। तुत्रौके ॥ ३९ ॥

गहोर्जः।४।१।४०॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वयोर्गकारहकारयो र्जकारो भवति। जगाम। जहास। जहौ। जिहीर्षति। जुहोति। जहाति ॥४०॥

द्युतेरिः।४।१।४१॥

द्युतेर्द्वित्वे सति पूर्वस्योत इर्भवति। दिद्युते। अदिद्युतत्। देद्युत्यते। विदिद्युतिषते। विदिद्योतिषते ॥४१॥

द्वितीयतुर्ययोः पूर्वौ।४।१।४२॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्य द्वितीयतुर्ययोः स्थाने यथासंख्यं पूर्वावाद्यतृतीयावासन्नौ भवतः। चखान। चिच्छेद। टिठकारयिषति। तस्थौ। पफाल। जुघोष। जझाम। डुढौके। दधौ। बभार। द्वितीयतुर्ययोरिति किम्। पपाच ॥४२॥

तिर्वा ष्ठिवः ४।१।४३॥

ष्ठिवेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य द्वितीयस्य तिरादेशो वा भवति। तिष्ठेव। टिष्ठेव। तेष्ठीव्यते। तेरिकारोऽत्रोच्चारणार्थः। तेन 'इवृध'-(४-४-४७)इत्यादिना वेटि तुष्ठ्यूषति टुष्ठ्यूषति। पूर्वस्येत्यादेशविधानमेव ज्ञापयति ष्ठिवेः पकार ठकारपरः ष्ठाष्ट्यैप्रभृतीनां तु तवर्गपरः। तेन तस्थौ तष्ट्यौ इत्यादि भवति। केचित्तु 'स्वरेभ्यः' (१-३-३०) इति

द्विरुक्तस्य छकारस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य त्यादेशमिच्छन्ति । तन्मते उच्छैत् उतिच्छिपति । ऋच्छत् ऋतिच्छिषतीति ॥४३॥

व्यञ्जनस्यानादेर्लुक् । ४ । १ । ४४ ॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्य व्यञ्जनस्यानादेर्लुग् भवति । जग्ले । मम्ले । पपाच । आटतुः । ऋच्छत् ऋचिच्छिपति । उच्छैत् उचिच्छिपति । अटाटच्यते । व्यञ्जनस्येति किम् ? स्वरस्य मा भूत् । अनादेरिति किम् ? आदेर्मा भूत् । पपाच ॥४४॥

अघोषे शिटः । ४ । १ । ४५ ॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्य शिटस्तत्सवन्धिन्येवाघोषे परे लुग् भवति । अनादिलुगपवादोऽयम् । चुश्चोत । टिष्टेव । चस्कन्द । अघोषे इति किम् ? सस्नौ । शिट इति किम् ? पप्सौ ॥४५॥

कङश्चञ् । ४ । १ । ४६ ॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वयोः ककारङकारयोर्यथासंख्यं चकारञकारौ भवतः । चकार । चखान । जुङुवे । जिङ्कारीयिपति ॥४६॥

न कवतेर्यङः । ४ । १ । ४७ ॥

यङन्तस्य कवतेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य कस्य चो न भवति । कोकूयते खरः । शब्निर्देशः कौतिकुवत्योर्निवृत्त्यर्थः । चोकूयते । कवतिरव्यक्ते शब्दे । कुवतिरार्तस्वरे । कौतिः शब्दमात्रे । एषां पाठे शब्दमात्रार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाविशेषे धावतिगच्छत्यादीनामिवार्थभेदः । यङ्लुपि च निषेधो न भवति । चोकवीति । अन्ये तु यङ्लुप्यपि प्रतिषेधयन्ति । कोकवीति । यङ इति किम् ? चुकुवे ॥४७॥

आगुणावन्यादेः । ४ । १ । ४८ ॥

धातोर्यङन्तस्य द्वित्वे सति पूर्वस्यान्यादेर्नीमुरीरिरन्तवर्जितस्याकारो गुणश्चासन्नौ भवतः । पापच्यते । अटाटच्यते । चेचीयते । लोलूयते । हाङ् जेहीयते । पापचीति । वेभिदीति । लोलवीति । नैतावाकारगुणा यङ्निमित्ताविति यङ्लुप्यपि भवतः । अन्यादेरिति किम् ? वनीवन्यते । ययम्यते । नरीनृत्यते । नरिनर्ति । नर्नर्ति । ननु चात्र अपवादत्वान्न्यादय एव बाधका भविष्यन्ति किं न्यादिवर्जनेन । सत्यम् । द्वित्वे सति पूर्वस्य विकारेषु बाधको न बाधक इति ज्ञापनार्थम् । तेन अचीकरदित्यत्र 'लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः' (४-१-६४) इति सन्वत् कार्यं न बाध्यते ॥४८॥

न हाको लुपि । ४ । १ । ४९ ॥

ओहांक् त्यागे इत्यस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य यङो लुप्याकारो न भवति । जहाति । जहेति । लुपीति किम् ? जेहीयते ॥४९॥

वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंशकसपतपदस्कन्दोऽन्तो नीः । ४ । १ । ५० ॥

एषां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य नीरन्तोऽवयवो भवति । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । सनीस्रस्यते । सनीस्रंसीति । दनीध्वस्यते । दनीध्वंसीति । बनीभ्रश्यते । बनीभ्रंशीति । चनीकस्यते । चनीकसीति । पनीपत्यते । पनीपतीति । पनीपद्यते । पनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति । दीर्घविधानाद्ध्रस्वो न भवति ॥५०॥

मुरतोऽनुनासिकस्य । ४ । १ । ५१ ॥

अकारात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य मुरन्तो भवति । बम्भण्यते । बम्भणीति । तन्तन्यते । तन्तनीति । जङ्गम्यते । जङ्गमीति । यलवानामनुनासिकत्वे तन्तय्ॅंयते । तन्तयॅंः । चंचल्ॅंयते । चञ्चलॅंः । मंमव्ॅंयते । अननुनासिकत्वे, तातय्यते । तातयः । चाचल्यते ।

चाचलः । मामण्यते । मामवः । अत इति किम् ? तेतिम्यते । जोघुण्यते । बाभाम्यते । अनुनासिकस्येति किम् ? पापच्यते ॥५१॥

जपजभदहदशभञ्जपशः । ४ । १ । ५२ ॥

एषां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य मुरन्तो भवति । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदह्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । बम्भज्यते । बम्भजीति । पशिति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति । दशिति लुप्तनकारनिर्देशात् यङो लुप्यपि दंशेर्नलोपो भवति । अन्यस्तु नलोपं नेच्छति । तेन दंदशीति ॥५२॥

चरफलाम् । ४ । १ । ५३ ॥

चरफलञिफला इत्येषां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य मुरन्तो भवति । चंचूर्यते । चञ्चुरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति । बहुवचनं ञिफलाविशरणे इत्यस्यापि परिग्रहार्थम् ॥५३॥

ति चोपान्त्यातोऽनोदुः । ४ । १ । ५४ ॥

यङन्ताना चरफलां तकारादौ च प्रत्यये उपान्त्यस्यात उरादेशो भवति'स चानोत्' तस्य गुणो न भवति । चंचूर्यते । चंचुरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । चूर्तिः । ब्रह्मचूर्तिः । प्रफुल्तिः । प्रफुल्लः । प्रफुल्लवान् । अत इति किम् ? चारयतेः फालयतेश्च क्विप् । तत आचारे क्विप् । ततो यङ् चंचार्यते । पंफाल्यते । अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति । अनोदितिकिम् ? चंचूर्ति । पंफुल्ति । अत्र गुणो न भवति ॥५४॥

ऋमतां रीः । ४ । १ । ५५ ॥

ऋकारवतां धातूनां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य रीरन्तो भवति । नृतैच् नरीनृत्यते । दृशृं दरीदृश्यते । वृतूङ् वरीवृत्यते । वृधूङ् वरीवृध्यते । कृपौङ् चलीक्लृप्यते । धृञ् दरीधृज्यते । प्रच्छंत् परीपृच्छ्यते । ओ व्रश्चौत् वरीवृश्च्यते । ग्रहीश् जरीगृह्यते । प्रच्छिव्रश्चिग्रहीणामृकारे कृते ऋमत्त्वम् । ऋमतामिति किम् ? चेक्रीयते । जेह्रीयते । कृग्रहगो रीभावे कृते द्वित्वमिति ऋमत्वं नास्ति । बहुवचननिर्देशो लाक्षणिकपरिग्रहार्थः ॥५५॥

रिरौ च लुपि । ४ । १ । ५६ ॥

ऋमतां धातूनांयङो लुपि द्वित्वे सति पूर्वस्य रिरौ री चान्तो भवति । कृ, चरिकर्ति । चर्कर्ति । चरीकर्ति । हृ, जरिहर्ति । जर्हर्ति । जरीहर्ति । नरिनृतीति । नरिनर्ति । नर्नृतीति । नर्नर्ति । नरीनृतीति । नरीनर्ति । वरिवृश्चीति । वरिवृष्टि । वर्वृश्चीति । वर्वृष्टि । वरीवृश्चीति । वरीवृष्टि । चलिक्लृपीति । चलिकल्प्ति । चल्क्लृपीति । चल्कल्प्ति । चलीक्लृपीति । चलीकल्प्ति । लुपीति किम् ? नरीनृत्यते । ऋमतामित्येव । कॄ, चाकरीति । चाकर्ति । चाकीर्तः । चाकिरति । गॄ, जागल्ति । तॄ तातर्ति ॥५६॥

निजां शित्येत् । ४ । १ । ५७ ॥

निजिविजिविषा त्रयाणां शिति द्वित्वे सति पूर्वस्यैकारादेशो भवति । नेनेक्ति । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनेक्तु । अनेनेक् । वेवेक्ति । वेविक्ते । वेवेष्टि । वेविष्टे । शितीति किम् ? निनेज । निनिक्षति । अनीनिजत् । निजामिति बहुवचनेन निजिविजिविषलय एवादादिपर्यन्तपठिता गृह्यन्ते ॥५७॥

पृभृमाहाङामिः । ४ । १ । ५८ ॥

पृऋभृ मा हाङ् इत्येतेषा शिति द्वित्वे सति पूर्वस्येकारो भवति । पिपर्ति । पिपृयात् । इयर्ति । इयृयात् । बिभर्ति । बिभृयात् । मिमीते । अमिमीत । जिहीते । अजिहीत । केचित्तु पॄ पालनपूरणयोरिति जुहोत्यादौ दीर्घत्वं पठन्ति । तन्मतसंग्रहार्थं पॄश्च

ऋश्चेति विग्रहः । अत एव च बहुवचनम् । पिपर्ति । पिपूर्तः । पिपूर्यात् । हाङिति ङकारः किम् ? ओहांक्, जहाति । शितीत्येव । पपार । आर । बभार । ममे । जहे । शितीति द्वित्वस्य विशेषणं किम् ? पर्पर्ति । परीपर्ति । अत्र यङन्तस्य द्वित्वं न शितीति न भवति ॥५८॥

सन्यस्य । ४ । १ । ५९ ॥

धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याकारस्य सनि परे इकारो भवति । पिपक्षति । पिपासति । प्रतीपिपति । जिहायकीयिषति । सनीति किम् ? पपाच । अस्येति किम् । लुलूषति । पापचिषते ॥५९॥

ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे । ४ । १ । ६० ॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्योकारान्तस्यावर्णान्ते जान्तस्थापवर्गे परतः सनि परे इकारोऽन्तादेशो भवति । जुं सौत्रो धातुः । जिजावयिषति । यियविषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । पिपविषते । पिपावयिषति । बिभावयिषति । मिमावयिषति । ओरिति किम् ? पापचिषते । जान्तस्थापवर्ग इति किम् ? अवतुतावयिषति । जुहावयिषति । शुशावयिषति । अवर्ण इति किम् ? बुभूषति । जुज्यावयिषति । सनीत्येव । लुलाव । ननु ण्यन्तानां वृद्ध्यवादेशयोः कृतयोर्द्वित्वे सति पूर्वस्योकारान्तता न संभवति, तत्र 'सन्यस्य' (४–१–५९) इत्यनेनैव सिद्धे किं गुरुणा सूत्रेण, एतावत्तु विधेयम् 'ओः पयेऽवर्णे' इति । पिपविषति, यियविषतीत्यत्र पूर्वस्योकारान्तस्येत्वं यथा स्यात् । सत्यं, णौ यत्कृतं कार्यं तत्सर्वं स्थानिवद्भवतीति न्यायज्ञापनार्थं वचनम् । तेन पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । शुशावयिषतीत्याद्यपि सिद्धम् । एतच्च ज्ञापकं जान्तस्थापवर्गवत् अन्यत्राप्यवर्ण एव द्रष्टव्यम् । तेनाचिकीर्तदित्यत्रेकारवतो द्विर्वचनं सिद्धम् ॥६०॥

श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा । ४ । १ । ६१ ॥

एषां सनि परे द्वित्वे सति पूर्वस्योकारान्तस्यान्तस्थायामवर्णान्तायां परत इकारोऽन्तादेशो वा भवति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वचनादेकेन वर्णेनान्तस्थाया व्यवधानमाश्रीयते । अवर्ण इत्येव । शुश्रूषते । सुस्रूषति । ओरित्येव । सोस्राविषति ॥६१॥

स्वपो णावुः । ४ । १ । ६२ ॥

सनीति निवृत्तम् । स्वपेर्णौ सति द्वित्वे कृते पूर्वस्योकारोऽन्तादेशो भवति । सुष्वापयिषति । स्वपेर्णौ णके क्यनि णौ ङे च असुष्वापकीयत् । स्वापेः क्विबन्तात्कर्तुं क्विपि यङ् । सोष्वाप्यते । अन्ये तु णौ सति द्वित्वनिमित्तानन्तर्ये एवेच्छन्ति । स्वापकीयतेः सनि सिष्वापकीयिषति । णाविति किम् ? णकान्तात्क्यनि सनि च सिष्वापकीयिषति । स्वपो णाविति किम् ? स्वापं चिकीर्षति सिष्वापयिषति । अत्र न स्वपेर्णिर्धञा व्यवधानात् । स्वपो णौ सति द्वित्व इति किम् । सोषोपयिषति । अत्र यङ्लुबन्तात् द्वित्वे सति णिर्न तु णौ सति द्वित्वमिति ॥६२॥

असमानलोपे सन्वल्लघुनि ङे । ४ । १ । ६३ ॥

न विद्यते समानस्य लोपो यस्मिन् ङपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनीव कार्यं भवति । सन्यस्येत्वमुक्तमिहापि तथा । अचीकरत् । अजीहरत् । 'ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे' (४–१–६०) इत्युक्तमिहापि तथा । अजीजवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अपीपवत् । अबीभवत् । अमीमवत् ।

श्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा' (४-१-६१) इत्युक्तमिहापि तथा। अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। अदिद्रवत्। अदुद्रवत्। अपिप्रवत्। अपुप्रवत्। अपिप्लवत्। अपुप्लवत्। अचिच्यवत्। अचुच्यवत्। अन्यस्य न भवति। अनूनवत् अजूहवत्। लघुनीति किम्? अततक्षत्। अबभाणत्। अचिक्रमत्। अचिक्वणत् इत्यादौ अनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि स्थादीनामित्त्वबाधकस्यात्वस्य शासनात् सन्वद्भावो भवति न तु स्वरव्यञ्जनव्यवायेऽपि। तेन अजजागरत्। णावित्येव अचकमत। असमानलोप इति किम्? अचकथत्। दृषदमाख्यत् अददृषत्। पटुं लघुं कृपं हरिं वाख्यत् अपीपटत् अलीलघत अचीकृपत् अजीहरत् इत्यादौ तु वृद्धौ कृतायां सन्ध्यक्षरलोप इति असमानलोपत्वात्सन्वद्भाव. । णाविति जात्याश्रयणात् वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणा परिवादकेन। अपीपटन्माणवकमुपाध्यायेन। अत्र णे. समानस्य लोपेऽपि भवति ॥६३॥

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः । ४ । १ । ६४ ॥

अस्वरादेर्धातोर्डपरेऽसमानलोपे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति। अचीचरत्। अलीलवत्। अतूतवत्। अबूभुजत्। लघोरिति। किम्? अचिक्षणत्। अस्वरादेरिति किम्? और्णुनवत्। उरुरिवाचरतीति क्विब्लोपे णौ औरिरवत्। लघुनीत्येव। अततक्षत्। णावित्येव। अचकमत। ङ इत्येव। रिरमयिषति। असमानलोपे इत्येव। अचकथत्। अददृषत्। णिजात्याश्रयणात् अवीवदद्वीणां परिवादकेन ॥६४॥

स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशेरः । ४ । १ । ६५ ॥

एषां धातूनामसमानलोपे डपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्याकारोऽन्तादेशो भवति। सन्वद्भावापवादः। स्मृ, अससमरत्। दृ, अददरत्। अत्र परत्वाद्दीर्घोऽपि न भवति। त्वर, अतत्वरत्। प्रथ, अपप्रथत्। म्रद, अमम्रदत्। स्तृ, अतस्तरत्। स्पश, अपस्पशत् ॥६५॥

वा वेष्टचेष्टः । ४ । १ । ६६ ॥

वेष्टचेष्टोर्धात्वोरसमानलोपे डपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य अकारोऽन्तादेशो वा भवति। अववेष्टत्। अविवेष्टत्। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत् ॥६६॥

ई च गणः । ४ । १ । ६७ ॥

गणेर्डपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्येकारोऽकारश्चान्तादेशो भवति। अजीगणत्। अजगणत्। गणेरदन्तत्वेन समानलोपित्वात्सन्वद्भावो दीर्घत्वं च न प्राप्नोतीतीत्वविधि'। 'भूरिदाक्षिण्यसंपन्नं यत्त्वं सान्त्वमचीकथ' इति प्रयोगदर्शनादन्येषामपि यथादर्शनमीत्वमिच्छन्त्येके ॥६७॥

अस्यादेराः परोक्षायाम् । ४ । १ । ६८ ॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्यादेरकारस्याकारो भवति। आटतु.। आटुः। आटिथ। आदतुः। आदुः। आदिथ। अस्येति किम्? ईयतु.। ईयुः। आदेरिति किम्? पपाच। परोक्षायामिति उत्तरार्थम् ॥६८॥

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौसंयोगस्य । ४ । १ । ६९ ॥

ऋकारादेरश्नोतेः सयोगान्तस्य च धातो' परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्यादेरकारस्यानात आकारस्थानेऽनिष्पन्नस्याकारो भवति कृताकारात्त्वस्मान्नोऽन्तश्च। ऋदादि, आनृधतुः। आनृजे। आनृजाते। आनृजिरे। अशौ, आनशे। आनशाते। आनशिरे। सयोग, आनर्च। आनर्चतुः। आनञ्जतुः। आनङ्ग। आनङ्गतुः। आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। ऋदादेरिति

किम् ? आर। आरतु:। अशावित्यौकारः किम् ? अश्नातेर्मा भूत्। आश। आशतुः। संयोगस्येति किम् ? आट। आटतुः। अनात इति किम् ? आञ्छु आयामे। आञ्छ। आञ्छतुः। कश्चिदत्रापीच्छति। आनाञ्छ। आनाञ्छतुः आनाञ्छु: ॥६९॥

भूस्वपोरदुतौ ।४।१।७०॥

भूस्वप् इत्येतयो. परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य यथासङ्ख्यमकारोकारौ भवतः। बभूव। बभूवतु:। बभूवे चैत्रेण। अनुबभूवे कम्बलः साधुना। सुष्वाप। सुष्वपिथ। परोक्षायामित्येव। बुभूषति। बोभवांचकार। केचित्तु कर्तर्येव भुवोऽकारमिच्छन्ति न भावकर्मणोः। तेन बुभूवे चैत्रेण, अनुबुभूवे कम्बलः साधुनेत्येव भवति ॥७०॥

ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः ।४।१।७१॥

एषां परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्येकारो भवति। ज्या, जिज्यौ। जिज्यिथ। व्येग्, सविव्याय। सविव्ययिथ। व्यध्, विव्याध। विव्यधिथ। व्यच्, विव्याच। विव्यचिथ। व्यथ्, विव्यथे। विव्यथाते। विव्यथिरे। परोक्षायामित्येव। वाव्यध्यते ॥७१॥

यजादिवश्वचः सस्वरान्तस्था य्वृत् ।४।१।७२॥

यजादीनां वश्वचोश्च परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य सस्वरान्तस्था य्वृत् इकारउकारऋकाररूपा प्रत्यासत्त्या भवति। इयाज। इयजिथ। वेग्, उवाय। उवयिथ। टुवपीं, उवाप। उवपिथ। वहीं, उवाह। उवहिथ। वद, उवाद। उवदिथ वस, उवास। उवसिथ। व्येगः पूर्वेणेकारविधानबलात् ह्वेग्श्वयत्योस्तु पूर्वस्थान्तस्थाया अभावात् न भवति। वश्, उवाश। उवशिथ। वचिति वशसाहचर्यात् वचंक् ब्रूगादेशो वा आदादिको गृह्यते न यौजादिकः। उवाच। उवचिथ। परोक्षायामित्येव। यायज्यते। वावच्यते ॥७२॥

न वयो य् ।४।१।७३॥

पूर्वस्येति निवृत्तमसंभवात्। वेगादेशस्य वयेर्यकारः परोक्षायां य्वृन्न भवति। ऊयतुः ऊयुः ॥७३॥

वेरयः ।४।१।७४॥

वेगोऽयकारान्तस्य पूर्वस्य परस्य च परोक्षायां य्वृन्न भवति। ववौ। वविथ। अय इति किम् ? उवाय। उवयिथ ॥७४॥

अविति वा ।४।१।७५॥

वेगोऽयकारान्तस्याविति परोक्षायां परतो य्वृद्वा न भवति। ववतुः। ववु:। ऊवतुः। ऊवुः। द्वित्वे कृते परत्वाद्धातोरुवादेशे सति पश्चात् पूर्वस्य समानस्य दीर्घः। अय इति किम् ? ऊयतुः। ऊयु. ॥७५॥

ज्यश्च यपि ।४।१।७६॥

ज्या इत्येतस्य वेगश्च यपि परे य्वृन्न भवति। प्रज्याय। उपज्याय। प्रवाय। उपवाय ॥७६॥

व्यः ।४।१।७७॥

व्येगो यपि परे य्वृन्न भवति। प्रव्याय। उपव्याय। योगविभाग उत्तरार्थः ॥७७॥

संपरेर्वा ।४।१।७८॥

सपरिभ्यां परस्य व्येगो यपि परे य्वृद्वा न भवति। सव्याय। सवीय। परिव्याय। परिवीय। निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् प्रागेव य्वृतो दीर्घत्वम् न तु तोऽन्तः। समो नेच्छन्त्येके। तेन नित्यं संव्याय॥७८॥

यजादिवचेः किति ।४।१।७९॥

नेति निवृत्तम्। यजादीनां धातूनां वचेश्च सस्वरान्तस्था किति प्रत्यये परे य्वृत् भवति। यजीं,

ईजतु । ईजुः । इज्यते । इज्यात् । इष्टः । इष्टवान् । ईजिवान् । इष्ट्वा । इष्टिः । वेग्, ऊयतु । ऊयुः । 'अविति वा' (४-१-७५) इति वचनात् ववतुः । वबुः । ऊवतुः । ऊवु । ऊयते । ऊयात् । उतः । उतवान् । व्येग्, संविव्यतुः । संविव्युः । संवीयते । संवीयात् । संवीतः । संवीतवान् । ह्वेंग्, हूयते । हूयात् । हूतः । हूतवान् । वपीं, ऊपतु । ऊपुः । उप्यते । उप्यात् । उप्तः । उप्तवान् । वहीं, ऊहतुः । ऊहुः । उह्यते । उह्यात् । ऊढः । ऊढवान् । श्वि, शूयते । शूयात् । शूनः । शूनवान् । वद, ऊदतुः । ऊदुः । उद्यते । उदितः । उदितवान । वसं, ऊषतुः । ऊषु । उष्यात् । उषितः । उषितवान् । वचिति वचंक् ब्रूगादेशो वा । ऊचतुः । ऊचुः । उच्यते । उच्यात् । उक्तः । उक्तवान् । यौजादिकस्य तु न भवति । वच्यते । कितीति किम् ? इयाज । यक्षीष्ट । वावच्यते । वक्ता ॥७९॥

स्वपेर्यङ्डे च । ४ । १ । ८० ॥

स्वपेर्यङि डे किति च प्रत्यये सस्वरान्तस्था य्वृत् भवति । सोषुप्यते । सोषुपीति । यङ्लुपि नेच्छन्त्यन्ये । सास्वप्ति । णिमन्तरेण डस्यासंभवात् स्वपितिर्ण्यन्तो लभ्यते । असूषुपत् । डे य्वृत् गुणो ह्रस्वत्वं द्वित्वं पूर्वस्य दीर्घत्वमित्यत्र क्रमः । किति, सुषुपतुः । सुप्यते । सुप्यात् । सुषुप्सति । एष्विति किम् ? स्वपिति । घञन्तादपि केचिदिच्छन्ति । स्वापमकरोत् असुषुपत् ॥८०॥

ज्याव्यधः क्ङिति । ४ । १ । ८१ ॥

जिनातेर्विध्यतेश्च सस्वरान्तस्था किति ङिति च प्रत्यये परे य्वृत् भवति । जिज्यतु । जीयते । जीयात् । जीनः । ङिति, जिनाति । जेजीयते । जेजेति । विविधतु । विध्यते । विध्यात् । विद्धः । ङिति, विध्यति । वेविध्यते । वेवेद्धि । क्ङिति इति किम् ? ज्याता । व्यद्धा ॥८१॥

व्यचोऽनसि । ४ । १ । ८२ ॥

व्यचेः सस्वरान्तस्थाऽस्वर्जिते क्ङिति प्रत्यये य्वृद्भवति । विचिता । विचितुम् । वेविच्यते । विचति । अनसीति किम् ? उरुव्यचाः ॥८२॥

वशेरयङि । ४ । १ । ८३ ॥

वशेः सस्वरान्तस्था अयङि क्ङिति प्रत्यये य्वृद्भवति । उश्यते । ऊशतुः । उशितम् । उष्टः । उशन्ति । अयङीति किम् ? वावश्यते । क्ङितीत्येव । वष्टि ॥८३॥

ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छः । ४ । १ । ८४ ॥

ग्रहादीनां सस्वरान्तस्था क्ङिति प्रत्यये परे य्वृद् भवति । जगृहतु. । जगृहुः । गृह्यते । गृहीतः । जिघृक्षति । गृह्णाति । जरीगृह्यते । जरीगृहीति । वृश्च्यते । वृक्णः । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । भृज्ज्यते । भृष्टः । भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । पृच्छ्यते । पिपृच्छिषति । पृष्टः । पृच्छति । परीपृच्छ्यते । पृच्छा । क्ङितीत्येव । ग्रहीता । वव्रश्चतुः । बभ्रज्जतुः । पप्रच्छतुः । प्रश्नः । व्यचिवशिव्रश्चिभ्रस्जिप्रच्छीनां पञ्चानां यङ्लुबन्ताना नेच्छन्त्यन्ये । तस्, वाव्यक्तः । नाम्नि तिक् । वाव्यक्तिः । वावष्ट । वावष्टिः । वाव्रष्टः । वाव्रष्टिः । वाभ्रष्टः । वाभ्रष्टिः । पाप्रष्टः । पाप्रष्टिः । अन्ये तु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणम्' इति यङ्लुप्यपि मन्यन्ते तेन वेविक्तः, वेविक्तिः । वरिवृष्टः वरिवृष्टिः, । वरिभृष्टः । वरिभृष्टिः । परिपृष्टः परिपृष्टिः । अपरे तु विचतिवृश्चतिभृज्जतिपृच्छतीनां नित्यं य्वृत् ज्यादीनां त्वनित्यमिति मन्यन्ते तेनेदं सिद्धम् 'तस्याव्ययश्चीनपि विव्यधुः शरैः' इति । अन्ये तु विविधुरित्येवाहुः ॥८४॥

व्येस्यमोर्यङि । ४ । १ । ८५ ॥

व्येस्यमो सस्वरान्तस्था यङि य्वृद्भवति । वेवीयते । वेवयीति । सेसिम्यते सेसिमीति । यङ्लुपि नेच्छन्त्यन्ये । वाव्याति । सस्यन्ति । यङीति किम् ? व्ययति ॥८५॥

चायः की । ४ । १ । ८६ ॥

चायृगित्येतस्य यङि की इत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । दीर्घनिर्देशो यङ्लुबर्थ । चेकीतः ॥८६॥

द्वित्वे ह्वः । ४ । १ । ८७ ॥

ह्वयतेर्द्वित्वविषये सस्वरान्तस्था य्वृद्भवति । जुहाव । जुहुवतु । जोहूयते । जोहवीति । जुहूषति । अनेनैव सिद्धे उत्तरसूत्रकरणं णेरन्यस्मिन् द्वित्वनिमित्तप्रत्ययव्यवधायके य्वृन्माभूदित्येवमर्थम् । तेनेह न भवति । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । तत सन् जिह्वायकीयिषति ॥८७॥

णौ ङसनि । ४ । १ । ८८ ॥

ह्वयतेः सस्वरान्तस्था ङपरे सन्परे च णौ विषये य्वृद्भवति । अजूहवत् । जुहावयिषति । णाविति विषयसप्तमीति किम् ? णिविषय एवान्तरङ्गमपि यकारागमं बाधित्वा य्वृद्यथा स्यात् । ङसनीति किम् ? ह्वाययति ॥८८॥

श्वेर्वा । ४ । १ । ८९ ॥

श्वयतेः सस्वरान्तस्था ङपरे सन्परे च णौ विषये य्वृद्वा भवति । अशूशवत् । अशिश्वयत् । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । विषयविज्ञानादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं य्वृता बाध्यते । कृते च तस्मिन्वृद्धि । तत आवादेश उपान्त्यह्रस्वत्वम् । ततो णिकृतस्य स्थानित्वात् शोर्द्वित्वम् तत पूर्वदीर्घ इति क्रम । णावित्येव । अशिश्वियत् । शिश्वयिषति ॥८९॥

वा परोक्षायङि । ४ । १ । ९० ॥

श्वयते सस्वरान्तस्था परोक्षाया यङि च परे वा य्वृत् भवति । शुशाव । शिश्वाय । अहं शुशव । शिश्वय । शुशुवतु । शुशविथ । शिश्वियतु । शिश्वयिथ । शोशूयते । शोशवीति । शेश्वीयते । शेश्वयीति । अवित्परोक्षायां कित्त्वाद्यजादित्वेन प्राप्ते विति परोक्षायां यङि चाप्राप्ते विभाषा ॥९०॥

प्यायः पी । ४ । १ । ९१ ॥

प्यायतेः परोक्षायां यङि च पीरादेशो भवति । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे । पेपीयते । प्रपेपीयते । दीर्घनिर्देशो यङ्लुबर्थ । आपेपेति । आपेपीत ॥९१॥

क्तयोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । ९२ ॥

अनुपसर्गस्य प्याय क्तयो. क्तक्तवत्वो प्रत्यययो परयो पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनवन्मुखम् । क्तयोरिति किम् ? प्यायते । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रप्यानो मेघ ॥९२॥

आङोऽन्धूधसोः । ४ । १ । ९३ ॥

आङ उपसर्गात्परस्य प्यायतेरन्धावूधसि चार्थे क्तयो परतः पीरादेशो भवति । आपीनोऽन्धु । आपीनमूध । अन्धुर्व्रणम् ऊधसो वा पर्याय. । आङ इति किम् ? प्रप्यानोऽन्धु. । परिप्यानमूध । अन्धूधसोरिति किम् ? आप्यानश्चन्द्र । आङ एवेति नियमात् प्राप्यानमूध इत्यत्राङन्तादुपसर्गान्न भवति । अनुपसर्गस्य तु पूर्वेण भवत्येव । पीनोऽन्धु । पीनवानन्धु । पीनमूध । पीनवदूध । अन्ये तु प्यायते केवलस्याङपूर्वस्याङन्तोपसर्गपूर्वस्यैव च प्रयोगमिच्छन्ति नान्यपूर्वस्य । तन्मते प्रप्यानपरिप्यानादयोऽप्रयोगा । क्तयोरित्येव । आप्याय्य ॥९३॥

स्फायः स्फी वा । ४ । १ । ९४ ॥

स्फायते' क्तयोः परत' स्फी इत्ययमादेशो वा भवति । स्फीत. । स्फीतवान् । संस्फीत' । सस्फीतवान् । स्फात' । स्फातवान् । क्तयोरिति किम् ? स्फातिः । विकल्पं नेच्छन्त्यन्ये ॥९४॥

प्रसमः स्त्यः स्ती । ४ । १ । ९५ ॥

प्रसम् इत्येवंसमुदायपूर्वस्य स्त्यायते' क्तयोः परत. स्ती इत्ययमादेशो भवति । प्रसस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । प्रसम इति किम् ? संप्रस्त्यान' । सप्रस्त्यानवान् । स्त्यानः । सस्त्यानः । प्रसमो नेच्छन्त्यन्ये ॥९५॥

प्रात्तश्च मो वा । ४ । १ । ९६ ॥

प्रात्केवलात्परस्य स्त्यायते' क्तयोः परयो. स्ती इत्ययमादेशो भवति क्तयोस्तकारस्य च वा मकारो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥९६॥

श्यः शीर्द्रवमूर्तिस्पर्शे नश्चास्पर्शे । ४ । १ । ९७ ॥

द्रवस्य मूर्ति' काठिन्यं तस्मिन् स्पर्शे च वर्तमानस्य श्यायते' क्तयो' परतः शी इत्ययमादेशो भवति तत्संनियोगे च क्तयोस्तकारस्यास्पर्शे विषये नकारादेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनवद् घृतम् । शीनं मेदः शीनवन्मेद' । द्रवावस्थाया. काठिन्यं गतमित्यर्थः । स्पर्शे, शीतं वर्तते । शीतो वायुः । गुणमात्रे तद्वति वार्थे स्पर्शविषयो भवति । द्रवमूर्तिस्पर्श इति किम् ? सश्यानो वृश्चिक' । शीतेन संकुचित इत्यर्थ' । 'व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्यः' (४-२-७१) इति नत्वम् ॥९७॥

प्रतेः । ४ । १ । ९८ ॥

प्रतिपरस्य श्यायतेः क्तयोः परतः शी इत्ययमादेशो भवति तत्सनियोगे च क्तयोस्तकारस्य नकारः । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोगे वर्तत इति पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥९८॥

वाभ्यवाभ्याम् । ४ । १ । ९९ ॥

अभि अव इत्येताभ्या परस्य श्यायतेः क्तयोः परतः शी इत्ययमादेशो वा भवति, तत्सनियोगे च क्तयोस्तस्यास्पर्शे नो भवति । अभिशीन' । अभिशीनवान् । अभिश्यानः । अभिश्यानवान् । अवशीनः । अवशीनवान् । अवश्यान' । अवश्यानवान् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरप्यनेन परत्वाद्विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यान घृतम् । अवशीनं हिमम् । अवश्यानं हिमम् । अभिशीतो वायुः । अव शीतो वायु' । स्पर्शत्वान्न नत्वम् । अभिश्यानो वायु । अवश्यानो वायुः । 'व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य.' (४-२-७१) इति स्पर्शेऽपि नत्वम् । अभ्यवाभ्यामिति किम् ? सश्यान' । सश्यानवान् । केचित्तु समा व्यवधानेऽपीच्छन्ति । अभिसशीन' । अभिसंशीनवान् । अभिसंश्यानः । अभिसश्यानवान् । अवसशीनः । अवसंशीनवान् । अवसंश्यानः । अवसंश्यानवान् । तदाभ्यवाभ्यामिति तृतीया व्याख्येया समस्ताभ्यामपीत्यन्ये । अभ्यवशीन' । अभ्यवश्यान' । विपर्यासे प्रयोगो नास्ति । वाशब्दस्य च व्यवस्थितविभाषार्थत्वादन्योपसर्गान्ताभ्यां न भवति । समभिश्यानः । समभिश्यानवान् । समवश्यानः । समवश्यानवान् ॥९९॥

श्रः शृतं हविःक्षीरे । ४ । १ । १०० ॥

श्रातेः श्रायतेश्च क्तप्रत्यये हविषि क्षीरे चाभिधेये शृभावो निपात्यते । शृतं हवि । शृतं क्षीरम् स्वयमेव । श्रातिश्रायती हि अकर्मककर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तेते । तयोश्चैतन्निपातनम् । हविःक्षीर इति किम् ? श्राणा यवागू' ॥१००॥

श्रपेःप्रयोक्त्रैक्ये । ४ । १ । १०१ ॥

श्रायते. श्रातेर्वा ण्यन्तस्यैकस्मिन् प्रयोक्तरि क्ते परतो

तञ्चिवञ्चिशुचीनां रकि तक्रम् । वक्रम् । शुक्रः । शुचिरुच्योर्घञि । शोकः रोकः । क्ते सेट्त्वान्न प्राप्नोति । घञोऽन्यत्र शोच्यम् । रोच्यम् । श्वपाकः । मांसपाकः । पिण्डपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाकः । पचेः 'कर्मणोऽण्' । (५-१-७२) इत्यणि सति अणभावे श्वपच इत्यादि । नीचेपाकः । दूरेपाकः । फलेपाकः । क्षणेपाकः । पचेर्नीचे पच्यते नीचे पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्यचि दीर्घत्वं च निपातनात् । 'तत्पुरुषे कृति' (३-२-२०) इति बहुलाधिकारात् सप्तम्या अलुप् । उकारान्ता अपि गणे पठ्यन्ते । नीचेपाकुः । फलेपाकुः । दूरेपाकुः । क्षणेपाकुः । अत एव निपातनादुकारः । नीचेपाका । दूरेपाका । फलेपाका । क्षणेपाका इत्याबन्ता अपि । अनुब्रवीतीत्यच् । अनुवाकः । सोमं प्रवक्तीत्यण् । सोमप्रवाकः । उच्चैः न्युच्यति समवैतीति लिहाद्यचि न्योको वृक्षः शकुन्तो वा । उब्जेर्घञि उद्गः । समुद्गः । न्युद्गः । अभ्युद्गः । क्ते सेट्त्वाद्गत्वमुपान्त्यस्य च दत्वं निपात्यते । सृजेः कर्तर्यचि । सर्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । षञ्जेरचि व्यतिषङ्गः । अनुषङ्गः । मस्जेरुः । मद्गुः । भ्रस्जेः कुः सलोपश्च । भृगुः । युजेः 'कर्मणोऽण्' (५-१-७२) इत्यणि गोयोगः । मिहेरचि सञ्ज्ञायां हस्य घत्वम् । मेघः । अन्यत्र मेहः । वहेरनुपसर्गस्य वस्यौकारश्च । वहतीत्योघः प्रवाहः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रवहः । विवहः । परिवहः । संवहः । उद्वहः । अभिवहः । निवहः । संज्ञायामित्येव । वहः । दहेर्न्यवाभ्यां घञि निदाघः ऋतुविशेषः । अवदाघः केवलपानीयपक्वोऽपूपः । संज्ञायामित्येव । निदाहः । अवदाहः । अर्हतेर्घञि अर्घो मूल्यम् पूजाद्रव्यं च । संज्ञायामित्येव । अर्हः । एवमविहितलक्षणानि कत्वगत्वघत्वानि द्रष्टव्यानि ॥११२॥

न वञ्चेर्गतौ । ४ । १ । ११३ ॥

वञ्चेर्गतौ वर्तमानस्य कत्वं न भवति । वञ्चेर्घञ् । वञ्चः वञ्चति गन्तव्यं गच्छतीत्यर्थः । 'पश्यैते व्याधवार्केण्यसकुले वित्तवत्तमाः । रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः' ॥१॥ गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठं कुटिलमित्यर्थः ॥११३॥

यजेर्यज्ञाङ्गे । ४ । १ । ११४ ॥

यज्ञाङ्गे वर्तमानस्य यजेर्जस्य गत्वं न भवति । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजाः । पत्नीसयाजाः । ऋतुयाजाः । घञ् याज इत्यप्यन्ये । यज्ञाङ्ग इति किम् ? प्रयागः । अनुयागः । यागः ॥११४॥

घ्यण्यावश्यके । ४ । १ । ११५ ॥

आवश्यकोपाधिके घ्यणि प्रत्यये परतो धातोश्चजोः कगौ न भवतः । अवश्यपाच्यम् । अवश्यरेच्यम् । अवश्यरञ्ज्यम् । अवश्यभञ्ज्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाक्यम् । रेक्यम् । रङ्ग्यम् भङ्ग्यम् ॥११५॥

निप्राद्युजः शक्ये । ४ । १ । ११६॥

निप्राभ्यां परस्य युजः शक्येऽर्थे गम्यमाने घ्यणि परे गो न भवति । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । प्रयोज्यः । शक्य इति किम् ? नियोग्यः । प्रयोग्यः ॥११६॥

भुजो भक्ष्ये । ४ । १ । ११७ ॥

भुजो भक्ष्येऽर्थे घ्यणि परे गो न भवति । भोज्यमन्नम् । भोज्या यवागूः । भोज्यं पयः । भक्ष्य इति किम् ? भोग्यः कम्बलः प्रावरणीय इत्यर्थः । भोग्या अपूपाः पालनीया इत्यर्थः । भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् न खरविशदमेव । यथा अब्भक्ष्यो वायुभक्ष्य इति ॥११७॥

त्यजयजप्रवचः । ४ । १ । ११८॥

एषां घ्यणि कगौ न भवतः । त्याज्यम् । याज्यम् । अत एव प्रतिषेधाद्यजेर्घ्यणपि । प्रवचिग्रहण शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषः । तदुपलक्षितो ग्रन्थोऽप्युच्यते । उपसर्गनियमार्थं वा । प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो भवति नान्योपसर्गपूर्वस्य । अधिवाक्यं नाम दशरात्रस्य यज्ञस्य यद्दशममहः । यस्मिन्याज्ञिका अधिब्रुवते तस्मिन्नेवाभिधानम् । अधिवाच्यमन्यत्र ॥११८॥

वचोऽशब्दनाम्नि । ४ । १ । ११९ ॥

अशब्दसंज्ञायां गम्यमानायां वचेर्घ्यणि को न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्दनाम्नीति किम्? वाक्यं, विशिष्टः पदसमुदायः ॥११९॥

भुजन्युब्जं पाणिरोगे । ४ । १ । १२०॥

भुजेर्निपूर्वस्योब्जेश्च घञन्तस्य पाणौ रोगे चार्थे यथासङ्ख्यं भुजन्युब्जौ निपात्येते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन् इति न्युब्जो नाम रोगविशेषः । व्यञ्जनाद् घञिति गत्वाभावो भुजेर्गुणाभावश्च निपात्यते । पाणिरोग इति किम्? भोगः । न्युद्गः ॥१२०॥

वीरुन्न्यग्रोधौ । ४ । १ । १२१ ॥

विपूर्वस्य रुहेः क्विपि न्यक्पूर्वस्य चाचि वीरुध्न्यग्रोधशब्दौ धकारान्तौ निपात्येते । विरोहतीति वीरुत् । न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः । अवरोध इत्यप्यन्ये ॥१२१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४॥१॥

कुर्वन् कुन्तलशैथिल्यं, मध्यदेशं निपीडयन् । अङ्गेषु विलसन् भूमेर्भर्ताऽभूद्भीमपार्थिवः॥१॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

आत्संध्यक्षरस्य । ४ । २ । १ ॥

धातोः सन्ध्यक्षरान्तस्याकारो भवति निर्निमित्तः । व्येग्, सव्याता । देङ् दाता । म्लै म्लाता । अनैमित्तिकत्वादात्वस्य प्रागेव कृतत्वादाकारान्तलक्षणः प्रत्ययो भवति । सुग्लः । सुम्लः । सुग्लानम् । सुम्लानम् । धातोरित्येव । गोभ्याम् । नौभ्याम् । संध्यक्षरस्येति किम्? कर्ता । इह लाक्षणिकत्वान्न भवति । चेता । स्तोता ॥१॥

न शिति । ४ । २ । २॥

धातोः संध्यक्षरान्तस्य शिति प्रत्यये विषयभूते आकारो न भवति । ग्लायति । म्लायति । संव्ययति ॥२॥

व्यस्थवणवि । ४ । २ । ३ ॥

व्ययतेस्थवि णवि च विषयभूते आकारो न भवति । संविव्ययिथ । संविव्याय । अहं संविव्यय थवणवीति किम्? संव्याता । संव्यातुम् । केचित्तु परोक्षामात्रे आत्वप्रतिषेधमिच्छन्तो व्येगो य्वृद्धिं विकल्पयन्ति । 'त्ववत्रैः संविव्ययुर्देहान्' इति सिद्धम् । तदपरे पाठभ्रम एवायमिति मन्यन्ते । 'त्वक्त्रैः सविव्युरङ्गानि' इति तु सम्यक्पाठः । एवं 'संविव्ययुर्वसनचारु चमूसमुत्थं, पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः' इत्यत्रापि संविव्युरम्बरविकासि चमूसमुत्थमिति सत्पाठ ॥३॥

स्फुरस्फुलोर्घञि । ४ । २ । ४ ॥

हविषि क्षीरे चाभिधेये शृभावो निपात्यते। श्राति श्रायति वा हविः स्वयमेव तच्चैत्रेण प्रायुज्यत शृतं हविश्चैत्रेण। शृतं क्षीरं चैत्रेण। यदा तु द्वितीये प्रयोक्तरि णिगुत्पद्यते तदा न भवति। श्रपितं हविश्चैत्रेण मैत्रेणेति। हविःक्षीर इत्येव। श्रपिता यवागूः। अन्ये तु श्रपिं चुरादौ पठन्ति तस्यैव श्रपेर्निपातनम्। प्रयोजकण्यन्तस्य त्वेकस्यापि प्रयोगं नेच्छन्ति। तन्मते कर्मकर्तृ हविः श्रातुं चैत्रः प्रयुक्तवान् इति प्रयोजकव्यापारे णिगि श्रपितं हविश्चैत्रेणेत्येव भवति। अपरे तु सकर्मकावपि श्रातिश्रायती इच्छन्ति। तन्मते, तयोरप्यण्यन्तयोर्निपातनं भवति। शृत हविश्चैत्रेण। ण्यन्तयोरतु न भवत्येव। श्रपित हविश्चैत्रेण मैत्रेणेति ॥ १०१ ॥

य्वृत्सकृत् । ४ । १ । १०२ ॥

य्वृदिति अन्तस्थास्थानानामिकारोकारऋकाराणां शास्त्रेऽस्मिन् व्यवहारः। धातोर्य्वृत्सकृदेकवारमेव भवति। यावत्संभवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनःप्राप्तं प्रतिषिध्यते। सवीयते। विध्यते। विच्यते। वेवीयते। वेविध्यते। वेविच्यते ॥ १०२ ॥

दीर्घमवोऽन्त्यम् । ४ । १ । १०३ ॥

वेग्वर्जितस्य धातोर्य्वृदन्त्यं दीर्घं भवति। जीनः। जीनवान्। जिनाति। संवीतः। हूतः। शूनः। अव इति किम्? उतः। उतवान्। अन्त्यमिति किम्? सुप्तः। उप्तः ॥ १०३ ॥

स्वरहनगमोः सनि धुटि । ४ । १ । १०४ ॥

स्वरान्तस्य धातोर्हन्तेर्गमेश्च धुडादौ सनि परे स्वरस्य दीर्घो भवति। स्वर, चिचीषति। तुतूषति। चिकीर्षति। हन्, जिघांसति। गमु, जिगांस्यते। संजिगासते। अधिजिगांस्यते माता। अधिजिगांसते सूत्रम्। गम्विति इणिकादेशस्य गमेर्ग्रहणाद् गच्छतेर्न भवति। संजिगंसते वत्सो मात्रा। इङादेशस्यैव गमोरिच्छन्त्येके। तन्मते इण् जिगंस्यते। सजिगंसते। इक् अधिजिगंस्यते मातेत्येव भवति। सनीति किम्? स्तुतः। धुटीति किम्? यियविषति ॥ १०४ ॥

तनो वा । ४ । १ । १०५ ॥

तनोतेर्धुडादौ सनि परे स्वरस्य दीर्घो वा भवति। तितांसति। तितंसति। धुटीत्येव। वितितनिषति। यङ्लुपि, तंतनिषति ॥ १०५ ॥

क्रमः क्त्वि वा । ४ । १ । १०६ ॥

क्रमः स्वरस्य धुडादौ क्त्वाप्रत्यये वा दीर्घो भवति। क्रान्त्वा। क्रन्त्वा। धुटि इत्येव। क्रमित्वा। 'ऊदितो वा' (४-४-४२) इति वेट्। प्रक्रम्येत्यत्र त्वन्तरङ्गमपि दीर्घत्वं बाधित्वा प्रागेव यप्। एतच्च 'यपि चादो जग्ध' (४-४-१६) इत्यत्र ज्ञापयिष्यते ॥ १०६ ॥

अहन्पञ्चमस्य क्विक्ङिति । ४ । १ । १०७ ॥

हन्वर्जितस्य पञ्चमान्तस्य धातोः स्वरस्य क्वौ धुडादौ च क्ङिति प्रत्यये दीर्घो भवति। प्रशान्। प्रतान्। प्रदान्। प्रशामौ। प्रतामौ। प्रदामौ। क्तिः, शान्तः। शान्तवान्। शान्त्वा। शान्तिः। एवं तान्तः। दान्तः। ङिति, शंशान्तः। तन्तान्त। दंदान्तः। पञ्चमस्येति किम्? ओदनपक्। पक्त्वा। अहन्निति किम्? वृत्रहणि। भ्रूणहनि। क्विक्ङिति इति किम्? गन्ता। रन्ता। धुटीत्येव। यम्यते। यंयम्यते। कश्चित्त्वाचारक्वावपि दीर्घत्वमिच्छति। कमिवाचरति कामति। एवं शम्, शामति। किम्, कीमति। इदम्, इदामति ॥ १०७ ॥

अनुनासिके च च्छ्वः शूट् । ४ । १ । १०८ ॥

अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ प्रत्यये च धातोश्छका-रवकारयोर्यथासंख्यं श् ऊट् इत्येतावादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्नः । छस्य द्विःपाठात् द्वयोरपि शकारः । क्वि, शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । गोविट् । गोविशौ । धुट् पृष्टः । पृष्टवान् । प्रष्टा । प्रष्टुम् । स्योमा । स्योनः । सिवेर्मनि प्रत्यये औणादिके च ने लघूपा-न्त्यगुणात्पूर्वमूट् क्रियते नित्यत्वात् । तत्र कृतेऽल्पाश्रि-तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यत्वं न तु गुणः । अक्षद्यूः । हिर-ण्यद्यूः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति स्वरानन्तर्ये नेष्यते तेन यत्वं भवति । द्यूतः । द्यूतवान् । दुद्यू-षति । वकारस्य विकल्पेनानुनासिकत्वाद्वनक्क्वनिपोः सुस्योवा, सुस्यूवा, पक्षे, सुसेवा, सुसिव्वेत्यपि सिद्धम् । धातोरित्येव । दिवेरौणादिकडिव्प्रत्यया-न्तस्य द्युभ्याम्, द्युभिः । यदा तु दिवेः क्विप् तदा धातुत्वात् द्यूभ्यां द्यूभिरिति । यङ्लुपि तु देद्योति देद्योषि, सेष्योति, सेष्योषि, देद्यूतः, सेष्यूतः । अन्ये तु देदेति, देदेषि, सेसेति, सेसेषीत्येवेच्छन्ति । तन्म-तपरिग्रहार्थं क्ङितीत्यनुवर्तनीयम् । यजादिसूत्रे च च्छग्रहणं विधेयम् । टकार 'ऊटा' (१—२—१३) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥ १०८ ॥

मव्यविश्रिविज्वरित्वरेरुपान्त्येन । ४ । १ । १०९ ॥

शकारस्य स्थानी छ इह न संभवतीत्यूडेवानु-वर्तते । मव्यादीनामनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये वकारस्योपान्त्येन सहोड् भवति । मव्, मोमा । मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । यङ्लुपि, मामोति । मामूतः । अव्, ओम्, औणादिको म् । ओमा । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । श्रिव्, श्रोमा । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । शेश्रोति । शेश्रूतः । ज्वर्, जूर्मा । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । जाजूर्ति । जाजूर्तः । त्वर्, तूर्मा । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । तातूर्ति । तातूर्तः । ज्वरत्वरोरुपान्त्यो वकारात्परः । श्रिव्यविमवां तु पूर्वः ॥ १०९ ॥

राल्लुक् । ४ । १ । ११० ॥

रेफात्परयोर्धातोश्छकारवकारयोरनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये लुग्भवति, श्ऊटोऽपवादः । मुर्छा, हुर्छा, मोर्मा । होर्मा । मूः । मुरौ । मुरः । हूः । हुरौ । हुरः । मूर्तः । मूर्तवान् । हूर्णः । हूर्ण-वान् । हूर्तिः । मोमोर्ति । जोहोर्ति । तुर्वै, धुर्वै । तोर्मा । धोर्मा । तूः । तुरौ । तुरः । धूः । धुरौ । धुरः । तूर्ण । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्ण । धूर्ण-वान् । धूर्ति । धूर्त इति त्वौणादिकः । अनुना-सिकादावित्येव । मूर्छा । तूर्विता ॥११०॥

क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति । ४ । १ । १११ ॥

क्तेऽनिटो धातोश्चकारजकारयोः स्थाने घिति प्रत्यये यथासंख्यं कगौ भवतः । पाकः । सेकः । पाक्यम् । सेक्यम् । त्यागः । रागः । भोग्यम् । योग्यम् । संपर्की । संसर्गी । क्तेऽनिट इति किम् ? संकोचः । कूजः । खर्ज्यः । गर्ज्यः । परिव्राज्यम् । उदाजः । समाजः । नन्वजेः क्तेऽनिट्त्वात् गत्वं प्राप्नोति । नैवम् । क्तेऽ-निट इति विद्यमानस्य विशेषणम् । अजेस्तु वींभावेन असत्त्वाद्गत्वं न भवति । क्त इति किम् ? अर्चः । अर्च्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । अर्चादयो हि अर्कः याच्ञा रुक्ममिति प्रयोगेष्वनिटोऽपि क्ते सेट इति कत्वं न भवति । घितीति किम् ? पचनम् । त्यजनम् ॥ १११ ॥

न्यङ्कुद्गमेघादयः ॥ ४ । १ । ११२ ॥

न्यङ्क्वादयः कृतकत्वा उद्गादयः कृतगत्वा मेघादय कृतघत्वा निपात्यन्ते । न्यञ्चेरुप्रत्यये न्यङ्कुः ।

स्फुर्स्फुलोर्घञि संध्यक्षरस्याकारो भवति। विस्फारः। विस्फालः। विष्फारः। विष्फालः। 'वेः (२-३-५५) इति वा षत्वम्। घञीति किम्? विस्फोरकः ॥४॥

वापगुरो णमि। ४। २। ५॥

अपपूर्वस्य गुरैति इत्यस्य धातोः संध्यक्षरस्य स्थाने णमि प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति। अपगारमपगारम्। अपगोरमपगोरम्। आभीक्ष्ण्ये णम् द्वित्वं च। अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरं युध्यन्ते। 'द्वितीयया' (५-४-७८) इति णम् ॥५॥

दीङः सनि वा। ४। २। ६॥

दीङः सनि परे आत्वं वा भवति। दिदासते। दिदीषते। उपदिदासते। उपदिदीषते ॥६॥

यबक्ङिति। ४। २। ७॥

दीङो यपि अक्ङिति च प्रत्यये विषयभूते आकारोऽन्तादेशो भवति। उपदाय। उपदाता। अवदाय। उपदातुम्। उपदातव्यम्। उपादास्त। विषयसप्तमीनिर्देशात्पूर्वमेवात्वे सति ईषदुपादानः उपादायो वर्तते इत्यत्र आकारान्तलक्षणोऽनः घञ् च भवति। यबक्ङितीति किम्? दीनः। उपदीयते। उपदेदीयते। सानुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति। उपदेदेति ॥७॥

मिग्मीगोऽखलचलि। ४। २। ८॥

मिनोतिमीनात्योर्यपि खलचल्वर्जितेऽक्ङिति च प्रत्यये विषये विषयभूत आकारान्तादेशो भवति। निमाय। निमाता। निमातुम्। निमातव्यम्। न्यमासीत्। मीग्, प्रमाय। प्रमाता। प्रमातुम्। प्रमातव्यम्। प्रमासीत्। अखलचलीति किम्? इषन्निमयः। दुष्प्रमयः। अचि, मयः। आमयः। अलि, निमयः। प्रमयः। सानुबन्धनिर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः निमेमेति। प्रमेमेति। यबक्ङितीत्येव। निमितः। प्रमीतः। निमेमीयते। प्रमेमीयते। मिग्मीग इति किम्? मीङ्च् हिंसायामिति दैवादिकस्य मा भूत्। मेता। मेतुम्। अस्याप्यात्वमिच्छन्त्यन्ये। माता। मातुम् ॥८॥

लीङ्लिनोर्वा। ४। २। ९॥

लीयतेर्लिनातेश्च यपि खलचल्वर्जितेऽक्ङिति प्रत्यये च विषयभूते आकारोऽन्तादेशो वा भवति। विलाय। विलीय। विलाता। विलेता। विलास्यते। विलेष्यते। विलास्यति। विलेष्यति। व्यलासीत्। व्यलैषीत्। अखलचलीत्येव। ईषद्विलयः। विलयः। विलयो वर्तते। यबक्ङितीत्येव। लीनः। विलीनः। लीयते। लेलीयते। लिनाति। ङिल्लुक्तिवोर्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति। लेलेति। ली द्रवीकरण इति यौजादिकस्य च न भवति। विलयति ॥९॥

णौ क्रीजीङः। ४। २। १०॥

क्रींग् जि इङ् इत्येतेषां णौ परे आकारोऽन्तादेशो भवति। क्रापयति। जापयति। अध्यापयति ॥१०॥

सिध्यतेरज्ञाने। ४। २। ११॥

षिधूच् संराद्धावित्यस्याज्ञाने वर्तमानस्य णौ परतः स्वरस्याकारो भवति। मन्त्रं साधयति। तपः साधयति। अन्नं साधयति साधर्मिकेभ्यो दातुम्। अज्ञान इति किम्? तपस्तपस्विनं सेधयति। सिध्यति जानीते तपस्वी ज्ञानविशेषमासादयति तं तपः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। अस्य अनुभवविशेषमुत्पादयन्तीत्यर्थः। सिध्यतेरिति किम्? षिधू गत्यामिति भौवादिकस्य मा भूत्। अन्नं सेधयति। तपः सेधयति। साधिनैव सिद्धे सिध्यतेरज्ञाने सेधयतीति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥११॥

चिस्फुरोर्नवा । ४ । २ । १२ ॥

चिनोतेः स्फुरतेश्च णौ परे स्वरस्यात्वं वा भवति । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥१२॥

वियः प्रजने । ४ । २ । १३ ॥

प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् । तस्मिन् वर्तमानस्य वी इत्येतस्य णौ परे आत्वमन्तादेशो वा भवति । पुरोवातो गा प्रवापयति । प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । वातेः प्रजने वृत्तिर्नास्तीत्यारम्भः ॥१३॥

रुहः पः । ४ । २ । १४ ॥

रुहेर्णौ परतः पकारोऽन्तादेशो वा भवति । रोपयति व्रीहीन् । रोहयति व्रीहीन् । रोहत्यर्थे रुप्यतिर्न दृश्यते इति योगारम्भः ॥१४॥

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे । ४ । २ । १५ ॥

ली इति लीङ्लीङोः सामान्येन ग्रहणम् । लियः स्नेहद्रवेऽर्थे गम्यमाने णौ परे नोऽन्तोऽवयवो वा भवति । घृतं विलीनयति । घृतं विलाययति । णौ वृद्धावायादेशः । लिय ई ली इति ईकारप्रश्लेषात् ईकारान्तस्यैव भवति । कृतात्वस्य तु वक्ष्यमाणौ लकारपकारौ भवतः । घृतं विलालयति, विलापयति । स्नेहद्रव इति किम् ? अयो विलाययति । पूर्वान्तकरणात् व्यलीलिनदित्यत्रोपान्त्यह्रस्वो भवति । एवमुत्तरेष्वपि ॥१५॥

लो लः । ४ । २ । १६ ॥

लातेर्ली इत्यस्य च कृतात्वस्य स्नेहद्रवेऽर्थे णौ परे लोऽन्तो वा भवति । घृतं विलालयति । घृतं विलापयति । घृतं व्यलीललत् । स्नेहद्रव इत्येव । जटाभिरालापयते । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । 'लीङ्लिनोऽर्चाभिभवे चाच्चाकर्तर्यपि' (३-३-९०) इत्यनेनात्वमात्मनेपदं च ॥१६॥

पातेः । ४ । २ । १७ ॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । पांक् रक्षणे इत्येतस्य णौ परे लोऽन्तो भवति । पालयति । अपीपलत् पलण् रक्षणे इति चौरादिकेनैव सिद्धे पातेर्लोऽन्तः स्यादिति वचनम् । तिव्निर्देशो धात्वन्तरनिवृत्त्यर्थः पां पाने, पै शोषणे वा, पाययति । यङ्लुप्निवृत्त्यर्थश्च । पापाययति ॥१७॥

धूग्प्रीगोर्नः । ४ । २ । १८ ॥

धूग्प्रीग्इत्येतयोर्णौ परे नोऽन्तो भवति । धूगट् धूगश् धूगण् वा धूनयति । अदूधुनत् । प्रींश् प्रीगण् वा, प्रीणयति । अपिप्रिणत् । यौजादिकयोर्नेच्छन्त्येके । धावयति । प्राययति । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थः । दोधावयति । पेप्राययति । धुवतिप्रीयतिनिवृत्त्यर्थश्च । धावयति । प्राययति ॥१८॥

वो विधूनने जः । ४ । २ । १९ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे णौ परे जोऽन्तो भवति । पक्षकेण उपवाजयति । पुष्पाणि प्रवाजयति । अवीवजत् । विधूनन इति किम् ? ओवैं, केशानावापयति । शोषयतीत्यर्थः । वजिनैव सिद्धे वाते रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥१९॥

पाशाछासावेव्याह्वो यः । ४ । २ । २० ॥

एषां णौ परे योऽन्तो भवति । पा पाने पै शोषणे वा, पाययति । पातेस्तु लकार उक्तः । शोंच्, शाययति । छोंच् अवच्छाययति । सों सैं वा, अवसाययति । वेंग्, वाययति । वे इत्यनात्वेन निर्देशो वांक् गतिगन्धनयोः, ओवैं शोषणे इत्यनयोर्निवृत्त्यर्थः । वापयति । व्येग्, व्याययति । ह्वेंग्, ह्वाययति । अपीपयत् अशीशयत् इत्यादि । एषां कृतात्वानां ग्रहणादिह प्रकरणे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणं भवति । तेन क्षापयतीत्यादि सिद्धम् । पोरपवादो योगः ॥२०॥

अर्तिरीव्लीह्रीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुः ।४।२।२१॥

एषामाकारान्तानां च धातूनां णौ परे पुरन्तो भवति । अर्तीति ऋं गतौ ऋं प्रापणे चेत्यनयोर्ग्रहणं सामान्यनिर्देशात् । अर्पयति । तिव्निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । अरारयति । अरियारयति । रीति रीयतिरिणात्योर्ग्रहणम् । रेपयति । व्लीं, व्लेपयति । ह्री, ह्रेपयति । क्नूयि, क्नोपयति । क्ष्मायि क्ष्मापयति । आदन्त, दापयति । धापयति । जापयति । क्रापयति । अध्यापयति । अदीदपत् । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन नाम्नोऽपि, सत्यापयति । अर्थापयति । प्रिय, प्रापयति । स्थिर, स्थापयति । स्फिर, स्फापयति । पोरुकारः 'पुस्पौ' (४–३–३) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥२१॥

स्फाय् स्फाव् ।४।२।२२॥

स्फायतिर्णौ परे स्फाव् इत्ययमादेशो भवति । स्फावयति । अभेदनिर्देशोऽन्ताधिकारनिवृत्त्यर्थः॥२२॥

शदेरगतौ शात् ।४।२।२३॥

शीयतेरगतावर्थे णौ परे शात् इत्ययमादेशो भवति । पुष्पाणि शातयति । अगताविति किम् ? गोपालको गाः शादयति । गमयतीत्यर्थः । ॥२३॥

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे ।४।२।२४॥

घटादीनां धातूनां णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु णौ दीर्घो वा भवति । घटयति । अघाटि अघटि । घाटंघाटं, घटंघटम् । व्यथयति । अव्याथि । अव्यथि । व्याथंव्याथम् । व्यथंव्यथम् । हिडयति । अहीडि । अहिडि । हीडंहीडम्, हिडंहिडम् । अक्षाञ्जि । अक्षञ्जि । क्षाञ्जंक्षाञ्ज, क्षञ्जंक्षञ्जम् । अदाक्षि । अदक्षि । दाक्षंदाक्षम् । दक्षंदक्षम् । क्षञ्जिदक्ष्यादीना घटादिपाठबलादनुपान्त्यस्यापि वा दीर्घः । वा ञिणम्पर इत्येव ह्रस्वविकल्पेन सिद्धे दीर्घग्रहणं हेडेरिकारस्य दीर्घत्वार्थम् । ह्रस्वविकल्पे हि पक्षे एकारश्रुतिः स्यात् । णिग्यङ्व्यवहितेऽपि णौ ञिणम्परे दीर्घत्वार्थं च । णिग्व्यवाये, शमयन्तं प्रयुङ्क्ते, णिग् तदन्तात् ञौ णमि, अशामि । अशमि । शामंशामम् । शमंशमम् । यङ्व्यवाये, शंशमयतेर्ञौ णमि च अशंशामि । अशंशमि । शंशामंशंशामम् शंशमंशंशमम् । अत्र योऽसौ णा णिर्लुप्यते यश्च यङोऽकारस्तस्य स्थानिवद्भावेन घटादीनां व्यवहितत्वात् आनन्तर्यं नास्तीति ञिणम्परे णौ न स्याद् ध्रस्वविकल्पः । दीर्घग्रहणे तु दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादानन्तर्यमेवेति सिध्यति । घटिष् चेष्टायाम् । क्षजुङ् गतिदानयोः । व्यथिष् भयचलनयोः । प्रथिष् प्रख्याने । म्रदिष् मर्दने । स्खदिष् स्खदने । कदुङ् क्रदुङ् क्लदुङ् वैक्लव्ये । कृपिष् कृपायाम् । ञित्वरिष् संभ्रमे । प्रसिष् विस्तारे । दक्षि हिसागत्योः । श्रां पाके । स्मृं आध्याने । दृ भये । ष्टकस्तक प्रतीघाते । चक तृप्तौ च । अक कुटिलायां गतौ । कखे हसने । अग् अक्वत् । रगे शङ्कायाम् । लगे सङ्गे । ह्रगे ह्लगे षगे सगे ष्टगे स्थगे संवरणे । वटभट परिभाषणे । णट नृत्तौ । गड सेचने । हेड वेष्टने । लड जिह्वोन्मथने । फणक्रणरण गतौ । चण हिंसादानयोश्च । शणश्रण दाने । स्नथ क्नथ क्रथ क्लथ हिसार्थाः । छद ऊर्जने । मदै हर्षग्लपनयोः । ष्टनस्तनध्वन शब्दे । स्वन अवतंसने । चन हिंसायाम् । ज्वर रोगे । चल कम्पने । ह्वल ह्मल चलने । ज्वल दीप्तौ चेति घटादयः । फणिमेके घटादिमनिच्छन्तो गतावपि फाणयतीत्याहुः ॥२४॥

कगेवनूजनैजष्क्नस्रञ्जः ॥४।२।२५॥

एषां णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घो भवति । कगे, कगयति । अकागि । अकगि । कागंकागम् । कगंकगम् । वन् उपवनयति । उपावानि । उपावनि । अवानि । अवनि । उपवानमुपवानम् । उपवनमुपवनम् । वानंवानम् । वनंवनम् । जनै, जनयति । अजानि । अजनि । जानंजानम् । जनंजनम् । जृष् जरयति । अजारि । अजरि । जारंजारम् । जरंजरम् । क्नस्, क्नसयति । अक्नासि । अक्नसि । क्नासक्नासम् । क्नसंक्नसम् । रञ्जि, रजयति मृगान्व्याधः । अराजि । अरजि । राजंराजम् । रजंरजम् । 'णौ मृगरमणे' (४-२-६१) इति नलोपः । नलोपे वचनस्य चरितार्थत्वात् नलोपाभावे, अरञ्जि, रञ्जंरञ्जम् इत्यत्र वा दीर्घो न भवति । केचित्तु ष्णसूच् निरसने इत्यस्यापीच्छन्ति । स्नसयति । कगे सौत्रो धातुः । एकारश्चैदित्कार्यार्थ । अकगीत् । वनू इत्यूकारनिर्देशात् वन भक्तौ इत्यस्य न भवति । वानयति । अवानि । वानंवानम् । इह घटादयः पठितार्था एव गृह्यन्ते । अर्थान्तरे तूद्घाटयति श्रापयति स्मारयति दारयति नाटयति लाडयति फाणयति छादयति प्रमादयति वानयति स्वानयति चालयतीत्यादि । कगादीनां तु अर्थविशेषो नोपादीयते ॥२५॥

अमोऽकम्यमिचमः । ४ । २ । २६ ॥

कम्यमिचमिवर्जितस्यामन्तस्य धातोर्णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घो भवति । रमयति । अरामि । अरमि । रामंरामम् रमंरमम् । दमयति । अदामि । अदमि । दामंदामम् । दमंदमम् । कथं सक्रामयति । संक्रामन्तं करोतीति शत्रन्ता ण्णिजि भविष्यति । अकम्यमिचम इति किम् ? कामयते । अकामि । कामंकामम् । आमयति । आमंमामम् । आचामयति । आचामि । आचाममाचामम् ॥२६॥

पर्यपात्स्खदः ॥ ४ । २ । २७ ॥

पर्यपाभ्यामेव परस्य स्खदेर्णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु वा दीर्घः । परिस्खदयति । पर्यस्खादि । पर्यस्खदि । परिस्खादंपरिस्खादम् । परिस्खदंपरिस्खदम् । अपस्खदयति । अपास्खादि । अपास्खदि । अपस्खादमपस्खादम् । अपस्खदमपस्खदम् । अवादप्यन्ये । अवस्खदयति । स्खदेर्घटादिपाठेन सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अन्योपसर्गपूर्वस्य माभूत् । प्रस्खादयति । अन्ये तु निषेधाधिकारे 'अपपरिस्खदः' इति पठित्वा पर्यपपूर्वस्य स्खदेर्निषेधमिच्छन्ति । तन्मते परिस्खादयति । पर्यस्खादि । परिस्खादंपरिस्खादम् । एवमपस्खादयतीत्यादि । पर्यपाभ्यामन्यत्र प्रस्खदयति । प्रास्खादि । प्रास्खदि । इत्यादि भवति ॥२७॥

शमोऽदर्शने ॥ ४ । २ । २८ ॥

अदर्शनेऽर्थे वर्तमानस्य शमेर्णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु वा दीर्घः । शमयति रोगम् । निशमयति श्लोकान् । अशामि । अशमि । शामंशामम् । शमंशमम् । अदर्शन इति किम् ? निशामयति रूपम् । दर्शन एव केचिदिच्छन्ति । तेषामुदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्विपर्ययः ॥२८॥

यमोऽपरिवेषणे णिचि च ॥ ४ । २ । २९ ॥

अपरिवेषणे वर्तमानस्य यमेर्णिच्यणिचि च णौ परे वा ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः । यमयति । अयामि । अयमि । यामंयामम् । यमंयमम् । अपरिवेषण इति किम् ? यामयति अतिथीन् । यामयति चन्द्रमसम् । यमः परिवेषण इत्यन्ये । तन्मते उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः । णाविति सिद्धे अस्य णिचि चेति वचनात् अन्येषां णिचि न

भवति । स्यमिण् वितर्के, स्यामयते । अस्यामि । स्यामंस्यामम् । शकिग् आलोचने । निशामयते । न्यशामि । निशामंनिशामम् ॥२९॥

मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ।४।२।३०॥

एष्वर्थेषु वर्तमानस्य जानातेर्णिचि अणिचि च णौ ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु वा दीर्घः । चकारो णिचि चेत्यस्यानुकर्षणार्थः । मारणे, सञ्ज्ञपयति पशून् । तोषणे, ज्ञपयति गुरून् । विज्ञपयति राजानम् । निशाने, ज्ञपयति शरान्, प्रज्ञपयति शस्त्रम् । अज्ञापि अज्ञपि । ज्ञापंज्ञापं, ज्ञपंज्ञपम् । निशानं तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । अन्ये तु निशामन इच्छन्ति । निशामनम् आलोचनं प्रणिधानमाहुः । इह पूर्वत्र च सूत्रे णिचि अणिचि च णौ रूपसाम्येऽप्यर्थभेदः । एकत्र स्वार्थोऽन्यत्र प्रयोक्तृव्यापारः ॥३०॥

चहणः शाठ्ये ।४।२।३१॥

चहेश्चौरादिकस्य शाठ्येऽर्थे वर्तमानस्य णिचि णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु वा दीर्घः। चहयति। चाहिष्यते । चहिष्यते । चाहंचाहम् । णित्करणाद्भ्वादिकस्य न भवति । चाहयति । अचाहि । चाहंचाहम् । शाठ्य इति किम् ? अचहि । चहंचहम् । चहयतीत्येतददन्तत्वात्सिद्धम् । दीर्घार्थं वचनम् ॥३१॥

ज्वलह्वलह्मलग्लास्नावनूवमनमोऽनुपसर्गस्य वा ।४।२।३२॥

एषामनुपसर्गाणां णौ परे ह्रस्वो वा भवति । ज्वलयति । ज्वालयति । ह्वलयति । ह्वालयति । ह्मलयति । ह्मालयति । ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । वनयति । वानयति । वमयति । वामयति । नमयति । नामयति । अज्वालि । अज्वलि ज्वालंज्वालम् । ज्वलंज्वलम् । इत्यादिषु दीर्घविकल्पः सिद्ध एव । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रज्वलयति । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । प्रग्लापयति । प्रस्नापयति । प्रवनयति । प्रवमयति । प्रणमयति । ग्लास्नोरप्राप्ते शेषाणां तु प्राप्ते विभाषा ॥३२॥

छदेरिस्मन्त्रट्क्वौ ।४।२।३३॥

छदेरिस्मन्त्रट्क्विप्परे णौ ह्रस्वो भवति । इसि, छदिः । मनि, छद्म । त्रटि, छत्रम् । छत्री । क्विपि, उपच्छत् । धामच्छत् । त्रडिति किम् ? त्रे मा भूत् । छात्रः ॥३३॥

एकोपसर्गस्य च घे ।४।२।३४॥

एकोपसर्गस्यानुपसर्गस्य च छदेर्घपरे णौ ह्रस्वो भवति । प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । परिच्छदः । उपच्छदः । छाद्यतेऽनेनेति छदः । सप्त छदा अस्य सप्तच्छदः । उरसश्छदः उरश्छदः । एवं दन्तच्छदः । एकोपसर्गस्य चेति किम् । समुपच्छादः समुपाभिच्छादः । घ इति किम् । प्रच्छादनम् । तनुच्छादनम् ॥३४॥

उपान्त्यस्यासमानलोपिशास्वृदितो ङे ।४।२।३५॥

समानलोपिशासृऋदनुबन्धवर्जितस्य धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वो भवति । अपीपचत् । अदीदपत् । अचीकरत् । अलीलवत् । अत्र नित्यमपि द्विर्वचनं बाधित्वा प्रागेव ह्रस्वो भवति ओणेर्ऋदित्करणज्ञापकात् । तद्धि मा भवानोणिणत् इत्यत्र ऋदित्त्वादुपान्त्यह्रस्वत्वप्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । यदि चात्र नित्यत्वात्पूर्वमेव द्वितीयद्वित्वं स्यात्तदानुपान्त्यत्वादेव ह्रस्वत्वस्याप्राप्तिरिति किं तन्निवृत्त्यर्थेन ऋदित्करणेन। एवं मा भवानटिटत् मा भवानशिशत् इत्यादि सिद्धं भवति । ङपरे णौ इति च न धातुर्विशिष्यते, किं तर्हि तदुपान्त्य इति णेः पूर्वस्याधातुत्वेऽपि

ह्रस्वो भवति । तेन गोनावमाख्यत् अजूगुनत् । केचिदौतः स्थानिवद्भावेनोपान्त्यत्वाभावाद् ध्रस्वं नेच्छन्ति तेनाजुगोनत् । णावित्येव । डे उपान्त्यस्यैतावत्युच्यमाने अलीलवदित्यादावन्तरङ्गावपि वृद्ध्यावादेशावदीदपदित्यादौ प्वागमं च बाधित्वा वचनसामर्थ्यात् ण्युपान्त्यस्य स्वरस्य ह्रस्व. प्रसज्ज्येत । अपीपचदित्यादौ ण्युपान्त्यस्वराभावान्न स्यात् । णिग्रहणानुवृत्तौ तु डपरे णावुपान्त्यस्य ह्रस्व इति सर्वत्र ह्रस्वः सिद्धो भवति । ङ् इति किम्? कारयति । पाचयति । उपान्त्यस्येति किम्? अचकाङ्क्षत् । येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैव सिद्धे उपान्त्यग्रहणम् उत्तरार्थम् । असमानलोपिशास्वृदित इति किम्? राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत् । स्वामिनमाख्यत् असस्वामत् । तादृशमाख्यत् अततादत् । मातरमाख्यत् अममातत् । यत्रान्त्यस्वरादिलोपस्तत्र स्थानिवद्भावेन न सिध्यतीति वचनम् । यत्र तु स्वरस्यैव लोपस्तत्र स्वरादेशत्वात् स्थानिवद्भावेनैव सिध्यति । मालामाख्यत् अममालत् । मातरमाख्यत् अममातत् । अशशारत् । अशुश्रत् । ननु यत्रापि स्वरव्यञ्जनलोपस्तत्रापि अवयवावयविनोरभेदनयेन स्वरादेश एवेति स्थानिवद्भावेनैव सिध्यति, किमसमानलोपिवचनेन? सत्यम् । स्थानिवद्भावस्य अनित्यत्वख्यापनार्थं वचनम् । तेन वास्या परिच्छिन्नवान पर्यवीवसत्, स्वादु कृतवान् असिस्वददित्यादि सिद्धम् । अत्रेकारोकारयो 'नामिनोऽकलिहलेः' (४–३–५१) इति वृद्धौ कृतायामन्त्यस्वरादिलोपादसमानलोपित्वम् । ननु च परत्वात् प्रथमं लोपेनैव भवितव्यम् । नैवम् । कलिहलिवर्जनात् परमपि लोपं वृद्धिर्बाधते । अत एव तत्र कलिहलिवर्जनमर्थवत् । शासू, अशशासत् । आशासोऽपीच्छत्यन्यः । आशशासत् । ऋदिति, ओणृ, मा भवानोणिणत् । ओखृ, मा भवानो खिखत् । एजृ, मा भवानेजिजत् । याचृ, अययाचत् । सेकृ, असिसेकत् । लोकृ, अलुलोकत् । ढौकृ, अडुढौकत् । शासेरूदित्करणं यङ्लुप्निवृत्त्यर्थम् । अशाशसत् । अन्येत्वशाशासत् इत्यपीच्छन्ति । वदति स्म वीणा तां प्रायुङ्क्त परिवादकः तमप्यन्यः प्रायुङ्क्त अवीवदद्वीणां परिवादकेनेति तु णिजात्याश्रयणात् सिद्धम् ॥३५॥

भ्राजभासभाषदीपपीडजीवमीलकणरणवणभणश्रणह्वेहेठलुटलुपलपां नवा ॥ ४ । २ । ३६ ॥

एषां डपरे णौ उपान्त्यस्य ह्रस्वो वा भवति । भ्राज्, अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् । भास्, अबीभसत् । अबभासत् । भाष्, अबीभषत् । अबभाषत् । दीप्, अदीदिपत् । अदिदीपत् । पीड्, अपीपिडत् । अपिपीडत् । जीव्, अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील, अमीमिलत् । अमिमीलत् । कण्, अचीकणत् । अचकाणत् । रण्, अरीरणत् । अरराणत् । बण्, अबीबणत् । अबबाणत् । भण् अबीभणत् । अबभाणत् । श्रण् अशिश्रणत् अशश्राणत् । ह्वेंग्, अजूहवत् । अजुहावत् । हेठ, अजीहिठत् । अजिहेठत् । लुट्, अलूलुटत् । अलुलोटत् । लुप्लृ, अलूलुपत् अलुलोपत् । लप्, अलीलपत् । अललापत् । बहुवचनं शिष्टप्रयोगानुसारेण अन्येषामपि परिग्रहार्थम् ॥३६॥

ऋदृवर्णस्य ॥ ४ । २ । ३७ ॥

धातोरुपान्त्यस्य ऋवर्णस्य डपरे णौ वा ऋकारो भवति । अवीवृतत् । अववर्तत् । अवीवृधत् । अववर्धत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । अदीदृशत् । अददर्शत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । वचनसामर्थ्यादरूकीर्त्यादेशौ बाध्येते । उपान्त्यस्येत्येव । अचीकरत् ॥३७॥

जिघ्रतेरिः ।४।२।३८॥

जिघ्रतेरुपान्त्यस्य ङपरे णाविकारो वा भवति । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । तिव्निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । अजाघ्रपत् ॥३८॥

तिष्ठतेः ।४।२।३९॥

तिष्ठतेरुपान्त्यस्य ङपरे णाविकारो भवति । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् । तिव्निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । अतास्थपत् । योगविभागो नित्यार्थः ॥३९॥

उदुदुषो णौ ॥४।२।४०॥

दुषेरुपान्त्यस्य णौ परे ऊकारादेशो भवति । दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूषयति । प्रदूष्य गतः । णाविति किम्? दोषो वर्तते । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानादिह न भवति । दोषणं दुट् क्विप् । दुषमाचष्टे दुषयति । पुनर्णिग्रहणं ङनिवृत्त्यर्थम् । ङे ह्रस्वो न भवतीत्यन्ये । अदुदूषत् ॥४०॥

चित्ते वा ।४।२।४१

चित्तविषयस्य चित्तकर्तृकस्य दुषेरुपान्त्यस्य णौ परे ऊद्वा भवति । चित्तं दुष्यति तदन्यः प्रयुङ्क्ते चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । मनो दूषयति । मनो दोषयति । चित्तग्रहणेन प्रज्ञाया-अपि ग्रहणात् प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥४१॥

गोहः स्वरे ।४।२।४२॥

कृतगुणस्य गुहेः स्वरादौ प्रत्यये परे उपान्त्यस्योद्भवति । निगूहति । निगूहयति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहंनिगूहम् । निजुगूह । गोह इति किम्? निजुगुहतुः । निजुगुहुः । स्वर इति किम्? निगोढा । निगोढुम् ॥४२॥

भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः ।४।२।४३॥

भुवो वकारान्तस्य परोक्षाद्यतन्योः परतः उपान्त्यस्योद्भवति । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । बभूवुषः । बभूवुषा । अभूवन् । अभूवम् । वृद्धिगुणोवादेशेषु कृतेषु भुवो वकारान्तत्वम् । व इति किम्? बभूवान् । अभूत् । अत्र भस्य मा भूत् । परोक्षाद्यतन्योरिति किम्? भविष्यति ॥४३॥

गमहनजनखनघसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ।४।२।४४॥

एषामुपान्त्यस्याङ्वर्जिते स्वरादौ क्ङिति प्रत्यये परे लुग् भवति । किति । गम्, जग्मतुः । जग्मुः । हन्, जघ्नतुः जघ्नुः । जन्, जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । खन्, चख्नतुः । चख्नुः । घस्, जक्षतुः । जक्षुः । जक्षिवान् । ङिति, घ्नन्ति । कतीह निघ्नानाः । कथं जज्ञतुः जज्ञुः इति छान्दसावेतौ । स्वर इति किम्? गम्यते । हन्यते । अनङीति किम्? अगमत् । अघसत् । क्ङितीति किम् । गमनम् । हननम् ॥४४॥

नो व्यञ्जनस्यानुदितः ।४।२।४५॥

व्यञ्जनान्तस्यानुदितो धातोरूपान्त्यस्य नकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे लुग्भवति । स्रस्तः । स्रस्तवान् । स्रस्यते । सनीस्रस्यते । ध्वस्तः । ध्वस्तवान् । ध्वस्यते । दनीध्वस्यते । अस्तभत् । अग्लुचत् । परिष्वजते । परिष्वजेते । व्यञ्जनस्येति किम्? नीयते । नेनीयते । अनुदित इति किम्? टु नदु नन्द्यते । नानन्द्यते । क्ङितीत्येव । स्रंसिता । ध्वंसिता । उपान्त्यस्येत्येव । नह्यते । नानह्यते ॥४५॥

अञ्चेरनर्चायाम् ।४।२।४६॥

अञ्चेरनर्चायामेव वर्तमानस्योपान्त्यनकारस्य लुग् भवति । उदक्तमुदकं कूपात् । अनर्चायामिति किम् । अञ्चिता गुरवः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थो योगः ॥४६॥

लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः ।४।२।४७॥

। ४ । २ । ४७ ॥

लङ्गिकम्प्योरुपान्त्यनकारस्य यथासङ्ख्यमुपतापेऽङ्गविकारे चार्थे क्ङिति प्रत्यये लुग्भवति । विलगितः । विकपितः । उपतापाङ्गविकृत्योरिति किम् । विलङ्गितः । विकम्पितः । लङ्गिकम्प्योरुदित्त्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । द्विवचनं क्ङितीत्यनेन यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥४७॥

भञ्जेर्ञौ वा । ४ । २ । ४८॥

भञ्जेरुपान्त्यनकारस्य ञौ परे लुग्वा भवति । अभाजि । अभञ्जि ॥४८॥

दंशसञ्जः शवि । ४ । २ । ४९ ॥

अनयोरुपान्त्यनकारस्य शवि परे लुग्भवति । दशति । सजति । तुदादावपठित्वानयोर्भ्वादौ पाठः शवर्थः । तेन 'श्यशव' (२–१–११५) इति नित्यमन्तादेशः सिद्धो भवति । दशन्ती । सजन्ती ॥४९॥

अकट्घिनोश्च रञ्जेः । ४ । २ । ५० ॥

रञ्जेरकटि घिनणि शवि च प्रत्यये उपान्त्यनकारस्य लुग् भवति । रजकः । रागी । रजति । रजः रजनिः रजनम् रजतमित्यौणादिककित्प्रत्ययान्ताः ॥५०॥

णौ मृगरमणे । ४ । २ । ५१ ॥

रञ्जेरुपान्त्यनकारस्य णौ परे मृगाणां रमणे क्रीडायामर्थे लुग्भवति । रजयति मृगान् व्याधः । मृगरमण इति किम् ? रञ्जयति रजको वस्त्रम् । रञ्जयति सभां नटः ॥५१॥

घञि भावकरणे । ४ । २ । ५२ ॥

रञ्जेरुपान्त्यनकारस्य भावकरणार्थे घञि परे लुग् भवति । रञ्जनं रजत्यनेनेति वा रागः । घञि इति किम् ? रञ्जनम् । भावकरणे इति किम् । रजन्त्यस्मिन्निति रङ्गः ॥५२॥

स्यदो जवे । ४ । २ । ५३ ॥

स्यद इति स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते जवे वेगेऽभिधेये । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? घृतस्यन्दः । तैलस्यन्दः ॥५३॥

दशनावोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथम् । ४ । २ । ५४ ॥

एते शब्दाः कृतनलोपादयो निपात्यन्ते । दन्शेरनटि अवपूर्वस्य उन्देः इन्धेश्च घञि उन्देर्मनि नलोपः प्रहिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । दशनम् । अवोदः । एधः । ओद्म । प्रश्रथः । हिमश्रथः ॥५४॥

यमिरमिनमिगमिहनिमनिवनतितनादेर्धुटि क्ङिति । ४ । २ । ५५ ॥

यमिरमिनमिगमिहनिमनीनां वनतेस्तनादीनां च धुडादौ क्ङिति प्रत्यये परेऽन्तस्य लुग्भवति । यतः । यतवान् । यत्वा यतिः । रतः । रतवान् । रत्वा । रतिः। नतः । नतवान् । नत्वा । नतिः । गतः । गतवान् । गत्वा । गतिः । हतः । हतवान् । हत्वा । हतिः । आहत ।आहथाः । मनीति मन्यतेर्ग्रहणम् मनोतेस्तनादित्वेन सिद्धत्वात् । मतः । मतवान् । मत्वा । मतिः। वतिः । क्तिः । तिकि तु प्रतिषेधं वक्ष्यति । तनादि, तनूयी, ततः । ततवान् । तत्वा । ततिः । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणूग्, क्षतः । क्षतवान् । क्षत्वा । क्षतिः । ऋणूयी, ऋतः । ऋतवान् । तृणूयी, तृतः । तृतवान् । घृणूयी, घृतः । घृतवान् । वनूयि वतः। वतवान् । मनूयि, मतः । मतवान् । एषामिति किम्। शान्तः । दान्तः । तिव्गणनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति। वंवान्तः । ततान्तः । अन्यत्र भवति । यंयतः । रंरतः । नंनतः । जंगतः । जंघतः । मंमतः । धुटीति

किम्? यम्यते। यंयम्यते। क्ङितीति किम्? यन्ता। रन्ता ॥५६॥

यपि। ४। २। ५६॥

एषां धातूनामन्तस्य यपि परे लुग्भवति। 'वाम' (४-२-५७) इति वचनान्नान्तानामेवायं विधिः। हन्, प्रहत्य। मन् प्रमत्य। वनति प्रवत्य। तनादि, प्रतत्य। प्रसत्य। प्रक्षत्य। यपीति किम्? हन्यते। वन्यते। तन्यते। ॥५६॥

वा मः। ४। २। ५७॥

एषां मकारान्तानां यपि प्रत्ययेऽन्तस्य वा लुग् भवति। प्रयत्य। प्रयम्य। विरत्य। विरम्य। प्रणत्य। प्रणम्य। आगत्य। आगम्य। एषामित्येव। उपशम्य ॥५७॥

गमां क्वौ। ४। २। ५८॥

एषां गमादीनां यथादर्शनं क्वौ क्ङिति प्रत्ययेऽन्तस्य लुग्भवति। बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम्। जनं गच्छति जनंगत्। क[illegible] गत्। यम् सयत्। वियत्। तन् परीतत् उपातत्। सन् सुसत्। मन् सुमत्। वन् सुवत्। क्षण् सुक्षत्। विक्षत्। अग्रेगूरित्यौणादिको डूः ॥५८॥

न तिकि दीर्घश्च। ४। २। ५९॥

एषां तिकि प्रत्यये लुग् दीर्घश्च न भवति। यन्तिः। रन्तिः। नन्तिः। गन्तिः। हन्तिः। मन्तिः। वन्तिः। तन्तिः। क्षणिति। लाक्षणिकोऽय णका। तेन क्षन्तिरिति भवति। अन्ये त्वौपदेशिकोऽयमिति मन्यते तन्मते क्षण्टिः। अन्तलोपे प्रतिसिद्धे 'अहन्पञ्चम' -(४-१-१०७) इत्यादिना दीर्घत्वं प्राप्तं तदपि प्रतिषिध्यते। एषामित्येव। शान्तिर्भगवान्। तिकीति किम्। यतिः। रतिः। ततिः ॥५९॥

आः खनिसनिजनः। ४। २। ६०॥

खनादीनां धुडादौ क्ङिति प्रत्यये परेऽन्तस्याकारादेशो भवति। खातः। खातवान्। खात्वा। खातिः। सन्, षणूयी दाने वनषण भक्तौ वा। सातः। सातवान्। सात्वा। सातिः। जन्, जातः। जातवान्। जात्वा। जातिः। क्ङितीत्येव। चंखन्ति ससन्ति। जंजन्ति ॥६०॥

सनि। ४। २। ६१॥

खनादीनां धुडादौ सनि परतोऽन्तस्यात्वं भवति। सिषासति। खनिजनोरिटा भवितव्यमिति धुडादिः सन्न भवति। धुटीत्येव। सिसनिषति। इवृध'—(४-४-४९) इत्यादिना वेट्। क्ङितीत्य संभवादिह न सबध्यते ॥६१॥

ये नवा। ४। २। ६२॥

खनादीनां ये क्ङिति प्रत्ययेऽन्तस्याकारो वा भवति। खायते। खन्यते। चाखायते। चंखन्यते। प्रखाय। प्रखन्य। सायते। सन्यते। सासायते। संसन्यते। प्रसाय। प्रसन्य। प्रसत्य। जायते। जन्यते। जाजायते। जंजन्यते। प्रजाय। प्रजन्य। श्ये तु 'जा ज्ञाजनोऽत्यादौ' (४-२-१४) इति नित्य जादेशः। जायते। य इत्यकारान्तनिर्देशादिह न भवति। खन्यात्। सन्यात्। अन्यथा यीति क्रियेत। केचिदत्रापीच्छन्ति। खायात्। सायात्। क्ङितीत्येव। सान्यम्। जन्यम् ॥६२॥

तनः क्ये। ४। २। ६३॥

तनोतेरन्तस्य क्ये परे आकारो वा भवति। तायते। तन्यते। क्य इति किम्? तन्तन्यते ॥६३॥

तौ सनस्तिकि। ४। २। ६४॥

सनित्येतस्य तिकि प्रत्यये परे तौ लुगाकारौ

वा भवतः। षण्, सति। साति। सन्तिः। षण् भक्तौ। सति। सातिः। सन्तिः॥ 'अहन्पञ्चम—' (४–१–१०७) इत्यादिना दीर्घः॥६४॥

वन्याङ् पञ्चमस्य। ४। २। ६५॥

धातोः पञ्चमस्य वनि प्रत्यये परे आकारो भवति। आङिनि आकारान्तरप्रश्लेषादननुनासिकोऽनुनासिकश्चायमादेशः। अन्यथा 'लि लौ' (१–३–६६) इति ज्ञापकादननुनासिक एव स्यात्। जन् विजावा। खन् विखावा। क्रम् दधिक्रावा। गम् अग्रेगावा। घुण् घावा। घूर्ग घूरावा। ओगृ अवावा। इवु व्याप्तौ च। वनि, 'य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक्' (४–४–१२२) इति वलोपे नकारस्यात्वे यावा। पुनराग्रहणं ताविति नवेति च निवृत्त्यर्थम्। ङित्करणं घ्वावेत्यादौ गुणनिषेधार्थम्॥६५॥

अपाच्चायश्चिः क्तौ। ४। २। ६६॥

अपपूर्वस्य चायतेः क्तिप्रत्यये चिरादेशो भवति। अपचितिः॥६६॥

ह्लादो ह्लद् क्तयोश्च। ४। २। ६७॥

ह्लादतेः क्तक्तवत्वोः क्तौ च परतो ह्लद् आदेशो भवति। ह्लन्नः। ह्लन्नवान्। प्रह्लन्नवान्। ह्लत्तिः। प्रह्लत्तिः। क्तयोश्चेति किम्? ह्लादित्वा॥६६॥

ऋल्वादेरेषां तो नोऽप्रः। ४। २। ६८॥

पॄवर्जितादॄकारान्ताद्धातोर्ल्वादिभ्यश्च परेषामेषां क्तिक्तक्तवतूनां तकारस्य नकार आदेशो भवति। तॄ, तीर्णिः। तीर्णः। तीर्णवान्। कॄ, कीर्णिः। कीर्णः। कीर्णवान्। गॄ, गीर्णिः। गीर्णः। गीर्णवान्। ल्वादि, लूनिः॥ लूनः। लूनवान्। धूनिः। धूनः। धूनवान्। लीनिः। लीनः। लीनवान्। अप्र इति किम्? पूर्तिः। पूर्णिरित्यपि कश्चित्। पूर्तः। पूर्तवान्। ल्वादिषु ये ॠकारान्ता स्तॄदॄप्रभृतयस्तेषामॄग्रहणेनैव सिद्धे तत्र पाठः प्वादिकार्यार्थः। क्र्यादन्तर्गणो ल्वादिः॥६८॥

रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च। ४। २। ६९॥

मूर्च्छिमदिवर्जिताद्रेफदकारान्ताद्धातोः परस्य क्तयोः क्तक्तवत्वोस्तकारस्य तत्सनियोगे धातुदकारस्य च नकारो भवति। पूरै, पूर्णः। पूर्णवान्। गुरै, गूर्णः गूर्णवान्। भिद्, भिन्नः। भिन्नवान्। छिद्, छिन्नः। छिन्नवान्। रदादिति किम्? चितः। चितवान्। अमूर्च्छमद इति किम्? मूर्तः। मूर्तवान्। मत्तः। मत्तवान्। कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति न भवति। क्तयोरिति किम्? पूर्तिः। भित्तिः। कथं चूर्णिः। चुरेरौणादिको णिः। रदस्येति किम्। चरितम्। उदितम्। इटा व्यवधाने न स्यात्। कृतः कृतवानित्यत्र तु वर्णैकदेशाना वर्णग्रहणेनाग्रहणान्न भवति। रेफात्परेण स्वरभागेण व्यवधानाद्वा। ऋकारस्य हि मध्येऽर्धमात्रो रेफः अग्रे पश्चाच्च तुरीयः स्वरभागः प्रतिज्ञायते। भिन्नवद्भ्यामित्यत्र प्रत्ययदकारस्य परेऽसत्त्वात् सूत्रे चाश्रुतत्वान्न भवति। कथं चीर्णः चीर्णवानिति। चॄ इति धात्वन्तरं चरतिसमानार्थम् क्तक्तवतुविषयमामनन्ति॥६९॥

सूयत्याद्योदितः। ४। २। ७०॥

सूयत्यादिभ्यो नवभ्यो धातुभ्य ओकार इद्येषां तेभ्यश्च परस्य क्तयोस्तकारस्य नकारादेशो भवति। षूङौच्, सून। सूनवान्। दूङ्च्, दूनः। दूनवान्। दीङ्च्, दीनः। दीनवान्। धीङ्च्, धीनः। धीनवान्। मीङ्च्, मीनः। मीनवान्। रीङ्च्, रीणः। रीणवान्। लीङ्च्, लीनः। लीनवान्। डीङ्च्, डीनः। डीनवान्। व्रीङ्च्, व्रीणः व्रीणवान्। इति सूयत्यादयः। ओदित्, ओ लजैङ् ओलस्जैति वा

लग्नः। लग्नवान्। ओविजैति, उद्विग्नः। उद्विग्नवान्। ओप्यायैङ्, पीनः। पीनवान्। ट्वो श्वि, शूनः। शूनवान्। ओ व्रश्चौत्, वृक्णः। वृक्णवान्। एभ्य इति किम्? पीतः पीतवान्। सूयतीति श्यनिर्देशः सूतिसुवत्योर्निवृत्त्यर्थः ॥७०॥

व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्यः ।४।२।७१॥

ख्याध्यावर्जितस्य धातोर्यद्व्यञ्जनं तस्मात्परा याऽन्तस्था तस्याः परो य आकारस्तस्मात्परस्य क्तयोस्तकारस्य नो भवति। स्त्यानः। स्त्यानवान्। निद्राणः। निद्राणवान्। ग्लानः। ग्लानवान्। व्यञ्जनेति किम्? यातः यातवान्। अन्तस्थेति किम्? स्नातः। स्नातवान्। आत इति किम्? च्युतः। च्युतवान्। द्रुतः। द्रुतवान्। प्लुतः। प्लुतवान्। धातुना व्यञ्जनस्य विशेषणादिह न भवति। निर्यातः निर्यातवान्। द्विर्भविष्यन्तस्येत्यभेदाश्रयणाद्वहिरङ्गत्वेनासिद्धेश्च न भवति। अख्याध्य इति किम्। ख्यातः। ख्यातवान्। ध्यातः। ध्यातवान्। आतः परस्येति किम्? दरिद्रितः। दरिद्रितवान् ॥७१॥

पूदिव्यञ्चेर्नाशाद्यूतानपादाने ।४।२।७२॥

पू दिव् अञ्च् इत्येतेभ्यो यथासंख्यं नाशेऽद्यूतेऽनपादाने चार्थे परस्य क्तयोस्तकारस्य नकारादेशो भवति। पूना यवा विनष्टा इत्यर्थः। आद्यूनः। परिद्यूनः। समक्नौ शकुनेः पक्षौ संगतावित्यर्थः। नाशाद्यूतानपादान इति किम्? पूतं धान्यम्। द्यूतं वर्तते। उदक्तमुदकं कूपात्। कथं व्यक्तम्। अञ्जेर्भविष्यति ॥७२॥

सेर्ग्रासे कर्मकर्तरि ।४।२।७३॥

सिनोतेः सिनातेर्वा परस्य क्तयोस्तकारस्य ग्रासे कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते नकारो भवति। सिनो ग्रासः स्वयमेव। ग्रास इति किम्? सितं कर्म स्वयमेव। कर्मकर्तरीति किम्? सितो ग्रासो मैत्रेण। सितो गलो ग्रासेन ॥७३॥

क्षेः क्षी चाध्यार्थे ।४।२।७४॥

ध्यणर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यस्मिन्नर्थे विहितयोः क्तयोस्तकारस्य क्षि इत्येतस्मात्परस्य नकारो भवति तत्सन्नियोगे चास्य क्षी इत्ययमादेशो भवति। कर्तरि, क्षीणः क्षीणवान् मैत्रः। अधिकरणे, 'इदमेषां क्षीणम्' अध्यार्थे इति किम्? 'क्षितमस्य' भावे क्तः। क्षिष् हिंसायामित्यस्य सानुबन्धत्वान्न ग्रहणम्। अन्यस्तु तस्यापि ग्रहणमिच्छति ॥७४॥

वाक्रोशदैन्ये ।४।२।७५॥

आक्रोशे दैन्ये च गम्यमाने क्षेः परस्याध्यार्थे क्तयोस्तकारस्य वा नकारादेशो भवति तत्सन्नियोगे च क्षी इत्ययमादेशो भवति। आक्रोशे, क्षीणायुः क्षितायुर्वा जाल्मः। दैन्ये, क्षीणकः क्षितकः तपस्वी। अध्यार्थ इत्येव। 'क्षितं जाल्मस्य' क्षितं तपस्विनः। कश्चित्तु भावेऽपि विकल्पमिच्छति। क्षीणमनेन। क्षितमनेन। क्षेर्भावकर्मणोर्भाषायां क्त एव नास्तीति कश्चित् ॥७५॥

ऋह्रीघ्राध्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा ।४।२।७६॥

एभ्यः परस्य क्तयोस्तकारस्य नकारो वा भवति। ऋ, ऋणम्। ऋतम्। ह्री, ह्रीणः। ह्रीणवान्। ह्रीतः। ह्रीतवान्। घ्रा, घ्राणः। घ्राणवान्। घ्रातः। घ्रातवान्। ध्रा, ध्राणः। ध्राणवान्। ध्रातः। ध्रातवान्। त्रा, त्राणः। त्राणवान्। त्रातः। त्रातवान्। उन्द, समुन्नः। समुन्नवान्। समुत्तः। समुत्तवान्। नुद्, नुन्नः। नुन्नवान् नुत्तः। नुत्तवान्। विदिंप् विचारणे, विन्नः। विन्नवान्। वित्तः। वित्तवान्। विदः श्नानिर्देशाद्विद्यतेर्वि-

न्दतेश्च नित्यं नकारः । विन्नः । विन्नवान् । प्रथमाभ्यामप्राप्ते प्रादिभ्यस्तु प्राप्ते विकल्पः । तेन दकारान्तानां दस्यापि पूर्वेण नत्वं भवति । तकारनत्वाभावपक्षे च संनियोगशिष्टत्वाद्दस्यापि नकारो न भवति । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन ऋणमित्युत्तमर्णाधमर्णयोरेव । अन्यत्र ऋतं सत्यम् । त्रायतेस्तु संज्ञायां न भवति । त्रातः । देवत्रातः । अन्यत्र तु नत्वम् । त्राणः । उभयमित्येके ॥७६॥

दुगोरू च । ४ । २ । ७७ ॥

दुगु इत्येताभ्यां परस्य क्तयोस्तकारस्य नकारादेशो भवति तत्संनियोगे च अनयोरूकारश्चान्तादेशो भवति । दूनः । दूनवान् । गूनः गूनवान् ॥७७॥

क्षैशुषिपचो मकवम् । ४ । २ । ७८ ॥

क्षैशुषिपचिभ्यः परस्य क्तयोरतकारस्य यथासंख्यं म क व इत्येते आदेशा भवन्ति । क्षामः । क्षामवान् । शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ॥७८॥

निर्वाणमवाते । ४ । २ । ७९ ॥

निर्वाणमिति निर्पूर्वाद्वाधातोः परस्य क्तकारस्य नकारो निपात्यते अवाते कर्तरि । वातश्चेन्निर्वातिक्रियायाः कर्ता न भवति । निर्वाणो मुनिः । निर्वाणो दीपः । अवाते इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । भावेऽपि वात एव कर्ता । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपः कर्ता । वातस्तु हेतुः करणं वेति प्रतिषेधो न भवति । केचित्तु निर्वाण वातेनेतीच्छन्ति । तेषां वाते कर्तरि प्रत्यये सति प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम् ॥७९॥

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः । ४ । २ । ८० ॥

अनुपसर्गाः क्तप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । क्षीबृङ् मदे । उत्पूर्वो लाघृङ् सामर्थ्ये । कृशच् तनुत्वे केवलः परिपूर्वश्च । एभ्यः परस्य क्ततकारस्य लोप इडभावश्च निपात्यते । क्षीबः । उल्लाघः । कृशः । परिकृशः । ञिफला विशरणे इत्यस्मात्केवलादुत्संपूर्वाच्च परस्य क्तस्य लादेशो भावारम्भविवक्षायामिडभावश्च निपात्यते । फुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः । केचित्तु क्षीबवान् उल्लाघवान् कृशवान् परिकृशवान् फुल्लवान् उत्फुल्लवान् सफुल्लवान् इति क्तक्तवतावपि रूपमिच्छन्ति तदर्थं क्तक्तवत्वोस्तशब्दावधि निपातनं द्रष्टव्यम् । एतदर्थमेव बहुवचनम् । अनुपसर्गा इति किम् । प्रक्षीबितः । प्रोल्लाघितः । प्रकृशितः । सपरिकृशितः । प्रफुल्लः । निपातनस्येष्टविषयत्वात् फलनिष्पत्तौ फलितः । फलितवान् । क्षीबादय शब्दाः केनाचापि च सिध्यन्ति क्षीबित इत्यादिरूपनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् । कथं प्रक्षीबः प्रगतः क्षीबः इति प्रादिसमासाद्भविष्यति ॥ ८० ॥

भित्तं शकलम् । ४ । २ । ८१ ॥

भिदेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते शकलम् शकलपर्यायश्चेद्भित्तशब्दो भवति । भित्तम् शकलमित्यर्थः । शकलमिति किम् ? भिन्नम् । शकलमिति पर्यायनिर्देशः किम् ? भिदिक्रियाविवक्षायां शकले विषये भिन्नमित्येव यथा स्यात् । भिन्नं शकलम् । भिन्नं भितम् ॥ ८१ ॥

वित्तं धनप्रतीतम् । ४ । २ । ८२ ॥

विन्दतेः परस्य नत्वाभावो निपात्यते धनप्रतीतम् धनपर्यायः प्रतीतपर्यायश्चेद्वित्तशब्दो भवति । विद्यते लभ्यते इति वित्तम् धनम् । विद्यते उपलभ्यतेऽसाविति वित्तः प्रतीतः । धनप्रतीतमिति किम् ? विन्नः । वेत्तेर्विदितम् । विन्तेर्विन्नं वित्तं च । विद्यतेर्विन्नम् । वित्तं धने प्रतीते च विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ॥ ८२ ॥

हुधुटो हेर्धिः । ४ । २ । ८३ ॥

जुहोतेर्धुडन्ताच्च धातोः परस्य हेर्धिरादेशो भवति । जुहुधि । भिन्द्धि । छिन्द्धि । ... हुधुट इति किम् ? क्रीणीहि । ... इहापि न भवति । ... जुहोतु । अस्तु । जुहुतात्त्वम् ... हिस, 'भुजिगमिभ्यां तुवा' ... ॥ ८३ ॥

शासस्हनः शाध्येधिजहि । ४ । २ । ८४ ॥

शास् अस् हन् इत्येतेषां हिप्रत्ययान्तानां शाध्येधि जहि इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । शाधि । एधि । जहि । शास्हनोः बहुलत्वात् शाधि जहि । हनेस्तु बहुलपि नेच्छन्त्यन्ये । जहि ॥ ८४ ॥

अतः प्रत्ययाल्लुक् । ४ । २ । ८५ ॥

धातोः परो योऽकारान्तः प्रत्ययस्तस्मात्परस्य हेर्लुग्भवति । दीव्य । पच । पठ । तुद । चोरय । अत इति किम् ? राध्नुहि । प्राप्नुहि । प्रत्ययादिति किम् ? पयि वयि गतौ पापहि । वावहि ॥ ८५ ॥

असंयोगादोः । ४ । २ । ८६ ॥

असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तात्प्रत्ययात्परस्य हेर्लुग् भवति । सुनु । चिनु । कुरु । असंयोगादिति किम् ? अश्नुहि अक्ष्णुहि । असंयोगादित्योर्विशेषणादिहापि न भवति । आप्नुहि । राध्नुहि । ओरिति किम् ? क्रीणीहि । प्रत्ययादित्येव । युहि । रुहि ॥ ८६ ॥

वम्यविति वा । ४ । २ । ८७ ॥

प्रत्ययादिति ओरिति च पञ्चम्यन्तमपि व्यधिकरण- ... प्रत्ययस्य ... वा भवति ... सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । ... अवितीति किम् ? सुनोमि । ... प्रत्ययस्येत्येव । ... ॥ ८७ ॥

कृगो यि च । ४ । २ । ८८ ॥

कृगः परस्य ... प्रत्ययस्य ... लुग्भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । ... कुर्वः । कुर्मः । ... अवितीत्येव । करोमि । ... हिंसायामित्यस्मात् ... सम्भवतीति न भवति । ... ॥ ८८ ॥

अतः शित्युत् । ४ । २ । ८९ ॥

शित्यविति प्रत्यये य उकारः तन्निमित्तो यः कृगोऽकारस्तस्योकारो भवति । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । कुरुताम् । कुर्यात् । अकुरुताम् । कुर्वन् । कुर्वाणः । उविधानबलाद् गुणो न भवति । ओकार एवान्यथा विधीयेत । उकारनिमित्तत्वेनाकारविज्ञानात् कुर्यादित्यादावुकारलोपेऽपि भवति अडागमस्य तु न भवति । अकुरुत । शितीत्युकारस्य विशेषणं किम् ? कुरुत इत्यादौ शिति व्यवहितेऽपि यथा स्यात् । अवितीत्येव । करोति ॥ ८९ ॥

श्नास्त्योर्लुक् । ४ । २ । ९० ॥

श्नस्य प्रत्ययस्यास्तेश्च धातोः सम्बन्धिनोऽका-

रस्य ङित्यविति प्रत्यये लुग्भवति । रुन्ध । रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । रुन्धन् । रुन्धानः । स्त । सन्ति । स्थ । स्थ । स्व । स्म । स्यात् । स्तात् । स्ताम् । सन् । अवितीत्येव । रुणद्धि । अस्ति । अत इत्येव । अत्यस्य मा भूत् । आस्ताम् । आसन् । तिवृनिर्देश किम् ? अस्यतेर्मा भूत् । अस्यत ॥ ९० ॥

वा द्विषातोऽनः पुस् । ४ । २ । ९१ ॥

द्विष आकारान्ताच्च धातो. परस्य ङितोऽवितोऽनः स्थाने वा पुसादेशो भवति । अद्विपुः । अद्विषन् । अयु । अयान् । अरु । अरान् । अलु । अलान् । अदधुरित्यत्र परत्वान्नित्यमेव । पकार 'पुस्पौ' (४–३–३) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥९१॥

सिज्विदोऽभुवः ।४ । २ । ९२ ॥

सिच प्रत्ययाद्विदश्च धातोः परस्यान स्थाने पुसादेशो भवति 'अभुव' न चेद्भुव पर सिज्भवति । अकार्षु । अहार्षु । अगु । अदु । अधु । अपु । अस्थुः । विद् अविदु । अविदन्नित्यपि कश्चित् । अभुव इति किम् ? अभूवन् ॥९२॥

द्व्युक्तजक्षपञ्चतः । ४ । २ । ९३ ॥

द्वे उक्ते यस्य स द्व्युक्त । पञ्चाना वर्गः पञ्चत् । जक्षाणां पञ्चत् जक्षपञ्चत् । द्व्युक्ताद्धातोर्जक्षपञ्चतश्च परस्य ङितोऽवितोऽनः स्थाने पुसादेशो भवति । अजुहवु । अबिभयु । अददु । अनेनिजुः । भुवो यङ्लुपि अबोभवु । जक्षादि, अजक्षु अदरिद्रु । अजागरु । अचकासु । अशासु ॥९३॥

अन्तो नो लुक् । ४ । २ । ९४ ॥

द्व्युक्तजक्षपञ्चत परस्य ङितोऽवितोऽन्तः सबन्धिनो नकारस्य लुग्भवति । जुह्वति । जुह्वतु । जुह्वत् । जुह्वतौ जुह्वतः । जुह्वतम् । ददति । ददतु । ददत् । ददती स्त्री कुले वा । जक्षति । जक्षतु । जक्षत् । दरिद्रति । दरिद्रतु । दरिद्रत् । दरिद्रती स्त्री कुले वा । जाग्रति । जाग्रतु । जाग्रत् । चकासति । चकासतु । चकासत् । शासति । शासतु । शासत् । ॥९४॥

शौ वा । ४ । २ । ९५ ॥

द्व्युक्तजक्षपञ्चत परस्यान्तो नकारस्य शिप्रत्यये वा लुग् भवति । ददति । ददन्ति । जक्षति । जक्षन्ति । दरिद्रति । दरिद्रन्ति । जाग्रति । जाग्रन्ति । चकासति । चकासन्ति । शासति । शासन्ति कुलानि । शाविति किम् ? ददती । दधती कुले ॥९५॥

श्नश्चातः । ४ । २ । ९६ ॥

द्व्युक्तजक्षपञ्चतः श्नाप्रत्ययस्य च सबन्धिनः ङित्यविति प्रत्यये परे आकारस्य लुग्भवति । मिमते । मिमताम् । अमिमत । सजिहते । सजिहताम् । समजिहत । यायति । यायतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । श्ना, क्रीणन्ति । क्रीणन्तु । अक्रीणन् । लुनते । लुनताम् । अलुनत । पुनते । पुनताम् । अपुनत । श्नश्चेति किम् ? यान्ति । वान्ति । आत इति किम् ? बिभ्रति । जक्षति । अवितीत्येव । अजहाम् । अक्रीणाम् ॥९६॥

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः । ४ । २ । ९७ ॥

एषां द्व्युक्तजक्षपञ्चत्श्नाप्रत्ययानामाकारस्य ङित्यविति व्यञ्जनादौ परत ईकारो भवति दासंज्ञं वर्जयित्वा । मिमीते । मिमीताम् । अमिमीत । दावदैवोर्यङ्लुपि दादीतः । दादीथ । लुनीत । लुनीहि । लुनीयात् । व्यञ्जने इति किम् ? मिमते । लुनन्ति । अद इति किम् ? दत्त । धत्तः । दद्व । दद्म । दध्वः । दध्मः । दद्यात् । दध्यात् । अवितीत्येव । जहाति । लुनाति । ङितीत्येव । सजिहासते ॥९७॥

इर्दरिद्रः । ४ । २ । ९८ ॥

दरिद्रातेर्व्यञ्जनादा ङित्यविति प्रत्यये परे आकारस्येकारो भवति । दरिद्रित. । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः।

दरिद्रियात् । व्यञ्जन इत्येव । दरिद्रति । शितीत्येव । दिदरिद्रासति । अवितीत्येव । दरिद्राति ॥९८॥

भियो नवा । ४ । २ । ९९ ॥

बिभेतेर्व्यञ्जनादौ शित्यविति प्रत्यये परेऽन्तस्येकारो वा भवति । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभियात् । बिभीयात् । यङ्लुपि, बेभितः बेभीतः । व्यञ्जन इत्येव । बिभ्यति । बिभ्यतु । शितीत्येव । बिभीषति । बेभीयते । अवितीत्येव । बिभेति । बिभेषि ॥९९॥

हाकः । ४ । २ । १०० ॥

जहातेर्द्व्युक्तस्य व्यञ्जनादौ शित्यविति प्रत्यये परेऽन्तस्येकारो वा भवति । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । जहिवः । जहीवः । जहिमः । जहीमः । व्यञ्जन इत्येव । जहति । जहतु । शितीत्येव जिहासति । जेहीयेते । अवितीत्येव । जहाति । जहासि । अनुबन्धनिर्देश ओहाङ्यङ्लुपोर्निवृत्त्यर्थः । उज्जिहीते । सजिहीते । जहीतः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥१००॥

आ च हौ । ४ । २ । १०१ ॥

अवितीति निवृत्तम् । वितोऽसभवात् । शितीति त्वनुवर्तते । द्व्युक्तस्य जहातेर्हौ परे आकार इकारश्च वा भवति । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥१०१॥

यि लुक् । ४ । २ । १०२ ॥

यकारादौ शिति प्रत्यये परे जहातेरन्तस्य लुग्भवति । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः । शितीत्येव । जेहीयते । हेयात् । वेति निवृत्तम् ॥१०२॥

ओतः श्ये । ४ । २ । १०३ ॥

धातोरोकारस्य श्ये परे लुग्भवति । दो, अवद्यति । सो, अवस्यति । शो, निश्यति । छो, अवच्छ्यति । श्य इति किम् ? गौरिवाचरति गवति । ॥१०३॥

जा ज्ञाजनोऽत्यादौ । ४ । २ । १०४ ॥

ज्ञा जन् इत्येतयोः शिति प्रत्यये परे जा इत्ययमादेशो भवति 'अत्यादौ' तिवादिश्चेदनन्तरो न भवति । जानाति । जानीते । जानन् । जानानः । जन्, जायते जायमानः । शितीत्येव । ज्ञायते । जन्यते । अत्यादाविति किम् ? जाज्ञाति । जञ्जन्ति ॥१०४॥

प्वादेर्ह्रस्वः । ४ । २ । १०५ ॥

प्वादेर्गणस्य शिति प्रत्यये परे ह्रस्वो भवति अत्यादौ । पुनाति, लुनाति, धुनाति । क्र्यादिषु 'पूग्श् पवने' इत्यारभ्य वृत्करणपर्यन्ताः प्वादयः । प्वादेरिति किम् ? श्रीणाति । भ्रीणाति । आ गणान्तात् प्वादय इत्यन्ये । वृत्करणं ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थम् । तन्मते व्रिणाति भ्रिणाति इत्येव भवति । जानातीत्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥१०५॥

गमिषद्यमश्छः । ४ । २ । १०६ ॥

गम् इषत् यम् इत्येतेषां शिति प्रत्यये परे छकारादेशो भवति अत्यादौ । गच्छति । सगच्छते । इच्छति । व्यतीच्छन्ते । यच्छति । आयच्छते । इषदिति तकारनिर्देश इष्यतीष्णात्योर्निवृत्त्यर्थः । शितीत्येव । गन्ता । एष्टा । यन्ता । अत्यादावित्येव । जंगन्ति । यंयन्ति ॥१०६॥

वेगे सर्तेर्धाव् । ४ । २ । १०७ ॥

सरतेर्वेगे गम्यमाने शिति परे धाव् इत्ययमादेशो भवति अत्यादौ । धावति । धाव । कतीह धावमानाः । वेग इति किम् ? प्रियामनुसरति । धाविना सिद्धे सरतेर्वेगे सरतीति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । सर्स्रत् । सरिस्रत् । सरीस्रत् ॥१०७॥

श्रौतिकृवुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्दृश्यर्तिशदसदः शृकृधिपिबजिघ्रधमतिष्ठमन-

—श्रौधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छशोयसीदम्
। ४ । २ । १०८ ॥

श्रौत्यादीनां शिति परे यथासंख्यं शृ इत्यादय आदेशा भवन्ति अत्यादौ । श्रौतेः शृ, शृणोति । शृण्वन् । कृवोः कृ, कृणोति । कृण्वन् । धिवोर्धिः । धिनोति । धिन्वन् । पः पिब, पिबति । पिबन् । श उत्पिब । स्वरान्तत्वादुपान्त्यलक्षणो गुणो न भवति घ्रो जिघ्र, जिघ्रति । जिघ्रन् । उज्जिघ्र । ध्मो धमः, धमति । धमन् । उद्धम । स्थः तिष्ठः, तिष्ठति । तिष्ठन् । उत्तिष्ठमानः । म्नो मनः, आमनति । आमनन् । कतीहामनमानाः । दामो यच्छः, प्रयच्छति । प्रयच्छन् । दास्या संप्रयच्छमानः । दृशः पश्यः, पश्यति । पश्यन् । शे उत्पश्यः । अर्तेर्ऋच्छः, ऋच्छति । ऋच्छन् । समृच्छमानः । शदेः शीय, शीयते । शीयमानः । सदेः सीदः, सीदति । सीदन् । कतीह सीदमानाः । घ्रादिभिः साहचर्यात्पात्योर्भौवादिकयोरेव ग्रहणम् । लाक्षणिकत्वाच्च पै इत्येतस्य न ग्रहणम् । तेन पान् इयूत् पायति । श्रौत्यर्त्योस्तिव्निर्देशः कृवुधिवुदृशृदामामनुबन्धश्च यङ्लुप्यादेशनिवृत्त्यर्थः । शोशुवत् । अर्तेर्यङ्लुपि द्वित्वे पूर्वस्यात्वे रागमे धातोश्च रत्वे तन्निमित्ते रागमलोपे पूर्वाकारदीर्घत्वे च आरत् । चरीकृण्वत् । देधिन्वत् । दर्दृशत् । दादत् । केचित्तु श्रौतेर्यङ्लुप्यप्यादेशं श्नुप्रत्ययं चेच्छन्ति । शृणोति । कृवुधिवोस्तु चरीकृणोति देधिनोति इति रूपं मन्यन्ते । ते हि यङ्लुपि उप्रत्ययं वकारस्याकारान्तस्य 'अतः' इति लोपमकारस्य स्थानिवद्भावादुपान्त्यगुणाभावं मन्यन्ते । दामो मकारस्य निर्देशो दासंज्ञशङ्कानिवृत्त्यर्थश्च ॥१०८॥

क्रमो दीर्घः परस्मै । ४ । २ । १०९ ॥

क्रमेः परस्मैपदे शिति परे दीर्घो भवति अत्यादौ । क्रामति । क्राम्यति । क्रामन् । क्राम्यन् । अक्रामन् । परस्मैपद इति किम् ? आक्रमते सूर्यः । आक्रममाणः । परस्मैपदनिमित्तविज्ञानाद्धेर्लुक्यपि भवति । क्राम । सक्राम ॥१०९॥

ष्ठिवूक्लम्वाचमः । ४ । २ । ११० ॥

ष्ठिवेः क्लमेराङ्पूर्वस्य च चमेः शिति परे दीर्घो भवति अत्यादौ । ष्ठीवति । दैवादिकस्य तु ष्ठिवो दीर्घोऽस्त्येव । क्लामति । क्लाम्यति । आचामति । चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणादिह न भवति । चमति । विचमति । ष्ठिव्क्लमोरूकारनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । तेष्ठिवत् । चंक्लमत् । 'अन्तो नो लुक्' (४ २.९४) ॥ ११०॥

शमसप्तकस्य श्ये । ४ । २ । १११ ॥

अत्यादाविति निवृत्तम् । शमादीनां मदैचूपर्यन्तानां सप्तानां श्ये परे दीर्घो भवति । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । माद्यति । शमसप्तकस्येति किम् ? अस्यति । श्य इति किम् ? भ्रमति ॥१११॥

ष्ठिवसिवोऽनटि वा । ४ । २ । ११२ ॥

ष्ठिव सीव्यतेश्चानटि वा दीर्घो भवति । निष्ठीवनम् । निष्ठेवनम् । सीवनम् । सेवनम् ॥११२॥

मव्यस्याः । ४ । २ । ११३ ॥

धातोर्विहिते मकारादौ वकारादौ च प्रत्ययेऽकारस्याकारो दीर्घो भवति । पचामि । पचावः । पचामः । पचावहे । पचामहे । वयो यङ्लुपि वावामि । वावावः । वावामः । धातोः प्रत्ययेनाभिसंबन्धो नाकारेणेति प्रत्ययाकारस्यापि दीर्घो भवति । अस्येति किम् ? चिनुवः । चिनुमः । रुवः । रुमः । आकारस्य दीर्घत्वेन विशेषणमाकारो दीर्घ एव यथा स्यात् न प्लुतः तल्लक्षणयोगेऽपीत्येवमर्थम् ॥११३॥

अनतोऽन्तोऽदात्मने । ४ । २ । ११४ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदसंबन्धिनोऽन्त् रूपस्यावयव स्यात् इत्ययमादेशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । आत्मनेपदस्येति किम् ? चिन्वन्ति । लुनति । अनत इति किम् ? पचन्ते । पच्यन्ते ॥११४॥

शीङोरत् । ४ । २ । ११५॥

शीङ' परस्यात्मनेपदसंबन्धिनोऽन्तोरत् इत्ययमादेशो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत ॥११५॥

वेत्तेर्नवा । ४ । २ । ११६ ॥

वेत्तेः परस्यात्मनेपदसंबन्धिनोऽन्तोरत् इत्ययमादेशो वा भवति । संविद्रते । सविद्रताम् । समविद्रत । पक्षे, सविदते । सविदताम् । समविदत । आत्मन इत्येव । विदन्ति । वेत्तेरिति किम् ? रौधादिकस्य मा भूत् । विन्दते ॥११६॥

तिवां णवः परस्मै । ४ । २ । ११७ ॥

वेत्ते. परेषां परस्मैपदसबन्धिनां तिवादीनां नवानां प्रत्ययानां स्थाने परस्मैपदसंबन्धिन एव णवादयो नवादेशा यथासख्यं वा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदु. । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । वेत्ति । वित्त' । विदन्ति । वेत्सि । वित्थ' । वित्थ । वेद्मि । विद्व । विद्म. ॥११७॥

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाहश्च । ४ । २ । ११८ ॥

ब्रूग परेषां तिवादीनां पञ्चानां स्थाने यथासंख्यं पञ्च णवादय आदेशा वा भवन्ति तत्सनियोगे ब्रूग आह इत्यादेशश्च भवति । आह । आहतुः । आहु । आत्थ । 'नह्राहोर्धतौ' (२-१-८०६) हकारस्य तकारः । आहथुः । ब्रवीति । ब्रूत' । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ ॥११८॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् । ४ । २ । ११९ ॥

आशिषि विहितयोस्तुह्योः स्थाने तातङ् आदेशो वा भवति । जीवताद् भवान् । जीवतु भवान् । जीव तात् त्वम् । जीव त्वम् । आशिषीति किम् ? जीवतु । जीव । ङित्करणं गुणनिषेधार्थम् ॥११९॥

आतो णव औः । ४ । २ । १२० ॥

वेति निवृत्तम् । आकारात्परस्य णवः स्थाने औरित्ययमादेशो भवति । पपौ, तस्थौ सः । सुप्तोऽहं किल ययौ, पपौ । आत इति किम् । स जगाम । सुप्तोऽहं किल विललाप ॥१२०॥

आतामातेआथामाथेआदिः । ४ । २ । १२१॥

अकारात्परेषामातामातेआथामाथे इत्येतेषाम् आत इर्भवति । पचेताम् । पचेते । पचेथाम् । पचेथे । आदिति किम् ? मिमाताम् । मिमाते । मिमाथाम् ॥ मिमाथे ॥१२१॥

यः सप्तम्याः । ४ । २ । १२२ ॥

अकारात्परस्य सप्तम्याः संबन्धिनो याशब्दस्येकारादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचे' । पचेतम् । पचेत । पचेव । पचेम । आदित्येव । अयात् ॥१२२॥

याम्युसोरियमियुसौ । ४ । २ । १२३ ॥

अकारात्परयोर्याम्युस् इत्येतयोर्यथासख्यमियमियुसावादेशौ भवतः । पचेयम् । पचेयु' ॥१२३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय' पादः समाप्तः ॥

॥ श्रीभीमपृननोत्खातरजोभिर्वैरिभूभुजाम् । अहो चित्रमवर्धन्त ललाटे जलबिन्दवः ॥१॥

❖

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

नामिनो गुणोऽक्ङिति । ४ । ३ । १ ॥

नाम्यन्तस्य धातोः कित्ङित्वर्जिते प्रत्यये परे आसन्नो गुणो भवति । चेता । नेता । स्तोता । लविता । कर्ता । तरिता । जयति । नयति । जुहोति । भवति । बिभर्ति । तरति । करोति । एता एतीत्याद्यन्तवद्भावात् । नामिन इति किम् ? उम्भिता । याति । ग्लायति म्लायतीति ऐकारौपदेशबलान्न गुणः । नीभ्याम् लूभ्यामिति गौणत्वात् । अक्ङितीति किम् ? चित । चितवान् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । छिल्ये । लुलुवे । इत. । युत. ॥१॥

उश्नोः । ४ । ३ । २ ॥

धातोः परयोरुश्नु इत्येतयो' प्रत्यययोरक्ङिति प्रत्यये गुणो भवति । तनोति । करोति । समर्णोति । तर्णोति । घर्णोति । धातोस्तु पूर्वेणोत्तरेण च गुणः । ᐟनु, सुनोति । सिनोति अक्ङितीत्येव । कुरुत' । सुनुतः ॥२॥

पुस्पौ । ४ । ३ । ३ ॥

नाम्यन्तस्य धातोः पुसि पौ च परे गुणो भवति । अबिभयु' । अजुहवु । अबिभरु. । ऐयरुः । अजागरु. । पु, अर्पयति । रेपयति । क्लेपयति । ह्रेपयति । क्नोपयति । नाम्यन्तस्येत्येव । अजेनिजु' । क्ष्मापयति । दापयति ॥३॥

लघोरुपान्त्यस्य । ४ । ३ । ४ ॥

धातोरुपान्त्यस्य नामिनो लघोरक्ङिति प्रत्यये परे गुणो भवति । भेत्ता । गोप्ता । वर्तिता । भेदनम् । गोपनम् । वर्तनम् । वेत्ति । दोग्धि । नर्नर्ति । लघोरिति किम् ? ईहते । ऊहते । उपान्त्यस्येति किम् ? भिनत्ति । रुणद्धि । तृणत्ति । छृणत्ति । अक्ङितीत्येव । भिन्न' । भिन्नवान् । वेभिद्यते । मरीमृज्यते ॥४॥

मिदः श्ये । ४ । ३ । ५ ॥

मिदेरुपान्त्यस्य श्ये परे गुणो भवति । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ॥५॥

जागुः किति । ४ । ३ । ६ ॥

जागर्तेः किति प्रत्यये परे गुणो भवति । जागरितः । जागरितवान् । जागर्यते । जागर्यात् । क्वौ, जागः । जजागरतु । जजागरुः । कितीति किम् ? जागृत. । जाग्रति । जाग्रत् । जागृयात् । जागृवि' । इह कस्मान्न भवति जजागृवानिति ? जागर्तेः क्वसुरनभिधानाद्भाषायां नास्तीत्येके । गुणमेवेच्छन्त्येके । जजागर्वान् । अपरे तु क्वसुकानयोर्गुणप्रतिषेधमेवाहु. । जजागृवान् । ल्यति जजाग्राण. । ङिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अक्ङिति तु पूर्वेणैव गुणः । जागरिता ॥६॥

ऋवर्णदृशोऽङि । ४ । ३ । ७ ॥

ऋवर्णान्तानां धातूनां दृशश्चाङि प्रत्यये परे गुणो भवति । मा भवानरत् । असरत् । असरताम् । अजरत् । अजरताम् । अदर्शत् । अदर्शताम् ॥७॥

स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् । ४ । ३ । ८ ॥

स्कृ ऋछ इत्येतयोर्ऋकारान्तानां च धातूनां नामिनः परोक्षायां परतो गुणो भवति अकि ककारोपलक्षितायां क्वसुकानरूपायां न भवति । स्कृ, संचस्करतु' । संचस्करु' । ऋछ्, आनर्छ । आनर्छतुः । आनर्छु' । ऋत्, कॄ, विचकरतुः । विचकरुः । तॄ, तेरतुः । तेरुः । गॄ, विशशरतु. । विशशरुः ॥ दॄ, विददरतु । विददरु' । पॄ, निपपरतु. । निपपरुः ।

स्कृ इति कृग सस्सट उपादानादिह न भवति। चकतुः। चक्रुः। उत्तरेणैव सिद्धे स्कृग्रहणमुत्तरत्रौपदेशिकसयोगपरिग्रहार्थम्। विचकार निजगारेत्यादौ परत्वाद् वृद्धिरेव। अक्रीति किम्? सचस्कृवान्। सचस्क्राण। आनृच्छ्वान्। विचिकीर्वान्। विति तीर्वान्। विततिराणः। विशिशीर्वान्। विशशिराणः। निपुपूर्वान् निपपुराणः। काने पूर्वं द्वित्वम् पश्चादिरादि स्वरविधित्वात् ॥८॥

संयोगादृदर्तेः। ४। ३। ९॥

सयोगात्परो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोरर्तेश्च परोक्षायां परतो गुणो भवति अकि। सस्मरतुः। सस्मरुः। सस्वरतु। सस्वरुः। दद्वरतु। दद्वरुः। दध्वरतुः। दध्वरुः। ह्वृ, जह्वरतुः। जह्वरु। अर्तिः आरतुः आरु। सयोगादिति किम्? चक्रतुः। चक्रुः। ऋदर्तेरिति किम्? चिक्षियतु। चिक्षियु। गुणप्रतिषेधविषये पुनःप्रसवार्थ वचनम्। वृद्धिस्तु भवत्येव। सस्मार। सस्वार। ऋतः संयोगेन विशेषणादर्तिग्रहणम्। तिव्निर्देश उत्तरार्थः॥ ९॥

क्ययङाशीर्ये। ४। ३। १०॥

संयोगात्परो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोरर्तेश्च क्ये यङि आशीःसंबन्धिनि ये च प्रत्यये गुणो भवति। स्मर्यते। स्वर्यते। अर्यते। सास्मर्यते। सास्वर्यते। अरार्यते। स्मर्यात्। स्वर्यात्। अर्यात्। औपदेशिकसंयोगग्रहणादिह न भवति। संस्क्रियते। संचेस्क्रीयते संस्क्रियात्। ऋत इत्येव। आस्तीर्यते। आतेस्तीर्यते। आस्तीर्यात्। आशीर्य इति किम्? स्मृषीष्ट। सम्वृषीष्ट। अर्तेरिति तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति। आरियात्। अर्यियात् ॥१०॥

न वृद्धिश्चाविति क्ङिल्लोपे। ४। ३। ११॥

अविति प्रत्यये यः क्ङितो ङितश्च लोपस्तस्मिन् सति गुणो वृद्धिश्च न भवति। लोपोऽदर्शनमात्रमिह गृह्यते। यङ्लोपे देव। वेव्यः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुव। मरीमृजः। क्ङिदिति किम्? रागी। रागः। अत्र नलोपे प्रतिषेधो मा भूत्। केचित्तु दधीवाचरतीति क्विप् लोपे अप्रत्यये णिगि च दध्या दध्ययतीत्यत्रापि गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधमिच्छन्ति। तन्मतसंग्रहार्थं क्ङिल्लोपे सति अविति प्रत्यये परे गुणवृद्धी न भवत इति व्याख्येयम्। विति तु, दधयति। रोरवीति। बोभवीति। केचित्तु दीधीवेव्योरिवर्णे यकारे चान्तस्य लुकमन्यत्र तु गुणवृद्धिनिषेधमारभन्ते। आदीधिता। आवेविता। आदीधीत। आवेवीत। आदीध्यते। आवेव्यते। अन्यत्र आदीध्यनम्। आवेव्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यकः। तदसत् छान्दसत्वादनयोः ॥११॥

भवतेः सिज्लुपि। ४। ३। १२॥

सिचो लुपि भवतेर्गुणो न भवति। अभूत्। अभूताम्। अभूः। सिज्लुपीति किम्? व्यत्यभविष्ट। तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न प्रतिषेधः। अबोभोत् ॥१२॥

सूतेः पञ्चम्याम्। ४। ३। १३॥

सूतेः पञ्चम्यां गुणो न भवति। सुवै। सुवावहै। सुवामहै। तिव्निर्देशाद्यङ्लुपि गुणो भवत्येव। सोषवाणि। सोषवाव ॥१३॥

कृद्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे। ४। ३। १४॥

कृतद्वित्वस्य धातोरुपान्त्यस्य नामिनः स्वरादौ शिति प्रत्यये परे गुणो न भवति। नेनिजानि। अनेनिजम्। वेविषाणि। अवेविषम्। वेभिदीति। अवेभिदम्। मोमुदीति। अमोमुदम्। नर्नृतीति। अनर्नृतम्। कृद्व्युक्तेति किम्? वेद। वेदानि। अवेदम्।

उपान्त्यस्येति किम्? जुहवानि । वोभवीति । सोषवीति । शितीति किम् । निनेजि ? विवेद । वेभेदिपीष्ट । स्वर इति किम् ? नेनेक्ति । मोगोक्ति । नर्नर्ति ॥ १४ ॥

ह्विणोरप्विति व्यौ । ४ । ३ । १५॥

हु इण् इत्येतयोर्नामिनः स्वरादावपित्यविति च शिति परे यथासंख्यं वकारयकारादेशावियुवोरपवादौ भवतः । जुह्वति । जुह्वतु । व्यतिजुह्वीरन् । व्यत्यजुह्वत । जुह्वत् । कतीह जुह्वानाः । यन्ति । यन्तु । व्यतिप्रतियीरन् । मा स्म यन् । यन् । यन्तौ । यन्तः । शितीत्येव । जुहुवतुः । ईयतुः । ईयुः । स्वरादावित्येव । जुहुतः । इत. । अप्वितीति किम् ? पुस्, अजुहवु. । वित्, जुहवानि । अयानि । आयन्नित्यत्र तु एत्यस्तेर्वृद्धिः' (४-४-३०) इति वृद्धिरेवापवादत्वात् ॥१५॥

इको वा । ४ । ३ । १६ ॥

इंक् स्मरणे इत्यस्य स्वरादावविति शिति परे वा यकारो भवति । अधियन्ति । अधीयन्ति अधियन्तु । अधीयन्तु । व्यत्यधियीरन् । व्यत्यधीयीरन् । मा स्माधियन् । मा स्माधीयन् । कतीहाधियानाः । कतीहाधीयानाः ॥१६ ॥

कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् । ४ । ३ । १७ ॥

तुदाद्यन्तर्गणो वृत्पर्यन्तः कुटादिः । कुटादेर्गणात्परो ञित्णित्वर्जित प्रत्ययो ङिद्वद्भवति । कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । कुटित्वा । गुता । गुतुम् । नुविता । नुवितुम् । धुविता । धुवितुम् । ङ्कूङूत् शब्दे । कुता । कुतुम् । कुविता । कुवितुम् । न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र ङित्वात् 'सिचि परस्मै समानस्याङिति' (४—३—४४) इत्यनेन । वृद्धिरपि न भवति । अञ्णिदिति किम् ? उदकोटि । उत्कोटः । उत्कोटयति । उच्चुकोट । तूणकोटः । उत्कोटकः । कुटादेरिति किम् ? लेखनीयम् । केचिल्लिखिमपि कुटादौ पठन्ति । अपरे तु कडस्फरस्फलान् कुटादौ पठित्वा पाठसामर्थ्यात् ञ्णिति वृद्धिनिषेधमिच्छन्ति । कडकः । स्फरकः । स्फलकः ॥ १७ ॥

विजेरिट् । ४ । ३ । १८ ॥

विजेरिट् ङिद्वद्भवति । उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । उद्विजिष्यते । इडिति किम् ? उद्वेजनम् । उद्वेजयति ॥१८॥

वोर्णोः । ४ । ३ । १९ ॥

ऊर्णोतेरिड् वा ङिद्वद्भवति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णविता । प्रोर्णुवितुम् । प्रोर्णवितुम् । प्रोर्णुविष्यति । प्रोर्णविष्यति । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥१९॥

शिदवित् । ४ । ३ । २० ॥

धातोः परो विद्वर्जितः शित्प्रत्ययो ङिद्वद्भवति । इत । सुतः । जागृतः । वित्तः । अधीते । सवित्ते दीव्यति । सुनुतः । तुदति । क्रीणाति । अधीयन् सिद्धान्तम् । अधीयानः । विदन् । सविदानः । जिनाति । विध्यति । गृह्णाति । वृश्चति । हतः । घ्नन्ति । शंसान्तः । तन्तान्तः । अविदिति किम् ? एति । जुहोति । जयति । हन्ति । शदिति किम् ? चेषीष्ट । वेत्ता । कथं च्यवन्ते प्लवन्ते ? अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते शवो लोपात् । रथानिवद्भावाद्वा ॥२०॥

इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा किद्वत् । ४ । ३ । २१ ॥

इन्धेरसयोगान्ताच्च धातोः परा अवित्परोक्षा किद्वद्भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । निन्यतुः निन्युः । बिभिदतु. । बिभिदुः । ईजतुः । ईजुः । ऊचतुः । ऊचुः । सुषुपतुः । सुषुपु । जजागरतु. । जजागरु । इन्ध्यसंयोगादिति किम् ? सस्रंसे ।

त्येव । विवधिपते । नामिन इत्येव । यियक्षति । विवत्सति । सनित्येव । भेत्ता ॥३४॥

सिजाशिषावात्मने । ४ । ३ । ३५ ॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातोः परे आत्मनेपदविषये अनिटौ सिजाशिषौ क्विद्वद्भवतः । अभित्त । अबुद्ध । असृष्ट । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सृक्षीष्ट । सिजाशिषाविति किम्? भेत्स्यते । भोत्स्यते । आत्मने इति किम्? अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । नामिन इत्येव । अयष्ट । यक्षीष्ट । उपान्त्य इत्येव । अचेष्ट । चेषीष्ट । अनिडित्येव । अवर्धिष्ट । वर्धिषीष्ट ॥३५॥

ऋवर्णात् । ४ । ३ । ३६ ॥

ऋवर्णान्ताद्धातोः परे अनिटावात्मनेपदविषये सिजाशिषौ क्विद्वद्भवतः । अकृत । अहृत । कृषीष्ट । हृषीष्ट । अतीर्ष्ट । अपूर्ष्ट । तीर्षीष्ट । पूर्षीष्ट । अनिटावित्येव । अवरिष्ट । वरिषीष्ट । अतरिष्ट । तरिषीष्ट ॥३६

गमो वा । ४ । ३ । ३७ ॥

गमेः परे आत्मनेपदविषये सिजाशिषौ क्विद्वद्वा भवतः । समगत, समगंस्त चैत्रः । अगसाताम्, अगंसाताम् ग्रामौ चैत्रेण । सगसीष्ट, सगंसीष्ट चैत्रः । गसीष्ट, गंसीष्ट चैत्रेण ॥ ३७ ॥

हनः सिच् । ४ । ३ । ३८ ॥

हन्तेः परः आत्मनेपदविषयः सिच्, क्विद्वद्भवति आहत । आहसाताम् । आहसत ॥३८॥

यमः सूचने । ४ । ३ । ३९ ॥

सूचनं परदोषाविष्करणम्, तत्र वर्तमानाद्यमेः परः आत्मनेपदविषयः सिच् क्विद्वद्भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । 'आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च' (३-३-८६) इत्यात्मनेपदम् । सूचन इति किम्? आयंस्त कूपाद्रज्जुम् । उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकात् समुदाङो यमेरग्रन्थे' (३-३-३८) इत्यात्मनेपदम् ॥३९॥

वा स्वीकृतौ । ४ । ३ । ४० ॥

स्वीकृतौ वर्तमानाद्यमेः परः आत्मनेपदविषयः सिच् क्विद्वद्वा भवति । उपायत उपायंस्त महास्त्राणि । उपायत उपायंस्त कन्याम् । 'मोपयध्वं भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ।' 'यमः स्वीकारे' (३-३-५९) इत्यात्मनेपदम् । स्वीकृताविति किम्? आयंस्त पाणिम् । सिजित्येव । उपयसीष्ट कन्याम् । उद्वाह एवेच्छन्त्यन्ये ॥४०॥

इश्चः स्थादः । ४ । ३ । ४१ ॥

तिष्ठतेर्दासंज्ञाच्च धातोः परः आत्मनेपदविषयः सिच् क्विद्वद्भवति । तत्संनियोगे च स्थादोरन्तस्येकारादेशो भवति । उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । दाम्, व्यत्यदित । व्यत्यदिषाताम् वस्त्रे । देङ्, अदित पुत्रम् । डु दांग्क्, अदित धनम् । दोच्, व्यत्यदित दण्डौ । धेट्, व्यत्यधित स्तनौ । डुधांग्क्, अधित भारम् । स्थाद इति किम्? दांव्कृदैवोर्व्यत्यदास्त । व्यत्यदासाताम् । व्यत्यदासत । आत्मनेपद इत्येव । अधासीन् ॥४१॥

मृजोऽस्य वृद्धिः । ४ । ३ । ४२ ॥

मृजेर्गुणे सत्यकारस्य वृद्धिर्भवति । मार्ष्टि । मार्ष्टा मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । मार्जिता । मार्जकः । संमार्जनम् । संमार्गः । अत इति किम्? मृज्यते । मरीमृज्यते । मृष्टः । मृष्टवान् । कथं म्रष्टा म्रष्टुम्? द्रमिला जानन्ति ये मृजेरपि रत्वमिच्छन्ति ॥४२॥

ऋतः स्वरे वा । ४ । ३ । ४३ ॥

मृजेरृकारस्य स्वरादौ प्रत्यये परे वा वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्तु । परिमृजन्तु ।

परिममार्जतुः । परिममृजतु. । परिमार्जन् । परिमृजन् । ऋत इति किम् ? ममार्ज । मार्जयति । स्वर इति किम् ? मृष्टः मृष्ठः । मृज्वः । मृज्म' ॥४३॥

सिचि परस्मै समानस्याङिति ।४।३।४४॥

समानान्तस्य धातो' परस्मैपदविषये सिच्यङिति परे आसन्ना वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अयावीत् । अलावीत् । अकार्षीत् । अतारीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् । परस्मै इति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । समानस्येति किम् ? गौरिवाचारीत् अगवीत् । अचिकीर्षीदित्यत्र परत्वात् 'अत' (४—३—८२) इति अकारस्य लुक् । अङितीति किम् ? णू, न्यनुवीत् । धू, न्यधुवीत् । ऊर्णु', प्रौर्णोनुवीत् । गु, न्यगुपीत् । ध्रु, न्यध्रुषीत् । येषां तु गुः दीर्घान्तो ध्रुस्तु सेट् तेषां न्यगुवीत् न्यध्रुवीत् इत्यपि भवति ॥४४॥

व्यञ्जनानामनिटि । ४ । ३ । ४५ ॥

व्यञ्जनान्तस्य धातो. परस्मैपदविषयेऽनिटि सिचि परे समानस्य वृद्धिर्भवति । अपाक्षीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । अताप्र्सीत् । बहुवचनं जात्यर्थम् । तेनानेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । रञ्ज्, अराङ्क्षीत् । सञ्ज् असाङ्क्षीत् । भञ्ज्, अभाङ्क्षीत् । तक्षौ, अताक्षीत् । त्वक्षौ, अत्वाक्षीत् । औदित्त्वाद्वेटौ । समानस्येत्येव । उदवोढाम् । अनिटीति किम् ? अतक्षीत् । अत्वक्षीत् । अदेवीत् । अकोषीत् । अनर्तीत् ॥४५॥

वोर्णुगः सेटि । ४ । ३ । ४६ ॥

ऊर्णोते' सेटि सिचि परस्मैपदविषये परे वृद्धिर्वा भवति । प्रौर्णावीत् । पक्षे प्रौर्णुवीत् । प्रौर्णवीत् । परस्मै इत्येव । प्रौर्णविष्ट । सानुबन्धोपादानं यङ्लुपनिवृत्त्यर्थम् । प्रौर्णोनावीत् । अङित्त्वपक्षे पूर्वेण नित्यं वृद्धि' । ङित्त्वे तु प्रौर्णोनुवीत् । 'वोर्णो:' (४—३—१९) इत्यत्र हि अनुबन्धाभावाद्यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणम् । एवं च प्रकृतेस्त्रैरूप्यं यङ्लुबन्तस्य च द्वैरूप्यं सिद्धं भवति । सेटीत्युत्तरार्थम् ॥४६॥

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः । ४ । ३ । ४७ ॥

व्यञ्जनादेर्धातोरुपान्त्यस्यातः सेटि सिचि परस्मैपदविषये परे वृद्धिर्वा भवति । अकाणीत् । अकणीत् । अक्काणीत् । अक्कणीत् । अश्वासीत् । अश्वसीत् । गौरिवाचारीत् अगावीत् । अगवीत् । व्यञ्जनादेरिति किम् ? मा भवानटीत् । मा भवानशीत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अरक्षीत् । अपिपठिषीत् । अवधीत् । अत इति किम् ? अदेवीत् । सेटीत्येव । अधाक्षीत् ॥४७॥

वद्व्रजलः । ४ । ३ । ४८ ॥

वदव्रजोर्लकारान्तानां रेफान्तानां च धातूनामुपान्त्यस्याकारस्य परस्मैपदविषये सेटि सिचि परे वृद्धिर्भवति अवादीत् । अव्राजीत् । अज्वालीत् । अचालीत् । अक्षारीत् । त्सर्, अत्सारीत् । उपान्त्यस्येत्येव । अश्वल्लीत् । अवभ्रीत् । अत इत्येव । न्यमीलीत् । न्यखोरीत् । पूर्वस्यापवादोऽयम् ॥४८॥

न श्विजागृशसक्षणह्म्येदितः ।४।३।४९॥

श्विजागृशसक्षणां हकारमकारयकारान्तानामेदितां च धातूनां परस्मैपदविषये सेटि सिचि परे वृद्धिर्न भवति । श्वि, अश्वयीत् । जागृ, अजागरीत् । शस्, अशसीत् । शसः स्थाने श्वसं पठन्त्यन्ये । अश्वसीत् । क्षण् अक्षणीत् । हान्त, अग्रहीत् अचहीत् । मान्त, अवमीत् । अस्यमीत् । यान्त, अव्ययीत् । अह्यीत् । एदित् अकगीत् । अरगीत् । अकखीत् । श्व्यादीनां यङ्लुबन्तानामपि प्रतिषेध' । अशेश्वयीत् । अजर्जागरीत् । केचिज्जागर्तेरपि यङमिच्छन्ति । अशाशसीत् । अचाक्षणीत् । अचाचहीत् । अजर्गहीत् । असस्यमीत् ।

द्ध्वंसे । परोक्षेति किम् ? इन्धिता । नेता । अविदित्येव । निनाय । निनयिथ । इयाग । इयजिथ । ङिद्वदिति प्रकृते किद्वद्वचनं यजादिवचिस्वपीनां य्वृदर्थम् । जागर्तेश्च गुणार्थम् । ङित्वे हि ते न स्याताम् । यथा, स्वपित, स्वपन्ति । जागृत, जाग्रति ॥२१॥

स्वञ्जेर्नवा ।४।३।२२॥

स्वञ्जे परा परोक्षा वा किद्वद्भवति । परिषस्वजे परिषस्वञ्जे ॥२२॥

जनशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ।४।३।२३॥

जकारान्ताद्धातोर्नशेश्च नकारे उपान्त्ये सति तकारादि क्त्वा किद्वा भवति । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । मक्त्वा । मङ्क्त्वा । 'मस्जेः स.' (४-४-१११) इति नः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । 'नशो धुटि' (४-४-११०) इति न । नीति किम् ? भुक्त्वा इष्ट्वा । उपान्त्य इति किम् ? निक्त्वा । क्त्वेति किम् ? भङ्क्ता । नंष्टा । तादिरिति किम् ? विभज्य । अञ्जित्वा ॥२३॥

ऋत्तृषमृषकृशवञ्चलुञ्चथफः सेट् ।४।३।२४॥

न्युपान्त्य इति विशेषणं थफान्तानाम् नान्येषां सभवव्यभिचाराभावात् । न्युपान्त्ये सति एभ्यो विहितः क्त्वा सेट् किद्वा भवति । ऋत्, ऋतित्वा । अर्तित्वा । तृष्, तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषच्, मृषित्वा । मर्षित्वा । कृश्, कृशित्वा । कर्शित्वा । वञ्च, वचित्वा । वञ्चित्वा लुञ्च लुचित्वा । लुञ्चित्वा । श्रन्थ्, श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । ग्रन्थ्, ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुम्फ, गुफित्वा । गुम्फित्वा ऋम्फ, ऋफित्वा । ऋम्फित्वा । न्युपान्त्य इत्येव । कुथ्, कोथित्वा । पुथ्, पोथित्वा । रिफ, रेफित्वा । क्त्वेत्येव । ग्रथितः । ग्रथितवान् । सेडिति किम् ? वञ्चू, वक्त्वा । मृषू, मृष्ट्वा । ऊदित्त्वात्क्त्वायां वेटौ । विहितविशेषणादफित्वेत्यत्र नलोपेऽपि कित्त्वाद् गुणो न भवति । क्त्वेत्यनेन कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥२४॥

वौ व्यञ्जनादेः सन्चायवः ।४।३।२५॥

वौ उकारे इकारे चोपान्त्ये सति व्यञ्जनादेर्धातोः परः क्त्वा सन् च सेटौ वा किद्वद्भवतः 'अय्वः' यकारान्ताद्वकारान्ताच्च न भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । मुदित्वा । मोदित्वा । मुमुदिषते । मुमोदिषते । लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिषति । लिलेखिषति । श्वितित्वा । श्वेतित्वा । शिश्वितिषते । शिश्वेतिषते । वाविति किम् ? वर्तित्वा । विवर्तिषते । व्यञ्जनादेरिति किम् ? ओषित्वा । ओषिषिषति । सेडित्येव । भुक्त्वा । बुभुक्षते । अय्व इति किम् ? देवित्वा । दिदेविषति ॥२५॥

उतिशवर्हादिभ्यः क्तौ भावारम्भे ।४।३।२६॥

उकारे उपान्त्ये सति शवर्हेभ्योऽदादिभ्यश्च धातुभ्यो भावे आरम्भे चादिकर्मणि विहितौ क्तौ क्तक्तवतू सेटौ वा किद्वद्भवतः । कुचितमनेन । कोचितमनेन । प्रकुचितः । प्रकोचितः । प्रकुचितवान् । प्रकोचितवान् द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । अदभ्यः, रुदितमनेन । रोदितमनेन । प्ररुदितः । प्ररोदितः । प्ररुदितवान् । प्ररोदितवान् । उतीति किम् ? श्वितितमनेन । प्रश्वितितः । शवर्हादिभ्य इति किम् ? गुधितमतेन । प्रगुधितः । भावारम्भ इति किम् ? रुचिता कन्या । क्ताविति किम् ? प्रद्योतिषीष्ट । सेटावित्येव । रूढमनेन । प्ररूढः । प्ररूढवान् ॥२६॥

न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदः । ४ । ३ । २७ ॥

भावारम्भ इति न स्मर्यते । एभ्यः परौ सेटौ क्तक्तवतू न किद्वद्भवतः । डयतेः, डयितः । डयितवान् । शीङ्, शयितः । शयितवान् । पूङ्, पवितः । पवितवान् । धृष्, प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । क्ष्विद्, प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । स्विद्, प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । मिद् प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । डीङ्शीङ्पूङामनुबन्धनिर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । डेडियितः । डेडियितवान् । शेशयितः । शेशयितवान् । पोपुवितः । पोपुवितवान् । सेटावित्येव । डीयतेर्डीनः । डीनवान् । पूतः । पूतवान् । धृष्टः । क्ष्विण्णः । क्ष्विण्णवान् । स्विन्नः । स्विन्नवान् । मिन्नः । मिन्नवान् ॥२७॥

मृषः क्षान्तौ । ४ । ३ । २८ ॥

क्षान्तौ वर्तमानान्मृषः परौ सेटौ क्तक्तवतू किद्वन्न भवतः । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षान्ताविति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह । सासूयमित्यर्थः । सेटावित्येव । मृषू सहने च । मृष्टः । मृष्टवान् ॥२८॥

क्त्वा । ४ । ३ । २९ ॥

धातोः परः क्त्वा सेट् किद्वन्न भवति । देवित्वा सेवित्वा । वर्तित्वा । भ्रंशित्वा । ध्वसित्वा । व्रश्चित्वा । कथं कुटत् कुटित्वा । 'कुटादेर्ङिद्वदञ्णित्' (४-३-१७) इति ङिद्वद्भावात् । सेडित्येव । कृत्वा । इष्ट्वा । शान्त्वा ॥२९॥

स्कन्दस्यन्दः । ४ । ३ । ३० ॥

स्कन्दिस्यन्दिभ्या परः क्त्वा किद्वन्न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । प्रस्कन्द्य । प्रस्यन्द्य । केचित् प्रस्कद्य प्रस्यद्येति यपः कित्त्वमिच्छन्ति । तन्मतसंग्रहार्थं क्त्वेति द्वितकारो निर्देशः । तकारादिः क्त्वेत्यर्थः अनिडर्थं वचनम् । सेटि तु पूर्वसूत्रेण स्यन्दित्वेत्येव भवति ॥३०॥

क्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसः । ४ । ३ । ३१ ॥

नेति निवृत्तम् । एभ्यः परः क्त्वा सेट् किद्वद्भवति । क्षुधित्वा । क्लिशित्वा । कुषित्वा । गुधित्वा । मृडित्वा । मृदित्वा । उदित्वा । उषित्वा । क्षुधेर्नेच्छन्त्यन्ये । 'क्त्वा' (४-३-२९) इति प्रतिषेधे 'वौ व्यञ्जनादेः सन्चाय्वः' इति विकल्पे च प्राप्ते वचनम् ॥३०॥

रुदविदमुषग्रहस्वपप्रच्छः सन् च । ४ । ४ । ३२ ॥

सेडिति निवृत्तम् । एभ्यः परः सन् क्त्वा च किद्वद्भवतः । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुप्त्वा । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छिषति । रुदविदमुषो 'वौ व्यञ्जनादेः सन् चाऽय्वः,' [४-३-२५] इति विकल्पे ग्रहेस्तु 'क्त्वा' [४-३-२९] इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थमेव । क्त्वा हि किदेव ॥३२॥

नामिनोऽनिट् । ४ । ३ । ३३ ॥

नाम्यन्ताद्धातोरनिट् सन् किद्वद्भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । लुलूषति । चिकीर्षति । तितीर्षति । नामिन इति किम् ? पिपासति । तिष्ठासति । अनिडिति किम् ? शिशयिषते । सनीत्येव । चेता । नेता ॥३३॥

उपान्त्ये । ४ । ३ । ३४ ॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातोरनिट् सन् किद्वद्भवति । बिभित्सते । बुभुत्सति । विवृत्सति । धिप्सति । अनिडि-

ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । ऊत इति किम् ? आत्थ । व्यञ्जनादावित्येव । ब्रवाणि । अब्रवम् । वितीत्येव । ब्रूत ॥ ६३ ॥

यङ्तुरुस्तोर्बहुलम् । ४ । ३ । ६४ ॥

यङ्लुबन्तात् तु रु स्तु इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः परो व्यञ्जनादौ विति प्रत्यये परे ईत् भवति 'बहुलम्' शिष्टप्रयोगानुसारेण स च परादिः । क्वचिद्विकल्पः । बोभवीति । बोभोति । नर्नृतीति । नर्नर्ति । लालपीति । लालप्ति । क्वचिन्न भवति । वर्वर्ति । चर्करि । अन्ये तु वावदीति लालपीति रोरवीतीति नित्य, बोभोति बोभवीति सोपोति सोपवीति चर्कर्ति चर्करीति इति विकल्प., नर्नर्ति वर्वर्त्ति वर्वर्ष्टि इत्यत्र न भवतीत्याहुः । तुंक्, तवीति । तौति । उत्तवीति । उत्तौति । रुंक्, रवीति । रौति । उपरवीति । उपरौति । ष्टुंगक्, स्तवीति । स्तौति । उपस्तवीति । उपस्तौति । तुरुस्तुभ्य ईतं छान्दसमाहुरेके । व्यञ्जनादावित्येव । बोभवानि । अबोभवम् । लालपानि । तवानि । रवाणि । स्तवानि । वितीत्येव । बोभूतः । लालप्त. । तुतः । रुतः । स्तुतः । अद्वेरित्यनुवृत्तेः तुतोथ तुष्टोथेत्यत्र न भवति । यङिति सामान्याभिधानेऽपि यङ्लुबन्तस्य ग्रहणम् । यङन्तस्यात्मनेपदित्वाद्वितो व्यञ्जनादेरसंभवात् ॥ ६४ ॥

सः सिजस्तेर्दिस्योः । ४ । ३ । ६५ ॥

सिच्प्रत्ययान्ताद्धातोरस्तेश्च सः सकारान्तात्परः परादिरीत् भवति दिस्योः परयोः । अकार्षीत् । अकार्षीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः । स इति किम् ? अदात । अभूत् । दिस्योरिति किम् ? अस्ति । असि ॥ ६५ ॥

पिबैतिदाभूस्थः सिचो लुप्परस्मै न चेट् । ४ । ३ । ६६ ॥

एभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे परे लुब्भवति न चेट् लुप्संनियोगे चैतेभ्य इट् न भवति । पिब, अपात् । एतीति इणिकोर्ग्रहणम् । अगात । अगाताम् । दासंज्ञ, अदात् । अधात् । भू इति भवतेस्तदादेशस्य च ग्रहणम् । अभूत् । स्था, अस्थात् । सिज्लोप परत्वादीतं बाधते । पिबेति किम् ? पातिपान्त्योः अपासीत् वनं वा वत्सम् वा । दासंज्ञ इति किम् ? अदासीत् केदारम् भोजनं वा । परस्मै इति किम् ? अपास्त पयांसि चैत्रेण । व्यत्यभविष्ट । उपास्थित । लुकमकृत्वा लुब्विधानं स्थानिवद्भावाभावार्थम् । तेनाबोभोदित्यत्र न वृद्धिः ॥ ६६ ॥

ट्धेघ्राशाच्छासो वा । ४ । ३ । ६७ ॥

एभ्य परस्य सिच. परस्मैपदे वा लुप् भवति । लुप्संनियोगे चैतेभ्य इट् न भवति । ट्धें, अधात् । अधासीत् । घ्रां, अघ्रात । अघ्रासीत् । शों, अशात । अशासीत । छों, अच्छात् । अच्छासीत् । सों सें वा असात् । असासीत् । परस्मै इत्येव । अधिषाताम् स्तनौ वत्सेन । ट्धे पूर्वेण नित्यं प्राप्ते शेषेभ्योऽप्राप्ते विकल्पः ॥ ६७ ॥

तन्भ्यो वा तथासि ञ्णोश्च । ४ । ३ । ६८ ॥

तनादेर्गणात्परस्य सिचस्ते थासि च प्रत्यये परे लुब्वा भवति तत्संनियोगे च नकारस्य णकारस्य च लुब् भवति न चेट् । अतत । अतनिष्ट । अतथा । अतनिष्ठा. । असत । असनिष्ट । असथाः । असनिष्ठा. अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । आर्त । आर्णिष्ट । आर्था. । आर्णिष्ठाः । अतृत । अतर्णिष्ट । अतृथा. । अतर्णिष्ठा' । अघृत । अघर्णिष्ट । अघृथा. । अघर्णिष्ठा । अवत । अवनिष्ट । अवथाः । अवनिष्ठाः । अमत । अमनिष्ट । अमथा. । अमनिष्ठा ।

इह परस्मै इति निवृत्तम् थाग्रग्रहणात् । थास्साहचर्यात्तप्रत्ययोऽप्यात्मनेपदसम्बन्ध्येव गृह्यते । तेनेह न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥ ६८ ॥

सनस्तत्रा वा । ४ । ३ । ६९ ॥

सनोतेस्तत्र लुपि सत्यामन्तस्य वा आकारो भवति । असात । असत । असाथा । असथाः । तत्रेति किम् ? असनिष्ट । असनिष्ठाः । केचिदात्वं न मन्यन्ते । नित्यमेवान्ये ॥ ६९ ॥

धुड्ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथोः । ४ । ३ । ७० ॥

धुडन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च धातोः परस्यानिटस्सिचस्तकारादौ थकारादौ च प्रत्यये लुग् भवति । अभैत्ताम् । अभैत्तम् । अभैत्त । अभित्त । अभित्थाः । वस्, अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त । ह्रस्व, अकृत । अकृथाः । समस्थित । समस्थिथाः । आहत । आहथाः । धुड्ह्रस्वादिति किम् ? अमंस्त । अमंस्थाः । अच्योष्ट । अच्योष्ठाः । लुकः परत्वेऽपि नित्यत्वात्प्रागेव गुणः । तथोरिति किम् ? अभित्साताम् । अभित्सत । अकृषाताम् । अकृषत । अनिट इति किम् ? व्यद्योतिष्ट व्यद्योतिष्ठाः । ह्रस्वान्ताद्धातोरिति किम् ? प्रास्नाविष्ट गौः स्वयमेव । अलाविष्टाम् । अलविष्ट । नेरिटश्च परस्य लोपो मा भूत् । लुबधिकारे लुग्ग्रहणं सिज्लुक्यपि स्थानित्वेन तत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनावात्तामित्यादिषु सिचि विधीयमाना वृद्धिस्तदभावेऽपि सिद्धा भवति । तथासीत्यनुवर्त्तमाने तथग्रहणं व्याप्तिप्रतिपत्त्यर्थम् तेन साहचर्यं नास्ति । तथोरिति द्विवचनं यथासंख्यपरिहारार्थम् ॥७०॥

इट ईति । ४ । ३ । ७१ ॥

इट परस्य सिच ईति परे लुग् भवति । अलावीत् । सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावाद्वृद्धि । अग्रहीत् । इट इति किम् ? अकार्षीत् । अरौत्सीत् । ईति किम् ? अलाविष्टम् । अभणिषम् ॥७१॥

सो धि वा । ४ । ३ । ७२ ॥

धातोर्धकारादौ प्रत्यये परे सकारस्य लुग् वा भवति । चकाधि । चकाद्धि । आशाध्वम् । आशाद्ध्वम् । अलविड्ढ्वम् । अलविढ्वम् । सिच्यनुवर्तमाने सग्रहणं सामान्यसकारपरिग्रहार्थम् । तेन प्रकृतिसकारस्यापि लुग् भवति । विकल्प नेच्छन्त्येके । अन्ये तु सिच एव नित्यं लोपमिच्छन्ति ॥७२॥

अस्तेः सि हस्त्वेति । ४ । ३ । ७३ ॥

अस्तेः सकारस्य सकारादौ प्रत्यये परे लुग् भवति, एकारे तु प्रत्यये सकारस्य हकारः । असि । व्यतिसे । अकारसकारयोर्लोपे प्रत्ययमात्रं पदम् । हस्त्वेति, व्यतिहे । भावयामाहे । कारयामाहे चैत्रेण । परोक्षाया एकारे नेच्छन्त्यन्ये । भावयामासे । कारयामासे ॥७३॥

दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा सकः । ४ । ३ । ७४ ॥

एभ्यः परस्य सक्प्रत्ययस्य दन्त्यादावात्मनेपदे परे लुग् वा भवति । दुह, अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । दिह, अदिग्ध । अधिक्षत । अदिग्धाः । अधिक्षथाः । अधिग्ध्वम् । अधिक्षध्वम् । अदिह्वहि । अधिक्षावहि । लिह, अलीढ । अलिक्षत । अलीढाः । अलिक्षथाः । अलीढ्वम् । अलिक्षध्वम् । अलिह्वहि । अलिक्षावहि । गुह, न्यगूढ । न्यघुक्षत । न्यगूढाः । न्यघुक्षथाः । न्यघूढ्वम् । न्यघुक्षध्वम् । न्यगुह्वहि । न्यघुक्षावहि । आत्मन इति किम् ? अधुक्षत् । अधिक्षत् । दन्त्येति किम् ? अधुक्षामहि । अधिक्षामहि ॥७४॥

स्वरेऽतः । ४ । ३ । ७५ ॥

सक्तोऽकारस्य स्वरादौ प्रत्यये परे लुग् भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अधिक्षाताम् । अधिक्षाथाम् । अधिक्षि । स्वर इति किम् ? अधुक्षत । अधिक्षत । अधुक्षन्तेत्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावादन्तो ऽदादेशो न भवति ॥७५॥

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा । ४ । ३ । ७६ ॥

दरिद्रातेरद्यतन्या विषयेऽन्तस्य वा लुग् भवति । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ॥७६॥

अशित्यस्सन्णकज्णकानटि । ४ । ३ । ७७ ॥

सकारादिसन्णकच्णकानड्वर्जितेऽशिति प्रत्यये विषयभूते दरिद्रातेरन्तस्य लुग् भवति । दरिद्रयति । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् । दरिद्रणीयम् । साधुदरिद्री । णिन् । दरिद्र्यते दरिद्र्यात् । दरिद्राचक्रवान् । विषयसप्तमीविज्ञानात्पूर्वमेवाकारलोपे दरिद्रातीत दरिद्रः । अजेव भवति नत्वाकारान्तलक्षणो णः । तथा दुर्दरिद्रमित्याकारान्तलक्षणोऽनो न भवति । दरिद्राणम् । दरिद्र इति च घञि 'आत' इति ऐर्न भवति । अशितीति किम् ? दरिद्राति । दरिद्रामि । अदरिद्राम् । सन्नादिवर्जनं किम् ? सनि, दिदरिद्रासति । क्रियायां क्रियार्थायां णकचि दरिद्रायको व्रजति । 'पर्यायार्हर्णो'- (५ । ३ । १२०) इत्यादिना णके दरिद्रायको वर्तते। 'णकतृचौ' (५ । १ । ४८) इति च णके दरिद्रायक । अनटि, दरिद्राणम् । सन सादिविशेषणं किम् ? दिदरिद्रिषति । अक इत्येव वक्तव्ये णकच्णकयोरुपादान किम् । आशिष्यकनि मा भूत् । दरिद्रकः । केचिदरिद्रातेरनिटि क्सावालोपं नेच्छन्ति । तन्मते इट्ट आम् चाभिधानान्न भवतः । दिदरिद्रावान् ॥७७॥

व्यञ्जनाद्देः सश्च दः । ४ । ३ । ७८ ॥

धातोर्व्यञ्जनान्तात्परस्य देर्लुक् यथासभवं धातुसकारस्य च दकारो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशात् । अजागः । अबिभः । शकेः, अशाशक् । वस्केः अवावक् । व्यञ्जनादिति किम् ? अयात् । धातोरित्येव । अभैत्सीत् । ईतः परादित्वात्सेतोऽपि प्राप्नोति ॥७८॥

सेः स्द्धां च रुर्वा । ४ । ३ । ७९ ॥

धातोर्व्यञ्जनान्तात्परस्य सेर्लुक् सकारदकारधकाराणां च यथासभवं वा रुर्भवति । अचकास्त्वम् । अचकात्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । सकारस्य रुत्वे सिद्धे पक्षे रुत्वबाधनार्थं वचनम् । ततश्च पक्षे 'धुटस्तृतीय' (२-१-७६) इति सकारस्य दकारो भवति । अभिनस्त्वम् । अभिनत्वम् । अच्छिनस्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अरुणस्त्वम् । अरुणत्त्वम् । अजर्घास्त्वम् । अजर्घत्त्वम् अबिभस्त्वम् । अजागस्त्वम् । रोरुदित्करणं किम् ? उत्वादिकार्यं यथा स्यात् । अभिनोऽत्र । अरुणोऽत्र । दिप्रत्यासत्तेः सिरपि ह्यस्तन्या एव । तेनेह न भवति । भिनत्सि ॥७९॥

योऽशिति । ४ । ३ । ८० ॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य यकारस्याशिति प्रत्यये परे लुग्भवति । जंगमिता । बेभिदिता । बेभिदांचक्रे । बेभिदिषीष्ट । क्ये, बेभिद्यते । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता । शाशयिता । कुपुभिता । मगधकः । सूच्यादीनां णिज्लोपे शयादेशेऽस्य लोपे च व्यञ्जनान्तता । अन्ये तु लाक्षणिकव्यञ्जनान्तेभ्यो यलोपं नेच्छन्ति । तेन सोसूच्यिता । शाशय्यिता । कुषुभ्यिता । तन्मतसग्रहार्थं व्यञ्जनान्ताद्धातोर्विहितस्येति विहितविशेषणं कार्यम् । धातोरित्येव । ईर्ष्यिता । मव्यिता । पुत्रकाम्यिता । व्यञ्जनादित्येव । लोढ-

यिता । कण्डूयिता । अशितीति किम् । वेभिद्यते । चेच्छिद्यते ॥८०॥

क्यो वा । ४ । ३ । ८१ ॥

धातोर्व्यञ्जनात्परस्य क्यस्याशिति प्रत्यये परे वा लुग्भवति । सामान्यनिर्देशात् क्यनक्यङोर्ग्रहणम् क्यङ्-पस्तु व्यञ्जनान्तात्प्राप्तिरेव नास्ति । समिधमिच्छति समिधिष्यति । समिध्यिष्यति । समिध्यात् । समिध्यात् । दृषदिवाचरति दृषदिष्यते । दृषद्यिष्यते । दृषदिषीष्ट । दृषद्यिषीष्ट । व्यञ्जनादित्येव । पटीयिता । पटायिता । अशितीत्येव । समिध्यति । दृषद्यते । पट्यते । केचित्तु यको ऽपि लुग्विकल्पमिच्छन्ति । भिषजिता । भिषज्यिता तन्मतसंग्रहार्थं ककारेणोपलक्षितो य् क्य् इति व्याख्येयम् । अन्यस्त्वाह शिष्य इवाचरिता शिषिता । शिष्यितेति । यद्यस्ति प्रयोगस्तदा कृत्क्यपोऽपि ग्रहणम् । क्य इति व्यञ्जनात्पञ्चमी अतो लुकि कृते लुगर्था । अन्यथा हि अतो लुगपवादः क्यलुग्विज्ञायेत । एवं पूर्वत्रापि ॥८१॥

अतः । ४ । ३ । ८२ ॥

अकारान्ताद्धातोर्विहितेऽशिति प्रत्यये तस्यैव धातोर्लुगन्तादेशो भवति । कथयति । कुपुम्यति । मगध्यति । चैकीर्षितः । प्रचिकीर्ष्य । समिध्यिष्यति । दृषद्यिष्यते । अत इति विहितविशेषणादिह न भवति । गतः । गतवान् । ततः । ततवान् । अत इति किम् ? याता । वाता । । अशितीत्येव । चिकीर्षेत । लोलूयेत । चिकीर्ष्यते चिकीर्ष्यादित्यादौ लोपविधेर्बलीयस्त्वात् 'दीर्घश्च्वि' –(४–३–१०८) इत्यादिना दीर्घो न भवति । विषयविज्ञानाद्वा प्रागेव लोपः ॥८२॥

णेरनिटि । ४ । ३ । ८३ ॥

अनिट्यशिति प्रत्यये णेर्लुग् भवति । अततक्षत् । अररक्षत् । आटिटत् । आशिशत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । प्रकार्य । इय्-युगुणवृद्धिदीर्घतागमाना बाधकोऽयम् । अनिटीति विषयसप्तम्यपि तेन चेतन इत्यत्र प्रागेव णेर्लोपे 'इङितो व्यञ्जनाद्यन्तात् (५–२–४४) इति अनः सिद्धः । अनिटीति किम् । कारयिता । हारयिता । अशितीत्येव । कारयति । हारयति ॥८३ ।

सेट्क्तयोः । ४ । ३ । ८४ ॥

सेट्कयोः क्तयोः परतो णेर्लुग् भवति । कारितः कारितवान् । हारितः । हारितवान् । गणितः । संज्ञपितः पशुः । सेडिति किमर्थम् ? इटि कृते लोपो यथा स्यात् । शाकितः । शाकितवान् । अन्यथेह इट् न स्यात् ॥८४॥

आमन्ताल्वाय्येत्न्वाय् । ४ । ३ । ८५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नुप्रत्ययेषु परेषु णेरयादेशो भवति । लुकोऽपवादः । कारयांचकार । गणयांचकार । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । स्पृहयाय्यः । महयाय्यः । स्तनयित्नुः । गदयित्नुः । अन्ताय्येत्नव औणादिकाः ॥८५॥

लघोर्यपि । ४ । ३ । ८६ ॥

लघोः परस्य णेर्यपि परेऽयादेशो भवति । प्रशमय्य । प्रवेभिदय्य । लघोरिति किम् ? प्रतिपाद्य गतः । वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न तु भूतपूर्वन्यायः अत इत्यकरणात् ॥८६॥

वाप्नोः । ४ । ३ । ८७ ॥

आप्नोतेः परस्य णेर्यपि परेऽयादेशो वा भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः । श्नुनिर्देशादिङादेशस्य न भवति । अध्याप्य गतः । आपूलृंण् लम्भने इत्यस्यापीच्छन्त्यन्ये ॥८७॥

मेङो वा मित् । ४ । ३ । ८८ ॥

मेङो यपि परे मिदादेशो वा भवति । अपमित्य । अपमाय ॥८८॥

क्षेः क्षी । ४ । ३ । ८९ ॥

क्षेर्यपि परे क्षी आदेशो भवति । प्रक्षीय । उपक्षीय । निरनुबन्धनिर्देशात् क्षिपश् हिंसायामित्येतस्य न भवति । प्रक्षित्य । अस्यापि ग्रहणमित्यन्ये ॥८९॥

क्षय्यजय्यौ शक्तौ । ४ । ३ । ९०॥

क्षि जि इत्येतयोः शक्तौ गम्यमानायां यप्रत्ययेऽयन्तादेशो निपात्यते । शक्य क्षेतुं क्षय्यो व्याधि. । शक्य क्षेतुं क्षय्यं बहुना । शक्यः जेतुम् जय्यः शत्रु. । शक्यं जेतुं जय्यं राज्ञा । शक्ताविति किम् ? अर्हे क्षेयम्, जेयम् ॥९०॥

क्रय्यः क्रयार्थे । ४ । ३ । ९१ ॥

क्रीणातेर्यप्रत्ययेऽयन्तादेशो निपात्यते 'क्रयार्थे' क्रयाय चेत्प्रसारितोऽभिधेयो भवति । क्रय्यो गौः । क्रय्य. कम्बल. । क्रयार्थ इति किम् ? क्रेयं नो धान्यम् न चास्ति प्रसारितम् ॥९१॥

सस्तःसि । ४ । ३ । ९२ ॥

अशितीत्यनुवर्तते । धातोः सकारान्तस्याशिति सकारादौ प्रत्यये विषयभूते तकारोऽन्तादेशो भवति । वस् वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवात्सीत् । वत्सीष्ट चैत्रेण । व्यतिवत्सीष्ट विवत्सति । अद् जिघत्सति । घस्, घत्स्यति । व्यतिघत्सीष्ट । स इति किम् ? यक्षीष्ट । यक्ष्यति । सीति किम् ? वसिषीष्ट । वसिष्यते । अशितीत्येव । आस्से । वस्से । विषयसप्तमीविज्ञानात् अवात्ताम् अवात्तेत्यत्र प्रागेव सस्य तकार ॥९२॥

दीय् दीङः क्ङिति स्वरे । ४ । ३ । ९३॥

दीङः क्ङित्यशिति स्वरे परे दीयादेशो भवति । उपदिदीये । उपदिदीयाने । उपदिदीयिरे । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिढ्वे । उपदिदीयानः । दीङो ङित्करण यङ्लुप्निवृत्यर्थम् । उपदेदियितः । क्ङितीति किम् ? उपदानम् । स्वर इति किम् ? उपदेदीयते । परोक्षायामिति सिद्धे ङिति स्वर इत्युत्तरार्थम् ॥९३॥

इडेत्पुसि चातो लुक् । ४ । ३ । ९४ ॥

क्ङित्यशिति स्वरे इटि एकारे पुसि च परे आकारान्तस्य धातोरन्तस्य लुग् भवति । पपतु । पपुः । ङित्, अदधत् । आहत् । संस्था । प्रपा । इट्, पपिथ, तस्थिथ । यङ्लुपि, दादितुम् । दादितव्यम् । एत्, व्यतिरे । व्यतिले । पुस्, अदु । अदुः । अयु । अरु । अलु. । क्ङितीत्येव । दानम् । ददौ । अशितीत्येव । यान्ति । वान्ति । व्यत्यये । व्यत्यले । स्वर इत्येव । ग्लायते । अक्ङिदर्थं शिदर्थं चेडादिग्रहणम् ॥९४॥

संयोगादेर्वाशिष्येः । ४ । ३ । ९५ ॥

धातो. संयोगादेराकारान्तस्य क्ङित्याशिषि परेऽन्तस्यैकारादेशो वा भवति । ग्लेयात् । ग्लायात् । म्लेयात् । म्लायात् । अपच्छायादित्यत्र तु छकारस्य द्वित्वे सति सयोगादित्वस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति । सयोगादेरिति किम् ? यायात् । धातोरित्येव । निर्यायात् । क्ङितीत्येव । ग्लासीष्ट । आशिषीति किम् ? ग्लानः । म्लान ॥९५॥

गापास्थासादामाहाकः । ४ । ३ । ९६ ॥

एषामन्तस्य क्ङित्याशिष्येकारो भवति । गै, गेयात् । गास्थोर्मध्ये पाठाद् भौवादिकयो पै पा इत्येतयो. पाशब्देन ग्रहणम् । पेयात् । पै इत्यस्य नेच्छन्त्यन्ये । आदादिकस्य पायात् । स्था, स्थेयात् । सो सै वा, अवसेयात् । सै क्षये इत्यस्य नेच्छन्त्यन्ये । दासञ्ज्, देयात् । धेयात् । मांक् मेयात् । हांक् हेयात् । हांकः ककारो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थं । जहायात्

शेषाणां यङ्लुप्यपि भवति । जागेयात् । पापेयात् । तास्थेयात् । अवसासेयात् । दादेयात् । दाधेयात् । मामेयात् । एषामिति किम्? यायात् । क्ङितीत्येव । गासीष्ट । पासीष्ट ॥९६॥

ईर्व्यञ्जनेऽयपि ॥ ४ । ३ । ९७ ॥

गादीनामन्तस्य यपूर्वर्जिते क्ङित्यशिति व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे ईर्भवति । गै गाङ् वा, जेगीयते । गीतः । गीयते । गीतवान् । गीत्वा । गाङो नेच्छन्त्यन्ये । पा, पीयते । पेपीयते । पीत. । पीतवान् । पीत्वा । स्था, स्थीयते । तेष्ठीयते । सो, सीयते । सेपीयते । सै, सीयते । सेसीयते । अपोपदेशत्वान्न षत्वम् । दासञ्ज, दीयते । देदीयते । धीयते । देधीयते । धीत' । धीतवान् । धीत्वा स्तनम् । मा इति मामाङ्मेङां त्रयाणां ग्रहणम् । मीयते । मेमीयते । मातेर्नेच्छन्त्यन्ये । मायते मामायते । एवं पूर्वसूत्रेऽपि । मायात् । हांक्, हीयते । जेहीयते । हीन' । हीनवान् । हाङो न भवति । हायते । जाहायते । व्यञ्जन इति किम्? तस्थतुः । तस्थुः । अशितीत्येव । माहि । क्ङितीत्येव । गाता । दाता । अयपीति किम्? प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय । प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रहाय । कथमापीय, पीङो भविष्यति । स्वरादावन्तलोपविधानाद्व्यञ्जनादौ लब्धे व्यञ्जनग्रहणम् साक्षाद्व्यञ्जनप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन क्विब्लुकि स्थानिवद्भावेनापि न भवति । शंस्थाः पुमान् ॥९७॥

घ्राध्मोर्यङि ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

घ्राध्मे र्यङि परे ईकारोन्तादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्मीयते । यङीति किम्? घ्रायते । ध्मायते । यङ्लुपि, जाघ्रीतः । दाध्मीत. । अन्ये तु यङ्लुप्यपीच्छन्ति । जेघ्रीतः । देध्मीत. ॥९८॥

हनो घ्नीर्वधे ॥ ४ । ३ । ९९ ॥

हन्तेर्वधे हिंसायां वर्तमानस्य यङि घ्नी इत्यादेशो भवति । जेघ्नीयते । द्विषो जेघ्नीयिषीष्ट वः । वध इति किम्? गतौ, जंघन्यते । केचिदिमं विकल्पेनाहुः । त्वं तु राजन् चटकमपि न जंघन्यसे । दीर्घनिर्देशात् यङ्लुप्यपि । जेघ्नीतः । नेच्छन्त्यन्ये जंघत इति भवति ॥९९॥

ञ्णिति घात् ॥ ४ । ३ । १०० ॥

ञ्णिति प्रत्यये परे हन्तेर्घात् इत्ययमादेशो भवति । घातः । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । ञ्णितीति किम्? हतः ॥१००॥

ञिणवि घन् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

ञौ णवि च प्रत्यये परे हन्तेर्घन् इत्ययमादेशो भवति । अघानि । जघान । अहं जघन । अहं जघान ॥१०१॥

नशेर्नेश् वाङि ॥ ४ । ३ । १०२ ॥

नशेरङि परे नेश् इत्ययमादेशो वा भवति । अनेशत् । अनशत् । अनेशताम् । अनशताम् । अनेशन् । अनशन् । अनेशम् । अनशम् । अङीति किम्? नश्यति ॥१०२॥

श्वयत्यसूवचपतः श्वास्थवोचपप्तम् ॥ ४ । ३ । १०३ ॥

श्वयति असू वच् पत् इत्येतेषामङि परे श्व अस्थ वोच पप्त इत्येते आदेशा भवन्ति । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वः । असू, आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् । अपास्थत । अपास्थेताम् । अपास्थन्त । वच् ब्रूग् वा, अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । अवोचत । पत्, अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् । श्वयतेरितवृनिर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । अशेश्वियत् । अशोशुवत् ॥१०३॥

शीङ एः शिति ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

शीङः शिति परे एकारोऽन्तादेशो भवति । शेते । शयाते । शेरते । शेताम् । शयीत । अशेत । शयानः । अतिशयानः । शितीति किम् । शिश्ये । सशीतिः । ङिन्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । शेशीतः । शेश्यति ॥१०४॥

क्ङिति यि शय् ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

शीङः क्ङिति यकारादौ प्रत्यये शयादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । सशय्य । शय्या । यीति किम् । शिश्यानः । क्ङितीति किम् । शेयम् । यङ्लुपि न भवति । संशेशीय ॥ १०५ ॥

उपसर्गादूहो ह्रस्वः ॥ ४ । ३ । १०६ ॥

उपसर्गात्परस्योहतेरूकारस्य क्ङिति यकारादौ प्रत्यये परे ह्रस्वो भवति । समुह्यते । समुह्यात् । समुह्य । पर्युह्यते । पर्युह्यात् । पर्युह्य । अभ्युह्यते । अभ्युह्यात् । अभ्युह्य । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । यीत्येव । समूहितम् । क्ङितीत्येव । अभ्यूह्योऽयमर्थः । ऊ ऊह इति ऊकार प्रश्लेषात् । आ ऊह्यते । ओह्यते समोह्यतेत्यत्र न भवति ॥ १०६ ॥

आशिषीणः ॥ ४ । ३ । १०७ ॥

उपसर्गात्परस्येण ईकारस्य क्ङिति यकारादावाशिषि परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । उत्तरेण दीर्घत्वेऽनेन ह्रस्वः । आशिषीति किम् । उदीयते । उपसर्गादित्येव । ईयात् । ई इण इति ईकारप्रश्लेषात् आ ईयात् एयात् समेयादित्यत्र न भवति । ननु प्रतीयादित्यत्र समानलक्षणे दीर्घे सति कथं न ह्रस्वः । दीर्घे सति उपसर्गात्परस्य इणोऽभावात् । केचित् अत्रापीच्छन्ति । प्रतियात् । इकोऽपि समानदीर्घत्वे इच्छन्त्येके । अधियात् । ॥ १०७ ॥

दीर्घश्च्वियङ्यक्क्येषु च । ४ । ३ । १०८॥

च्वौ यङि यकि क्येषु यकारादावाशिषि च परतोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घो भवति । च्वि, शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् । यङ् चेचीयते । तोष्टूयते । यक् मन्तूयति । वल्गूयति । बहुवचनात् क्यशब्देन क्यन्क्यङ्क्यङ्ष्क्यानामविशेषेण ग्रहणम् । अन्यथैकानुबन्धस्यैव क्यस्य ग्रहणं स्यात् । क्यन्, निधीयति । दधीयति । क्यङ्, श्येनायते । भृशायते । क्यङ्ष्, लोहितायते । लोहितायति । क्य, चीयते । श्रूयते । आशिषि यि, चीयात् । स्तूयात् । ईयात् । आशिषि यीत्येव । चेषीष्ट । च्विक्यानां ग्रहणादधातोरप्ययं विधिः ॥ १०८ ॥

ऋतो रीः ॥ ४ ॥ ३ । १०९ ॥

धातोरधातोर्वा ऋदन्तस्य श्रुतत्वादृतः स्थाने रीरित्ययमादेशो भवति च्वियङ्यक्क्येषु । पित्रीकरोति । पित्रीभवति । पित्रीस्यात् । चेक्रीयते । जेह्रीयते । पित्रीयति । मात्रीयति । पित्रीयते । मात्रीयते । ऋत इति किम् । चेकीर्यते निजेगिल्यते ॥ १०९॥

रिः शक्याशीर्ये ॥ ४ । ३ । ११० ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋतः स्थाने शे क्ये आशीर्ये च परे रिरादेशो भवति । शे व्याप्रियते । आद्रियते । क्रिया । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । ह्रस्वविधानात्पूर्वेण दीर्घत्वं न भवति । आशीर्य इति किम् । कृषीष्ट । हृषीष्ट ॥ ११० ॥

ईश्च्वाववर्णस्यानव्ययस्य ॥ ४ । ३ । १११॥

अव्ययवर्जितस्यावर्णान्तस्य च्वौ प्रत्यये ईकारोऽन्तादेशो भवति । शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । मालीकरोति । मालीभवति । मालीस्यात् । अनव्ययस्येति किम् । दिवाभूता रात्रिः । दोषाभूतमहः दीर्घत्वापवादो योगः ॥ १११ ॥

क्यनि ॥ ४ । ३ । ११२ ॥

क्यनि परेऽवर्णान्तस्येकारोऽन्तादेशो भवति । दीर्घत्वापवाद. । पुत्रीयति । मालीयति । योगविभाग उत्तरार्थ ॥ ११२ ॥

क्षुत्तृड्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् ॥ ४ । ३ । ॥ ११३ ॥

क्षुदादिष्वर्थेषु यथासख्यमशनायादयःक्यन्नन्ता निपात्यन्ते । क्षुधि गम्यमानायामशनशब्दस्यात्वम्, तृषि गम्यमानायामुदकशब्दस्योदन्नित्ययमादेशो, गर्धे गम्यमाने धनशब्दस्यात्वम् क्यनि परे निपात्यते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । क्षुत्तृड्गर्ध इति किम् । अशनीयति उदकीयति, धनीयति दानाय ॥११३॥

वृषाश्वान्मैथुने स्सोऽन्तः । ४ । ३ ॥११४॥

वृषशब्दादश्वशब्दाच्च मैथुने वर्तमानात् क्यनि परे स्सकारो भवति स चान्तोऽवयव. । वृषस्यति गौ' । अश्वस्यति वडवा । वृषाश्वशब्दावत्र मैथुने वर्तेते । मनुष्यादावपि हि प्रयुज्येते । मैथुनेच्छापर्यायौ वृषस्याश्वस्येति । 'सा क्षीरकण्ठकं वत्सं वृषस्यन्ती न लज्जिता' ॥ शुनी गौश्च स्वमश्वस्यति । लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् । मैथुन इति किम् । वृषीति अश्वीयति ब्राह्मणी । स्स इति द्विसकारनिर्देशः षत्वनिषेधार्थः । तेनोत्तरत्र दधिस्यति मधुस्यतीत्यत्र षत्वं न भवति ॥ ११४ ॥

अस् च लौल्ये ॥४ । ३ ।११५॥

भोक्तुमभिलाषातिरेको लौल्यम् । तत्र गम्यमाने क्यनि परे नाम्नः स्सोऽस् चान्तो भवति । दधि भक्षितुमिच्छति दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति । एवं क्षीरस्यति । लवणस्यति । अस्विधानमनकारान्तार्थम् । अकारान्तेषु हि 'लुगस्यादेत्यपदे' (२-१-११२) इति लुकि सति विशेषो नास्ति । अन्यस्तु लुकममृष्यमाण. क्षीरास्यति लवणास्यति इत्युदाहरति । तच्च न बहुसमतम् । लौल्य इति किम् क्षीरीयति दानाय ॥ ११५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥

कर्ण च सिन्धुराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ॥ श्रीभीमेनाधुना चक्रे महाभारतमन्यथा॥१॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

अस्तिब्रुवोर्भूवचावशिति । ४ । ४ । १ ॥

अस्तिब्रुवोर्यथासख्य भू वच् इत्येतावादेशौ भवतः अशिति प्रत्यये विषयभूते । अभूत् । बभूव । भविता । भूयात् । अभविष्यत् । भविष्यति । बोभूयते । बुभूषति । भवितव्यम् । भवितुम् । ब्रू, अवोचत् । अवोचत । उच्यते । उवाच । ऊचे । वक्ता । उच्यात् । वक्षीष्ट । अवक्ष्यत् । अवक्ष्यत । वक्ष्यति । वक्ष्यते । वावच्यते । विवक्षति । विवक्ष्यते । वक्तव्यम् । वक्तुम् । ब्रूंकोऽनुस्वारेत्त्वाद्वच इडभाव' । कथं लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । असतेरयं प्रयोग. । ईक्षामासेत्यादौ णवन्तानुप्रयोगप्रतिरूपकनिपातस्य वा । अशितीति किम् ? अस्ति । स्यात् । अस्तु । आसीत् । सन् । ब्रवीति । ब्रूते । ब्रुयात् । ब्रवीतु । अब्रवीत् । ब्रुवन् ।

ब्रुवाणः । विषयसप्तमीनिर्देशः किम् ? भव्यम् । वाच्यम् । प्रागेवादेशे यघ्यणौ सिद्धौ । चकासामासेत्यादौ तु अनुप्रयोगे कृभ्वस्तीनां पृथग् निर्देशात् न भवति । अस्तीति निर्देशादस्यतेरसतेश्च न भवति । धात्वन्तरेणैव सिद्धेऽस्तिब्रूवोरशिति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ब्रूगादेशस्य फलवत्यात्मनेपदार्थं च ॥१॥

अघञ्क्यबलच्यजेर्वी । ४ । ४ । २ ॥

घञ्क्यब्अल्अच्वर्जितेऽशिति प्रत्यये विषयभूतेऽजेर्वी इत्यादेशो भवति । अनुस्वारेदिडभावार्थः । विवाय । वीयात् । प्रवेता । प्रवेयम् । प्रवयणीयम् । प्रवायकः । प्रवीय । प्रवीतः । प्रवीतिः । अघञ्क्यबलचीति किम् ? समाजः । उदाजः । समज्या । समजः पशूनाम् । उदजः पशूनाम् । अजतीत्यजः । अजा ॥२॥

तृने वा । ४ । ४ । ३ ॥

तृ अन इत्येतयोः प्रत्यययोर्विषयभूतयोरजेर्वी इत्यादेशो भवति वा । प्रवेता । प्राजिता । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । अन्ये त्वने प्रत्यये यकाररहिते व्यञ्जनादौ चाविशेषेण विकल्पमिच्छन्ति । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेष्यति । प्राजिष्यति । प्रविवीषति । प्राजिजिषति । प्रवेतव्यम् । प्राजितव्यम् । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥३॥

चक्षो वाचि क्शांग् ख्यांग् । ४ । ४ । ४ ॥

चक्षिको वाचि वर्तमानस्याशिति प्रत्यये विषयभूते क्शांग् ख्यांग् इत्यादेशौ भवतः । अनुस्वारेदिडभावार्थः । आक्शाता । आख्शाता । 'शिटचाद्यस्य द्वितीयो वा' (२-३-५९) इति ककारस्य खकारः । आख्याता । आक्शास्यति । आख्शास्यति आख्यास्यति । आक्शास्यते । आख्शास्यते । आख्यास्यते । आक्शेयात् । आक्शायात् । आख्शेयात् । आख्शायात् । आख्येयात् । आख्यायात् । एवमाचाक्शायते । आचाख्यायते । आक्शातव्यम् । आख्यातव्यम् । विषयसप्तमीविज्ञानात् आक्शेयम् । आख्येयम् । वाचीति किम् ? बोधे, विचक्षणः । चक्षुः । वर्जने, संचक्ष्यते । अवसचक्ष्याः परिसचक्ष्या दुर्जनाः । सचक्ष्य गतः । हिंसायाम्, नृचक्षा राक्षसः । अशितीत्येव । आचष्टे । गकारः फलवद्विवक्षायामात्मनेपदार्थस्तेन स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति ।

नवा परोक्षायाम् । ४ । ४ । ५ ॥

चक्षिको वाचि क्शांग्ख्यांगौ परोक्षायां वा भवतः । आचक्शौ । आचख्शौ । आचख्यौ । आचक्शे । आचख्शे । आचख्ये । पक्षे, आचचक्षे ॥५॥

भृज्जो भर्ज् । ४ । ४ । ६ ॥

भृज्जतेरशिति प्रत्यये भर्ज् इत्ययमादेशो वा भवति । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जुः । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । भर्ष्टा । भ्रष्टा । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । बिभर्क्षति । बिभ्रक्षति । बिभर्जिषति । बिभ्रज्जिषति । भर्ष्टुम् । भ्रष्टुम् । भर्ग्यम् । भ्रज्ग्यम् । भर्गः । भ्रज्गः । भर्जनम् । भ्रज्जनम् । अशितीत्येव । भृज्जति । भृज्जते । कथं भृज्ज्यात् । भृज्ज्यते । भृष्टः । भृष्टवान् । बरीभृज्ज्यते । परत्वाद् भर्जादेशेऽपि स्थानिवद्भावेन पूर्वेण स्वरेण सह य्वृति भविष्यति । लुप्ततिव्निर्देशो यङ्लुपनिवृत्त्यर्थः । बर्भृज्यते । अत्र द्वित्वे सपूर्वस्य माभूत् ॥६॥

प्राद्दागस्त आरम्भे क्ते । ४ । ४ । ७ ॥

आरम्भे आदिकर्मणि वर्तमानस्य प्रशब्दादुत्तरस्य दागः स्थाने क्त प्रत्यये परे त्तादेशो वा भवति । प्रत्तः । प्रदत्तः । दातुं प्रारब्धवानित्यर्थः । प्रादिति किम् ? परीत्तम् । उत्तरेण नित्यं त्तादेशः । दाग इति किम् ? दोच्, प्रत्तम् । आरम्भ इति किम् ?

अन्यत्र नित्यमेव । प्रकर्षेण दीयते स्म प्रत्तम् । क्त इति किम् ? प्रत्तवान् । दातुं प्रवृत्त इत्यर्थ. । द्विस्तकार आदेश सर्वादेशार्थ । अकार उच्चारणार्थः ॥७॥

निविस्वन्ववात् । ४ । ४ । ८ ॥

एभ्यः परस्य दाग क्ते परे त्तादेशो वा भवति । नित्तम् । निदत्तम् । वीत्तम् । विदत्तम् । सूत्तम् । सुदत्तम् । अनूत्तम् । अनुदत्तम् । अवत्तम् । अवदत्तम् । सुदत्तमेवेत्यन्ये । उत्तरेण नित्यं त्तादेशे प्राप्ते विभाषेयम् । केचिदत्राप्यारम्भ एव विकल्पमिच्छन्ति । यदाहुः- 'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥' इति । तन्मतसंग्रहार्थमारम्भ इत्यनुवर्तनीयम् ॥८॥

स्वरादुपसर्गाद्दस्ति कित्यधः । ४ । ४ । ९ ॥

पूर्वयोगारम्भाद्वेति निवृत्तम् । स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य धावर्जितस्य दासञ्ज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये परे त्तादेशो भवति । प्रत्त । प्रत्तवान् । परीत्तः । परीत्तवान् । परीत्त्रिमम् । प्रणीत्त्रिमम् । त्रिमक् । घतेरपीत्वं बाधित्वा विशेषविहितत्वात् त्तत्वमेव भवति । अवत्तवान् । अवत्तिः । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । लता दिता । स्वरादिति किम् । निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । निर्दितम् । दुर्दितम् । द इति किम् । प्रदाता व्रीहयः । निदातानि भाजनानि । कितीति किम् । प्रदाता । तीति किम् । प्रदाय । अध इति किम् । धांग्, निहितः । ट्धें निधीतः ॥९॥

दत् । ४ । ४ । १० ॥

धावर्जितस्य दासंज्ञकस्य तादौ किति परे दत् इत्ययमादेशो भवति । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्त्वा । घतेः परत्वादित्वम् । दितः । दितवान् । द इत्येव । दातं बर्हि । अवदातम् मुखम् । अध इत्येव । धीत । धीतवान् । धीत्वा । धीति ॥१०॥

दोसोमास्थ इः । ४ । ४ । ११ ॥

एषां तादौ किति प्रत्यये इरन्तादेशो भवति । घतेर्दद्भावस्य शेषाणामीत्वस्यापवाद. । दो, निर्दितः । निर्दितवान् । दित्वा । दितिः । सो, अवसितः । अवसितवान् । सित्वा । सितिः । मा, मितः । मितवान् । मित्वा । मितिः । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माङ्मामेङां ग्रहणम् । अन्यस्तु माङ्मेङोरेवेच्छति मातेस्तु मातः मातवान् प्रस्थः स्थाल्याम् । स्था, स्थित । स्थितवान् । स्थित्वा । स्थिति. । दोसो इत्योकारनिर्देशो दैवादिकयोरेव परिग्रहार्थ । तीत्येव यङ्लुपि इट् दादित । दादितवान् । 'इडेत्पुसि चातो लुक्' (४-३-९४) इति आतो लुक् । कितीत्येव । अवदाता । अवसाता ॥११॥

छाशोर्वा ॥ ४ । ४ । १२ ॥

छोशो इत्येतयोस्तादौ किति प्रत्यये परे इरन्तादेशो वा भवति । अवच्छित । अवच्छितवान् । अवच्छात । अवच्छातवान् । निशितः । निशितवान् । निशातः । निशातवान् । श्यतिशिनोत्योरपि रूपद्वयसिद्धौ श्यतेर्विकल्पवचनं 'क्तं नञादिभिन्नैः—'—३-१-१०५) इति समासार्थम् । शाताशितम् ॥१२॥

शो व्रते ॥ ४ । ४ । १३ ।

श्यते क्तप्रत्यये व्रतविषये प्रयोगे नित्यमित्वं भवति । संशितं व्रतम् । असिधारातीक्ष्णमित्यर्थः । संशितव्रतः साधु । संशितः साधु । व्रते यत्नवानित्यर्थः । संशितशब्द. अन्यत्राप्यस्तीति व्रतमिति विशेषणं न दुष्यति । नित्यार्थं वचनम् । तेन व्रतविषये संशात इति न भवति । व्रत इति किम् ? निशातः ॥१३॥

हाको हिः क्त्वि ॥ ४ । ४ । १४ ॥

ओहाक् इत्येतस्य तादौ किति क्त्वा प्रत्यये परे

हिरादेशो भवति । हित्वा । ककारो हांङ्निवृत्त्यर्थः । हात्वा । क्त्वीति किम् ? हीनः । तीत्येव । प्रहाय । यङ्लुपि जहित्वा । द्वित्वे पूर्वदीर्घत्वमपीच्छन्त्येके । हित्वा । उभयत्रेट् आतो लुक् ॥१४॥

धागः ॥ ४ । ४ । १५ ॥

दधातेस्तादौ किति प्रत्यये हिरादेशो भवति । क्त्वीति न संबध्यते पृथग्योगात् । विहित॰ । विहितवान् । हित्वा । हितिः । गकारः द्धेर्धेनिवृत्त्यर्थः । धीतः । धीतवान् । धीत्वा । धीति । तीत्येव । प्रधाय । यङ्लुपि इट्, दाधित दाधितवान् । दाधित्वा केचित्तु दोसोहाकुधागां यङ्लुप्यागमशासनमनित्यमिति न्यायादिटं नेच्छन्ति इत्वहित्वविधिं च निषेधन्ति । तन्मते दत्त॰, दत्तवान् । परमात्रस्यैव दद्भाव इति मते निर्दाद्त्तः, निर्दादत्तवान्, अवसासीतः । अवसासीतवान् । जाहात॰, जाहातवान्, दाधीत, दाधीतवान्, इत्येव भवति ॥१५॥

यपि चादो जग्ध् ॥ ४ । ४ । १६ ॥

तादौ किति प्रत्यये यपि चादेर्जग्ध् इत्ययमादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । जग्ध्वा । जग्धिः । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । यपि चेति किम् ? अदनम् । तीत्येव । अद्यात् । कितीत्येव । अत्तव्यम् । कथमन्नम् । अनितेरौणादिको न॰ । 'अदोऽनन्नात्'(५–१ १५०) इति ज्ञापकाद्वाद्यते तदित्यन्नम् एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यवादेशात्प्रागेव जग्धादेशे सिद्धे यप्ग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् यवादेशो बाधते इति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रशम्य प्रपृच्छ्य प्रदीव्य प्रखन्य प्रस्थाय प्रपाय प्रदाय प्रधाय प्रपठ्येत्यादौ दीर्घत्वं शत्वमूत्वमात्वमित्वमीत्वं हित्वमिट्त्वं यपा बाध्यते ॥१६॥

घस्लृ सनद्यतनीघञचलि ॥ ४ । ४ । १७॥

एषु प्रत्ययेष्वदेर्घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । सन्, जिघत्सति । अद्यतनी, अघसत् । घञ्, घासः । अच्, प्रात्तीति प्रघसः । अल् प्रादनं प्रघसः । घस्लृ अदने इत्यनेन सिद्धेऽदे॰ सन्नादिषु रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लृदडर्थे. ॥१७॥

परोक्षायां नवा ॥ ४ । ४ । १८ ॥

परोक्षायां परतोऽदेर्घस्लादेशो वा भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षु॰ । आद । आदतु॰ । आदु. । घस्यदिभ्यामेव सिद्धे विकल्पवचनं घसेरसर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । तेन घस्ता घस्मर इत्यादावेव घसे॰ प्रयोगो भवति ॥१८॥

वेर्वय् ॥ ४ । ४ । १९ ॥

वेगो धातोः परोक्षायां वयित्ययमादेशो वा भवति । उवाय । ऊयतु॰ । ऊयुः । ववौ । ववतुः । ववुः ॥१९॥

ऋः शृदृपः ॥ ४ । ४ । २० ॥

शृदृपृ इत्येतेषां धातूनां परोक्षायां परत ऋकारोऽन्तादेशो वा भवति । विशशार । विशश्रतुः । विदद्रतुः । निपप्रतु॰ । क्वसौ, विशशृवान् । विददृवान् । निपपृवान् । पक्षे विशशार । विशशरतु॰ । विददरतुः । निपपरतु॰ । विशिशीर्वान् । विदिदीर्वान् । निपुपूर्वान् ॥२०॥

हनो वध आशिष्यञौ ॥ ४ । ४ । २१ ॥

परोक्षानिवृत्तौ वेति निवृत्तम् । आशीर्विषये हन्तेर्वध इत्यकारान्तादेशो भवति । 'अञौ' ञिविषये तु न भवति । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आवधिषीरन् । स्थानिवद्भावेनानुस्वारेत्त्वेऽपि अनेकस्वरत्वादिट्प्रतिषेधो न भवति । अञाविति किम् ? घानिषीष्ट ॥२१॥

अद्यतन्यां वा त्वात्मने ॥ ४ । ४ । २२ ॥

अद्यतन्यां विषये हनो वध इत्ययमादेशो भवति

आत्मनेपदे त्वस्या वा भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । अलोपस्य स्थानिवद्भावेन 'व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः' (४–३–४७) इति वृद्धिर्न भवति। 'वा त्वात्मने' आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । अवधि । आहत । आहसाताम् । आहसत । अघानि । अद्यतन्यामिति किम् ? आजघ्ने ॥२२॥

इणिकोर्गाः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अद्यतन्यां विषये इण इकश्च धातोर्गा इत्ययमादेशो भवति । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः । अध्यगायि भवता ॥२३॥

णावज्ञाने गमुः । ४ । ४ । २४ ॥

इणिकोरज्ञाने वर्तमानयोर्णौ विषये गमु इत्ययमादेशो भवति । उकारः 'स्वरहन्गमोः सनि धुटि' (४–१–१०४) इत्यत्र विशेषणार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति ग्रामम् । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति प्रियम् । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् प्रत्याययति । अज्ञान इतीणो विशेषणं नेकोऽसंभवात् । धात्वन्तरेणैव सिद्धे णाविको ज्ञानादन्यत्रेणश्च रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । कथमर्थान गमयन्ति शब्दाः । गमि नैव सिद्धम् ॥२४॥

सनीङश्च । ४ । ४ । २५ ॥

इङ इणिकोश्चाज्ञाने वर्तमानयोः सनि परे गमुरादेशो भवति । अज्ञान इति इण एव विशेषणम् नेकिङोरसंभवात् । इङ्, अधिजिगांसते विद्याम् । इण्, अधिजिगमिषति ग्रामम् । इक्, मातुरधिजिगमिषति । अज्ञान इत्येव । अर्थान् प्रतीषिषति ॥२५॥

गाः परोक्षायाम् । ४ । ४ । २६ ।

इङः परोक्षायां विषये गादेशो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अधिजगिषे । विषयनिर्देशः किम् ? आदेशे सति द्विर्वचनं यथा स्यात् तेन प्राक्तु स्वरे स्वरविधेरिति नोपतिष्ठते ॥२६॥

णौ सन्डे वा । ४ । ४ । २७ ॥

सन्परे डपरे च णौ परत इङो गादेशो वा भवति । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत्। अध्यापिपत् । णाविति किम् ? अधिजिगांसते । सन्ड इति किम् ? अध्यापयति ॥२७॥

वाद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गीङ् । ४ । ४ । २८ ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योः परत इङो गीङादेशो वा भवति । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । क्रियातिपत्तिः । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । ङकारो गुणनिषेधार्थः ॥२८॥

अड्धातोरादिर्ह्यस्तन्यां चामाङा । ४ । ४ । २९ ।

ह्यस्तन्यामद्यतनीक्रियातिपत्त्योश्च विषये धातोः आदिरवयवोऽड् भवति 'अमाङा' माङा योगे तु न भवति । अकरोत् । अकार्षीत् । अकरिष्यत् । विषयविज्ञानात् प्रत्ययव्यवधानेऽपि भवति । परविज्ञाने हि अहन्नित्यादावेव स्यात् । अमाङेति किम् ? मा भवान् कार्षीत् । मास्म करोत् । अस्मद्विना मा भृशमुन्मनी भूः ॥ धातोरादिरिति किम् ? प्राकरोत् ॥२९॥

एत्यस्तेर्वृद्धिः । ४ । ४ । ३० ॥

इणिकोरस्तेश्चादेः स्वरस्य ह्यस्तन्यां विषये वृद्धिर्भवति अमाङा । आदेरिति विभक्तिविपरिणामात् । आयन् । अध्यायन् । आस्ताम् । आसन् । अमाङेत्येव । मा स्म भवन्तो यन् । मा स्म भवन्तः सन् । यत्वे लुकि च स्वरादित्वाभावादुत्तरेण

वृद्धिर्न प्राप्नोतीति वचनम् । विषयत्वविज्ञानात्परत्वाद्वा प्रागेव वृद्धौ कुतो यत्वाल्लुकोः प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम् । इदमेव वचनं ज्ञापकं कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चाद्वृद्धिस्तद्बाध्योऽट् च भवति । तेन ऐयरु अध्यैयतेत्यादावियादेशे सति वृद्धिः सिद्धा । अचीकरदित्यादौ च दीर्घत्वम् । पूर्वमटि तु स्वरादित्वात्तन्न स्यात् । यत्वाल्लुगपवादश्चायम् । तेनैकः पक्षे यत्वाभावेऽध्यैयन्नित्यत्रेयि सत्युत्तरेणैव वृद्धिर्भवति ॥३०॥

स्वरादेस्तासु । ४ । ४ । ३१ ॥

स्वरादेर्धातोरादेः स्वरस्य तास्वद्यतनीक्रियातिपत्तिह्यस्तनीषु विषये आसन्ना वृद्धिर्भवति अमाङा । आटीत् । आशीत् । आटिष्यत् । आशिष्यत् । आटत् । आश्नात् । आर्छीत् । आर्छिष्यत् । आर्छत् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् । ऐच्छत् । ऐक्षिष्ट । ऐक्षिष्यत । ऐक्षत । ऐधिष्ट । ऐधिष्यत । ऐधत । औज्जीत् । औज्जिष्यत् । औब्जत् । औहिष्ट । औहिष्यत । औहत । ओणृ, औणिणत् । औणिष्यत् । औणत् । इन्द्रमैच्छत् ऐन्द्रीयत् । उस्रामैच्छत् । औस्रीयत् । एणमैच्छत् । ऐणीयत् । ऐश्वर्यमैच्छत् ऐश्वर्यीयत् । ओकारमैच्छत् । औकारीयत् । मा ऊढा ओढा तामैच्छत् औढीयत् । ओषधमैच्छत् औषधीयत् । अमाङेत्येव । मा भवानटीत् । मा स्म भवानटत् ॥३१॥

स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् । ४ । ४ । ३२ ॥

धातोः परस्य सकारादेस्तकारादेश्चाशितः प्रत्ययस्यादिरिड् भवति 'अत्रोणादेः' त्रस्य उणादेश्च न भवति । अटिटिषति । अलविष्ट । लविषीष्ट । लविष्यति । अलविष्यत् । लविता । लवितव्यम् । लवितुम् । स्तादीति किम् ? त्रम्नुः । स्योमा । भूयात् । दीप्रः । ईश्वरः । विद्वान् । अशित इति किम् ? आस्से । आस्ते । अत्रोणादेरिति किम् ? शस्त्रम् । योत्रम् । पत्त्रम् । पोत्रम् । ऊणादि, वत्सः । अंसः । दन्तः । हस्तः ॥३२॥

तेर्ग्रहादिभ्यः । ४ । ४ । ३३ ॥

ग्रहादिभ्य एव परस्य स्ताद्यशितस्तेरादिरिड् भवति । तेरिति सामान्येन क्तेस्तिको वा ग्रहणम् । निगृहीतिः । अपस्निहितिः । निकुचितिः । निपठितिः । उदितिः । भणितिः । रणितिः । मथितिः । लिखितिः । कम्पितिः । अन्दोलितिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेर्ग्रहादिभ्य एवेति नियमादन्यत्र न भवति । शान्तिः । वान्तिः । दीप्तिः । ज्ञप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः । तिकः खल्वपि, तन्तिः । सन्तिः । कण्डूतिः । णौ, पाक्तिः याष्टिः । प्रज्ञप्तिः । तेरेव ग्रहादिभ्य इति विपरीतनियमो न भवति । उत्तरत्र ग्रहेः परोक्षायामिटो दीर्घनिषेधात् ॥३३॥

गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः । ४ । ४ । ३४ ॥

गृह्णातेर्यो विहित इट् तस्य दीर्घो भवति 'अपरोक्षायाम्' न चेत् स इट् परोक्षायां भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् । अग्रहीत् । दीर्घस्य स्थानिवद्भावादिट ईतीति सिचो लुग्भवति । न चायं वर्णविधिः । इट इति रूपाश्रयत्वात् । अग्रहीध्वम् । अग्रहीढ्वम् । विहितविशेषणं किम् ? यङन्ताद्विहितस्य माभूत् । जरीगृहिता । जरीगृहितुम् । जरीगृहितव्यम् । लुप्ततिव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । जरीगर्हिता । जरीगर्हितुम् । जरीगर्हितव्यम् । अपरोक्षायामिति किम् ? जगृहिव । जगृहिम । इट इत्येव । ग्राहिषीष्ट । अग्राहिषाताम् । ग्राहिता । ञिटो माभूत् ॥३४॥

वृृतो नवानाशीः सिच्परस्मै च ॥ ४ । ४ । ३५ ॥

वृग्वृङ्भ्यामृृकारान्तेभ्यश्च धातुभ्य परस्य इटो वा दीर्घो भवति परोक्षायामाशिषि परस्मैपद विषये सिचि च न भवति । वृग्, प्रावरीता । प्रावरिता । प्राविवरीषति । प्राविवरिषति । वृङ्, वरीता । वरिता । विवरीषते । विवरिषते । ॠदन्त, तरिता । तरीता । तितरीषति । तितरिषति । जरीता । जरिता । जिजरीषति । जिजरिषति । वृत इति किम्? करिष्यति । तकारो वर्णनिर्देशार्थ । अन्यथा समरीता समरितेति ऋणातेरेव विज्ञायेत । परोक्षादिवर्जनं किम्? विवरिथ । तेरिथ। प्रावरिषीष्ट । आस्तारिषीष्ट । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषु । सिचः परस्मैपदविशेषणादात्मनेपदे दीर्घो भवत्येव । अवरीष्ट । अवरिष्ट । प्रावरीष्ट । प्रावरिष्ट । आस्तरीष्ट । आस्तरिष्ट ॥३५॥

इट् सिजाशिषोरात्मने ॥ ४ । ४ । ३६॥

वृृतः परयोरात्मनेपदविषययोः सिजाशिषोरादिरिट् वा भवति । प्रावृत । प्रावरीष्ट । प्रावरिष्ट । अवृत । अवरीष्ट । अवरिष्ट । आस्तीर्ष्ट । आस्तरीष्ट। आस्तरिष्ट । आस्तीर्षाताम् । आस्तरिषाताम् । आस्तरीषाताम् । आस्तीर्षत । आस्तरिषत । आस्तरीषत । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । वृषीष्ट । वरिषीष्ट। आस्तीर्षीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आत्मने इति किम्? प्रावारीत् । अतारीत् । आस्तारीत् । एषु नित्यमेवेड् भवति । आशिषि तु परस्मैपदे यकारादित्वात् प्राप्तिरेव नास्ति । प्राप्ते विभाषा ॥३६॥

संयोगादृतः ॥ ४ । ४ । ३७ ॥

धातोः संयोगात्परो य ऋकारस्तदन्ताद्धातोः परयोरात्मनेपदविषययोः सिजाशिषोरादिरिड्वा भवति। अस्मृषाताम् । अस्मरिषाताम् । अध्वृषाताम् । अध्वरिषाताम् । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट। सयोगादिति किम् । अकृत । कृषीष्ट । धातोरिति विशेषणादिह न भवति । मा निष्कृत । निष्कृषीष्ट । 'स्कृच्छ्रृतोऽकि परोक्षायाम्' (४-३-८) इत्यत्र स्कृगो ग्रहणात्ससट्सयोगो न गृह्यते। तेनेह न भवति। समस्कृत । सस्कृषीष्ट । आत्मन इत्येव । अस्मार्षीत् । अध्वार्षीत् ॥३७॥

धूगौदितः ॥ ४ । ४ । ३८ ॥

धूग औदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य स्ताद्यशित आदिरिड्वा भवति । पृथग्योगात् सिजाशिषोरात्मने इति निवृत्तम् । धूग्, धोता । धविता । औदित् । रधौच्, रद्धा । रधिता । तृपौच्, तर्प्ता । त्रप्ता । तर्पिता । दृपौच् । द्रप्ता । दर्प्ता दर्पिता । नशौच्; नंष्टा । नशिता । मुहौच्, मोग्धा । मोढा । मोहिता। द्रुहौच्, द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । स्नुहौच्, स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिता । ष्णिहौच्, स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । गुपौ, गोप्ता । गोपिता । जुगुप्सति । जुगोपिषति । गुहौ, । निगोढा । निगूहिता । गाहौ, विगाढा । विगाहिता । औस्वृ, स्वर्ता । स्वरिता। सिस्वूर्षति । सिस्वरिषति । षूङौ अदादौ दिवादौ च । सोता । सविता । स्ताद्यशित इत्येव । ररन्धिव । ररन्धिम किल । अन्यस्त्वत्रापि विकल्पमिच्छति । रेध्व । ररन्धिव । रेध्म । ररन्धिम । स्वरतेस्तु स्ये परत्वात् 'हनृत स्यस्य' (४-४-४९) इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । धूग्औस्वृ षूङ् इति त्रयाणाम् 'ऋवर्णश्र्यूर्णुगः कितः' (४-४-५८) इति 'उवर्णात्' (४-४-५९) इति च परत्वात् किति नित्यमिट्प्रतिषेधः । धूत्वा । स्वृत्वा । सूत्वा । औदित इत्यनुबन्धनिर्देशात् यङ्लुपि नित्य-

भृगोस्तु सामान्येन प्रतिषेधेऽन्येषां च नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥४७॥

ऋस्मिपूङञ्जशौकृगृदृधृप्रच्छः ।४।४।४८॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । एभ्यः परस्य सन आदिरिड् भवति । ऋ, अरिरिषति । स्मि, सिस्मयिषते । पूङ् पिपविषते । अनुबन्धनिर्देशात्पूगः पुपूषति पुपूषते । अञ्ज, अञ्जिजिषति । अशौ, अशिशिषते। अश्नातेस्त्विडस्त्येव । कृ, चिकरिषति । चिकरीषति । गृ, जिगरिषति । जिगरीषति । 'वृतो नवा—(४–४ ३५) इत्यादिना पक्षे दीर्घत्वम् । अन्ये तु व्यवस्थितविभाषयास्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति । दृङ् , आदिदरिषते । धृङ्, आदिधरिषते । प्रच्छ, पिपृच्छिषति । प्रच्छसहचरिताः कृगृधृ इत्येते तौदादिकाः । तेन कृणातेश्चिकीर्षति । चिकरिषति । चिकरीषति । गृणातेः, जिगीर्षति । जिगरिषति । जिगरीषति । धरतेर्दिधीर्षतीत्येव भवति । ऋस्मिपूङ्दृधृप्रच्छामप्राप्ते शेषाणां विकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥४८॥

हन्नृतः स्यस्य ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

हन्तेरृकारान्ताच्च धातोः परस्य स्यस्यादिरिड् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हनिष्यन् । आहनिष्यते । आहनिष्यमाणः । करिष्यति । अकरिष्यत् । करिष्यन् । करिष्यमाणः । स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । स्वरिष्यन् । स्वरतेः परत्वाद्विकल्पं बाधित्वा नित्यमिट् । तकारनिर्देशादर्तेरेव ग्रहणं न भवति ॥४९॥

कृतचृतनृतछृदतृदोऽसिचः सादेर्वा ॥ ४ । ४ । ५० ॥

एभ्य परस्य सिज्वर्जितस्य सकारादेः स्ताद्यशितः प्रत्ययस्यादिरिड् वा भवति । कृतैत् छेदने, कृतैप् वेष्टने वा, कर्त्स्यति । अकर्त्स्यत् । चिकृत्सति । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । चिकर्तिषति । चृत् , चर्त्स्यति । अचर्त्स्यत् । चिचृत्सति । चर्तिष्यति । अचर्तिष्यत् । चिचर्तिषति । नृत् , नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । निनृत्सति । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत । निनर्तिषति । छृद् , छर्त्स्यति । अच्छर्त्स्यत् । चिच्छृत्सति । छर्दिष्यति । अच्छर्दिष्यत् । चिच्छर्दिषति । तृद् , तर्त्स्यति । अतर्त्स्यत् । तितृत्सति । तर्दिष्यति । अतर्दिष्यत् । तितर्दिषति । सादेरिति किम् ? कर्तिता । चर्तिता । नर्तिता । छर्दिता । तर्दिता । असिच इति किम् ? अकर्तीत् । अचर्तीत् । अनर्तीत् । अच्छर्दीत् । अतर्दीत् । प्राप्ते विभाषा ॥५०॥

***गमोऽनात्मने । ४ । ४ । ५१–५२ ॥**

गमः परस्य सकारादेस्ताद्यशित आदिरिड् भवति आत्मनेपदं चेन्न भवति । गम इति आदेशस्यानादेशस्य च ग्रहणमविशेषात् । गम्लृ, गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । जिगमिषिता । जिगमिषितुम् ? सजिगमिषिता । सजिगमिषितुम् । सजिगमिषितव्यम् । इण्, जिगमिषति ग्रामम् । जिगमिषुः । इक्, अधिजिगमिषति मातुः । अधिजिगमिषुः । इङ्, अधिजिगमिषिता शास्त्रस्य । अधिजिगमिषुः । अधिजिगमिषितव्यम् । इङो नेच्छन्त्येके । तन्मते, अधिजिगांसिता अधिजिगांसुः । अधिजिगांसितव्यमित्येव भवति । अनात्मने इति किम् ? गंस्यते ग्रामः । संगंस्यते वत्सो मात्रा । गंस्यमानः । संगंस्यमानः । अगंस्यत । समगंस्यत । संगसीष्ट । संजिगंसते । संजिगंसमानः । संजिगंसिष्यते । संजिगंसिष्यमाणः । अधिजिगांसते । अधिजिगांसमानः । अधिजिगांस्यते । अधिजिगांसिष्यते । अधिजिगांसिष्यमाणः । इणिकोर्जिगांस्यते । सजिगांसते । अधिजिगांस्यते माता । कथं जिगमिषितेवाचरति जिगमिषित्रीयते

टि० *सूत्रमिदं द्विरुच्चार्य बृहद्वृत्तिदर्शितानुसारेण तथाचाङ्कद्वयसङ्गतिः ।

इति । आत्मनेपदस्य त्यडाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वात् । केचित्तु आत्मनेपदविषयस्य गमेरात्मनेपदाभावे सति इटो विकल्पमिच्छन्ति । गम्लृ, सजिगंसिता । संजिगमिषिता । जिगमिषिता सजिगंसितव्यम् । संजिगमिषितव्यम् । इङ्, अधिजिगांसिता । अधिजिगमिषिता । अधिजिगांसितव्यम् । अधिजिगमिषितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्तात्तु गमेर्नित्यमिटमिच्छन्ति । गमिष्यति । जिगमिषतीति । जिगमिषितुम् । अधिजिगमिषितुम् । अधिजिगमिषितव्यमित्यत्रापि गमेरनात्मनेपदविषयत्वान्नित्यमिड् भवति । तन्मतसंग्रहार्थमावृत्त्या सूत्रद्वयं व्याख्येयम् । गमोऽनात्मने गमोऽनात्मन इति । तत्र पूर्वस्यायमर्थः । गमेः सकारस्यादिरिड् वा भवति । आत्मनेपदं चेन्न भवति । वेत्यनुवर्तनीयम् । द्वितीयसूत्रे तु अनात्मने इति प्रकृतिविशेषणं व्याख्येयम् । ततश्च गमेरात्मनेपदविषयात्सकारस्यादिर्नित्यमिड् भवति । इहानात्मने इति प्रकृतिविशेषणात्पूर्वसूत्रे आत्मनेपदविषयादिति सामर्थ्याल्लभ्यते । एवं च तन्मतसंग्रहः सिद्धो भवति । एके तु परस्मैपदविषयस्यैव गमेरिटमिच्छन्ति नात्मनेपदविषयस्य । तन्मतसंग्रहार्थं तु नात्मने इत्यसमस्तं व्याख्येयम् । आत्मन इति च प्रकृतिविशेषणम् । एवं च गमेरात्मनेपदविषयात् सकारस्यादिरिड् न भवति इति अयमर्थो भवति । तेन सजिगंसिता सजिगंसितव्यम् अधिजिगांसिता व्याकरणस्य । अधिजिगांसितव्यम् । ॥५१॥५२॥

स्नोः । ४ । ४ । ५३ ॥

स्नोः परस्य स्तादशित आदिरिड् भवति आत्मनेपदं चेन्न भवति । प्रस्नविष्यति । प्रस्नविता । प्रस्नवितासि प्रस्नवितास्मि । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रसुस्नूषतीत्यत्र । ग्रहगुहश्च सनः'(४-४-६०) इत्यनेनेट्प्रतिषेधः । अनात्मने इत्येव । प्रस्नोष्यते । प्रस्नोष्यमाणः । प्रास्नोष्यत । प्रस्नोषीष्ट । प्रास्नोष्ट । प्रस्नोता । प्रस्नोतासे । प्रस्नोताहे । प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयत इत्यत्र त्वात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयः प्रतिषेधो न भवति । स्नौतेरिट् सिद्ध एव । प्रतिषेधाभावादात्मनेपद इडनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् । एवमुत्तरयोगोऽपीति ।॥५३॥

क्रमः । ४ । ४ । ५४ ॥

क्रमः परस्य स्तादशित आदिरिड् भवति आत्मनेपदं चेन्न भवति । क्रमिष्यति । निरक्रमीत् । क्रमितासि । चिक्रमिषति । चिक्रमिषिता । चिक्रमिषितुम् । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मन इत्येव । प्रक्रंस्यते । प्रक्रंस्यमानः । उपक्रंस्यते । उपक्रंस्यमानः । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । प्रक्रन्तासे । उपक्रन्तासे । प्रक्रंसीष्ट । उपक्रंसीष्ट । प्राक्रंस्त । उपाक्रंस्त । प्राक्रंस्यत । उपाक्रंस्यत । प्रचिक्रंसते । उपचिक्रंसते । प्रचिक्रंसिष्यते । उपचिक्रंसिष्यते । क्रमितेवाचरति । क्रमित्रीयते । इति पूर्ववदिड् भवति । कथं चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेरित्यत्रेडभावः । गतानुगतिक एष पाठः । जिक्रमिषया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेरिति तु अविगानः पाठः ॥५४॥

तुः ४ । ४ । ५५ ॥

अनात्मनेपदविषयात् क्रमः परस्य तुस्तृचस्तृनश्च स्तादशित आदिरिड् भवति । अनात्मन इति प्रकृतिविशेषणमत्रान्यथा व्यवच्छेद्याभावात् । क्रमिता । निष्क्रमिता । आत्मनेपदविषयश्च क्रमिः कर्मव्यतिहारवृत्त्यादिषु प्रोपपूर्वश्च आरम्भादिषु भवति । अनात्मन इत्येव । व्यतिक्रन्ता । पराक्रन्ता । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । विक्रन्ता । आक्रन्ता ॥५५॥

न वृद्‌भ्यः ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

वृतूङ् स्यन्दौङ् वृधूङ् शृधूङ् कृपौङ् वृत् । एते

मिट् । सरीस्वरिता । जोगूहिता । धूगिति गिन्निर्देशा-त्तौदादिकस्य नित्यमिट् । धुविता । अत्रोणादेरित्येव । धूसरः । अशौ, अक्षरम् । एके तु चायिस्फायिप्यायी-नामपि विकल्पमिच्छन्ति । निचाता । निचायिता । निचिचासति । निचिचायिषति । आस्फाता आस्फा-यिता । आपिस्फासते । आपिस्फायिषते । आप्याता । आप्यायिता । आपिप्यासते । आपिप्यायिषते । अपरः पठति । नातिक्रंस्यति । नातिक्रामिष्यति । अन्यस्त्व-यतन्यामास्कन्दिषमास्कन्त्समितीच्छति । बहुलम् एकेषा विकल्पः । पक्ता । पचिता । आस्कन्तव्यम् । आस्क-न्दितव्यम् । पट्टा । पटिता । तदेवं व्यवस्थितविभा-षाविज्ञानादागमशासनमनित्यमिति न्यायाच्च विचित्र मतयो वैयाकरणाः ॥३८॥

निष्कुषः ॥ ४ । ४ । ३९ ॥

निर्निस्सबद्धात्कुषः परस्य स्ताद्यशित आदिरि-ड्वा भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निष्पूर्वनियमात्केवलादन्यपूर्वाच्च नित्य एवेट् । कोषिता । प्रकोषिता । निर्निस्संबद्धात्कुष इति किम् ? निर्गताः कोषितारोऽस्मान्निष्कोषितृको देश इति नित्यमिट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥३९॥

क्तयोः ॥ ४ । ४ । ४० ॥

निष्कुषः परयो क्तयोरादिरिड्नित्यं भवति । पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् । निष्कुषित । निष्कुषितवान् ॥४०॥

जॄव्रश्चः क्त्वः ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

जॄव्रश्चिभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्यादिरिड् भवति । जरित्वा । जरीत्वा । व्रश्चित्वा । 'क्त्वा' (४—३—२९) इत्यनेनाकित्त्वान्न वृत् । जॄ इति क्रैयादिकस्य ग्रह-णम् । दैवादिकस्य तु सानुबन्धस्य जीर्त्वा । अस्यैवेच्छ-न्त्यन्ये । जॄ इत्यस्य 'ऋवर्णश्र्यूर्णुगः कितः' (४—४—५८) प्रतिषेधे व्रश्चेरौदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥४१॥

ऊदितो वा ॥ ४ । ४ । ४२ ॥

ऊदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्यादिरिड् वा भवति । दान्त्वा । दमित्वा । शान्त्वा । शमित्वा । तान्त्वा । तमित्वा । द्यूत्वा । देवित्वा । स्यूत्वा । सेवित्वा । यमृसिध्यत्योरप्राप्तेऽन्येषां प्राप्ते विभाषा ॥४२॥

क्षुधवसस्तेषाम् ॥ ४ । ४ । ४३ ॥

क्षुधवसिभ्यां परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिट् भवति । क्षुधित । क्षुधितवान् । क्षुधित्वा । उषित । उषितवान् । उषित्वा । यङ्लुपि वावसितः । वावसि-तवान् । वावसित्वा । यङ्लुपि नेच्छन्त्यन्ये । वावस्त । वावस्तवान् । वावस्त्वा । वसिति वसतेर्ग्रहणम् । वस्तेस्त्विडस्त्येव ॥४३॥

लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ॥ ४ । ४ । ४४ ॥

विमोहो विमोहनमाकुलीकरणम्, अर्चा पूजा । लुभ्यञ्चिभ्यां यथासंख्य विमोहेऽर्चायां चार्थे वर्तमाना-भ्यां परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिड् भवति । विलुभित सीमन्त । विलुभिताः केशा । विलुभितानि पदानि । विलुभितवान् । लुभित्वा । लोभित्वा केशान् गत । अञ्चिता गुरव । उच्चैरञ्चितलाङ्गूल । अञ्चितवान् गुरून् । शिरोऽञ्चितेन सवहन् । विमोहार्चे इति किम् ? लुब्धो जाल्म. । लुब्धवान् । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । उदक्तमुदकं कूपात् । अक्त्वा । अञ्चित्वा । लुभेः क्त्व 'सहलुभः'—(४—४—४६) इत्यादिनाञ्चेश्च 'ऊदित.' (४—४—४२) इति विकल्पे उभयोश्च 'वेटो-ऽपत (४—४—६२) इति नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते वच-नम् ॥४४॥

पूङ्क्लिशिभ्यो नवा । ४ । ४ । ४५ ॥

पूङ क्लिशिभ्यां च परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिड् वा भवति । पूत । पूतवान् । पूत्वा । पवित । पवितवान् । पवित्वा । क्लिष्ट । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशित क्लिशितवान् । क्लिशित्वा । पूङिति ङकार. पुगो निवृत्त्यर्थ । तस्य हि 'न डीङ्शीङ्–' (४–३–२७) इत्यादिना क्त्वप्रतिषेधाभावात् पुवित इत्यनिष्टं रूपमासज्जेत । बहुवचनं क्लिश्यतिक्लिश्नात्योर्ग्रहणार्थम् । पूङ. 'उवर्णात्' (४–४–५९) इति नित्यं निषेधे प्राप्ते क्लिश्यतेर्नित्यमिटि प्राप्ते क्लिश्नातेश्चौदित्त्वात् क्त्वाया विकल्पे सिद्धेऽपि क्तयोर्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ ४५ ॥

सहलुभेच्छरुषरिषस्तादेः । ४ । ४ । ४६॥

एभ्य परस्य तकारादे स्त्याद्यशित आदिरिड्वा भवति । सह, सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता । सहितुम् । सहितव्यम् । लुभ इत्यविशेषेण ग्रहणम् । लोब्धा । लोब्धुम् । लोब्धव्यम् । लोभिता । लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ, एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यम् । एषिता । एषितुम् । एषितव्यम् । इच्छेति निर्देशादिषत् इच्छायामित्यस्य ग्रहणम् । इषच् गतौ, इषश् आभीक्ष्ण्ये । इत्यनयोस्तु नित्यमेवेट् । प्रेषिता । प्रेषितुम् । प्रेषितव्यम् । केचिदिषशोऽपि विकल्पमाहु । रुष् , रोष्टा । रोष्टुम् । रोष्टव्यम् । रोषिता । रोषितुम् । रोषितव्यम् । रेष्टा । रेष्टुम् । रेष्टव्यम् । रेषिता रेषितुम् । रेषितव्यम् । तादेरिति किम् ? सहिष्यते । लोभिष्यति । एषिष्यति । कश्चित्तु पठति सूत्रम् अशिभृग्स्तुशुचिवस्त्विभ्यस्तकारादौ वेट् । अष्टा । अशिता । भर्ता । भरिता । स्तोता । स्तविता । शोक्ता । शोचिता । वस्ता । वमिता । तथा रुनुसुदुभ्योऽपि अपरोक्षायामेवेट् । रोता । रविता । नोता । नविता सोता । सविता । दोता । दविता । अपरोक्षायामिति किम् ? रुरुविम । नुनुविम । सुसुविम । दुदुविम । तथा विषेर्मूलफलकर्मण्यपरोक्षायामिड्वा । वेष्टा, वेषिता मूलानि वा फलानि वा । अन्यत्र सवेष्टा । अपरोक्षायामिति किम् ? सविविषिमेति ॥ ४६ ॥

इवृधभ्रस्जदम्भश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिवृद्दरिद्रः सनः । ४ । ४ । ४७ ॥

इवन्तेभ्य ऋधभ्रस्जदम्भश्रियु–ऊर्णुभरतिज्ञपिसनितनिपतिवृभ्य ऋकारान्तेभ्यो दरिद्रातेश्च परस्य सन आदिरिड्वा भवति । इवन्त, दुद्यूषति । दिदेविषति । सुस्यूषति । सिसेविषति । ऋध् ईर्त्सति । अर्दिधिषति भ्रस्ज, बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति । बिभर्जिषति । बिभ्रज्जिषति । दम्भ, धिप्सति धीप्सति । दिदम्भिषति । श्रि, शिश्रीषति शिश्रयिषति । यु, युयूषति । यियविषति । ऊर्णु, प्रोर्णुनूषति । प्रोर्णुनुविषति । प्रोर्णुनविषति । भर, बुभूर्षति । बिभरिषति । शब्निर्देशो यङ्लुपो बिभर्तेश्च निवृत्त्यर्थ । बुभूर्षति बिभर्तेरपीच्छन्त्येके । इडभावपक्षे गुणमपि । बिभर्षति । बिभरिषति । तन्मतसंग्रहार्थं कृतगुणस्य भृगो निर्देश । तेन इडभावपक्षेऽपि गुणो भवति । ज्ञप् , ज्ञीप्सति जिज्ञपयिषति । ज्ञपीति कृतह्रस्वस्योपादानात् ज्ञापेर्जिज्ञापयिषतीत्येव भवति । सनीति सनते सनोतेश्च ग्रहणम् । सिषासति । सिसनिषति । तन् , तितंसति तितांसति । तितनिषति । पत् , पित्सति । पिपतिषति वृ इति वृग्वृङोर्ग्रहणम् । प्राबुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । वुवूर्षते । विवरिषते । विवरीषते । ऋदन्त, तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति चिकीर्षतीत्यत्र तु लाक्षणिकत्वान्न भवति । दरिद्रा, दिदरिद्रासति । दिदरिद्रिषति । सन इति किम् ? देविता । यो. 'ग्रहगुहश्च सन'–(४–४–६०) इति भ्रस्ज-

पञ्च वृतादयः । वृत्करणं वृतादिवृतादिपरिसमाप्त्यर्थम् । एभ्यः परस्य स्तायशित आदिरिड् न भवति । 'अनात्मने' अनात्मनेपदनिमित्तं चेद्वृतादयो न भवन्ति । अनात्मनेपदनिमित्तं च वृतादयः स्यसनि श्वस्तन्यां च कृपिर्विकल्पेन भवन्ति । वृत्, वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । विवृत्सिता । विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यम् । विवृत्सा । स्यन्द, स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्त्सति । सिस्यन्त्सिता । सिस्यन्त्सितुम् । सिस्यन्त्सितव्यम् । वृधेर्वृतिवद्रूपाणि । शृध्, शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । शिशृत्सति । शिशृत्सितुम् । शिशृत्सिता । शिशृत्सितव्यम् । कृप्, कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्सितुम् । चिक्लृप्सितव्यम् । कल्प्ता । कल्प्तारौ । कल्प्तारः । कल्प्तासि । कल्प्तास्थः । कल्प्तास्थ । कल्प्तास्मि । कल्प्तास्वः । कल्प्तास्मः । स्यन्दिकृपोरौदिल्लक्षणो विकल्पः परत्वादनेन बाध्यते । अनात्मने इत्येव । वर्तिता । कल्पितव्यम् । स्यादावप्येषां पाक्षिकत्वात् अनात्मनेपदनिमित्तत्वस्य यत्र तन्नास्ति तत्रेड् भवत्येव । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत । विवर्तिषते । विवर्तिषितुम् । विवर्तिषितव्यम् । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । विवर्धिषते । विवर्धिषितुम् । विवर्धिषितव्यम् । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत । शिशर्धिषते । शिशर्धिषतुम् । शिशर्धिषितव्यम् । स्यन्दिकृपोरौदित्वाद्विकल्पः स्यन्त्स्यते । स्यन्दिष्यते । अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्यत । सिस्यन्त्सते । सिस्यन्दिषते । सिस्यन्त्सितुम् । सिस्यन्दिषितुम् । कल्प्स्यते । कल्पिष्यते । अकल्प्स्यत । अकल्पिष्यत । चिक्लृप्सते । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सितुम् । चिकल्पिषितुम् । कल्प्ता । कल्पिता । कल्प्तासे । कल्पितासे । कल्प्ताहे । कल्पिताहे । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यादौ तु पूर्ववत् प्रतिषेधः । एके तु वृद्भ्यः स्यसनोः, कृपः श्वस्तन्यां चात्मनेपदाभावे इट्प्रतिषेधमिच्छन्ति तन्मते, विवृत्सिता विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यमित्यादौ अनात्मनेपदनिमित्तत्वाभावपक्षेऽपि इट् न भवति ॥५६॥

एकस्वरादनुस्वारेतः ॥ ४ । ४ । ५७ ॥

एकस्वरादनुस्वारेतो धातोर्विहितस्य स्तायशित आदिरिट् न भवति । पा पाने । पाता । पातुम् । 'चक्षो वाचि क्शांग् ख्यांग्' (४–४–४) आक्शाता ॥ आख्याता । जि, जेता । जेतुम् । णींग्, नेता । नेतुम् । अजेर्वी, प्रवेता । प्रवेतुम् । इंक्‌ गी, अध्यगीष्ट । श्रु श्रोता । श्रोतुम् । स्मृं, स्मर्ता । स्मर्तुम् । शक्लृंट् शकींच् वा, शक्ता । शक्तुम् । शक्यतेरिटमिच्छन्त्येके । शकिता । वचंक् ब्रूगादेशो वा, वक्ता । वक्तुम् । विचृंपी, विवेक्ता । विवेक्तुम् । रिचृंपी, रेक्ता । रेक्तुम् । डुपचींष्, पक्ता । पक्तुम् । षिचींत्, सेक्ता । सेक्तुम् । मुच्लृंती, मोक्ता मोक्तुम् । प्रच्छंत्, प्रष्टा । प्रष्टुम् । भ्रस्जींत्, भ्रष्टा । भर्ष्टा भ्रष्टुम् । भर्ष्टुम् । टुमस्जोंत्, मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । भुजोंत् भुजंप् वा, भोक्ता । भोक्तुम् । युजिंच् युजृंपी वा, योक्ता । योक्तुम् । यजीं, यष्टा । यष्टुम् । ष्वञ्जिं, परिष्वङ्क्ता । परिष्वङ्क्तुम् । रञ्जीं रञ्जींच् वा, रङ्क्ता । रङ्क्तुम् । रुजोंत्, रोक्ता । रोक्तुम् । णिजृंकी, नेक्ता । नेक्तुम् । निर्णेक्ता । निर्णेक्तुम् । विजृंकी, विवेक्ता । विवेक्तुम् । सञ्जं, सङ्क्ता । सङ्क्तुम् । भञ्जोंप्, भङ्क्ता । भङ्क्तुम् । भजीं, भक्ता । भक्तुम् । सृजिंच् सृजंत् वा, स्रष्टा । स्रष्टुम् । त्यजं, त्यक्ता । त्यक्तुम् । स्कन्दृं, स्कन्ता । स्कन्तुम् । विदिंच् विद्लृंती विदिंप् वा, वेत्ता । वेत्तुम् । विन्दतेरिटमिच्छन्त्येके । वेदिता धनस्य । णुदंत्, नोत्ता नोत्तुम् । ष्विदांच्, स्वेत्ता । स्वेत्तुम् ।

शद्लृं शत्ता । शत्तुम् । षद्लृं षद्लृंत् वा, सत्ता । सत्तुम् । भिदृंपी, भेत्ता । भेत्तुम् । छिदृंपी, छेत्ता । छेत्तुम् । तुदींत्, तोत्ता । तोत्तुम् । अन्दक्, अत्ता । अत्तुम् । जिघत्सति । पदिच्, पत्ता पत्तुम् । हदिं, हत्ता । हत्तुम् । खिदिंच्, खिदिंत्, खिदिप् वा, खेत्ता खेत्तुम् । खिन्दतेरिटमिच्छन्त्येके । खेदिता । खेदितुम् । खिदितम् । क्षुदृंपी, क्षोत्ता । क्षोत्तुम् । राधंच् राधंट् वा, राद्धा । राद्धुम् । साधंट्, साद्धा । साद्धुम् । शुधंच्, शोद्धा । शोद्धुम् । युधिंच्, योद्धा । योद्धुम् । व्यधंच्, व्यद्धा । व्यद्धुम् । बन्धंश् । संबन्द्धा । संबन्द्धुम् । बुधिंच्, बोद्धा । बोद्धुम् । रुधृंपी, रोद्धा । रोद्धुम् । क्रुधंच्, क्रोद्धा क्रोद्धुम् । क्षुधंच्, क्षोद्धा । क्षोद्धुम् । सिधूंच्, सेद्धा । सेद्धुम् । हनंक्, । हन्ता । हन्तुम् । मनिच्, मन्ता । मन्तुम् । आप्लृंट्, आप्ता । आप्तुम् । तपं तपिच् वा, तप्ता । तप्तुम् । शपीं शपींच् वा, शप्ता । शप्तुम् । क्षिपंच्, क्षिपींत् वा क्षेप्ता । क्षेप्तुम् । छुपंत्, छोप्ता । छोप्तुम् । लुप्लृंती, लोप्ता । लोप्तुम् । सृप्लृ, स्रप्ता । सर्प्ता । स्रप्तुम् । सर्प्तुम् । लिपींत्, लेप्ता । लेप्तुम् । टु वपीं, वप्ता । वप्तुम् । सर्प्तुम् । ञिष्वपक्, स्वप्ता । स्वप्तुम् । यभं, यब्धा । यब्धुम् । रभिं, आरब्धा । आरब्धुम् । डु लभिंष्, लब्धा । लब्धुम् । यमूं, यन्ता । यन्तुम् । रमिं, रन्ता । रन्तुम् । णम, नन्ता । नन्तुम् । गम्लृं, गन्ता । गन्तुम् । क्रुशं, क्रोष्टा । क्रोष्टुम् । लिशिच् लिशित् वा, लेष्टा । लेष्टुम् । रुशंत्, रोष्टा । रोष्टुम् । रिशत्, रेष्टा । रेष्टुम् । दिशींत् देष्टा । देष्टुम् । दंश, दंष्टा । दंष्टुम् । स्पृशंत्, । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । स्प्रष्टुम् । स्पर्ष्टुम् । मृशंत्, म्रष्टा । मर्ष्टा । म्रष्टुम् । मर्ष्टुम् । विशत्, वेष्टा । वेष्टुम् । दृशृं, द्रष्टा । द्रष्टुम् । शिष्लृप्, शेष्टा । शेष्टुम् । शुषंच्, शोष्टा । शोष्टुम् । त्विषीं, त्वेष्टा । त्वेष्टुम् । पिष्लृंप्, पेष्टा । पेष्टुम् । विष्लृंकी, वेष्टा । वेष्टुम् । कृषं कृषींत् वा, क्रष्टा । कर्ष्टा । क्रष्टुम् । कर्ष्टुम् । तुषंच्, तोष्टा । तोष्टुम् । दुषंच्, दोष्टा । दोष्टुम् । पुषंच्, पोष्टा । पोष्टुम् । श्लिषंच्, श्लेष्टा । श्लेष्टुम् । द्विषींक् द्वेष्टा । द्वेष्टुम् । घस्लृं, घस्ता । घस्तुम् । वस, वस्ता । वस्तुम् । रुहं, रोढा रोढुम् । लुहं रिहं इति हिसार्थौ सौत्रौ । लोढा । लोढुम् । रेढा । रेढुम् । एतावनिटौ नेच्छन्त्येके । दिहींक्, देग्धा । देग्धुम् । दुहींक्, दोग्धा । दोग्धुम् । लिहींक्, लेढा । लेढुम् । मिहं, मेढा । मेढुम् । वहीं, वोढा । वोढुम् । णहींच्, नद्धा । नद्धुम् । दहं, दग्धा । दग्धुम् । एकस्वरादिति किम् ? अवधीत् । शाशकिता । विहितविशेषणं किम् ? चिकीर्षति । पश्चादनेकस्वरत्वेऽप्यत्र प्रतिषेधो भवत्येव । अनुस्वारेत इति किम् ? विरिवाचारीत् । अवायीत् । अगावीत् । अगवीत् । श्वि, श्वयिता । श्रिग्, श्रयिता । डीङ् डीङ्च् वा, डयिता । शीङ्, शयिता । युक्, यविता । रुक्, रविता । क्षुक् क्षविता । क्ष्णुक्, क्ष्णविता । णुक्, नविता । स्नुक्, प्रस्नविता । वृङ्ट्, प्रावरिता । प्रावरीता वृग्श्, वरिता । वरीता । भू, भविता । णू, नुविता । ल्वृग्श्, लविता । तॄ, तरिता । तरीता । स्तॄग्श्, आस्तरिता आस्तरीता । ओ विजैति । उद्विजिता उद्विजितुम् । विदक् ज्ञाने । वेदिता शास्त्रस्य । ञिष्विदाङ्, स्वेदिता । ञिक्ष्विदाङ् ञिक्ष्विदाच् वा क्ष्वेदिता । अस्मादपाठ नेच्छन्त्येके । क्ष्वेत्ता । बुधृग् बुध,वा, बोधिता । आभ्यामपीटं नेच्छन्त्येके । बोद्धा । षिधू षिधौच् वा सेधिता । मनूयि, मनिता । कथं मतम् । क्त्वि वेट्कत्वात् 'वेटोऽपत.' (४-४-६२) इति भविष्यति । लुपच्, लोपिता । कथ तर्प्ता । दर्प्ता । औदित्त्वाद्वि-

कल्पेनेट् । शिप, शेपिता । विपृ विपश् वा, वेपिता । पुप पुपश् वा, पोपिता । श्लिप्, श्लेपिता । केचिद्विपिपुपिश्लिपिमात्रादिडभावमिच्छन्ति । श्लिष्टमित्यत्र तु ऊदित्त्वात् क्तयोर्नित्यमिट्प्रतिषेधः ॥ अत्र सग्रहश्लोकाः ॥ 'श्विश्रिडीशीयुरुक्षुक्ष्णुणुरनुभ्यश्च वृगो वृङ ॥ ऊदृदन्ता युजादिभ्य स्वरान्ता धातवोऽपरे ॥ १ ॥ पाठ एकस्वरा स्युर्येऽनुस्वारेत इमे मता. ॥ द्विविधोऽपि शक्तिश्चैव वचिर्विचिरिची पचिः ॥२॥ सिञ्चतिर्मुचिरितोऽपि पृच्छति भ्रस्जिमस्जिभुजयो युजिर्यजिः ॥ ष्वञ्जिरञ्जिरुजयो णिजिविजृसञ्जिभञ्जिभजय सृजित्यजी ॥३॥ स्कन्दिविद्यविद्लविन्तयो नुदि. स्विद्यति शदिमदी भिदिच्छिदी ॥ तुद्यदी पदिहदी खिदिक्षुदी राधिसाधिशुधयो युधिव्यधी ॥ ४ ॥ बन्धबुध्यरुधय. क्रुधिक्षुधी सिध्यतिस्तदनु हन्तिमन्यती॥ आपिना तपिशपिक्षिपिलुपो लुम्पति सृपिलिपी वपिस्वपी ॥ ५ ॥ यभिरभिलभियभिरमिनमिगमय क्रुशिलिशिरुशिरिशिदिशतिदशतयः ॥ स्पृशिमृशतिविशतिदर्शिशिपल्ठशुषयस्त्विषिपिषिविपल्ठकृषितुषिपुषय ॥ ६ ॥ श्लिष्यतिर्द्विषिरतो घसिवसती रोहतिर्लुहिरिही अनिगदितौ ॥ देग्धिदोग्धिलिह्यो मिहिवहती नह्यतिर्दहिरिति स्फुटमनिटः ॥ ५७ ॥

ऋवर्णश्यूर्णुगः कितः ॥ ४ । ४ । ५८ ॥

ऋवर्णान्ताद्धातो श्रयतेरूर्णुगश्चैकस्वराद्विहितस्य कितः प्रत्ययस्यादिरिट् न भवति । वृत' वृतवान् । वृत्वा । स्तृत. स्तृतवान् । स्तृत्वा । तॄ, तीर्ण' । तीर्णवान् । तीर्त्वा । पॄ, पूर्त' । पूर्तवान् । पूर्त्वा । श्रि, श्रित श्रितवान् । श्रित्वा । उत्तरेणैव सिद्धे ऊर्णुग्रहणमनेकस्वरार्थम् । ऊर्णुत' । ऊर्णुतवान् । ऊर्णुत्वा । गित्त्वाद्यङ्लुपि न भवति । ऊर्णोनवित्वा । एकस्वरादित्येव । जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा। कित इति किम । वरिता । तरिता । श्रयिता । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । विहितविशेषणार्त्तॄर्णः पूर्त इत्यत्र कृतेऽपीरुरादेशे निषेधो भवति ॥ ५८ ॥

उवर्णात् । ४ । ४ । ५९ ॥

उवर्णान्तादेकस्वराद्धातोर्विहितस्य कित आदिरिट् न भवति । युतः । युतवान् । युत्वा । लूनः । लूनवान । लूत्वा । कित इत्येव । यविता । लविता ॥५९॥

ग्रहगुहश्च सनः । ४ । ४ । ६० ॥

ग्रहिगुहिभ्यामुवर्णान्ताच्च धातोर्विहितस्य सन आदिरिट् न भवति । ग्रह, जिघृक्षति । गुहौ, जुघुक्षति । रुरूपति । तुतूपति । बुभूपति । लुलूपति । पुपूपति । यौतेरतु 'इवृध' (४–४–४७) इत्यादिना विकल्प' । यियविपति । युयूपति । गुहेरिटमपीच्छन्त्यन्य. । जुगूहिपन् मत्तगजोऽभ्यधावत् ॥६०॥

स्वार्थे । ४ । ४ । ६१ ॥

स्वार्थे विहितस्य सन आदिरिट् न भवति । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । शीशांसते । दीदांसते । मीमांसते । बीभत्सते । स्वार्थे इति किम् ? पिपठिपति ॥६१॥

डीयश्व्यैदितः क्तयोः । ४ । ४ । ६२ ॥

डीयते श्वयतेरैदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परयो' क्तयोरादिरिट् न भवति । डीनः । डीनवान् । उड्डीनः । उड्डीनवान् । शूनः । शूनवान् । ऐदित', ओ लस्जैं, लग्न । लग्नवान् । विजैं, उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । यतैं, यत्त' । यत्तवान् । त्रसैं, त्रस्त. । त्रस्तवान् । दीपैं, दीप्तः । दीप्तवान् । डीयेति श्यनिर्देशात् डयतेरिडेव । डयित । डयितवान्। क्तयोरिति किम् ? डयिता । श्वयिता । लज्जिता । उद्विजिता । कृतैनृतैचृतै इत्येतेषां वेट्त्वेन क्तयोरिट्प्रतिषेधे सिद्धे ऐदित्त्वं यङ्लुबर्थम् । तेन चरीकृत्तः। चरीकृत्तवान् । नरीनृत्तः ।

नरीनृत्तवान् । चरीचृतः । चरीचृत्तवान् इत्यत्रानेकस्वरत्वेऽपीट्प्रतिषेधः ॥६२॥

वेटोऽपतः । ४ । ४ । ६३ ॥

पतिवर्जिताद्यत्रक्वचिद्विकल्पितेटो धातोरेकस्वरात् परयोः क्तयोरादिरिट् न भवति । रधौ, रद्धः । रद्धवान् । अञ्जौ, अक्तः । अक्तवान् । गुहौ, गूढः । गूढवान् । शमू, शान्तः । शान्तवान् । असू, अस्तः । अस्तवान् । केचिदस्यतेर्भावे क्ते नित्यमिटमिच्छन्ति । असितमनेन । सह, सोढः । सोढवान् । अपत इति किम्? पतितः । पतितवान् । सनि वेट्त्वात्प्राप्ते प्रतिषेधः । एकस्वरादित्येव । दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । कथं प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवान् । 'ऋवर्णश्र्यूर्णुगः कितः' (४–४–५८) इत्यनेन भविष्यति ॥६३॥

संनिवेरर्दः । ४ । ४ । ६४ ॥

संनिविपूर्वादर्दतेः परयोः क्तयोरादिरिट् न भवति समर्ण्णः । समर्ण्णवान् । न्यर्ण्णः । न्यर्ण्णवान् । व्यर्ण्णः । व्यर्ण्णवान् । संनिवेरिति किम्? अर्दितः । प्रार्दितः । कश्चित्केवलादपीच्छति । अर्ण्णः । अर्ण्णवान् ॥६४॥

अविदूरेऽभेः । ४ । ४ । ६५ ॥

विदूरमतिविप्रकृष्टम् । ततोऽन्यदविदूरम् । अभिपूर्वादर्देः परयोः क्तयोरविदूरेऽर्थे आदिरिट् न भवति । अभ्यर्ण्णम् । अविदूरमित्यर्थः । अभ्यर्ण्णा सरित् । अभ्यर्ण्णे शेते । अविदूर इति किम्? अभ्यर्दितो वृषलः शीतेन । बाधित इत्यर्थः ॥६५॥

वर्तेर्वृत्तं ग्रन्थे । ४ । ४ । ६६ ॥

वृतेर्ण्यन्तात्क्ते वृत्तमिति ग्रन्थविषये निपात्यते । गुणाभावेट्प्रतिषेधौ णिलुक् च निपातनात् । वृत्तो गुणश्छात्रेण । वृत्तं पारायणं चैत्रेण । वृतेरन्तर्भूतण्यर्थस्यैतत् सिध्यति । वर्तेस्तु ग्रन्थविषये वर्तितमिति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ग्रन्थ इति किम्? वर्तितं कुङ्कुमम् । अन्ये तु ग्रन्थेऽपि वर्तितमिति प्रयोगमाद्रियन्ते ॥६६॥

धृषशसः प्रगल्भे । ४ । ४ । ६७ ॥

प्रगल्भो जितसभः । अविनीत इत्यन्ये । धृषिशसिभ्यां परयोः क्तयोरादिः प्रगल्भ एवार्थे इट् न भवति । धृष्टः । विशस्तः । प्रगल्भ इत्यर्थः । प्रगल्भ इति किम्? धर्षितः । विशसितः । धृषेः 'आदितः' (४–४–७२) इति शसेरप्यूदित्त्वात् 'वेटोऽपतः (४–४–६३) इति प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अथ भावारम्भयोर्नित्यार्थं धृषेरुपादानं कस्मान्न भवति । नैवम् । धृषेर्भावारम्भे स्वभावात् प्रगल्भार्थानभिधानात् ॥६७॥

कषः कृच्छ्रगहने । ४ । ४ । ६८ ॥

कृच्छ्रं दुःखम् तत्कारणं च, गहनं दुरवगाहम् । तयोरर्थयोः कषेः परयोः क्तयोरादिरिड् न भवति । कष्टं वर्तते । कष्टोऽग्निः । कष्टानि वनानि । कृच्छ्रगहन इति किम्? कषितं स्वर्णम् ॥६८॥

घुषेरविशब्दे । ४ । ४ । ६९ ॥

विशब्दनं विशब्दः नानाशब्दनं प्रतिज्ञानं च ततोऽन्यत्रार्थे वर्तमानात् घुषेः परयोः क्तयोरादिरिट् न भवति । घुष्टा रज्जुः सबद्धावयवेत्यर्थः । घुष्टवान् । अविशब्द इति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह । नानाशब्दितं प्रतिज्ञातं वा वाक्यं ब्रूत इत्यर्थः । अत एव विशब्दनप्रतिषेधात् ज्ञाप्यते । घुषेर्विशब्दनार्थस्य अनित्यश्चुरादेर्णिजिति । तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । 'महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः' स्वाभिप्रायं नाना शब्दैराविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥६९॥

वलिस्थूले दृढः । ४ । ४ । ७० ॥

वलिनि स्थूले चार्थे दृहेर्दृंहेर्वा क्तान्तस्य दृढ

इति निपात्यते । इडभावः क्तस्य ढत्वं धातुहनयोर्लो-पश्च निपातनात् । दृढो बली स्थूलो वा । परिदृढस्य गतः पारिदृढी कन्या । वलिस्थूल इति किम् ? दृहि-तम् दृंहितम् ॥ ७० ॥

क्षुब्धविरिब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टफाण्टबाढपरिवृढं मन्थस्वरमनस्तमःसक्तास्पष्टानायासभृशप्रभौ ।४।४।७१॥

क्षुब्धादयः क्तान्ता मन्थादिष्वर्थेषु यथासंख्यम-निटो निपात्यन्ते। क्षुभेर्मन्थेऽर्थे क्तान्तस्येडभावो निपात्यते । मथ्यत इति मन्थः । कर्मणि घञ्। क्तोऽपि क्षुभेः कर्मण्येव । तत्सामानाधिकरणात् । क्षुब्धः समुद्रः मथित इति मथ्यमानः संक्षोभं गत इति वार्थः । क्षुब्धा गिरिनदी । मन्थनं वा मन्थः । तस्मिन्न-भिधेये क्षुब्धं बल्लवेन । विलोडनं कृतमित्यर्थः । अथवा द्रवद्रव्यसपृक्ताः सक्तवो रूढ्या मन्थशब्देनोच्यन्ते । तद्द्रव्याभिधाने मन्थपर्यायो भवति । यदा तु क्षोभं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य मन्थे वर्तते तदा क्षुब्धो मन्थ इति सामानाधिकरण्यम् । संचलितो मन्थ इत्यर्थः । मन्थे-ऽभिधेय इति किम् ? क्षुभितं समुद्रेण । क्षुभितं मन्थेन । क्षुभितः समुद्रो मन्थेन । अन्यस्तु दध्यादिकं येन मथ्यते स मन्थो मन्थानक इत्याह । 'अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षु-भिताम्भोधिवर्णने' इति । विपूर्वात्सौत्राद्रिभेर्विरिब्ध इति भवति स्वरो ध्वनिश्चेत् । रेभेर्वा इत्वस्यापि निपात-नात् । विरिभितं, विरेभितमन्यत् । स्वनेः स्वान्तमिति मनश्चेत् । मनःपर्यायः स्वान्तशब्द. । विषयेष्वनाकुलं मनः स्वान्तमित्यन्ये । अन्यत्र स्वनितो मृदङ्ग. । स्वनितं मनसा घट्टितं स्पृष्टमिति यावत् । ध्वनेः ध्वा-न्तमिति तमश्चेत । तमःपर्यायो ध्वान्तशब्दः । अनालोकं गम्भीरं तमो ध्वान्तमित्यन्ये । अन्यत्र ध्वनितं तमसा । ध्वनितो मृदङ्गः । लगेर्लग्नमिति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । म्लेच्छेर्म्लिष्टमिति अस्पष्टं चेत् । इत्वमपि निपातनात् । म्लेच्छितमन्यत् । फणेः फाण्टमिति अनायाससाध्यं चेत् । यदश्रपितमपिष्ट-मुदकसंपर्कमात्राद्विभक्तरसमौषधं कषायादि तदेवमु-च्यते । अग्निना तप्तं यदीषदुष्णं तत् फाण्टमित्यन्ये । अन्ये त्वविद्यमानायासः पुरुषोऽन्यो वा सामान्येन फाण्टशब्देनाभिधीयते । फाण्टाश्चित्राश्चपाणय इत्याहुः। वाहेर्वाढमिति भृशं चेत् । क्रियाविशेषणमेवैतत् स्वभा-वात् । बाढविक्रमा इति तु विस्पष्टपटुवत्समासः । वाहितमन्यत् । परिपूर्वस्य वृहेर्वृंहेर्वा परिवृढ इति प्रभुश्चेत् । हकारनलोपे ढत्वे च निपातनात् । परिवृढः प्रभुः । परिवृढस्य गतः । पारिवृढी कन्या । अन्यत्र परिवृहितम् । केचित्तु लग्नविरिब्धम्लिष्टफाण्टबाढानि धात्वर्थस्य सक्ताद्यर्थविषयभावमात्रे भवन्तीत्याहुः । तेषां लग्नं सक्तेनेत्याद्यपि भवति । यथा लोम्नि हृष्ट-मिति ॥७१॥

आदितः । ४ । ४ । ७२ ॥

आकारानुबन्धाद्धातोः परयोः क्तयोरादिरिट् न भवति । ञिमिदा, मिन्नः । मिन्नवान् । ञिक्ष्विदा, क्ष्विण्ण । क्ष्विण्णवान् । ञिष्विदा, स्विन्नः । स्विन्न-वान् । श्विता, श्वित्त. । श्वित्तवान् । आदितां धातूनां भावारम्भे वेट्त्वादन्यत्र 'वेटोऽपत' (४–४–६२) इति अनेनैव नित्यमिट्प्रतिषेधे सिद्धे योगविभागो यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति न्यायज्ञाप-नार्थम् । तेन विदक् ज्ञाने विदितः । विदितवान् । हृषितः । हृषितवान् । तुष्ट इत्यर्थ । इत्यादि सिद्धम् । ॥७२॥

नवा भावारम्भे । ४ । ४ । ७३ ॥

आरम्भ आदिक्रिया । आदितो धातोर्भावे आरम्भे च विहितयोः क्तक्तवत्वोरादिरिड् वा न भवति । भिन्नमनेन । भेदितमनेन । प्रभिन्नः । प्रभेदितः । प्रभिन्नवान् । प्रभेदितवान् । आदित इत्येव । विदितमनेन । प्रविदितः । प्रविदितवान् । भावारम्भ इति किम् ? भिन्नः । भिन्नवान् । पूर्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥७३॥

शकः कर्मणि । ४ । ४ । ७४ ॥

शकेर्धातोः कर्मणि विहितयोः क्तयोरादिरिड् वा न भवति । शक्तः शकितो वा घटः कर्तुं चैत्रेण । कर्मणि क्तवतुर्नास्तीति नोदाह्रियते । कर्मणीति किम् ? शक्तः कटं कर्तुम् चैत्रः ॥७४॥

णौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्तम् । ४ । ४ । ७५ ॥

णौ सति दमादीनां क्तान्तानां दान्तादयो वा निपात्यन्ते । दम्, दान्तः । दमितः । शम्, शान्तः शमितः । पूरै पूर्णः । पूरितः । एषु णिलुग् निपात्यते । दासृ, दस्तः । दासितः । स्पश्, स्पष्टः । स्पाशितः । छद, छन्नः छादितः । एषु ह्रस्वश्च । ज्ञा, ज्ञप्तः । ज्ञापितः । संज्ञपितः । संज्ञप्तः । अत्र कश्चिद्ह्रस्वश्च । इडभावः सर्वत्र ॥७५॥

श्वसजपवमरुषत्वरसंघुषास्वनामः । ४ । ४ । ७६ ॥

एभ्यः परयोः क्तयोरादिरिड् वा न भवति । श्वस्तः । श्वसितः । प्रश्वस्तः । प्रश्वसितः । आश्वस्तः आश्वसितः । आश्वस्तवान् । आश्वसितवान् । उच्छ्वसितः । उच्छ्वसितवान् । प्राड्विभ्यो नित्यमिड्निषेध इत्यन्ये । प्रश्वस्तः । आश्वस्तः । विश्वस्तः । श्वसेः कर्तर्ययं निषेधो भावेऽधिकरणे च नित्यमेवेट् । श्वसितं निश्वसितमिति केचित् । जप्, जप्तः । जप्तवान् । जपितः । जपितवान् । वम्, वान्तः । वान्तवान् । वमितः । वमितवान् । जपिवम्योर्नित्यमिड्निषेधः जप्तः जप्तवान् वान्तः वान्तवान् इत्यन्ये । रुष्, रुष्टः । रुष्टवान् रुषितः । रुषितवान् । वेट्त्वाद्रुषेर्नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । त्वर्, तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । संघुष्, संघुष्टं सघुषितं वाक्यम् । सघुष्टौ, सघुषितौ दम्यौ । संघुष्टवान् संघुषितवान् वाक्यम् । आस्वन्, आस्वान्तः, आस्वनितश्चैत्रः । संघुषास्वनिभ्यां परत्वात् अयमेव विकल्पः । तेनाविशब्दनेऽपि । संघुष्टा रज्जु । सघुषिता रज्जु । मनस्यपि, आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मन इति भवति । अम्, अभ्यान्तः । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः अभ्यमितवान् ॥७६॥

हृषेः केशलोमविस्मयप्रतिघाते । ४ । ४ । ७७ ॥

केशलोमकर्तृका क्रिया केशलोमशब्देनोच्यते । हृषेः केशादिष्वर्थेषु वर्तमानात्परयोः क्तयोरादिरिड् वा भवति । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं हृषितं केशैः । हृष्टानि हृषितानि लोमानि । हृष्टं हृषितं लोमभिः । हृष्टः हृषितश्चैत्रः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा हृषिता दन्ताः प्रतिहता इत्यर्थः । केशादिष्विति किम् ? हृष्टो मैत्र इत्यलीकार्थस्य हृषितश्चैत्रस्तुष्टच्यर्थस्य ॥७७॥

अपचितः । ४ । ४ । ७८ ॥

अपपूर्वस्य चायतेः क्तान्तस्येडभावश्चिरादेशश्च वा निपात्यते । अपचितः । अपचायितः । चिनोतिः पूजार्थो नास्तीति इदं निपातनम् ॥७८॥

सृजिदृशिस्कृस्वरात्वतस्तृज्नित्यानिट स्थवः । ४ । ४ । ७९ ॥

सृजिदृशिभ्यां सस्सटः कृगः स्वरान्तादकारवतश्च तृचि नित्यानिटो धातोर्विहितस्य थव आदिरिड् वा न भवति । सृज्, सस्रष्ठ ससर्जिथ। दृश्, दद्रष्ठ । ददर्शिथ स्कृ, संचस्कर्थ । सचस्करिथ । स्वर, ययाथ। ययिथ विवेथ । विवयिथ । निनेथ । निनयिथ । जुहोथ। जुहविथ । अत्वत्, शशक्थ । पपक्थ। शेकिथ। पेचिथ । इयष्ठ। इयजिथ। जगन्थ। जगमिथ । सृजिदृशिस्कृस्वरात्वत इति किम् ? रराधिथ । बिभेदिथ । चकर्थ । तृजिति किम् ? किति नित्यानिटो मा भूत् । लुलविथ। नित्येति किम् ? तृचि विकल्पेटो मा भूत्। विदुधविथ। ररन्धिथ अनिट इति किम् ? शिश्रयिथ। थव इति किम् ? पेचिव । पेचिम । विहितविशेषणं किम् ? चकर्षिथ । अदादेशस्य घसेर्वेगादेशस्य च वयेः तृच्यभावान्नित्यमेवेड् भवति । जघसिथ । उवयिथ । प्रकृत्यन्तरस्य तु घसेः परोक्षायामपि प्रायिक एव प्रयोगः । स्क्रादिसूत्रेण प्राप्ते विभाषा । स्वरान्तत्वेनैव सिद्धे स्कृग्रहणम् 'ऋतः' (४–४–८०) इति प्रतिषेधबाधनार्थम् ॥७९॥

ऋतः । ४ । ४ । ८० ॥

ऋकारान्ताद्धातोस्तृचि नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिट् न भवति । पृथग्योगात् वेति निवृत्तम् जहर्थ । सस्मर्थ । दध्वर्थ । ऋत इति किम् ? बिभेदिथ । तृजूनित्यानिट इत्येव । सस्वरिथ । अत्रापीड्निषेधमिच्छन्त्येके । सस्वर्थ । जजागरिथेत्यत्र त्वनेकस्वरत्वाच्चेड्निषेधो न भवति । थव इत्येव। जह्रिव जह्रिम पूर्वस्यापवादोऽयम् ॥८०॥

ऋवृव्येऽद इट् । ४ । ४ । ८१॥

अर्तेर्वृगो व्येगोऽदश्च धातोः परस्य थव आदिरिट् भवति । पुनरिट्ग्रहणान्नेति निवृत्तम् । ऋ, आरिथ । वृग् ववरिथ । व्येग् , सविव्ययिथ । अद, आदिथ । अर्तेः पूर्वेण वृग उत्तरेण प्रतिषेधे व्येऽदोस्तु 'सृजिदृशि'–(४–४–७९) इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥८१॥

स्कृसृवृभृस्तुद्रुश्रुस्रोर्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः । ४ । ४ । ८२ ॥

सस्सटः करोतेः सृवृभृस्तुद्रुश्रुस्रुवर्जितेभ्यश्च सर्वधातुभ्यः परस्य व्यञ्जनादेः परोक्षाया आदिरिट् भवति। स्कृ, संचस्करिव । सचस्करिम। संचस्करिषे । स्राद्यन्येभ्यः, ददिव । ददिम । ददिषे। चिच्यिवहे। चिच्यिमहे । निन्यिवहे । निन्यिमहे । जुहुविव । जुहुविम। लुलुविढ्वे । लुलुविध्वे। जह्रिव । जह्रिम । तेरिव। तेरिम । शेकिव । शेकिम । पेचिषे । पेचिध्वे । पेचिवहे । पेचिमहे । स्कृ इति ससटा निर्देशः किम् ? केवलस्य मा भूत् । चकृव । चकृम । चकर्थ । चकृषे । स्रादिवर्जनं किम् ? ससृव। ससृम। ससर्थ। ववृव। ववृम ववृवहे । ववृमहे । बभृव । बभृम । बभर्थ । तुष्टुव । तुष्टुम । तुष्टोथ। दुद्रुव । दुद्रुम । दुद्रोथ। शुश्रुव । शुश्रुम। शुश्रोथ। सुस्रुव। सुस्रुम। सुस्रोथ। स्तुद्रुश्रुस्रूणां 'सृजिदृशि'—(४–४–७९) इत्यादिनापि थवि विकल्पो न भवति । अनेन प्राप्ते हि स विकल्पः । एषां तु प्रतिषिद्धत्वात्प्राप्तिर्नास्ति । ववृषे इत्यत्र तु 'स्ताद्यशितः'–(४–४–३२) इत्यादिनापि न भवति । ऋवर्णश्र्यूर्णुग' कितः' (४–४–५८) इति प्रतिषेधात्

घसेकस्वरातः क्वसोः । ४ । ४ । ८३ ॥

घसेरेकस्वरादादन्ताच्च धातोः परस्य परोक्षायाः क्वसोरादिरिड् भवति । घस् , जक्षिवान् । एकस्वर,

आदिवान् । आशिवान् । द्वित्वदीर्घत्वयोः कृतयोरेकस्वरत्वम् । ऊचिवान् । अनूचिवान् । य्वृति दीर्घत्वे चैकस्वरत्वम् । शेकिवान् । पेचिवान । उपसेदिवान् । इणोऽर्तेश्च द्विर्वचने कृतेऽपि समानदीर्घत्वे अरादेशे च सत्येकस्वरसद्भावेनेटः प्राप्तिसद्भावात् इट्र नित्य एवेति पूर्वमेव भवति । तेन ईयिवान्, समीयिवान् । आरिवान् । आत्, पपिवान् । ययिवान । तस्थिवान् । जग्लिवान् । घसेकस्वरात इति किम् ? विभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । बभूवान् । उपशुश्रुवान् । नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकस्वरत्वम् । विहितविशेषणं चेह नाश्रीयते । क्वसोरिति किम् ? विभिदिव । विभिदिम । वमयोर्नियमो न भवति । घस्याद्ग्रहणमनेकस्वरार्थम् । इटि हि सत्याकारलोप उपान्त्यलोपश्च भवति । दरिद्रातेस्त्वामा भवितव्यम् । दरिद्रांचक्रवान् । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । एभ्य एव क्सोरादिरिट्र भवति नान्येभ्य इति ॥८३॥

गमहनविद्लविशदृशो वा । ४ । ४ । ८४ ॥

एभ्यः परस्य क्सोरादिरिट् वा भवति । गम्, जग्मिवान् । जगन्वान् । हन्, जघ्निवान् । जघन्वान् । विद्ल, विविदिवान् । विविद्वान् । विश्, विविशिवान् विविश्वान् । दृश्, ददृशिवान् । ददृश्वान्, लृकारो लाभार्थस्य विदेर्ग्रहणार्थः । तेन ज्ञानार्थस्य विविद्वानित्येव भवति । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् क्सुर्नास्त्येव ॥८४॥

सिचोऽञ्जेः । ४ । ४ । ८५ ॥

अञ्जेः परस्य सिच आदिरिड् भवति । आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् । आञ्जिषुः । सिच इति किम् ? अङ्क्ता । अञ्जिता । औदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

धूग्सुस्तोः परस्मै । ४ । ४ । ८६ ॥

एभ्यः परस्य सिच आदिरिड् भवति परस्मैपदे परतः । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । सु इति सुमात्रस्य ग्रहणम् । असावीत् । असाविष्टाम् । असाविषुः । स्तु, अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । परस्मा इति किम् ? अधोष्ट । अधविष्ट । असोष्ट । अस्तोष्ट । धूगो विकल्पे सुस्तुभ्यां च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥८६॥

यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च । ४ । ४ । ८७ ॥

यमिरमिनमिभ्य आदन्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य परस्मैपदविषयस्य सिच आदिरिड् भवति एषां च सोऽन्तो भवति । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषु । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । एभ्यो दिस्योः सिच इड्विधेर्वृद्धिप्रतिषेधः प्रयोजनम् । आदन्त, अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । अग्लासीत् । अग्लासिष्टाम् । अग्लासिषुः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् । अदरिद्रासिषुः । आलोपपक्षे, अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रिषुः । परस्मा इत्येव । आयंस्त । उपायंस्त । अरंस्त । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । अमास्त धान्यं चैत्रः ॥८७॥

ईशीडः सेध्वेस्वध्वमोः । ४ । ४ । ८८ ॥

आभ्यां परयोर्वर्तमानासेध्वयोः पञ्चमीस्वध्वमोश्चादिरिड् भवति । ईश् , ईशिषे । ईशिध्वे । ईशिष्व । ईशिध्वम् । ईड्, ईडिषे । ईडिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् । समुदायद्वयापेक्षं द्विवचनम् । तेन स्वसहचरितस्य ध्वमो ग्रहणात् ह्यस्तनीध्वमि न भवति ।

ईशीडोः ऐङ्गुद्वम् । परोक्षासेध्वयोरामा भाव्यामिति वर्तमानासेध्वयोर्ग्रहणम् । वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥८८॥

रुत्पञ्चकाच्छिदयः । ४ । ४ । ८९ ॥

रुदिस्वपि अनिश्वसिजक्षिलक्षणाद्रुत्पञ्चकात्परस्य व्यञ्जनादेः शित आदिरिड् भवति । रोदिति । रुदितः । स्वपिति । स्वपितः । प्राणिति । प्राणितः । श्वसिति । श्वसितः । जक्षिति । जक्षितः । पञ्चकादिति किम् ? जागर्ति । शिदिति किम् ? स्वप्ता । व्यञ्जनादेरित्येव । रुदन्ति । अयिति किम् ? रुद्यात् । स्वप्यात् ॥ ॥८९॥

दिस्योरीट् । ४ । ४ । ९० ॥

रुत्पञ्चकात्परयोर्दिस्योः शितोरादिरीट् भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । प्राणीत् । प्राणीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । अजक्षीत् । अजक्षीः । दिस्योरिति किम् ? रोदिति । दिसाहचर्यात्सिर्ह्यस्तन्या एव । तेन रोदिषि ॥९०॥

अद्श्चाट् । ४ । ४ । ९१ ॥

अत्ते रुत्पञ्चकात्परयोर्दिस्योः शितोरादिरट् भवति । आदत् । आदः । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । प्राणत् । प्राणः । अश्वसत् । अश्वसः । अजक्षत् । अजक्षः । दिस्योरित्येव । अत्ति । अत्सि । रोदिति । रोदिषि ॥९१॥

संपरेः कृगः स्सट् । ४ । ४ । ९२ ॥

सपरिभ्यां परस्य कृग आदिः स्सट् भवति । संस्करोति कन्याम्, भूषयतीत्यर्थः । संस्कृतं वचनम् । संस्कारो वासना । तत्र न संस्कृतं समुदितमित्यर्थः । परिष्करोति कन्याम् । परिष्कृतम् । परिष्कारः । तत्र नः परिष्कृतम् । भूषासमवाययोरेवेच्छन्त्येके । तन्मतेऽन्यत्र परिकृतम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण सबध्यते पश्चात्साधनेनेति द्विर्वचनादडागमाच्च पूर्वं स्सडेव भवति । संचस्कार । परिचस्कार । समस्करोत् । पर्यस्करोत् । समस्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् । समचिस्करत् । पर्यचिस्करत् । कथं सकृतिः । गर्गादिपाठात् । संकरः परिकर इति किरतेरला भविष्यति । संकार इत्यत्र किरतिरेव । बहुलाधिकारात् घञ् । स्सडिति द्विसकारनिर्देशात् समचिस्करदित्यादौ षो न भवति । परिष्करोतीत्यादौ तु 'असोङसिवूसहस्सटाम्' (२-३-४९) इत्यादिवचनाद्भवति । टकारः 'स्सटि समः'(१-३-१२) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥९२॥

उपाद्भूषासमवायप्रतियत्नविकारवाक्याध्याहारे । ४ । ४ । ९३ ॥

उपात्परस्य कृगो भूषादिष्वर्थेष्वादिः सट् भवति भूषालंकारः । तत्र, कन्यामुपस्करोति भूषयति इत्यर्थः । समवायः समुदायः । तत्र न उपस्कृत समुदितमित्यर्थः । पुनर्यत्नः प्रतियत्नः, सतोऽर्थस्य संबन्धाय वृद्धये तादवस्थ्याय वा समीहा प्रतियत्नः । एधोदकस्योपस्कुरुते । काण्डगुणस्योपस्कुरुते । तत्र प्रतियतत इत्यर्थः । प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः । तत्र, उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । विकृतमित्यर्थः । गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः । तत्र, उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । सोपस्कराणि सूत्राणि । सवाक्याध्याहाराणीत्यर्थः । एष्विति किम् । उपकरोति ॥९३॥

किरो लवने । ४ । ४ । ९४ ॥

उपात्परस्य किरतेः सडादिर्भवति लवने लवनविषयश्चेत्तदर्थो भवति । उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः । 'उपात् किरो लवने' (५-४-७२) इति णम् । लवन इति किम् ? उपकिरति पुष्पम् ॥९४॥

प्रतेश्च वधे । ४ । ४ । ९५ ॥

प्रतेरुपाच्च परस्य किरतेर्वधे हिंसायां विषयेऽभिधेये वा सडादिर्भवति । प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । हिंसानुबन्धी विक्षेपस्ते भूयात् इत्यर्थः । अभिधेये, उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । हत इत्यर्थः । वध इति किम् ? प्रतिकीर्णं बीजं विक्षिप्तमित्यर्थः ॥९५॥

अपाच्चतुष्पात्पक्षिशुनि हृष्टान्नाश्रयार्थे । ४ । ४ । ९६ ॥

अपात्परस्य किरतेश्चतुष्पदि पक्षिणि शुनि च कर्तरि यथासङ्ख्यं हृष्टेऽन्नार्थिनि आश्रयार्थिनि सति सडादिर्भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्ट । हर्षाद्विलिख्य तटं विक्षिपतीत्यर्थ । अपस्किरते । कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । विलिख्यावस्करं विक्षिपतीत्यर्थः । अपस्किरते श्वाश्रयार्थी । विलिख्य भस्म विक्षिपतीत्यर्थः । अपादिति किम् ? विकिरति वृषभो हृष्टः । एष्विति किम् ? अपकिरति बालो धूलिं हृष्टः । हृष्टादिष्विति किम् ? अपकिरति हस्ती रजश्चापलेन ॥९६॥

वौ विष्किरो वा । ४ । ४ । ९७ ॥

वौ पक्षिण्यभिधेये विष्किर इति वा स्सट् निपात्यते । विकिरतीति विष्किरः पक्षिविशेषः । विकिरोऽपि स एव । अन्ये तु पक्षिणोऽन्यत्र विकिरशब्दस्यापि प्रयोगो नास्तीत्याहु ॥९७॥

प्रात्तुम्पतेर्गवि । ४ । ४ । ९८ ॥

प्रात्परस्य तुम्प इत्येतस्य धातोर्गवि कर्तरि स्सडादिर्भवति । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पति वत्सो मातरम् । प्रस्तुम्पको वत्सः । गवीति किम् ? प्रस्तुम्पति वनस्पतिः । अन्ये तु प्रात्परस्य तुम्पतिशब्दस्य गवि अभिधेये सडादिर्भवति । प्रस्तुम्पतिर्गौः । प्रस्तुम्पतिरन्यः । तुम्पतिधातोस्तु सट् न भवतीति मन्यन्ते । एके तु प्रातुम्पतेः कपीत्यारभन्ते । कपि हिंसायां कच्पर्याये वा कपि समासान्त इति च व्याचक्षते । प्रस्तुम्पति वत्सो मातरम् हिनस्तीत्यर्थः । प्रगतस्तुम्पोऽस्मात्प्रस्तुम्पको देशः ॥९८॥

उदितः स्वरान्नोन्तः । ४ । ४ । ९९॥

उदितो धातोः स्वरात्परो नोऽन्तोऽवयवो भवति । नन्दति । निन्दति । नन्दितः । निन्दितः । कुण्डिता । हुण्डिता । अय चोपदेशावस्थायामेव भवत्यनैमित्तिकत्वात् । तेन कुण्डा हुण्डेत्यादौ 'क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात्' (५-३-१०६) इत्यप्रत्ययः सिद्धो भवति ॥९९॥

मुचादितृफदृफगुफशुभोम्भः शे । ४ । ४ । १०० ॥

एषां स्वरान्नोऽन्तो भवति शे परे । मुञ्चति । मुञ्चते । सिञ्चति । सिञ्चते । विन्दति । विन्दते । लुम्पति । लुम्पते । लिम्पति । लिम्पते । कृन्तति । खिन्दति । पिंशति । तृफ, तृम्फति । दृफ, दृम्फति । गुफ, गुम्फति । शुभ, शुम्भति । उभ् उम्भति । तृफादयः सनकारा अनकाराश्च तुदादिषु पठ्यन्ते । तत्र तृम्फादीनां शे नस्य लुक् इति तृफादीनां नविधानम् । विधानसामर्थ्याच्चस्य लोपो न भवतीति तृफति तृम्फतीत्यादि द्वैरूप्यं सिद्धम् । एषामिति किम् ? तुदति । श इति किम् ? मोक्ता । मोक्तुम् । मुच्लृंती, षिचींत्, विद्लृती, लुप्लृंती, लिपींत्, कृतैत्, खिदंत्, पिशत्, वृत् इति मुचादिः ॥१००॥

जभः स्वरे । ४ । ४ । १०१ ॥

जम्भतेः स्वरादौ प्रत्यये परे नोऽन्तो भवति । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भंजम्भम् । जम्भो वर्तते । स्वर इति किम् ? जभ्यम् । जंजभ्धि ॥१०१॥

रध इटि तु परोक्षायामेव । ४ । ४ । १०२।

राध्यतेः स्वरात्परः स्वरादौ प्रत्यये परेऽन्तो नो भवति इटि तु इडादौ तु प्रत्यये परोक्षायामेव । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धंरन्धम् । रन्धो वर्तते । इटि तु परोक्षायाम् । ररन्धिव । ररन्धिम । रेधिवान् । अत्र नस्य लुक् । परोक्षायामेवेति किम् ? रधिता । रधिष्यति । एवकारो विपरीतनियमनिरासार्थः । तेनेह नियमो न भवति । ररन्ध । ररन्धतुः । ररन्धुः । स्वर इत्येव । रद्धा ॥१०२॥

रभोऽपरोक्षाशवि । ४ । ४ । १०३॥

रभतेः स्वरात्परः परोक्षाशव्वर्जिते स्वरादौ प्रत्यये परे नोऽन्तो भवति । आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्तते । अपरोक्षाशवीति किम् ? आरेभे । आरभते । स्वर इत्येव । आरब्धा ॥१०३॥

लभः । ४ । ४ । १०४ ॥

लभतेः स्वरात्परः परोक्षाशव्वर्जिते स्वरादौ प्रत्यये परे नोऽन्तो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । अपरोक्षाशवीत्येव । लेभे । लभते । लभेः परस्मैपदस्याप्यभिधानात् लभन्ती स्त्रीति केचित् । स्वर इत्येव । लब्धा । योगविभाग उत्तरार्थः ॥१०४॥

आङो यि । ४ । ४ । १०५ ॥

आङः परस्य लभतेः स्वरात्परो यि यकारादौ प्रत्यये नोऽन्तो भवति । आलम्भ्या गौः । आलम्भ्या वडवा । आङ इति किम् ? लभ्यः । यीति किम् ? आलब्धा ॥१०५॥

उपात्स्तुतौ । ४ । ४ । १०६ ॥

उपात्परस्य लभतेः स्वरात्परो यकारादौ प्रत्यये परे स्तुतौ प्रशंसायां गम्यमानायां नोऽन्तो भवति । उपलम्भ्या विद्या भवता । उपलम्भ्यं शीलम् । स्तुताविति किम् ? उपलभ्या वार्ता । उपलभ्यमस्माद्वृषलात् किञ्चित् ॥१०६॥

ञिख्णमोर्वा । ४ । ४ । १०७ ॥

ञौ ख्णमि च प्रत्यये परे लभतेः स्वरात्परो नोऽन्तो वा भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभंलाभम् । लम्भंलम्भम् । ॥१०७॥

उपसर्गात् खल्घञोश्च । ४ । ४ । १०८॥

उपसर्गात्परस्य लभेः स्वरात्परः खल्घञोर्ञिख्णमोश्च परयोर्नोऽन्तो भवति । खल्, ईषत्प्रलम्भम् । ईषदुपलम्भम् । दुष्प्रलम्भम् । सुप्रलम्भम् । घञ्, प्रलम्भः । उपलम्भः । विलम्भः । ञि, प्रालम्भि । ख्णम्, प्रलम्भंप्रलम्भम् । उपसर्गादिति किम् ? ईषल्लभः । लाभो वर्तते । ञिख्णमोर्नित्यार्थमुपसर्गादेव खल्घञोरिति नियमार्थं वचनम् ॥१०८॥

सुदुर्भ्यः । ४ । ४ । १०९ ॥

सुदुर् इत्येताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां चोपसर्गात्पराभ्यां परस्य लभतेः स्वरात्परः खल्घञोः परयोर्नोऽन्तो भवति । खल्, अतिसुलम्भम् । अतिदुर्लम्भम् । घञ्, अतिसुलम्भः । अतिसुदुर्लम्भः । उपसर्गादित्येव । सुलभम् । दुर्लभम् । सुदुर्लभम् । सुलाभः । दुर्लाभः । सुदुर्लाभः । अतिसुलभमतिदुर्लभमित्यतेः पूजातिक्रमयोरनुपसर्गत्वात् । उपसर्गादेव सुदुर्भ्य इति नियमार्थं वचनम् । बहुवचनं व्यस्तसमस्तपरिग्रहार्थम् दुस्सग्रहार्थं च ॥१०९॥

नशो धुटि । ४ । ४ । ११० ॥

नश्यतेः स्वरात्परो धुडादौ प्रत्यये परे नोऽन्तो भवति । नंष्टा । नंष्टुम् । नङ्क्ष्यति । निनङ्क्ष्यति । धुटीति किम् ? नश्यति । नशिता ॥११०॥

मस्जेः सः । ४ । ४ । १११ ॥

मस्जतेः स्वरात्परस्य सकारस्य स्थाने धुडादौ

प्रत्यये नोऽन्तो भवति । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । मङ्क्ष्यति । मिमङ्क्षति । ममङ्क्थ । अमाङ्क्षीत् । आदेशकरणं नलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मक्त्वा तसि, मामक्तः । धुटीति किम् ? मज्जनम् ॥१११॥

अः सृजिदृशोऽकिति । ४ । ४ । ११२॥

सृजिदृशोः स्वरात्परो धुडादौ प्रत्यये अकारोऽन्तो भवति 'अकिति' किति तु न भवति । स्रष्टा । स्रष्टुम् स्रष्टव्यम् । अस्राक्षीत् । परत्वादकारागमे सति वृद्धिः । स्रक्ष्यति । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् । अद्राक्षीत् । द्रक्ष्यति । सरिस्रष्टि । सरिस्रष्टः । दरिद्रष्टि । दरिद्रष्टः । डित्यपि नेच्छन्त्येके । धुटीत्येव । सर्जनम् । दर्शनम् । अकितीति किम् ? सृष्टः । दृष्टः । सिसृक्षति । दिदृक्षते । प्रसज्याश्रयणात्प्रतिषेधे धुटीति नाश्रीयते । तेन सिज्लुचो धुडादित्वं प्रति वर्णाश्रयत्वेन स्थानिवद्भावाभावेऽपि कित्त्वं प्रति स्थानिवद्भावात् किदाश्रयः प्रतिषेधो भवति । असृष्ट । असृष्ठाः । समदृष्ट । समदृष्ठाः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानात् चेह न भवति । रज्जुसृड्भ्याम् । देवदृग्भ्याम् ॥ ११२ ॥

स्पृशादिसृपो वा । ४ । ४ । ११३ ॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपां स्वरात्परो धुडादौ प्रत्यये परेऽकारोऽन्तो वा भवति अकिति । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । स्प्रष्टुम् । स्पर्ष्टुम् । स्प्रष्टव्यम् । स्पर्ष्टव्यम् । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । एवं म्रष्टा । मर्ष्टा । क्रष्टा । कर्ष्टा । त्रप्ता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्प्ता । स्रप्ता । सर्प्ता । धुटीत्येव । स्पर्शनम् । मर्शनम् । अकितीत्येव । स्पृष्टः । पिस्पृक्षति ॥ ११३ ॥

ह्रस्वस्य तः पित्कृति । ४ । ४ । ११४ ॥

धुटीति । निवृत्तमसंभवात् अकितीति च 'सोस्तो ड्वनिपि' इति सूत्राकरणात् । ह्रस्वान्तस्य धातोः पिति कृत्प्रत्यये परे तोऽन्तो भवति । जगत् । अग्निचित् । सोमसुत् । पुण्यकृत् । आगत्य । विजित्य प्रस्तुत्य । प्रहृत्य । ह्रस्वस्येति किम् ? ग्रामणीः । आलूय । पिदिति किम् ? चितम् । स्तुतम् । कृतीति किम् ? अजुहवुः । ग्रामणि कुलं वृत्रह कुलमित्यत्र तु 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति न भवति । सुश्रूः उपश्रूयेत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च य्वृद्दीर्घत्वं च भवति ॥ ११४ ॥

अतो म आने । ४ । ४ । ११५ ॥

धातोर्विहिते आने प्रत्यये परेऽकारस्य मोऽन्तो भवति । पचमानः । पवमानः । कवचमुद्वहमानः । करिष्यमाणः । विद्यमानः । अत इति किम् ? शयानः । भुञ्जानः । आन इति किम् ? पचन् । पूर्वान्तकरणं 'मव्यस्याः' (४–२–११३) इत्याकारनिवृत्त्यर्थम् । ॥ ११५ ॥

आसीनः । ४ । ४ । ११६ ॥

आस्तेः परस्यानस्यादेरीकारो निपात्यते । आसीनः । उदासीनः । उपासीनः । अध्यासीनः ॥ ११६ ॥

ऋतां क्ङितीर् ॥ ४ । ४ । ११७ ॥

ऋकारान्तस्य धातोः किति ङिति च प्रत्यये परे निर्देशात् ॠकारस्यैव स्थाने इरित्ययमादेशो भवति । तीर्णम् । दीर्णम् । आस्तीर्णम् । विशीर्णम् । ङिति, किरति । गिरति । बहुवचनं लाक्षणिकस्यापि परिग्रहार्थम् । चिकीर्षति । जिहीर्षति । क्ङितीति किम् ? तरति । ॥ ११७ ॥

ओष्ठ्यादुर् । ४ । ४ । ११८ ॥

धातोरोष्ठ्याद्वर्णात्परस्य ऋकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे उरादेशो भवति । इरोऽपवादः । पूर्तः । पूः । पुरौ । पुरः । पोपूर्यते । पोपुरति । बुबूर्षति । बुभूर्षति । मुमूर्षति । दन्त्यौष्ठ्योऽप्योष्ठ्यः । तेन वुवूर्षते प्रावुवूर्षति । ओष्ठ्यादिति किम् ? तीर्णम् । धातोरिति विशेषणादिह न भवति । समीर्णम् । क्ङितीत्येव । निपरणम् । निपारकः । प्रावरणम् । प्रावारकः । केचित्तु उपान्त्यस्यापि ऋत उरमिच्छन्ति । पृणूभृणोर्यङ्लुप् तस् 'अहन्पञ्चम' (४–१–१०७) इत्यादिना दीर्घत्वम् । परिपूर्णः । मरिमूर्णः । अविशेषनिर्देशात्तदपि संगृहीतम् ॥ ११८ ॥

इसासः शासोऽङ्व्यञ्जने । ४ । ४ ॥ ११९ ॥

शास्तेरवयवस्यासः स्थानेऽङि व्यञ्जनादौ च क्ङिति प्रत्यये परे इसित्ययमादेशो भवति । अङि, अशिषत् । अन्वशिषत् । क्ङिति व्यञ्जने, शिष्टः । शिष्टवान् । अनुशिष्टः । शिष्ट्वा । अनुशिष्य । शिष्यः । शिष्यते । शेशिष्यते । शिष्टः । शिष्ठः । शिष्वः । शिष्मः । शास । शिसित्यकृत्वा आस इस्विधानं यङ्लुपि शाशिष्ट इत्यादिप्रयोगार्थम् । अन्यथा शिष्ट इत्यादि स्यात् । अङ्व्यञ्जन इति किम् ? शशासतुः । शशासुः । शासति । क्ङितीत्येव । शास्ता । शास्त्रम् । शास्ति ॥ ११९ ॥

क्वौ । ४ । ४ । १२० ॥

शासोऽवयवस्यासः स्थाने क्वाविसादेशो भवति । आर्यशीः । मित्त्रशीः ॥ १२० ॥

आङः । ४ । ४ । १२१ ॥

आङः परस्य शासोऽवयवस्यासः स्थाने क्वावेवेसादेशो भवति । आशीः । आशिषौ । आशिषः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थो योगः । तेनेह न भवति । आयुराशास्ते । आशास्वहे । आशास्महे ॥ १२१ ॥

य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक् । ४ । ४ ॥ १२२ ॥

पौ यकाररहितव्यञ्जनादौ च प्रत्यये यकारवकारयोर्लुग् भवति । पुग्रहणमप्रत्ययार्थम् । पौ, क्नोपयति । क्ष्मापयति । अय्व्यञ्जने, क्नूतम् । क्ष्मातम् । ऊतम् । देदिवः । शेश्रिवः । अजेजीव । दिदिवान् । दिदिवांसौ । दिदिवांसः । कण्डूमिच्छतीति कण्डूयतेः क्विप् । कण्डूः । कण्डुवौ । कण्डुवः । लोलूः । योमूः । ऋत्युः । पून्युः । विचि तेवृड्देवृडोः सुते., सुदे., कथं वृक्षवयतीति वृक्षव् णिलुकः स्थानिवत्त्वात् भविष्यति । यवर्जनं किम् ? क्नूय्यते । सेव्यते । व्यञ्जन इति किम् ? क्नूयिता । देविता । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् धात्ववयवे न भवति । वश्चकः ॥ १२२ ॥

कृतः कीर्तिः । ४ । ४ ॥ १२३ ॥

कृतण् इत्येतस्य कीर्त् इत्ययमादेशो भवति । कीर्तयति । कीर्तयत. । कीर्तयन्ति । कीर्त्तिः । कॄत ॠदुपदेशोऽचीकृतदित्यत्र ऋकारश्रवणार्थः । इकारान्तनिर्देशो मङ्गलार्थः ॥ १२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ
चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रबाहु गृहीतचेदीशकरोऽवतीर्णः ॥ अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं श्री भीमदेवः किल भीम एव ॥ ॥ ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

आ तुमोऽत्यादिः कृत् । ५ । १ । १ ॥

धातोर्विधीयमानस्त्यादिवर्जितो वक्ष्यमाणः प्रत्ययस्तुममभिव्याप्य कृत्संज्ञो भवति । घनघात्यः । उदकेविशीर्णम् । गोदायो व्रजति । अत्यादिरिति किम् । प्रणिस्ते । कृत्प्रदेशाः 'तिक्कृतौ नाम्नि (५–१–७१) इत्येवमादयः ॥ १ ॥

बहुलम् । ५ । १ । २ ॥

अधिकारोऽयम् । कृत्प्रत्ययो यथानिर्दिष्टात् अर्थादेरन्यत्रापि बहुलं भवति । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यत इति गलेचोपकः । मुह्यत्यनेनात्मेति मोहनीयं कर्म । स्नाति तेनेति स्नानीयं चूर्णम् । एवं यानीयोऽश्वः । दीयते तस्मै इति दानीयोऽतिथि । संप्रदीयतेऽस्मा इति संप्रदानम् । एवं स्पृहणीया विभूतिः । समावर्तते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरु । एवमुद्वेजनीय खलः । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानीयं नगरम् । एवं शयनीयः पल्यङ्क ॥२॥

कर्तरि । ५ । १ । ३ ॥

कृत्प्रत्ययोऽर्थविशेषनिर्देशमन्तरेण कर्तरि भवति । कारकः । कर्ता । पचः । नन्दनः ॥ ३ ॥

व्याप्ये घुरकेलिमकृष्टपच्यम् । ५ । १ । ४ ॥

घुर केलिम इत्येतौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यशब्दश्च व्याप्ये कर्तरि भवतीति वेदितव्यम् । घुरो वक्ष्यते । केलिमोऽत एव वचनात् ज्ञायते । कृष्टपच्ये यश्च । भज्यते स्वयमेव, भङ्गुरं काष्ठम् । एवं भिदुरः कुशूलः । छिदुरा रज्जुः । भासमिदिविदां कर्तर्येव घुरः कर्मकर्तुरसंभवात् । भासते इत्येवंशीलो भासुरः । एवं मेदुरः । विदुरः । केचिच्छिदिभिदोरपि कर्तरि घुरमिच्छन्ति । दोषान्धकारभिदुरो दप्तारिवक्षश्छिदुर इति । पच्यन्ते स्वयमेव पचेलिमा माषाः । एवं भिदेलिमास्तण्डुलाः । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव कृष्टपच्याः शालयः ॥ ४ ॥

संगतेऽजर्यम् । ५ । १ । ५ ॥

सगमन संगतम् । तस्मिन्कर्तर्यभिधेये नञ्पूर्वाज्जीर्यतेर्यप्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीति अजर्यम् आर्यसगतम् । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम् । सामान्यविशेषभावेन चोभयोरपि प्रयोगो भवति । तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम् । अजर्यं सगतं नोऽस्तु । संगत इति किम् ? अजरः पटः । अजरिता कम्बलः । कर्तरीत्येव । अजार्यं संगतेन ॥ ५ ॥

रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम् । ५ । १ । ५ ॥

एते कर्तरि निपात्यन्ते । रोचतेर्नञ्पूर्वात् व्यथतेश्च क्यप् प्रत्ययो वसतेस्तु तव्यण् निपात्यते । रोचते इति रुच्यो मोदको मैत्राय । न व्यथते इत्यव्यथ्यो मुनिः । वसतीति वास्तव्यः ॥ ६ ॥

भव्यगेयजन्यरम्यापात्याप्लाव्यं नवा । ५ । १ । ७ ॥

एते कर्तरि वा निपात्यन्ते । भावकर्मणोः प्राप्तयोः पक्षे कर्तरि विधानार्थमिदम् ? भूगायतिरमयतिभ्यो यो यः प्रत्ययो यश्च जनेराङ्पूर्वाभ्यां च पतिप्लुभ्यां ध्यण् स कर्तरि वा निपात्यते । भवत्यसाविति भव्यः । पक्षे भव्यमनेन । गायतीति गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानि । जायतेऽसाविति जन्य । जन्यमनेन । रमयत्यसौ रम्यः । रम्यते रम्यः ।

आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेन । आप्लवतेऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेन ॥ ७ ॥

प्रवचनीयादयः ।५।१।८॥

प्रवचनीयादयः कर्तर्यनीयप्रत्ययान्ता वा निपात्यन्ते । प्रवक्ति प्रब्रूते वा प्रवचनीयो गुरुः शासनस्य । प्रवचनीयं गुरुणा शासनम् । उपतिष्ठत इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः । एवं रमयतीति रमणीयो देशः । मदयतिइति मदनीया योषित् । दीपयतीति दीपनीयं चूर्णम् । मोहयतीति मोहनीयं कर्म । ज्ञानमावृणोतीति ज्ञानावरणीयम् । एवं दर्शनावरणीयम् ॥ ८ ॥

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभजेः क्तः ।५।१।९॥

एभ्यः क्तप्रत्ययो यो विहितः स कर्तरि वा भवति । श्लिष्टः । आश्लिष्टः कान्तां कामुकः । आश्लिष्टा कान्ता कामुकेन । आश्लिष्टं कामुकेन । शीङ्, अतिशयितो गुरुं शिष्यः । अतिशयितो गुरुः शिष्येण । अतिशयितं शिष्येण । स्था उपस्थितो गुरुं शिष्यः । उपस्थितो गुरुः शिष्येण । उपस्थितं शिष्येण । आस् उपासितो गुरुं शिष्यः । उपासितो गुरुः शिष्येण । उपासितं शिष्येण । वस्, अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन् अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणविका माणवकेन । अनुजातं माणवकेन । विजाता वत्सं गौः । विजातो वत्सो गवा । विजातं गवा । रुह, आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जॄ, अनुजीर्णो वृषलीं चैत्रः । अनुप्राप्य जीर्ण इत्यर्थः । अनुजीर्णा वृषली चैत्रेण । अनुजीर्णं चैत्रेण । भज्, विभक्ता भ्रातरो रिक्थम् । विभक्तं भ्रातृभिः रिक्थं । विभक्तं भ्रातृभिः । अकर्मका अपि हि धातव उपसर्गसंबन्धात्सकर्मका भवन्तीति शीङादिग्रहणम् । अन्यथाऽकर्मकत्वादुत्तरेणैव सिद्धम् । श्लिषभजी केवलावपि सकर्मकौ ॥ ९ ॥

आरम्भे ।५।१।१०॥

आरम्भे आदिकर्मणि भूतादित्वेन विवक्षिते वर्तमानाद्धातोर्यः क्तो विहितः स कर्तरि वा स्यात् । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो भवता । प्रकृतं भवता । प्रभुक्त ओदनं चैत्रः । प्रभुक्त ओदनश्चैत्रेण । प्रभुक्तं चैत्रेण ॥ १० ॥

गत्यर्थाकर्मकपिबभुजेः ।५।१।११॥

भूतादौ य. क्तो विहितः स गत्यर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यः पिबभुजिभ्यां च कर्तरि वा भवति । गत्यर्थ, गतो मैत्रो ग्रामम् । गतो मैत्रेण ग्रामः । गतं मैत्रेण । यातास्ते ग्रामम् । यातस्तैर्ग्रामः । यातं तै. । अकर्मक, आसितो भवान् । शयितो भवान् । आसितं भवता । शयितं भवता । सकर्मका अप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः । तेन पठितो भवान् । एवं प्रख्यातः । विदितः । अविवक्षितकर्मभ्यो नेच्छन्त्येके । तन्मते कृतो देवदत्तः । हृतो देवदत्तः इत्यादि कर्तरि न भवति । कालभावाध्वभिश्च कर्मभिः सकर्मका अप्यकर्मका उक्ताः । तेन त्रैरूप्यं भवति । सुप्तो भवान् मासम् । सुप्तो भवता मासः । सुप्तं भवता । एवमोदनपाकं सुप्तो भवान् इत्यादि । पिब, पयः पीता गावः । इदं गोभिः पीतम् । इह गोभिः पीतम् । भुजि, अन्नं भुक्तास्ते । इदं तैर्भुक्तम् । इह तैर्भुक्तम् ॥११॥

अद्यर्थाच्चाधारे ।५।१।१२॥

अद्यर्थात् आहारार्थात् धातोर्गत्यर्थाकर्मकपिब

भुजेश्च यः क्तः स आधारे वा भवति । इदमेषां-जग्धम् । इदं तैर्जग्धम् । इह तैर्जग्धम् । इदमेषामभ्य-वहृतम् । इदं तैरभ्यवहृतम् । इह तैरभ्यवहृतम् । इदं तेषामशितम् । इदं तैरशितम् । इह तैरशितम् । आरम्भे तु कर्तर्यपि भवति । इह ते अन्नं प्राशिताः । इह ते मधु प्रलीढाः । गत्यर्थादिभ्यः खल्वपि । इदं तेषा यातम् । इदमहेः सृप्तम् । इद-मेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । इदं गवां पीतम् । इदं तेषां भुक्तम् । पक्षे कर्तृकर्मभावेषु पूर्वाण्येवोदा-हरणानि ॥१२॥

क्त्वातुमम् भावे । ५ । १ । १३ ॥

वेति निवृत्तम् । क्त्वा तुम् अम् इत्येते प्रत्यया भावे धात्वर्थमात्रे वेदितव्याः । कृत्वा व्रजति । कर्तुं व्रजति । कारंकारं व्रजति । चौरंकारमाक्रोशति । अतिथिवेदं भोजयति ॥१३॥

भीमादयोऽपादाने । ५ । १ । १४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने साधवो भवन्ति । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । एवं भीष्मः । भयानकः । वरुः । समुद्रः । स्रुवः । स्रुक् । रक्षः । संकसुकः । स्खलतिः । उणादिप्रत्ययान्ता एते संप्रदानाच्चान्यत्रो-णादयः' (५-१-१५) इति निषेधेनाप्राप्ता निपा-त्यन्ते ॥१४॥

संप्रदानाच्चान्यत्रोणादयः । ५ । १ । १५ ॥

संप्रदानादपादानाच्चान्यत्र कारके भावे चोणा-दयः प्रत्यया भवन्ति । कृत्वात्कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मा-दिष्वपि कथ्यन्ते । करोतीति कारुः । वातीति वायुः । कषितोऽसाविति कर्मणि कषिः । तन्यतेऽसाविति तनुः । ऋचन्ति तयेति ऋक् । वृत्तं तत्रेति वर्त्म । चरितं तत्रेति चर्म ॥१५॥

असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः । ५ । १ । १६ ॥

इतः सूत्रादरभ्य स्त्रियां क्तिरित्यतः प्राक् योऽप-वादस्तद्विषयेऽपवादेनासमानरूप उत्सर्ग औत्सर्गिकः प्रत्ययो वा भवति । अवश्यलाव्यम् । अवश्यलवित-व्यम् । अवश्यलवनीयम् । ज्ञः । ज्ञाता । ज्ञायकः । नन्दनः । नन्दकः । नन्दयिता । असरूप इति किम्? ध्यणि यो न स्यात् । कार्यम् । डविषयेऽण् न स्यात् गोदः । अनुबन्धोऽप्रयोगी इति सारूप्यमेव । प्राक्-क्तेरिति किम्? कृतिः । चितिः । रक्षितम् । रक्षणम् । घञादिर्न भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । क्तिर्न भवति। ईषत्पानः । सुपानः । दुष्पानः । खल् न भवति । अपवादत्यादिविषये तु असरूपोऽप्युत्सर्गत्यादिर्न प्रव-र्तते इति 'श्रुसद'--(५-२-१) इत्यादिसूत्रे वा ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥१६॥

ऋवर्णव्यञ्जनाद् ध्यण् । ५ । १ । १७ ॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । णकारो वृद्ध्यर्थः । घकारः 'क्तेनिट' (४-१-१११) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥१७॥

पाणिसमवाभ्यां सृजः । ५ । १ । १८ ॥

पाणिपूर्वात्समवपूर्वाच्च सृजेर्घ्यण् प्रत्ययो भवति । ऋदुपान्त्यक्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणि-सर्ग्या रज्जुः । समवसृज्यते इति समवसर्ग्यः । पाणि-समवाभ्यामिति किम्? सृज्यम् । संसृज्यम् । सम-वेति समुदायपरिग्रहार्थं द्विवचनम् ॥ १८ ॥

उवर्णादावश्यके । ५ । १ । १९ ॥

अवश्यस्य भावोऽवश्यंभाव इति वा अकञि आवश्यकम् । तस्मिन्द्योत्ये उवर्णान्ताद्धातोर्घ्यण्

भवति । लाव्यम् । पाव्यम् । यन्नियोगात् कर्तव्यम् अर्थप्रकरणादिना निश्चितं तत्रायं प्रत्ययः । लाव्यमवश्यम् । पाव्यमवश्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । अत्रावश्यंशब्देनापि अवश्यंभावो द्योत्यते मयूरव्यंसकादित्वाच्च समासः । अवश्यस्तुत्य इति परत्वात् क्यप् । आवश्यक इति किम् ? लव्यम् । पव्यम् ॥१९॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिडिपिदभिचम्यानमः । ५ । १ । २० ॥

आङ्पूर्वाभ्यां सुनोतिनमिभ्यां यौत्यादिभ्यश्च धातुभ्यो घ्यण् भवति । यापवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । अभिलाप्यम् । अपत्राप्यम् । डेप्यम् । दभि सौत्रो बन्धने वर्तते । दाभ्यम् । अवदाभ्यम् । आचाम्यम् । आनाम्यम् । नमिरन्तर्भूतण्यर्थः सकर्मकः । अकर्मका अपि हि धातवो ण्यर्थे वर्तमानाः सकर्मका भवन्ति । यथा नेमिं नमन्ति । डिपेः कुटादित्वाद्ये गुणो न लभ्यते इति घ्यण् विधीयते । आनमेर्नेच्छन्त्येके ॥२०॥

वाधारेऽमावस्या । ५ । १ । २१ ॥

अमापूर्वाद्वसतेराधारे घ्यण् प्रत्ययो धातोः पक्षे ह्रस्वश्च निपात्यते । अमाशब्दः सहार्थः । सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या अमावास्या वा रूढ्या तिथिविशेषः । पक्षे यमकृत्वा ह्रस्वनिपातनम् 'अश्वामावास्यायाः' (६-३-१०३) इत्यत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावास्याशब्देन अमावस्याशब्दस्यापि प्रहणार्थम् ॥२१॥

संचाय्यकुण्डपाय्यराजसूयं क्रतौ ।५।१।२२॥

एते क्रतावभिधेये घ्यणन्ता निपात्यन्ते आधारे कर्मणि वा । निपातनादेवायादेशदीर्घत्वे अपि भवतः । सचीयते सोमोऽस्मिन् संचीयते वासाविति सचाय्य क्रतुः । सचेयोऽन्यः । कुण्डैः पीयते सोमोऽस्मिन् कुण्डैः पीयते इति वा कुण्डपाय्यः क्रतुः । ससोमको हि यागः क्रतु. । कुण्डपानोऽन्यः । राजा सूयतेऽस्मिन् राज्ञा वा सोतव्य इति राजसूयः क्रतुः ॥२२॥

प्रणाय्यो निष्कामासम्मते ।५।१।२३॥

प्रपूर्वान्नियतेर्घ्यण् आयादेशश्च निपात्यते निष्कामेऽसमते वाभिधेये । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विषयेष्वनभिलाष इत्यर्थः । प्रणाय्यश्चौरः । सर्वलोकासम्मत इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥२३॥

धाय्यापाय्यसान्नाय्यनिकाय्यमृङ्मानहविर्निवासे । ५ । १ । २४॥

धाय्यादयः शब्दा ऋगादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं घ्यणन्ता निपात्यन्ते । निपातनादेव च सर्वत्रायादेशः । दधातेर्ऋचि, धीयते समिदग्नावनयेति धाय्या ऋक् । रूढिशब्दत्वात्काश्चिदेव ऋच उच्यन्ते । अन्यत्र धेया । मीयते येन तन्मानम् । तत्र माङ आदिपत्वं च । मीयते तेनेति पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वान्नियतेर्हविषि समो दीर्घत्वं च । सान्नाय्यं हविः । अयमपि रूढिशब्दत्वाद्धविर्विशेषेऽवतिष्ठते । संनेयमन्यत् । निपूर्वाच्चिनोतेर्निवासे आदिकत्वं च । निकाय्यो निवास. । निचेयमन्यत् ॥२४॥

परिचाय्योपचाय्यानाय्यसमूह्यचित्यमग्नौ । ५ । १ । २५॥

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेर्घ्यण् आयादेशश्च । परिचीयते इति परिचाय्योऽग्निः । एवमुपचाय्य. । परिचेयः, उपचेयोऽन्य । आङ्पूर्वान्नियतेर्घ्यण् आयादेशश्च । गार्हपत्यादानीयते इत्यानाय्यो दक्षिणाग्निः । स ह्याहवनीयेन सह एकयोनिरेवोच्यते ।

आनेयोऽन्य. । केचिदग्निविशेषादन्यत्राप्यनित्यविशेष इच्छन्ति । आनाय्यो गोधुक् । अनित्य इत्यर्थः । सपूर्वाद्वहेर्घ्यण् ऊत्वं च वशब्दस्य । समुह्यत इति समूह्यः । अन्यः संवाह्यः । अन्ये तु संपूर्वादूहेरग्नावेवेति नियमार्थं घ्यणं निपातयन्ति । अग्नेरन्यत्र समूहितव्य इत्येव । वहेस्तु तन्मतेऽग्नावपि संवाह्य इति भवति । चिनोते. क्यप् । चित्योऽग्निः । चेयोऽन्यः ॥२५॥

याज्या दानर्चि । ५ । १ । २६ ॥

यजे. करणे घ्यण् निपात्यते दानर्च्यभिधेयायाम् । इज्यतेऽनयेति याज्या । 'त्यज्यजप्रवचः' (४–४–११८) इति गत्वाभाव· ॥२६॥

तव्यानीयौ । ५ । १ । २७ ॥

धातोः परौ तव्य अनीय इत्येतौ प्रत्ययौ भवत· । शयितव्यम् । शयनीयम् । वस्तव्यम् । वसनीयम् । कर्तव्यम् । करणीयम् भवता । कर्तव्य· करणीयः कट· ॥२७॥

य एच्चातः । ५ । १ । २८॥

ऋवर्णव्यञ्जनान्तात् घ्यणो विहितत्वात्परिशिष्टात् स्वरान्ताद्धातोर्य· प्रत्ययो भवति अन्त्याकारस्य चैकारो भवति । दित्स्यम् । धित्स्यम् । चेयम् । जेयम् । नेयम् । शेयम् । नव्यम् । लव्यम् । भव्यम् । एच्चातः । देयम् । धेयम् ॥२८॥

शकितकिचतियतिशसिसहियजिभजिपवर्गात् । ५ । १ । २९ ॥

शक्यादिभ्यः पवर्गान्तेभ्यश्च धातुभ्यो यः प्रत्ययो भवति । घ्यणोऽपवादः । शक्यम् । तक्यम् । चत्यम् । यत्यम् । शस्यम् । सह्यम् । यज्यम् । भज्यम् । पवर्ग, तप्यम् । लभ्यम् । गम्यम् । यजेः 'त्यज्यजप्रवच' (४–१–११८) इति प्रतिषेधात् भजेश्च बाहुलकाद् घ्यणपि । याज्यम् । भाग्यम् । यजिभजिभ्यां नेच्छन्त्येके । कथमसिना वध्योऽसिवध्यः, मुशलवध्यः । 'न जनवध·' (४–३–५४) इति वृद्धिप्रतिषेधे घ्यणा भविष्यति ॥२९॥

यमदगदोऽनुपसर्गात् । ५ । १ । ३० ॥

उपसर्गरहितेभ्य एभ्यो य प्रत्ययो भवति । यम्यम् । मद्यम् । गद्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? आयाम्यम् । प्रमाद्यम् । निगाद्यम् । पवर्गान्तत्वात् सिद्धे यमो नियमार्थं वचनम् अनुपसर्गादेव यथा स्यात् । बहुलवचनान्माद्यत्यनेनेति मद्यम् । करणेऽपि नियम्यमिति च सोपसर्गादिति ॥३०॥

चरेराङस्त्वगुरौ । ५ । १ ३१ ॥

अनुपसर्गाच्चरेराङ्पूर्वात्त्वगुरावर्थे यो भवति । चर्यं भवता । चर्यो देशः । आचर्यं भवता । आचर्यो देश. । आङस्त्विति किम् ? अभिचार्यम् । अगुराविति किम् ? आचार्यो गुरुः ॥३१॥

वर्योपसर्यावद्यपण्यमुपेयर्तुमतीगर्ह्यविक्रेये । ५ । १ । ३२ ॥

वर्यादयः शब्दा उपेयादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यान्ता निपात्यन्ते । वृणातेर्ये वर्या उपेया चेद्भवति । शतेन वर्या, सहस्रेण वर्या कन्या सभक्तव्या मैत्रीमापादनीयेति यावत् । वृत्यान्या । वृणोते. क्यप् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति । वार्या ऋत्विज. । अन्यस्तु 'सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः' इति प्रयोगदर्शनात्पुंलिङ्गेऽपीच्छति । सामान्यनिर्देशात्तदपि सगृहीतम् । शतेन वर्य. । सहस्रेण वर्यः । उपपूर्वात्सर्तेर्ये उपसर्या ऋतुमती चेत् । उपसर्या गौ. । गर्भग्रहणे प्राप्तकालेत्यर्थः । अन्यत्र उपसार्या

शरदि मथुरा । नञ्पूर्वाद्वदेर्ये अवद्यं गर्ह्यं चेत् । अवद्यं पापम् । अवद्या हिंसा । गर्ह्येत्यर्थः । अनुद्य-मन्यत् । कथमवाद्या वदेर्निरुपपदात् घ्यण् । पश्चान्नञ्समासः । पणेर्ये पण्यं विक्रेयं चेत् । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । विक्रेयेत्यर्थः । अन्यत्र पाण्यः साधुः ॥३२॥

स्वामिवैश्येऽर्यः । ५ । १ । ३३ ॥

अर्तेः स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये यो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः । स्वामिवैश्य इति किम् ? आर्यः ॥३३॥

वह्यं करणे । ५ । १ । ३४ ॥

वहेः करणे यो निपात्यते । वहन्ति तेनेति वह्यं शकटम् । वाह्यमन्यत् ॥३४॥

नाम्नो वदः क्यप् च । ५ । १ । ३५ ॥

अनुपसर्गादिति वर्तते । अनुपसर्गान्नाम्नः परा-द्वदेः क्यप् यश्च प्रत्ययौ भवतः । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्म-वद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । नाम्न इति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्गादित्येव । प्रवाद्यम् । अनुवाद्यम् । ककारः कित्कार्यार्थः । पकार उत्तरत्र तागमार्थः ॥३५॥

हत्याभूयं भावे । ५ । १ । ३६ ॥

अनुपसर्गान्नाम्नः परौ हत्या भूय इत्येतौ भावे क्यबन्तौ निपात्येते । हन्तेः स्त्रीभावे क्यप् तकारश्चा-न्तादेशः । ब्रह्मणो वधः ब्रह्महत्या । भ्रूणहत्या । दरिद्रहत्या । श्वहत्या । भवतेर्नपुंसके भावे क्यप् । ब्रह्मभूयं गतः ब्रह्मत्वं देवत्वं गत इत्यर्थः । भाव इति किम् ? श्वघात्या वृषली । नाम्न इत्येव । हतिः । घातः । भव्यम् । हन्तेर्भावे घ्यण् न भवत्यनभिधा-नात् । तथा च बहुलाधिकारः । अनुपसर्गादित्येव । उपहतिः । प्रभव्यम् ॥३६॥

अग्निचित्या । ५ । १ । ३७ ॥

अग्नेः पराच्चिनोतेः स्त्रीभावे क्यप् निपात्यते । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥३७॥

खेयमृषोद्ये । ५ । १ । ३८ ॥

अनुपसर्गादिति नाम्न इति च निवृत्तम् । खेय मृषोद्य इत्येतौ क्यबन्तौ निपात्येते । खनेर्घ्यणोऽपवादः क्यप् अन्त्यस्वरादेरेकारश्च । खन्यत इति खेयम् । निखेयम् । उत्खेयम् । मृषापूर्वाद्वदतेः पक्षे ये प्राप्ते नित्यं क्यप् । मृषोद्यते मृषोद्यम् । नात्र भाव एवेति योगविभागः ॥३८॥

कुप्यभिद्योद्ध्यसिध्यतिष्यपुष्ययुग्याज्य-सूर्यं नाम्नि । ५ । १ । ३९ ॥

एते क्यबन्ताः संज्ञायां निपात्यन्ते । गुपेः क्यप् आदिकत्वं च धनेऽर्थे । गोपाय्यते तदिति कुप्यं धनम् । गोपाय्यमन्यत् , भिदेरुज्झेश्च नदेऽभिधेये क्यप् उज्झे-र्धत्वं च । भिनत्ति कूलानि इति भिद्यः । उज्झत्युद-कम् उद्ध्यः । अन्यत्र भेत्ता उज्झिता । सिधित्वि षिपुषिभ्यो नक्षत्रेऽभिधेये क्यप् त्विषेर्वलोपश्च । सिध्य-न्ति त्वेषन्ति पुष्यन्ति अस्मिन्कार्याणीति सिध्यः, तिष्यः, पुष्यः । अन्यत्र सेधनः, त्वेषणः, पोषणः । युजेः क्यप् गत्वं च वाहनेऽभिधेये । युञ्जन्ति तदिति युग्यं वाह-नम् गजाश्वादि । योग्यमन्यत् । आङ्पूर्वादञ्जेर्घृतेऽर्थे क्यप् । आज्यन्त्यनेनेति आज्यं घृतम् । आञ्जनमन्यत् । सर्तेः क्यप् ऋकारस्योर् , सुवतेर्वा क्यप् रान्तश्च देव-तायाम् । सरति सुवति वा कर्मसु लोकानिति सूर्यो देवता । बहुलाधिकारान्निपातनसामर्थ्याद्वानुक्तोऽपि निपातनेषु कारकविशेषो गम्यते ॥३९॥

दृवृग्स्तुजुषेतिशासः । ५ । १ । ४० ॥

एभ्यः क्यप् भवति । दृ, आदृत्यः । वृग् प्रावृत्यः । वृडस्तु वार्या ऋत्विजः । स्तु स्तुत्यः । अवश्यस्तुत्यः ।

जुष्यः । एतीति इणिकोर्ग्रहणम् । इत्यः । अधीत्य. । अयतेरिङश्च न भवति । उपेयम् । अध्येयम् । इकोऽप्यध्येयमित्येके । ईयतेरप्युपेयमिति भवति । शास्, शिष्यः । आशासेस्तु आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतम इति । 'कथमनिवार्यो गजैरन्यैः स्वभाव इव देहिनाम्' इति, संभक्तेरन्यत्रापि वृङ् ॥ ४० ॥

ऋदुपान्त्यादकृपिचृदृचः । ५ । १ । ४१ ॥

ऋकारोपान्त्याद्धातो' कृपिचृतिऋचिवर्जितात् क्यप् भवति । वृत्यम् । वृध्यम् । गृध्यम् । शृध्यम् । अकृपिचृदृच इति किम् ? कल्प्यम् । चर्त्यम् अर्च्यम् ॥ ४१ ॥

कृवृषिमृजिशंसिगुहिदुहिजपो वा ।५। १ । ४२ ।

एभ्यः क्यप् वा भवति । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । मृज्यम् । मार्ज्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् । जपेरपि क्यबभावपक्षे घ्यण् विकल्पसामर्थ्यात् ॥४२॥

जिविपून्यो हलिमुञ्जकल्के । ५ । १ । ४३ ॥

जयतेर्विपूर्वाभ्यां च पूनीभ्यां यथासङ्ख्यं हलिमुञ्जकल्केषु कर्मसु वाच्येषु क्यप् प्रत्ययो भवति । महद्धलं हलि' । मुञ्जस्तृणविशेष. । कल्कस्त्रिफलादी नाम् । जीयते निपुणेनेति जित्या जित्यो वा हलिः । पूङ् पूग् वा । विपवितव्यो विपूयो मुञ्ज. । पूगो नेच्छन्त्येके । विनेतव्यस्तैलादिना मध्ये इति विनीयः कल्क' । हलिमुञ्जकल्क इति किम् ? जेयम् । विपव्यम् । विनेयम् ॥ ४३ ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये ग्रहः । ५ । १ । ४४ ॥

विभक्त्यन्तं पदम् । अस्वैरी परतन्त्र । बाह्या बहिर्भवा । पक्ष्यो वर्ग्यः । एष्वर्थेषु ग्रह' क्यप् भवति । घ्यणोऽपवादः । प्रगृह्यते विशेषेण ज्ञायते प्रगृह्यं पदम् । यत्स्वरेण न संधीयते अग्नी इति । अवगृह्यते नानावयसात् क्रियते अवगृह्यं पदम् । अस्वैरिणि, गृह्याः कामिनः । रागादिपरतन्त्रा इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या श्रेणि. । नगरगृह्या सेना बाह्येत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो लिङ्गान्तरेऽनभिधानख्यापनार्थः । पक्ष्ये, त्वद्गृह्य. । मद्गृह्यः । 'गुणगृह्या वचने विपश्चितः' । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थ. । एष्विति किम् ? ग्राह्यं वचः ॥ ४४ ॥

भृगोऽसंज्ञायाम् । ५ । १ । ४५ ॥

भृगो धातोरसंज्ञायां क्यप् भवति । भ्रियते भृत्यः । पोष्य इत्यर्थः । असज्ञायामिति किम् ? भार्यो नाम क्षत्रियः । भार्या पत्नी । ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां भृगो नाम्नि इति क्यबस्ति यथा कुमारभृत्या । न । तस्य भाव एव विधानात् ॥ ४५ ॥

समो वा । ५ । १ । ४६ ॥

सम्पूर्वाद् भृगः क्यप् वा भवति । सभृत्यः । सभार्य' ॥ ४६ ॥

ते कृत्याः । ५ । १ । ४७ ॥

ते घ्यण् तव्य अनीय य क्यप् इत्येते प्रत्ययाः कृत्यसज्ञा भवन्ति । कृत्यप्रदेशाः 'तत्साप्यानाप्यात्कर्मभावे कृत्यक्तखलार्थश्च' (३–३–२१) इत्यादयः ॥ ४७ ॥

णकतृचौ । ५ । १ । ४८ ॥

धातो. परौ णकतृचौ प्रत्ययौ भवतः । कृत्त्वात्कर्तरि । पाचक. । पक्ता । पाठक. । पठिता । णकारो वृद्ध्यर्थ' । चकारः 'अन्त्यस्वरादे.' (७–४–४३) इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थ. ॥ ४८ ॥

अच् । ५ । १ । ४९ ॥

धातोरच् प्रत्ययो भवति । कृत्त्वात्कर्तरि । करः ।

ह्वरः। पचः। पठः। उद्वहः। चकारः 'अचि' (३-४-१५) इत्यत्र विशेषणार्थः॥ ४९॥

लिहादिभ्यः। ५। १। ५०॥

लिहादिभ्यो धातुभ्योऽच् प्रत्ययो भवति। पृथग्योगो बाधकबाधनार्थः। लेहः। शेषः। सेवः। देवः। मेघः। मेषः। देहः। मेघः। प्ररोहः। न्यग्रोधः। कोपः। गोपः। सर्पः। नर्तः। दर्शः। एषु नाम्युपान्त्यलक्षणं कं दृशेस्तु वा शं बाधते। अनिमिष इति बहुलाधिकारात्कोऽपि भवति। श्वपचः। पारापतः। कद्वदः। यद्वदः। अरीन् व्रणयतीत्यरिव्रणा शक्तिः। जारभरा। कन्यावरः। रघूद्वहः। रसावहः। एष्वणं बाधते। बहुवचनम् आकृतिगणार्थम्। नदी। भषी। प्लवी। गरी। चरी। तरी। दरी। स्तरी। सूदी। देवी। सेवी। चोरी। गोही। एतेऽजन्ता गौरादौ द्रष्टव्याः॥ ५०॥

ब्रुवः। ५। १। ५१॥

ब्रुवो धातोरचि ब्रुव इति निपात्यते। ब्राह्मणमात्मानं ब्रूते ब्राह्मणब्रुवः। अण्वचादेशगुणबाधनार्थं निपातनम्॥ ५१॥

नन्द्यादिभ्योऽनः। ५। १। ५२।

नन्द्यादिभ्यो धातुभ्यो नामगणे दृष्टेभ्योऽनः प्रत्ययो भवति। नन्द्यादयो नन्दनरमणेत्यादिनामगणशब्देभ्योऽपोद्धृत्य वेदितव्याः। स च सप्रत्ययपाठो विशिष्टविषयार्थो रूपनिग्रहार्थश्च। नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम्। नन्दनः। वाशनः। मदनः। दूषणः। साधनः। वर्धनः। शोभनः। रोचनः। सहिरमिदमिरुचिकृतितपितृदिदहियुपूलूभ्यः सञ्ज्ञायामेवाण्यन्तेभ्यः। सहते सहनः। एवं रमणः। दमनः। विरोचनः। विकर्तनः। तपनः। प्रतर्दनः। दहनः। यवनः। पवनः। लवणः। निपातनाण्णत्वम्। समः क्रन्दिकृषिहृषिभ्यः सञ्ज्ञायामेव। सक्रन्दनः। सकर्षणः। सहर्षणः। कर्मणो दमिअर्दिनाशिसूदिभ्यः। सर्वदमनः। जनार्दनः। वित्तविनाशनः। मधुसूदनः। असञ्ज्ञायामपि। रिपुदमनः। कुलदमनः। परार्दनः। रोगनाशनः। अरिसूदनः। नर्दिभीषिभूषिदृपिजल्पिभ्यः। नर्दयति नर्दनः। विभीषयते विभीषणः। भूषयति भूषणः। दर्पयति दर्पणः। जल्पति जल्पनः। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्॥ ५२॥

ग्रहादिभ्यो णिन्। ५। १। ५३॥

ग्रहादिभ्यो नामगणदृष्टेभ्यो णिन् प्रत्ययो भवति। ग्राही। स्थायी। उपस्थायी। मन्त्री। संमर्दी। उपावाभ्यां रुधः, उपरोधी। अवरोधी। अपाद्राधः, अपराधी। उदः सहिदहि (सि) भासिभ्यः, उत्साही। उद्दाही (सी)। उद्भासी। नेः श्रुशीविशवसवपरक्षिभ्यः निश्शृणोति निश्रावी। निशायी। निवेशी। निवासी। निवापी। निरक्षी। नञो व्याहृसंव्याहृसव्यवहृयाचिव्रजवदवसिभ्यः, न व्याहरति अव्याहारी। असव्याहारी। असव्यवहारी। अयाची। अव्राजी। अवादी। अवासी। नञ्पूर्वात्स्वरान्तादचित्तवत्कर्तृकात्। अकारी धर्मस्य बालातपः। अहारी शीतस्य शिशिरः। चित्तवत्कर्तृकान्न भवति। अकर्ता कटस्य चैत्रः। केचिदनञ्पूर्वादिच्छन्ति। कारी। हारी। व्यभिभ्यां भुवोऽतीते। विभवति स्म विभावी। अभिभावी। विपरिभ्यां भुवो ह्रस्वश्च वा। विभवति विभावी। विभवी। परिभावी। परिभवी। वेः शीङ्षिगोर्देशे ह्रस्वश्च। गुणैश्चित्ते विशेते विसिनोति वा

विशयी विषयी च प्रदेश. । निपातनात्षत्वम् । ग्रहादि-राकृतिगणः ॥५३॥

नाम्युपान्त्यप्रीकृगृज्ञः कः । ५ । १ । ५४ ॥

नाम्युपान्त्येभ्यो धातुभ्यः प्रीकृगृज्ञा इत्येतेभ्यश्च क' प्रत्ययो भवति । ककारः कित्कार्यार्थः । विक्षिप । विलिख' । बुध । युध. । कृशः । वितृदः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किर. । उत्किरः । गिलतीति गिलः । निगिलः । जानातीति ज्ञः । काष्ठभेद इति परत्वादण् ॥५४॥

गेहे ग्रहः । ५ । १ । ५५ ॥

गेहेऽभिधेये ग्रहेः को भवति। गृहम् । गृहाणि। गृहाः पुंसि बहुवचनान्त एव । उपचाराद्दारा गृहा ॥

उपसर्गादातो डोऽश्यः । ५ । १ । ५६ ॥

उपसर्गात्परात् श्यैङ्वर्जितादाकारान्ताद्धातोर्डः प्रत्ययो भवति । आह्वयतीति आह्वः । प्रह्वः । संव्यः। परिव्य' । प्रज्य. । अनुज्यः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्ल.। सुत्र. । व्यालः । सुरः । केनैव सिद्धे डविधानं ण्वुन्निषेधार्थम् । उपसर्गादिति किम् ? णे, दायः । धायः । आत इति किम् ? आहर्ता । अश्य इति किम् ? णे अवश्याय' । प्रतिश्यायः । 'पूर्वेऽपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति णो बाध्यते नाण् तेन गोसंदाय वडवासंदाय इत्यणेव ॥५६॥

व्याघ्राघ्रे प्राणिनसोः । ५ । १ । ५७ ॥

व्याघ्र आघ्रा इत्येतौ शब्दौ जिघ्रतेर्यथासंख्यं प्राणिनि नासिकायां चार्थे डप्रत्ययान्तौ निपात्येते । विविधमाजिघ्रति व्याघ्रः प्राणी । आजिघ्रति आघ्रा नासिका । शस्यापवादः ॥५७॥

घ्राध्मापाट्धेदृशः शः । ५ । १ । ५८॥

एभ्यः शः प्रत्ययो भवति । घ्रा, जिघ्रतीति जिघ्र'। विजिघ्रः। उज्जिघ्रः। ध्मा, धमः। विधमः। उद्धमः। घ्रादिसाहचर्यात्पा इति पिबतेर्ग्रहणं न पातेः । पिबः। निपिब. । उत्पिबः । पायतेस्तु लाक्षणिकत्वान्न भवति । ट्धे, धयः । विधयः । उद्धयः । दृश्, पश्यः। विपश्यः। उत्पश्यः । ट्धेष्टकारो ङ्यर्थः । उद्धयी । विधयी । उपसर्गादिवेच्छन्त्यन्ये। शकारः शित्कार्यार्थः ॥५८॥

साहिसातिवेद्युदेजिधारिपारिचेतेरनुपसर्गात् । ५ । १ । ५९ ॥

एतेभ्य उपसर्गरहितेभ्यो ण्यन्तेभ्यः शः प्रत्ययो भवति । साहि, साहयतीति साहयः । सातिः सौत्रो धातु'। सातयः । वेदि वेदय । उदेजि उदेजयः । धारि धारय । पारि पारयः । चेति चेतय. । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रसाहयिता । छत्रधार इति परत्वादणेव ॥५९॥

लिम्पविन्दः । ५ । १ । ६० ॥

अनुपसर्गाभ्यां लिम्पविन्दिभ्या शो भवति। लिम्पतीति लिम्पः। विन्दतीति विन्दः। अनुपसर्गादित्येव । प्रलिप' ॥६०॥

निगवादेर्नाम्नि । ५ । १ । ६१ ॥

यथासख्यं निपूर्वात् लिम्पेर्गवादिपूर्वाच्च विन्देर्नाम्नि सज्ञायां शो भवति । निलिम्पन्तीति निलिम्पा नाम देवाः । गा विन्दतीति गोविन्दः । कुविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्द. । उरविन्दः । नाम्नीति किम्? निलिपः ॥६१॥

वा ज्वलादिदुनीभूग्रहास्रोर्णः । ५ । १ । ६२ ॥

ज्वलादेर्गणात् दुनीभूग्रहिभ्य आङ्पूर्वाच्च स्रवतेरनुपसर्गाण्णो वा भवति । षहिपर्यन्ता ज्वलादयो

'क्वचित्' (५-१-१७१) इत्यनेन ड. । अनुपसर्गादित्येव । गोसंदायः वडवासंदाय. । उपसर्गैः अव्यवधानतैव इत्यण् ॥७६॥

समः ख्यः । ५ । १ । ७७ ॥

कर्मण. परात् संपूर्वात् ख्या इत्येतस्मात् डो भवति । गां संख्याति संचष्टे वा गोसंख्यः । पशुसंख्य' । उपसर्गार्थं वचनम् ॥७७॥

दाश्चङः । ५ । १ । ७८ ॥

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद्ददातेः ख्या इत्येतस्माच्च डो भवति । दायमादत्ते दायाद' । स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्य' । प्रियाख्य. । इदमुत्तरं चोपसर्गार्थं वचनम् ॥७८॥

प्राज्ज्ञश्च । ५ । १ । ७९ ॥

कर्मण' परात्प्रपूर्वाज्जानातेर्दारूपाच्च डो भवति । पथिप्रज्ञ. । प्रपाप्रद । इह पूर्वसूत्रे च दारूपं गृह्यते न संज्ञा ज्ञाख्यासाहचर्यात् । पूर्वसूत्रे तु दाग एव ग्रहणम् । तस्यैवाङा योगात् । तेन स्तनौ प्रधयति स्तनप्रधाय. ॥७९॥

आशिषि हनः । ५ । १ । ८० ॥

आशिषि गम्यमानाया कर्मण. पराद्धन्तेर्डो भवति । शत्रुं वध्यात् शत्रुह' । पापह. । दुःखह. । गतावपीति कश्चित् । क्रोशं हन्ति क्रोशहः ॥८०॥

क्लेशादिभ्योऽपात् । ५ । १ । ८१ ॥

क्लेशादिभ्यः कर्मभ्यः परादपपूर्वाद्धन्तेर्डो भवति । अनाशीरर्थ आरम्भः । क्लेशमपहन्ति क्लेशापहः । तमोपह. । दुःखापह' । ज्वरापहः । दर्पापहः । दोषापहः । रोगापहः । वातपित्तकफापह' । विषाग्निदर्पापह । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति । कथं दार्वाघाट. चार्वाघाटः । घटतेरणि संज्ञायां भविष्यति । चारु आहन्तीति चार्वाघातो हन्तेरेव । दार्वाघातोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामिष्यत एव । एवमसंज्ञायां संपूर्वाभ्या घटिहनिभ्यां वर्णसंघाटः वर्णसंघात. पदसंघाटः पदसंघात इत्यादि सिद्धम् । हन्तेरेव वा पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः ॥८१॥

कुमारशीर्षाण्णिन् । ५ । १ । ८२ ॥

कुमारशीर्षाभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेर्णिन् प्रत्ययो भवति । कुमारं हन्ति कुमारघाती । शीर्षघाती । अत एव निपातनाच्छिरसः शीर्षशब्दोऽकारान्तः प्रकृत्यन्तरं वा । तथा च शीर्षे स्थितं पृष्ठत इति ॥८२॥

अचित्ते टक् । ५ । १ । ८३ ॥

कर्मण. पराद्धन्तेरचित्तवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति । वात हन्ति वातघ्नम् तैलम् । पित्तघ्नं घृतम् । श्लेष्मघ्नं मधु । रोगघ्नमौषधम् । जायाघ्ना तिलकालकाः । पतिघ्नी पाणिरेखा । सर्वकर्मघ्नी शैलेशी । खुघ्नो नगरम् । शत्रुघ्नी आयुधविशेष. । हस्तघ्नो ज्याघातत्रो वर्मपट्ट. बहुलाधिकारात् खुघ्नादय' सञ्ज्ञायाम् । अचित्त इति किम् । पापघातो यति' । चौरघातो राजा । आखुघातो बिडाल' । मत्स्यघातो बकः । सस्यघातो वृषभः ॥ ८३ ॥

जायापतेश्चिह्नवति ॥ ५ । १ । ८४ ॥

जायापतिभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेश्चिह्नवति कर्तरि टक् भवति । चिह्नं शरीरस्थं शुभाशुभसूचकं तिलकालकादि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी कन्या । अपलक्षणयुगित्यर्थ. । चित्तवदर्थ आरम्भः । ८४॥

ब्रह्मादिभ्यः ॥ ५ । १ । ८५ ॥

ब्रह्मादिभ्य' कर्मभ्यः पराद्धन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । ब्रह्म हन्ति ब्रह्मघ्न. । कृतघ्नः । शत्रुघ्नः ।

वृत्रघ्न । भ्रूणघ्नः । बालघ्नः । शशघ्नी पक्षिजातिः । गां हन्ति गोघ्नः पातकी । बहुलाधिकारात्सप्रदानेऽपि । गां हन्ति यस्मै आगताय दातुम् स गोघ्नोऽतिथि । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति । चित्तवदर्थ आरम्भः ॥८५॥

हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ । ५ । १ । ८६ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धन्तेः शक्तौ गम्यमानायां टक् भवति । चित्तवदर्थ आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्न मनुष्यः । बाहुघ्न मल्लः । कपाटघ्नश्चौरः । शक्ताविति किम् ? हस्तिनं हन्ति विषेण हस्तिघातो रसद ॥८६॥

नगरादगजे । ५ । १ । ८७ ॥

नगरात्कर्मण पराद्धन्तेर्गजवर्जिते कर्तरि टक् भवति । चित्तवदर्थ आरम्भ । नगरघ्नो व्याघ्र. । अगज इति किम् । नगरघातो हस्ती ॥८७॥

राजघः । ५ । १ । ८८ ॥

राज्ञ कर्मण पराद्धन्तेष्टक् प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते । राजानं हन्ति राजघः ॥८८॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ५ । १ । ८९ ॥

पाणिताडाभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेः शिल्पिनि कर्तरि टक् घादेशश्च निपात्यते । पाणिं हन्ति पाणिघः, ताडघ शिल्पी । पाणिना ताडेन च हन्तीति करणादपि केचित् । शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥८९॥

कुक्ष्यात्मोदराद्भृगः खिः । ५ । १ । ९०॥

एभ्य कर्मभ्यः परात् भृगो धातो. खि. प्रत्ययो भवति । कुक्षिमेव बिभर्ति कुक्षिंभरि. । आत्मंभरि. । उदरंभरि । उदरात्केचिदेवेच्छन्ति । खकारो मागमार्थ ॥९०॥

अर्होऽच् । ५ । १ । ९१ ॥

कर्मणः परादर्हतेरच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पूजामर्हति पूजार्हः साधुः । पूजार्हा प्रतिमा ॥९१॥

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टियष्टिशक्तितोमरघटाद्ग्रहः । ५ । १ । ९२ ॥

एभ्य. कर्मभ्य पराद्ग्रहेरच् प्रत्ययो भवति । धनुर्गृह्णाति धनुर्ग्रहः । दण्डग्रहः । त्सरुग्रह । लाङ्गलग्रह । अकुशग्रहः । ऋष्टिग्रह. । यष्टिग्रहः । शक्तिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति घटीग्रह. । अणपीत्येके । धनुर्ग्राहः दण्डग्राह इत्यादि चोदाहरन्ति ॥९२॥

सूत्राद्धारणे । ५ । १ । ९३ ॥

सूत्रं कर्पासादिमयम् लक्षणसूत्र वाऽविशेषेण गृह्यते । सूत्रात्कर्मणः परात् ग्रहेर्ग्रहणपूर्वके धारणेऽर्थे वर्तमानादच् प्रत्ययो भवति । सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्रहः प्राज्ञः सूत्रधारो वा । सूत्रमुपादाय धारयतीत्यर्थः । अन्ये त्ववधारणे एवेच्छन्ति तन्मते सूत्रग्रहः प्राज्ञ एवोच्यते । धारण इति किम् । सूत्रग्राहः । यो हि सूत्रं गृह्णाति न तु धारयति स एवमुच्यते ॥९३॥

आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः । ५ । १ । ९४

दण्डादीन् वर्जयित्वा आयुधादिभ्य. कर्मभ्य परात् धृगो धातोरच् भवति । धनुर्धरति धनुर्धरः । शक्तिधर । चक्रधरः । वज्रधरः । शूलधर. । हलधर. । आदिग्रहणाद् । भूधर. । जलधरः । विषधरः । शशधरः । विद्याधरः । श्रीधर । जटाधरः । पयोधर । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति । अदण्डादेरिति किम् । दण्डधारः । कुण्डधारः । काण्डधार. । कर्णधार. ।

घृत्करणात्। ज्वलः। ज्वालः। चलः। चालः। निपातः, उत्क्रोशः इति बहुलाधिकारात्। दवः। दावः। नयः। नायः। दुनीभ्यां नित्यमेवेत्येके। भवः। भावः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन ग्राहो मकरादिः। ग्रहः सूर्यादिः। आस्रवः। आस्रावः। अनुपसर्गादित्येव। प्रज्वलः। प्रदवः। प्रणयः। प्रभवः। प्रग्रहः। प्रस्रवः। ज्वल, कुच, पत्लृ, पथे, क्वथे, मथे, षद्लृं, शद्लृं, बुधू, टुवम्, भ्रम्, क्षर, चल, जल, टल, ट्वल, ष्ठल, हल, णल, बल, पुल, कुल, पल, फल, शल, हुल, क्रुश, कस, रुहं, रमिं, षहिं ३१ वृत् इति ज्वलादिः ॥६२॥

अवहृसासंस्रोः। ५। १। ६३॥

अवपूर्वाभ्यां हृसाभ्यां संपूर्वाच्च स्रवतेर्णः प्रत्ययो भवति। अवहारः। अवसायः। संस्रावः। संस्रव इत्यपि कश्चित् ॥ ६३ ॥

तन्व्यधीणश्वसातः। ५। १। ६४॥

तन् व्यधि इण् श्वस् इत्येतेभ्य आदन्तेभ्यश्च धातुभ्यो णः प्रत्ययो भवति। तानः। उत्तानः। अवतानः। व्याधः। प्रत्यायः। अत्यायः। अन्तरायः।, अतिपूर्वादेवेण् इत्येके। श्वासः। आश्वासः। आदन्त, अवश्यायः। प्रतिश्यायः। ग्लायः। म्लायः। कथं ददः दधः। ददिदध्योरचा सिद्धम् ॥६४॥

नृत्खन्रञ्जः शिल्पिन्यकट्। ५। १। ६५॥

नृतिखनिरञ्जिभ्यः शिल्पिनि कर्तर्यकट् प्रत्ययो भवति। शिल्पं कर्मकौशलम् तद्वान् शिल्पी। नर्तकः। नर्तकी। खनकः। खनकी। रजकः। रजकी। शिल्पिनीति किम्। नर्तिका। खानकः। रञ्जकः। टकारो ङ्यर्थः॥६५॥

गस्थकः। ५। १। ६६॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि थकः प्रत्ययो भवति। गाथकः। गाङः प्रत्यये शिल्पी न गम्यते इति गायतेर्ग्रहणम् ॥६६॥

टनण्। ५। १। ६७॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि टनण् प्रत्ययो भवति। गायनः। गायनी। टकारो ङ्यर्थः। णकार ऐकारार्थः। योगविभाग उत्तरार्थः। एतौ प्रत्ययावशिल्पिन्यपीत्येके ॥६७॥

हः कालव्रीह्योः। ५। १। ६८॥

जहातेर्जिहीतेर्वा कालव्रीह्योः कर्त्रोष्टनण् प्रत्ययो भवति। जहाति जिहीते वा भवान् हायनः संवत्सरः। जहत्युदकं दूरोत्थानात् जिहते वा द्रुतम् हायना नाम व्रीहयः। कालव्रीह्योरिति किम्? हाता ॥६८॥

प्रुसृल्वोऽकः साधौ। ५। १। ६९॥

प्रुसृलू इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्योऽकः प्रत्ययो भवति। साधु प्रवते इति प्रवकः। एवं सरकः। लवकः। साधाविति किम्? प्रावकः। सारकः। लावकः ॥६९॥

आशिष्यकन्। ५। १। ७०॥

इष्टस्य प्रार्थनमाशीः। तस्यां गम्यमानायां धातोरकन् प्रत्ययो भवति। जीवतादित्याशास्यमानो जीवकः। एवं नन्दकः। भवकः। आशिषीति किम्? जीविका। नन्दिका। भाविका। नकार 'इचापुंसोऽनित्क्याप्परे' (२-४-१०६) इत्यत्र व्युदासार्थः। तेन जीवका नन्दका भवका ॥७०॥

तिक्कृतौ नाम्नि। ५। १। ७१॥

आशिषि विषये सञ्ज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिक् कृतश्च सर्वे प्रत्यया भवन्ति। शम्यात् शान्तिः।

तन्यात् तन्तिः । सन्यात् सन्तिः । रमतामित्येवमाशंसितः रन्तिः । कृत्, वीरो भूयादिति वीरभूः । मित्रभूः । क्विप् । अग्निरस्य भूयात् अग्निभूति । देवभूतिः । अश्वभूतिः । सोमभूतिः । कुमारोऽस्य दुरितानि नयतामित्याशंसित कुमारनीति । मित्रमेनं वर्द्धिषीष्ट मित्रवृद्धिः । क्ति । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । यज्ञदत्तः । विष्णुरेनं श्रूयात् इति विष्णुश्रुत । क्त । शर्व एनं वृषीष्ट शर्ववर्मा । मन् । गङ्गा एनं मिद्यात् गङ्गामित्रः । त्रक् । वर्धिषीष्ट वर्धमानः ॥७१॥

कर्मणोऽण् । ५ । १ । ७२ ॥

निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपात्कर्मणः परस्माद्धातोरण् प्रत्ययो भवति । अजाद्यपवादः । निर्वर्त्यात् कुम्भकारः । नगरकार । विकार्यात् काण्डलावः । शरलाव. । प्राप्यात् । वेदाध्याय. । चर्चापार. । भारहारः । सूत्रधारः । भारवाहः । द्वारपालः । उष्ट्रप्रणाय. । कमण्डलुग्राह । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं श्रृणोति ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्राप्यात्कर्मणोऽनभिधानान्न भवति । महान्तं घटं करोतीति सापेक्षत्वात् अनभिधानाच्च । तथा च बहुलाधिकारः । निर्वर्त्यविकार्याभ्यामपि क्वचिन्न भवति । सयोगं जनयति, स्रजं विरचयति, वृक्षं छिनत्ति, कन्यां मण्डयति । णकारो वृद्ध्यर्थ ॥७२॥

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमो णः । ५ । १ । ७३ ॥

कर्मण. परेभ्यः शीलि कामि भक्षि आचरि ईक्षि क्षम् इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण प्रत्ययो भवति । धर्मं शीलयति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकाम. । धर्मकामा । वायुभक्ष । वायुभक्षा । आङ्पूर्वश्चरि । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । सुखप्रतीक्ष । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा । अलघजन्तैः शीलादिभिर्बहुव्रीहौ सति धर्मशीलादयः सिध्यन्ति अण्बाधनार्थं तु वचनम् । अणि हि स्त्रियां ङी स्यात् तथा च धर्मशीलीत्याद्यनिष्टं रूपं स्यात् । एवंप्रायेषु च बहुव्रीह्याश्रयणे अम्भोऽतिगमेति स्यात् अम्भोतिगामी चेष्यते । कामीति ण्यन्तस्योपादानादण्यन्तादणेव पयस्कामीति । ण्यन्तस्य तु णे सति पय.कामेति भवति । अत एव च ण्यन्तनिर्देशादण्यन्तनिर्देशे कृकमिकंसेत्यादौ केवलस्यैव कमेर्ग्रहणम् । तेन णे सति सकारादेशो न भवति ॥७३॥

गायोऽनुपसर्गाट्टक् । ५ । १ । ७४ ॥

कर्मण. परादनुपसर्गाद्गायतेष्टक् प्रत्ययो भवति । वक्र गायति वक्रगः । वक्रगी । सामग. । सामगी । अनुपसर्गादिति किम् ? वक्रसंगायः । खरुसंगायः । वक्रादयो गीतविशेषाः । गायतिनिर्देशो गाङ्निवृत्त्यर्थः ॥७४॥

सुराशीधोः पिबः । ५ । १ । ७५ ॥

सुराशीधुभ्यां कर्मभ्यां परादनुपसर्गात् पिबतेष्टक् भवति । सुरां पिबति सुरापः । सुरापी । सीधुपः । सीधुपी । सुराशीधोरिति किम् ? क्षीरपा बाला । पिब इति किम् ? सुरां पाति सुरापा । कथं सज्ञायां सुरापा सुरापीति । पातिपिबत्योर्भविष्यति । न च धात्वर्थभेदः । संज्ञासु धात्वर्थस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वात् ॥७५॥

आतो डोऽह्वावामः । ५ । १ । ७६ ॥

कर्मण. परादनुपसर्गात् ह्वावामावर्जितादाकारान्ताद्धातोर्ड. प्रत्ययो भवति । गां ददाति गोदः । कम्बलद । पार्ष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । ब्रह्मज्यः । वपुर्वीतवान् वपुर्ज्य । अह्वावाम इति किम् ? स्वर्गह्वाय । तन्तुवायः । धान्यमाय. । अणेव । कथं मित्रह्वः ।

सूत्रधारः । छत्रधारः ॥९४॥

हृगो वयोऽनुद्यमे । ५ । १ । ९५ ॥

कर्मणः पराद्धरतेर्वयसि अनुद्यमे च गम्यमाने अच् भवति । प्राणिनां कालकृतावस्था वयः । उद्यम उत्क्षेपणम् । आकाशस्थस्य वा धारणम् । तदभावोऽनुद्यमः । अस्थिहरः श्वशिशुः । कवचहरः क्षत्रियकुमारः । अंशहरो दायादः । अनुद्यमे, मनोहरः प्रासादः । मनोहरा माला । सञ्ज्ञायां टोऽपीति कश्चित् । मनोहरी । विषहरी मणिः । वयोऽनुद्यम इति किम्? भारहारः । वयसि क्रियमाणः सभाव्यमानो वोद्यम उच्यमानो वयो गमयतीति उद्यमार्थं वयोग्रहणम् ॥९५॥

आङः शीले । ५ । १ । ९६ ॥

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद्धरतेः शीले गम्यमानेऽच् प्रत्ययो भवति । शीलं स्वाभाविकी प्रवृत्तिः । पुष्पाण्याहरतीत्येवंशीलः पुष्पाहरः । फलाहरः । सुखाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलनिरपेक्षा वृत्तिरस्येत्यर्थः । आङ इति किम्? पुष्पाणि हर्ता । तृन् । शील इति किम्? पुष्पाहारः । सुखाहर इति अशीलेऽनुद्यमेऽर्थे पूर्वेणाच् । लिहादिप्रपञ्चः प्रकरणमिदम् ॥९६॥

दृतिनाथात्पशाविः । ५ । १ । ९७ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्धरतेः पशौ कर्तरि इः प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति दृतिहरिः श्वा । नाथहरिः सिंहः । पशाविति किम्? दृतिहारो व्याधः । नाथहारी गन्त्री ॥९७॥

रजःफलेमलाद्ग्रहः । ५ । १ । ९८ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ग्रहेरिर्भवति । रजोग्रहिः कञ्चुकः । फलेग्रहिर्वृक्षः । सूत्रनिर्देशादेत्वम् । मलग्रहिः कम्बलः । रजोमलाभ्यां केचिदेवेच्छन्ति ॥९८॥

देववातादापः । ५ । १ । ९९ ॥

देववाताभ्यां कर्मभ्यां परादापेर्धातोरिः प्रत्ययो भवति । देवानाप्नोति देवापिः । वातापिः ॥९९॥

शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृगः । ५ । १ । १०० ॥

शकृत्स्तम्बाभ्यां कर्मभ्यां परात्कृगो यथासंख्यं वत्से व्रीहौ च कर्तरि इ प्रत्ययो भवति । शकृत्करिर्वत्सः । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । वत्सव्रीहाविति किम्? शकृत्कारः । स्तम्बकारः ॥१००॥

किंयत्तद्बहोरः । ५ । १ । १०१ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्करोतेरः प्रत्ययो भवति । किं करोति किंकरः । किंकरा । यत्करः । यत्करा । तत्करः तत्करा । चौर्ये तस्करः । बहुकरः । बहुकरा । बहुकरीति संख्यावचनादुत्तरेण टः । जातिरिदानीं किंकरीती हेत्वादौ टः ॥१०१॥

संख्याहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारबाहूवरुर्धनुर्नान्दीलिपिलिविबलिभक्तिक्षेत्रजङ्घाक्षपाक्षणदारजनिदोषादिनदिवसाट्टः । ५ । १ । १०२ ॥

संख्येत्यर्थप्रधानमपि । तेनैकादिपरिग्रहः । एभ्यः कर्मभ्यः परात् करोतेष्टः प्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । संख्यां करोति संख्याकरः । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । चित्रकरः । कर्तृकरः । आदिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । कारकरः । बाहुकरः । अरुष्कर । धनुष्करः । नान्दीकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकर । क्षेत्रकरः । जङ्घाकरः । क्षपाकरः । क्षणदाकरः । रजनिकरः । रजनीकरः । दोषाकरः । दिनकरः । दिवसकरः । टकारो ङ्यर्थः । संख्याकरी ॥१०२॥

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् । ५ । १ । १०३ ॥

हेतुः प्रतीतशक्तिकं कारणम् । तच्छील तत्स्वभावः । अनुकूल आराध्यचित्तानुवर्ती । एषु कर्तृषु शब्दादिवर्जितात्कर्मणः परात्करोतेष्टः प्रत्ययो भवति ।

हेतौ, यशस्करोति यशस्करी विद्या । शोककरी कन्या । कुलकरं धनम् । तच्छीले, क्रीडाकरः । श्राद्धकर । अनुकूले । प्रेषणाकरः । वचनकरः । हेत्वादिष्विति किम् ? कुम्भकार' । शब्दादिनिषेध' किम् ? शब्दकारः । श्लोककार । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकार' । सूत्रकारः । मन्त्रकार' । पदकार' । तच्छीले ताच्छीलिकश्च प्रत्यय उदाहार्य. ॥१०३॥

भृतौ कर्मणः । ५ । १ । १०४ ॥

कर्मन्शब्दात्कर्मणः परात्करोतेर्भृतौ गम्यमानाया टो भवति । भृतिर्वेतनं कर्ममूल्यमिति यावत् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकरी दासी । भृताविति किम् ? कर्मकारः । पुनः कर्मग्रहणं शब्दरूपकर्मप्रतिपत्त्यर्थम् ॥१०४॥

क्षेमप्रियमद्रभद्रात्खाण् । ५ । १ । १०५

एभ्यः कर्मभ्य' परात्करोतेः ख अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । क्षेमं करोति क्षेमंकर', क्षेमकारः । प्रियंकरः । प्रियकारः । मद्रंकरः । मद्रकार' । भद्रंकरः । भद्रकारः । भद्रात्केचिदेवेच्छन्ति । एभ्य इति किम् ? तीर्थकर' । हेत्वादिषु तीर्थंकर' । तीर्थकार इत्यपि कश्चित् । खो वेति सिद्धेऽण्ग्रहण हेत्वादिषु टबाधनार्थम् । कथं योगक्षेमकरी लोकस्येति उपपदविधिषु तदन्तविधेरनाश्रयणात् । अत एव 'सख्या'—(५-१-१०२) दिसूत्रेऽन्तग्रहणे सत्यप्यनन्तग्रहणम् । उत्तरत्र च भयग्रहणेऽप्यभयग्रहणम् ॥१०५॥

मेघर्त्तिभयाभयात्खः । ५ । १ । १०६ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्करोतेः खप्रत्ययो भवति । मेघान् करोति मेघंकरः । ऋतिर्गतिः सत्यता वा । ऋतिकरः । भयंकरः । अभयंकरः । हेत्वादिविवक्षायां टमपि बाधते परत्वात् । भयंकरं श्मशानम् ॥१०६॥

प्रियवशाद्वदः । ५ । १ । १०७ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्वदेः खो भवति । प्रियं वदति प्रियंवद' । वशंवदः ॥१०७॥

द्विषन्तपपरन्तपौ । ५ । १ । १०८ ॥

द्विषत्परशब्दाभ्यां कर्मभ्यां परात् ण्यन्तात्तपेः खः प्रत्ययो ह्रस्वत्वं द्विषत्तकारस्य मकारश्च निपात्यन्ते । द्विषतस्तापयति द्विषन्तपः । परंतपः । निपातनस्येष्टविषयत्वात् स्त्रियामनभिधानम् । द्विषतीतापः । अण्यन्तस्य च तपेर्न भवति । द्विषतः परांश्च तपति द्विषत्तापः । परतापः ॥१०८॥

परिमाणार्थमितनखात्पचः । ५ । १ । १०९ ॥

सर्वतो मानं परिमाणम् तदर्थाः प्रस्थादयः शब्दाः । एभ्यो मितनखाभ्यां च कर्मभ्यां परात्पचेः खः प्रत्ययो भवति । प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणंपचा दासी । अल्पंपचा मुनय' । पान्तावल्पंपचान् मुनीन् । मितंपचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागू' ॥१०९॥

कूलाभ्रकरीषात्कषः । ५ । १ । ११० ॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कषेः ख' प्रत्ययो भवति । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरि' । करीषंकषा वात्या ॥११०॥

सर्वात्सहश्च । ५ । १ । १११ ॥

सर्वशब्दात्कर्मणः परात्सहेः कषेश्च खः प्रत्ययो भवति । सर्वं सहते सर्वसहो मुनिः । सर्वकषः खलः ॥१११॥

भृवृजिधृतपदमेश्च नाम्नि । ५ । १ । ११२ ॥

कर्मणः परेभ्यः एभ्यः सहश्च खो भवति नाम्नि सञ्ज्ञायाम् । विश्वं बिभर्ति विश्वंभरा वसुधा । पतिंवरा कन्या । जि, शत्रुंजयः पर्वतः । धनंजयः पार्थः । त रथंतरं साम । तप् शत्रुंतपो राजा । दमिरन्तर्भूतण्यर्थो ण्यन्तश्च गृह्यते । बलिं दाम्यति दमयति वा बलिंदमः कृष्णः । अरिंदमः । सह, शत्रुंसहः । एतौ राजानौ । नाम्नीति किम् ? कुटुम्बं बिभर्ति कुटुम्बभारः ॥ केचित्तु रथेन तरति रथंतरं सामेत्यकर्मणोऽपीच्छन्ति ॥११२॥

धारेर्धर् च । ५ । १ । ११३ ॥

कर्मणः पराद्धारयतेः सञ्ज्ञायां खः प्रत्ययो भवति धर् इत्ययमादेशश्च । वसु धारयति वसुंधरा पृथ्वी । युगंधरः । सीमंधरः । तीर्थंकरावेतौ । संज्ञायामित्येव । छत्त्रधारः ॥११३॥

पुरंदरभगंदरौ । ५ । १ । ११४ ॥

एतौ सञ्ज्ञायां खप्रत्ययान्तौ निपात्येते । पुरो दारयति पुरंदरः शक्रः । भगं दारयति भगंदरो व्याधिः । दारयतेर्हृस्वः पुरोऽमन्तता च निपात्यते । पुरशब्दपूर्वस्य तु पुरदार इति भवति ॥११४॥

वाचंयमो व्रते । ५ । १ । ११५ ॥

व्रतं शास्त्रितो नियमः । तस्मिन्गम्यमाने वाचः कर्मणः परायमेर्धातोः खो वाचश्चामन्तता निपात्यते । वाचं यच्छति नियमयति वा वाचंयमो व्रती । व्रत इति किम् ? वाग्यामोऽन्यः ॥११५॥

मन्याण्णिन् । ५ । १ । ११६ ॥

कर्मणः परान्मन्यतेर्णिन् प्रत्ययो भवति । पण्डितं मन्यते बन्धुं पण्डितमानी बन्धोः । दर्शनीयां मन्यते भार्यां दर्शनीयमानी भार्यायाः । श्यनिर्देश उत्तरार्थः ॥११६॥

कर्तुः खश् । ५ । १ । ११७ ॥

प्रत्ययार्थात्कर्तुः कर्मणः परान्मन्यतेः खश् प्रत्ययो भवति । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण विशिष्टं मन्यते तदायं कर्म तत्रायं विधिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पटवीमात्मानं मन्यते पट्विमन्या । विद्वन्मन्यः । विदुषिमन्या । असरूपत्वाण्णिन्नपि । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमानी । पटुमानिनी । विद्वन्मानी । विद्वन्मानिनी । कर्तुरिति किम् ? दर्शनीयमानी चैत्रस्य । पूर्वेणात्र णिन्नेव । शकारः शित्कार्यार्थः ॥११७॥

एजेः । ५ । १ । ११८ ॥

कर्मणः परादेजयतेः खश् भवति । अङ्गान्येजयति अङ्गमेजयः । जनमेजयः । अरिमेजयः ॥११८॥

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पात् ट्धेः । ५ । १ । ११९ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात् ट्धेः खश् भवति । शुनीं धयति शुनिंधयः । स्तनंधयः । मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आस्यंधयः । पुष्पंधयः । मुञ्जादिभ्यः केचिदेवेच्छन्ति । ट्धेष्टकारो ङ्यर्थः । शुनिंधयी । स्तनंधयी सर्पजातिः ॥११९॥

नाडीघटीखरीमुष्टिनासिकावाताद् ध्मश्च । ५ । १ । १२० ॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धमतेष्ट्धेश्च खश् भवति । नाडीं धमति धयति वा नाडिंधमः । नाडिंधयः । घटिंधमः घटिंधयः । खरिंधमः । खरिंधयः । मुष्टिंधमः । मुष्टिंधयः । नासिकंधमः । नासिकंधयः । वातंधमः । वातंधयः । ङ्यन्तनिर्देशस्तदभावे खश्प्रत्ययनिवृ-

स्यर्थः । नाडिं धमति धयति वा नाडिंधमः । नाडिंधः । घटंधमः । घटंधः । खरंधमः । खरंधः ॥१२०॥

पाणिकरात् । ५ । १ । १२१ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्धमतेः खश् प्रत्ययो भवति पाणिंधमः । करंधमाः । पाणिकरात् ट्धेरपीति कश्चित् । पाणिंधयः । करंधयः । पाणिं धमाः करंधमाः नाडिंधमाः पन्थान इति तद्योगाद्यथा मञ्चा क्रोशन्तीति ॥१२१॥

कूलादुद्रुजोद्वहः । ५ । १ । १२२ ॥

कूलात्कर्मणः पराभ्यामुद्रुज् उद्वह् इत्येताभ्यां परः खश् भवति । कूलमुद्रुजो गजः । कूलमुद्वहा नदी ॥१२२॥

वहाभ्राल्लिहः । ५ । १ । १२३ ॥

वहाभ्राभ्यां कर्मभ्यां परााल्लिहेः खश् भवति । वहं लेढि वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहः प्रासादः ॥१२३॥

बहुविध्वरुस्तिलात्तुदः । ५ । १ । १२४ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्तुदेः खश् भवति । बहुं तुदति बहुंतुद युगम् । विधुंतुदो राहुः । अरुंतुदः पीडाकरः । तिलंतुदः काक । बहोः केचिदेवेच्छन्ति ।

ललाटवातशर्धात्तपाजहाकः । ५ । १ । १२५ ॥

ललाटादिभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासंख्यं तप् अज् हाक् इत्येतेभ्यः खश् भवति ललाटं तपति ललाटंतपः सूर्यः । वातमजन्ति वातमजा मृगाः । शर्धंजहा माषाः । खश शित्त्वादजेर्वी आदेशो न भवति । हाकः ककारो हाडो निवृत्यर्थः ॥१२५॥

असूर्योग्राद् दृशः । ५ । १ । १२६ ॥

असूर्योग्राभ्यां कर्मभ्यां परात् दृशेः खश् भवति । सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः । दर्शिना सबद्धस्य नञः सूर्येण सहासामर्थ्येऽपि गमकत्वात्समासः । उग्रं पश्यति उग्रंपश्यः ॥१२६॥

इरंमदः । ५ । १ । १२७ ॥

कर्मण इति निवृत्तम् । इरापूर्वान्माद्यतेः खश् श्याभावश्च निपात्यते । इरा सुरा तया माद्यति इति इरंमदः ॥१२७॥

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यतदन्ताच्च्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णुखुकञ् । ५ । १ । १२८ ॥

नग्नादिभ्यः केवलेभ्यस्तदन्तेभ्यश्चाच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः पराद्भवतेः खिष्णुखुकञौ प्रत्ययौ भवतः । अनग्नो नग्नो भवति नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः । आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः । तदन्तेभ्यः । अननग्नोऽनग्नो भवति अनग्नंभविष्णुः । अनग्नंभावुकः । असुनग्नः सुनग्नो भवति सुनग्नंभविष्णुः । सुनग्नंभावुकः । इत्यादि । च्व्यर्थ इति किम् ? नग्नो भविता । अच्वेरिति किम् ? आढ्यीभविता । तृच् । उपपदविधिषु तदन्तविधिर्नाश्रित इति तदन्तग्रहणम् ॥१२८॥

कृगः खनट् करणे । ५ । १ । १२९ ॥

नग्नादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थवृत्तिभ्यः परात्करोतेः करणे खनट् प्रत्ययो भवति । करण इति कर्तरीत्यस्यापवादः । अनग्नो नग्नः क्रियतेऽनेन नग्नंकरणं द्यूतम् । एवं पलितंकरणं तैलम् । प्रियंकरणं शीलम् । अन्धंकरणः शोकः । स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपम् । आढ्यंकरणं वित्तम् । तदन्तेभ्योऽपि । अननग्नोऽनग्नः क्रियतेऽनेनानग्नंकरणः पटः । सुनग्नंक

रणः । अपलितंकरणो रस इत्यादि । च्व्यर्थ इत्येव । नग्नं करोति धूतेन । नात्र प्रकृतिविकारभावो विवक्ष्यते । अच्वेरित्येव । नग्नीकुर्वन्त्यनेन । अत्र खनट्प्रतिषेधसामर्थ्यादनडपि न भवति । नहि नग्नीकरणमित्यत्रानट्खनटो रूपे समासे स्त्रियां वा विशेषोऽस्ति। केचित्तु च्व्यन्तपूर्वादपि खनटमिच्छन्ति । नग्नीकरणं धूतम् ॥१२९॥

भावे चाशिताद्भुवः खः ।५।१।१३०॥

आशितशब्दात्पराद्भवतेर्भावे करणे चाभिधेये ख' प्रत्ययो भवति । आशितेन तृप्तेन भूयते भवता आशितंभवो वर्तते भवत' । आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदन' । आशितो भवत्यनयाशितंभवा पञ्चपूली । असरूपत्वादनडपि । आशितस्य भवनम् । न घञ् सरूपत्वात् । आशित इति निर्देशादश्नातेः कर्तरि क्तो दीर्घत्वं च । आङ्पूर्वाद्वा अविवक्षितकर्मकात्कर्तरि क्तः ॥१३०॥

नाम्नो गमः खड्डौ च विहायसस्तु विहः ।५।१।१३१॥

नाम्नः परात् गमेः खड् ड इत्येतौ खश्च प्रत्यया भवन्ति विहायस्शब्दस्य च विहादेशो भवति । खड् तुरो गच्छति तुरंग' । भुजेन भुज इव वा गच्छति भुजंगः। प्रवेण प्लवेन गच्छति प्रवङ्गः, प्लवङ्गः । पतो गच्छति पतंगः । विहायसा गच्छति विहंगः । ड तुरगः । भुजगः । प्लवग' । विहगः । अत्यन्तगः । सर्वगः । सर्वत्रगः । अनन्तग. । परदारग' । ग्रामग' । गुरुतल्पगः । प्रतीपगः । पुरोग' । पीठगः । तीरग. । अग्रादिभ्यस्तदन्तेभ्योऽपि । अग्रगः । सेनाग्रग' । आदिगः । पङ्क्त्यादिगः । मध्यगः । गृहमध्यगः । अन्तगः । शाखान्तग' । अध्वग' । नगराध्वगः । दूरग' । अदूरगः । पारगः । वेदपारगः । अगारगः । स्त्र्यगारगः । इत्यादि । अथ संज्ञायाम् खे गच्छति खग' पक्षी । न गच्छत्यगो वृक्षः पर्वतश्च । एवं नगः । उरसा गच्छत्युरगः । पृषोदरादित्वात्सलोपः । पतो गच्छति पतगः पक्षी । पद्भ्यां न गच्छति पन्नं गच्छति वा पन्नगः सर्पः । आपमब्धि गच्छत्यापगा नदी। आशु गच्छत्याशुगः शरः । निम्नगा । समुद्रगा । सततगा । इत्यादि । अगो वृषलः शीतेनेत्यसञ्ज्ञायामपि । अथ खः । सुतं सुतेन वा गच्छति सुतंगमो नाम हस्ती । यस्य सौतंगमिः पुत्रः । मितं गच्छति मितंगमोऽश्वः । अमितंगमा हस्तिनी । जनंगमश्चण्डालः । पूर्वंगमाः पन्थानः । हृदयंगमा वाचः । तुरंगमोऽश्वः। भुजंगमः सर्पः । प्रवंगमः कपिः। प्लवंगमो भेकः । विहंगमः नभसगमश्च पक्षी । नभसशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । उरंगम इत्यपि कश्चित् । बहुलाधिकाराद्यथाप्रयोगदर्शनं व्यवस्था । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः ॥१३१॥

सुगदुर्गमाधारे ।५।१।१३२॥

सुदुर्भ्यां पराद्गमेराधारे डः प्रत्ययो निपात्यते। सुखेन दुःखेन च गम्यतेऽस्मिन्निति सुगः दुर्गः पन्थाः। आधार इति किम् ? सुगन्ता । दुर्गन्ता । असरूपत्वादनडपि भवति । सुगमनः । दुर्गमनः । सुगमो दुर्गम इति कर्मणि ॥१३२॥

निर्गो देशे ।५।१।१३३॥

निरपूर्वाद्गमेराधारे देशे डो निपात्यते । निर्गम्यतेऽस्मिन्देशे इति निर्गो देश' । देश इति किम् ? निर्गमनः ॥१३३॥

शमो नाम्न्यः ।५।१।१३४॥

शमो नाम्नः पराद्धातोर्नाम्नि सञ्ज्ञायामः प्रत्ययो भवति। शमित्यव्ययं सुखे वर्तते । तत्र भवति शंभ-

वोऽर्हन् । शं करोति शंकरः । शंगर. । शंवरः । शंवदः । स्वः पश्येत्यादिष्वव्ययानां कर्मत्वदर्शनाच्छमि कर्मणि हेत्वादिष्वपि परत्वात्कगष्टो बाध्यते । शंकरा नाम परिव्राजिका । शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च । नाम्नीति किम्? शंकरी जिनदीक्षा ॥१३४॥

पार्श्वादिभ्यः शीङः । ५ । १ । १३५ ॥

पार्श्वादिभ्यो नामभ्य' परात् शीङ. अ' प्रत्ययो भवति । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । एवं पृष्ठशय' । उदरशयः । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । दिग्धसहात् तृतीयासमासात् शीङोऽकारः । पश्चादुपपदसमासः । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति । अनाधारार्थ आरम्भः ॥१३५॥

ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः । ५ । १ । १३६ ॥

ऊर्ध्वादिभ्यो नामभ्य. कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङः अः प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वः शेते ऊर्ध्वशयः । एवमुत्तानशयः । अवमूर्धशयः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥१३६॥

आधारात् । ५ । १ । १३७ ॥

आधारवाचिनो नाम्न' परात् शीङः अः प्रत्ययो भवति । खे शेते खशय' । गर्तशयः । गुहाशय' । हृच्छय. । विलेशयः । मनसिशयः । कुशेशय इति सप्तम्या अलुप् । गिरिश इति सञ्ज्ञायां लोमादित्वाच्छः । क्रियार्थत्वे तु गिरिशय इति भवितव्यम् ॥१३७॥

चरेष्टः । ५ । १ । १३८ ॥

आधारवाचिनो नाम्न' पराच्चरेष्टः प्रत्ययो भवति । कुरुषु चरति कुरुचरः । मद्रचर । वनेचरः । निशाचरः । टकारो ङ्यर्थ' । कुरुचरी । मद्रचरी । आधारादित्येव । कुरूंश्चरति । पञ्चालांश्चरति ॥१३८॥

भिक्षासेनादायात् । ५ । १ । १३९ ॥

अनाधारार्थ आरम्भ. । एभ्यः पराच्चरेष्टो भवति । भिक्षां चरति भिक्षाचरः । भिक्षाचरी । सेनां चरति परीक्षते सेनाचरः तापसव्यञ्जन' । सेनया वा चरति सेनाचरः । आदाय गृहीत्वा चरति आदायचरः । आदानं कृत्वा चरतीत्यर्थः । किमादायेत्यविवक्षैव । एभ्य इति किम्? कुरूंश्चरति ॥१३९॥

पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्तेः । ५ । १ । १४० ॥

एभ्यो नामभ्यः परात्सर्तेष्टो भवति । पुरः सरति पुर.सर । पुरःसरी । अग्रतः सरति अग्रतःसरः । आद्यादित्वात्तस् । अग्रे सरति अग्रेसरः । सप्तम्यलुप् । एकारान्तमव्ययं वा । सूत्रनिपातनाद्वैकारः । तत्राग्रं सरति अग्रेण वा सरति अग्रेसर इत्यपि भवति ॥१४०॥

पूर्वात्कर्तुः । ५ । १ । १४१ ॥

पूर्वशब्दात्कर्तृवाचिन. परात् सरतेष्टो भवति । पूर्वः सरति पूर्वसर' । पूर्वो भूत्वा सरतीत्यर्थः । कस्मात्पूर्व इति अविवक्षैव । पूर्वसरी । कर्तुरिति किम्? पूर्वं देशं सरति पूर्वसारः ॥१४१॥

स्थापास्नात्रः कः । ५ । १ । १४२ ॥

नाम्नः परेभ्यः एभ्यः कः प्रत्ययो भवति । समे तिष्ठति समस्थ. । विषमस्थः । कूटस्थः । कपित्थः । दधित्थः । महित्थः । अश्वत्थः । कुलत्थः । द्विपः । पादपः । कच्छपः । अनेकपः । कटाहपः । नदीष्णः । आतपत्रम् । घर्मत्रम् । परत्वादयं 'शमो नाम्न्यः' (५–१–१३४) इत्यप्रत्ययं बाधते । शंस्थो नाम कश्चित् । सस्था इत्यसरूपत्वात् क्विप् ॥१४२॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजपप्रियालसहस्तिसूचके । ५ । १ । १४३ ॥

शोकापनुदादय. शब्दा यथासंख्यं प्रियादिष्वर्थेषु कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोकमपनुदति शोकापनुद. प्रिय' । पुत्रादिरानन्दकर एवमुच्यते । तुन्दं

परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजोऽलसः । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपति कर्णेजपः सूचकः । एष्विति किम्? शोकमपनुदति शोकापनोदो धर्माचार्यः । तुन्दपरिमार्ज आतुरः । स्तम्बे रन्ता पक्षी । कर्णे जपिता मन्त्री ॥१४३॥

मूलविभुजादयः । ५ । १ । १४४ ॥

मूलविभुजादयः शब्दाः कप्रत्ययान्ता नियतार्थधातूपपदा यथाशिष्टप्रयोगं निपात्यन्ते । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । उर्व्या रोहति उर्वीरुहो वृक्षः । कौ मोदते कुमुदं कैरवम् । महीं धरति महीध्रः शैलः । उषसि बुध्यते उषर्बुधोऽग्निः । अपो बिभर्ति अभ्रं मेघः । सरसि रोहति सरसिरुहं पद्मम् । नखानि मुञ्चन्ति नखमुचानि धनूंषि । काकेभ्यो गूहनीयाः काकगुहास्तिलाः । धर्माय प्रददाति धर्मप्रदः । एवं कामप्रदः । शब्दप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रज्ञः । एवमागमप्रज्ञः ॥१४४॥

दुहेर्डुघः । ५ । १ । १४५ ॥

नाम्नः पराद् दुहेर्डुघः प्रत्ययो भवति । कामान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । धर्माय दुग्धे धर्मदुघा । असरूपत्वात् क्विप् । कामधुक् । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः ॥१४५॥

भजो विण् । ५ । १ । १४६ ॥

नाम्नः पराद्भजेर्विण् प्रत्ययो भवति । अर्धं भजते अर्धभाक् । पादभाक् । दूरभाक् । प्रभाक् । विभाक् । णकारो वृद्ध्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । वकारो विण्क्विपोः सारूप्यार्थस्तेनात्र विषये क्विप् न भवति ॥१४६॥

मन्वन्क्वनिप्विच् क्वचित् । ५ । १ । १४७॥

नाम्नः पराद्धातोरेते प्रत्ययाः क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण भवन्ति । मन्, इन्द्रं शृणाति इन्द्रशर्मा । सुशर्मा । सुवर्मा । सुदामा । अश्वत्थामा । क्वचिद्ग्रहणात्केवलादपि । शर्म । वर्म । हेम । दामा । पामा । वन्, भूरिदावा । घृतपावा । अग्रेगावा । विजावा । वन्याङ् पञ्चमस्य' (४-२-६५) इत्यात्वम् । क्वनिप् प्रातरित्वा प्रातरित्वानौ । सुधीवा । सुपीवा । केवलादपि । कृत्वा । कृत्वानौ । धीवा । पीवा । विच्, कीलालपाः । शुभंयाः । पाप्मरेट् । केवलादपि । रेट् । रोट् । वेट् । जागः । ककारपकारौ कित्पित्कार्यार्थौ ॥१४७॥

क्विप् । ५ । १ । १४८ ॥

नाम्नः पराद्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति क्वचित् । उखेन उखया वा स्रंसते उखास्रत् । वहात् भ्रश्यति वहाभ्रट् । 'धञ्युपसर्गस्य बहुलम्' (३-२-८६) इति बहुलग्रहणादुखवहयोर्दीर्घः । पर्णानि ध्वंसते पर्णध्वत् । शकान् ह्वयति शकहूः । परिव्ययति परिवीः । यवद्रूः । खलपूः । अक्षद्यू । मित्रभूः । प्रतिभूः । कटचिकीः । केवलादपि । पाः । वाः । कीः । गीः । ऊः । द्यूः । क्रुङ् । पक् । सदिसूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजिभ्यश्च । दिवि सीदति दिविषत् । सप्तम्या अलुप् । भीरुष्ठानादित्वात्षत्वं च । द्युसत् । अन्तरिक्षसत् । सभासत् । प्रसीदति प्रसत् । उपसत् । अण्डं सूते अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । मित्त्रं द्वेष्टि मित्त्रद्विट् । प्रद्विट् । द्विषो जेर्न्नायिषीष्ट वः । मित्राय द्रुह्यति मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । विध्रुक् । गां दोग्धि गोधुक् । कामधुक् । प्रधुक् । अश्वं युनक्ति युज्यते वा अश्वयुक् । प्रयुक् । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । तत्त्ववित् । वेदवित् । प्रवित् । निर्विविदे विदां वरः । विदेरविशेषेण ग्रहणम् । लाभार्थान्नेच्छन्त्येके । काष्ठं भिनत्ति काष्ठभित् । बलभित् । गोत्रभित् । भिद् । रज्जुं छिनत्ति रज्जुच्छित् । तमश्छिद् । भवच्छित् । प्रच्छित् । छित् । शत्रुं जयति शत्रुजित् । प्रसेनजित् । कर्मजित् । प्रजित् । अभिजित् । सेनां नयति

सेनानीः । अग्रणीः । ग्रामणीः । प्रणीः । नी । नियौ । नियः । विश्वस्मिन् राजते विश्वाराट् । 'विश्वस्य वसुराटो.' (३-२-८१) इतिदीर्घः । राजराट् । सम्राट् । किराट् । राट् । अञ्चेः, दध्यञ्चति दध्यङ् । देवमञ्चति देवद्रचङ् । विष्वद्रचङ् । तिर्यङ् । सध्रचङ् । सम्यङ् । प्राङ् । प्रत्यङ् । केवलान्न भवति । तथा ऋतौ ऋतुम् ऋतवे ऋतुप्रयोजनो वा यजते ऋत्विग् याजकः । 'ऋत्विज्' (२-१-६९) इत्यादिसूत्रेण गत्वम् । धृष्णोति दधृक् प्रगल्भः । दधृगिति निर्देशात् द्वित्वम् । उत्स्निह्यति उन्नह्यति वा उष्णिक् छन्द. । उष्णिगिति निर्देशात् दलोपषत्वादि । कथं दिश्यते दिक्, सृज्यते स्रक् । क्रुत्सपदादित्वात् क्विप् । ककारः कित्कार्यार्थः । पकार पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः ॥१४८॥

स्पृशोऽनुदकात् । ५ । १ । १४९॥

उदकवर्जितान्नाम्नः परात् स्पृशे क्विप् प्रत्ययो भवति । घृतं स्पृशति घृतस्पृक् । एवं मर्मस्पृक् । व्योमस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक् । कर्मोपपदादेवेच्छन्त्यन्ये । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्श. । उदकेन स्पर्ष्टा । अनुदक इति पर्युदासाश्रयणादुदकसदृशमनुपसर्गं नाम गृह्यते । तेनेह न भवति । उपस्पृशति ।।१४९॥

अदोऽनन्नात् । ५ । १ । १५० ॥

अन्नवर्जितान्नाम्न. पराददेः क्विप् प्रत्ययो भवति । आमम्त्ति आमात् । सस्यात् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः । बहुलाधिकारात्कणाद. । पिप्पलदः । क्विप् सिद्धोऽन्नप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥१५०॥

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ । ५ । १ । १५१ ॥

क्रव्यात् क्रव्याद इत्येतौ शब्दौ यथासंख्यं क्विबणन्तौ साधू भवतः यथामातपक्वाच्चाभिधेयौ भवतः । क्रव्यमत्ति क्रव्यात् आममांसभक्षः । क्रव्यादः पक्वमांसभक्षः । क्रव्याद इति नेच्छन्त्यन्ये । आममांसवाच्यपि क्रव्यशब्दः क्रव्याद इति निपातनसामर्थ्यात् वृत्तौ पक्वमांसे वर्तते । अथवा कृत्तविकृत्तशब्दस्य पक्वमांसार्थस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यादेशः । सिद्धौ प्रत्ययौ विषयनियमार्थं वचनम् । १५१॥

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दृशष्टक्सकौ च । ५ । १ । १५२ ॥

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्चोपमानभूताद् व्याप्ये कर्मणि वर्तमानात्परात् दृशेर्व्याप्य एव टक्सकौ क्विप् च प्रत्यया भवन्ति । त्यदादि, स्य इव दृश्यते त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः । त्यादृक्षा । त्यादृक् । एवं तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । तादृक्षा । तादृक् । अन्य, अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । अन्यादृक्षा । अन्यादृक् । समान, सदृशः । सदृशी । सदृक्षः । सदृक्षा । सदृक् । केचित्सकमपि टितं मन्यन्ते । तन्मते त्यादृक्षीत्याद्येव भवति । एभ्य इति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । उपमानादिति किम् ? स दृश्यते । व्याप्ये वर्तमानादिति किम् ? तेनेव दृश्यते । तस्मिन्निव दृश्यते । अस्मिन्निव दृश्यते । व्याप्य एवेति किम् ? तमिव पश्यन्तीत्यत्र कर्तरि न भवति । वचनभेदान्न यथासंख्यम् ॥१५२॥

कर्तुर्णिन् । ५ । १ । १५३ ॥

कर्तृवाचिन उपमानभूतान्नाम्नः पराद्धातोर्णिन् प्रत्ययो भवति । कृत्वात् कर्तरि । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । खरनादी । सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते । उष्ट्रमिवाश्वमारोहति । उपमानभूतादित्येव । उष्ट्रः क्रोशति । अशीलार्थो जात्यर्थश्च आरम्भ. ॥१५३॥

अजातेः शीले । ५ । १ । १५४ ॥

अजातिवाचिनो नाम्नः पराद्धातोः शीलेऽर्थे वर्तमानात् णिन् प्रत्ययो भवति । उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशील उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातेरिति प्रसज्यप्रतिषेधादसत्ववाचिनोऽप्युपसर्गाद्भवति । उदासरतीत्येवंशील उदासारी । प्रत्यासारी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । प्रतियायी । उदाङ्प्रत्याङ्भ्यां पर सर्तिं वर्जयित्वा अन्यस्माद्धातोरुपसर्गपरान्नेच्छन्त्यन्ये । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । शालीन् भोक्ता । प्रभोक्ता । उपभोक्ता । संभोक्तेति बहुलाधिकारान्न भवति । शील इति किम् ? उष्णभोज आतुरः । ॥१५४॥

साधौ । ५ । १ । १५५ ॥

नाम्नः परात्साधावर्थे वर्तमानाद्धातोर्णिन् प्रत्ययो भवति । अशीलार्थ आरम्भः । साधु करोति साधुकारी । साधुदायी । चारुनर्ती । सुष्ठुगामी । बहुलाधिकारात् साधु वादयति वादको वीणाम् । साधु गायतीत्यादौ न भवति ॥१५५॥

ब्रह्मणो वदः । ५ । १ । १५६ ॥

ब्रह्मन्शब्दात्पराद्वदेर्णिन् प्रत्ययो भवति । ब्रह्म ब्रह्माणं वा वदति ब्रह्मवादी । अयमप्यशीलार्थ आरम्भः जात्यर्थोऽसरूपविधिनिवृत्त्यर्थश्च ॥१५६॥

व्रताभीक्ष्ण्ये । ५ । १ । १५७ ॥

व्रतं शास्त्रितो नियम. । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्यम् । तयोर्गम्यमानयोर्नाम्नः पराद्धातोर्णिन् प्रत्ययो भवति । व्रते अश्राद्धं भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । स्थण्डिलस्थायी । स्थण्डिलवर्ती । वृक्षमूलवासी । पार्श्वशायी । तदन्यवर्जनमिह व्रतं गम्यते । आभीक्ष्ण्ये, पुनः पुनः क्षीरं पिबन्ति क्षीरपायिण उशीनराः । तक्रपायिणः सौराष्ट्राः । कषायपायिणो गान्धाराः । सौवीरपायिणो वाह्लीकाः । व्रताभीक्ष्ण्य इति किम् ? स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशयः । बहुलाधिकारादाभीक्ष्ण्येऽपीह न भवति । कुल्माषखादाश्चोलाः । अशीलार्थं जात्यर्थं च वचनम् ॥१५७॥

करणाद्यजो भूते । ५ । १ । १५८ ॥

करणवाचिनो नाम्नः पराद् भूतेऽर्थे वर्तमानाद्यजेर्णिन् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भवति हि सामान्यविशेषयोर्भेदविवक्षायां सामान्ययजौ विशेषयजिरग्निष्टोमः करणम् । भूत इति किम् ? अग्निष्टोमेन यजते । करणादिति किम् ? गुरूनिष्टवान् ॥१५८॥

निन्द्ये व्याप्यादिन् विक्रियः । ५ । १ । १५९ ॥

व्याप्यान्नाम्नः परात् विपूर्वात् क्रीणातेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् कुत्सिते कर्तरीन् प्रत्ययो भवति । सोमं विक्रीतवान् सोमविक्रयी, घृतविक्रयी, तैलविक्रयी, ब्राह्मणः । निन्द्य इति किम् ? धान्यविक्रायः, घृतविक्रायः तैलविक्रायः वणिक् । व्याप्यादिति किम् ? ग्रामे विक्रीतवान् । भावेऽलन्तस्य मत्वर्थीयेनेना सिध्यति कुत्सायामणूबाधनार्थं वचनम् ॥१५९॥

हनो णिन् । ५ । १ । १६० ॥

व्याप्यान्नाम्नः पराद्भूतेऽर्थे वर्तमानात् हन्तेर्निन्द्ये कर्तरि णिन् प्रत्ययो भवति । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती । मातुलघाती । असरूपत्वादणपि । पितृव्यघात. । मातुलघातः । केचित्त्वसरूपविधिं नेच्छन्ति । निन्द्य इत्येव । शत्रुं हतवान् शत्रुघातः । चौरघात. । व्याप्यादित्येव । दण्डेन हतवान् । घञन्तान्मत्वर्थीयेनेना सिद्धे भूतकुत्साभ्यामन्यत्र शत्रुघातीत्यादौ

मत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अन्यत्रापीष्छत्यन्यः । एवं पूर्वसूत्रेऽपि ॥१६०॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात् क्विप् । ५ । १ । १६१ ॥

ब्रह्मादिभ्यः कर्मभ्यः पराद्भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धन्तेः क्विप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्विप्' (५-१-१४८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । चतुर्विधश्चात्र नियमः । ब्रह्मादिभ्य एव हन्तेर्भूते क्विप् नान्यस्मात् । पुरुषं हतवान् पुरुषघातः । मधुहा अहिहा गोत्रहा हिमहा तमोपहा असुरहा आखुहा इत्यादिषु वर्तमानभविष्यतोः कालमात्रे वा 'क्विप्' (६-१-१४८) इत्यनेनैव क्विप् । तथा ब्रह्मादिभ्यो हन्तेरेव भूते नान्यस्माद्धातोः क्विप् । ब्रह्माधीतवान् ब्रह्माध्याय इत्यणेव न तु क्विप् । ब्रह्मविदादयस्तु भूताविवक्षायाम् । तथा ब्रह्मादिभ्यो हन्तेर्भूते क्विबेव नान्यः प्रत्ययः । ब्रह्माण हतवान् ब्रह्महा इति क्विबेव भवति नाण्णिनौ । ब्रह्मघ्नादयस्तु कालसामान्येन 'ब्रह्मादिभ्यः'-(५-३-८५) इति टक्प्रत्यये साधवः । कथं वृत्रस्य हन्तुः कुलिशमिति । केवलादेव हन्तेस्तृच् पश्चाद्वृत्रेण सबन्धः । 'मध्येऽपवादा' पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति क्विपाऽणादिरेव बाध्यते न क्तक्तवतू । तथा ब्रह्मादिभ्यो हन्तेर्भूत एव काले क्विप् नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वा ब्रह्मघात इत्यणेव । तदेतत्सर्वं बहुलाधिकाराल्लभ्यते ॥१६१॥

कृगः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ॥ ५ । १ । १६२ ॥

सुशब्दात्पुण्यादिभ्यश्च कर्मभ्य. परात्करोतेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्विप् भवति । सुष्ठु कृतवान् सुकृत् । पुण्यं कृतवान् पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् । इदमपि नियमार्थं वचनम् । त्रिविधश्चात्र नियमः । एभ्यः कृग एव भूते क्विप् नान्यस्माद्धातोः । मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्याय इत्यण्का एव भवन्ति न क्विप् । मन्त्रवित् पापनुत् इत्यादौ तु भूताविवक्षायां क्विप् । तथा एभ्यः कृगो भूत एव क्विप् । इह न भवति । कर्म करोति करिष्यति वा कर्मकारः । मन्त्रकारः । पदकारः । तथा एभ्यः परात्कृगो भूते क्विवेव नान्यः प्रत्ययः । तेन कर्मकृतवान् कर्मकार इति न भवति । एभ्य एव भूते कृग' क्विविति धातुनियमो नेष्यते । तेन शास्त्रकृत् तीर्थकृत् वृत्तिकृत् सूत्रकृत् भाष्यकृदित्यादयः सिद्धा' ॥१६२॥

सोमात्सुगः । ५ । १ । १६३ ॥

सोमात् कर्मण' परात् सुनोतेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्विप् भवति । सोमं सुतवान् सोमसुत् । अयमपि नियमार्थो योगः । चतुर्विधश्चात्रापि नियमः । सोमादेवेति नियमात् सुरां सुतवान् सुरासाव इत्यण् । सुरासुदिति भूताविवक्षायाम् । सुग एवेति नियमात् सोमं पीतवान् सोमपा इति विच् । भूत एवेति नियमात् सोमं सुनोति सोष्यति वा सोमसाव इत्यण् । क्विबेवेति नियमात् सोमं सुतवान् इत्यण् न भवति ॥१६३॥

अग्नेश्चेः । ५ । १ । १६४॥

अग्नेः कर्मण' पराच्चिनोतेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्विप् भवति । अग्निं चितवान् अग्निचित् । अत्रापि चतुर्विधो नियम' । अग्नेरेवेति नियमात् कुड्यं चितवान् कुड्यचाय इत्यण् । चेरेवेति नियमादग्निं कृतवानग्निकारः । भूत एवेति नियमादग्निं चिनोति

चेष्यति वाग्निचाय: । क्विबेवेति नियमादग्निं चितवानित्यण् न भवति ॥१६४॥

कर्मण्यग्न्यर्थे । ५ । १ । १६५ ॥

कर्मणः परादृभूतेऽर्थे वर्तमानाच्चिनोतेः कर्मणि कारकेऽग्न्यर्थेऽभिधेये क्विप् भवति । श्येन इव चीयते स्म श्येनचित् । एवं कङ्कचित् । रथचक्रचित् । अग्न्यर्थ इष्टकचय उच्यते । बहुलाधिकाराद्रूढिविषय एवायं द्रष्टव्यः । केचित्तु संज्ञाशब्दत्वात् कालत्रयेऽप्ययं भवतीत्याहु: । श्येन इव चीयते चितश्चेष्यते वा श्येनचित् ॥१६५॥

दृशः क्वनिप् । ५ । १ । १६६ ॥

कर्मणः परादृदृशो भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्वनिप् प्रत्ययो भवति। मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा । विश्वदृश्वा । बहुदृश्वा । परलोकदृश्वा । सामान्यसूत्रेण क्वनिपि सिद्धे भूतकाले प्रत्ययान्तरबाधनार्थं वचनम् ॥१६६॥

सहराजभ्यां कृग्युधेः । ५ । १ । १६७ ॥

सहशब्दात् राजन्शब्दाच्च कर्मणः परात्करोतेर्युधेश्च भूतेऽर्थे वर्तमानात्क्वनिप् प्रत्ययो भवति । सह कृतवान् सहकृत्वा । सहकृत्वानौ । सह युद्धवान् सहयुध्वा । सहयुध्वानौ । राजानं कृतवान् राजकृत्वा । राजान योधितवान् राजयुध्वा । युधिरन्तर्भूतण्यर्थ. । सकर्मकः । कर्मण इत्येव । राज्ञा युद्धवान् । प्रत्ययान्तरबाधनार्थोऽयमप्यारम्भ: ॥१६७॥

अनोर्जनेर्डः । ५ । १ । १६८ ॥

कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेर्भूतेऽर्थे वर्तमानाड्डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुमनुज. । स्त्र्यनुजः । आत्मानुज: । अनुपूर्वो जनि: जननोपसर्जनायां प्राप्तौ वर्तमानः सकर्मक: ॥१६८॥

सप्तम्याः । ५ । १ । १६९ ॥

सप्तम्यन्तान्नाम्नः परादृभूतेऽर्थे जनेर्डो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरायां मन्दुरे वा जातः मन्दुरजः । अप्सु जातम् अप्सुजम् । अब्जम् ॥ १६९ ॥

अजातेः पञ्चम्याः । ५ । १ । १७० ॥

पञ्चम्यन्तादजातिवाचिनो नाम्नः परादृभूतेऽर्थे जनेर्डो भवति । बुद्धेर्जातो बुद्धिजः संस्कारः । संस्कारजा स्मृतिः । संतोषजं सुखम् । कौशल्याया जातः कौशल्याजः । संज्ञाशब्दोऽत्रोपपदम् । अजातेरिति किम् ? हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥१७०॥

क्वचित् । ५ । १ । १७१ ॥

उक्तादन्यत्रापि क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण डो भवति । उक्तान्नाम्नोऽन्यतोऽपि । किं जातेन किंजः ।केन जात: किंजोऽनिर्ज्ञातपितृक । अलं जातेनालंजः । द्विर्जातो द्विज. । न जातोऽज: । अधिजातोऽधिजः । उपजः । परिजः । प्रजाताः प्रजा. । अभिजः । अकर्मणोऽपि । अनुज: । जातेरपि, ब्राह्मणजः पशुवध: । क्षत्रियजं युद्धम् । स्त्रीजमनृतम् । उक्ताद्धातोरन्यतोऽपि । ब्रह्मणि जीनवान् ब्रह्मज्य: । उक्तान्नाम्नो धातोश्चान्यतोऽपि । वरमाहतवान् वराहः । उक्तान्नाम्नो धातो: कारकाच्चान्यतोऽपि । परिखाता परिखा । आखाता आखा । उपखाता उपखा । नामधातुकालान्यत्वे, मित्रं ह्वयति मित्रह्व । अणोऽपवादो डः । धातुकारकान्यत्वे पटे हन्यते स्म पटहः । धातुकालान्यत्वे, वार्चैरति वार्चो हंस. । नामकारकान्यत्वे पुंसानुजातः पुंसानुजः । नामा-

भावे उक्तधातुकालान्यत्वे अटति अतति वा अः । कायति कामयते वा क. । भातीति भं नक्षत्रम् । नामाभावे उक्तधातुकालकारकान्यत्वे च खन्यत इति खम् ॥१७१॥

सुयजो ङ्वनिप् । ५ । १ । १७२ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च भूतार्थवृत्तेर्ङ्वनिप् भवति । सुतवान् सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः । इष्टवान् यज्वा । यज्वानौ । यज्वान. । क्वनिप्वनभ्यां सिद्धे भूते नियमार्थं वचनम् । मन्नादिसूत्रस्थक्वचिद्ग्रहणस्यैव प्रपञ्चः । ङकारो गुणनिषेधार्थः । पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः ॥१७२॥

जॄषोऽतृः । ५ । १ । १७३ ॥

जीर्यतेर्भूतार्थवृत्तेरतृप्रत्ययो भवति । जीर्यति स्म जरन् । जरती । असरूपत्वात् जीर्णः जीर्णवान् । ऋकारो दीर्घत्वप्रतिषेधार्थः ॥१७३॥

क्तक्तवतू । ५ । १ । १७४ ॥

धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः। क्रियते स्म कृत. । करोति स्म कृतवान् । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः । अत्र समुदायस्याभूतत्वेऽपि कटैकदेशे कटत्वोपचारात्तस्य च निर्वृत्तत्वाद्भूत एव धात्वर्थ इत्यादिकर्मण्यप्यनेनैव क्तक्तवतू सिद्धौ ॥१७४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथम. पादः ॥१॥

अगणितपञ्चेषुबलः पुरुषोत्तमचित्तविस्मयं जनयन्॥ राम्रोल्लासनमूर्तिः श्रीकर्णः कर्ण इव जयति ॥१॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

श्रुसद्वस्भ्यः परोक्षा वा । ५ । २ । १ ॥

भूत इति अनुवर्तते । श्रृणोत्यादिभ्यो धातुभ्यो भूतार्थवृत्तिभ्यः परोक्षा विभक्तिर्वा भवति । उपशुश्राव । उपससाद । अनूवास । वावचनात् यथास्वकालमद्यतनी ह्यस्तनी च । उपाश्रौषीत् । उपाशृणोत् । उपासदत् । उपासीदत् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । एवं शुश्रुवे अश्रावि अश्रूयतेत्यादि । अन्ये तु श्वादिभ्यो भूतमात्रे क्वसुमेवेच्छन्ति न परोक्षाम् । ह्यस्तनीमपीच्छत्यन्यः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन भूतानद्यतनेऽपीयं ह्यस्तन्या न बाध्यते । असरूपत्वादेवाद्यतन्यादिसिद्धौ वा वचनं विभक्तिष्वसरूपोत्सर्गविभक्तिसमावेशनिषेधार्थम् ॥१॥

तत्र क्वसुकानौ तद्वत् । ५ । २ । २ ॥

तत्र परोक्षामात्रविषये धातो' परौ क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौ च परोक्षावद् व्यपदिश्येते । तत्र क्वसुः परस्मैपदत्वात् कर्तरि । कानस्त्वात्मनेपदत्वाद्भावकर्मणोरपि । शुश्रुवान् । उपशुश्रुवान् । सेदिवान् । उपसेदिवान् । प्रसेदिवान् । आसेदिवान् । निषेदिवान् । ऊषिवान् । अनूषिवान् । अध्यूषिवान् । पेचिवान् । पाचयांचकृवान् । जग्मिवान् । पपिवान् । पेचानः । चक्राणः । परोक्षावद्भावात् द्विर्वचनादि । परोक्षावद्भावादेव कित्त्वे सिद्धे कित्करण सयोगान्तधात्वर्थम् । तेनाजिवान् । बभञ्वान् । सस्वजानः । एषु कित्त्वात् नलोपः । ऋदन्तानां गुणप्रतिषेधार्थं च । शिशीर्वान् ।

तितीर्वान् । पुपूर्वान् । कर्मणि, शशिराणः । ततिराणः । पपुराणः । भावे शशिराणमित्यादि । बहुलाधिकारात् श्रुसदवसिभ्यः कानो न भवति । केचित्तु एभ्य एव क्वसुर्नान्येभ्यः कानस्तु प्रत्यय एव नेष्यते इत्याहुः । अपरे तु सर्वधातुभ्यः क्वसुमेवेच्छन्ति न कानम् । भूताधिकारेणैवोक्तपरोक्षाविषयत्वे लब्धे तत्रग्रहणं परोक्षामात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पेचिवान् इत्यादिसिद्धम् ॥२॥

वेयिवदनाश्वदनूचानम् । ५ । २ । ३ ॥

एते शब्दा भूतेऽर्थे क्वसुकानान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । इणः क्वसुर्निपात्यते । ईयिवान् । समीयिवान् । उपेयिवान् । तथा नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च निपात्यते । अनाश्वान् । तथा वचेर्ब्रूगादेशाद्वानुपूर्वात्कानो निपात्यते । अनूचानः । निपातनस्येष्टविषयत्वात् कर्तुरन्यत्र अनूक्तमित्याद्येव भवति । ब्रूग एवेच्छन्त्यन्ये । वावचनात्पक्षेऽद्यतन्यादयोऽपि । अगात् । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । नाशीत् । नाश्नात् । नाश । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अन्ववक् । अनूवाच ॥३॥

अद्यतनी । ५ । २ । ४ ॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरद्यतनी विभक्तिर्भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥४॥

विशेषाविवक्षाव्यामिश्रे । ५ । २ । ५ ॥

अनद्यतनादिविशेषस्याविवक्षायां व्यामिश्रणे च सति भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरद्यतनी विभक्तिर्भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अगमाम घोषान् । अपाम पयः । अजैषीत् गर्तो हूणान् । रामो वनमगमत् । सतोऽप्यत्र विशेषस्याविवक्षा यथाऽनुदरा कन्या अलोमिका एडकेति । व्यामिश्रे, अद्य ह्यो वा भुक्ष्महि । विशेषाविवक्षेति किम् ? अगच्छाम घोषान् । अपिबाम पयः । अजयद् गर्तो हूणान् । रामो वनं जगाम । ह्यस्तन्यादिविषयेऽप्यद्यतन्यर्थं वचनम् ॥५॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वप्तर्यद्य । ५ । २ । ६ ॥

रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वसतेर्धातोर्ह्यस्तन्यपवादोऽद्यतनी विभक्तिर्भवति अन्त्ययामास्वप्तरि सचेदर्थो यस्यां रात्रौ भूतस्तस्या एवान्त्ययामं व्याप्यास्वप्तरि कर्तरि वर्तते । अद्य तेनैवान्त्ययामेनावच्छिन्नेऽद्यतने चेत्प्रयोगो भवति नाद्यतनान्तरे । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित्कंचिदाह । क्व भवानुषितः स आह अमुत्रावात्समिति । रात्र्यन्त्ययामे तु मुहूर्तमपि स्वापे ह्यस्तन्येव अमुत्रावसमिति ॥६॥

अनद्यतने ह्यस्तनी । ५ । २ । ७ ॥

आ न्याय्यादुत्थानादा न्याय्याच्च संवेशनादहरुभयतः सार्धरात्रं वा अद्यतनः कालः । तस्मिन्नसति भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी विभक्तिर्भवति । अकरोत् । अहरत् । अनद्यतन इति किम् ? अकार्षीत् ॥७॥

ख्याते दृश्ये । ५ । २ । ८ ॥

ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शक्यदर्शने भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी विभक्तिर्भवति । परोक्षापवादः । अरुणत् सिद्धराजोऽवन्तीन् । अजयत्सिद्ध. सौराष्ट्रान् । ख्यात इति किम् ? चकार कटं चैत्र । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । अनद्यतन इत्येव । उदगादद्यादित्यः ॥८॥

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५ । २ । ९ ॥

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यन्ती विभक्तिर्भवति अयदि नचेद्यच्छब्दः प्रयुज्यते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि साधो स्वर्गे स्थास्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे अध्येष्यवगच्छसि चैत्र कलिङ्गेषु गमि-

ष्यामः । अयदीति किम् ? अभिजानासि मित्र यत्कलिङ्गेष्ववसाम ॥९॥

वाकाङ्क्षायाम् । ५ । २ । १० ॥

अयदीति नानुवर्तते । स्मृत्यर्थे धातावुपपदे सति यद्यदि वा प्रयुज्यमाने प्रयोक्तु. क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यन्ती वा भवति । स्मरसि मित्र कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे पास्यामः पयांसि च । स्मरसि मित्र कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि । स्मरसि मित्र यत् कश्मीरेषु वत्स्यामो यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । स्मरसि मित्र यत्कश्मीरेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । अत्र वासो लक्षणं भोजनं पानं च लक्ष्यमिति लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति ॥१०॥

कृतास्मरणातिनिह्नवे परोक्षा । ५ । २ । ११ ॥

कृतस्यापि व्यापारस्य चित्तव्याक्षेपादिनास्मरणेऽत्यन्तापह्नवे वा गम्यमाने भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः परोक्षा विभक्तिर्भवति । अपरोक्षकालार्थ आरम्भः । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विचचार । चिन्तयन्न् किलाहं शिरः कम्पयांबभूव । अंगुलिं स्फोटयामास । अतिनिह्नवे, कश्चित्केनचिदुक्त' कलिङ्गेषु त्वया ब्राह्मणो हत' स तदपह्नुवान आह कः कलिङ्गान् जगाम को ब्राह्मणं ददर्श नाहं कलिङ्गान् जगाम इत्यत्यन्तमपह्नुते । अतिग्रहणादेकदेशापह्नवे ह्यस्तन्येव । न कलिङ्गेषु ब्राह्मणमहमहनम् ॥११॥

परोक्षे । ५ । २ । १२ ॥

अक्षाणां पर' परोक्षः । अत एव निर्देशात्साधु' अव्युत्पन्नो वा असाक्षात्कारार्थः । भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः परोक्षा विभक्तिर्भवति । यद्यपि साध्यत्वेनानिष्पन्नत्वात्सर्वोऽपि धात्वर्थः परोक्षस्तथापि प्रत्यक्षसाधनत्वेन तत्र लोकस्य प्रत्यक्षत्वाभिमानोऽस्ति । यत्र स नास्ति स परोक्षः । जघान कंसं वासुदेवः । भरतं विजिग्ये बाहुबली । धर्मं दिदेश तीर्थकरः ॥१२॥

हशश्वद्युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी च । ५ । २ । १३ ॥

पञ्चवर्षं युगं तस्यान्तर्मध्यं तत्र पृच्छ्यते यः स युगान्तःप्रच्छ्य । हे शश्वति च प्रयुज्यमाने युगान्त'प्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी परोक्षा च विभक्ती भवतः । इति हाकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । प्रच्छ्ये, किमगच्छस्त्वं मथुराम् । किं जगन्थ त्वं मथुराम् । हशश्वद्युगान्तःप्रच्छ्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । वेत्येव कृते भूतानद्यतनमात्रभाविन्या ह्यस्तन्याः पक्षे सिद्धौ ह्यस्तनीविधानं स्मृत्यर्थयोगेऽपि ह्यस्तन्येव यथा स्यान्न भविष्यन्तीत्येवमर्थम् । तेन स्मरसि मित्र कश्मीरेष्विति हाध्यैमहि । अभिजानासि चैत्र शश्वदध्यैमहीत्यादि सिद्धम् । क्रियान्तराकाङ्क्षायां तु हशश्वत् प्रयोग एव न सम्भवतीति नोदाह्रियते ॥१३॥

अविवक्षिते । ५ । २ । १४ ॥

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी विभक्तिर्भवति । अभवत्सगरो राजा । अहन् कंसं वासुदेवः । एवं च परोक्षानद्यतने विवक्षावशादद्यतनीह्यस्तनीपरोक्षास्तिस्रो विभक्तयः सिद्धा. । तथा च अन्वनैषीत्ततो वाली न्यक्षिपच्चाङ्गदं सुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागत । राक्षसेन्द्रस्ततोऽभैषीत् सैन्यं समस्तं सोऽयुयुत्सयत् स्वयं युयुत्स-

यांचक्रे । तथा अभूवंस्तापसाः केचित्पाण्डुपत्रफलाशिनः । पारिव्राज्यं तदादत्त मरीचिश्च तृषार्दित इति ॥१४॥

वाद्यतनी पुरादौ । ५ । २ । १५ ॥

परोक्षे इति निवृत्तम् । भूतानद्यतने परोक्षे चापरोक्षे चार्थे वर्तमानाद्धातोः पुरा इत्यादावुपपदेऽद्यतनी विभक्तिर्भवति वा । अपरोक्षे ह्यस्तन्याः परोक्षे तु परोक्षाया अपवादः । वावचनात्पक्षे यथाप्राप्ति ते अपि भवतः । अवात्सुरिह पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । तदाभाषिष्ट राघवः । तदाभाषत राघवः । बभाषे राघवस्तदा । भूतानद्यतनपरोक्षेऽद्यतनीं नेच्छन्त्यन्ये । एवमुत्तरसूत्रे पुरादियोगे वर्तमानाम् । हशश्वच्छब्दयोगेऽपि पुरादियोगे परत्वाद्विकल्पेनाद्यतनी । इति ह पुराकार्षीत् । अकरोत् । चकार । शश्वत्पुराकार्षीदकरोच्चकार । भूतमात्रविवक्षया अद्यतन्याः सिद्धौ पुरादियोगे तद्वचनं स्मृत्यर्थहशश्वत्स्मयोगे सामान्यविवक्षया अद्यतनी न भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥१५॥

स्मे च वर्तमाना । ५ । २ । १६ ॥

भूतानद्यतने परोक्षेऽपरोक्षे चार्थे वर्तमानाद्धातोः स्मशब्दे पुरादौ चोपपदे वर्तमाना विभक्तिर्भवति । इति स्मोपाध्यायः कथयति । पृच्छति स्म पुरोधसम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । भाषते राघवस्तदा । अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः । यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति । आदिग्रहणमिह पूर्वत्र च प्रयोगानुसरणार्थम् । एवं च पुरादियोगेऽद्यतनीह्यस्तनीपरोक्षावर्तमानाश्चतस्रो विभक्तयः सिद्धाः । स्मपुरायोगे तु परत्वाद्वर्तमानैव । नटेन स्म पुराधीयते । एवं हशश्वत्स्मयोगेऽपि । इति ह स्मोपाध्यायः कथयति । शश्वदधीयते स्म । त्रययोगेऽपि एवम् । न ह स्म वै पुराग्निरपरशु वृक्णं दहतीति ॥१६॥

ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत् । ५ । २ । १७ ॥

अनद्यतन इति निवृत्तम् । पृष्टस्य धात्वर्थस्योक्तिः प्रतिवचनं पृष्टोक्तिः । ननुशब्दे उपपदे पृष्टोक्तौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सद्वत् वर्तमान इव वर्तमाना विभक्तिर्भवति । सद्वद्वचनादत्र विषये शत्रानशावपि भवतः । किमकार्षीः कटं चैत्र । ननु करोमि भोः । ननु कुर्वन्तं कुर्वाणं मां पश्य । किमवोचः किंचिच्चैत्र । ननु ब्रवीमि भोः । ननु ब्रुवन्त ब्रुवाणं मां पश्य । पृष्टोक्ताविति किम् ? नन्वकार्षीच्चैत्रः कटम् ॥१७॥

नन्वोर्वा । ५ । २ । १८ ॥

न नु इत्येतयोः शब्दयोरुपपदयोः पृष्टोक्तौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्वा वर्तमाना विभक्तिर्भवति सा च सद्वत् । किमकार्षीः कटं चैत्र । न करोमि भोः । न कुर्वन्तं न कुर्वाणं पश्य माम् । नाकार्षम् । कस्तत्रावोचत् । अहं नु ब्रवीमि । ब्रुवन्तं ब्रुवाणं नु मां पश्य । अहं न्ववोचम् ॥१८॥

सति । ५ । २ । १९ ॥

सन् विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । स च प्रारब्धापरिसमाप्तः क्रियाप्रबन्धः । सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना विभक्तिर्भवति । भवति । अस्ति । घटं करोति । ओदनं पचति । जीवं न मारयति मांसं न भक्षयतीत्यादौ नियमः प्रारब्धोऽसमाप्तश्च प्रतीयते । इहाधीमहे इह कुमाराः क्रीडन्तीत्यादौ क्रियान्तरव्यवधानेऽपि अध्ययनादिक्रियायाः प्रारम्भापरिसमाप्तिरस्त्येव । चैत्रो भुङ्क्ते इत्यादावपि हि क्रियान्तरव्यवधानमशक्यपरिहारम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबतीति । तिष्ठन्ति

पर्वताः स्यन्दन्ते नद्य इत्यादौ तु स्फुटैव प्रारम्भापरिसमाप्तिः । कथं तर्हि तस्थुः स्थास्यन्ति गिरय इति भूतभाविनां भरतकल्किप्रभृतीनां राज्ञां याः क्रियाः तदवच्छेदेन पर्वतादिक्रियाणामतीतत्वानागतत्वोपपत्तेर्न भूतभाविप्रत्ययानुपपत्तिदोषः । एवं च विद्यमानकर्तृकेभ्योऽस्त्यर्थेभ्यो धातुभ्यः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । कूपोऽस्ति । कूपो भविष्यति । कूपो भविता । कूपोऽभूत् । कूप आसीत् । कूपो बभूव ॥१९॥

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ । ५ । २ । २० ॥

सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः शत्रानशौ प्रत्ययौ भवत एष्यति तु एष्यन्मात्रे भविष्यन्तीविषयेऽर्थे सस्यौ स्यप्रत्ययसहितौ शत्रानशौ भवतः । स्योऽपि प्रत्ययत्वाद्धातोरेव । यान् । यान्तौ । यान्तः । शयानः । शयानौ । शयानाः । निरस्यन् । निरस्यमानः । पचन् । पचमानः । एकविषयत्वाद्वर्तमानापि । याति । यात' । यान्ति । एवं सर्वत्र । तथा सन् अस्ति अधीयान. अधीते विद्यमानः विद्यते जुह्वत् जुहोति विदन् वेत्ति जानन् जानाति ब्राह्मणः । तथा तरादौ प्रत्यये, पचत्तरः पचत्तमः । पचतितरां पचतितमाम् । पचद्रूपः । पचतिरूपम् । जल्पत्कल्प' जल्पतिकल्पम् । पश्यद्देश्यः । पश्यतिदेश्यम् । पठद्देशीयः । पठतिदेशीयम् । एवं पचमानतरः पचमानतम. पचतेतरां पचतेतमामित्यादि । द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्यसबोधनतरादिवर्जिततद्धितप्रत्ययोत्तरपदक्रियालक्षणक्रिया--हेतुषु वर्तमानाया अन्वयायोगात् शत्रानशावेव । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् । पचते पचमानाय देहि । पचतः पचमानाद्भीतः । पचतः पचमानस्य स्वम् । पचति पचमाने गतः । संबोधने, हे पचन् हे पचमान । तराद्यन्यतद्धिते कुर्वतोपत्यं कौर्वतः । पाचतः । वैक्षमाणिः । कुर्वत्पाशः । पचत्पाशः । कुर्वच्चरः । पचच्चरः । उत्तरपदे, भज्यत इति भक्ति. । कुर्वन् भक्तिरस्य कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः । कुर्वत्प्रियः कुर्वाणप्रियः । ब्रुवन्माठरः । ब्रुवाणमाठरः । क्रियाया लक्षणं ज्ञापकं चिह्नम् । तत्र तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । शयाना भुञ्जते यवना. । बहुषु मूत्रयत्सु कश्चैत्र इति पृष्टः कश्चिदाह । यस्तिष्ठन् मूत्रयति । एवं यो गच्छन् भक्षयति । यः शयानो भुङ्क्ते । योऽधीयान आस्ते । तथा यः पठन्पचति स मैत्रः । एवं यः पचन्पठति । योऽधीयान आस्ते । य आसीनोऽधीते । तथा फलन्ती वर्द्धते द्राक्षा पुष्यन्ती वर्द्धतेऽब्जिनी । शयाना वर्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते बिसम् ॥ क्रियाया हेतुर्जनकस्तत्र अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । एष्यति तु सस्यौ । यास्यन् । शयिष्यमाण' । पक्ष्यन् । पक्ष्यमाणः । यास्यति । शयिष्यते । पक्ष्यति । पक्ष्यते । तथा भविष्यन् । भविष्यति । अध्येष्यमाणः । अध्येष्यते ब्राह्मण इत्यादि । तथा पक्ष्यत्तर. । पक्ष्यमाणतमः । पक्ष्यतितराम् पक्ष्यति-तमाम् इत्यादि । सर्वेष्वेकविषयत्वाद्भविष्यन्त्यपि । पक्ष्यन् व्रजति पक्ष्यमाणो व्रजतीति क्रियायां क्रियार्थायामेकविषयत्वाच्च भविष्यन्त्यादयोऽपि । पक्ष्यामीति व्रजति । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पूर्ववदेव च द्वितीयाद्यन्तसामानाधिकरण्यादिषु भविष्यन्त्याः समन्वयाभावादभाव' । पक्ष्यन्तं पश्य पक्ष्यमाणं पश्य । हे पक्ष्यन् हे पक्ष्यमाण ब्राह्मण । पाक्ष्यत' । पाक्ष्यमाणि' पक्ष्यमाणपाश' । पक्ष्यद्भक्तिः । पाक्ष्यमाणप्रिय. । जल्पिष्यन्तो ज्ञास्यन्ते पण्डिता. । अध्येष्यमाणा वत्स्यन्तीत्यादि । सदेष्यतोरभावे तु श्वः पक्ता । बहुलाधिकाराद्द्रव्यगुणयोर्लक्षणे हेतुहेतुमद्भावद्योतके त्यादियोगे च न भवति । यः कम्पते सो-

ऽश्वत्थः । यत्तरति तल्लघु । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । करिष्यतीति व्रजति । हनिष्यतीति नश्यति । पचत्यतो लभते । विजयतेऽतः पूज्यते । क्रियाया अपि लक्षणे चादियोगे न भवति । यः पचति च पठति च स चैत्रः । योऽधीते चास्ते च स मैत्रः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारो ङ्यार्थः ॥२०॥

तौ माङ्याक्रोशेषु । ५ । २ । २१ ॥

माङ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने सति तौ शत्रानशौ प्रत्ययौ भवतः । बहुवचनादसत्यपि । मा पचन् वृषलो ज्ञास्यति । मा पचमानोऽसौ मर्तुकामः । मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ॥ तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिण. ॥१॥ शत्रानशोरनुवृत्तावपि तौ ग्रहणमवधारणार्थम् । तेनात्र विषये असरूपविधिनाप्यद्यतनी न भवति । भवतीत्यपि कश्चित् ॥२१॥

वा वेत्तेः क्वसुः । ५ । २ । २२ ॥

सत्यर्थे वर्तमानाद्वेत्तेः क्वसुप्रत्ययो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । विद्वान् । साधुस्त्वं विद्वान् विद्वन् वेत्ति । विदुषा कृतं, विदता कृतम् । हे विद्वन् । हे विदन् । वैदुषः । वैदतः । विद्वद्भक्तिः । विदद्भक्तिः । विद्वानास्ते । विदन्नास्ते । विद्वाल्ँलभते । विदल्ँलभते । द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्यादिषु पूर्ववदनन्वयादेव न वर्तमाना । ककार कित्कार्यार्थः । उकारो ङ्यार्थः ॥२२॥

पूङ्यजः शानः । ५ । २ । २३ ॥

सत्यर्थे वर्तमानाभ्या पवतियजिभ्यां परः शानः प्रत्ययो भवति । कृत्त्वात् कर्तरि । पवते । पवमान । मल्यं पवमानः । यजति यजते वा यजमान । आनशाः । आनशा योगे न षष्ठीसमासो न च यजेरफलवति कर्तरि सोऽस्तीति वचनम् । एवमुत्तरत्रापि । शकारः शित्कार्यार्थः ॥२३॥

वयःशक्तिशीले । ५ । २ । २४ ॥

सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वयःशक्तिशीलेषु गम्यमानेषु शानो भवति । वय. प्राणिनां कालकृता बाल्याद्यवस्था । कतीह शिखण्डं वहमानाः । स्त्रियं गच्छमानाः । शक्तिः सामर्थ्यं, कतीह हस्तिनं निघ्नानाः । समश्नानाः । शीलं स्वभावः । कतीहास्मानं वर्णयमानाः । परान्निन्दमानाः । अनभिधानान्न वाऽसरूपः शतृः ॥२४॥

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् । ५ । २ । २५ ॥

अकृच्छ्रः सुखसाध्यः । अकृच्छ्रे सत्यर्थे वर्तमानाद्धारेरिङश्च परोऽतृश् प्रत्ययो भवति । धारयन् आचाराङ्गम् । अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् । अकृच्छ्र इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति यतिधर्मम् । कृच्छ्रेणाधीते पूर्वगतम् । इङ आनशि प्राप्ते धारेरुभयप्राप्तौ वचनम् । वासरूपोऽपि नेष्यत एव ॥२५॥

सुग्द्विषार्हः सत्रिशत्रुस्तुत्ये ॥ ५ । २ । २६ ॥

सत्यर्थे वर्तमानात् सुनोतेर्द्विषोऽर्हश्च धातोर्यथासख्यं सत्रिणि शत्रौ स्तुत्ये च कर्तरि अतृश् प्रत्ययो भवति । सत्री यजमानः । सर्वे सुन्वन्तः यज्ञस्वामिन इत्यर्थः । चौरं द्विषन् चौरस्य द्विषन् शत्रुरित्यर्थः । पूजामर्हन् प्रशस्य इत्यर्थ. । एष्विति किम् ? सुरां सुनोति । भार्यां द्वेष्टि परं पश्यन्तीम् । वधमर्हति चौरः ॥२६॥

तृन् शीलधर्मसाधुषु । ५ । २ । २७ ॥

शीले धर्मे साधौ च सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोस्तृन्

प्रत्ययो भवति । शीले कर्ता कटम् । वदिता जनापवादान् । करणं वदनं चास्य शीलमित्यर्थः । धर्मः कुलाद्याचारः, तत्र वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः । श्राद्धे सिद्धमन्नमपहर्तारः आह्वरकाः । मुण्डनादि तेषां कुलधर्म इत्यर्थः । साधौ, गन्ता खेलः । कर्ता विकटः । साधु गच्छति साधु करोतीत्यर्थः । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दा औणादिकाः पितृमात्रादिवत् । अत एवैषामाविधौ पृथगुपादानम् । शीलादिष्विति किम् ? कर्ता कटस्य । बहुवचनं 'सन्भिक्षाशंसेरुः' (५–२–३३) इत्यादौ यथासंख्यपरिहारार्थम् । नकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ॥२७॥

भ्राज्यलंकृग्निराकृग्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रप इष्णुः । ५ । २ । २८ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य इष्णुः प्रत्ययो भवति । भ्राजनशीलो भ्राजनधर्मा साधु भ्राजते वा भ्राजिष्णुः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन । अलंकृग्, अलंकरिष्णुः । निराकृग्, निराकरिष्णुः । भू, भविष्णुः । सर्वेषां भविष्णूनां जन्यानां न तु स योग्य । सह, सहिष्णुः । रुच्, रोचिष्णुः । वृत, वर्तिष्णुः । वृधू, वर्धिष्णुः । चर, चरिष्णुः । प्रजन्, प्रजनिष्णुः । अपत्रप्, अपत्रपिष्णुः । भ्राजेर्नेच्छन्त्येके ॥२८॥

उदः पचिपतिपदिमदेः । ५ । २ । २९ ॥

उत्पूर्वेभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य इष्णुर्भवति । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पदिष्णुः । उन्मदिष्णुः । पदेर्नेच्छन्त्यन्ये ॥२९॥

भूजेः ष्णुक् । ५ । २ । ३० ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां भूजिभ्यां ष्णुक् प्रत्ययो भवति । भूष्णुः । जिष्णुः । ककारः क्तिकार्यार्थः ॥३०॥

स्थाग्लाम्लापचिपरिमृजिक्षेः स्नुः । ५ । २ । ३१ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः स्नुप्रत्ययो भवति । स्थास्नुः । ग्लास्नुः । म्लास्नुः । पक्ष्णुः । परिमार्क्ष्णुः । क्षेष्णुः । म्लादिभ्यः केचिदेवेच्छन्ति ॥३१॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपः क्नुः ॥५।२।३२॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य एभ्यः क्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्णुः ॥३२॥

सन्भिक्षाशंसेरुः । ५ । २ । ३३ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानात् सन्प्रत्ययान्ताद्धातोर्भिक्षाशंसिभ्यां च पर उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । भिक्षुः । आशंसिति आङः शसुङ् इच्छायामित्यस्य ग्रहणम् । न तु शंसू स्तुतौ चेत्यस्य । तत्राङ्योगस्यानियतत्वात् । आशंसुः । स्तुत्यर्थस्यापीच्छत्यन्यः ॥३३॥

विन्द्विच्छू । ५ । २ । ३४ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद्वेत्तेरिच्छतेश्च उः प्रत्ययो यथासंख्यं नोपान्त्यछकारान्तादेशौ च निपात्यन्ते । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः । कथमपां विन्दुः । विन्देरवयवार्थात् औणादिक उः । अन्ये त्वस्यैव निपातनं क्रियानिमित्तस्तु विन्दुरित्यनागमिक एवेत्याहुः । सर्वविदीनां सर्वेषीणां च निपातनमिदमित्यन्यः ॥३४॥

शृवन्देरारुः । ५ । २ । ३५ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां शृवन्दिभ्यामारुः प्रत्ययो भवति । शृणातीत्येवंशीलः शरारुः । विशीर्यते विशरारुः । वन्दते वन्दारुः ॥३५॥

दाधेट्सिशदसदो रुः । ५ । २ । ३६ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो दारूप धे सि शद

सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति। ददाति दयते यच्छति धति दाति दायति वेत्येवंशीलो दारुः। कथं धति तदिति दारु काष्ठम्। औणादिकः कर्मणि रुः। धयति धारुर्वत्सो मातरम्। सिनोति सेरुः। शीयते शद्रुः। सीदति सद्रुः। एभ्य इति किम्? दधातीत्येवंशीलो दधिर्गाः। दुधेग्रहणादारूपमिह गृह्यते न संज्ञा ॥३६॥

शीङ्श्रद्धानिद्रातन्द्रादयिपतिगृहिस्पृहेरालुः ।५।२।३७॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य आलुः प्रत्ययो भवति। शेते इत्येवंशीलः शयालुः। श्रत्पूर्वो धाग्, श्रद्धत्ते श्रद्धालुः। निद्राति निद्रायति वा निद्रालुः। तत् द्राति द्रायति वा तन्द्रालुः। निपातनात्तदो दस्य नः। तन्द्रेति सौत्रो वा। दयते दयालुः। पतिगृहिस्पृहयोऽदन्ताश्चौरादिकाः। पतिगृही सौत्राधिकारान्तौ वा पतयति पतयालुः। गृहयालुः। स्पृहयति स्पृहयालुः। मृगयतेरपि कश्चित्। मृगयालुः। लज्जालुः ईर्ष्यालुः शलालुप्रभृतयस्त्वौणादिकाः। कृपालुहृदयालू मत्वर्थीयान्तौ ॥३७॥

डौ सासहिवावहिचाचलिपापति ।५।२।३८॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानानां सहिवहिचलिपतीनां यङन्तानां डौ सति यथासंख्यमेते निपात्यन्ते। अत एव वचनात् डिरपि। सासह्यते इत्येवंशीलः सासहिः। वावह्यते वावहिः। चाचल्यते चाचलिः। पनीपत्यते पापतिः। निपातनात् न्यागमाभावः। डाविति डकारः 'तृन्नुदन्ताव्ययक्वस्वान'—(२-२-९० इत्यत्र विशेषणार्थः ॥३८॥

सस्त्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमि ।५।२।३९॥

एते शीलादौ सत्यर्थे कृतद्विर्वचना डिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। सरतीत्येवंशीलः सस्त्रिः। करोति चक्रिः। दधाति दधिः। जायते जानाति वा जज्ञिः। नमति नेमिः। द्विर्वचनाभाव एत्वं च निपातनात् ॥३९॥

शॄकमगमहनवृषभूस्थ उकण् ।५।२।४०॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य एभ्य उकण् प्रत्ययो भवति। शृणातीत्येवंशीलः शारुकः। प्रशारुकः। शरः। कामुकः। कामुकी रिरंसुः। कामुका येच्छां विना कामयते। कामुका अन्यस्य स्त्रियो भवन्ति। गामुकः। आगामुकः स्वगृहम्। घातुकः। आघातुको व्याधः। वर्षुकः प्रवर्षुकः पर्जन्यः। भावुकः। प्रभावुकः क्षत्रियः। स्थायुकः प्रमत्तः। उपस्थायुको गुरुम्। गुणानधिष्ठायुकः ॥४०॥

लषपतपदः ।५।२।४१॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य एभ्य उकण् प्रत्ययो भवति। अपलषतीत्येवंशीलमपलाषुकं नीचसांगत्यम्। अभिलाषुकः। उत्पातुकं ज्योतिः। प्रपातुका गर्भाः। उपपादुका देवाः। योगविभाग उत्तरार्थः ॥४१॥

भूषाक्रोधार्थजुसृगृधिज्वलशुचश्चानः ।५।२।४२॥

भूषार्थेभ्य क्रोधार्थेभ्यो जुसृगृधिज्वलशुचिभ्यः लषपतपदिभ्यश्च शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्योऽनः प्रत्ययो भवति। भूषार्थे, भूषयतीत्येवंशीलो भूषणः कुलस्य। मण्डना गगनस्य भाः। प्रसाधनः। क्रोधार्थे, क्रोधनः। रोषणः। जवतिः सौत्रो वेगाख्ये संस्कारे वर्तते। तेन चल्यर्थद्वारेण न सिध्यतीतीहोपादानम्। जवनः। सृ, सरणः। गृधू, गर्धनः। ज्वल ज्वलनः। शुच, शोचनः। लष्, अभिलषणः।

पत, पतनः। पदेरिदित्त्वादुत्तरेणैव सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम्। अर्थस्य पदनः। ग्रन्थस्य पदनः। पदनः क्षेत्राणाम्। उत्तरत्र सकर्मकेभ्योऽपि विधिरित्येकेषां दर्शनम्। तथा चोकणा बाधितोऽपि असरूपत्वात्पदेरनः प्रत्ययो भविष्यतीति चेत् एवं तर्हि शीलादिप्रत्ययेष्वसरूपत्वेन शीलादिप्रत्ययो न भवतीति ज्ञापनार्थं पदिग्रहणम्। तेन चिकीर्षिता कटम्, अलंकर्ता कन्यामिति न भवति। कथं तर्हि गन्ता खेलः आगामुकः भविता भावुकः जागरिता जागरूकः विकत्थनः विकत्थी भासनं भासुरम् वर्धनः वर्धिष्णु अपलापुकः अपलाषी कम्पना कम्प्रा शाखा कमना कामुका युवतिः। क्वचित्समावेशोऽपि भवति। एतदर्थमेव च 'न ण्यादि' (५-२-४५) सूत्रे दीपिग्रहणम्। अन्यथा रेणानोऽस्य बाध्येत इति तदनर्थकं स्यात्। अनस्यैव विषये समावेश इत्येके॥४२॥

चलशब्दार्थादकर्मकात्। ५। २। ४३॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च धातोः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानादकर्मकादविद्यमानकर्मकादविवक्षितकर्मकाद्वा परोऽनः प्रत्ययो भवति। चलतीत्येवंशीलश्चलनः। कम्पनः। चोपनः। चेष्टनः। शब्दयतीत्येवंशीलः शब्दनः। रवणः। आक्रोशनः। अकर्मकादिति किम्? पठिता विद्याम्॥४३॥

इङितो व्यञ्जनाद्यन्तात्। ५। २। ४४॥

व्यञ्जनमादिरन्तश्च यस्य स व्यञ्जनाद्यन्तः। इदनुबन्धात् ङानुबन्धाच्च व्यञ्जनाद्यन्ताद्धातोः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानादनः प्रत्ययो भवति। इदित् स्पर्धि स्पर्धनः। ङित् वृतूङ् वर्तनः। वृधूङ् वर्धनः। णेरतश्च विषय एव लोपे व्यञ्जनान्तत्वात् इहापि भवति। चितिण् चेतनः। गुपि जुगुप्सनः। मानि मीमांसनः। इङित इति किम्? स्वप्ता। व्यञ्जनाद्यन्तादिति किम्? एधिता। शयिता। अकर्मकादित्येव। वसिता वस्त्रं, सेविता विषयान्। कथमुत्कण्ठावर्धनैरिति। नात्र कर्मषष्ठीसमासो वृधेरकर्मकत्वात्। किंतु तृतीयासमासः। उत्कण्ठया वर्धनैः वर्धमानोत्कण्ठाशीलैरिति यावत्। अन्ये त्वकर्मकादेवेति नेच्छन्ति॥४४॥

न णिङ्यसूददीपदीक्षः। ५। २। ४५॥

णिङन्तेभ्यो यान्तेभ्यः सूदादिभ्यश्च धातुभ्यः शीलादौ सत्यर्थेऽनः प्रत्ययो न भवति। भावयिता। हस्तयिता। उत्पुच्छयिता। क्ष्मायिता। क्नूयिता। दयिता। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। मधुसूदनारिसूदनवलसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रष्टव्या॥४५॥

द्रमक्रमो यङः। ५। २। ४६॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां यङन्ताभ्यां द्रमिक्रमिभ्यामनः प्रत्ययो भवति। कुटिलं द्रमति क्रामतीत्येवंशीलः दन्द्रमणः। चङ्क्रमणः। सकर्मकार्थं वचनम् य इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं च। 'अतः' (४-३-८२) इति हि लुक् प्रत्यये विषयभूतेऽपि भवति॥४६॥

यजिजपिदंशिवदादूकः। ५। २। ४७॥

एभ्यो यङन्तेभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति। भृशं पुनःपुनर्वा यजतीत्येवंशीलो यायजूकः। जंजपूकः। दन्दशूकः। वावदूकः। अन्येभ्योऽपीति केचित्। दंदहूकः। पापयूकः। निजागदूकः। नानशूकः। पंपशूकः॥४७॥

जागुः। ५। २। ४८॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाज्जागर्तेरूकः प्रत्ययो भवति। यङ इति निवृत्तम्। जागर्तीत्येवंशीलो जागरूकः॥४८॥

शमष्टकाद् घिनण् । ५ । २ । ४९ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः शमादिभ्योऽष्टाभ्यो धातुभ्यो घिनण् प्रत्ययो भवति । शाम्यतीत्येवंशील: शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । प्रमादी । उन्मादी । क्लमी । घञन्तान्मत्वर्थीयेन सिध्यति तृन्बाधनार्थं तु वचनम् । अष्टकादिति किम् ? असिता । णकारो वृद्ध्यर्थः । घकार उत्तरत्र कत्वगत्वार्थः । अभिधानात् घिनण् अकर्मकेभ्यस्तेनेह न भवति । अरण्यं भ्रमिता । सकर्मकेभ्यस्तु यथादर्शनं दर्शयिष्यामः ॥४९॥

युजभुजभजत्यजरञ्जद्विषदुषद्रुहदुहाभ्याहनः । ५ । २ । ५० ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनण् भवति । युज्यते युनक्ति वा इत्येवशीलो योगी । भुङ्क्ते भुनक्ति भुजतीति वा भोगी । भागी । कल्याणभागी । त्यागी । प्राणत्यागी । रागी । 'अकट्घिनोश्च रञ्जेः' (४-२-६०) इति नलोपः । द्वेषी । दोषी । द्रोही । दोही । अभ्याघाती । अकर्मकादित्येव । गां दोग्धा । शत्रूनभ्याहन्ता ॥५०॥

आङः क्रीडमुषः । ५ । २ । ५१ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यामाङः पराभ्यामाभ्यां घिनण् भवति । आक्रीडत इत्येवंशील आक्रीडी । आमोषी । शीलादिप्रत्ययान्ता प्रायेण रूढिप्रकारा यथादर्शनं प्रयुज्यन्त इति उपसर्गान्तराश्रिश्ये न भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥५१॥

प्राच्च यमयसः । ५ । २ । ५२ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां प्रादाङश्च पराभ्यामाभ्यां घिनण् भवति । प्रयच्छतीत्येवंशील प्रयामी । आयामी । प्रयासी । आयासी ॥५२॥

मथलपः । ५ । २ । ५३ ॥

प्रात्पराभ्यामाभ्यां शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां घिनण् भवति । प्रमथतीत्येवंशीलः प्रमाथी । प्रलापी ॥५३॥

वेश्च द्रोः । ५ । २ । ५४ ॥

वेः प्राच्च पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद् द्रवतेर्घिनण् भवति । विद्रवतीत्येवंशीलो विद्रावी । प्रद्रावी ॥५४॥

विपरिप्रात्सर्तेः । ५ । २ । ५५ ॥

विपरिप्रेभ्यः पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानात् सर्तेर्घिनण् भवति । विसरतीत्येवंशीलो विसारी परिसारी । प्रसारी ॥५५॥

समः पृचैप्ज्वरेः । ५ । २ । ५६ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां समः पराभ्यां पृणक्तिज्वरिभ्यां घिनण् भवति । संपृणक्तीत्येवंशीलः सपर्की । पिन्निर्देशादादादिकस्य न ग्रहणम् । संपर्चिता । सञ्ज्वरतीत्येवंशीलः संज्वारी । केचिद् ण्यन्तादपीच्छन्ति । संज्वरी । त्वरयतेरपि कश्चित् । संत्वरी । अकर्मकादित्येव । संपृणक्ति शाकम् ॥५६॥

संवेः सृजः । ५ । २ । ५७ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानात् सविभ्यां परात्सृजेर्घिनण् भवति । संसृज्यते वा संसर्गी विसर्गी ॥५७॥

संपरिव्यनुप्राद्वदः । ५ । २ । ५८ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानात्सपरिव्यनुप्रेभ्य. पराद्वदेर्घिनण् भवति । संवदतीत्येवंशील. संवादी । परिवादी । विवादी । अनुवादी । प्रवादी । परिपूर्वा ण्ण्यन्तादपीति केचित् ॥५८॥

वेर्विचकत्थस्रम्भूकषकसलसहनः । ५ । २ । ५९ ॥

एभ्यो विपूर्वेभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनण् भवति। विविनक्ति इत्येवंशीलो विवेकी। विकत्थी। विस्रम्भी। विकाषी। विकासी। विलासी। विघाती ॥५९॥

व्यपाभेर्लषः। ५ । २ । ६० ॥

व्यपाभिभ्य. पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाल्लषेर्घिनण् भवति। विलषतीत्येवंशीलो विलाषी। अपलाषी। अभिलाषी ॥६०॥

संप्राद्वसात्। ५ । २ । ६१ ॥

संप्राभ्यां पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद्वसतेर्घिनण् भवति। संवसतीत्येवंशीलः सवासी। प्रवासी। शव्निर्देशाद्वस्तेर्न भवति ॥६१॥

समत्यपाभिव्यभेश्चरः। ५ । २ । ६२ ॥

सम् अति अप अभि व्यभि इत्येतेभ्यः पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाच्चरेर्घिनण् भवति। सचरतीत्येवंशीलः सचारी। अतिचारी। अपचारी। अभिचारी। व्यभिचारी ॥६२॥

समनुव्यवाद्रुधः। ५ । २ । ६३ ॥

सम् अनु वि अव इत्येभ्य. पराच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानात् रुधेर्घिनण् भवति। संरुन्धे इत्येवंशीलः संरोधी। अनुरोधी। विरोधी। अवरोधी ॥६३॥

वेर्दहः। ५ । २ । ६४ ॥

विपूर्वाच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद् दहेर्घिनण् भवति। विदहतीत्येवंशीलो विदाही ॥६४॥

परेर्देविमुहश्च। ५ । २ । ६५ ॥

देवीति देवृधातोरण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च ग्रहणम्। परिपूर्वाभ्यां शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यामाभ्यां दहश्च घिनण् भवति। परिदेवयते परिदेवयति वा परिदेवी। ण्यन्तान्नेच्छन्त्यन्ये। परिमोही। परिदाही ॥६५॥

क्षिपरटः। ५ । २ । ६६ ॥

परिपूर्वाभ्यामाभ्यां शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां घिनण् प्रत्ययो भवति। परिक्षिप्यति परिक्षिपति वा परिक्षेपी। परिक्षेप्यम्भसाम्। परिराटी ॥६६॥

वादेश्च णकः। ५ । २ । ६७ ॥

परिपूर्वाच्छीलादौ सत्यर्थे वर्वमानाद्वादयते. क्षिपरटिभ्यां च णकः प्रत्ययो भवति। परिवादयतीत्येवंशील. परिवादकः। वदेरपि केचित्। परिक्षेपकः। परिराटक। असरूपत्वात् 'णकतृचौ' (५-१-४८) इति सिद्धे पुनर्विधानं शीलादिप्रत्ययेष्वशीलादिकृत्प्रत्ययोऽसरूपविधिना न भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेनालंकारक' परिक्षिप. परिरट इत्यादिशीलाद्यर्थे न भवति। बाहुलकात् क्वचिद्भवत्यपि। 'कामक्रोधौ मनुष्याणां, खादितारौ वृकाविव।' अत्र णकविषये तृच् ॥६७॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयानेकस्वरात्। ५ । २ । ६८ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो णको भवति। निन्दतीत्येवंशीलो निन्दक.। हिंसकः। क्लिश्नाति क्लिश्यते वा क्लेशक'। खादक.। विनाशयति विनाशक.। व्याभाषकः। असूयः कण्ड्वादौ असूयक.। दरिद्रायक। चकासकः। गणकः। चुलुम्पक.। अनेकस्वरत्वादेव सिद्धेऽसूयग्रहण कण्ड्वादिनिवृत्त्यर्थम्। तेन कण्डूयिता मन्तूयिता। तृन्नेव। विनाशिग्रहणं तु अन्यस्य ण्यन्तस्य निवृत्त्यर्थम्। कारयिता। अनेकस्वरान्नेच्छन्त्यन्ये। क्लिशेरविशेषेण

ग्रहणाद्दैवादिकादिदित्त्वेऽपि अनो न भवति ॥६८॥

उपसर्गाद्देवृदेविक्रुशः । ५ । २ । ६९ ॥

उपसर्गात्परेभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य एभ्यो णको भवति । आदेवत इत्येवंशील आदेवकः । परिदेवकः । देवीति दीव्यतेर्देवतेर्वा ण्यन्तस्य ग्रहणम् । आदेवयतीति आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोष्टा । देवतेर्ण्यन्तादेवेति कश्चित् ॥६९॥

वृङ्भिक्षिलुण्टिजल्पिकुट्टाट्टाकः । ५ । २ । ७० ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यष्टाकः प्रत्ययो भवति । वृणीते इत्येवशीलो वराकः । वराकी । भिक्षाकः । भिक्षाकी । लुण्टाकः । लुण्टाकी । जल्पाकः । जल्पाकी । कुट्टाकः । कुट्टाकी । टकारो ङ्यर्थः ॥७०॥

प्रात्सूजोरिन् । ५ । २ । ७१ ॥

प्रात् पराभ्यां सुवतिजुभ्यां शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाभ्यामिन् प्रत्ययो भवति । सू इति निरनुबन्धग्रहणात्सुवतेर्ग्रहणम् न सूतिसूयत्योः । प्रसुवतीत्येवंशीलः प्रसवी । प्रजवी ॥७१॥

जीणदृक्षिविश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथः । ५ । २ । ७२ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्य इन् भवति । जि जयतीत्येवंशीलो जयी । इण्, अत्ययी । उदयी । दृ आदरी । क्षीति क्षिक्षितोर्ग्रहणम् । क्षयी । विश्रि, विश्रयी । परिभू, परिभवी । वम् वमी । अभ्यम् अभ्यमी । अव्यथ् न व्यथते इत्यव्यथी ॥७२॥

सृघस्यदो मरक् । ५ । २ । ७३ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो मरक् प्रत्ययो भवति । सरतीत्येवंशीलः सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥७३॥

भञ्जिभासिमिदो घुरः । ५ । २ । ७४ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति । भज्यते स्वमेवेत्येवंशीलं भङ्गुरं काष्ठम् । भासते भासुरं वपुः । मेद्यति मेदते वा: मेदुरः घकारो गत्वार्थः ॥७४॥

वेत्तिछिद्भिदः कित् । ५ । २ । ७५ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः किद् घुरः प्रत्ययो भवति । वेत्तीत्येवशीलो विदुरः । छिद्यते भिद्यते स्वयमेव छिदुरः भिदुरः । कित्त्वाद्गुणो न भवति । वेत्तीति तिव्निर्देश इतरविदित्रय्युदासार्थः ॥७५॥

भियो रुरुकलुकम् । ५ । २ । ७६ ॥

शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद्बिभेते रुरुकलुक इति प्रत्ययत्रय किद्भवति । बिभेतीत्येवंशीलो भीरुः । भीरुकः । भीलुकः । ऋफिडादित्वात् लत्वं प्रयोगानुसारणाद् गरीय इति लाघवार्थं लुकवचनम् ॥७६॥

सृजीण्नशष्ट्वरप् । ५ । २ । ७७ ॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः कित् ट्वरप् प्रत्ययो भवति । सरतीत्येवंशीलः सृत्वरः । जित्वरः । जित्वरी । इण् इत्वरः । इत्वरी । क्रूरकर्मणि पथिके नीचे दुर्विधे । नश्वरः । नश्वरी । टकारो ङ्यर्थः । पकारस्तागमार्थः ॥७७॥

गत्वरः । ५ । २ । ७८ ॥

गमेष्ट्वरप् मकारस्य च तकारो निपात्यते । गत्वरः । गत्वरी ॥७८॥

स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः । ५ । २ । ७९ ॥

स्म्यादिभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो रः

प्रत्ययो भवति । स्मयत इत्येवंशीलं स्मेरं मुखम् । अजसिति जसूच् मोक्षणे नञ्पूर्व. । न जस्यति अजस्रं श्रवणम् । अजस्रा प्रवृति. । अजस्र. पाक. । अजस्रं पचति । अजस्रशब्दोऽयं स्वभावात्सातत्यविशिष्टां क्रियामाह । तेन धात्वर्थ एव कर्तरि र' प्रत्ययोऽन्यथा क्रियाभिधानानुपपत्तेः । तेनाजस्रो घट इति न भवति । अजस्रमित्यव्ययमपि नित्यार्थं क्रियाविशेषणमस्ति । हिंस् हिंस्रो व्याध । दीप् दीप्रो दीपः । कम्प् कम्प्र । कम् कामते कम्रा युवति । बहुलाधिकारात् कर्मण्यपि । कम्यते कम्र. । तत एव कमितेत्यपि । नम्, नमतीति नम्र' । अजसिकमिनमिभ्यः कर्मकर्तर्येवेच्छन्त्येके ॥७९॥

तृषिधृषिस्वपो नजिङ् । ५ । २ । ८० ॥

तृषिधृषिस्वपिभ्य. शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो नजिङ् प्रत्ययो भवति । तृष्यतीत्येवंशीलस्तृष्णक् । तृष्णजौ । धृष्णक् । धृष्णजौ । स्वप्नक् । स्वप्नजौ । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः इकार उच्चारणार्थ' । धृषो नेच्छन्त्येके ॥८०॥

स्थेशभासपिसकसो वरः । ५ । २ । ८१ ॥

स्थादिभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वरः प्रत्ययो भवति । तिष्ठतीत्येवंशील' स्थावरः । स्थावरा । ईश्वरः । ईश्वरा । कथमीश्वरी । 'अश्नोरीच्चादे.' इत्यौणादिके वरटि भवति । भास्वरः । भास्वरा । पेस्वरः । पेस्वरा । विकस्वरः । विकस्वरा । प्रमदेरपीतीति कश्चित् । प्रमाद्यति प्रमद्वरः ॥८१॥

यायावरः । ५ । २ । ८२ ॥

यातेर्धातोः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद्यङन्तात् वरः प्रत्ययो निपात्यते । कुटिलं यातीत्येवंशीलो यायावरः ॥८२॥

दिद्युद्दद्गज्जगज्जुहूवाक्प्राड्धीश्रीद्रूस्रूज्वायतस्तूकटप्रूपरिव्राड्भ्राजादयः क्विपः । ५ । २ । ८३ ॥

एते शब्दा' क्विबन्ता. शीलादौ सत्यर्थे निपात्यन्ते । द्योतते इत्येवंशीलो दिद्युत् । दिद्युतौ । दृणातीति दद्दत् । दद्दतौ । गच्छतीति जगत् । जुहोति जुहूः । एषु द्वित्वम् । दृणातिजुहोत्योर्ह्रस्वत्वदीर्घत्वे च । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । प्राशौ । शब्दप्राट् । तत्त्वप्राट् । दधाति ध्यायति वा धी' । श्रयतीति श्रीः । शतं द्रवतीति शतद्रू. । स्रवतीति स्रू. । जवतीति जू. । आयतं स्तौतीति आयतस्तू' । कटं प्रवते कटप्रू. । परिव्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । एषु दीर्घत्वम् । दधातेराकारस्य ध्यायतेर्याशब्दस्य चेकार. । बहुलाधिकारादशीलादौ अपि । धी. । सुधीः । प्रधीः । आधी' । भ्राजादि, विभ्राजत इति विभ्राट् । विभ्राजौ । भासते इति भाः । भासौ । भासः । पिपर्तीति पूः । पुरौ । पुर. । धूर्वतीति धूः । धुरौ । धुर. । विद्योतते विद्युत् विद्युतौ । ऊर्जयतीति ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्ज. । ग्रावाणं स्तौति ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ । पचतीति पक् । शक्नोतीति शक् । भिनत्तीति भित् । वेत्तीति वित् । शोकच्छित् । 'भुवः सञ्ज्ञायामेव' । भू' पृथिवी । शंभूः शिवः । आत्मभू. कामः । मनोभूः स एव । स्वयंभूर्ब्रह्मा । स्वभूर्विष्णुश्च । मित्रभूर्नाम कश्चित् । प्रतिभू उत्तमर्णाधमर्णयोरन्तरस्थः । दन्भू' व्यसनसहायः । कारभू. पण्यमूल्यादिनिर्णेता । वर्षाभूर्दर्दुर औषधिश्च । पुनर्भूः पुनरूढा औषधिश्च सञ्ज्ञायाम् । अन्यत्र, भविता । शीलादिषु असरूपविधिर्नास्ति । तेन सामान्यलक्षणः क्विप् न प्राप्नोतीति पुनर्विधीयते । शीलादिप्रत्ययानां पूर्णोऽवधिः । केचित्तु

संज्ञाशब्दानां शीलाद्यर्थेषु कामचारस्ते यथाकथंचिद्व्युत्पादनीया इति मन्यन्ते ॥८३॥

शंसंस्वयंविप्राद्भुवो डुः ।५।२।८४॥

एभ्यः पराद्भुवः सत्यर्थे वर्तमानाड्डुः प्रत्ययो भवति। शं सुखं तत्र भवति शंभुः शंकरः। सम्भुर्जनिता। स्वयंभुः। विभुः व्यापकः। प्रभुः स्वामी। बहुलाधिकारात् शंभु सञ्ज्ञायाम्। अन्ये त्वसञ्ज्ञायामपि। मिताद्र्वादयस्त्वौणादिकाः ॥८४॥

पुव इत्रो दैवते ।५।२।८५॥

सामान्यनिर्देशात्पवते. पुनातेश्च दैवते देवतायां कर्तरि सत्यर्थे इत्रः प्रत्ययो भवति। पुनाति पवते वा पवित्रोऽर्हन् स मां पुनातु। करणेऽप्यन्ये ॥८५॥

ऋषिनाम्नोः करणे ।५।२।८६॥

सत्यर्थे वर्तमानात्पुवः करणे इत्रो भवति ऋषौ संज्ञायां च। पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः। नाम्नि, दर्भः पवित्रः। बर्हिः पवित्रम्। यज्ञोपवीतं पवित्रम्। ओघोपकरणं पवित्रम्। पवित्रा नदी। दर्भादीनां पवित्रमिति सञ्ज्ञा। ऋषौ कर्तर्यपि केचित् ॥८६॥

लूधूसूखनचरसहार्तेः ।५।२।८७॥

एभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः करणे इत्रो भवति। लुनात्यनेन लवित्रम्। धुवत्यनेन धुवित्रम्। धूनोतेरपि कश्चित्। धवित्रम्। सुवत्यनेन सवित्रम्। निरनुबन्धनिर्देशात् धगूसूङोर्न भवति। खनित्रम्। चरित्रम्। सहित्रम्। ऋच्छतीयर्ति वानेनारित्रम्। वहेरपि कश्चित्। वहित्रम् ॥८७॥

नीदाव्शसुयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतपानहस्त्रट् ।५।२।८७॥

एभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः करणे त्रट् प्रत्ययो भवति। नयन्त्यनेन नेत्रम्। दांव् दान्त्यनेन दात्रम्। शसू शस्त्रम्। यु योत्रम्। युज् योक्त्रम्। स्तु स्तोत्रम्। तुद् तोत्त्रम्। सि सेत्रम्। सिच् सेक्त्रम्। मिह मेढ्रम्। पत् पत्त्रम्। पा पात्रम्। पात्री। नह, नद्ध्रः। नद्ध्री। टकारो ङ्यर्थः ॥८८॥

हलक्रोडास्ये पुवः ।५।२।८९॥

आस्यं मुखम्। पुवो धातो सत्यर्थे हलास्ये क्रोडास्ये च कारणे त्रट् प्रत्ययो भवति। पुनाति पवते वाऽनेन पोत्रम्। हलस्य सूकरस्य च मुखमुच्यते ॥८९॥

दंशेस्त्रः ।५।२।९०॥

दंशेः सत्यर्थे वर्तमानात्करणे त्रः प्रत्ययो भवति। दशत्यनया दंष्ट्रा। प्रत्ययान्तरकरणमावर्थम् ॥९०॥

धात्री ।५।२।९१॥

ट्धेर्दधातेर्वा कर्मणि त्रट् प्रत्ययो निपात्यते। धयन्ति तामिति धात्री स्तनदायिनी। दधति तां भैषज्यार्थमिति धात्री आमलकी ॥९१॥

ज्ञानेच्छार्चार्थञीच्छील्यादिभ्यः क्तः ।५।२।९२॥

ज्ञानार्थेभ्य इच्छार्थेभ्योऽर्चा पूजा तदर्थेभ्यो ञीद्भ्यः शीलादिभ्यश्च धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः क्तः प्रत्ययो भवति। पूर्ववच्चास्य कर्तृकर्माद्यर्थनिर्देशः। ज्ञानार्थ, राज्ञां ज्ञातः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां विदितः। राज्ञामवगतः। इच्छार्थ, राज्ञामिष्टः। राज्ञां मतः। अर्चार्थ, राज्ञामर्चितः। राज्ञां पूजतः। ञित्, ञिमिदा मिन्नः। क्ष्विण्णः। स्विन्नः। धृष्टः। तूर्णः। सुप्तः। भीतः। इद्धः। तृषितः। फुल्लः। शील्यादि, शीलितो रक्षितः क्षान्त, आक्रुष्टो जुष्ट उद्यतः। सयत शयितस्तुष्टो, रुष्टो रुषित आशितः ॥१॥ कान्तोऽभिव्याहृतो हृष्ट—स्तृप्तः सृप्तः स्थितो भृतः॥ अमृतो मुदितः पूर्तः,

शक्तोऽक्तः श्रान्तविस्मितौ ॥२॥ सरब्धारब्धदयिता, दिग्धः स्निग्धोऽवतीर्णकः । आरूढो मूढ आयस्तः, क्षुधितक्लान्तव्रीडिताः ॥३॥ मत्तश्चैव तथा क्रुद्धः, श्लिष्टः मुहित इत्यपि । लिप्तदृप्तौ च विज्ञेयौ, सति लग्नादयस्तथा ॥४॥ बहुलाधिकाराद्यथाभिधानमेभ्यो भूतेऽपि क्तो भवति । तथा च तद्योगे तृतीयासमासोऽपि सिद्धः 'अर्हद्भ्यस्त्रिभुवनराजपूजितेभ्यः' इति । एवं शीलितो मैत्रेण, रक्षितो मैत्रेणाक्रुष्टश्चैत्रेणेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । वर्तमानक्ते तु षष्ठ्येव, 'कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजाना'मिति । अन्ये तु ज्ञानाद्यर्थेभ्यः तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूते क्तस्य बाधनात् वर्तमानक्तेन च योगे कर्तरि षष्ठीविधानात् त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादिरपशब्द इति मन्यन्ते ॥९२॥

उणादयः । ५ । २ । ९३ ॥

बहुलमिति वर्तते । सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोरुणादयः प्रत्यया बहुलं भवन्ति । करोतीति कारुः । वायुः । पायुः । बहुलवचनात् प्रायः संज्ञाशब्दाः केचित्त्वसंज्ञाशब्दा इति अनुक्ता अपि प्रत्यया भवन्ति । ऋफिडः । ऋफिड्डः । तथा सति विहिता उणादयः क्वचिद्भूतेऽपि दृश्यन्ते । भसितं तदिति भस्म । कषितोऽसौ कषिः । ततोऽसौ तनिः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । अद्भ्यः सरन्ति स्म अप्सरस' । उक्तं च–'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च तत' परे । कार्यानुबन्धोपपदं विज्ञातव्यममुणादिषु ॥१॥ तथा-बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । कार्यसशेषविधेश्च तदूह्य नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥२॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यन् न पदार्थविशेषसमुत्थं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥३॥ इति ॥९३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अकृत्वाऽऽसननिर्बन्ध-मभित्त्वा पावनीं गतिम् । सिद्धराजः परपुर-प्रवेश-वशितां ययौ ॥१॥

॥अथ तृतीयः पादः॥

वर्त्स्यति गम्यादिः । ५ । ३ । १ ॥

गम्यादयः शब्दा वर्त्स्यति भविष्यति धात्वर्थे इन्नादिप्रत्ययान्ता' साधवो भवन्ति । अनेन सामान्यतः सिद्धानां प्रत्ययानां भविष्यद्धात्वर्थता विधीयते । गमिष्यतीति गमी ग्रामम् । इन्नौणादिकः सति प्राप्तो वर्त्स्यति भवति । आगामी । भावी । प्रस्थायी । एभ्य औणादिको णिन् । प्रयायी । प्रतियायी । प्रतिबोधी । प्रतिरोधी । एभ्योऽजातेः शीले आवश्यके वा णिन् सिद्धो भविष्यति नियम्यते । कथं श्वो ग्रामं गमी । भविष्यत्सामान्ये पदं निष्पाद्य पश्चाच्छ्व' शब्देन योगः कार्यः ॥१॥

वा हेतुसिद्धौ क्तः । ५ । ३ । २ ॥

हेतुः कारणं तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातो' धात्वर्थे हेतोः सिद्धौ सत्यां क्तः प्रत्ययो वा भवति । किं ब्रवीषि वृष्टो देव' संपन्नास्तर्हि शालय' । संपत्स्यन्त इति वा । प्राप्ता नौस्तीर्णा तर्हि नदी । तरिष्यत इति वा ॥२॥

कषोऽनिटः । ५ । ३ । ३ ॥

कषेः कृच्छ्रगहनयोरनिट्त्वमुक्तम् । तस्माद्वर्त्स्यति, वर्तमानात् क्तो भवति । कषिष्यतीति कष्टम् । कष्टा दिशस्तमसा । सत्यपि कश्चित् । कषति कण्टम् । अनिट इति किम् । कषिता' शत्रवः शूरेण ॥३॥

भविष्यन्ती ॥ ५ । ३ । ४ ॥

वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः परा भविष्यन्ती विभक्तिर्भवति । गमिष्यति । भोक्ष्यते ॥४॥

अनद्यतने श्वस्तनी । ५ । ३ । ५ ॥

न विद्यतेऽद्यतनो यत्र तस्मिन्वर्त्स्यति धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः श्वस्तनी विभक्तिर्भवति । कर्ता श्वः । कर्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिः किम् ? व्यामिश्रे मा भूत् । अद्य श्वो वा गमिष्यति । कथं श्वो भविष्यति ? मासेन गमिष्यति ? पदार्थे भविष्यन्ती पश्चात् श्वःशब्देन योगः ॥५॥

परिदेवने । ५ । ३ । ६ ॥

परिदेवनमनुशोचनम् । तस्मिन् गम्यमाने वर्त्स्यति धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः श्वस्तनी विभक्तिर्भवति । अनद्यतनार्थ आरम्भः । इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति ? अयं तु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्तः ? विशेषविधानात् कदाकर्हिलक्षणा विभाषा बाध्यते ॥६॥

पुरायावतोर्वर्तमाना । ५ । ३ । ७ ॥

पुरायावतोर्निपातयोरुपपदयोर्वर्त्स्यति धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना विभक्तिर्भवति । पुरा भुङ्क्ते । यावद्भुङ्क्ते ? भविष्यदनद्यतनेऽपि परत्वाद्वर्तमानैव । पुरा श्वो भुङ्क्ते । यावच्छ्वो व्रजति । लाक्षणिकत्वादिह न भवति । महत्या पुरा जेष्यति ग्रामम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । यत्परिमाणमित्यर्थः ॥७॥

कदाकर्ह्योर्नवा । ५ । ३ । ८ ॥

कदाकर्ह्योरुपपदयोर्वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना वा भवति । पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यावपि भवतः । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ता । कर्हि भोक्ष्यते इति । कर्हिशब्दस्य अनद्यतनार्थवृत्तित्वान्न प्राप्नोति, श्वो गमिष्यतीत्यादिवत्तु भविष्यति । भूते तु नित्यं परोक्षादयः । कदा बुभुजे । कदा भुक्तवान् । कर्हि बुभुजे । कर्हि भुक्तवान् ॥८॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ५ । ३ । ९ ॥

विभक्त्यन्तस्य डतरडतमान्तस्य च किमो वृत्तं किंवृत्तमिति वैयाकरणसमयः । तेन कितरां कितमामिति न किंवृत्तम् । तस्मिन्नुपपदे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यमानायां वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना वा भवति । पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यावपि भवतः । लब्धुमिच्छा लिप्सा । को भवतां भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । के के भवन्तो भोजयन्ति, भोजयिष्यन्ति भोजयितारो वा । कतरो भवतोर्भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । कतमो भवतां भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । किंवृत्त इति किम् ? भिक्षां दास्यति । लिप्सायामिति किम् ? कः सिद्धपुरं यास्यति ॥९॥

लिप्स्यसिद्धौ । ५ । ३ । १० ॥

लब्धुमिष्यमाण ओदनादिर्लिप्स्यस्तस्मात् सिद्धौ स्वर्गाद्यवाप्तिलक्षणायां गम्यमानायां वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वा वर्तमाना भवति । पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यावपि भवतः । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गलोकं याति यास्यति याता वा । लिप्स्याद्भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥१०॥

पञ्चम्यर्थहेतौ । ५ । ३ । ११ ॥

पञ्चम्यर्थः प्रैषादिस्तस्य हेतुर्निमित्तमुपाध्यायागमनादि तस्मिन्नर्थे वर्त्स्यति वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना वा भवति । पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यावपि भवतः ।

उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं सूत्रमधीष्व । अथ त्वमनुयोगमादत्स्व । अत्र भविष्यदुपाध्यायागमनमध्ययनादिविषयस्य प्रैषस्यातिसर्गस्य प्राप्तकालतायाश्च हेतुर्भवति ॥११॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके । ५ । ३ । १२ ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । 'नाम नाम्ना'–(३–१–१८) इति समासः । उत्तरपदवृद्धिस्त्वस्मादेव निर्देशात् । पञ्चम्यर्थहेतौ ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः सप्तमी चकाराद्वर्तमाना च विभक्तिर्वा भवति । पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यावपि भवतः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य परं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं तर्कमधीष्व अथ त्वं सिद्धान्तमधीष्व ॥१२॥

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्णकच्भविष्यन्ती । ५ । ३ । १३ ॥

वेति निवृत्तम् । यस्माद्धातोस्तुमादिस्तद्वाच्या या क्रिया सार्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । तस्यां क्रियायामुपपदे वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोस्तुम्णकच्भविष्यन्तीप्रत्यया भवन्ति । कर्तुं व्रजति । कारको व्रजति । करिष्यामीति व्रजति । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भोक्ष्ये इति व्रजति । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति वासः । अत्रास्ति धावनक्रियोपपदम् न त्वसौ पतनार्थमुपात्तेति न भवति । 'णकतृचौ'–(५–१–४८) इति सामान्येन सिद्धे क्रियार्थोपपदभाविन्या भविष्यन्त्या बाधो मा भूदिति णकज्विधानम् । असरूपविधिना णकोऽपि भविष्यतीति चेदेवं तर्हि असरूपविधिना तृजादयो मा भूवन्निति पुनर्णकज्विधानम् । तेनौदनस्य पाचको व्रजति पक्ता व्रजति पचो व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्यादि न भवति ॥१३॥

कर्मणोऽण् । ५ । ३ । १४ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे कर्मणः पराद्वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोरण् प्रत्ययो भवति । कुम्भकारो व्रजति । काण्डलावो व्रजति । 'कर्मणोऽण्'–(५–१–७२) इति सामान्येन विहितोऽण् णकचानेन बाध्येतासरूपविधिश्च नास्तीति पुनर्विधीयते । सोऽपवादत्वाण्णकचं बाधते । परत्वात्सामान्यस्याणो बाधकान् टगादीनपि । तेन वक्रगायो व्रजति सुरापायो व्रजति गोदायो व्रजति । बहुलाधिकाराण्णकच्भविष्यन्त्यावपि भवतः । कट कारको व्रजति । ओदन भोजको व्रजति । काण्डानि लविष्यामीति व्रजति । कम्बलं दास्यामीति व्रजति ॥१४॥

भाववचनाः । ५ । ३ । १५ ॥

भाववचना घञ्क्त्यादयस्ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्भवति । क्रियार्थोपपदेन तुमा मा बाधिषतेति वचनम् । असरूपविध्यभावस्य ज्ञापितत्वात् । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति पचनाय व्रजति । पाचनायै व्रजति । वचनग्रहणाद्यो यथा विहितः स तथा भवति । 'तुमोऽर्थे भाववचनात्'–(२–२–६१) इति चतुर्थी ॥१५॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् । ५ । ३ । १६ ॥

एभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । कृत्त्वात् कर्तरि । वर्त्स्यतीत्यादि निवृत्तम् । पद्यते पत्स्यते अपादि पेदे वा पादः । एवं रोगः । वेशः । स्पर्शो व्याधिविशेषः । स्पर्शो देवदत्तः कम्बलस्य । घकारः क्त्वगत्वार्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः ॥१६॥

संमदप्रमदौ हर्षे । ५ । ३ । ३३ ॥

समदप्रमद इत्येतौ भावाकर्त्रोर्हर्षेऽर्थेऽलन्तौ निपात्येते । सम्मदः कोकिलानाम् । प्रमदः कन्यानाम् । हर्ष इति किम् ? समादः । प्रमादः । सम्प्रान्मद इत्यनुक्त्वा निपातनं रूपनिग्रहार्थम् । तेनोपसर्गान्तरयोगे न भवति । प्रसमादः । संप्रमादः । अभिसंमादः ॥३३॥

हनोऽन्तर्घनान्तर्घणौ देशे । ५ । ३ । ३४ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरल् प्रत्ययो घनघणौ चादेशौ निपात्येते देशेऽभिधेये भावाकर्त्रोः । अन्तर्हण्यतेऽस्मिन्नित्यन्तर्घनः अन्तर्घणो वा वाहीकेषु देशविशेषः । अन्तर्घातोऽन्यः । एके त्वन्तःसंहतो देशोऽन्तर्घनः । अभ्यन्तरो देश इति केचित् । तस्मिन्नन्तर्घणेऽपश्यत् । घणिः प्रकृत्यन्तरमित्यन्ये ॥३४॥

प्रघणप्रघाणौ गृहांशे । ५ । ३ । ३५ ॥

प्रपूर्वाद्धन्तेर्गृहांशेऽभिधेयेऽल् प्रत्ययो घणघाणौ चादेशौ निपात्येते । प्रघणः प्रघाणो वा द्वारालिन्दकः । प्रघातोऽन्यः ॥३५॥

निघोद्घसंघोद्घनापघनोपघ्नं निमितप्रशस्तगणात्याधानाङ्गासन्नम् । ५ । ३ । ३६ ॥

हन्तेर्निघादयः शब्दा यथासंख्यं निमितादिषु वाच्येषु कृतघत्वादयोऽलन्ता निपात्यन्ते । समन्ततो मितं तुल्यमविशेषेण वा मितं परिच्छिन्नं निमितम् । तुल्यारोहपरिणाहमित्यर्थः । निर्विशेषं निश्चयेन वा हन्यन्ते ज्ञायन्ते निघा वृक्षाः । निघा शालयः । निघा वृहतिका । निघं वस्त्रम् । निघातोऽन्यः । उत्कर्षेण हन्यते ज्ञायते उद्घः प्रशस्तः । उद्घातोऽन्यः । गणः प्राणिसमूहः । संहतिः संघः । अन्यत्र सघातः । कथं सघातो मनुष्याणाम् । संधातशब्दः समुदायमात्रे । अत्याधीयन्ते छेदनार्थं कूट्टनार्थं च काष्ठादीनि यत्र तदत्याधानम् । उद्धन्यतेऽस्मिन्निति उद्घनः । काष्ठोद्घनः । ताम्रोद्घनः । लोहोद्घनः । घनः स्कन्धः । उद्घातोऽन्यः । अङ्गं शरीरावयवः । अपहन्यतेऽनेनेत्यपघनोऽङ्गम् । व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् । पाणिः पादश्चापघनो नापरमङ्गमित्यन्ये । अपघातोऽन्य । उपहन्यते समीप इति ज्ञायते उपघ्नः आसन्नः । गुरूपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । उपघातोऽन्यः । निपातनादेवोपात्तार्थविशेषे वृत्तिरसरूपप्रत्ययबाधनं च विज्ञायते ॥३६॥

मूर्तिनिचिताभ्रे घनः । ५ । ३ । ३७ ॥

हन्तेर्मूर्त्यादिष्वर्थेषु अल् प्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । मूर्तिः काठिन्यम् । अभ्रस्य घनः काठिन्यमित्यर्थः । एवं दधिघनः । लोहघनः । निचितं निरन्तरं, तत्र, घनाः केशाः । घना व्रीहयः । अभ्रं मेघः, तत्र, घनः । कथं घनं दधि गुणशब्दोऽयम् तद्योगाद्गुणिन्यपि वर्तते ॥३७॥

व्ययोद्रोः करणे । ५ । ३ । ३८ ॥

वि अयस् द्रु इत्येतेभ्यः पराद्धन्तेः करणेऽल् प्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । भावस्य कारकान्तरस्य चानुप्रवेशो मा भूदिति करणग्रहणम् । विहन्यतेऽनेन तिमिरं विघनः । विघनेन्दुसमद्युतिः । वयः पक्षिणो हन्यन्तेऽनेनेति वा विघनः । अयोघनः । द्रुः हन्यतेऽनेनेति द्रुघनः कुठारः । कथं द्रुघणः अरीहणादिपाठाण्णत्वे भविष्यति । घणतेर्वाऽजन्तस्य रूपम् । स्त्रियां त्वनडेव परत्वात् । विहननी । अयोहननी । द्रुहननी ॥३८॥

स्तम्बाद् घ्नश्च । ५ । ३ । ३९ ॥

स्तम्बशब्दात्पराद्धन्तेरल् घ्नघनादेशौ च निपा-

त्येते करणे । स्तम्भो हन्यतेऽनेन स्तम्बघ्नो दण्ड । स्तम्बघ्नो यष्टिः । स्त्रियां परत्वादनडेव । स्तम्बहननी यष्टिः । केचित्तु कप्रत्यये निपातनं कृत्वा स्त्रियामपि स्तम्बघ्नेति इच्छन्ति । अन्ये तु स्तम्बपूर्वस्यापि हन्तेः 'सातिहेति'–(५–३–९४) इति निपातनात् स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति । करण इत्येव । स्तम्बहनन स्तम्बघातः । कथं स्तम्बघ्नीषीका । करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षया 'अचित्ते टक्'–(५–१–८३) इत्यनेन टकि सिद्धम् ॥३९॥

परेर्घः । ५ । ३ । ४० ॥

परिपूर्वाद्धन्तेरल् घादेशश्च करणे निपात्यते । परिहण्यतेऽनेनेति परिघोऽर्गला । लत्वे पलिघः ॥४०॥

हुः समाह्वयाह्वयौ द्यूतनाम्नोः । ५ । ३ । ४१ ॥

करण इति निवृत्तम् । द्यूते नाम्नि चाभिधेये यथासङ्ख्यं समाङ्पूर्वादाङ्पूर्वाच्च ह्वयतेरल् ह्वयादेशश्च निपात्यते । समाह्वयः प्राणिद्यूतम् । आह्वयो नाम ॥४१॥

न्यभ्युपवेर्वाश्चोत् । ५ । ३ । ४२ ॥

नि–अभिउपविभ्यः परात् ह्वयतेर्भावाकर्त्रोरल् तत्सनियोगे च वाशब्द उकारो भवति । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । निहव । अभिहव । विहवः । न्यभ्युपवेरिति किम् ? प्रह्वाय । ह इत्येव । निवायः । ह्वो हव इत्यनिपातनं किम् ? युङ्लुपि निपातन मा भूत् । तेन विजोहव इति सिद्धम्, अन्यथा विहव इति स्यात् । जुहोतिनैव सिद्धे ह्वयते रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥४२॥

आङो युद्धे । ५ । ३ । ४३ ॥

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेर्युद्धेऽर्थे भावाकर्त्रोरल् भवति वाशब्दश्चोकारः । आहूयन्ते योद्धारोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । युद्ध इति किम् ? आह्वायः । आह्वानम् ॥४३॥

आहावो निपानम् । ५ । ३ । ४४ ॥

निपिबन्त्यस्मिन्निपानम् । पशुशकुनीनां पानार्थं कृतो जलाधारः । आङ्पूर्वात् ह्वयतेर्भावाकर्त्रोरल् आहावादेशश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति । आहूयन्ते पशवः पनायास्मिन्नित्याहावः पशूनाम् । आहावः शकुनीनाम् । निपानमित्यर्थ । निपानमिति किम् ? आह्वायः आह्वावनम् ॥४४॥

भावेऽनुपसर्गात् । ५ । ३ । ४५ ॥

अविद्यमानोपसर्गात् ह्वयतेर्भावेऽल् वाशब्दश्चोकारो भवति । अकर्तरीत्यस्यानुप्रवेशो मा भूदिति भावग्रहणम् ह्वानं हवः । भाव इति किम् ? कर्मणि ह्वायः । अनुपसर्गादिति किम् ? आह्वायः ॥४५॥

हनो वा वध् च । ५ । ३ । ४६ ॥

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेऽल् वा भवति तत्संनियोगे चास्य वधादेश । हननं वध । घात । अनुपसर्गादित्येव । संघातः ॥४६॥

व्यधजपमद्भ्यः । ५ । ३ । ४७ ॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो भावाकर्त्रोरल् भवति । बहुवचनाद्भाव इति निवृत्तम् । व्यधः । जपः । मदः । अनुपसर्गादित्येव । आव्याधः । उपजापः । उन्माद ॥४७॥

नवा क्वणयमहसस्वनः । ५ । ३ । ४८ ॥

अनुपसर्गेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोरल् वा भवति । क्वण काणः । यमः याम । हसः हासः । स्वनः स्वानः । अनुपसर्गादित्येव । प्रकाणः । प्रयामः । प्रहास । विष्वाण । अप्राप्तविभाषेयम् ॥४८॥

अङो रुप्लोः । ५ । ३ । ४९ ॥

आङः पराभ्यां रुप्लुभ्यां भावाकर्त्रोरल् वा भवति ।

सर्तेः स्थिरव्याधिबलमत्स्ये । ५ । ३ । १७॥

सर्तेरेषु कर्तृषु घञ् भवति । स्थिरे, सरति कालान्तरमिति सारः स्थिरः पदार्थः । सारुसारः । खदिरसारः । कार्यसारः । व्याध्यादौ, अतीसारो व्याधिः । सारो बलम् । विसारो मत्स्यः ॥१७॥

भावाकर्त्रोः । ५ । ३ । १८ ॥

भावे वाच्ये कर्तृवर्जिते कारके च सर्वधातुभ्यो घञ् भवति । पचनं पाकः । एवं रागः । त्यागः । प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः । एवं प्रासः । प्रसेव. । समाहारः । कारः । करणाधिकरणयोरनट् तदपवादश्च व्यञ्जनान्तेभ्यो घञ् वक्ष्यते । दाशन्तेऽस्मा इति दाश' । तालव्योपान्त्योऽयम् । आहरन्त्यस्मादित्याहार' । असञ्ज्ञायामपि । दायो दत्त. । लाभो लब्धः। कृत. कटो हृतो भार इत्यादौ बहुलाधिकारान्न भवति । अकर्त्रीति पर्युदासेन कारकाश्रयणात्सबन्धे न भवति । देवदत्तस्य पच्यते । भावाकर्त्रोरिति किम् ! पचः । भावो भवत्यर्थः, साध्यरूपः क्रियासामान्यं धात्वर्थः स धातुनैवोच्यते तत्रैव च त्यादयः क्त्वातुमम्‌स्तव्यानीयादयश्च भवन्ति । यस्तु भावो धात्वर्थधर्मः सिद्धता नाम लिङ्गसख्यायोगी स द्रव्यवद्धात्वर्थादन्य. तत्रायं घञादिविधिः । तेन तद्योगे लिङ्गवचनभेद सिद्धो भवति । पाकः पाकौ पाकाः । पचन पचने पचनानि । पक्तिः पक्ती पक्तय इति ॥१८॥

इङोऽपादाने तु टिद्वा । ५ । ३ । १९ ॥

इङो धातोर्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति अपादाने तु कारके वा टिद्भवति । अध्ययनमध्यायः । अधीयत इति अध्यायः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्याय' । टिद्विधानसामर्थ्यात् स्त्रियां क्तिर्बाध्यते । उपाध्यायी । उपाध्याया ॥१९॥

श्रो वायुवर्णनिवृते । ५ । ३ । २० ॥

श्र इत्यस्माद्भावाकर्त्रोर्वाय्वादिष्वर्थेषु घञ् भवति । शीर्यते औषधादिभिरिति शारो वायुः । मालिन्येन शीर्यत इति शारो वर्णः । निवृतं निवरणं प्रावरणमित्यर्थः । निशीर्यते शीताद्युपद्रवो येन तत् नीशारो निवृतम् । 'गौरिवाकृतनीशारः, प्रायेण शिशिरे कृशः ।' निवृता द्यूतोपकरणमिति कश्चित् नियमेन वृता इत्यन्वर्थात् । शारैरिव क्रीडितम् । एष्विति किम् ! शरः ॥२०॥

निरभेः पूल्वः । ५ । ३ । २१ ॥

पू इति पूगूपूङोः सामान्येन ग्रहणम् । निरभिपूर्वाभ्यां यथासख्यं पूल्भ्यां परो भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । निष्पूयते निष्पावः । अभिलावः ॥२१॥

रोरुपसर्गात् । ५ । ३ । २२ ॥

उपसर्गपूर्वाद्रौतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । संरवणं संरावः । उपरावः । विरावः । उपसर्गादिति किम् ? रवः । सांराविणमित्यत्र ञिन् बाधकः । कथं रावः । बहुलाधिकारात् ॥२२॥

भूश्र्यदोऽल् । ५ । ३ । २३ ॥

भूश्रिअद् इत्येतेभ्य उपसर्गपूर्वेभ्यो भावाकर्त्रोरल् प्रत्ययो भवति । प्रभवः । विभवः । संभव' । प्रश्रयः। प्रतिश्रय' । संश्रयः । प्रघसः । विघसः । संघसः । उपसर्गादित्येव । भावः । श्रायः । घासः । भूश्र्योरुपसर्गादेवेति नियमार्थं वचनम् । कथं प्रभावः विभावः अनुभावः । बहुलाधिकारात् । प्रकृष्टो भाव इत्यादिप्रादिसमासो वा । लकारो 'मिग्मीगोऽखलिचलि'–(४–२–८) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥२३॥

न्यादो नवा । ५ । ३ । २४ ॥

निपूर्वाददेरलि घस्लभावोऽकारस्य दीर्घत्व च

वा निपात्यते । न्यादः । निघसः ॥२४॥

संनिव्युपाद्यमः । ५ । ३ । २५ ॥

एभ्य उपसर्गेभ्य. पराद्यमेर्भावाकर्त्रोरल् वा भवति। संयमः । सयाम' । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ॥२५॥

नेर्नदगदपठस्वनक्वणः । ५ । ३ । २६ ॥

नेरुपसर्गात्परेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोरल् प्रत्ययो वा भवति । निनदः । निनादः । निगद' । निगादः । निपठः । निपाठ' । निस्वनः । निस्वानः । निक्वणः। निक्वाणः ॥२६॥

वैणे क्वणः । ५ । ३ । २७ ॥

वीणायां भवो वैणः । वैणेऽर्थे वर्तमानादुपसर्गपूर्वात्क्वणेर्भावाकर्त्रोरल् वा भवति । प्रक्वणो वीणायाः। प्रक्वाणो वीणायाः । एवं निक्वणः निक्वाण. । वैण इति किम् ? प्रक्वाण शृङ्खलस्य । कथं क्वणः क्वाणो वीणायाः । 'नवा क्वण'–(५–३–४८) इत्यादिना सामान्येन विधानात् वैणेऽपि भवति ॥२७॥

युवर्णवृदृवशरणगमृद्ग्रहः । ५ । ३ । २८॥

उपसर्गाद्वेति च निवृत्तम् । इवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यो वृदृवशरणगमिभ्य ऋकारान्तभ्यो ग्रहेश्च धातोर्भावाकर्त्रोरल् भवति । घञोऽपवादः । चयः । निश्चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । यवः । रव' । नवः । स्तवः । लवः । पवः । वरः । प्रवरः । दरः। आदरः । वशः । रणः । गमः । अवगमः । कृ, करः। गृ, गरः । तृ, तरः । दृ दरः । शृ, शर' । ग्रहः । कथं वारः समूह' वारोऽवसरः वार' क्रियाभ्यावृत्ति. । बहुलाधिकाराद् घञ् । परिवार इति तु ण्यन्तादचि सिद्धम् ॥२८॥

वर्षादयः क्लीबे । ५ । ३ २९ ॥

वर्षादयः शब्दा अलन्ताः क्लीबे यथादर्शनं भावाकर्त्रोर्निपात्यन्ते । नपुंसके क्तानड्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वर्षं भयं धनं वनम् खलं पदं युगम् । अत्र रथाङ्गकालविशेषयुग्मेष्वल् गत्वगुणाभावौ च निपातनात् । अनपुंसकक्तस्तु असरूपविधिना भवत्येव । वृष्यते स्म वृष्टं मेघेन । भीतं बटुना ॥२९॥

समुदोऽजः पशौ । ५ । ३ । ३० ॥

समुद्भ्यां परादजतेः पशुविषये धात्वर्थे वर्तमानात् भावाकर्त्रोरल् भवति । समजः पशूनाम् समूह इत्यर्थः । उदजः पशूनां प्रेरणमित्यर्थ' । समुद इति किम् ? व्याजः पशूनाम् । पशाविति किम् ? समाज साधूनाम् । उदाजः खगानाम् ॥३०॥

सृग्लहः प्रजनाक्षे । ५ । ३ । ३१ ॥

सर्तिग्लहिभ्यां यथासङ्ख्य प्रजनाक्षविषये धात्वर्थे वर्तमानाभ्या भावाकर्त्रोरल् भवति । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । वीनामुपसरं दृष्ट्वा । प्रजनो गर्भग्रहणम् । तदर्थं स्त्रीषु पुंसां प्रथमं सरणमुपसर उच्यते । अक्षाणा ग्लह , ग्रहणमित्यर्थः । ग्रहेः सूत्रनिपातनाल्लत्वम् । ग्लहि' प्रकृत्यन्तर वा । प्रजनाक्ष इति किम् ? उपासरो भृत्यै राज्ञाम् । ग्लहः ग्लाहो वा पादस्य । कथं परिसरविषमेषुलीढमुक्तौ । अधिकरणे पुंनाम्नि घेन सिद्धम् ॥३१॥

पणेर्माने । ५ । ३ । ३२ ॥

पणेर्मानेऽर्थे वर्तमानाद्भावाकर्त्रोरल् भवति । मूलकपण' । शाकपणः । पण्यत इति पणः, मूलकादीनां सव्यवहारार्थं परिमितो मुष्टिरित्यर्थः । माने इति किम् ? पाणः । घञोऽपवादो योगः ॥३२॥

आरवः आरावः । आप्लवः आप्लावः । आङ इति किम्? विरावः । विप्लवः । रौतेर्घञि प्लवतेरलि नित्यं प्राप्ते विकल्पः ॥४९॥

वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः । ५ । ३ । ५० ॥

अवपूर्वात् ग्रहेर्वर्षविघ्ने वाच्ये भावाकर्त्रोरल् वा भवति । अवग्रहः अवग्राह । वृष्टेः प्रतिबन्ध इत्यर्थः । वर्षविघ्न इति किम्? अवग्रहः पदस्य । अवग्रहोऽर्थस्य ॥५०॥

प्राद्रश्मितुलासूत्रे । ५ । ३ । ५१ ॥

प्रपूर्वाद्ग्र रश्मौ तुलासूत्रे चार्थे भावाकर्त्रोरल् वा भवति । प्रगृह्यत इति प्रग्रह' प्रग्राह' अश्वादेः संयमनरज्जुस्तुलासूत्रं चोच्यते । अन्यस्तु प्रग्रहः ॥५१॥

वृगो वस्त्रे । ५ । ३ । ५२ ॥

प्रपूर्वाद्वृणोतेर्वस्त्रविशेषे वाच्ये भावाकर्त्रोरल् वा भवति । प्रवृण्वन्ति तमिति प्रवरः । प्रावारः । घञ्युपसर्गस्य बहुलम्' (३–२–८६) इति दीर्घः । अन्ये तु प्राङ्पूर्व एव वृणोति' स्वभावाद्वस्त्रविशेषे वर्तते । तेन प्रावारः प्रवर इति भवति । वस्त्र इति किम्? प्रवरो यतिः ॥५२॥

उदः श्रेः । ५ । ३ । ५३ ॥

उत्पूर्वाच्छ्रेर्भावाकर्त्रोरल् वा भवति । उच्छ्रयः । उच्छ्रायः । नित्यमलि प्राप्ते विकल्पः ॥५३॥

युपूद्रोर्घञ् । ५ । ३ । ५४ ॥

वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् । उत्पूर्वेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । अलोऽपवादः । उद्याव' । उत्पावः । उद्द्रावः ॥५४॥

ग्रहः । ५ । ३ । ५५ ॥

उत्पूर्वात् ग्रहेर्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । अलोऽपवाद. । उद्ग्राहः । उद इत्येव । ग्रहः । विग्रहः ॥५५॥

न्यवाच्छापे । ५ । ३ । ५६ ॥

न्यवाभ्यां पराद्ग्रहे शापे आक्रोशे गम्यमाने भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । निग्राहो ह ते वृषल भूयात् । अवग्राहो ह ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम्? निग्रहश्चौरस्य । अवग्रहः पदस्य ॥५६॥

प्राल्लिप्सायाम् । ५ । ३ । ५७ ॥

प्रपूर्वाद् ग्रहेर्लिप्सायां गम्यमानायां भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी भिक्षुः । स्रुवस्य प्रग्राहेण चरति दक्षिणार्थी द्विजः । लिप्सायामिति किम्? स्रुवस्य प्रग्रहः ॥५७॥

समो मुष्टौ । ५ । ३ । ५८ ॥

संपूर्वाद् ग्रहेर्मुष्टिविषये धात्वर्थे भावाकर्त्रोर्घञ् भवति। मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशो न परिमाणम् । तत्र 'माने'— (५–३–८१) इत्येव सिद्धत्वात् । संग्राहो मल्लस्य । अहो मौष्टिकस्य संग्राह' । मुष्टेर्दार्ढ्यमुच्यते । मुष्टाविति किम्? संग्रहः शिष्यस्य ॥५८॥

युदुद्रोः । ५ । ३ । ५९ ॥

संपूर्वेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । संयावः । संदावः । संद्रावः । सम इत्येव । विद्रवः । उपद्रवः ॥५९॥

नियश्चानुपसर्गाद्वा । ५ । ३ । ६० ॥

अविद्यमानोपसर्गान्नयतेर्युदुद्रोश्च भावाकर्त्रोर्घञ् वा भवति । नयः । नायः । यवः । याव' । दवः । दाव' । द्रव' । द्रावः । अनुपसर्गादिति किम्? प्रणयः ॥६०॥

वोदः । ५ । १ । ६१ ॥

उत्पूर्वान्नयतेर्भावाकर्त्रोर्वा घञ् भवति । उन्नायः उन्नयः ॥६१॥

इति दीर्घत्वम् । धान्य इत्येव । निवरा कन्या । स्वभावादलन्तोऽप्ययं स्त्रियां वर्तते । किंतु बहुलाधिकारान्न भवति ॥७४॥

इणोऽभ्रेषे । ५ । ३ । ७५ ॥

स्थितेरचलनमभ्रेषः । निपूर्वादिणोऽभ्रेपविषयेऽर्थे वर्तमानाद्भावाकर्त्रोर्घञ् प्रत्ययो भवति । शास्त्रलोकप्रसिद्ध्यादिना नियतमयनं न्यायः । अभ्रेप इति किम् ? न्ययं गतश्चौरः ॥७५॥

परेः क्रमे । ५ । ३ । ७६ ॥

क्रमः परिपाटी । परिपूर्वादिणः क्रमविषयेऽर्थे वर्तमानाद्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । तव पर्यायो भोक्तुम् । मम पर्यायो भोक्तुम् । क्रमेण पदार्थानां क्रियासंबन्धः पर्यायः । क्रम इति किम् ? पर्ययः स्वाध्यायस्य, अतिक्रम इत्यर्थः । विपर्ययो मतेः, अन्यथाभवनमित्यर्थः ॥७६॥

व्युपाच्छीङः । ५ । ३ । ७७ ॥

व्युपाभ्यां पराच्छीङो भावाकर्त्रोर्घञ् भवति क्रमे क्रमविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । तव राजविशायः । मम राजोपशायः । क्रमप्राप्तं पर्यायसाध्यं शयनमुच्यते । अन्ये तु शयितुं पर्याय उच्यते इत्याहुः । क्रम इति किम् ? विशयः । उपशयः ॥७७॥

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये । ५ । ३ । ७८ ॥

हस्तेनोपायान्तरनिरपेक्षेण प्राप्तुं शक्यं हस्तप्राप्यम् । तद्विषयाच्चिनोतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति अस्तेये न चेद्धात्वर्थः स्तेये चौर्ये भवति । हस्तप्राप्यशब्देन प्रत्यासत्तिः प्राप्यस्य लक्ष्यते । तेन प्रत्यासत्तिविषये धात्वर्थे विधानम् । पुष्पप्रचायः । फलावचायः । फलोच्चायः । फलोच्चायश्च संहतैः । उदो नेच्छन्त्यन्ये । फलोच्चयः । हस्तप्राप्य इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेय इति किम् ? स्तेयेन पुष्पप्रचयं करोति । हस्तप्राप्यशब्देन प्रमाणमप्युच्यते । यद्धस्ते संभवति न हस्तादतिरिच्यते इति । ततश्च 'माने'— (५-३-८१) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अस्तेये एवेति, तेन पुष्पाणां हस्तेन प्रचयं करोति चौर इत्यत्र 'माने'— (५-३-८१) इत्यनेनापि घञ् न भवति ॥७८॥

चितिदेहावासोपसमाधाने कश्चादेः । ५ । ३ । ७९ ॥

चीयत इति चितिर्यज्ञेऽग्निविशेषः तदाधारो वा । देहः शरीरम् । आवासो निवासः । उपसमाधानमुपर्युपरि राशिकरणम् । एष्वर्थेषु चिनोतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् तत्संनियोगे चादेः ककारादेशो भवति । चितौ, आकायमग्निं चिन्वीत । देहे, कायः शरीरम् । आवासे, ऋषिनिकायः । उपसमाधाने, गोमयनिकायः । गोमयपरिकायः । कथं काष्ठनिचयः । बहुत्वमात्रविवक्षया । एष्विति किम् ? चयः । च क इत्येव सिद्धे आदिग्रहणमादेरेव यथा स्यात् । तेन चेर्यङ्लुपि निकेचाय इत्येव भवति ॥७९॥

संघेऽनूर्ध्वे । ५ । ३ । ८० ॥

न विद्यते कुतश्चिदूर्ध्वमुपरि किंचिद्यस्मिन् सोऽनूर्ध्वः । तस्मिन्संघे प्राणिसमुदायेऽभिधेये चिनोतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् तत्संनियोगे चादेः को भवति । वैयाकरणनिकायः । तार्किकनिकायः । संघ इति किम् ? सारसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः । अनूर्ध्व इति किम् ? सूकरनिचयः सूकरा ह्युपर्युपरि चीयन्ते ॥८०॥

माने । ५ । ३ । ८१ ॥

माने गम्यमाने धातोर्भावाकर्त्रोर्घञ् भवति । मानमियत्ता । सा च द्वेधा । संख्या परिमाणं च । एको

निघासः । द्वौ निघासौ । एकस्तण्डुलावक्षायः । एकस्तण्डुलनिश्चायः । एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । द्वौ सूर्पनिष्पावौ । समित्संग्राहः । तण्डुलसंग्राहः । मुष्टिरित्यर्थः । मान इति किम् ? निश्चयः । अल एवायमपवादः । क्त्यादिभिस्तु बाध्यते । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे प्रसृती ॥८१॥

स्थादिभ्यः कः । ५ । ३ । ८२ ॥

स्थादिभ्यो धातुभ्यो भावाकर्त्रोः कः प्रत्ययो भवति । आखूनामुत्थानम् आखूत्थो वर्तते । शलभोत्थो वर्तते । प्रतिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रस्थः सानुः । संतिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था । प्रस्नात्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विध्यतेऽनेनेति विधः । आविध्यतेऽनेनेत्याविधः । विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्नः । आयुध्यन्तेऽनेनेत्यायुधम् । आध्यायन्ति तमित्याढ्यः । पृषोदरादित्वात् धस्य ढः । सर्वापवादत्वादनटमपि कप्रत्ययो बाधते । कथमाव्याधः घातः विघातः उपघातः । बहुलाधिकारात् । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥८२॥

ट्वितोऽथुः । ५ । ३ । ८३ ॥

ट्वितो धातोर्भावाकर्त्रोरथुः प्रत्ययो भवति । वेपथुः । वमथुः । श्वयथुः । स्फूर्जथुः । भ्रासथुः । नन्दथुः । क्षवथुः । दवथुः । असरूपत्वाद्घञलावपि । वेपः क्षवः ॥८३॥

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् । ५ । ३ । ८४ ॥

ड्वितो धातोर्भावाकर्त्रोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन कृतं निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । उप्त्रिमम् । कृत्रिमम् । लब्ध्रिमम् । विहित्रिमम् । ड्विवदसाविति कश्चित् । याचथुः । ककारः कित्कार्यार्थः ॥८४॥

यजिस्वपिरक्षियतिप्रच्छो नः । ५ । ३ । ८५ ॥

एभ्यो भावाकर्त्रोर्नः प्रत्ययो भवति । यज्ञः । स्वप्नः । रक्ष्णः । यत्नः । प्रश्नः ॥८५॥

विच्छो नङ् ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

विच्छेर्भावाकर्त्रोर्नङ् प्रत्ययो भवति । विश्नः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥८६॥

उपसर्गाद्दः किः । ५ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गपूर्वादासज्ञकाद्धातोर्भावाकर्त्रोः किः प्रत्ययो भवति । आदिः । प्रदिः । प्रधिः । आधिः । निधिः । उपविधिः । संधिः । समाधिः । कित्करणमाकारलोपार्थम् ॥८७॥

व्याप्यादाधारे । ५ । ३ । ८८ ॥

व्याप्यात्कर्मणः परादासज्ञादाधारेऽधिकरणे कारके किर्भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वालधिः । शेवधिः । आधारग्रहणमर्थान्तरनिषेधार्थम् ॥८८॥

अन्तर्द्धिः । ५ । ३ । ८९ ॥

अन्तःपूर्वाद्धधातेर्भावाकर्त्रोः किः प्रत्ययो निपात्यते । अन्तर्धिः ॥८९॥

अभिव्याप्तौ भावेऽनञिन् । ५ । ३ । ९० ॥

क्रियया स्वसंबन्धिनः साकल्येनाभिसंबन्धोऽभिव्याप्तिः । तस्यां गम्यमानायां भावे धातोरनञिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । समन्ताद्रावः संरवणं, सांराविणं सेनायां वर्तते । संकुटनं सांकोटिनमेषाम् । अभिव्याप्ताविति किम् ? सरावः । संकोटः । भावग्रहणं कर्मादिप्रतिषेधार्थम् । असरूपविधिना क्तघञादिनिवृत्त्यर्थमनग्रहणम् ॥९०॥

स्त्रियां क्तिः । ५ । ३ । ९१ ॥

स्त्रियामिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रीलिङ्गे क्तिः प्रत्ययो भवति । घञादेरपवादः । कृतिः । हृतिः चितिः । नीतिः । नुतिः । भूतिः । स्त्रियामिति किम् ? कारः । चयः ॥९१॥

श्वादिभ्यः । ५ । ३ । ९२ ॥

शृणोत्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावाकर्त्रोः क्तिर्भवति । वक्ष्यमाणैः क्विबादिभिः सह समावेशार्थं वचनम् । श्रु, श्रुतिः । प्रतिश्रुत् । स्तु, स्तुतिः । प्रतिस्तुत् । पद् सपत्तिः । संपद् । सद् आसत्तिः । ससद् । उपनिषद् । निषद्या । विद् संवित्तिः । सवित् । विद्या । वेदना । लभ् लब्धिः । लभा । अर्द शिरोऽर्तिः । अर्दिका । शंस् प्रशस्तिः । प्रशंसा । पच् पक्तिः । पचा । कण्डूय, कण्डूतिः । कण्डूः । कण्डूया । व्यवक्रुश्, व्यवक्रुष्टिः । व्यावक्रोशी । इष् इष्टिः । इच्छा । यज् इष्टिः । इज्या । मन् मतिः । मन्या । आस् आस्या । उपास्तिः । उपासना । शास् अनुशिष्टिः । आशीः । भृग् भृतिः । भृत्या । स्तूयते इज्यते इष्यतेऽनयेति स्तुतिः इष्टिः इष्टिरिति संज्ञाशब्दत्वात्करणेऽपि क्तिरेव नानट् । एवं स्तुतिः । अन्यत्र तु स्पर्धे 'परत्वात् स्त्रीखलना अलो बाधकाः स्त्रियाः खलनौ' इति न्यायः ॥९२॥

समिणासुगः । ५ । ३ । ९३ ॥

संपूर्वादिण आङ्पूर्वात्सुनोतेश्च भावाकर्त्रोः स्त्रियां क्तिर्भवति । क्यपोऽपवादः । समितिः । आसुतिः । समाङोऽन्यत्र इत्या सुत्येति क्यबेव भवति ॥९३॥

सातिहेतियूतिजूतिज्ञप्तिकीर्त्ति । ५ । ३ । ९४ ॥

एते शब्दा भावाकर्त्रोः क्तिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । सिनोतेः सुनोतेः स्यतेर्वा आत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । सातिः । हिनोतेर्गुणे हन्तेर्वाऽन्त्यस्वरादेरेत्वे हेतिः । यौतेर्जवतेश्च दीर्घत्वे यूतिः, जूतिः । ज्ञपयतेर्ज्ञप्तिः । कीर्तयते कीर्त्तिः । आभ्यां ण्यन्तलक्षणोऽनो न भवति । कीर्तनेत्यपि कश्चित् ॥९४॥

गापापचो भावे । ५ । ३ । ९५ ॥

एभ्यो भावेऽर्थे स्त्रियां क्तिर्भवति । गा इति सामान्येन ग्रहणम् । प्रगीतिः । संगीतिः । पा इति गापचिसाहचर्यात् पिबतेर्ग्रहणम् । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । प्रपक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । बाधकस्याङोऽपवादः ॥९५॥

स्थो वा । ५ । ३ । ९६ ॥

तिष्ठतेर्भावेऽर्थे स्त्रियां क्तिर्वा भवति । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । वावचनादङपि । आस्था । व्यवस्था । संस्था । पूर्ववदङोऽपवादः ॥९६॥

आस्यटिव्रज्यजः क्यप् । ५ । ३ । ९७ ॥

एभ्यः परो भावेऽर्थे स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति । आस् आस्या । अट् अट्या । 'वृथाट्या खलु सा तस्याः । व्रज् व्रज्या । यज् इज्या । ककारः कित्कार्यार्थः । पित्करणमुत्तरत्र तागमार्थम् ॥९७॥

भृगो नाम्नि । ५ । ३ । ९८ ॥

भृगः परो भावेऽर्थे स्त्रियां नाम्नि संज्ञायां क्यप् प्रत्ययो भवति । भरण भृत्या । नाम्नीति किम् ? भृतिः । भाव इत्येव । भ्रियत इति भार्या वधूः ॥९८॥

समजनिपन्निषदशीङ्सुग्विदिचरिमनीणः । ५ । ३ । ९९ ॥

योगविभागाद्भाव एवेति निवृत्तम् । एभ्यः परो नाम्नि भावाकर्त्रोः स्त्रियां क्यप् भवति । समज् समजन्त्यस्यामिति समज्या । निपन्निषदेति संहितानिर्देशा-

त्पतेः पदेश्च ग्रहणम् । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या । निपद्या । निपद् निपदनं निषीदन्त्यस्यामिति वा निषद्या । शीङ् शेरतेऽस्यामिति शय्या । सुग् सवनं सुन्वन्त्यस्यामिति वा सुत्या । विद् वेदनं विदन्ति तस्या तया वा हिताहितमिति विद्या । चर् चरण चरन्ति अनयेति वा चर्या । मन् मनन मन्यतेऽनयेति वा मन्या । इग् अयनमेत्यनयेति वा इत्या । नाम्नीत्येव । संवीतिः । निपत्तिः । निषत्ति. ॥९९॥

कृगः श च वा । ५ । ३ । १०० ॥

करोतेर्भावाकर्त्रोः स्त्रियां श. प्रत्ययो वा भवति । चकारात् क्यप् च । क्रिया । कृत्या । पक्षे कृतिः । क्रियेति यदा भावकर्मणो. शस्तदा मध्ये क्य. । यदा त्वपादानादौ शस्तदा क्यो नास्तीति रिरिकारस्येयादेशः ॥१००॥

मृगयेच्छायाच्ञातृष्णाकृपाभाश्रद्धान्तर्धा । ५ । ३ । १०१ ॥

एते शब्दाः स्त्रियां निपात्यन्ते । तत्रेच्छा भाव एव । शेषास्तु भावाकर्त्रोः । अन्ये तु सर्वान्भाव एवानुमन्यन्ते । मृगयते· शः शव् च क्यापवादो निपात्यते मृगया । इच्छतेः श· क्याभावश्च । इच्छा । याचितृष्योः ननडौ । याच्ञा । तृष्णा । कृपेरङ् रेफस्य च ऋकारः । कृपा । भातेरङ् । भा । श्रत्पूर्वादन्त पूर्वाच्च दधातेरङ् । श्रद्धा । अन्तर्धा ॥१०१॥

परेः सृचरेर्यः । ५ । ३ । १०२ ॥

परिपूर्वाभ्यां सृचरिभ्यां पर. स्त्रियां यः प्रत्ययो भवति भावाकर्त्रोः । भाव इत्यन्ये । परिसर्या । परिचर्या। परेरिति किम् ? ससृतिः । चूर्तिः ॥१०२॥

वाटाट्यात् । ५ । ३ ।१०३ ॥

अटतेर्यङन्तात् स्त्रियां यः प्रत्ययो वा भवति भावाकर्त्रो. । भाव इत्यन्ये । अटाट्या । पक्षे अः प्रत्यय. । अटाटा । अन्ये तु क्तिप्रत्ययबाधनार्थमटतेरयङन्तस्य यप्रत्ययं द्विर्वचनं पूर्वदीर्घत्व च निपातयन्ति । अटनमटाट्या ॥१०३॥

जागुरश्च । ५ । ३ । १०४ ॥

जागर्तेः स्त्रियामः प्रत्ययो यश्च भवति भावाकर्त्रोः । भाव इत्यन्ये । जागरा । जागर्या ॥१०४॥

शंसिप्रत्ययात् । ५ । ३ । १०५ ॥

शंसेः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियाम. प्रत्ययो भवति । प्रशंसा । गोपाया । ऋतीया । मीमांसा । कण्डूया । लोल्या । चिकीर्षा। पुत्रकाम्या । पुत्रीया । गवा । गल्भा । श्येनाया । पटपटाया । शंसेः क्तेऽनिट् इति वचनम् ॥१०५॥

क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् । ५ । ३ । १०६ ॥

क्तेस्येट् यस्मात्स क्तेट् । क्तेटो गुरुमतो व्यञ्जनान्ताद्धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियाम· प्रत्ययो भवति । ईहा । ऊहा । ईक्षा । उक्षा । कुण्डा । हुण्डा । शिक्षा। भिक्षा । व्यतीहा । व्यतीक्षा । क्तेट इति किम् ? स्रस्तिः । ध्वस्तिः । आप्ति. । दीप्ति. । भक्तिः । राद्धिः । चाय् अपचितिः । स्फुर्छा, स्फूर्तिः । मुर्छा, मूर्तिः । गुरोरिति किम् ? स्फुर् स्फूर्त्तिः । निपठिति. । व्यञ्जनादिति किम् ? प्रशीतिः ॥१०६॥

षितोऽङ् । ५ । ३ । १०७ ॥

षिद्भ्यो धातुभ्यो भावाकर्त्रो. स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । पचा । क्षमा । क्षान्तिरिति तु क्षाम्यते. । घटा । त्वरा । प्रथा । व्यथा । जरा । 'ऋवर्णदृशोऽङि' (४–३–७) इति गुणः । ङकारो ङित्कार्यार्थः ॥१०७॥

भिदादयः । ५ । ३ । १०८ ॥

भिदादयः शब्दा भावाकर्त्रोः स्त्रियामङ्प्रत्ययान्ता यथादर्शनं निपात्यन्ते । भिदा विदारणम् । छिदा द्वैधीकरणम् । विदा विचारणा । मृजा शरीरसंस्कारः । क्षिपा प्रेरणम् । दया अनुकम्पा । रुजा रोग । चुरा चौर्यम् । पृच्छा प्रश्नः । एतेऽर्थविशेषे । अन्यत्र भित्ति कुड्यम्, छित्तिश्चार्यादिकरणाद्राजापराधः, विच्छित्तिः प्रकार इत्यादि । तथा ऋकृहृधृतृभ्यः सञ्ज्ञाया वृद्धिश्च । आरा शस्त्री । ऋतिरन्या । कारा गुप्तिः । कृतिरन्या । हारा मानम् । हृतिरन्या। धारा प्रपातः खड्गादेर्वा। धृतिरन्या । तारा ज्योतिः। तीर्गिरन्या । तथा गुहिकुहिवशिवपितुलिक्षपिक्षिभ्यश्च संज्ञायाम् । गुहा पर्वतकन्दरा औषधिश्च । गूढिरन्या कुहा नाम नदी । कुहनान्या । वशा स्नेहनद्रव्यम्, धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या । वपा मेदोविशेषः । उप्तिरन्या । एवं तुत्रा उन्मानम् । क्षपा रात्रि । क्षिया आचारभ्रंशः । तथा सञ्ज्ञायामेव रिखिलिखिशुभिसिधिमिधिगुधिभ्यो गुणश्च । रिखिः लिखे समानार्थः सौत्रो धातुः । रेखा राजिः । लेखा सैव । शोभा कान्तिः । सेधा सत्वम् । मेधा बुद्धिः । गोधा प्राणिविशेषः दोस्त्राणं च । भिदादिराकृतिगणः । तेन चूडेत्यादि सिद्धम् । 'अकृतस्य क्रिया चैव, प्राप्तेर्बाधनमेव च । अधिकार्थविवक्षा च, त्रयमेतन्निपातनात् ॥१०८॥

भीषिभूषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यः । ५ । ३ । १०९ ।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरङ् भवति । ण्यन्तत्वादने प्राप्ते वचनम् । भीषा । भूषा । चिन्ता। पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । स्पृहा । तोला । दोला । बहुवचनाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति । पीडा । ऊना ॥१०९॥

उपसर्गादातः । ५ । ३ । ११० ॥

उपसर्गेभ्य आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरङ् भवति । उपदा । उपधा । आधा । प्रदा । प्रधा । विधा । संधा । प्रमा । श्रवादित्वात् क्तौ प्रमितिः । उपसर्गादिति किम् ? दत्तिः ॥११०॥

णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्देरनः । ५ । ३ । १११ ।

ण्यन्तेभ्यो वेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दिभ्यश्च धातुभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरनः प्रत्ययो भवति । कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना । वेदना । आसना । उपासना । श्रन्थना । ग्रन्थेरप्यन्ये । ग्रन्थना घट्टना । वन्दना । वेत्तीति तिव्निर्देशो ज्ञानार्थपरिग्रहार्थः ॥१११॥

इषोऽनिच्छायाम् । ५ । ३ । ११२ ॥

इषेरनिच्छाया वर्तमानात् स्त्रियां भावाकर्त्रोरनो भवति । अन्वेषणा । एषणा । पिण्डैषणा । अनिच्छायामिति किम् ? इष्टिः । कथं प्राणैषणा वित्तैषणा परलोकैषणा । बहुलाधिकारात् ॥११२॥

पर्यधेर्वा । ५ । ३ । ११३॥

पर्यधिपूर्वादिषेरनिच्छायां वर्तमानाद्भावाकर्त्रोः स्त्रियामनो वा भवति । पर्येषणा । परीष्टिः । अध्येषणा । अधीष्टिः । अधीष्टिरिति नेच्छन्त्यन्ये ॥११३॥

क्रुत्संपदादिभ्यः क्विप् । ५ । ३ । ११४ ॥

क्रुधादिभ्योऽनुपसर्गपूर्वेभ्यः पदादिभ्यश्च समादिपूर्वेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्विप् प्रत्ययो भवति । क्रुधेः क्रुत् । युधेः युत् । क्षुधेः क्षुत् । तृषेः तृट् । त्विषेः त्विट् । रुषेः रुट् । रुजेः रुक् । रुचे रुक् । शुचे शुक् । मुदेः मुत् । मृदेः

मृत् । गॄ गीः । त्रै त्राः । दिशेः दिक् । सृजेः स्रक् । तथा पदेः संपद् । विपद् । आपद् । व्यापद् । प्रतिपद् । षद्लृ । ससत् । परिषत् । उपसत् । उपनिषत् । विदेः निवित् । शासेः प्रशीः । आशीः । श्रु, प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् । स्रु, परिस्रुत् । नहेः उपानत् । वृषेः प्रावृट् । प्रुषे विप्रुट् । वृतेः नीवृत् । उपावृत् । यतेः संयत् । इणः समित् । भृगः उपभृत् । इन्धेः समित् । क्रुधादिः संपदादिश्चाकृतिगणः ॥११४॥

भ्यादिभ्यो वा । ५ । ३ । ११५ ॥

बिभेत्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्विप् वा भवति । भीः । भीतिः । ह्रीः । ह्रीतिः । ध्वः । ध्वनिः । भूः । भूतिः । कण्डूः कण्डूया । कृत् । कृतिः । भित् । भित्तिः । छित् । छित्तिः । तुत् । तुत्तिः । दृक् । दृष्टिः । नशेः नक् । नष्टिः । युजेः युक् । युक्तिः । ज्वरेः जूः । जूर्तिः । त्वरेः तूः । तूर्तिः । अवतेः ऊः । ऊतिः । स्रिवेः स्रूः स्रूतिः । मवतेः मूः । मूतिः । पवतेः पूः पूतिः नौतेः नुत् । नुतिः । शकेः शक् । शक्तिः ॥११५॥

व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो ञः । ५ । ३ । ११६॥

व्यतिहरणं व्यतिहारः । परस्परस्य कृतप्रतिकृतिः । व्यतिहारविषयेभ्यो धातुभ्यः ईहादिवर्जितेभ्यः स्त्रियां ञः प्रत्ययो भवति । बाहुलकाद्भावे क्त्यादीनामपवादः । परस्परमाक्रोशनं व्यावक्रोशी व्याक्रोशी । व्यावमोषी । व्यावहासी । व्यावलेखी । व्यातिचारी । व्यावचर्ची । व्यात्युक्षी । अनीहादिभ्यः इति किम् ? व्यतीहा । व्यतीक्षा । व्यतिपृच्छा । व्यवहृतिः । व्युत्युक्षेत्यप्येके 'नित्य ञञिनोऽण्'–(५–२–५८) इति स्वार्थेऽण् वक्ष्यते । तेन केवलस्य प्रयोगो न भवति । 'श्वादिभ्यः' —(५–३–९२) इति समावेशाऽभिधानात् व्यवक्रुष्टिर्व्याक्रुष्टिरित्यपि भवति । स्त्रियामित्येव । व्यतिपाको वर्तते ॥११६॥

नञोऽनिः शापे । ५ । ३ । ११७ ॥

नञः पराद्धातोः शापे गम्यमाने भावाकर्त्रोः स्त्रियामनिः प्रत्ययो भवति । अजननिस्ते वृषल भूयात् । एवमजीवनिः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः । नञ इति किम् ? मृतिस्ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? अकृतिस्तस्य पटस्य ॥११७॥

ग्लाहाज्यः । ५ । ३ । ११८ ॥

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरनिः प्रत्ययो भवति । ग्लानिः । हानिः । ज्यानिः । म्लानिरित्यपि कश्चित् ॥११८॥

प्रश्नाख्याने वेञ् ॥ ५ । ३ । ११९ ॥

प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातोरिञ् प्रत्ययो वा भवति । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां कारिकाम् कां क्रियां कां कृत्यां कां कृतिम् । आख्याने सर्वां कारिमकार्षम् सर्वां कारिकाम् सर्वां क्रियाम् सर्वां कृत्याम् सर्वां कृतिम् । कां त्वं गणिमजीगणः । कां गणिकाम् कां गणनाम् । सर्वां गणिमजीगणम् सर्वां गणिकाम् । एवं पाचिं पाचिकां पक्तिं पचाम् । पाठिं पाठिकाम् पठतिम् । प्रश्नाख्यान इति किम् ? कृतिः । इतिः ॥११९॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तौ च णकः । ५ । ३ । १२०॥

एष्वर्थेषु प्रश्नाख्यानयोश्च गम्यमानयोः स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातोर्णकः प्रत्ययो भवति । क्त्याद्यपवादः । पर्यायः क्रमः परिपाटिरिति यावत् । भवत आसिका । भवतः शायिका । भवतोऽग्रगामिका । आसितुं

शयितुमग्रेगन्तुं च भवतः क्रम इत्यर्थः । अर्हणमर्हः योग्यता । अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकाम् । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । ऋणं यत्परस्मै धार्यते । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तिर्जन्म । इक्षुभक्षिका मे उदपादि । प्रश्ने कां त्वं कारिकाम् अकार्षीः । कां त्वं गणिकामजीगणः । आख्याने सर्वा कारिकाम कार्षं, सर्वां गणिकामजीगणम् । बहुलाधिकारात्क्वचिन्न भवति । चिकीर्षा, बुभुक्षा मे उदपादि । प्रश्नख्यानयोगेऽपि पर्यायादिषु परत्वात् णक एव भवति नेञ् ॥१२०॥

नाम्नि पुंसि च । ५ । ३ । १२१॥

धातो. स्त्रिया भावाकर्त्रोर्नाम्नि सञ्ज्ञायां णक' प्रत्ययो भवति यथादर्शनं पुंसि च । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्द्यतेऽनयेति वा प्रच्छर्दिका । एवं प्रवाहिका । विचर्चिका । प्रस्कन्दिका । विपादिका । एता रोगसञ्ज्ञाः । उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां सोद्दालकपुष्पभञ्जिका । एवं वारणपुष्पप्रचायिका । अभ्योषाः खाद्यन्तेऽस्यामिति अभ्योषखादिका । एवमवोषखादिका । साला भज्यन्ते यस्या सा सालभञ्जिका । एवंनामानः क्रीडा' । बहुलाधिकारादिह न भवति । शिरसोऽर्दनं शिरोर्तिः । एवं शीर्षार्त्तिः । शिरोऽभितप्तिः । शीर्षाभितप्तिः । तथा चन्दनतक्षा क्रीडा । बहुलाधिकारादेव चार्तिरित्यत्रार्दतेः श्र्दयनेश्च यथाक्रममप्रत्ययमनप्रत्ययं च बाधित्वाक्तिरेव भवति । पुंसि च, अरोचक न रोचतेस्मिन्निति वा अरोचकः । अनाशकः । उत्कन्दकः । उत्कर्णकः ॥१२१॥

भावे । ५ । ३ । १२२॥

भावे धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां धातोर्णकः प्रत्ययो भवति । आसिका । शायिका । जीविका । कारिका । बहुलाधिकारात् ईक्षा ऊहा ईहा स्मरणा ॥१२२॥

क्लीबे क्तः । ५ । ३ । १२३ ॥

क्लीवे नपुंसकलिङ्गे भावेऽर्थे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । स्त्रियां भावाकर्त्रोरिति च निवृत्तम् । हसितं छात्रस्य । नृत्तं मयूरस्य । व्याहृतं कोकिलस्य । गतं मतंगजस्य । क्लीब इति किम् ? हसः । हासः ॥१२३॥

अनट् । ५ । ३ । १२४ ॥

क्लीवे भावेऽर्थे धातोरनट् प्रत्ययो भवति । गमनं भोजनं वचन हसनम् छात्रस्य । टकार उत्तरत्र ङ्यर्थः ॥१२४॥

यत्कर्मस्पर्शात्कर्त्रङ्गसुखं ततः ।५ । ३ । १२५॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुरङ्गस्य शरीरस्य सुखमुत्पद्यते ततः कर्मणः पराद्धातोः क्लीवे भावेऽर्थेऽनट् भवति । पूर्वेणैव प्रत्यये सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मेति किम् ? अपादानादिस्पर्शे मा भूत् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शादिति किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्त्रिति किम् ? शिष्येण गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्ता किं तर्हि कर्म । अङ्गग्रहणं किम् ? पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । पुत्रस्य स्पर्शान्न शरीरस्य सुखं किं तर्हि मानसी प्रीतिः । अन्यथा परपुत्रपरिष्वङ्गेऽपि स्यात् । सुखमिति किम् ? कण्टकानां मर्दनम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाहार्यः । अथवा तत इति सप्तम्यन्तात्तसुः । येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुरङ्गसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्यभिधेये सामर्थ्यात्कर्तु' पराद्धातोरनट् भवति इत्यपरोऽर्थ' । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनाः प्रावाराः । राजपरिधानानि वासांसि ॥१२५॥

रम्यादिभ्यः कर्तरि । ५ । ३ । १२६ ॥

रम्यादिभ्यो धातुभ्य. कर्तर्यनट् भवति । रम् रमणी । कम् कमनी । नन्द नन्दनी । ह्लाद ह्लादनी। व्रश्च इध्मव्रश्चनः । शाति' पलाशशातनः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥१२६॥

कारणम् । ५ । ३ । १२७ ॥

कृगः कर्तर्यनट् वृद्धिश्च निपात्यते । करोतीति कारणम् । कर्तरीति किम् ? करणम् ॥१२७॥

भुजिपत्यादिभ्यः कर्मापादाने । ५ । ३ । १२८ ॥

भुज्यादिभ्यः पत्यादिभ्यश्च धातुभ्यो यथासंख्यं कर्मण्यपादाने चानट् भवति । भुज्यत इति भोजनम् । निरदन्ति तदिति निरदानम् । आच्छादि, आगच्छादनम् । अवस्रावि, अवस्रावणम् । अवसिच् अवसेचनम् । अस् असनम् । वस् वसनम् । आभृग् आभरणम् । अपादाने, पत्, प्रपतत्यस्मादिति प्रपतनः । स्कन्दि, प्रस्कन्दनः । श्च्योति, प्रश्च्योतनः । स्रु, प्रस्रवणः । झृष्, निर्झरणः । धृ. शङ्खोद्धरणः । दाग्, अपादानम् । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥१२८॥

करणाधारे । ५ । ३ । १२९ ॥

करणाधारयोरर्थयोधातोरनट् भवति । घञाद्यपवादः । करणे, एषणी । लेखनी । विचयनी । इध्मव्रश्चनः । पलाशशातन. । अविलवनः । श्मश्रुकर्तनः । आधारे, गोदोहनी । सक्तुधानी । तिलपीडनी । शयनम् । आसनम् । अधिकरणम् । आस्थानम् ॥१२९॥

पुंनाम्नि घः । ५ । ३ । १३० ॥

पुंसो नाम संज्ञा पुन्नाम । तत्र गम्यमाने करणाधारयोर्धातोर्घ प्रत्ययो भवति । करणे, प्रच्छदः । उरश्छद. । दन्तच्छदः । प्लवः । प्रणवः । करः । प्रत्ययः । शरः । आधारे, एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्निन्त्याकरः । आलवः । आरवः । आपवः । भवः । लयः । विषय' । भरः । प्रहरः । प्रसरः । अवसरः । परिसरः । विसर' । प्रतिसरः । पुंग्रहणं किम् ? विचीयतेऽनयेति विचयनी । प्रधीयते विकारोऽस्मिन्निति प्रधानम् । नाम्नीति किम् ? प्रहरणो दण्डः । बहुलाधिकारात्क्वचिन्न भवति । प्रसाधनः । दोहनः । पकार 'एकोपसर्गस्य च घे'–(४–२–३४) इत्यत्र विशेषणार्थ. ॥१३०॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजखलापणनिगमबकभगकषाकषनिकषम् । ५ । ३ । १३१ ॥

एते शब्दाः करणाधारयोः पुंनाम्नि व्यञ्जनाद् घञि प्राप्ते घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गावश्चरन्ति अस्मिन्निति गोचरो देश. । व्युत्पत्तिमात्रं चेदम् । विषयस्य तु सञ्ज्ञा । 'अनेकान्तात्मकं वस्तु, गोचरः सर्वसंविदाम् ।' संचरन्तेऽनेन संचरः । वहन्ति तेन वहः वृषस्कन्धदेशः । व्रजन्त्यस्मिन्निति व्रजः । विपूर्वोऽजिः, व्यजत्यनेन व्यजः । निपातनाद्वीभावाभावः । खलन्त्यस्मिन्निति खलः । एत्य पणायन्ति अस्मिन्निति आपण' । निगच्छन्ति तत्रेति निगमः । वक्तीति बकः । बाहुलकात् कर्तरि । निपचन्त्यनेन निपक इत्यपि कश्चित् । भज्यतेऽनेनास्मिन्निति वा भगः । भगमिति बाहुलकात् क्लीबेऽपि ध' । कषत्यस्मिन्निति कषः । एवमाकष' । निकषः ॥१३१॥

व्यञ्जनाद् घञ् । ५ । ३ । १३२ ॥

व्यञ्जानान्ताद्धातोः पुंनाम्नि करणाधारे घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । विदन्त्यनेन विन्दति विन्दते वा वेदः । चेष्टतेऽनेन चेष्टो बलम् । एत्य पच-

न्त्यस्मिन्नित्यापाकः। आरामः। लेखः। बन्धः। नेगः। वेगः। रागः। रङ्गः। क्रमः। प्रासादः। अपामार्गः। नीमार्गः ॥१३२॥

अवात्तृस्तृभ्याम् । ५ । ३ । १३३ ॥

अवपूर्वाभ्यां तृस्तृभ्यां करणाधारयोः पुंनाम्नि घञ् भवति। अवतरन्त्यनेनास्मिन्वेति अवतारः। अवस्तृणन्त्यनेनास्मिन्निति वा अवस्तारः। बहुलाधिकारादसञ्ज्ञायामपि। अवतारो नद्याः। उत्पूर्वादपि, नद्युत्तारः। करणाधार इत्येव। अवतरः। केचित्तु सञ्ज्ञायामसंज्ञायां च भावेऽकर्तरि कारके च स्त्रो नित्यं तरतेस्तु विकल्पेन घञमिच्छन्ति। द्विवचनं करणाधार इति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥१३३॥

न्यायावायाध्यायोद्यावसंहारावहाराधारदारजारम् । ५ । ३ । १३४ ॥

स्वरान्तार्थ आरम्भः। एते शब्दाः पुंनाम्नि करणाधारयोर्घे प्राप्ते घञन्ता निपात्यन्ते। निपूर्वस्येणो नीयतेऽनेनेति न्यायः। एत्य वयन्ति वायन्ति वा तत्रेत्यावायः। अधीयतेऽनेनास्मिन्वाध्यायः। उद्युवन्ति तेन तस्मिन्वोद्यावः। सहरन्ति तेन सहारः। अवहरन्ति तेन तस्मिन्वा अवहारः। आध्रियते तत्रेत्याधारः। दीर्यन्ते एभिरिति दाराः। जीर्यतेऽनेनेति जारः। दारयन्तीति दाराः। जरयतीति जार इति कर्तरि केचिन्निपातयन्ति ॥१३४॥

उदङ्कोऽतोये । ५ । ३ । १३५ ॥

उत्पूर्वादञ्चतेः पुंनाम्नि करणाधारयोर्घञ् निपात्यते अतोये तोयविषयश्चेद्धात्वर्थो न भवति। जलं चेत्तेन नोदच्यत इत्यर्थः। तैलोदङ्कः। घृतोदङ्कः। अतोय इति किम्? उदकोदञ्चनः। 'व्यञ्जनान्तात् घञ्"—(५-३-१३२) इति सिद्धे तोये प्रतिषेधार्थं वचनम्। रूपाविशेषाद् घोऽपि न भवति ॥१३५॥

आनायो जालम् । ५ । ३ । १३६ ॥

आङ्पूर्वान्नयतेः करणे पुंनाम्नि घञ् निपात्यते जालं चेद्वाच्यं भवति। आनयन्ति तेन आनायो मत्स्यानाम्। आनायो मृगाणाम् ॥१३६॥

खनो डडरेकेकवकघं च । ५ । ३ । १३७ ॥

खनेः पुंनाम्नि करणाधारयोर्ड डर इक इकवक घ घञ् च प्रत्यया भवन्ति। आखायत आखन्यते वाऽनेनास्मिन्वा आखः। आखरः। आखनिकः। आखनिकवकः। आखनः। आखानः ॥१३७॥

इकिश्तिव् स्वरूपार्थे । ५ । ३ । १३८ ॥

धातोः स्वरूपेऽर्थे चाभिधेये इकिश्तिव् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। भञ्जिः। क्रुधिः। वेत्तिः। अर्थे, यजेरङ्गानि। भुजिः क्रियते। पचतिर्वर्तते ॥१३८॥

दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् खल् । ५ । ३ । १३९ ॥

कृच्छ्रं दुःखम्। अकृच्छ्रं सुखम्। कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरः सामर्थ्यादकृच्छार्थवृत्तिभ्यां स्वीषद्भ्यां पराद्धातोर्भावकर्मणोरर्थयोः खल् प्रत्ययो भवति। कृत्यादीनामपवादः। दुःखेन शय्यत इति दुःशयम्। सुखेन शय्यते इति सुशयम्, ईषच्छयं भवता। दुःखेन क्रियत इति दुष्करः। सुखेन क्रियते इति सुकरः, ईषत्करः कटो भवता। दुष्करं सुकरम् ईषत्करं भवता। दुःस्वीषत इति किम्? कृच्छ्रसाध्यः। सुखसाध्यः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थादिति किम्? ईषल्लभ्यं धनं कृपणात्। अल्पं लभ्यमित्यर्थः। खकार उत्तरत्र मागमार्थः। लकारः 'खलर्थाश्च' इत्यत्र विशेषणार्थः। इह स्त्रीप्रत्ययात्प्रभृति असरूपविधेरभावात्स्पर्धे अलः स्त्रीखलना स्त्रियास्तु खलनौ

परत्वाद्भवतः । तत्र चय' जय' लवः इत्यादावलोऽवकाश., कृतिः हृतिः इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्य, चितिः स्तुतिरित्यादौ तूभयं प्राप्नोति । अलोऽविशेषेणाभिधानात् । तत्र परत्वात् स्त्रीप्रत्ययो भवति । तथा दुर्भेदः सुभेद इत्यादौ खलोऽवकाशः अलस्तु पूर्व एव दुश्चयं सुचयम् दुर्लवं सुलवमित्यादौ तूभयप्राप्तौ परत्वात्खल् भवति । तथा इध्मव्रश्चनः पलाशच्छेदन इत्यादौ अनस्यावकाश. अलस्तु पूर्वक एव पलाशशातनोऽविलवन इत्यादौ तूभयप्राप्तौ परत्वादनो भवति । एवं हृति' कृतिरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः दुर्भेदः सुभेद इत्यादौ खलः दुर्भेदा सुभेदा इत्यादौ तूभयप्राप्तौ परत्वात्खल् भवति । तथा इध्मव्रश्चनः पलाशच्छेदन इत्यदावनस्यावकाशः कृतिरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्य सक्तुधानी तिलपीडनीत्यादौ तूभयप्राप्तौ परत्वादनडेव भवति ॥१३९॥

च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः । ५ । ३ । १४० ॥

कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेभ्यो दुःस्वीषद्भ्यः पराभ्यां च्व्यर्थे वर्तमानाभ्यां कर्तृकर्मवाचिभ्यां शब्दाभ्यां पराभ्यां यथासंख्य भूकृग्भ्यां परः खल् प्रत्ययो भवति । खानुबन्धबलात्कर्तृकर्मणोरेवानन्तर्यम् । दुःखेनानाढ्येनाढ्येन भूयते दुराढ्यंभवं भवता । सुखेनानाढ्येनाढ्येन भूयते स्वाढ्यंभव भवता ।ईषदाढ्यंभवं भवता । दुःखेनानाढ्यः आढ्यः क्रियते दुराढ्यंकरो मैत्रो भवता । सुखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते स्वाढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईषदाढ्यंकरश्चैत्रो भवता । सुखेनाकट' कटः क्रियन्ते सुकटंकराणि वीरणानि । सुकरः कटो वीरणैरित्यत्र तु करणविवक्षा । च्व्यर्थे इति किम् ? दुराढ्येन भूयते । स्वाढ्येन भूयते । ईषदाढ्येन भूयते । आढय एव सन् कंचिद्विशेषमापद्यत इत्यर्थः । एवं दुराढयः क्रियते इत्यादि । अभूतप्रादुर्भावेऽपि वा प्रकृतेरविवक्षणात् च्व्यर्थो नास्ति ॥१४०॥

शासूयुधिदृशिधृषिमृषातोऽनः । ५ । ३ । १४१ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थदुःस्वीषत्पूर्वेभ्यः शासूप्रभृतिभ्य आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यो भावकर्मणोरर्थयोरनः प्रत्ययो भवति । दुःखेन शिष्यते दुःशासनः । सुखेन शिष्यते सुशासनः, ईषच्छासनः । एवं दुर्योधनः दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः । आदन्त, दुरुत्थानं भवता सूत्थानम् । ईषदुत्थानम् । दुष्पानं पयो भवता । सुपानम् । ईषत्पानम् । आदन्तवर्जितेभ्यः केचिद्विकल्पमिच्छन्ति तन्मते दुःशासः दुर्योधः दुर्दर्शः दुर्धर्ष' दुर्मर्ष इत्याद्यपि भवति । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते । कथम् ईपद्दरिद्रः विषयेऽप्याकारस्य लोपेनादन्तत्वाभावात् खलेव । खलोऽपवादो योगः ॥१४१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया सिद्ध-हेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयःपाद. ॥३॥

मात्रयाऽप्यधिकं किंचिन्न सहन्ते जिगीषवः । इतीव त्वं धरानाथ धारानाथमपाकृथाः ॥१॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

सत्सामीप्ये सद्वद्वा । ५ । ४ । १ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । सतो वर्तमानस्य सामीप्ये भूते भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोः सद्वद्वर्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति । 'सति'-(५-२-१९)

इति सूत्रादारभ्यापादपरिसमाप्तेर्विहिता' प्रत्यया भूतभविष्यतोर्वा अतिदिश्यन्ते । कदा चैत्रागतोऽसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । अयमागमम् । एषोऽस्म्यागतः । कदा मैत्र गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । पक्षे एष गमिष्यामि गन्तास्मि । गमिष्यन्तमेव मां विद्धि । वत्करणस्य सादृश्यार्थत्वात् येनैव प्रकृत्युपपदोपाध्यादिना विशेषेण वर्तमाने विहितास्तेनैव विशेषेण भूतभविष्यतोरपि भवन्ति । कदा भवान् सोमं पूतवान् पविष्यते वा । एषोऽस्मि पवमानः । कदा भवानिष्टवान् यक्ष्यते वा । एषोऽस्मि यजमानः । कदा भवान् कन्यामलंकृतवान् करिष्यते वा । एषोऽस्म्यलंकरिष्णुरिति । सामीप्य इति किम् ? परुदगच्छत् । वर्षेण गमिष्यति ॥१॥

भूतवच्चाशंस्ये वा । ५ । ४ । २ ॥

अनागतस्य प्रियस्यार्थस्याशंसन प्राप्तुमिच्छा आशंसा । तद्विषय आशंस्यः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भूतवच्चकारात्सद्वच्च प्रत्यया वा भवन्ति । आशंस्यस्य भविष्यत्त्वादयमतिदेशः । वाग्रहणाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागमत् एते तर्कमध्यगीष्महि । उपाध्यायश्चेदागतः एतैस्तर्कोऽधीतः । उपाध्यायश्चेदागच्छति एते तर्कमधीमाहे । पक्षे उपाध्यायश्चेदागमिष्यति एते तर्कमध्येष्यामहे । उपाध्यायश्चेदागन्ता एते तर्कमध्येतास्महे । सामान्यस्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशात् ह्यस्तनीपरोक्षे न भवतः । आशंस्य इति किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति तर्कमध्येष्यते मैत्रः ॥२॥

क्षिप्राशंसार्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ । ५ । ४ । ३ ॥

क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोपपदे आशंस्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्यथासङ्ख्य भविष्यन्तीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः भूतवच्चेत्यस्यापवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत् आगमिष्यति आगन्ता क्षिप्रमाशु त्वरितमरं शीघ्रमेते सिद्धान्तमध्येष्यामहे । क्षिप्रार्थे नेति वक्तव्ये भविष्यन्तीवचनं श्वस्तनीविषयेऽपि भविष्यन्ती यथा स्यादित्येवमर्थम् । उपाध्यायश्चेच्छ्वः शीघ्रमागमिष्यति एते श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे । आशंसार्थे खल्वपि। उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत् आगमिष्यति आगन्ता आशंसेऽवकल्पये संभावये युक्तोऽधीयीय । द्वयोरुपपदयो' सप्तम्येव भवति शब्दलः परत्वात् । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥३॥

संभावने सिद्धवत् । ५ । ४ । ४ ॥

हेतोः शक्तिश्रद्धानं संभावनम् । तस्मिन्विषयेऽसिद्धेऽपि वस्तुनि सिद्धवत्प्रत्यया भवन्ति । समये चेत्प्रयत्नोऽभूत् उदभूवन् विभूतयः । इषे चेन्माधवोऽवर्षीत् समपत्सत शालयः । जातश्चाय मुखेन्दुश्चेत् भृकुटिप्रणयी पुनः । गतं च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषाताम् ॥४॥

नानद्यतनः प्रबन्धासत्त्योः । ५ । ४ । ५ ॥

प्रबन्ध' सातत्यम्, आसत्ति' समीप्यम् । तच कालतः सजातीयेन कालेनाव्यवहितकालतेति यावत् । धात्वर्थस्य प्रबन्धे आसत्तौ च गम्यमानायां धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न भवति । भूतानद्यतने ह्यस्तनी भविष्यदनद्यतने च श्वस्तनी विहिता तयोः प्रतिषेधः । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीव युक्तोऽध्यापिपत् । यावज्जीवं युक्तोऽध्यापयिष्यति । आसत्तो खल्वपि । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट, प्रवृत्तः । येयपौर्णमास्यागामिनी अस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानाय । केचित्तु अन-

द्यतनविशेषविहितानामपि परोक्षादीनां प्रतिषेधमिच्छन्ति ॥५॥

एष्यत्यवधौ देशस्यार्वाग्भागे । ५ । ४ । ६ ॥

देशस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे देशस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तत्र वर्तमानाद्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न भवति । अप्रबन्धार्थमनासत्त्यर्थं च वचनम् । यद्यप्यनद्यतन इति प्रकृतं तथापीहैष्यतीति वचनात् श्वस्तन्या एव निषेधः । योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुंजयात् तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे द्विः सक्तून्पास्यामः । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यदवरमर्धं तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । एष्यतीति किम् ? योऽयमध्वातिक्रान्त आ शत्रुंजयात् तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र युक्ता द्विरध्यैमहि, द्विः सक्तूनपिबाम । अवधाविति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे द्विः सक्तून् पातास्मः । अर्वाग्भाग इति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुंजयात् तस्य तत्परं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, द्विः सक्तून् पातास्मः ॥६॥

कालस्यानहोरात्राणाम् । ५ । ४ । ७ ॥

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे कालस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तत्र वर्तमानाद्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न भवति 'अनहोरात्राणां' न चेत् सोऽर्वाग्भागोऽहोरात्राणां संबन्धी भवति । योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यदवरम् आग्रहायण्यास्तत्र जिनपूजां करिष्यामोऽतिथिभ्यो दानं दास्यामहे । एष्यतीत्येव । योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता द्विरध्यैमहि । अवधावित्येव । योऽयमागामी निरवधिकः कालस्तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । अर्वाग्भाग इत्येव । परस्मिन् विभाषा वक्ष्यते । अनहोरात्राणामिति किम् ? योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्रयुक्ता-द्विरध्येतास्महे । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासः तत्र द्विरोदनं तत्र दिरोदनं भोक्तास्महे । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र द्विः सक्तून् पातास्म इति त्रिविधेऽप्यहोरात्रसंबन्धे मा भूत् । योगविभाग उत्तरार्थः । बहुवचनं कालस्येति सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासार्थम् ॥७॥

परे वा । ५ । ४ । ८ ॥

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे कालस्यैव परस्मिन् भागेऽनहोरात्रसंबन्धिनि य एष्यन्नर्थस्तत्र वर्तमानात् धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो वा न भवति। आगामिनः संवत्सरस्याग्रहायण्याः परस्तात् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे अध्येतास्महे वा। प्रबन्धासत्तिविवक्षायामपि परत्वात् अयमेव विकल्पः । आगामिनः संवत्सरस्याग्रहायण्याः परस्तादविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे वा। कालस्येत्येव । आ शत्रुञ्जयाद् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि वलभ्याः परस्तात् द्विरोदन भोक्तास्महे । प्रबन्धासत्त्योस्तु नित्यं भविष्यन्ती । आ शत्रुञ्जयाद्गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि वलभ्याः परस्तादविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे । पर इति किम् ? अर्वाग्भागे पूर्वेण नित्यं प्रतिषेधः एष्यतीत्येव । अतीते वत्सरे परस्तादाग्रहायण्याः सूत्रं युक्ता अध्यैमहि । अवधावित्येव । योऽयमागामी निरवधिकः कालस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र द्विरध्येतास्महे । अनहोरात्रामित्येव । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥८॥

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः । ५ । ४ । ९ ॥

सप्तम्या अर्थो निमित्तं हेतुफलकथनादिका सामग्री । कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियाया अतिपतनमनभि-

निर्वृत्तिः क्रियातिपत्ति । तस्यां सत्यामेष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तिर्विभक्तिर्भवति । दक्षिणेन चेदयास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । अत्र दक्षिणगमनं कमलकाह्वानं च हेतुग्पर्याभवन फलम् तयोः कुतश्चित्प्रमाणाद्भविष्यन्तीमनभिनिर्वृत्तिमवगम्यैवं प्रयुङ्क्ते । एवमभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । स यदि गुरूनुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् ॥९॥

भूते ।५।४।१०॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्रियातिपत्तौ सत्याम् सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तिर्विभक्तिर्भवति । 'सप्तम्युताप्योर्बाढे' –(५–४–२१) इत्यारभ्य सप्तम्यर्थेऽनेन विधानम् । ततः प्राक् 'वोतात् प्राक्'–(५–४–११) इति विकल्पो वक्ष्यते । दृष्टो मया भवत' पुत्रोऽन्नार्थी चंक्रम्यमाणः अपरश्चातिथ्यार्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् उताभोक्ष्यत अप्यभोक्ष्यत न तु दृष्टोऽन्येन पथा गत इति न भुक्तवान् ॥१०॥

वोतात् प्राक् ।५।४।११॥

'सप्तम्युताप्योर्बाढे' (५–४–२१) इत्यत्र यदुतशब्दसंकीर्तनं ततः प्राक् सप्तमीनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्वा क्रियातिपत्तिर्भवति । कथं नाम सयत' सन्ननागाढे तत्रभवान् आधायक्तम् असेविष्यत धिग् गर्हामहे । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथं सेवेत धिग् गर्हामहे । उतात् प्रागिति किम् ? कालो यदभोक्ष्यत भवान् । भूत इत्येव । एष्यति नित्यमेव ॥११॥

क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्तमाना ।५।४।१२॥

भूत इति निवृत्तम् । क्षेपो गर्हा तस्मिन्गम्यमानेऽपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्वर्तमाना विभक्तिर्भवति । कालसामान्ये विधानात्कालविशेषे विहिता अपि प्रत्यया परत्वादनेन बाध्यन्ते । अपि तत्रभवान् जन्तून् हिनस्ति । जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति । अपि सयत सन्ननागाढे तत्रभवानाधायक्तत सेवते धिग् गर्हामहे। इह सप्तमीनिमित्ताभावात् क्रियातिपतने क्रियातिपत्तिर्नोदाह्रियते ॥१२॥

कथमि सप्तमी च वा ।५।४।१३॥

कथंशब्दे उपपदे क्षेपे गम्यमाने धातोः सर्वेषु कालेषु सप्तमी चकाराद्वर्तमाना च विभक्ती वा भवतः वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथं नाम तत्रभवान् मांसं भक्षयेत् । मांसं भक्षयति । धिग् गर्हामहे अन्याय्यमेतत् । पक्षे अबभक्षत् । अभक्षयत् । भक्षयांचकार । भक्षयिता । भक्षयिष्यति । अत्र सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपतने वा क्रियातिपत्तिर्भवति । कथं नाम तत्रभवान् मांसमभक्षयिष्यत् । भक्षयेत् । भक्षयति । अबभक्षत् । अभक्षयत् । भक्षयांचकार । भविष्यति तु क्रियातिपतने नित्यमेव क्रियातिपत्तिः । कथं नाम तत्रभवान्मांसमभक्षयिष्यत् । न तु वर्तमानासप्तमीभविष्यन्तीश्वस्तन्य. । क्षेप इत्येव । कथं नाम तत्रभवान्साधूनपूपुजत् । एवं यथाप्राप्ति वर्तमानादयो भवन्ति ॥१३॥

किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ ।५।४।१४।

किंवृत्ते उपपदे क्षेपे गम्यमाने धातोः सप्तमीभविष्यन्त्यौ भवत' । सर्वविभक्त्यपवाद' । किं तत्रभवाननृत ब्रूयात् । किं तत्रभवान् अनृतं वक्ष्यति । को नाम कतरो नाम कतमो नाम यस्मै तत्रभवाननृतं ब्रूयात्, अनृतं वक्ष्यति । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपतने वा क्रियातिपत्तिः । किं तत्रभवाननृतमवक्ष्यत् । पक्षे ब्रूयात् वक्ष्यति च । भविष्यति तु नित्यम् । किं तत्रभवाननृतमवक्ष्यत् ।

क्षेप इत्येव । किं तत्रभवान्देवानपूपुजदित्यादि ॥१४॥

अश्रद्धामर्षेऽन्यत्रापि । ५ । ४ । १५ ॥

क्षेप इति निवृत्तम् । अश्रद्धा असंभावना । अमर्षोऽक्षमा । अन्यत्राकिंवृत्तेऽपिशब्दात् किंवृत्ते चोपपदेऽश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोः सप्तमीभविष्यन्त्यौ भवतः । सर्वविभक्त्यपवादः । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । अश्रद्धायाम् , न श्रद्दधे न संभावयामि नावकल्पयामि तत्रभवान्नामादत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति । किंवृत्तेऽपि, न श्रद्दधे न सभावयामि नावकल्पयामि कि तत्रभवान्नामादत्तमाददीत अदत्तमादास्यते । अमर्षे, न मर्षयामि न क्षमे धिग् मिथ्या नैतदस्ति तत्रभवान्नामादत्तं गृह्णीयात् , अदत्तं ग्रहीष्यति । किंवृत्तेऽपि, न मर्षयामि न क्षमे धिग् मिथ्या नैतदस्ति किं तत्रभवानदत्तं गृह्णीयात् अदत्त ग्रहीष्यति । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपतने वा क्रियातिपत्तिर्भवति । न श्रद्दधे न मर्षयामि तत्रभवानदत्तमग्रहीष्यत् । पक्षे गृह्णीयात् ग्रहीष्यति च । भविष्यति तु नित्यम् । न श्रद्दधे न मर्षयामि तत्रभवानदत्तमग्रहीष्यत् । अन्यत्रापीति किम् ? यदार्थात्प्रकरणाद्वा श्रद्धामर्षयोर्गम्यमानत्वात् तद्वाचकेनाप्युपपदेन धातोर्न योगस्तदा मा भूत् ॥१५॥

किंकिलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती । ५ । ४ । १६ ॥

किंकिलेतिसमुदायशब्देऽस्त्यर्थे च शब्दे उपपदेऽश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्भविष्यन्ती भवति । सप्तम्यपवादः । वचनभेदादश्रद्धामर्ष इति यथासख्यं नास्ति । न श्रद्दधे न मर्षयामि किंकिल नाम तत्रभवान्परदारानुपकरिष्यते । 'गन्धना'–(३–३–७६) दिसूत्रेण साहसे आत्मनेपदम् । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः । न श्रद्दधे न मर्षयामि अस्ति नाम भवति नाम विद्यते नाम तत्रभवान्परदारानुपकरिष्यते । अत्र सप्तमीनिमित्तं नास्तीति क्रियातिपतने क्रियातिपत्तिर्न भवति ॥१६॥

जातुयद्यदायदौ सप्तमी । ५ । ४ । १७ ॥

जातु यद् यदा यदि इत्येतेषूपपदेषु अश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोः सप्तमी भवति । भविष्यन्त्यपवाद । न श्रद्दधे न क्षमे जातु तत्रभवान्सुरां पिबेत् । यत्तत्रभवान् सुरां पिबेत् । यदा तत्रभवान् सुरां पिबेत् । यदि तत्रभवान् सुरां पिबेत् । अत्र सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपतने वा क्रियातिपत्तिः । न श्रद्दधे न क्षमे जातु तत्रभवान् सुरामपास्यत् । पक्षे पिबेत । भविष्यति तु नित्यम् । जातु तत्रभवान्सुरामपास्यत् ॥१७॥

क्षेपे च यच्चयत्रे । ५ । ४ । १८ ॥

यच्चयत्रशब्दयोरुपपदयोः क्षेपेऽश्रद्धामर्षयोश्च गम्यमानयोर्धातो सप्तमी भवति । अश्रद्धामर्षयोर्भविष्यन्त्याः क्षेपे तु सर्वविभक्तीनामपवाद । धिग् गर्हामहे यच्च तत्रभवानस्मानाक्रोशेत् । यत्र तत्रभवानस्मानाक्रोशेत् । न श्रद्दधे न क्षमे यच्च तत्रभवान् परिवाद कथयेत् । यत्र तत्रभवान् परिवादं कथयेत् । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियानिपतने वा क्रियातिपत्तिभर्वति । धिग् गर्हामहे न श्रद्दधे न क्षमे यच्च यत्र वा तत्रभवानस्मानाक्रोक्ष्यत् । पक्षे आक्रोशेत् । भविष्यति तु नित्यम् । धिग् गर्हामहे न श्रद्दधे न क्षमे यच्च यत्र वा तत्रभवान् परिवादमकथयिष्यत् ॥१८॥

चित्रे । ५ । ४ । १९ ॥

चित्रमाश्चर्यम् । तस्मिन्गम्यमाने यच्चयत्रयोरुपपदयोर्धातो सप्तमी भवति । सर्वविभक्त्यपवादः । चित्रमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् यच्च तत्रभवानक-

ल्प्यं सेवेत । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपतने वा क्रियातिपत्तिर्भवति । चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत । पक्षे सेवेत । भविष्यति तु नित्यम् । चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत ॥१९॥

शेषे भविष्यन्त्ययदौ । ५ । ४ । २० ॥

शेषे यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्भविष्यन्ती विभक्तिर्भवति अयदौ यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वविभक्त्यपवादः । चित्रमाश्चर्यमन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति । बधिरो नाम व्याकरणं श्रोष्यतीति । मूको नाम धर्मं कथयिष्यति । अत्र सप्तमीनिमित्तं नास्तीति न क्रियातिपत्तिः । शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोः पूर्वेण सप्तम्येव । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । चित्रं यदि सोऽधीयीत । अत्र अश्रद्धाप्यस्तीति । 'जातुयद्यदायदौ सप्तमी' (५-४-१७) इत्यनेन सप्तमी ॥२०॥

सप्तम्युताप्योर्बाढे । ५ । ४ । २१ ॥

बाढेऽर्थे वर्तमानयोरुताप्योरुपपदयोर्धातोः सप्तमी भवति । सर्वविभक्त्यपवादः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । बाढं करिष्यतीत्यर्थः । बाढ इति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः पिधानं च यथाक्रमं गम्यते । वोतात्प्रागिति निवृत्तम् । इतः प्रभृति सप्तमीनिमित्ते भूते भविष्यति च क्रियातिपतने नित्यं क्रियातिपत्तिः । उताकरिष्यत् । अप्यकरिष्यत ॥२१॥

संभावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ । ५ । ४ । २२ ॥

अलमोऽर्थः सामर्थ्यं तद्विषये संभावने श्रद्धाने गम्यमाने तदर्थस्यालमर्थार्थस्य शब्दस्यानुक्तावप्रयोगे धातोः सप्तमी भवति । सर्वविभक्त्यपवादः । शक्यसंभावने, अपि मासमुपवसेत् । अपि पुण्डरीकाध्ययनमहाधीयीत । अपि स्कन्दकोद्देशं यामेनाधीयीत । अशक्यसंभावने, अपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । अपि खारीपाकं भुञ्जीत । अपि समुद्रं दोर्भ्यां तरेत् । अलमर्थ इति किम् ? निदेशस्थायी मे जिनदत्तः प्रायेण गमिष्यति । तदर्थानुक्ताविति किम् ? वसति चेत् सुराष्ट्रेषु वन्दिष्यतेऽलमुज्जयन्तं, शक्तश्चैत्रो धर्मं करिष्यति । अत्र सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते भविष्यति च क्रियातिपतने नित्यं क्रियातिपत्तिर्भवति । अपि पर्वतं शिरसाऽभेत्स्यत्। तथा काकिन्या हेतोरपि मातुः स्तनं छिन्द्यात् इत्यत्र 'क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्तमाना' (५-४-१२) इति वर्तमानां बाधित्वा चित्रमाश्चर्यमपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यादित्यत्र तु 'शेषे भविष्यन्त्ययदौ (५-४-१२) इति भविष्यन्तीं च बाधित्वा परत्वादनेन सप्तम्येव भवति ॥२२॥

अयदि श्रद्धाधातौ नवा । ५ । ४ । २३ ॥

श्रद्धा संभावना तदर्थे धातावुपपदेऽलमर्थविषये संभावने गम्यमाने धातोः सप्तमी वा भवति, अयदि यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । पूर्वेण नित्य प्राप्ते विकल्पः । श्रद्दधे संभावयामि अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । पक्षे यथाप्राप्तम् । भोक्ष्यते भवान् । अभुक्त भवान् । अभुङ्क्त भवान् । अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् । श्रद्धाधाताविति किम् ? अपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । उभयत्र पूर्वेण नित्यं सप्तमी । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते भविष्यति च क्रियातिपतने नित्यं क्रियातिपत्तिः । संभावयामि नाभोक्ष्यत भवान् ॥२३॥

सतीच्छार्थात् । ५ । ४ । २४ ॥

सति वर्तमानेऽर्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्धातोः सप्तमी वा भवति । पक्षे तु वर्तमानैव । इच्छेत् । इच्छति ।

उश्यात्। वष्टि। कामयेत। कामयते। वाञ्छेत्। वाञ्छति। 'क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्तमाना' (५-४-१२) इत्यादावपि परत्वादयमेव विकल्पः। अपि संयतः सन्नकल्प्यं सेवितुमिच्छेत्। अपि संयतः सन्नकल्प्यं सेवितुमिच्छति धिग् गर्हामहे। भूतभविष्यतोरभावात् सत्यपि सप्तमीनिमित्ते सत्यपि च क्रियातिपतने क्रियातिपत्तिर्न भवति ॥२४॥

वर्त्स्यति हेतुफले। ५। ४। २५॥

हेतुः कारणं, फलं कार्यम्। हेतुभूते फलभूते च वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः सप्तमी वा भवति। यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्। यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं गमिष्यति। अत्र गुरूपासनं हेतुः शास्त्रान्तगमनं फलम्। वर्त्स्यतीति किम्? दक्षिणेन चेद्याति न शकटं पर्याभवति। केचित्तु सर्वेषु कालेषु सर्वविभक्त्यपवादं सप्तमीं वा मन्यन्ते। दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। दक्षिणेन चेद्याति न शकटं पर्याभवति। दक्षिणेन चेदयासीन्न शकटं पर्याभूत्। अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भविष्यति क्रियातिपतने क्रियातिपत्तिः। दक्षिणेन चेदयास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। कथं 'ममङ्क्ष्यद्वसुधा तोये, च्युतशैलेन्द्रबन्धना॥ नारायण इव श्रीमान्यदि त्वं नाधरिष्यथा' इति॥ वर्त्स्यत्येवायं प्रयोगः। केचित्तु भूत इच्छन्ति। हनिष्यतीति पलायिष्यते वर्षिष्यतीति धाविष्यतीत्यत्र तु हेतुफलभावस्य इतिशब्देनैव द्योतितत्वात् सप्तमी न भवति ॥२५॥

कामोक्तावकच्चिति। ५। ४। २६॥

वेति निवृत्तम्। काम इच्छा तस्योक्तिः प्रवेदनं तस्यां गम्यमानायां धातोः सप्तमी भवति 'अकच्चिति

न चेत् कच्चिच्छब्दः प्रयुज्यते। सर्वविभक्त्यपवादः। कामो मे भुञ्जीत भवान्। इच्छा मे अभिप्रायो मे श्रद्धा मे अधीयीत भवान्। कच्चितीति किम्? कच्चिज्जीवति मे माता। अत्र सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते भविष्यति च क्रियातिपतने नित्यं क्रियातिपत्तिः। कामो मेऽभोक्ष्यत भवान् ॥२६॥

इच्छार्थे सप्तमीपञ्चम्यौ। ५। ४। २७॥

इच्छार्थे धातावुपपदे कामोक्तौ गम्यमानायां धातोः सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः। सर्वविभक्त्यपवादौ। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। इच्छामि भुङ्क्तां भवान्। कामये प्रार्थये अभिलषामि वश्मि अधीयीत भवान्। अधीतां भवान्। कामोक्तावित्येव। इच्छया इच्छतः कामयमानः कामनमानस्य भुङ्क्ते। नात्र प्रयोक्तुः कामोक्तिः। अत्र सत्यपि सप्तमीनिमित्ते इच्छार्थ उपपदे कामोक्तौ क्रियातिपतनस्य असामर्थ्येनासंभवात् क्रियातिपत्तिर्न भवति। केचित्तु 'सप्तम्युताप्योर्बाढे' (५--४--२१) इत्यत आरभ्य यत्र सप्तम्या एव केवलाया निमित्तमस्ति न विभक्त्यन्तरसहितायास्तत्रैव क्रियातिपतने क्रियातिपत्तिर्भवति इति मन्यन्ते ॥२७॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने। ५। ४। २८॥

विध्यादिविशिष्टेषु कर्तृकर्मभावेषु प्रत्ययार्थेषु धातोः सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः। सर्वप्रत्ययापवादौ। विधिरप्राप्ते नियोगः। क्रियायां प्रेरणेति यावत्। अज्ञातज्ञापनमित्येके। कटं कुर्यात्, करोतु भवान्। प्राणिनो न हिंस्यात्, न हिनस्तु भवान्। प्रेरणायामेव यस्यां प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्, इच्छामन्तरेणापि नियोगतः कर्तव्यमिति यावत्। द्विसंध्यमावश्यकं कुर्यात्, करोतु भवान्। सामायिकमधीयीत, अधीतां

भवान् । यत्र प्रेरणायामेव प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम् । इहासीत, आस्तां भवान् । इह शयीत, शेतां भवान् । यदि रोचते । प्रेरणैव सत्कारपूर्विकाधीष्टम् अध्येषणम् । तत्त्वज्ञानं नः प्रसीदेयुः, प्रसीदन्तु गुरुपादाः । व्रतं रक्षेत् रक्षतु भवान् । सप्रश्नः संप्रधारणा । किन्नु खलु भो व्याकरणमधीयीय अध्ययै उत सिद्धान्तमधीयीय अध्ययै । प्रार्थनं याञ्चा । प्रार्थना मे व्याकरणमधीयीय अध्ययै । तर्कमधीयीय अध्ययै ॥२८॥

प्रैषानुज्ञावसरे कृत्यपञ्चम्यौ ।५।४।२९॥

प्रैषादिविशिष्टे कर्त्रादावर्थे धातोः कृत्यप्रत्ययाः पञ्चमी च विभक्तिर्भवति । न्यत्कारपूर्विका प्रेरणा प्रैषः । अनुज्ञा कामचारानुमतिः । अतिसर्ग इति यावत् । अवसरः प्राप्तकालता । निमित्तभूतकालोपनतिः । भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः । भवान् कटं करोतु । भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातः । भवतोऽवसरः कटकरणे । यद्यपि कृत्याः सामान्येन भावकर्मणोर्विहितास्तथापि सर्वप्रत्ययापवादभूतया पञ्चम्या बाध्येरन्निति पुनर्विधीयन्ते । अनुज्ञायां केचित्सप्तम्येवेत्याहुः । अतिसृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत् ॥२९॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके ।५।४।३०॥

ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य भवोऽर्थ ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । तस्मिन्वर्तमानाद्धातोः प्रैषादिषु गम्यमानेषु सप्तमी कृत्याः पञ्चमी च भवन्ति । ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कटं कुर्याद्भवान् । कार्यः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कटो भवता । कटं करोतु भवान् । भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे ॥३०॥

स्मे पञ्चमी ।५।४।३१॥

स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पञ्चमी भवति । कृत्यानां सप्तम्याश्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान्कटं करोतु स्म । भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे इति ॥३१॥

अधीष्टौ ।५।४।३२॥

ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति निवृत्तम् पृथग्योगात् । स्मे उपपदेऽधीष्टावध्येषणायां गम्यमानायां धातोः पञ्चमी भवति । सप्तम्यपवादः । अङ्ग स्म विद्वन्नणुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व ॥३२॥

कालवेलासमये तुम्वावसरे ।५।४।३३॥

कालवेलासमयशब्देषूपपदेष्ववसरे गम्यमाने धातोस्तुम्प्रत्ययो वा भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । वा वचनाद्यथाप्राप्तं च । कालो भोक्तव्यस्य । ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कालो भोक्तुम्, ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भोक्तुं स्म कालः, अङ्ग स्म राजन् भोक्तुं काल इत्येतेषु परत्वात्तुमेव । अवसर इति किम् ? 'कालः पचति भूतानि' कालोऽत्र द्रव्यं न त्ववसरः ॥३३॥

सप्तमी यदि ।५।४।३४।

यदि यच्छब्दप्रयोगे सति कालादिषूपपदेषु धातोः सप्तमी भवति । तुमोऽपवादः । कालो यदधीयीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यच्छयीत भवान् । बहुलाधिकारात्कालो यदध्ययनस्य वेला यद्भोजनस्य समयो यच्छयनस्य इत्याद्यपि भवति ॥३४॥

शक्तार्हे कृत्याश्च ।५।४।३५॥

शक्तेऽर्हे च कर्तरि गम्यमाने धातोः कृत्याः सप्तमी च भवति । भवता खलु भारो वाह्यः वोढव्यः वहनीयः उह्येत । भवान् भारं वहेत् । भवान् हि

शक्तः । अर्हे, भवता खलु कन्या वाह्या वोढव्या वहनीया । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवता खलु छेदसूत्रं वाह्यम् वोढव्यम् वहनीयम् । भवान् खलु च्छेदसूत्रं वहेत् । भवानेतदर्हति । सप्तम्या बाधो मा भूदिति कृत्यग्रहणम् । बहुवचनमिहोत्तरत्र च यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥३५॥

णिन् चावश्यकाधमर्ण्ये । ५ । ४ । ३६ ॥

अवश्यंभाव आवश्यकम् । ऋणेऽधमोऽधमर्णः तस्य भाव आधमर्ण्यम् । आवश्यके आधमर्ण्ये च गम्यमाने कर्तरि वाच्ये धातोर्णिन् कृत्याश्च भवन्ति । अवश्य करोतीति कारी । हारी । यदा त्ववश्यमोऽपि प्रयोग उभाभ्यामपि द्योतनात् तदा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अवश्यंकारी । अवश्यंहारी । अवश्यशब्दप्रयोगे तु अवश्यकारी । अकारान्तोऽपि ह्यनव्ययमवश्यशब्दोऽस्ति । अवश्यं गेयो गाथको गीतस्य । अवश्यंभव्यश्चैत्रः । आधमर्ण्ये, शतं दायी सहस्रं दायी । कारी मे कटमसि । हारी मे भारमसि । गेयो गाथानाम् । णिना बाधो मा भूदिति कृत्यविधानम् । कृत्वाच्च । कर्तरि णिनो विधानात् कृत्यानामपि कर्तर्येव विधानम् । भावकर्मणोस्तु सामान्येन विधानात् सिद्धा एव बाधकाभावात् ॥३६॥

अर्हे तृच् । ५ । ४ । ३७ ॥

अर्हे कर्तरि वाच्ये धातोस्तृच् प्रत्ययो भवति । भवान् कन्याया वोढा । भवान् खलु च्छेदसूत्रस्य वोढा । सप्तम्या बाधा मा भूदित्यर्हे तृज्विधानम् ॥३७॥

आशिष्याशीःपञ्चम्यौ । ५ । ४ । ३८ ॥

आशासनमाशीः । आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोराशीःपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । जीयात् । जीयास्ताम् । जीयासुः । जयतात् । जयताम् । जयन्तु । आशिषीति किम् ? चिरं जीवति मैत्रः । कश्चित्तु समर्थनायां पञ्चमीमिच्छति । परैरशक्यस्य वस्तुनोऽध्यवसायः समर्थना । कश्चिदाह समुद्रः शोषयितुमशक्यः । स आह समुद्रमपि शोषयाणि । पर्वतमप्युत्पाटयानि ॥३८॥

माङ्यद्यतनी । ५ । ४ । ३९ ॥

माङ्युपपदे धातोरद्यतनी भवति । सर्वविभक्त्यपवादः । मा कार्षीदधर्मम् । मा हार्षीत् परस्वम् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यति इति । असाधुरेवायम् । केचिदाहुरङितो माशब्दस्याय प्रयोगः ॥३९॥

सस्मे ह्यस्तनी च । ५ । ४ । ४० ॥

स्मशब्दसहिते माङ्युपपदे धातोर्ह्यस्तनी चकारादद्यतनी च भवति । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा चैत्र स्म हरः परद्रव्यम् । मा चैत्र स्म हार्षीः परद्रव्यम् ॥४०॥

धातोः संबन्धे प्रत्ययाः । ५ । ४ । ४१ ॥

धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । धात्वर्थानां संबन्धे विशेषणविशेष्यभावे सति अयथाकालमपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । विश्वदृश्वास्य पुत्रो भविता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । विश्वदृश्वेति भूतकालः प्रत्ययो भवितेति भविष्यत्कालेन प्रत्ययेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । एवं कृतः कटः श्वो भवितेति । भावि कृत्यमासीदित्यत्र तु भावीति भविष्यत्कालः प्रत्ययः आसीदिति भूतकालेन प्रत्ययेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । विशेषण गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते । तेन विपर्ययो न भवति । तथा त्याद्यन्तमपि यदाऽपरं त्याद्यन्तं प्रति विशेषणत्वेनोपादीयते तदा तस्यापि समुदायवाक्यार्थापेक्षया कालान्यत्वं भवत्येव । 'साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो यैः

प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ॥ तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः, सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श' ॥ अत्र प्लावयिष्यन्तीति भविष्यदर्थस्य ददर्शेति भूतानुगमः। बहुवचनात् अधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो भवन्ति। गोमानासीत्। गोमान् भविता। अस्तिविवक्षायां हि मतुरुक्तः। स कालान्तरे न स्यात् इति ॥४१॥

भृशाभीक्ष्ण्ये हिस्वौ यथाविधि तध्वमौ च तद्युष्मदि। ५। ४। ४२ ॥

गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तरैरव्यवहितानां साकल्यं फलातिरेको वा भृशत्वम्। प्रधानक्रियाया विक्लेदादे: क्रियान्तरैरव्यवहितायाः पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। तद्विशिष्टे सर्वकालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सर्वविभक्तिसर्ववचनविषये हिस्वौ पञ्चमीसंबन्धिनौ भवतः यथाविधि धातोः संबन्धे यत एव धातोर्यस्मिन्नेव कारके हिस्वौ विधीयेते तस्यैव धातोस्तत्कारकविशिष्टस्यैव संबन्धेऽनुप्रयोगरूपे सति, तथा तध्वमौ हिस्वसाहचर्यात्पञ्चम्या एव संबन्धिनौ तयोः तध्वमोः संबन्धी बहुत्वविशिष्टो युष्मत् तस्मिंस्तद्युष्मदि अभिधेये भवतः चकाराद्धिस्वौ च यथाविधि धातोः संबन्धे। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनाति। अनुप्रयोगात्कालवचनभेदोऽभिव्यज्यते। लुनीहिलुनीहीत्येवेमौ लुनीतः। लुनीहिलुनीहीत्येवेमे लुनन्ति। लुनीहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि। युवां लुनीथः। यूय लुनीथ। लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि। आवां लुनीवः। वयं लुनीमः। एव लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत्। लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात्। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुलाव। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लविष्यति। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लविता। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनीयात्। लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनातु। लुनीहिलुनीहीत्येवायं लूयात्। एवमधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते। इमावधीयाते। इमेऽधीयते। अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे। युवामधीयाथे। यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये। आवामधीवहे। वयमधीमहे। तथा अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यगीष्ट। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत। अधीष्वधीष्वेत्येवायमधिजगे। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्येष्यते। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्येता। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीयीत। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीताम्। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्येषीष्ट। एवं सर्वविभक्तिवचनान्तरेष्वपि हिस्वावुदाहरणीयौ। एवं भावकर्मणोरपि। शय्यस्वशय्यस्वेत्येव शय्यते अशायि शायिष्यते भवता। लूयस्वलूयस्वेत्येव लूयते अलावि लाविष्यते केदारः॥ तध्वमौ च तद्युष्मदि। लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहिलुनीहीत्येव यूयं लुनीथ। अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येव यूयमधीध्वे। तथा लुनीतलुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट। लुनीहिलुनीहीत्येव यूयमलाविष्ट। अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमध्यैढ्वम्। अधीष्वाधीष्वेत्येव यूयमध्यगीढ्वम्। एव ह्यस्तन्यादिष्वप्युदाहार्यम्। यथाविधीति किम्? लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनाति। छिनत्ति लूयते वेति धातोः संबन्धे मा भूत्। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते। पठति अधीयते वेति धातोः संबन्धे मा भूत्। लुनीतलुनीतेत्येव यूय लुनीथ। छिन्थेति धातोः संबन्धे मा भूत्। अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। पठथेति धातोः सम्बन्धे मा भूत्। लुनीहिलुनीहीत्यादौ च भृशाभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनम्। ननु च भृशाभीक्ष्ण्ययोर्यङपि विधीयते न तु तत्र द्विर्वचनम् इह तु द्विर्वचनमित्यत्र को हेतुः। उच्यते। यङ् स्वार्थिकत्वात्प्रकृत्यर्थोपाधी भृशाभीक्ष्ण्ये

समर्थोऽवद्योतयितुम् इति तदभिव्यक्तये द्विर्वचनं नापेक्षते । हिस्वादयस्तु कर्तृकर्मभावार्थत्वेनास्वार्थिकत्वादसमर्थाः प्रकृत्यर्थोपाधी भृशाभीक्ष्ण्ये अवद्योतयितुमिति तदवद्योतनाय द्विर्वचनमपेक्षन्ते इति ॥४२॥

प्रचये नवा सामान्यार्थस्य । ५ । ४ । ४३ ॥

भृशाभीक्ष्ण्ये यथाविधीति च नानुवर्तते । प्रचयः समुच्चयः । स्वतः साधनभेदेन वा भिद्यमानस्य एकत्रानेकस्य धात्वर्थस्याध्यावाप इति यावत् । तस्मिन् गम्यमाने सामान्यार्थस्य धातोः सम्बन्धे सति धातोः परौ हिस्वौ तध्वमौ च तद्युष्मदि वा भवतः । व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येव यतते चेष्टते समीहते यत्यते चेष्ट्यते समीह्यते । पक्षे व्रीहीन् वपति लुनाति पुनातीत्येव यतते यत्यते । देवदत्तोऽद्धि गुरुदत्तोऽद्धि जिनदत्तोऽद्धि इत्येव भुञ्जते भुज्यते । पक्षे देवदत्तोऽत्ति गुरुदत्तोऽत्ति जिनदत्तोऽत्ति इत्येव भुञ्जते भुज्यते । ग्राममट वनमट गिरिमटेत्येवाटति घटते अटयते घटयते । पक्षे ग्राममटति वनमटति गिरिमटतीत्येवाटति घटते अटयते घटयते । सक्तून् पिब धानाः खाद ओदनं भुङ्क्ष्वेत्येवाभ्यवहरति अभ्यवह्रियते । पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति ओदनं भुङ्क्ते इत्येवाभ्यवहरति अभ्यवह्रियते । सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवाधीते पठति अधीयते पठ्यते । पक्षे सूत्रमधीते निर्युक्तिमधीते भाष्यमधीते इत्येवाधीते पठति अधीयते पठ्यते । तध्वमौ च तद्युष्मदि । व्रीहीन् वपत लुनीत पुनीतेत्येव यतध्वे चेष्टध्वे समीहध्वे । व्रीहीन्वप लुनीहि पुनीहि इत्येव यतध्वे चेष्टध्वे समीहध्वे । पक्षे व्रीहीन्वपथ लुनीथ पुनीथेत्येव यतध्वे चेष्टध्वे समीहध्वे । ग्राममटत वनमटत गिरिमटतेत्येवाटथ घटध्वे । ग्राममट वनमट गिरिमटेत्येवाटथ घटध्वे । पक्षे ग्राममटथ वनमटथ गिरिमटथेत्येवाटथ घटध्वे । सूत्रमधीध्वं निर्युक्तिमधीध्वं भाष्यमधीध्वमित्येवात्येवाधीध्वे पठथ । सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवाधीध्वे पठथ । पक्षे सूत्रमधीध्वे निर्युक्तिमधीध्वे भाष्यमधीध्वे इत्येवाधीध्वे पठथ । एवं वचनान्तरे त्रिकान्तरे विभक्त्यन्तरेऽप्युदाहार्यम् । सामान्यार्थस्येति किम् ? व्रीहीन्वप लुनीहि पुनीहीत्येव वपति लुनाति पुनातीति मा भूत् । ग्राममट वनमट गिरिमटेत्येव ग्राममटति वनमटति गिरिमटतीति च मा भूत् । कारकभेदेनाटतीत्यस्य सामान्यार्थत्वाभावात् ॥४३॥

निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा । ५ । ४ । ४४ ॥

निषेधे वर्तमानयोरलंखलुशब्दयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो वा भवति । अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । न कर्तव्यमित्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तम् । अलं वत्स रोदनेन । अलं रुदितम् । क्त्वान्तयोग एव खलुशब्दो निषेधवाचीति पक्षे खलुशब्दो नोदाह्रियते । अन्ये तु खलु कृतेन खलु भोजनेन खलु भोजनमित्यप्युदाहरन्ति । निषेध इति किम् ? अलंकारः स्त्रियाः । सिद्धं खलु । अलंखल्वोरिति किम् । मा कारि भवता ॥४४॥

परावरे । ५ । ४ । ४५ ॥

परे अवरे च गम्यमाने धातोः क्त्वा वा भवति । अतिक्रम्य नदीं पर्वतः । नद्याः परः पर्वतः इत्यर्थः । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । अवरे, अप्राप्य नदीं पर्वतः । नद्या अर्वाक् पर्वत इत्यर्थः । अप्राप्य यौवनं बाल्यम् । नदीपर्वतयोर्बाल्ययौवनयोर्वा परावरत्वमात्रं प्रतीयते अस्ति प्राप्यत इति वा न द्वितीया क्रियेति । तुल्यकर्तृकक्रियान्तराभावात् 'प्राक्काले (५-४-४७) इति न सिध्यतीति वचनम् । वाधिकाराद्यथाप्राप्तं च । नद्यतिक्रमेण पर्वतः, नद्यप्राप्त्या पर्वतः ॥४५॥

निमिल्यादिमेङस्तुल्यकर्तृके । ५ । ४ । ४६ ॥

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्ता यस्य स तुल्यकर्तृकस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यो निमील्यादिभ्यो मेङश्च धातोः सबन्धे सति क्त्वा वा भवति । निमील्यादीनां समानकालार्थो मेङस्तु परकालार्थ आरम्भः । स्वभावात् मेङ् व्यतिहार एव वर्तते । अक्षिणी निमील्य हसति । मुखं व्यादाय स्वपिति । पादौ प्रसार्य पतति । दन्तान् प्रकाश्य जल्पति । शिशुरयं मातरं भक्षयित्वोपजातः । मेङ्, अपमाय अपमित्य याचते । अपमातुं प्रतिदातुं याचत इत्यर्थः । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयत इति । याचेस्तु पूर्वकालेऽपि क्त्वा न भवति मेङः परकालभाविन्या क्त्वया याचिप्राक्कालस्योक्तत्वात् । पक्षे याचित्वापमयते । अपमातुं याचते । तुल्यकर्तृक इति किम् ? चैत्रस्याक्षिनिमीलने मैत्रो हसति । चैत्रस्यापमाने मैत्रो याचते ॥४६॥

प्राक्काले । ५ । ४ । ४७ ॥

परकालेन धात्वर्थेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः धातोः सबन्धे क्त्वा वा भवति । आसित्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पक्षे आस्यते भोक्तुम् इत्यपि भवति । तुल्यकर्तृक इत्येव । भुक्तवति गुरौ शिष्यो व्रजति । प्राक्काल इति किम् ? भुज्यते पीयते चानेन । अथ यदनेन भुज्यते ततोऽयं पचति यदनेनाधीयते ततोऽयं शेते इत्यत्र कथ क्त्वा न भवति । उच्यते । यत्र यच्छब्देन सह ततः शब्दः प्रयुज्यते तत्र ततःशब्देनैव प्राक्कालताभिधीयते इत्युक्तार्थत्वात् क्त्वा न भवति । यदनेन भुक्त्वा गम्यते ततोऽयमधीते इत्यत्र तु भोजनगमनयोः क्रमे क्त्वा । गमनाध्ययनयोस्तु ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् गमेर्न भवति । 'प्राक्काले' इत्युत्तरत्र यथासंभवमभिधानतोऽनुवर्तनीयम् ॥४७॥

ख्णम् चाभीक्ष्ण्ये । ५ । ४ । ४८ ॥

आभीक्ष्ण्यविशिष्टे परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्धातोः संबन्धे ख्णम् चकारात् क्त्वा च भवति । भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । पायंपायं गच्छति । पीत्वापीत्वा गच्छति । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । अत्र क्त्वाख्णमोर्हिस्वादिवत्प्रकृत्यर्थोपाधिद्योतने सामर्थ्यं नास्तीत्याभीक्ष्ण्याभिव्यक्तये द्विर्वचनं भवति । इह कस्मात् ख्णम् न भवति यदयं पुनः पुनर्भुक्त्वा व्रजति अधीते एव ततः परम् । आभीक्ष्ण्यस्य स्वशब्देनैवोक्तत्वात् । क्त्वापि तर्हि न प्राप्नोति । मा भूदाभीक्ष्ण्ये प्राक्काल्ये भविष्यति । वाधिकारेणैव पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य सिद्धौ चकारेण तस्य विधानं वर्तमानादिप्रत्ययान्तरनिषेधार्थम् । ननु क्त्वादिभिर्भावे विधीयमानैः कर्तुरनभिहितत्वादोदनं पक्त्वा भुङ्क्ते देवदत्त इत्यादिषु कर्तरि तृतीया प्राप्नोति । नैवम् । भुजिप्रत्ययेनैव कर्तुरभिहितत्वान्न भवति । प्रधानशक्त्यभिधाने हि गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति । खित्त्वं चौरंकारमाक्रोशति स्वादुंकारं भुङ्क्ते इत्युत्तरार्थम् ॥४८॥

पूर्वाग्रेप्रथमे । ५ । ४ । ४९ ॥

पूर्व अग्रे प्रथम इत्येतेषूपपदेषु परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्धातोः संबन्धे ख्णम् वा भवति । अनाभीक्ष्ण्यार्थं वचनम् । पूर्वभोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । वर्तमानादयोऽपि, पूर्वं भुज्यते ततो व्रजति । अग्रे भुज्यते ततो व्रजति । प्रथमं भुज्यते ततो व्रजति ।

पूर्वादयश्चात्र व्यापारान्तरापेक्षे प्राक्काल्ये व्रज्यापेक्षे तु क्त्वाख्णमाविति नोक्तार्थता । ततश्चायमर्थोऽन्यभोक्तृभुजिक्रियाभ्यः स्वक्रियान्तरेभ्यो वा पूर्वं भोजनं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । पूर्वप्रथमसाहचर्यात् अग्रेशब्दः कालवाची ॥ ४९ ॥

अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽनर्थकात् ।
। ५ । ४ । ५० ॥

एभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेरनर्थकात् धातोः सम्बन्धे ख्णम् वा भवति । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारम् इत्थंकारं भुङ्क्ते । पक्षे क्त्वैव । अन्यथा कृत्वा । एवं कृत्वा । कथं कृत्वा इत्थं कृत्वा भुङ्क्ते । एवमुत्तरत्रापि । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात् । यावदुक्तं भवति अन्यथा भुङ्क्ते तावदुक्तं भवति अन्यथाकारं भुङ्क्ते इति । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते । अत्रान्यथाशब्दः शिरःप्रकारे करोतेश्च शिरः कर्म तन्न करोतिना विना गम्यत इति ॥ ५० ॥

यथातथादीर्ष्योत्तरे । ५ । ४ । ५१ ॥

यथातथाशब्दाभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानादनर्थकात् करोतेर्धातोः सबन्धे सति ख्णम् वा भवति ईर्ष्योत्तरे ईर्ष्यश्चेत् पृच्छते उत्तरं ददाति । कथं भवान् भोक्ष्यत इति पृष्टोऽसूयया तं प्रत्याह । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन । किं ते मया यथाहं भोक्ष्ये तथाहं भोक्ष्ये इत्यर्थः । ईर्ष्योत्तर इति किम् ? यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि । अनर्थकादित्येव यथा कृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये तथा कृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ ५१ ॥

शापे व्याप्यात् । ५ । ४ । ५२ ॥

अनर्थकादिति निवृत्तम् । व्याप्यात्कर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेर्धातोः सबन्धे ख्णम् वा भवति शापे आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरिहोच्चारणे । चौरं कृत्वा चौरशब्दमुच्चार्याक्रोशति । चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युंकारमाक्रोशति । व्याधंकारमाक्रोशति । शाप इति किम् ? चौरं कृत्वा हेतुभिः कथयति ॥ ५२ ॥

स्वाद्वर्थाददीर्घात् । ५ । ४ । ५३ ॥

स्वादोरर्थे वर्तमानाच्छब्दाददीर्घान्ताद्व्याप्यात्परस्मात्तुल्यकर्तृके वर्तमानात् करोतेर्धातोः संबन्धे ख्णम् भवति वा । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नकारं भुङ्क्ते । मिष्टंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । पक्षे स्वादुं कृत्वा मिष्टं कृत्वा लवणं कृत्वा भुङ्क्ते । अदीर्घादिति किम् ? स्वाद्वीं कृत्वा स्वादूकृत्य संपन्नां कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते, अस्वादुं स्वादुं कृत्वा स्वादुंकारं भुङ्क्ते इत्यत्र तु ङीच्व्योर्विकल्पितत्वात् न दीर्घ इति भवति । संपन्नंकारं यवागूं भुङ्क्त इति तु सामान्येन पदं निष्पाद्य पश्चाद् यवाग्वा संबन्धे भविष्यति ॥ ५३ ॥

विदृग्भ्यः कार्त्स्न्ये णम् । ५ । ४ । ५४ ॥

कार्त्स्न्यविशिष्टाद्व्याप्यात्परेभ्यस्तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानेभ्यो विदिभ्यो दृशेश्च धातोः सबन्धे णम् वा भवति । विद्यतेरकर्मकत्वात्तद्वर्जास्त्रयो विदयो गृह्यन्ते । अतिथिवेदं भोजयति । यं यमतिथिं जानाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वां वरयति । बहुवचनात्त्रयाणामपि विदीनां ग्रहणम् । अन्यथा निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्युपतिष्ठेत । कार्त्स्न्य इति किम् ? अतिथिं विदित्वा भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ॥५४॥

यावतो विन्दजीवः । ५ । ४ । ५५ ॥

कार्त्स्न्यविशिष्टाद्व्याप्यात् यावच्छब्दात्पराभ्यां विन्दजीविभ्यामेककर्तृकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां धातोः संबन्धे णम्वा भवति । विन्देति शनिर्देशाल्लाभार्थस्य ग्रहणम् । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । जीवेः पूर्वकालासभवात् अपूर्वकाल एव विधिः ॥५५॥

चर्मोदरात्पूरेः । ५ । ४ । ५६ ॥

व्याप्याभ्यां चर्मोदरशब्दाभ्यां परादेककर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् पूरयतेर्धातोः सबन्धे णम् वा भवति । चर्मपूरमास्ते चर्म पूरयित्वा आस्ते इत्यर्थः । उदरपूरं शेते । उदर पूरयित्वा शेते इत्यर्थः ॥५६॥

वृष्टिमान ऊलुक्चास्य वा । ५ । ४ । ५७ ॥

व्याप्यात्परात्पूरयतेर्धातोः सबन्धे णम् वा भवति। अस्य च पूरयतेरूकारस्य लुग्वा भवति समुदायेन चेद्वृष्टिमानं वृष्टीयत्ता गम्यते । गोष्पदप्रं वृष्टो मेघः, गोष्पदपूरम् वृष्टो मेघः । सीताप्रम् सीतापूरं वृष्टो मेघः । यावता गोष्पदादिपूरणा भवति तावद् वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति ग्रहणादुपपदस्य न भवति । मूषकबिलपूरं वृष्टो मेघः । गोष्पदप्रमिति प्रातेर्धातोः 'आतो डोऽह्वावाम.' (५-१-७६) इति डेन गोष्पदपूरमित्यणा च क्रियाविशेषणत्वे सिध्यति । एवं सर्वे णमन्ताः प्रयोगाः । तत्र णम्विधानमव्ययत्वेन तरामाद्यर्थमनुस्वारश्रवणार्थं च । तेन गोष्पदप्रंतराम् गोष्पदप्रंतमाम् गोष्पदप्रंरूपं गोष्पदप्रंकल्पं देश्यं देशीयम् गोष्पदपूरंतरां तमां रूपं कल्प देश्यं देशीयम् इत्यादि सिद्धं भवति । अन्यथा हि गोष्पदप्रतरं गोष्पदपूरतरमित्याद्येव स्यात् । गोष्पदप्रेण गोष्पदप्रीभवति गोष्पदपूरेण गोष्पदपूरीभवतीत्यादिप्रयोगास्तु डघञादिप्रत्ययान्ता द्रष्टव्याः ॥५७॥

चेलार्थात् क्नोपेः । ५ । ४ । ५८ ॥

चेलार्थात् व्याप्यात्परात् क्नोपयतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् वृष्टमाने गम्यमाने धातोः संबन्धे णम्वा भवति । चेलक्नोपं वृष्टो मेघः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । यावता चेलं क्नूयते आर्द्रीभवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः । अर्थग्रहणादत्र स्वरूपपर्यायविशेषाणां त्रयाणामपि ग्रहणम्, तेन पटिकाक्नोपं कम्बलक्नोपमित्यादौ चेलविशेषादपि भवति । अयमप्यप्राक्काले विधिः ॥५८॥

गात्रपुरुषात्स्नः । ५ । ४ । ५९ ॥

गात्रपुरुषाभ्यां व्याप्याभ्या परात् अन्तर्भूतण्यर्थात्स्नातेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् वृष्टिमाने गम्यमाने धातोः संबन्धे णम्वा भवति । गात्रस्नायं वृष्टो मेघः । पुरुषस्नाय वृष्टो मेघः । यावता गात्रं पुरुषश्च स्नाप्यते तावद्वृष्ट इत्यर्थः । इदं केचिदेवेच्छन्ति ॥५९॥

शुष्कचूर्णरूक्षात् पिषस्तस्यैव । ५ । ४ । ६० ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेभ्यो व्याप्येभ्यः परात्पिषेर्णम् वा भवति तस्यैव धातोः संबन्धे सति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । एवं चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् । शुष्कपेषं पिष्टः । शुष्कपेषं पेष्टव्यः । शुष्कपेषं पिश्यते । क्तादिभिरुक्तेऽपि व्याप्ये तदुपपदतास्त्येव । प्रयोगानुप्रयोगक्रिययोरैक्यात्तुल्यकर्तृकत्वमप्राक्कालत्वं च नास्तीत्यत्र प्रकरणे पक्षे क्त्वा न भवति । घञादय एव तु भवन्ति । शुष्कस्य पेषं पिनष्टि । सामान्यविशेषभावविवक्षया च धातुसबन्धः । यदाहुः । सामान्यपुषेरव-

यपुषि कर्म भवतीति । कश्चित्तु सामान्यविशेषविवक्ष याऽत्रापि क्रियाभेदोऽस्तीति तुल्यकर्तृकत्वम् प्राक्कालत्वं च तेन क्त्वापि निमूलं कषित्वा कषतीत्यादि मन्यते ॥६०।

कृग्ग्रहोऽकृतजीवात् । ५ । ४ । ६१ ॥

अकृत जीव इत्येताभ्यां व्याप्याभ्यां पराभ्यां यथासंख्यं करोतिगृह्णातीभ्यां तस्यैव धातो संबन्धे सति णम् वा भवति । अकृतकारं करोति, अकृतं करोतीत्यर्थः । जीवग्राहं गृह्णाति, जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥६१॥

निमूलात्कषः । ५ । ४ । ६२ ॥

निमूलाद् व्याप्यात्परात्कषस्तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति । निमूलमित्यत्रात्यये ऽव्ययीभावः । निर्गतानि मूलान्यस्येति बहुव्रीहिर्वा । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थ । पक्षे निमूलस्य काषं कषति ॥६२॥

हनश्च समूलात् । ५ । ४ । ६३ ॥

समूलशब्दाद्व्याप्यात्पराद्धन्तेः कषेश्च तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम्वा भवति । समूलमिति साकल्येऽव्ययीभावो बहुव्रीहिर्वा, समूलघातं हन्ति, समूलं हन्तीत्यर्थः । समूलकाषं कषति, समूलं कषतीत्यर्थ । ६३॥

करणेभ्यः । ५ । ४ । ६४ ॥

करणात्कारकात्पराद्धन्तेस्तस्यैव धातो संबन्धे सति णम् वा भवति । पाणिघात कुड्यमाहन्ति । पादघातं शिलां हन्ति । पाणिना पादेन वा हन्तीत्यर्थ । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन करणपूर्वाद्धिंसार्थादपि हन्तेः अनेनैव णम् । अस्युपघातमरीन् हन्ति । शरोपघातं मृगान् हन्ति । तथा च सति नित्यसमासस्तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च सिध्यति ॥६४॥

स्वस्नेहनार्थात्पुषपिषः । ५ । ४ । ६५ ॥

आत्मा आत्मीयं ज्ञातिर्धनं च स्वम् । स्निह्यते सिच्यते येनोदकादिना तत् स्नेहनम् । स्वार्थात्स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनः परात्यथासंख्यं पुषः पिषश्च तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति । स्वपोषं पुष्णाति पोषति वा । एवमात्मपोषं गोपोषं महिषीपोषं पितृपोषं मातृपोषं धनपोषं रैपोषम् । स्वादिभिः पुष्णातीत्याद्यर्थः । स्नेहनार्थात् , उदपेष पिनष्टि । एवं घृतपेषं तैलपेषं क्षीरपेषम् । उदकादिना पिनष्टीत्यर्थः ॥६५॥

हस्तार्थाद्ग्रहवर्तिवृतः । ५ । ४ । ६६ ॥

हस्तार्थात्करणवाचिनः शब्दात्परेभ्यो ग्रहवर्तिवृद्भ्यस्तस्यैव धातोः सबन्धे सति णम् वा भवति । हस्तग्राहं गृह्णाति । एवं करग्राहम् । पाणिग्राहम् । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । वर्तिवृत इति वर्ततेर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च ग्रहणम् । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । पाणिवर्तम् । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तम् । पाणिवर्तम् । हस्तेन वर्तत इत्यर्थः । अण्यन्तान्नेच्छन्त्येके ॥६६॥

बन्धेर्नाम्नि । ५ । ४ । ६७ ॥

बन्धेरिति प्रकृतिर्नामविशेषण च बन्धेर्बन्ध्यर्थस्य बन्धनस्य यन्नाम सज्ञा तद्विषयात्करणवाचिनः पराद्बन्धेर्धातोस्तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति । क्रौञ्चबन्ध बद्ध । मयूरिकाबन्ध बद्धः । मर्कटबन्धं बद्धः । गोबन्धं बद्ध. । महिषीबन्धं बद्धः । अट्टालिकाबन्धं बद्ध । चण्डालिकाबन्ध बद्धः । क्रौञ्चादीनि बन्धनामधेयानि । क्रौञ्चाद्याकारो बन्धः क्रौञ्चादिरित्युच्यते । तेन बन्धेन बद्ध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य क्रौञ्चबन्धमित्यादेः

संज्ञात्वं मन्यन्ते व्युत्पत्तिं च क्रौञ्चेन क्रौञ्चाय क्रौञ्चाद्वा बन्धनमित्यादि यथाकथंचित् कुर्वन्ति। तन्मतसंग्रहार्थं नाम्नीति प्रत्ययान्तोपाधित्वेन व्याख्येयम् ॥६७॥

आधारात् । ५ । ४ । ६८ ॥

आधारवाचिनः पराद्बन्धेस्तस्यैव धातोः सबन्धे णम् वा भवति। चक्रबन्धं बद्धः । चारकबन्धं बद्धः । कूटबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः। चक्रादिषु बद्धः इत्यर्थः । ग्रामे बद्धः हस्ते बद्धः इति बहुलाधिकारान्न भवति ॥६८॥

कर्तुर्जीवपुरुषान्नश्वहः ।५।४। ६९ ॥

कर्तृवाचिभ्यां जीवपुरुषाभ्यां पराभ्यां यथासंख्यं नशिवहिभ्यां तस्यैव धातोः सबन्धे सति णम् वा भवति । जीवनाशं नश्यति जीवन्नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नश्यति । पुरुष वहति ॥६९॥

ऊर्ध्वात्पूःशुषः । ५ । ४ । ७० ॥

कर्तृवाचिन ऊर्ध्वशब्दात्परात्पूरः शुषश्च तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति। पूरीत्यनिर्देशात्पूर्दैवादिको न चौरादिकः। ऊर्ध्वपूरं पूर्यते, ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थः। ऊर्ध्वशोषं शुष्यति, ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ॥७०॥

व्याप्याच्चेवात् ।५।४।७१ ॥

व्याप्यात्कर्मणश्चकारात्कर्तुश्चेवात् इवार्थादुपमानार्थात्पराद्धातोस्तस्यैव धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति। सुवर्णनिधायं निहितः। सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः। एवं रत्ननिधाय, घृतनिधायम्। शाकक्लेशं क्लिष्टः। ओदनपाचं पक्वः। कर्तुः, काकनाशं नष्टः। काक इव नष्ट इत्यर्थः। एवं जमालिनाशं नष्टः । अभ्रविलायं विलीनः। अभ्रमिव विलीन इत्यर्थः ॥७१॥

उपात्किरो लवने ।५।४।७२ ॥

उपपूर्वात् किरतेर्लवनेऽर्थे वर्तमानस्यान्यस्य धातोः संबन्धे सति णम्वा भवति। लवन इति वचनात् तस्यैवेति निवृत्तम्। उपस्कारं मद्रका लुनन्ति। विक्षिपन्तो लुनन्तीत्यर्थः। लवन इति किम्? उपकीर्य गच्छति ॥७२॥

दंशेस्तृतीयया । ५ । ४ । ७३ ॥

तृतीयान्तेन योगे उपपूर्वात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्दंशेरन्यस्य धातोः सबन्धे सति णम्वा भवति। मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। आर्द्रकेणोपदंशं भुङ्क्ते आर्द्रकोपदंशं भुङ्क्ते। पक्षे मूलकेणोपदश्य भुङ्क्ते। आर्द्रकेणोपदश्य भुङ्क्ते। मूलकाद्युपदंशेः कर्मापि प्रधानस्य भुजेः करणमिति तृतीयैव भवति। प्रधानक्रियोपयुक्ते हि कारके गुणक्रिया च स्वानुरूपां विभक्तिमुत्पादयितुमलमप्रधानत्वादेव यथेष्यते ग्रामो गन्तुं पक्त्वा भुज्यते ओदन इति। यदा त्ववयवक्रियापेक्षया पूर्वकालविवक्षायां क्त्वा क्रियते तदा क्रियाभेदात् सबन्धेभेदे द्वितीयाऽपि भवति मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते इति ॥७३॥

हिंसार्थादेकाप्यात् । ५ । ४ । ७४ ॥

हिंसा प्राण्युपघातस्तदर्थाद्धातोः संबध्यमानेन धातुना सहैकाप्यात् एककर्मकात् तृतीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् णम् वा भवति। दण्डेनोपघातं गाः सादयति। दण्डोपघातं गाः सादयति। खड्गेन प्रहार खड्गप्रहारं शत्रून् विजयते। दण्डेनाताडं दण्डाताडं गाः कलयति। पक्षे दण्डेनोपहत्येत्यादि। हिंसार्थादिति किम्? चन्दनेनानुलिप्य जिनं पूजयन्ति। एकाप्यादिति किम्? दण्डेनाहत्य चौरं गोपालको गाः खेटयति ॥७४॥

उपपीडरुधकर्षस्तत्सप्तम्या । ५ । ४ । ७५ ॥

तया तृतीयया युक्ता सप्तमी तत्सप्तमी तदन्तेन योगे

उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षतिभ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानेभ्यो धातोः सवन्धे णम् वा भवति । पार्श्वाभ्यामुपपीडं शेते पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडं शेते । पार्श्वोपपीडं शेते । व्रजेनोपरोधं व्रजोपरोध गाः सादयति । व्रजे उपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । पाणिनोपकर्षं पाण्युपकर्षं धानाः पिनष्टि । पाणावुपकर्षं पाण्युपकर्षं धाना गृह्णाति । कर्ष इति शव्निर्देशाद्भौवादिकस्य कर्षन्ति शाखा ग्राममिति द्विकर्मकस्याकर्षणार्थस्य ग्रहणम् न तु तौदादिकस्य पञ्चभिर्हलैः कृषतीति विलेखनार्थस्य । तेन भूमावुपकृष्य तिलान् वपति हलेनोपकृष्य वपतीत्यत्र न भवति । अन्ये त्वनयोरर्थभेदमप्रतिपद्यमानास्तौदादिकादपीच्छन्ति । उपेति किम् । पार्श्वेन निपीड्य तिष्ठति । अन्ये तूपपूर्वादेव पीडेरिच्छन्ति रुधकर्षाभ्यां तु कामचारेण । तेन व्रजरोधं गाः स्थापयति । हस्तरोधं दधद्धनुः । व्रजेन रोधम् । हस्तेन रोधम् । उपपूर्वादपि । व्रजोपरोध गाः स्थापयति । अन्योपसर्गपूर्वादपि । व्रजानुरोधं गाः स्थापयति । एवं पाणिकर्षं धाना गृह्णाति पाणौ कर्षं पाणिना कर्षमित्याद्यपि भवति ॥७५॥

प्रमाणसमासत्त्योः । ५ । ४ । ७६ ॥

आयाममानं प्रमाणं समासत्तिः सरम्भपूर्वकः संनिकर्षस्तयोर्गम्यमानयोस्तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन च योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः संवन्धे सति णम् वा भवति । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । द्व्यङ्गुले उत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । समासत्तौ, केशैर्ग्राहं केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु ग्राहं केशग्राहं युध्यन्ते । एवं हस्तग्राहम् । अस्यपनोद युध्यन्ते । युद्धसंरम्भादत्यन्तं संनिकृष्य युध्यन्त इत्यर्थः । पक्षे द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य द्व्यङ्गुले उत्कृष्य गण्डिकाश्छिनत्ति । केशैर्गृहीत्वा केशेषु गृहीत्वा युध्यन्ते ॥७६॥

पञ्चम्या त्वरायाम् । ५ । ४ । ७७ ॥

त्वरा परीप्सा औत्सुक्यमिति यावत् । तस्यां गम्यमानायां पञ्चम्यन्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः संबन्धे सति णम् वा भवति । शय्याया उत्थायं शय्योत्थायं धावति । एव नाम त्वरते यदावश्यकादिकमपि नापेक्षते । स्तनरन्ध्रादपकर्षं स्तनरन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । एवं नाम त्वरते यत्पात्रे दोहमप्यप्रतीक्ष्य मुख एव पयः पिबति इत्यर्थः । पक्षे शय्याया उत्थाय धावति । त्वरायामिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ॥७७॥

द्वितीयया । ५ । ४ । ७८ ॥

द्वितीयान्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् त्वरायां गम्यमानायां धातोः संबन्धे णम् वा भवति । लोष्ठान् ग्राहं लोष्ठग्राहं युध्यन्ते । यष्टीर्ग्राहं यष्टिग्राहं युध्यन्ते । दण्डमुद्यामं दण्डोद्यामं धावति । एवं नाम योद्धुं त्वरन्ते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियन्ते यत्किंचिदासन्नं तद् गृह्णन्ति । पक्षे लोष्ठान् यष्टीर्गृहीत्वा युध्यन्ते । त्वरायामित्येव । खड्ग गृहीत्वा युध्यन्ते । योगविभाग उत्तरार्थः ॥७८॥

स्वाङ्गेनाध्रुवेण । ५ । ४ । ७९ ॥

अविकारोऽद्रवं मूर्तमित्यादिलक्षणं स्वाङ्गं यस्मिन्नङ्गे छिन्ने भिन्ने वा प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् । अध्रुवेण स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् धातोः सबन्धे णम्वा भवति । भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेपं जल्पति । अक्षिणी निकाणमक्षिनिकाणं हसति । केशान् परिधायं केशपरिधाय नृत्यति । प्रतिमायाः पादावनुलेपं पादानुलेपं प्रणमति । पक्षे

भ्रुवौ विक्षिप्य जल्पतीत्यादि । स्वाङ्गेनेति किम् ? कफमुन्मूल्य जल्पति । अध्रुवेणेति किम् ? शिर उत्क्षिप्य कथयति ॥७९॥

परिक्लेश्येन । ५ । ४ । ८० ॥

परि समन्तात् क्लिश्यमानं पीडद्यमानं परिक्लेश्यम् तेन स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सबन्धे णम् वा भवति । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः । उरांसि प्रतिपेषमुरःप्रतिपेष युध्यन्ते । शिरांसि च्छेदं शिरश्छेदं युध्यन्ते । उरांसि परितः पीडयन्तः शिरांसि छिन्दन्तो युध्यन्त इत्यर्थः । पक्षे उरांसि प्रतिपिष्य, शिरांसि छित्त्वा ॥८०॥

विशपतपदस्कन्दो वीप्साभीक्ष्ण्ये । ५ । ४ । ८१ ॥

श्रुतत्वाद्विश्यादिक्रियाभिः साकल्येनोपपदार्थानां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । प्रकृत्यर्थस्य पौनःपुन्येनासेवनमाभीक्ष्ण्यम् । यदाहुः । सुप्सु वीप्सा तिङ्षु अव्ययकृत्सु चाभीक्ष्ण्यमिति । द्वितीयान्तेन योगे विशादिभिस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानेभ्यो वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने धातोः सबन्धे सति णम् वा भवति । गेहंगेहमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादं गेहानुप्रपादमास्ते ।गेहमनुप्रपादमनुप्रपादं गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते पक्षे गेहगेहमनुप्रविश्यास्ते । गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते इत्यादि । वीप्सायामुपपदस्याभीक्ष्ण्ये तु धातोर्द्विर्वचनम् । गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यादौ तु वीप्साभीक्ष्ण्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासेनैवोक्ते इति द्विर्वचनं न भवति । आभीक्ष्ण्ये णम् सिद्ध एव । विकल्पेनोपपदसमासार्थं वचनम् । तेन हि समासाभावः स्यात् । वीप्साभीक्ष्ण्य इति किम् ? गेहमनुप्रविश्यास्ते ॥८१॥

कालेन तृष्यस्वः क्रियान्तरे । ५ । ४ । ८२॥

क्रियामन्तरयतीति क्रियान्तरः क्रियाव्यवधायकः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाभ्या तृष्यसूभ्यां धातुभ्यां द्वितीयान्तेन कालवाचिना योगे धातोः सबन्धे णम् वा भवति । द्व्यहं तर्षं द्व्यहतर्षं गावः पिबन्ति । द्व्यहमत्यास द्व्यहात्यसं गावः पिबन्ति । तर्षणात्यासेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पीत्वा द्व्यहमतिक्रम्य पिबन्तीत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्तमत्यासमन्तर्मुहूर्तात्यासं सम्यक् पश्यन्ति । सम्यग् दृष्ट्वान्तर्मुहूर्तं मिथ्यात्वमनुभूय पुनः सम्यग्दृष्टयो भवंति इत्यर्थः । कालेनेति किम् ? योजनं तर्षित्वा गावः पिबन्ति । योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति । तृष्यस्व इति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तर इति किम् ? अहरत्यस्येषून् गतः । इहात्यासेनाहरिषवश्च व्याप्यन्ते न तु गतिक्रिया व्यवधीयते ॥८२॥

नाम्ना ग्रहादिशः । ५ । ४ । ८३ ॥

नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद् ग्रहेरादिशश्च धातोः संबन्धे णम् वा भवति । नामानि ग्राहम् नामग्राहमाह्वयति । नाम्नी देवदत्तो ग्राहम् नामग्राहं देवदत्त आह्वयति । नामान्यादेशं नामादेशं ददाति । पक्षे नाम गृहीत्वा दत्ते । नामादिश्य दत्ते ॥८३॥

कृगोऽव्ययेनानिष्टोक्तौ क्त्वाणमौ । ५ । ४ । ८४ ॥

अव्ययेन योगे करोतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानादनिष्टायामुक्तौ गम्यमानायां धातोः संबन्धे क्त्वा-

णमौ भवतः । ब्राह्मण ? पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल ! नीचैः कृत्वा नीचैःकृत्य कथयसि । कि तर्हि नीचैर्वृषल कारं वृषल नीचैःकारं कथयसि । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषल उच्चैः कृत्वा उच्चैःकृत्य कथयसि । किं तर्हि उच्चैर्वृषल कारं वृषलोच्चैःकारं कथयसि । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति किम् ? उच्चैः कृत्वाचष्टे, ब्राह्मण ? पुत्रस्ते जात इति । नीचैः कृत्वाचष्टे ब्राह्मण ? कन्या ते गर्भिणी जातेति । अव्ययेनेति किम्? ब्राह्मण ? पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषल मन्दं कृत्वा कथयसि । ब्राह्मण ? कन्या ते गर्भिणी जातेति कि तर्हि वृषल तारं कृत्वा कथयसि । वाधिकारेणैव पक्षे क्त्वायाः सिद्धौ समासार्थं तद्विधानम् । अन्यथा हि णम एव पाक्षिकः समासः स्यात् न तु क्त्वः । क्त्वा चेत्यकृत्वा णम्विधानमुत्तरत्रोभयानुवृत्त्यर्थम् ॥८४॥

तिर्यचापवर्गे । ५ । ४ । ८५ ॥

अपवर्गः क्रियासमाप्ति समाप्तिपूर्वको वा विरामः त्यागो वा । तस्मिन्गम्यमाने तिर्यच् इत्यनेनाव्ययेन योगे करोतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् धातोः संबन्धे क्त्वाणमौ प्रत्ययौ भवतः । तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कारमास्ते । समाप्य विरम्य वा उत्सृज्य वास्ते इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥८५॥

स्वाङ्गतस्च्व्यर्थे नानाविनाधार्थेन भुवश्च । ५ । ४ । ८६ ॥

स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । तस्प्रत्ययान्तेन स्वाङ्गेन च्व्यर्थवृत्तिभिर्नानाविनाभ्यां धार्थप्रत्ययान्तैश्च योगे भुवः कृगश्च तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् धातोः संबन्धे क्त्वाणमौ भवतः । वचनभेदाद्धातुप्रत्यययथासंख्यं नास्ति । मुखतो भूत्वा मुखतोभूय मुखतोभावमास्ते । मुखतः कृत्वा मुखतःकृत्य मुखतःकारमास्ते । पार्श्वतो भूत्वा पार्श्वतोभूय पार्श्वतोभावं शेते । पार्श्वतः कृत्वा पार्श्वतःकृत्य पार्श्वतःकारं शेते । अनाना नाना भूत्वा गत नाना भूत्वा नानाभूय नानाभावं गतः । अनाना नाना कृत्वा गतः नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारं गतः । एवं विना भूत्वा विनाभूय विनाभावम् गतः । विना कृत्वा विनाकृत्य विनाकार गतः । धार्थो धाधमञेधाध्यमञ. । द्विधा भूत्वा द्विधाभूय द्विधाभावमास्ते । द्विधा कृत्वा द्विधाकृत्य द्विधाकार गतः । द्वैधं भूत्वा द्वैधभूय द्वैधभावमास्ते । द्वैधंकृत्वा द्वैधंकृत्य द्वैधंकारं गतः । द्वेधा भूत्वा द्वेधा भूय द्वेधाभावमास्ते । द्वेधा कृत्वा द्वेधाकृत्य द्वेधाकारं गतः । ऐकध्यं भूत्वा ऐकध्यंभूय ऐकध्यंभावमास्ते । ऐकध्य कृत्वा ऐकध्यकृत्य ऐकध्यकार गतः । घणस्तु प्रकारविचालवदर्थत्वेन अधार्थत्वात् अव्ययाधिकाराच्च निरास. । अस्यापि ग्रहणमित्यन्ये । अव्ययाधिकारादेव च मुखे तस्यति मुखतः कृत्वा गत इत्यत्र न भवति । स्वाङ्गेति किम् ? सर्वतो भूत्वास्ते । तसिति किम् ? मुखे भूत्वा गतः । च्व्यर्थेति किम् ? नाना कृत्वा भक्ष्याणि भुङ्क्ते । द्विधा कृत्वा काष्ठानि गतः ॥८६॥

तुष्णीमा । ५ । ४ । ८७ ॥

तूष्णींशब्देन योगे भवतेर्धातोः सबन्धे क्त्वाणमौ भवतः । तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभूय तूष्णींभावमास्ते ॥८७॥

आनुलोम्येऽन्वचा । ५ । ४ । ८८ ॥

आनुलोम्यमनुकूलता परचित्ताराधनम् । अन्वचित्यनेन अव्ययेन योगे भवतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानादानुलोम्ये गम्यमाने धातो. सबन्धे क्त्वाणमौ भवत. ।

अन्वग्भूत्वा अन्वग्भूय अन्वग्भावमास्ते । अनुकूलो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा । विजयते शत्रुः । पश्चाद्भूत्वेत्यर्थः । तिर्यचान्वचेति शब्दानुकरणात्तिरश्चानूचेति न भवति ॥ ८८॥

इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी । ५ । ४ । ८९॥

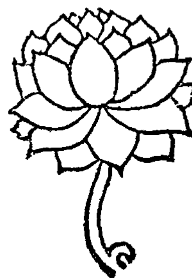
इच्छार्थे धाता उपपदे । तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात्कर्मभूताद्धातोः सबन्धे सप्तमी विभक्तिर्भवति । कर्मत्वं तुल्यकर्तृकत्वं च धातोः श्रुतत्वादुपपदापेक्षे । भुञ्जीयेतीच्छति । भुञ्जीयेति वाञ्छति । भुञ्जीयेति कामयते । इच्छार्थ इति किम् ? भोजको व्रजति । कर्मण इति किम् ? इच्छन्करोति । अत्र करोतीच्छत्योर्लक्ष्यलक्षणभावो न तु कर्मक्रियाभावः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छामि भुङ्क्तां भवान् ॥८९॥

शकधृषज्ञारभलभसहार्हग्लाघटास्तिसमर्थार्थे च तुम् । ५ । ४ । ९० ॥

शक्याद्यर्थेषु धातुषु समर्थार्थेषु नामसु च चकारादिच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु कर्मभूताद्धातोस्तुम् प्रत्ययो भवति । शक्नोति पारयति वा भोक्तुम् । धृष्णोत्यध्यवस्यति वा भोक्तुम् । जानाति वेत्ति वा भोक्तुम् । आरभते प्रक्रमते वा भोक्तुम् । लभते विन्दते वा भोक्तुम् । सहते क्षमते वा भोक्तुम् । अर्हति प्राप्नोति वा भोक्तुम् । ग्लायति म्लायति वा भोक्तुम् । घटते युज्यते वा भोक्तुम् । अस्ति विद्यते वा भोक्तुम् । समर्थोऽलं प्रभवति ईष्टे वा भोक्तुम् । समर्थार्थप्रतीतावपि भवति । द्रष्टुं चक्षुः योद्धुं धनुः । शक्त्या भुज्यते सामर्थ्येन भुज्यते इत्यादौ त्वनभिधानान्न भवति । इच्छार्थेषु, इच्छति भोक्तुम् । भोक्तुं वाञ्छति । भोक्तुं वष्टि । भोक्तुमभिलषति । समर्थार्थत्वादेव सिद्धे शकग्रहणमसमर्थार्थम् । कर्मण इति च सामर्थ्याच्छकादिष्वर्हपर्यन्तेषु इच्छार्थेषु चोपपदेषु सत्सु संबन्धनीयम् । अन्ये तु शकादिषु घटान्तेषु स्वरूपोपपदेष्वेवेच्छन्ति न तदर्थेषु । अतादर्थ्यार्थमक्रियोपपदार्थं चेदं प्रस्तूयत इति ॥९०॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका, भग्नाऽथ धारा ततः;
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे ?, मा मंसत क्षत्रियाः ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः, संप्राप्तधारश्चिरात् ;
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं, हन्ताऽयमेधिष्यते ॥१॥

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य शुद्धिपत्रकम्

प्रथमोऽध्यायः

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
वदाघोषता	वदघोषता	४	११	
धाते	घाते	,,	१५	
विभक्यन्त	विभक्त्यन्त	६		१४
डायनि	डायनी	६		२१
मा	माङ्	८	१४	
व	वै	,,	१५	
संकृत्	सकृत्	८		१३
अह्वाय	अह्वाय	८		२६
भाव	भावः	९	२९	
कमासे	कसमासे	१०	१२	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	१०		११
कन्यकाल्र	कन्यल्कारः	१०		२३
सर्कारेण	महर्षिः। सर्कारेण	११		७
ल्रता	ऋता	११		२२
वेदोतौ	वेवैदोतौ	,,		८
वादेश	वादेशौ	१३	८	
ऊढा	ओढा	१३		२१
परोखति।	प्रोखति। परोखति	,,		२९
वध्वासनम्	वध्वाननम्	१४	१०	
गोकारस्य	गोरोकारस्य	१५		२
वत्सवरौ	वत्सतरौ	१६	४	
आ अपेहि	अ अपेहि	१६	१७	
स्वर	स्वरे पर	,,	२६	
उइति	उ इति	,,		२८
किम्वापनम्	किम्वावपनम्	१७	७	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	,,		१६
डणनो	ङ्णनो	१८	२	
हल्र मोत्रम्	हल्रँ मात्रम्	,,	५	
ह्लृतम्	ह्लुतम्	१८	३०	
यथासंल्यम	यथासङ्ख्यम्	,,		५
इत्येनेन	इत्यनेन	१८		९
करोति	करोति।	,,		११
धुट्ट	धुट्	१९		८
भवत'	वा भवतः	२०	२९	
धार्मिक	धार्मिका	२१	१६	
डणनो	ङ्णनो	२२	१७	
कुर्धन्नास्ते	कुर्व्वन्नास्ते	२२	२०	
पुत्रो। मा	पुत्रो मा।	,,		११
कश्च्छदयति	कश्च्छादयति	२३		१४
इति इति	इति	२४	२	
सुर्दिशि	सुदंशि	,,		४
सुदशि	सुदशि	,,		८
वृद्धयरा	वृद्धचरा	२६		५
धू) पति	धू)(पतिः	२७	११	
तजूज्ञापयति	तज्ज्ञापयति	,,	२९	
वगरी	नगरी	२८	६	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	,,		९
लक्षणदार्थं	लक्षणार्थं	२९		७
ड्यागम.	ड्यागमः	३०	२३	
दिक्	दिक् तस्यै	३२		२
पुरुषो	पुरुषौ	,,		२४
बुद्धौ	बुद्धयां बुद्धौ	३४	१२	
स्यादे	वा स्यादे	,,	२९	
स्त्रीदूत इत्येव	अस्त्रिया इति किम्? स्त्रियै। स्त्रिया' २। स्त्रियां। परमस्त्रियः। परमस्त्रिया.। परमस्त्रियां। अत्रापि पूर्वेण नित्यमेव। स्त्रीदूत इत्येव	३५	७	
सुधियां	सुधिया। द्युव	३५	१९	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पू०पं०	उ०पं०
	इत्येव । प्रधीनाम् । वर्षाभूणां । स्त्रीदूत इत्येव । यवक्रियां । कटप्रुवां । सुष्टु ध्यायन्तीति सुधियां			
अदिति	अदित	३६	९	
डसिडस	डसिङस	,,	१२	
नानर्थर्कस्य	नानर्थकस्य	,,		३
परत्वात्व	परत्वात्	,,		१५
हे भ्रुः	हे भ्रूः	३७	३०	
लुचि	लुकि	,,		१०
नपुंसकेपु	नपुंसके तु	,,		२२
मध्याह्नि	मध्याह्ने	३८		१९
प्रियाष्टाः	प्रियाष्टा	,,		२९
प्रियाष्टानौ ।	प्रियाष्टौ । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टौ ।	,,		२९
प्रियाष्टानाम्	प्रियाष्टनम्	,,		३०
सकारभ-कार	सकार-भकार	३९	६	
तिष्ठिन्ति	तिष्ठन्ति	,,	१६	
पयांसि	पयांसि । यशांसि	,,		४
पुरषौ	पुरुषौ	,,		१४
अति	सति	,,		१९
तिष्ठन्ति	तिष्ठति	४०	१९	
वा	वा पक्षे लुवेव । हे वारि हे वपु । हे कर्तृ । प्रियत्रि कुलं तिष्ठतिपश्य वा ।	,,	२७	
वनानि	वनानि ।	४१		१
घुटीत्येय	घुटीत्येव	४२	४	
हे प्रियाड्वन्	हे प्रियानड्वन्	४२	१८	
द्याः	द्याः ।	४२		१०
ऋभक्षाणः	ऋभुक्षाणः	,,		२५
वृत्तौ	वृहद्वृत्तौ	४५		१८

द्वितीयोऽध्यायः

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पू०पं०	उ०पं०
प्रियतिस्रम्	प्रियतिस्रम् । प्रियचतस्रम्	४६		४
प्रत्यये	प्रत्ययेपु	४८	२६	
अतियुवत्	देहि । अतियुवत्	,,		१३
द्वयोरपि	द्वयोरिति	,,		२५
वादेशो	वादेशौ	,,		२९
चाक	चाकः	५०	६	
तिष्ठतः	तिष्ठथः	५१		१४
स्मदस्मदो	स्मदो	,,		१७
रत्क्षुतु	रक्षतु	५२	१८	
हववैः	हवैवैः	५३		१४
मेपक्षते	मपेक्षते	,,		२१
योर्युदुक्तं	योर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं	५४	९	
तस्मै	एतस्मै	,,		३०
पष्ठयन्त	पष्ठयन्त	५५	२७	
आभ्या	अथो आभ्या	,,		९
निवृत्तम्	निवृत्तम् पृथग्योगात्	,,		१६
प्रियेदसु	प्रियेदम्भ्यां । प्रियेदंसु	,,		२३
परमानयोः	परमानेन । परमानयोः	५६	२	
स्यादौ च परे	स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे	,,		८
तथा	तदा । तथा	,,		१३
किम्	भवान्	,,		१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांक	पू० पंक्ति	उ० पंक्ति
१११	११०	५७	३	
स्थाने	च स्थाने	,,		२२
कटप्रवः	कटप्रुवः	५८	१३	
म्वर्थम्	भ्रवग्रम्	,,	२२	
अतिस्त्रियम्	अतिस्त्रय·	,,	२८	
स्त्री–वाचरति	स्त्रीवाचरति	,,		१०
स्त्रियम्	तं स्त्रियम्	,,		१०
भवतीति	भवतीति दन्भूः सविषः कीटविशेषः	५९	१८	
विकरति	विकिरति	६०	२२	
सीव्यती	सीव्यति	,,		१२
भिच्छन्ति	मिच्छन्ति	,,		२२
गीर्भ्याम्	गीः । गीर्भ्याम्	,,	२९	
क्रुत्	क्रुध्	६१		५
क्रिञ्चेरत	क्रुञ्चेरत	,,	२६	
लुपिति	लुपीति	६२	२२+२३	
योश्च	योः स्वोश्च प्रत्यययोः	६३	३	
घत्तः	घत्तः । घत्ते	,,	,,	
घात्थः	घात्थः । घात्थ	,,	११	
विहितयोः	विंहितयोः	,,	१६	
द्धाविहित	दाद्ध । विहित	,,	२२	
अग्रहीद्धवम्	०	,,		१५
घानीषीध्वम्	घानीषीध्वम्	,,		२४
दोग्धम्	दोग्धुम्	६४	१२	
गोधुग्भ्याम्	गोधुग्भ्याम् । काष्ठधग्भ्याम् ।	,,	१४	
यथसख्यं	यथासंख्य	६४		५
थकार	धकार	,,		५
शकारा–त	शकारान्त	६५	९	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पूर्वार्द्ध पंक्तिः	उत्तरार्द्ध पंक्तिः
न लोपो	लोपो	६६	१२	
चादे	आदे	,,	२७	
च	च रुत्वे	,,	२९	
'रो रे लुग्'	"रो रे लुग् दीर्घश्चादिदुतः"	,,	२७	
दीर्घश्च्विङ्	दीर्घश्च्वियङ्	,,		१६
(क्र)	(क्रि)	६७		२७
सानुमती	सानुमती-भानुमती	८६	४	
ककुद्द्	ककुद्	,,	७	
स्यैव भवतीति	स्यादेशा भवन्तीति	,,		८–९
मव्वग्भ्याम्	मव्वग्भ्याम्	६९	१५	
मालाः । पश्य	मालाः पश्य ।	,,		२०
शास्त्रं	०	७०		२७
अदन्ति	अदन्ति । आसे	७०	२५	
अतिद्युभ्यां	अतिद्युभ्यां । परमद्युभ्यां	७१	११	
वृत्तौ	हृद्वृत्तौ	,,		१०
त्वेषो	त्वेष	,,		१२
तैर्विनाऽपि	स तैर्विनाऽपि	७२	२	
धर्म इति वा	धर्मः । बोध्यते शिष्यो धर्ममिति वा	,,		२९
दनम्	दनम् । भोज्यतेऽतिथि मोदनम् ।	,,		३०
शब्दकर्मणा	शब्दकर्म	७३	१८	
दनम् ।	दनम् । भोजयति बटुमोदनम्	,,		११
य· प्रवेयः	यः स प्रगेयः	७४	२२	
वहेरनिक्कर्त्ता	वहेरणिक्कर्त्ता	,,	२३	
त्यैर्वा	भृत्यैर्वा	,,		१९
सर्पिर्नाप्यते	सर्पिर्नाध्यते	७५	१५–१६	
तेना	तेन	७५		३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पूर्वार्द्ध पंक्ति	उत्तरार्द्ध पंक्ति
पिनिष्ट	पिनष्टि	७६	९	
सदेवाः	सुदेवाः	७७	२	
मेतेष्व	मेतेष्वर्थेष्व	,,		१९
प्रसादे	प्रासादे	७८	१२	
गोदहं	गोदोहं	,,	२५	
यदा।	यदा	७९		२६
प्रतीयत ॥	प्रतीयत	,,		,,
कूपेवु	कूपेषु	८१	२	
यदि	तदि	,,	२३	
राजमानात्	राजा। मानात्	,,		१६
प्रथमेति	प्रथमेति ॥	,,		२५
निवृत्यर्थम्।	निवृत्यर्थम्। ननु चाऽव्ययेभ्यः	,,		३०
गृहिमत्यादिषु	गृहमित्यादिषु	८२	४	
सभ्रु	सुभ्रु	,,		२
मदं	मन्दं	८४		२१
नेत्यादापि	नेत्यादावपि	८५		२२
इत्यवं–	इत्येवं–	८६	१७	
कृत	कृत।	,,	१९	
प्राप्नोति।	न प्राप्नोति।	,,	३०	
इत्यर्थः	इत्यर्थः	,,		४
माभूत्	मा भूत् ॥	८६		७
षष्ठयेवं	षष्ठयेव	८९	१३	
प्रजाभ्योः	प्रजाभ्यो	,,		२६
जिनायतनेभ्यः	जिनानामायतनेभ्यः	९०		५
गोदाभ्या	गोदोहाभ्या	,,		१५
देवः	मेघ·	,,		२
पतीयते	प्रतीयते	९१		१
य	यप्	,,		२८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पूर्वार्द्ध पंक्ति	उत्तरार्द्ध पंक्ति
यबन्तार्थेऽपि	यबन्तार्थोऽपि	,,		९
पशो	पशोः	९३	२८	
मकारणकाम्या	मणकाम्या	९४	२९	
मच्छिति	मिच्छति	,,		९
मत्रस्य	मैत्रस्य	,,		१२
मेदिका	मेदिका चैत्रस्य काष्ठानां। णिगन्तभिदेस्तु मेदिका	,,		१४
खल्दिं	खल्विदं	,,		१५
भुङ्क्त	भुङ्क्ते	९६	८	
वृत्योक्तेनानभिहिते	वृत्तौ क्तेनानभिहिते	९६		११
अध्ववन्तिषु	अध्यवन्तिषु	९७	२८	
गोणान्ताम्नः	गौणान्नाम्नः	,,	२५	
तस्मिन्	तस्मिन्भाववति	,,		१२
दवर्यहात्	द्व्यहात्	९९		२१
विध्यति	विध्यति। क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति	,,		१९
भोक्ता	भोक्ता द्व्यहे वा भोक्ता	,,		२२
प्रनिषेधार्थं	प्रतिषेधार्थं	१०१	९	
गोदौ	गोदौ ग्रामः	,,		१२
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	१०१		१८
कखपफेष	कखपफेषु परेषु	१०२	१२	
वात्	त्वात्	१०३	३०	
खादयति	खादति	,,		१३
चक्रः	चक्रुः	,,		२२
दशर्यति	दर्शयति	१०५	२२	
स्तृणाते	स्तृणातेः	,,		२५
साव–	सावकी	१०८	१३	
परिषिवङ्क्षते	परिषिष्वङ्क्षते	११०	२१	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पू. पं.	उ. पं.
द्वित्वेपि	द्वित्वेप्यटचपि	,,	३०	
पर्यषेव्यत	पर्यषेवत	,,	३१	
निसोढव्यः	निसोढव्यः, विसो ढः, विसोढव्यः	,,		२९
कर्मरिवनम्	कर्मारवनम्	११४	२३	
रेफादिमितः	रेफादिमतः	,,		२९
समासः	समासः।	११५		४
आतोऽह्रस्य	अतोऽह्रस्य	,,	६	
दुत्तर	दुत्तरपदेसति उत्तर	११६	४	
पूषपाणि	यूषपाणि	,,	१०	
द्रषृवणात्	द्रषृवर्णात्	,,		९
शम्	शमू	११७	२	
अनाभ्यादिभ्यो	अनाभ्योदिभ्यो धातुभ्यो	११९	८	
इत्येनेन	इत्यनेन	११९	११	
प्रभायनीयम्	प्रभानीयम्	,,	२५	
निर्यायवाम्	निर्याणम्	,,		२३
वापनेत्यादो	वापेनेत्यादौ	१२०	१०	
सिच्चति	सिञ्चति	१२१	४	
लषति	षष्ठः। आदेरित्येव लषति।	१२१	५	
ष्टयायते	ष्टयायति	,,	५	
निलयम्	निलयनम्	,,	२३–२४	
णक्	इंणक्	,,	२६	
गजेष्वेक देश	गजपृष्ठेक देश	,,		२६
ऐकार्थ्य	ऐकार्थ्ये	१२२	२–३	
डिणडिमः	डिण्डिमः	,,	१०	
विभक्त्यनन्तर	विभक्त्यानन्तर्य	,,	२३	
सतिः	सति	,,	२७	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांक	पू०पंक्ति	उ० पंक्ति
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	,,		८
विहितात्	विहितत्वात्	१२३	२०	
पद	पाद	,,	२६	
७४	७५	,,		२५
बहुतक्ष्ण्यौ	बहुतक्ष्ण्यौ बहुतक्षे	१२४	३	
भवत्येव	भवति	,,	७	
ज्ञापकात्	ज्ञापकादत्र	१२५	४	
औदग्राहमाति	औदग्राहमाति आलम्बि	,,		६
तर्कर	तर्कार	,,		१३
भृङ्ग	भृङ्गबिम्ब	,,		१८
कूर्द	उर्द	,,		१९
अलन्द	अलन्दि	,,		२१
गण्डूज	गण्डज	,,		२२
आग्रहायिणी	आग्रहायणी	,,		२७
हरीकणी	हरिकण	१२६	५	
अधिकारी	अधिकार	,,	५	
शैलीयी	शैलेयी	,,	२०	
विशेषणं	विशेषण किम्	,,		३
चरीत्यादि	चरेत्यादि	१२६		१३
चिरण्टि	चिरिण्टि	,,		१८
द्विवडवी	द्विकुडवी	,,		२७–२८
रेवत्यां जाता	०	१२७		६
शब्दात्	शब्दत्वात्	,,		९
चन्द्रभागी	चान्द्रभागी	१२८	२९	
चन्द्रभागा	चान्द्रभागा	,,		१
एतेन	यथा सैव नीलता आम्रे दृष्टा तरुणतृणेषु दृश्यते । एतेन	१२९	१६	
आसक्नी	आसिक्नी	१२९		४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांक	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
वृश्चिका	वृश्चिकी	,,		११
पुच्छाच्च	पुच्छशब्दाच्च	१३०		१६
मतुर्भवति।	मतुर्भवति। पतिवत्नी। अन्तर्वत्नी	१३२	१४	
तद्योगे	तद्योगात्	१३३		३
स्त्रित्वमेव	स्त्रीत्वमेव	१३४	१८	
तन्मते	तन्मते आचार्यस्य भार्या	,,	२६	
माण्डूकायणी	माण्डूकायनी	,,		१५
नुर्जाते	नुर्जातेः	,,		२३
चिकीर्षुः	चिकीर्षुः स्त्री	१३५	१४	
जातिवाचि	क्रियावाचि	,,	१८	
बहुस्वरे इति	बहुस्वर इति	१३६	११	
आयस्तूणी	आयस्थूणी	,,	१९	
मितिञि	मितीञि	,,	१४	
औडुलोम्या	औडुलोम्या सारलोम्या	,,	१५	
भाणिकी	भौणिकी	,,	२९	
स्त्रियो	स्त्रियां	,,		३
आपिशिलि	आपिशलि	१३६		५
परयो	केवलयोः परयो	,,		२८
बन्धुः।	बन्धुः। परमकारिषगन्धी बन्धुः।	१३७	२४	
वात्सायते	एवं वात्सायते	१२८	२६	
विकारो	विकारोऽवयवो	१३९	७	
क्विप् ततः	क्विप् कुमारी ततः	,,	२५	
उरीकृत्य	ऊरीकृत्य	१४०	२	
शिंशि०	शिंश०	,,	१४	
तुर्यः	तूर्यम्	,,	१५	
भरिण्याः	भरण्याः	,,	१९	
कश्चित्व	कचि त्व	१४१	२१	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
अस्वट्वाका	अस्वट्वका	,,	२३	
बह्वपत्यिका	बह्वपत्यका	१४२	३	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	१४३		२

तृतीयोऽध्यायः

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
धाताः	धातोः	१४४	३	
धातुसंबद्धा	संबद्धा	,,	१४	
यदा	यद्वा	१४५	२१	
३ । १ । १ ॥	३ ।	,,	—	३
फूत्क्रन्य	फूत्कृत्य	,,		१०
कला	शकला	,,		१८
घूलो	घूली	१४६	३	
त्यर्थ	त्यर्थः	,,	१४	
वर्तमानाद्धातोः	वर्तमाना धातोः	,,	१८	
रित्यःर्थ	रित्यर्थः	,,		१९
उदय	उदक	,,		२६
सकारोप्यत्र	सकारो यप् च	,,		२०
सोचना	रोचना	१४७		१८
प्रसहने	प्रसहने प्रतपने	,,		२१
काष्ठाः	काष्ठा	१४८		५
इति ? किम्	इति किम् ?	१४९	१२	
विशतय	विंशतयः	,,		७
कस्नात्न	कस्मात् न	१५०		१०
स	स च	१५१	१६	
३ । २ । २६	३ । १ । २६	,,	२५	
त्रियमुनम्	त्रिगङ्गम्	,,		२९
गङ्गया	गङ्गाया	१५३	११	
विकल्पार्थं	विकल्पार्थं वचनम्	,,	२१	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पू. पं.	उ. प.
ननाव्ययीभाव	नाव्ययीभाव	,,		१९
तथा	तथा प्रगतत्व	,,		२३
एवमपति	एवमति	१५५	२	
सक्षत्रा	सक्षत्र	,,	१३	
सवृत्तं	एवं सवृत्त	,,	,,	
दय	दृश्य	,,		४
यदावृद्ध	यथावृद्ध	,,		९
पुरुषाः	पुरुषा	,,		२१
श्रुत्वा	सिक्त्वा	१५६	२२	
सह	सह नित्यं	,,	२४	
उन्क्रान्ता	उत्क्रान्ता	,,		१५
प्रत्युरसिम्	प्रत्युरसम्	,,		२०
प्रासादि	प्रासादादि	१५८		१२
•	मध्यमह्नः मध्याह्नः	,,		१६
द्वयादि	द्व्यादि	१५९	२	
खटवा	खट्वा	,,		१०
गुरुः	गुडः	१६०	७	
शङ्कुलखण्डः	शङ्कुलाखण्ड.	,,		१४
दुर्जनसुलभः	दुर्जनदुर्लभ'	१६१	२४	
हितादिभिः	हितादिभिः सह	,,		२९
याद्यैः	भयाद्यै'	१६२	१७	
कर्मजः	कर्मजा	१६३	२२	
त्रिगूशत्रानशा	त्रिगुशत्रानशा	१६४	२४	
प्रक्रिया	वचनगौरवम् प्रक्रिया	१६५	१३	
समानाधिकरण्यं	सामानाधिकरण्यम्	१६७		२८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
कस्मिन्नर्थे	कस्मिन्नर्थे वृत्तिरैकार्थ्ये	”	९	
हरितभ्रुः २	हरितबभ्रुः २	”		१३
प्रधान्यात्	प्राधान्यात्	”		२९
स्तातः	स्नातः	१६८	९	
सख्यान्यसहाय	सख्यान्यासहाय	”	११	
शब्दत्वानियमे	शब्दत्वादनियमे	”	२३	
७८॥	९८॥	”	२६	
वयाकरणश्चारः	वैयाकरणश्चौरः	१६९		९
सतयामर्थं	त्सायामर्थं	”		१०
नैत्युपमानम्	नेत्युपमानम्	”		२२
सस्तत्पुरुषः	स्तत्पुरुषः	”		२५
रवेति	रेवेति	१७०	८	
किचित्	किंचित्	”		२२
क्तादेशोऽपि	क्तादेशोऽपि	१७१		६
विपुलं	इति वैपुल्यं	”		१९
कतरकालापः	एवं कतरकालापः	१७२	१५	
विशेष्येण	विशेषणं विशेष्येण	”		४
वेहद्गर्भघातिनी	अजवेहत् वेहद्गर्भघातिनी	”		२१
पुरुषो मतद्घः	पुरुषोद्घ्रः	१७३	२–३	
कुमाराभिरूपिका	कुमाराभिरूपिकः कुमाराभिरूपिका ।	”		२३
एहि इडे इति	एहीडादयोऽन्यपदार्थे एहि इडे त्रि इति	१७४		६
विक्षणु	विक्षिणु	”		२४
कृन्धि विक्षिणा	कृन्धि विक्षणा	”		२५
उन्मृजा–	उन्मृजा–	१७४		२५
आवपनिष्करा	आवपनिष्करा	१७५	१	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पृ० पंक्तिः	उ० पंक्तिः
विकृतं	विकृतं च	,,	७	
गलचोपकः	गलेचोपकः	१७६	११	
पशुम्।	पशुं	,,	२७	
चैत्रश्चैत्रश्च	चैत्रश्च मैत्रश्च	,,		२
कुर्वन्ति	कुर्वन्ति। चैत्रमैत्रदत्ताः पटं कुर्वन्ति	,,		३
यदर्तिपदैः	यद्वर्तिपदैः	,,		११
द्व्यवर्थः	द्व्यर्थः	,,		१३
पादानातत्पर्यायेण	पादानात्पर्यायेण	,,		२९
मेकशषेण	मेकशेषेण	१७७	२३	
एतौ	इमौ	,,		९
वयम्	यूयम्	,,		११
प्रयोगात्	प्रयोगायोगात्	,,		१४
स्त्रीपुस	स्त्रीपुंस	,,		१७
सहौक्तौ	सहोक्तौ	,,		२७
भगिनी	भगिनी च	,,		२९
प्रकृत्यं	प्रकृत्यर्थं	१७८		१८
शिष्यमाणमेकार्थ	शिष्यमाणमेकमेकार्थं	१७९	२२	
कनुमणं	नु क्रमणं	,,		३०
च	०	,,		१८
वदरामकम्	वदरामलकम्	१८०		२७
शंख	च शंख	१८१	२४	
वाच्यवत्	वाक्यवत्	१८३		१७
गौपालि–	गौपालि	१८४	५	
एकवचनान्तोऽयस्ति	एकवचनान्तोऽप्यस्ति	,,	७	
नाराणयस्य	नारायणस्य	,,	१७	
पाण्डुधृतराण्ट्रा	पाण्डुधृतराण्ट्रौ	,,	१९	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपंक्तिः
कच्चिद्	क्वचिद्	,,	२२	
कडारा'	कडारादयः	१८५	१५	
गण्डुकण्ठ	गड्डुकण्ठ'	,,		७
खलिति'	खलतिः	,,		२१
विप्रा'	ब्राह्मणाः	१८६	२२	
कारोकान्त	कारोकारान्त	,,		१
तिलमाषम्	तृणकाष्ठम् । तिलमाषम्	,,		३
असिखी–	असखी–	,,		८
द्वन्द्व	द्वन्द्व	१८६		२६
पूमन्त	हेमन्त	१८७	१२	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	,,		१२
परस्परस्य	परस्परस्मै	,,		२३
अमीभिः	आभि	,,		२५
एभिर्नरै	एभिर्नरै	१८८	२	
उपकर्तृ	उपवधु । उपकर्तृ	,,		१४
तत्संबन्धि	द्विधास्ति । तत्संबन्धि	,,		२१
भ्रुवंमन्य ।	श्रियं मन्य' । भ्रुवं मन्यः	१८९	१६	
श्रियमात्मानं ।	श्रियमात्मानं	,,	१७	
जतु	जतुः	,,		३०
मनसश्चाज्ञायिनी	मनसश्चाज्ञायिनि	१९०	९	
शब्दादादा	शब्दादा	,,	१०	
टावचनस्या	टावचनस्या	,,	१०	
परमस्य	परस्य	,,	१५	
नामाका–	नामा का–	,,	१७	
ङेः	ङेः	,,	१९	
हरिद्रिका'	हरिद्रुकाः	,,		१
२९	२५	,,		८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
अवतप्ते न कुल– स्थितम् ।	उदके विशीर्णम् । अव- तप्ते नकुलस्थितम्	१९१	६	
२३॥	२४॥	,,		१८
३ । १ । २९ ॥	३ । २ । २९ ॥	१९२	३०	
आयनणो	आयनणो·	,,		२६
निमित्तियो·	निमित्तयो	१९३		८
संवन्धिन्य·	संवन्धिन्या	,,	२३	
दुहितरमेपक्षते	दुहितरमपेक्षते	१९४	४	
पुत्रयजनापेक्ष·	पुत्रयजमानापेक्षः	,,	१०	
पितापुत्रौ ४० ॥	पितापुत्रौ । होता- पुत्रौ ॥ ४० ॥	,,	१८	
इन्द्रावरुणौ ।	इन्द्रावरुणौ । इन्द्रा पुषणौ ।	,,	२३	
स्कन्दपिशाखौ	स्कन्दविशाखौ	१९४	२६	
वस्कारादयः	वस्करादयः	१९५	१४	
वस्कारादय·	वस्करादयः	,,	१५	
सह्याह	स ह्याह	,,		६
श्रयसीति	श्रेयसीति	,,		७
कारस्करौ	कारस्करो	,,		११
श्चौरः	श्चौरे	,,		२८
३ । १ । ४९ ॥	३ । २ । ४९ ॥	१९६	२८	
चकारो	चकारे	१९७		१३
एयत्यये	एयप्रत्यये	,,		३०
प्रियकल्याणीक	प्रियाकल्याणीक	१९८	११	
प्रियावामन.	दर्शनीयाकान्त प्रियावामन·	१९८	१३	
प्रियवाम·	प्रियावाम	,,	२४	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पू० पंक्तिः	उ०पंक्तिः
वृजकाभार्जः	वृजिकाभार्यः			
वैदिशिभार्य·	स्रौघ्नीभार्यः।	,,		१
	वैदिशिभार्यः	१९८		१५
	स्वरेति किम् वैयाकरणभार्यः।	,,		२५
अन्ये	अन्ये			
स्रौघ्नोमानिनी	स्रौघ्नीमानिनी	,,		,,
दीर्घ केशमानिनी	दीर्घकेशमानिनी			२१
कल्याणप्रिय	कल्याणप्रिया।	१९९	१६	
०ऽपत्ययस्य	ऽपत्यप्रत्ययस्य	,,	२२	
चन्द्रमुखत्म्	चन्द्रमुखत्वम्	,,		१६
चन्द्रखता	चन्द्रमुखता	२००	२०	
पट् भूता	पटभूता	,,	२०–२१	
मृगाशावः	मृगेशावः	,,		५
गागिचेली	गार्गिचेली	,,		२७
भवति।	भवति वा।	२०१		१५
मन्त्रि°	तन्त्रि°	२०२	६	
पङ्गचेली	पङ्गुचेली	२०२	१६	
चोत्तं–	चोत्त–	,,	२३	
कृत्वणत्वे	कृतणत्वे	,,		१२
इत्यादौ	शतधारवनमित्यादौ	२०३	३०	
अञ्जन	अञ्जनगिरिः। अञ्जन	,,		५
वजित	वर्जित	२०३		१३
इक्षुमति	इक्षुमती	,,		१९
वसुराटो	वसुराटो·	,,		३०
ऋषीवल·	कृषीवलः	२०४	१६	
द्यशीतिः	द्वयशीतिः	,,	२५	
		२०६		४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पू. पं.	उ. पं.
,,	,,	,,		२३
ह्रहयस्य	हृदयस्य	,,		२९
दौर्हादम्	दौहार्दम्	२०७	३	
ह्रहयस्य	हृदयस्य	,,	,,	
चेहावर्तत–	चेहानुवर्तत–	,,		१४
पदिक	चरति पदिक–	,,		२०
इति	य इति	२०८	१५	
शाखादिप्रत्यये	शाखादि यप्रत्यये	,,		८
१०५	१०२	,,		१०
शीर्षम्	शैर्षम्	,,		१९
तरगम्	तगरम्	,,		२७
१०४॥	१०५॥	२०९	१	
पूदक–	षूत्तरपदेपूदक–	,,	१०	
सत्याभामा	सत्यभामा	,,	२७	
शुभमानी	सुभगमानी	,,		२८
शब्दार्थ–	शब्दादर्थ–	२११	६	
अन्यास्यान्येन	अन्यस्यान्येन	,,	२७	
१२३॥	१२२॥	,,		२
सध्रीची	सध्रीचा । सध्रीची	,,		२३
समीची	समीचा । समीची	,,		२५
अप्राणिनीति	अगावृक्षाः । अप्राणिनीति	२१२	२०	
पदार्थं	पदार्थं च	,,	२६	
आप्यति	आप्यते	,,		१२
न लोपे	न लोपो	,,		२४
कुत्सितो वदो	कुत्सितो वदो कद्वदः । कुत्सितो वदो	२१३	४	
११५॥	१५१॥	२१५		१७
पुटबन्दः	पुटबन्धः	२१६	२८	
खं	मेहनखं	,,		२३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांकः	पू०पंक्ति	उ०पंक्ति
व धकार	वर्धधकारस्य	२१६		२८
गलति	गिलति	२१७	३	
वैरीभूतेषु	वैरीभूपेषु	२१७		१७
स्यावस	स्यावस्	२२०	२४	
स्यथाम्	स्येथाम्	”		३
वियर्यासे	विपर्यासे	”		२९
भाव	भावि	२२१	१	
युच्यते	युज्यते	२२१		२९
°सहस°	°हस°	२२२	२५	
उत्स्वराधजे०	उत्स्वराधुजे०	”		२०
उद	उदः	”		२१
नियुंक्ते	उपयुक्ते नियुंक्ते	”		२३
°दात्नेपद°	°दात्मनेपद°	”		२९
त्व	त्वं	२२३		८
ओष्ठो	ओष्ठौ	२२४	२०	
पितरनुहरन्ति	पितरमनुहरन्ति	”		१०
ज्ञान	ज्ञान	”		२५
एतष्विति	एतेष्विति	२२५	१	
विजित	विहित	”	१४	
प्रज्ञा	मन्युं नाशं नयति प्रज्ञां	”	१५	
म्रियेत । म्रियते	म्रियते । म्रियेत	”	२२	
अकर्तर्या–	कर्तर्या–	”		३
चिकल्यषते	चिकल्पिषते	”		२१
कर्तर्यान्मने°	कर्तर्यात्मने°	”		२४
उग्दच्छन्	उद्गच्छन्	२२६		१७
उत्तरार्थ	उत्तरार्थं	२२७	२६	
मिन्त्रं	मित्रं	”		१३
ऐन्धा	ऐन्ध्रा	”		१९
सावित्र्या	सावित्र्या	”		”

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्ध पंक्तिः	उ०पङ्क्तिः
गम्यामानायां	गम्यमानाया	,,		२५
भवति	वा भवति	,,		२६
अस्माद्	इहेति किम् ? अस्माद्	२२८	२	
श्रवो–	श्रुवो–	२२८		१८
गरून्	गुरून्	,,		२०
प्रतिशुश्रुपति	प्रति शुश्रुपते	,,		२२
कुर्त्सनं	कुत्सन भर्त्सनं वा	२२९		२७
कर्मण्यसती	कर्मण्यसतीति	२३१	१०	
°मभिजानामि	°मभिजानासि	,,		२
पराउ०	पराङ	,,		५
°त्मनेष्यदं	°त्मनेपदं	,,		१६
विकरोति	विकरोत्यध्यायां विकरोति ।	,,		२९
तस्मण्णि–	तस्मोण्णि -	२३२	२७	
गणे	गणो	,,		७
भूत	भूत्	,,		८
धातो वर्णिगवस्था	धातोर्णिगेवस्था	,,		१८
क्रियात्वम्	क्रियत्वम्	२३३	१२–१३	
भापयम्	भापनम्	२३४	३	
वासयते	वादयते शिशुम् ॥ वासयते ।	,,	२३	
३।३।५९॥	३।३।९५ ॥	,,		४
टुङ्गभृंक	टुङ्भृंगक्	,,		७
सद्विक्ष्यते	सद्विवक्ष्यते	,,		२६
कदाचिदा	केचिदा	,,		१८
प्रवृत्तेर्विवक्षितत्वादि– ति ब्रूमो	प्रवृत्तेर्विवक्षित– त्वात् । एव अगमकत्वादिति ब्रूमो	,,		२१
'दस्या°	°पदस्या'	२३५		२३
उरमति उरमते	उपरमति उपरमते	२३६	११	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांकः	पू०पंक्तिः	उ०पंक्तिः
धातुस्स्मा°	धातुस्तस्मा°	२३६	१७	
अणिगति	अणिगिति	,,	२०	
हि	किम्	,,		४
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	२३६		२३
पर्णायति	पनायति	२३७	६	
णीङ्	णिङ्	,,	१३	
३।४।३॥	३।४।४॥	,,	१९	
निशानं	निशाने	,,		१८
द्वात्ता	द्वातो	२३८	३०	
धात्वार्थ	धात्वर्थ	२३९	२	
भवात	भवति	,,	४	
पोपुहः	पोपुवः	,,	१८	
प्रथग्	प्रथण्	,,		१०
छर्दणू	गुर्दण् छर्दणू	,,		११
नीमीलने	निमीलने	,,		२५
पटपटण्	पटवटण्	२४०	२१	
विपूर्वो	शिषण् विपूर्वो–	,,		१९
हृति	इति	,,		,,
पाप्तावर्थे	प्राप्तावर्थे	,,		२२
क्षन्ताराश्च भवामहेः	क्षन्सारश्च भवामहे	,,		२८
वाद्वा	त्वाद्वा	२४१	२६	
कर्त्रोरेव	कर्त्रो रेव	,,		१५
छत्रादे	छात्रादे	२४२	११	
समार्थ्यं	सामर्थ्यं	,,	१४	
श्यनायते	श्येनायते	,,	२७	
भवति	वा भवति	,,		११
धूमादानां	धूमादीनां	२४३	२१	
क्रामति	तपसे क्रामति	,,		४
क्रमनमत्र	क्रमणमत्र	,,		५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांकः	पू० पंक्तिः	उ० पंक्तिः
कलहाकते	कलहायते	,,		२९
भाण्डा	भाण्ड	२४४		१४
मवति	वा भवति	,,		२०
समाच्छ	समाच्छाद	,,		२१
प्रयुज्जते	प्रयुज्यते	२४६	५	
इत्येषां	इत्येतेषां	,,		४
छूर्णोः	छूर्णो·	२४७	४	
गुणा	गुणो	,,		११
गोः	गौः	२५५		२८

चतुर्थोऽध्यायः

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रांकः	पू० पंक्तिः	उ० पंक्तिः
भावात	भावात्	२५७		१०
प्रतापतः	प्रतापत·	२५८	३०	
पफाणथ	पफणथ	२६०	१५	
ब्रह्मचूर्तिः	ब्रह्मचूर्णिः	२६३	२१	
णावु.	णावु	२६४		११
सर्ग·	सर्ग. । विसर्गः	२७२	१८	
प्रमासीत्	प्रामासीत्	२७४	२८	
अर्थापयति	अर्थापयति । वेदापयति	२७६	११	
णा	णौ	,,		९
शकिण्	शमिण्	२७८	२	
णा	णौ	,,	२५	
अजीहिट्ठत	अजीहिटत	२७९		२१
अलुपत	अल्लुपत्	,,		२२
अलुलुलोपत्	अलुलोपत्	,,		,,
कञ्गित्	कलिङ्गत्	२८२	२७	
तिन्त·	तन्ति·	,,	२४	
पण्	पग्	२८३	१	
मिच्छान्त	मिच्छन्ति	२८५		९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपंक्तिः
क्तक्वत्ता	क्तवता	,,		९
परस्य	परस्य क्तस्य	,,		२५
यश्चे	यश्च चे	,,		२६
कुणुगः	कुणुमः	२८६		१८
रणद्धि	रुणद्धि	२८७	४	
व्यञ्जनादा	व्यञ्जनादौ	,,		२९
११३	११२	२८९		२१
८०६	८५	२९०	२७	
वृत्तौ	बृहद्वृत्तौ	,,		२६
ड० कूङ्त्	कुड् कूङ्त्	२९३	२७	
१५	२५	२९४		२७
मतेन	मनेन	,,		५
३०	३१	२९५		१०
४।४।३२॥	४।३।३२॥	,,		१२
सनीत्येव	सनित्येव	,,		२५
बुभुत्सति	बुभुत्सते	,,		२९
॥३६	॥३६॥	२९६	१५	
॥३९॥	॥३८॥	,,	२३	
४।१।४१॥	४।३।४१॥	,,		११
वहुलं	बहुलं	३००	६	
नेच्छन्त्यन्ये	नेच्छन्त्यन्ये	३०१	१८	
दायि	द्रायि	३०२	१०	
दरिद्र्रते	दरिद्र्ते	,,	१६	
दरिद्र्रात्	दरिद्र्यात्	,,	,,	
दरिद्रातीत	दरिद्रातीति	,,	१७	
५।३।१२०॥	५।३।२०॥	,,	२४	
ग्राध्मे	ग्राध्मो	३०५	२६	
वृषीति	वृषीयति	३०७		४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपक्तिः
ब्रुयात्	ब्रूयात्	,,		२८
ब्रूवो	ब्रुवो	३०८	५	
नृचक्षी	नृचक्षा	३०८		६
भवति।	भवति ॥४॥	,,		८
व	वा	,,		१४
प्रत्याय यति	प्रत्याययति	३११	१८	
नि वृत्यर्थं	निवृत्यर्थं	,,	२०	
गमि नैव	गमिनैव	,,	२१	
अनतिष्यत्	अनर्तिष्यत्	३१६		३
जिग मिषतीति	जिगमिषतीति	३१७	८	
अधिजिगर्मिष तुम्	अधिजिगमिषितुम्	,,	९	
इत्यनेतेट्	इत्यनेनेट्	,,	३१	
कल्प्तारा	कल्प्तारौ	३१८	१३	
शिशर्धिषतुम्	शिशर्धिषितुम्	,,	२२	
शिशं	शिश—	,,	,,	
सप्र्तुम्	०	३१९	२०	
किम।	किम् ?	३२०		१
आदि—	आदि—	,,		९
पठु	पट्ठु	३२२		१०
जर्घसिथ	जघसिथ	३२४	१६	
ऋवृण्येऽट्ट्	ऋवृण्येऽद्	,,	२९	
दाते—	द्राते—	३२५	१४	

पञ्चमोऽध्यायः

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपक्तिः
व्याप्य	व्याप्य	३३१	४	
५।१।५॥	५।१।६॥	,,		१४
रिकथं	रिक्थं	३३२	२९	
भुक्तम	भुक्तम्	,,		२७
दरम्य	दारम्य	३३३		३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपंक्तिः
अनुपसगादि	अनुपसर्गादि	३३६	१८	
प्रा	प्राप्ते	,,		८
अस्णिन्	अस्मिन्	,,		१९
षोषणः	पोषणः	,,		२०
वयसात्	वयवसात्	३३७		३
दाश्चडः	दश्चाडः	३४२	८	
ऽपत्	ऽपात्	,,	२३	
वत्सव्रीहा-	वत्सव्रीहा-	३४४		८
रीती	रीति	,,		२५
५।५।११०॥	५।१।११०॥	३४५	१	
इत्येता	इत्येतौ	,,	२१	
त	तृ	३४६	८	
त्वादौ	त्यादौ	३५२		२९
हूनुवान्	हूनुवान	३५७	२१	
रब	रेव	३५९	१३	
ुवन्माठरः	ब्रुवन्माठर.	,,		४
ुवाणमाठर'	ब्रुवाणमाठर'	,,		४–५
पक्ष्यद्भक्ति'	पक्ष्यद्भक्ति'	,,		२६
पाक्ष्यमा–	पक्ष्यमा–	,,		२६
क्षिष्णु	क्षिप्नु	३६१		८
शणाती–	शृणाती–	,,		२६
रोषणः	कोपन । रोषण' ।	३६२		२६
विकन्थी	विकत्थी	३६३	१०	
परिपूर्वा	परिपूर्वा–	३६४		२७
जीण	जीण्	३६६	२१	
स्वमे	स्वयमे	,,		५
पीतीति	पीति	३६७	२५	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्क	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपंक्तिः
आदजायः	आजादय.	,,		२
धूनेतो	धूनोते	३६८	२१	
धूगू	धूग्	,,	२३	
कारणे	करणे	,,		७
पूजतः	पूजितः	,,		२४
वृत्तौ	वृहद्वृत्तौ	३६९		१५
वा	वा	,,		२५
भवति	भवन्ति	३७१		१७
निष्पाव·	निष्पावः	३७२		१३
भूश्य—	भूश्च्य—	,,		१९
भूश्यो—	भूश्च्यो—	,,		२३
ऋकारान्तभ्यो	ऋकारान्तेभ्यो	३७३	२०	
उपासरो	उपसारो	,,		२१
विह्व·	उपह्वः । विह्वः	३७५	२१	
अनुपसगादि—	अनुपसर्गादि—	,,		२६
अप्राप्त	अप्राप्त	,,		२७
अडो	आङो	,,		२८
प्रपूर्वादग्र	प्रपूर्वाद् ग्रहे	३७६	१०	
प्रवर	प्रावर	,,	१८	
सुवस्य	स्रुवस्य	,,		९
अनुपसर्गादित	अनुपसर्गादिति	,,		२४
स्त	स्तृ	३७७	२८	
घञ्	प्रथने अभिधेये घञ्	,,		६
घ ञ् भवति	घञ् भवति	,,		११
द्विदसा—	याच्चित्रिमस् द्विदसा—	३७९	२८	
श्वादिभ्यः	श्च्वादिभ्यः	३८०	६	
समावेशार्यं	समाग्वेशार्थे	,,	८	
श्र	श्रु	,,	९	
कीर्तयते	कीर्तयतेः	,,		४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कः	पूर्वार्द्धपंक्तिः	उत्तरार्द्धपंक्तिः
क्तेस्येट्	क्तस्येट्	३८१		१५
षितोऽङ्ट	षितोऽङ्	,,		२३
श्चार्यादि	श्चौर्यादि	३८२	७	
कुम्वा	कुम्बा	,,	२९	
आगच्छादनम्	आच्छादनम्	३८५	१३–१४	
घातो	र्धातो	,,	२१	
सहारः	तस्मिन् संहारः	३८६	१९	
व्यञ्जनान्तात्	व्यञ्जनात्	,,	२८	
कृच्छा	कृच्छ्रा—	३८७	१७	
बिशेषेण	विशेषेण	३८८	९	
मघीमाहे	मघीमहे	,,	२२	
प्रत्यया	प्रत्ययाः	३९०		१
भित्येके	मित्येके	३९३		२५
बोढा	वोढा	३९५	२५	
पक्ष	पक्षे	३९७	१४	
रुदितम्	रुदितेन	३९७		१५
निमिल्यादि	निमील्यादि—	३९८	१	
मुज्यते	भुज्यते	,,	२२	
इत्थंकार	भुङ्क्ते। इत्थंकारं	३९९	१०	
सवन्धे	सवन्धे	४००	१५	
गृह्णातीभ्यां	गृह्णातिभ्यां	४०१	७	
घाताः	धातोः	४०२	१८	
द्व्यगुलो	द्व्यङ्गुलो	४०३	२५	
युव्यन्ते	युध्यन्ते	,,		१७
स्वाङ्गानेति	स्वाङ्गेनेति	४०४	१	
—माभी	—माभी—	,,	१८	
वीप्साभी	वीप्साभी—	,,	२८	

